

शब्दकल्पद्रुमः।

अर्थात्

एतद्देशस्यसमस्तकोषाशेषशास्त्रसङ्कलिताकारादिवर्णक्रमविन्यस्तशब्द-तत्त्वज्ञ-नानार्थ-पर्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुबन्धाभिधेय-
सहित-तत्तच्छब्दप्रसङ्गोत्थित-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-रूपकारशास्त्र-ज्योतिष-
तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-च्छन्दःप्रमृति-नाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
सत्युक्तव्यवस्थादिसंयुक्त-सर्वदर्शनमतानुसारि-संस्कृताभिधानग्रन्थः ।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-वाहादुरेण

विरचितः ।

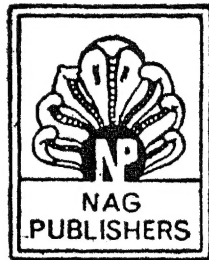
पाणिनिमतानुसारि-प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति-मूलग्रन्थातिरिक्तवङ्गशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्याय-धातुपदोदाहरणादिभिः
नूतनसङ्कलितवङ्गशब्द-तदर्थ-तत्प्रमाण-प्रयोगादिसहित-
सप्रशस्तपरिशिष्टेन च सार्द्धम्

श्रीवरदाप्रसादवसुना तदनुजेन श्रीहरिचरणवसुना च

अशेषशास्त्रविशारदकोविददृष्टसाहाय्येन संपरिवर्द्धितः । नागराचरैः प्रकाशितम् ।

द्वितीयः काण्डः ।

अञ्जनवर्णः ।

नाग पब्लिशर्स

११ ए/यू. ए. जवाहरनगर :: दिल्ली-७

This publication has been brought out with the financial assistance from the Govt. of India, Ministry of Human Resource Development.

[If any defect is found in this book please return per V.P.P. for postage expences for exchange free of cost]

© NAG PUBLISHERS

- (i) 11 A/U.A. (Postoffice Building) Jawahar Nagar, Delhi-110007
- (ii) 8 A/U.A. 3 Jawahar Nagar, Delhi-110007
- (iii) Jalalpurmafi (Chunar-Mirzapur) U.P.

I S B N 81-7081-155-4 (Set)

REPRINT

1988

5 vols Set PRICE Rs.

Printed in India

**Published By Nag Sharan Singh, for Nag Publishers,
11-A/U.A. Jawahar Nagar, Delhi-7 and printed at New Gian
offset Printers, 495 D. D. A Complex, Shahzada Bagh Extn,
Daya Basti, Delhi**

शब्दकल्पद्रुमः।

द्वितीयकाण्डम्।

क

क, ककारः । (वर्णस्य स्वरूपग्रहणाय कारः।) स तु व्यञ्जनप्रथमवर्णः । अस्योच्चारणस्थानं कण्ठः । इति व्याकरणम् ॥ (तथा चोक्तम् “तुल्यास्य प्रयत्नं सवर्णं” । १।१।६ । सिद्धान्तकौमुद्याम् । “अकुहविसर्जनीयानाङ्कणः” ॥ इति ॥ *॥) (वङ्गीयभाषायां) तस्य लेखनप्रकारो यथा,— “वामरेखा भवेद्ब्रह्मा विष्णुर्दक्षिणरेखिका । अधोरेखा भवेद्बुद्धो मात्रा साक्षात् सरस्वती । कुण्डली चाङ्गुष्ठाकारा मध्यशून्यं सदाशिवः । कदम्बगोलकाकारं ककारं भावयेत् सुधीः” ॥ इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ तस्य नामानि यथा,— “कः क्रोधीशो महाकालो कामदेवप्रकाशकः । कपाली तेजसः शान्तिर्वासुदेवो जयानलः ॥ चक्री प्रजापतिः रुष्टिर्दक्षस्तन्धो विशाम्पतिः । अनन्तः पार्थिवो विन्दुस्तापिनी परमात्मकः ॥ वर्गाद्यश्च मुखी ब्रह्मा सखाद्योऽम्भः शिवो जलम् । माहेश्वरी तुला पुष्पा मङ्गलस्वरणं करः ॥ नित्या कामेश्वरी मुख्यः कामरूपो गजेन्द्रकः । श्रीपुरं रमणो रङ्गकुसुमा परमात्मकः” ॥ इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ “अधुना संप्रवक्ष्यामि ककारतत्त्वमुत्तमम् । रहस्यं परमाश्चर्यं त्रैलोक्यानाञ्च संश्रुणु ॥ वामरेखा भवेद्ब्रह्मा विष्णुर्दक्षिणरेखिका । अधोरेखा भवेद्बुद्धो मात्रा साक्षात् सरस्वती । कुण्डली चाङ्गुष्ठाकारा मध्ये शून्यः सदाशिवः । जवायावकसंकाशा वामरेखा वरानने ! ॥ शरच्चन्द्रप्रतीकाशा दक्षरेखा च मूर्तिमान् । अधोरेखा वरारोहे ! महामरकतद्युतिः ॥ शङ्खकुन्दसमा कीर्त्तिर्मात्रा साक्षात् सरस्वती । कुण्डली चाङ्गुष्ठा या तु कोटिविद्युत्ताकृतिः ॥ कोटिचन्द्रप्रतीकाशो मध्ये शून्यः सदाशिवः । शून्यगर्भे स्थिता काली कैवल्यपददायिनी ॥ ककाराज्जायते सर्वं कामं कैवल्यमेव च । अर्थश्च जायते देवि ! तथा धर्मश्च नान्यथा ॥ ककारः सर्ववर्णानां मूलप्रकृतिरेव च ।

कं

ककारः कामदा कामरूपिणी स्फुरदव्यया । कामनीया महेशानि ! स्वयं प्रकृतिसुन्दरी । माता सा सर्वदेवानां कैवल्यपददायिनी ॥ ऊर्ध्वकोणे स्थिता कामा ब्रह्मशक्तिरितीरिता । वामकोणे स्थिता ज्येष्ठा विष्णुशक्तिरितीरिता । दक्षकोणे स्थिता विन्दू रौद्री संहाररूपिणी । ज्ञानात्मा स तु चार्वङ्गि ! कलाचतुष्टयात्मकः ॥ इच्छाशक्तिर्भवेद्ब्रह्मा विष्णुश्च ज्ञानशक्तिमान् । क्रियाशक्तिर्भवेद्बुद्धः सर्वे प्रकृतिमूर्तिमान् ॥ आत्मविद्या शिवस्तत्र सदा मन्त्रः प्रतिष्ठितः । आसनं त्रिपुरादेव्याः ककारं पञ्चदैवतम् ॥ ईश्वरो यस्तु देवेशि ! त्रिकोणे तस्य संस्थितिः । त्रिकोणमेतत् कथितं योगिमण्डलमुत्तमम् ॥ केवलं प्रपदे यस्याः कामिनी सा प्रकीर्त्तिता । ॐ जवायावकसिन्दूरसदृशी कामिनी परम् ॥ चतुर्भुजां त्रिनेत्राञ्च बाहुवल्लीविराजिताम् । कदम्बकोरकाकारस्तनदयविभूषिताम् ॥ रत्नकङ्कणकेयूरमङ्गद्वैरुपशोभिताम् । रत्नहारैः पुष्पहारैः शोभितां परमेश्वरीम् ॥ एवं हि कामिनीं ध्यात्वा ककारं दशधा जपेत् । प्रफुल्लञ्च ततो ध्यात्वा जपस्य फलभागमेवेत् ॥ एतत्ते कथितं देवि ! ककारतत्त्वमुत्तमम् ॥ इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (अनुबन्धविशेषः । यथाह कविकल्पद्रुमः । “कश्चुरादिः किस्तु वा” । एतेन गणत् क संख्याने गणयति कथत् क वाक्यप्रबन्धे कथयति इत्यादि स्यात् ॥) कं, क्ली, (कायति शब्दो निर्गच्छति यतः यस्मिन् सतीत्यर्थः सजिह्वदनस्य शिरोऽन्तर्वर्त्तितात् । यद्वा कायति वर्णात्मकं ध्वन्यात्मकं वा शब्दं करोति जीवः यस्मिन् सतीति यावत् ॥ कै शब्दे “अन्येभ्योऽपि दृश्यते” ङः । ३।२।१०१ ।) शिरः ॥ (यथा, तन्त्रसारे । “द्वाभ्यामोष्ठौ द्विर्गन्धज्य चैकेन क्षालयेत्तरम् । मुख-घ्राण-नेत्र-श्रोत्र-नाभ्युरङ्गं भुजौ क्रमात्” ॥ अत्र कं शिरः इति तट्टीका ॥ कायति शब्दायते स्तोत्रवेगेनालोडनेन वेति यावत् ।) जलम् ॥

कः

(यथा, भागवते ६।१।४२ । “सूर्योऽग्निः खं मरुद्वायः सोमः सन्धाह्नोदिशः । कं क्रुः कालो धर्म इति ह्येते दैह्यस्य सान्निध्याः” ॥ कायन्ति आनन्दोत्सवध्वनिं कुर्वन्ति यस्मिन् समागते उपस्थिते इत्यर्थः गृह्णिष्य इति शेषः । आनन्दध्वनेस्तु सुखानुवर्त्तितात् ।) सुखम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, ऋग्वेदोपनिषदि । ४।१०।५ । “प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति स होवाच विजानाम्यहं यत् प्राणो ब्रह्म कश्च तु खञ्च न विजानामीति ते होचुर्ब्रह्म वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति प्राणश्च ह्यास्मै तदाकाशश्चोचुः” ॥ “तमेवमुक्तवन्तं ब्रह्मचारिणं ते ह्यमयः ऊचुः । यद्वाव यदेव वयं कमवोचाम तदेव खमाकाशम् इत्येवं खेन विशेष्यमाणं कं विषयेन्द्रियसंयोगजातसुखान्नवर्त्तितं स्याद्रीलेनेव विशेष्यमाणमुत्पन्नं रक्तादिभ्यः ॥ यदेव खमाकाशमवोचाम तदेव च कं सुखमिति जानोहि एवञ्च सुखेन विशेष्यमाणं खं भौतिकादचेतनात् खान्नवर्त्तितं स्याद्रीलोत्पन्नवदेव” ॥ इति भाष्यम् ॥ कचते दीप्यते मस्तकोपरि शोभते इति भावः । यद्वा कचते बध्यते संयम्यते कराभ्याम् । कच् बन्धने ङः ।) केशः ॥ इति धरणी ॥ कः, कुं, (कचति दीप्यते स्वेन ज्योतिषा ज्योतिर्मयत्वात् कच् + ङ ।) ब्रह्मा (यथा, भागवते । ३।१२।५१ । “एवं युक्तस्तत्तस्य देवं चावेक्षतस्तदा । कस्य रूपमभूद्देधा यत्कायमभिचक्षते” ॥) विष्णुः । (यथा महाभारते । १३ । विष्णोः सहस्रनामकथने । १४६ । ६१ । “एको नैकः सवः कः किं यत् तत्पदमनुत्तमम्” ॥ प्रजापतिः । यथा भागवते । ८।५।३६ । “विभ्यश्च कृन्दांसृषयो मेढुतः कः प्रसीदतां नः स महाविभूतिः” ॥) दक्षः । (यथा भागवते । ६।१०।१०० । “जज्ञेऽद्भुतैरवपुष्माऽश्रमतोऽपकृष्टो

कंसका

मारीचमासु विप्रिखेन यथा कमुयः” ॥
 कामदेवः ॥ अग्निः ॥ वायुः ॥ यमः ॥ सूर्यः ॥ आत्मा ॥
 राजा ॥ ग्रन्थिः ॥ मयूरः ॥ इति मेदिनी ॥ मनः ॥
 शरीरम् ॥ कालः ॥ धनम् ॥ शब्दः ॥ इत्यनेकार्थ-
 कोषः ॥ प्रकाशः ॥ इत्येकाक्षरकोषः ॥
 कः, त्रि, सर्वनाम ॥ इति विश्वः । के कि इति भाषा ॥
 (यथा विष्णुपुराणे ॥ १॥ १७॥ २०॥
 “तस्मै परमात्मानं तात ! कः केन शास्यते” ॥)
 कंशः, पुं स्त्री, कंसः ॥ पानपात्रम् । इत्यमरटीका ॥
 कंसं, स्त्री पुं, (कामयति काम्यते वा अनेन
 पातुमिति शेषः । “हृद्वदिह्निकमीति” सः ।
 उणां । ३ । ६२ ।) मद्यादिपानपात्रम् । तत्पर्यायः ।
 पानभाजनम् २ । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ३२ । कंशम्
 ३ । कांस्यम् ४ । इति तट्टीका । तैजसब्रह्मम् ।
 स्वर्णरजतादिनिर्मितपात्रमात्रम् । मानविशेषः
 तत्तु आढ्यकपरिमाणम् । इति मेदिनी ॥ (चतुः-
 षष्टिपलात्मकाढ्यकम् ॥ यथा भावप्रकाशे ।
 “शरावोऽष्टपलं तद्वज्रं ज्ञेयमत्र विचक्षणैः ।
 शरावाभ्यां भवेत् प्रष्टुश्चतुः प्रष्टुस्तथाढ्यकः ।
 भाजनं कांसपात्रं चतुःषष्टिपलश्च सः” ॥
 ताम्रवक्त्रमिश्रितधातुविशेषः । काँसा इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । कांस्यम् २ । कंसास्थि ३ । ताम्राङ्गम्
 ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वर्तुलाकारयज्ञिय-
 पात्रभेदः । यथा शतपथब्राह्मणे ॥ १४॥ ६ । ३१ ।
 “चौडुवरे कंसे चमसे वा” ॥)
 कंसः, पुं, (कामयति पित्रादिबन्धुवर्गान् अभिभूय
 पापात्मकं राज्यविषयादिभोगं यः । कम् + सः ।
 यदा कंसे शास्ति शत्रून् कंसं शासने इत्यस्मात्
 सः ।) विष्णुदेष्टुरविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
 स तु मधुरादेशराजा । यदुर्वशीयोऽसेनराज-
 पुत्रः । श्रीकृष्णमातुलः । तेन वधः प्राप्तः ।
 (एतद्विवरणं भागवते ॥ १०॥ ४४ अध्याये विशे-
 षेण दृश्यम् ॥ कंसनामकारणं हरिवंशे यथा,
 “कस्य त्वमिति यच्चाहं तयोक्तो मत्तकाग्निः ।
 कंसस्तस्माद्रिपुष्पंसी तव पुत्रो भविष्यति” ॥
 अतएव कंसधातुनिष्पन्नत्वमेव प्रशस्यते ॥)
 कंसकं, स्त्री, (काशयतेऽनेन चतुर्दृष्ट्यादिकमिति-
 शेषः । कम् + सः । ततो जातौ संज्ञायां वा कन् ॥)
 चतुरौषधधातुविशेषः । स तु हीराकसीप्रभेदः ।
 तत्पर्यायः । पुष्पकासीसम् २ । नयनौषधम् ३ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 कंसकारः, पुं, स्त्री, (कंसं, तन्मयपात्रादिकं करोति
 यः । कंस + कृ + “कर्मण्यण्” ॥ ३ । २ । १ । केचित्तु
 ताण्यशकारमिच्छन्त्यत्र ॥) जातिविशेषः । काँ-
 सारि इति भाषा ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा ।
 “वैश्यायां ब्राह्मणाणां च अम्लो गान्धिको वणिक् ।
 कंसकारशङ्ककारौ ब्राह्मणात् सम्भवतुः” ॥
 इति बृहज्जर्मपुराणम् ॥ अपि च ।
 “विश्वकर्मा च शूद्रायां वीर्याधानं चकार सः ।
 ततो बभूवुः पुत्राश्च घडेते शिल्पकारिणः ॥
 माताकारः कर्मकारः शङ्ककारः कुविन्दकः ।
 कुम्भकारः कंसकारः घडेते शिल्पिनो नराः” ॥

ककुत्

इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥
 कंसजित्, पुं, (कंसं जयति जितवान् वा कंस + जि
 + कर्त्तरि क्तिप् ॥) श्रीकृष्णः । इति हलायुधः ॥
 कंसवती, स्त्री, (कंसः शासनशक्तिरस्यस्याः । कंस +
 मतुप् मस्य वत्वम् । यदा कंसः आठत्वेनास्यस्याः ।)
 कंसभगिनी । सा उग्रसेनसुता । वसुदेवानुजपत्नी
 च । (यथा भागवते ॥ ६ । २४ । २५ ।
 “कंसा कंसवती कङ्गा शूरभू राष्ट्रपालिका ।
 उग्रसेनदुहितरो वसुदेवानुजस्त्रियः” ॥)
 कंसहा, [न] पुं, (कंसं हन्ति हतवान् वा । कंस +
 हन् + क्तिप् ॥) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कंसा, स्त्री, (कंस + टाप् ॥) कंसभगिनी । सा उग्र-
 सेनसुता । वसुदेवानुजपत्नी च ।
 (यथा भागवते ॥ ६ । २४ । २५ ।
 “कंसा कंसवती कङ्गा शूरभू राष्ट्रपालिका ।
 उग्रसेनदुहितरो वसुदेवानुजस्त्रियः” ॥)
 कंसारातिः, पुं, (कंसस्य अरातिः ।) विष्णुः । इत्य-
 मरः ॥ १ । १ । २१ ॥
 कंसारिः, पुं, (कंसस्य अरिः शत्रुः ॥) श्रीकृष्णः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा राजतरङ्गिणी ॥ १ । ५६ ।
 “साहायकार्यमाहृतो जरासन्धेन बन्धुना ।
 समं शरोध कंसारेर्मथुरां पृथुभिर्बलैः” ॥)
 कंसास्थि, स्त्री, (कंसस्य अस्थि । अस्थि रूपमित्यर्थः ॥)
 कांस्यधातुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कंसोद्भवा, स्त्री, (कंसात् तैजसधातुविशेषसम्बन्धात्
 उद्भवति या । यदा कंसायाः निर्भरिणा उद्भवा
 कंसायां उद्भवो यस्या वा । कंस + उत् + भू +
 अच् । कंस इव शुभ्रत्वात् उद्भवतीति केचित् ॥)
 सुगन्धिभृत्तिकाविशेषः । तत्पर्यायः । आढ्यकी २
 तुवरी ३ काक्षी ४ मृदाङ्गया ५ सौराष्ट्री ६ पा-
 र्वती ७ कालिका ८ पर्पटी ९ सती १० । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 कक इ उ ब्रजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
 आत्म-सकं-सेट् ॥) इ कर्मणि कङ्कते । उ कङ्कते ।
 इति दुर्गादासः ॥
 कक उ इच्छायां । गर्वे । चापले । इति कवि-
 कल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्म-सकं-अकं-च-सेट् ॥)
 इच्छेह टणा । चापलं चञ्चलीभावः । उ ककते
 काकः । सटण्यश्चलो वा स्यादित्यर्थः । गर्वः
 कैश्चिन्न पठ्यते । इति दुर्गादासः ॥
 ककन्दः, पुं, (कको गर्वश्चापल्यं वा भवत्वस्मात् ।
 कक + अन्दच् । यदा ककं गर्वं चापल्यं टणां
 वा ददातीति । कक् + दा + डः ।) स्वर्गः । इत्यु-
 णादिकोषः ॥
 ककुञ्जः, पुं स्त्री, (कं जलं कूजयति आकूजते या-
 चते इति यावत् । क + कूज् + अजच् । एषोद-
 रादित्वात् नुम् ऋश्च ॥) चातकपत्नी । इति
 राजवल्गुभः ॥
 ककुत्, [इ] स्त्री, (कं सुखं कावयति मृहस्यस्य औ-
 श्र्यं प्रापयतीति यावत् । कृषायां हि ककुत्
 मृहस्यस्य सुखलक्ष्यमिति भावः । ककुत्तीनदृष-
 पाकने दरिद्रता इति स्मरणात् । क + कृ +

ककुद

णिच् + एषोदरादित्वात् ऋश्चः तुगागमश्च ॥) उ
 षाङ्गविशेषः । षाङ्गेर भुट्ट इति भाषा । (यथा,
 अथर्ववेदे ॥ ६ । ८६ । ३ । “सन्नाडस्य सुरामो
 ककुन् मनुष्याणाम् । देवानामर्द्धभागसि त्वणको
 दृषो भव” ॥) स्तान्धभागः ॥
 यथा, भागवते ५ । २५ । ७ । “ध्यायमानः सुरा-
 सुरोरगसिद्धगन्धर्वविद्याधरमुनिगणैरनवरतमद-
 सुदितविकृतविक्रललोचनः सुललितमुखरिकाम्भ-
 तेनाप्यायमानः स्वपार्श्वदिविबुधयूथपतीनपरिस्त्रा-
 नरागनवतुलसिकामोदमध्वासवेन माद्यन्मधुकर-
 त्रातमधुरगीतश्रियं वैजयन्तीं स्वां वनमालां नील-
 वासा एककुण्डलो हलककुदि कृतसुभगसुन्दरभुजो
 भगवान् माहेन्द्रो वारणेन्द्र इव काञ्चनो कक्षासु-
 दारलीलो विभर्त्ति” ॥) ध्वजः । वरः । इति मेदिनी ॥
 (यथा, ऋग्वेदे ॥ ८ । ४४ । १६ ।
 “अग्निर्मूर्द्धादिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम्” ॥)
 ककुत्स्थः, पुं, (उषरूपधरस्य देवेन्द्रस्य ककुदि तिष्ठति
 यः सः । ककुत् + स्था + कः ।) सूर्यवंशीयराजवि-
 शेषः । स तु अयोध्याधिपतिः । (पुराणनामायां) ।
 शशादराजपुत्रः । इत्याकु राजपौत्रश्च ॥ (येन
 चासौ ककुत्स्थनामासीत् तत्कथा हरिवंशे
 ऐलोत्पत्तौ ॥ ११ । १६ — २० ॥
 “शशादस्य तु दायादः ककुत्स्थो नाम वीर्यवान् ।
 इन्द्रस्य दृषभृतस्य ककुत्स्थोऽजयतासुरान् ॥
 पूर्वं देवासुरे युद्धे ककुत्स्थस्तेन सः स्मृतः ।
 अनेनास्तु ककुत्स्थस्य पृथुरानेनसः स्मृतः” ॥
 तथा च महाभारते १ । १ । २२६ ।
 “पुरुः कुरुयदुः शूरो विश्वगन्धो महायुतिः ।
 अयुद्धो युवनाश्वश्च ककुत्स्थो विक्रमो रघुः” ॥)
 स्तान्धदेशस्थिते च ॥)
 ककुदः, पुं स्त्री, (कं सुखं उत्कर्षं वा कौति प्रकाश-
 यति धातूनामनेकार्थत्वात् कुधातुरत्र प्रकाशनार्थः
 अन्तर्ण्यन्तार्थश्च । कुं + क्तिप् तुक् च एषोदरादि-
 त्वात् तस्य दः । यदा कस्य सुखस्य शरीरस्य वा कुं
 भूमिं मूलं आकरमिति यावत् ददातीति । ककु +
 दा + कः । यदा “ककुदस्यावस्थायां लोपः” ॥ ५ ।
 ४ । १४६ । अर्द्धर्चादि-पां । २ । ४ । ३१ ।) प्राधा-
 न्यम् । (यथा अथर्ववेदे ॥ १० । १० । १६ ।
 “ऊर्द्धो विन्दुरदचरद् ब्रह्मणः ककुदादधि” ।
 रघुश्च ॥ ६ । ७१ ॥
 “इत्याकुवंशः ककुदं नृपाणां
 ककुत्स्थ इत्याहितलक्ष्योऽभूत् ।
 काकुत्स्थशब्दं यत उन्नतेच्छाः
 स्नायं दधत्युत्तरकोशलोन्नाः” ॥)
 राजचिह्नम् । तत्तु श्वेतच्छादि । (यथा रघुः ।
 ३ । ७० ।
 “अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूने
 नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम्” ॥)
 उषाङ्गम् । भुट्ट इति भाषा । इत्यमरः ॥ १ । ३ ।
 ६१ ॥ (यथा महाभारते ॥ ११ । १४ । २६६ — २६८ ।
 “उषरूपधरं साक्षात् क्षीरोदमिव सागरम् ।
 लब्धपुष्पं महाकायं मधुपिङ्गललोचनम् ॥

ककुम्

वक्षसारमयैः प्रहृष्टैर्निष्ठप्रकनकप्रभैः ।
 सुतीक्ष्णैर्मन्दुरक्ताग्रैस्तिकरन्तमिवावनिम् ॥
 जाम्बूनदेन दाप्ता च सर्वतः समलङ्कृतम् ।
 सुवक्त्रखुरनासश्च सुकर्णं सुकटीतटम् ॥
 सुपार्श्वं विपुलस्तन्यं सुरूपं चारुदर्शनम् ।
 ककुदं तस्य चाभाति स्तन्यमापूर्य्य धिष्ठितम् ॥
 पर्वताग्रभागः । इति अमरटीकायां स्वामी ॥
 ककुद्भान् [त्] णं, (ककुदस्यास्तीति । मनुप् इति
 “मादुपधायाश्च मतो वो यवादभ्यः” ॥ ८।२।६ ।
 न मस्य वकारत्वम् ॥) दृषः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, कुमारः १।५।६ ।
 “तुमारसंघातशिलाः खुरायैः
 समुल्लिखन् दर्पकलः ककुद्भान्” ॥)
 पर्वतः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
 (यथा, विष्णुपुराणे २।४।२७ ।
 “ककुद्भान् पर्वतवरः सरिन्नामानि मे प्रहृष्टा” ॥)
 ऋषभौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अथ क्वचिदप-
 वादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते इति न्यायात्
 वतुप्राप्तौ मनुप्रत्ययः ॥ इति सुगन्धोद्धतम् ॥
 (ऊर्म्मिः । यथा, यजुर्वेदे । ६।६ ।
 “ऊर्म्मिः प्रतूर्त्तिः ककुद्भान्” ॥)
 ककुद्भती, स्त्री, (ककुदिव दृषस्तन्वत् अतिशयितो
 मांसपिण्डः अस्त्यस्याम् । मनुप् । यवादित्वात् न
 मस्य वत्वं स्त्रियां ङीप्) कटिः । इत्यमरः ॥ २।६ ।
 ७४ । पाक्षा इति भाषा ॥
 ककुन्दरं, स्त्री, (कस्य शरीरस्य कुं भूमिं नितम्बस्थलवि-
 शेषं दृष्टातीति । ककु + दृ + खच् मुम्च) । ककु-
 न्दरम् । नितम्बस्थलपद्वयम् । इत्यमरटीकायां
 रमानाथः राजनिर्घण्टश्च ॥ (यथाह, याज्ञवल्क्यः ।
 ३।६६ ।
 “कनीनिके चाक्षिकूटे शकुलीकार्यपत्रकौ ।
 कर्णौ शङ्खौ भुवौ दन्तवेष्टावोष्ठौ ककुन्दरे” ॥
 “सकृदिभक्तश्चतुरखः ककुन्दरविभागशोभी
 रथाङ्गाकारसंस्थितश्च नितम्बभागः” ।
 इति दशकुमारे ॥)
 ककुप, [भ्] स्त्री, (कं वातं खुभाति विस्तारयति
 या । खुभ इति सौत्रः । जिप् । एषोदरादित्वात्
 सलोपः ॥) दिक् । इत्यमरः ॥ १।३।१ । प्रवेणी ।
 शोभा । चम्पकमाला । इति मेदिनी ॥ शास्त्रम् ।
 इति विश्वः ॥
 ककुभ, स्त्री, (कं सुखं आनन्दं खुभाति विस्तारयति
 या एषोदरादित्वात् सलोपः ॥) रागिणीविशेषः ।
 तस्या नामान्तरम् । कुङ्कः । तस्या लक्षणम् ।
 “भीतं वसाना वसनं सुकेशी
 वने रुदन्ती पिकनाददूना ।
 विलोकयन्ती ककुभोऽतिभीता
 मूर्त्तिः प्रदिष्टा ककुभस्तथेयम्” ॥
 इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (दिक् । यथा,
 भागवते । २।७।२५ ।
 “वक्षःस्थलस्य शर्वभमहेन्द्रवाहदन्तैर्विडम्बितककु-
 भुष ऊढहासम्” ॥) दक्षकन्या । तैव धर्मपत्नी ।
 यथा तत्रैव । ६।६।४ ।

कक्कोल

“भानुर्लम्बा ककुब् जामिर्विश्वा साध्या मरुत्वती” ॥
 ककुभः, णं, (कस्य वातस्य कुः भूमिः स्थानं प्रकाश-
 रूपविशेष इति यावत् भाव्यस्मात् । ककु + भा +
 कः । यद्वा कं वातं खुभाति विस्तारयति । क +
 खुम्भ + कः + एषोदरादित्वात् सलोपः ॥) अर्जु-
 नवृक्षः । (यथा, चक्रपाणिदत्तकृतसंग्रहे ॥
 “गोधूमककुभचूर्णं द्वागपयोग्यसर्पिषा पक्वम् ।
 मधुशर्करासमेतं समयति हृद्रोगमुद्धतं णंसाम् ॥
 मूलं नागबलायास्तु चूर्णं दुग्धेन पाययेत् ।
 हृद्रोगश्वासकासघ्नं ककुभस्य च वल्कलम् ॥
 रसायनं परं बल्यं वातजिन्मासयोजितम् ।
 संवत्सरप्रयोगेन जीवेत् वर्षशतं नरः” ॥)
 वीणाङ्गम् । तत्पर्यायः । प्रसेवकः २ । इत्यमरः ॥
 १।७।७ ॥ वीणाप्रान्तवक्रकाष्ठम् । दण्डाधःशब्द-
 गाम्भीर्यार्थं दाहमयं भाण्डं यच्चर्मणाच्छाद्य दीयते
 तत्रेत्यने । वीणास्थितालावफले इत्यपरे । इति
 भरतः ॥ रागविशेषः । इति मेदिनी ॥
 (शिवः । यथा महाभारते १३ । शिवसहस्रनाम-
 कीर्त्तने १७ । १३० ।
 “हृत्पद्मः ककुभो वक्षी शतजिह्वः सहस्रपात्” ॥)
 ककुभा, स्त्री, (केन आदित्येन कुस्त्रितानि भानिनक्ष-
 त्राण्यस्याम् । टावन्तोऽपीति कश्चित् तन्न । व्यधि-
 करणबज्जरीह्रिप्रसङ्गात् ॥) दिक् । इत्यमरटीकायां
 रायमुकुटः ॥ (केन सूर्येण दिनप्रकाशेनेति भावः
 कुस्त्रिता भाति । भा दीप्तौ । इति धातोः सुपीति
 कः । भिदाद्यङ्वा । रात्रावेवास्या माधुर्यस्या-
 धिक्यमिति तात्पर्यार्थः ॥) रागिणीविशेषः । इति
 हलायुधः ॥
 ककुभादनी, स्त्री, (ककुभः अर्जुन इव अद्यतेऽसौ तुल्य-
 गुणत्वात् । ककुभ + अद् + कर्मणि ल्युट् + स्त्रियां
 ङीप्) । नलीनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 कक्क हासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-
 सेट्) । कोपधः । कक्कति । इति दुर्गादासः ॥
 कक्कोलः, णं स्त्री, (कक्कते गच्छति दिशि प्रकाशते
 इत्यर्थः ततः जिप् कक्कोलति संख्यायति कुल-
 धातोर्ज्ज्वादित्वात् णः । कक्कासौ कोलश्चेति ।
 “पूगकक्कोलकर्पूरलवङ्गसुमनःफलैरित्युक्ते” ॥)
 सुगन्धिद्रव्यविशेषः । काँकला इति भाषा । अस्य
 गुणाः । कटुत्वम् । हृद्यत्वम् । सुगन्धित्वम् । कफ-
 वातनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा रामा-
 यणे ३ काण्डे ।
 “वग्नानि च सुरम्याणि कक्कोलानां त्वचस्य च” ॥)
 कक्कोलकं, स्त्री, (कक्कोलस्य + इदमर्थे स्वार्थे वा कन् ।
 शाल्मलिनीपान्तर्गतसप्तमवर्षपर्वतः । तद्विवरणं
 विष्णुपुराणे २ अंशे ४ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)
 गन्धद्रव्यविशेषः । काँकला इति ख्यातम् । तत्पर्यायः
 कोलकम् २ । कोषफलम् ३ । इत्यमरः ॥ कृत-
 फलम् ४ । कटुकफलम् ५ । द्वेष्टम् ६ । स्थूलमरिचम्
 ७ । कक्कोलम् ८ । माधवोक्षितम् ९ । कालम् १० ।
 कटफलम् ११ । मरिचम् १२ । अस्य गुणाः ।
 कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । वक्रजायहर-
 त्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वम् । रुचिकारित्वम् ।

कक्कः

कफवातरोगनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (“कक्कोलकं लवङ्गञ्च तिलं कटुकफापहम् ।
 लघुदृष्ट्यापहं वक्त्रलोददौर्गन्धनाशनम्” ॥
 इति सुश्रुतः ॥)
 कक्क हासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-
 सेट्) । कोपधः । कक्कति । इति दुर्गादासः ॥
 कक्कटः, चि, (कक्कति हसति यः ॥ प्रफुल्लमुखो
 जनः । इति व्युत्पत्त्यर्थः । अन्यस्तु रूक्षार्थः । कक्क
 अटन् । अथवा कक्कं प्रसन्नभावं अटति अहयति
 कर्कशान्तर्दत्तित्वात् कक्क + अट् + अच् । यदा
 कठिण्यां वृत्तते तदा कक्कति कृष्ट्या प्रकाशयति
 वर्णान् । अन्तर्गिर्जर्थः ॥) कठिनः । इत्यमरः ॥
 कक्कटपत्रकः, णं, (कक्कटानि प्रकाशान्वितानि
 पत्राणि यस्य । कप्) । दक्षविशेषः । पाट इति
 भाषा । तत्पर्यायः । पट्टः २ । वाजशूलः ३ । शाणिः ४
 चिमः ५ । इति शब्दमाला ॥
 कक्कटो, स्त्री, (कक्कति भूकर्षणेन प्रकाशयति
 वर्णान् । अत्राप्यन्तर्गिच् प्रकादिभ्योऽटन् गौरा-
 दित्वात् ङीष्) । खटिका । खडी इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । वर्णलेखा २ । कठिनी ३ । खटी ४ । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 कक्कः, णं, (कक्कतीति । कप् हिंसायां “वृत्तुवदि-
 ह्निकमिकविभ्यः सः” । खणां ३ । ६२ । इति
 सः ।) बाहुमूलम् । इत्यमरः ॥ २।६।७६ ॥
 काँक् वगल् इति च भाषा ॥
 (यथा, महाभारते ४।६।१ ।
 “वदर्थरूपान् प्रतिगृह्य काक्षना-
 नक्षान् स कक्के परिरभ्य वाससा” ॥)
 दण्डम् । वीर्यम् । इत्यमरः ॥ ३।३।२१८ ।
 (यथा, मनुः ७।११० ।
 “यथोद्धरति निर्दिता कक्कं धान्यञ्च रक्षति” ॥
 “यथा क्षेपे धान्यदण्डादिकयोः सहोत्पन्नयोरपि
 धान्यानि जवनकर्ता रक्षति दण्डादिकश्चोद्धरति” ॥
 इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥) शुष्कदण्डम् । इति
 धरणी ॥ (यथा, माघः । २।४२ ।
 “प्रक्षिप्योर्दक्षिणं कक्के शेरते तेऽभिमारुतम्” ॥)
 कक्कः । (यथा महाभारते १। वारणावतागमने ।
 १४६।२२ ॥
 “कक्कन्नः शिशिरप्लव महाकक्के विलौकसः ।
 न दहेदिति चात्मानं यो रक्षति स जीवति” ॥
 विलौकसो महाकक्के दहत्कक्के इत्यर्थः ॥) शुष्क-
 वनम् । पापम् । इति हेमचन्द्रः ॥ अरण्यम् ।
 इति रुद्रः ॥ (यथा महाभारते १ । खाण्डवदहन-
 पर्वणि । २३१।३ ।
 “अयमभिर्दहन् कक्कमित आयाति भीषणः” ॥)
 भित्तिः । पार्श्वः । इति भरतदृताजयः ॥
 (यथा, रामायणे । ५।५।२५ ।
 “तस्य वानरसिंहस्य क्रममागस्य सागरम् ।
 कक्कान्तरगतो वायुर्जमूत इव गर्जति” ॥)
 कक्करहा, स्त्री, (कक्के कक्के जलप्राये रोहति इति ।
 कक्क + रह + क । अस्या अनूपजातत्वात् तथा-
 त्वम् ॥) नागरमुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कक्षा

कक्षा, स्त्री, (कष-हिंसादौ + सः टाप् च) हस्ति-
रज्जुः । काक्षी । गेहप्रकोष्ठकः ।

(यथा, भागवते ३।१५।२७।

“तस्मिन्मतीत्य मुनयः सङ्गसज्जमानाः

कक्षाः समानवयसावय सप्तमायाम्” ॥)

भित्तिः । साम्यम् । रथभागः । अन्तरीयपश्चिमा-
ञ्चलम् । परिधानवस्त्रस्य पृष्ठतो निहिताञ्चलम् ।
उद्याद्विणी । इति हेमचन्द्रः ॥ (काक्षा कौचा
आँचल इत्यादि भाषा ॥ यथाह योगियाञ्चलकाः ।

“परिधानात् वह्निः कक्षा निवज्जाह्यासुरीभवेत्” ॥)

“वामे पृष्ठे तथा नाभौ कक्षात्रयमुदाहृतम् ।

रभिः कक्षैः परीधत्ते यो विप्रः स शुचिः स्मृतः” ॥

इति स्मृतिः ॥

स्पर्जापदम् । इति मेदिनी रज्जुश्च ॥ कक्षा । हस्ति-
मध्यदेशवन्धनरज्जुः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

क्षुद्ररोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

“बाह्यपाशैः सक्तोऽपि क्षुद्ररोगोऽपि सवेदनाम् ।

पित्तप्रकोपसम्भूतां कक्षां मित्यभिनिर्दिशेत्” ॥

इति माधवकरः ॥ तच्चिकित्सा यथा,—

“कक्षाश्च गन्धनाम्नीश्च चिकित्सति चिकित्सकः ।

पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया पूर्वमुक्तया” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

कक्षापटः, पुं, (कक्षाकारः हस्तिरज्जुतुल्यः पटोव-
स्त्रम्) । कौपीनम् । इति हलायुधः ॥ (कक्षायाः
गृहप्रकोष्ठकस्य पटः इति विग्रहे गृहभित्तिस्य-
पटः ॥)

कक्षावान्, [त्] पुं, (कक्षा सर्ववस्तुनि साध्यं सा
विद्यते यस्य । कक्षा + मतुप् मस्य वः) । मुनि-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

कक्षावेत्तकः, पुं, (कक्षायाः अवेत्तकः यदा कक्षां
वनोपवनादिकं राजान्तःपुरं वा अवेत्तते इति ।
अव + ईत् + क्त्वा + क्तृन्) । शुद्धान्तपालः । उद्यान-
पालः । रज्जाजीवः । कविः । विद्वांसः । दास्यः ।
इति मेदिनी ॥

कक्षोत्था, स्त्री, (कक्षात् जलप्रायदेशात् उत्तिष्ठति
जायते या । कक्ष + उत् + स्था + कः टाप् च) ।
भद्रमुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कक्षं, स्त्री, (कक्षायै साम्याय भवम् । कक्षा + यत्) ।
यष्टिकास्थकटोरा । इति मिताक्षरा । निक्षि-
वाटी इति भाषा ॥ (त्रि, कक्षपूरकः । यथा,
ऋग्वेदे ५।४४।११ ।

“श्वेन आसामदिति कक्षो मदो-

विश्ववारस्य यजतस्य मायिनः” ॥)

कक्ष्या, स्त्री, (कक्षे भवा । कक्ष + शरीरावयवात्
+ यत् टाप् च) । कक्षरज्जुः । काक्षदङ्गी इति
ख्याता । चर्मरज्जुः । इत्यमरः । इति भरतः ॥
गजमध्यवन्धनचर्मरज्जुः । इति सारसुन्दरी ॥ तत्-
पर्यायः । क्षुषा २ वरजा ३ । इत्यमरः ॥ २।८।४२।
वृषा ४ दृष्या ५ दृष्या ६ कक्षा ७ । इति तट्टीका ।
हर्म्यादिप्रकोष्ठः । राजगृहादेर्वेष्टनावच्छिन्नो
देशः । (महल इति भाषा । यथा रामायणे । २।
२०।११ ।

कङ्कणं

“प्रविश्य प्रथमां कक्षां द्वितीयायां ददर्श सः ।

ब्राह्मणान् वेदसम्पन्नान् वृद्धान् राजाभिसक्तान्” ॥)

काक्षी । इत्यमरः ॥ ३।३।१५७ । अन्तर्गृहमिति
सुभूतिः ॥ (यथा, कुमारः ७।७० ।

“कान्तानि पूर्वं कमलासनेन

कक्ष्यान्तराण्यद्रिपतेर्विवेश” ॥)

सादृश्यम् । उद्योगः । वृहत्तिका । उत्तरीय-
वस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ गुह्या । इति शब्द-
रत्नावली ॥

कख ए म हासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं
-अकं-सेट्) । एदित् घटादिः इति वोपदेवः ।
पाणिनीमते तु एदित्वं न तेन अकखीत् अका
खीत् इति स्यात् ।) म कखयति ए अकखीत् ।
इति दुर्गादासः ॥

कख्या, स्त्री, (कखति हसतीव प्रकाशते शोभते ।
कख + यत् + स्त्रियां टाप्) । कक्षा । हर्म्यादि-
प्रकोष्ठः । इति शब्दरत्नावली ॥

कग म ए क्रियासु । क्रियामात्रे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-अकं च-सेट्) । घटादि
एदित् इति वोपदेवः । नैदित् इति पाणिनिः ।
अकगीत् अकागीत् ॥) तेन म कगयति । ए
अकगीत् । क्रियामात्रे । कगति लोकः गच्छती-
त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कङ्क, पुं, (कङ्कते उद्गच्छति इति । ककि गतौ । कक्
+ अच् + इदित्वाङ्गम्) । पक्षिविशेषः । काँक् इति
भाषा । तत्पर्यायः । लोहपृष्ठः २ । इत्यमरः २।५।
१६ । सदर्शवदनः ३ खरः ४ रणालङ्करणः ५ क्रूरः ६
आमिषप्रियः ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अरिष्टः ८
कालपृष्ठः ९ किंशारः १० लोहपृष्ठकः ११ । इति
जटाधरः ॥ दीर्घपादः १२ दीर्घपात् १३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा भागवते ३।१०।२३ ।
“कङ्कगृध्रवत्क्षेत्रेणभासभासकवर्हिणः” ॥) यमः ।
कृद्वादिजः । इति मेदिनी ॥ युधिष्ठिरराजः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ४।६।१४ ।

“पृथग्वन्तु मे जानपदाः समागताः

कङ्को यथाहं विषये प्रमुक्तथा” ॥

शाल्मलिदीपान्तर्गतपञ्चमवर्षपर्वतः । तद्वि-
रणं विष्णुपुराणे २ अंशे ४ अध्याये द्रष्टव्यम् ।
क्षत्रियः । इति शब्दमाला । कंसासुरभ्राता । स
तु उग्रसेनपुत्रः । (यथा, भागवते ६।२४।२४ ।
“कंसः सुनामान्ययोधः कङ्कः शङ्खः सुहृत्तथा” ॥)
महाराजपुत्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कङ्कटः, पुं, (कं देहं कटति आरुणोतीति । क + कट
+ अच् । अथवा-ककि लौल्ये इति कङ्कते क्षणेन
नाशतां याति अचिरस्थायित्वात् ककि + कटन्) ।
(कवचः । इत्युणादिकोषः ॥ प्रतिसंस्कृतेनामरश्च ॥
(यथा, रघुः । ७।५६ । “सर्वायुधैः कङ्कटभेदि-
भिश्च” ॥)

कङ्कटकः, पुं, (कङ्कट + स्वार्थे कन्) । सनाहः ।
इत्यमरः । २।८।६४ । सोजोया इति भाषा ॥
कङ्कणं स्त्री, (कं शुभं कणतीति । क + कण शब्दे +
कर्त्तरि अच्-एषोदरादित्वात् णत्वम्) । सनाम-

कङ्कचो

ख्यातहस्ताभरणम् । तत्पर्यायः । करभूषणम् ॥

इत्यमरः २।६।१०८ ॥ कौशुकम् ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते ६।१६।३० ।

“मृणालगौरं सतिवाससं स्फुरत्

किरीटकेयूरकटिचक्रकङ्कणम्” ॥)

हस्तसूत्रम् । मण्डनम् । शोखरम् । इति विश्वः ॥
कङ्कणी, स्त्री, (ककि गतौ घञ् कङ्कः तस्मिन् अण्यति-
अण्य शब्दे ततः अच् गौरादित्वात् ङीष् । अक-
गृध्रादिवत् सन्धिः । यद्वा कं सुखं कणति इति
कण + पचाद्यच्) । किङ्किणी । क्षुद्रघण्टिका ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कङ्कणीका, स्त्री, (कङ्कण्यते पुनः पुनः कणति । कण-
शब्दे अस्माद् यङ्लुगन्तात् “चङ्किणः कङ्कण च” ॥
४।१८ । उणां इति ईकन् धातोः कङ्कणा-
देशश्च) । क्षुद्रघण्टिका । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुणादिवृत्तिः ॥

कङ्कतं, स्त्री, (कङ्कते शिरोमलं प्राप्नोतीति । ककि
गतौ + अतच्) । कङ्कतिका । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ चिरणी इति ख्यातम् ॥

कङ्कतः, पुं, (कङ्कते भूमिं भित्त्वा उद्गच्छति भटिति
नाशं गच्छति वा । ककि गतौ इति धातोः अतच्) ।
वृद्धः । इत्युणादिकोषः ॥ (केशप्रसाधनी कङ्कती ।
चिरणी इति भाषा । यथा, अथर्ववेदे १४।२ ।
६८ । “कृचिमः कङ्कतः शतदन्त्य एषः । अपास्याः
केश्यं मलमपशीर्षणम् लिखात्” ॥ अल्पविष-
पाणिविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । १।१६१।१ ।
“कङ्कतो न कङ्कतोऽथो सतीनकङ्कतः” ॥)

कङ्कतिका, स्त्री, (कङ्कते मूर्धजेन सम्बन्धं गच्छतीति ।
ककिगतौ बाह्वलकादतच् । गौरादित्वात् ङीष्
स्वार्थे कन् केष इति ऋषः । यद्वा कस्य शिरसो-
ऽङ्गाः । अकगृध्रादित्वात् सन्धिः । कङ्केषु अतति
ततः कृन् । तत इत्वं टाप् च) । केशप्रसाधनार्थ-
काष्ठादिनिर्मितद्रव्यम् । चिरणी काँकुड इत्यादि
भाषा । तत्पर्यायः । प्रसाधनी २ । इत्यमरः । २ ।
१६० ॥ कङ्कती ३ कङ्कतम् ४ प्रसाधनम् ५ । इति
तट्टीका । केशमार्जनम् ६ । इति जटाधरः ॥ फली
७ फलिका ८ फलिः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
अस्य गुणाः । धूलोजन्तुमलकण्डुशिरोरोगनाशि-
त्वम् । कान्तिकेशवृद्धिकेशप्रसन्नताकारित्वञ्च । इति
राजवल्लभः । नागवला । इति वैद्यकम् ॥

कङ्कती, स्त्री, (कङ्कते शिरोरुहं प्राप्नोति । ककि
गतौ + बाह्वलकादतच् । गौरादित्वात् ङीष्) ।
कङ्कतिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कङ्कचोटः, पुं, (कङ्कात् पक्षिविशेषात् आत्मानं
त्राति । कङ्क + च्वा + कटन् एषोदरादित्वात्
साधुः । यद्वा कङ्कवत् चोटयति कङ्क + च्चुट् +
णिच् + कर्त्तर्यच्) । मत्स्यविशेषः । काँकिला
इति भाषा । तत्पर्यायः । जलवधः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

कङ्कचोटिः, पुं, (कङ्कस्य चोटिरिव चोटिश्चक्षुर्यस्य) ।
मत्स्यविशेषः । काँकिला इति भाषा । तत्पर्यायः ।
जलसूचिः २ । इति जटाधरः ॥

कङ्काल

कङ्कपत्रः, पुं, (कङ्कस्य पत्तिविशेषस्य पत्रमेव पत्रं पत्रो यस्य ।) बाणविशेषः । इति हलायुधः ॥ (यथा रामायणे ६ । २८ । ४ ।

“विविधधौर्ध्वरूपास्ते कङ्कपत्रैरजिह्वगैः” ॥

कङ्कस्य पत्तिविशेषस्य पत्रम् । यथा,

“नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे” ॥ रघुः २ । ३१ ॥

कङ्कमाला, स्त्री, (कङ्कं चापल्यं करचापल्यं मलते धारयति । ककि चापल्ये + घञ् । कङ्क + मल घृतौ । मलधातोः उपपदे कर्मण्यण् टाप् च ।) करतालीवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कङ्कमुखः, पुं, (कङ्कस्य मुखमिव मुखं यस्य ।) सन्दंशः । इति हेमचन्द्रः ॥ सौङ्गाश्च इति भाषा । (स्त्री, नाल्योद्धरणार्थः यन्त्रभेदः । स तु अस्थिविच्छेद-शल्योद्धरणार्थमुपदिश्यते ॥) अस्य प्रशंसा यथा,

“निर्वृत्तते साधवगाहने च

शल्यं प्रगृह्योद्धरते च यस्मात् ।

यन्त्रेभ्यः कङ्कमुखं प्रधानं

स्थानेषु सर्वेभ्योविकारि चैव” ॥ सुश्रुते ॥

(त्रि, यथा रामायणे ६ । ७६ । ६६ ॥

“व्याघ्र-सिंहमुखान् बाणान् काककङ्कमुखानपि” ॥)

कङ्करं, स्त्री, (कं जलं कीर्यतेऽच । कं + कृ आधारे अप् ।) तक्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कङ्करः, त्रि, (कं मुखं किरति क्षिपतीति । कं + कृ + अच्) कुक्षितः । इति हेमचन्द्रः ॥

कङ्करोलः, पुं, (कङ्क इव लोलः लस्य रः ।) निको-चकटक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ काँकरोल इति ख्याता लता च ॥

कङ्कलोडं, स्त्री, (कङ्क इव लोड्यते आलोड्यते । इति कङ्क + लोड् + ण्यत् ।) अङ्कलोडम् । चटिञ्चिता चिञ्चोडमूल इति च भाषा । अस्य गुणाः । गुरु-त्वम् । अजीर्णकारित्वम् । शीतलत्वम् । इति कश्चिद्राजवल्लभः ॥

कङ्कशत्रुः, पुं, (कङ्कस्य शत्रुः । एभिर्पर्यास्तु कङ्क-नाशकत्वमाहुः अत अस्य तथात्वम् ।) एभि-पर्या । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कङ्कशायः, पुं, (कङ्क इव शयेते । शीङ् + शयः ।) कुक्कुरः । इति शब्दमाला ॥

कङ्का, स्त्री, (कङ्कते चापल्यं गच्छति या पित्रा-द्यादरवशात् । ककि + अच्) उग्रसेनराजकन्या । सा तु वसुदेवानुजपत्नी । (यथा, श्रीभागवते । ६ । २४ । २५ ।

“कंसा कंसवती कङ्का शूरभू राष्ट्रपालिका ।

उग्रसेनदुहितरो वसुदेवानुजस्त्रियः” ॥)

गोशीर्षचन्दनम् । तद्वयथा ।

“गोशीर्षं चन्दनं कृष्णतामसमुत्पलगन्धिकम् ।

कङ्का” इत्यादि शब्दमाला ॥

कङ्कालः, पुं, (कं मुखं शिरो वा कालयति क्षिप-तीति कं + कालि + अच्) शरीरास्थि । इत्य-मरः । २ । ६ । ६६ ॥ समुदितशरीरास्थिसंघात-स्वङ्गासरहितः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । करङ्कः २ अस्थिपङ्कजः ३ । इति वैद्यकम् ॥ (यथा, सुन्दोपसुन्दोपाख्याने २ । २४ । “अस्थिकङ्काल-

कङ्कुका

सङ्गीर्णा भूर्वभूव” ॥)

कङ्कालमाली, [न] पुं, (कङ्कालानां माला अस्ति अस्य व्रीह्यादित्वादिभिः ।) महादेवः । इति शब्द-रत्नावली ॥

कङ्कुः, पुं, (कङ्कते औद्धत्यं लौल्यं वा प्राप्नोतीति । ककि गतौ + उन् ।) उग्रसेनपुत्रः । स तु कंसा-सुरभ्राता । (यथा, श्रीभागवते ६ । २४ । २४ ॥ (“कंसः सुनामा न्यग्रोधः कङ्कुः कङ्कुः सुहृत्तथा” ॥) कचित् शङ्कुरिति पाठः ।) कङ्कुटगम् । इति दि-रूपकोषः ॥

कङ्कुलः, स्त्री, (कङ्कुलविशेषः तस्य समीपे तिष्ठति । कङ्कु + ल + क + षत्वम् ।) पर्वतीयमृत्तिकावि-शेषः । तत्पर्यायः । कालकुलम् २ विरङ्गम् ३ रङ्गदायकम् ४ रेचकम् ५ पुलकम् ६ शोधकम् ७ कालपालकम् ८ । तद्विधा रजताभं स्वर्णभञ्ज । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातत्रण-शूलनाशित्वम् । रेचकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपिच ।

“पीतप्रभं गुरु स्निग्धं श्रेष्ठं कङ्कुलमादिभम् ।

श्यामं पीतं लघु तृप्तसत्त्वं नेष्टं हि रेणुकम्” ॥

(इदञ्च हिमालयशिखरे जायते । यदुक्तं -

“हिमवत् पादशिखरे कङ्कुलमुपजायते ।

तत्रैकं नालिकाख्यं स्यात्तदन्यं द्वेणकं स्मृतम्” ॥

“कङ्कुलं रेचनं तिक्तं कटूणां वर्णकारकम् ।

कृमिशोथोदराध्मानगुल्मानाह कथापहम्” ॥)

कङ्कुरः, पुं, (कङ्कते भक्षणाद्य लौल्यं गच्छति । ककि + एरुः ।) काकविशेषः । तत्पर्यायः । दारबलि-मुक् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कङ्कलिः, पुं, (कं मुखं तस्मै केलिः यत्र ।) अशोक-वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कङ्कलः, पुं, (ककि + एल्लप्रत्ययः ।) वास्तुकम् । इति शब्दमाला ॥

कङ्कलिः, पुं, (कङ्क + बाङ्गलकात् एलिः एषोदरादि-त्वात् लङ्) अशोकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कङ्कं, स्त्री, (कं मुखं खलत्यनेन । खल + बाङ्गलकात् ङः ।) भोगः । इति शब्दमाला ॥ (कं + खं । ब्रह्म । यथा क्कान्दोगोपनिषदि ४ । १० । ५ ।

“प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति सहोवाच विजानाम्यहं यत्राणो ब्रह्म कक्षतु खञ्च न विजाना-मीति ते होचुर्यदेव कं तदेव खं यदेव खं तदेव क-मिति प्राणश्च ह्यास्मै तदाकाशश्चोचुः” ॥)

कङ्कुः, स्त्री, (कं मुखं अङ्कति अङ्कयति वा अङ्गि गतौ + एण्तादस्मात् मृग्यादित्वात् कुः शक-नृधादित्वात् अकारस्य लोपश्च ।) पीततण्डुला । काङ्गनि इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रियङ्गुः २ । इत्यमरः ॥ २ । ६ । २० । कङ्कुः ३ प्रियङ्गुः ४ । इति तट्टीका ॥ (तथाचोक्तम् ।

“स्त्रियां कङ्कुप्रियङ्गु द्वे कृष्णरक्तसितास्तथा ।

पीता चतुर्विधा कङ्कुस्तासां पीता वरा स्मृता” ॥)

कङ्कुका, स्त्री, (कं मुखं अङ्कयति प्रापयति ज्ञापयति वा । अङ्गि गतौ गृह्णन्तात् मृग्यादित्वात् कुः इदित्वात् नुम् शकनृधादित्वात् अलोपे सन्धिः ।

कचः

स्वार्थे कन् ततष्टाप् ।) कङ्कुः । अस्य गुणाः । धातुशोधणत्वम् । पित्तक्षेपनाशित्वम् । रुक्षत्वम् । वायुवर्द्धकत्वम् । पुष्टिकारित्वम् । गुरुत्वम् । भय-सन्धानकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

कङ्कुनी, स्त्री, (कङ्गवा नीयते कङ्कुशब्देन ज्ञायते इत्यर्थः । कङ्कु + नी + बाङ्गलकात् कर्मणि ङः ।) गौरादित्वात् ङीष् ।) धान्यविशेषः । काङ्गनि इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रियङ्गुः २ कङ्कुः ३ चीनकः ४ पीततण्डुलः ५ अत्यन्तसुकुमारः ६ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रुचिकारित्वम् । कषायत्वम् । खादुत्वम् । शीतलत्वम् । वातकारि-त्वम् । पित्तदाहनाशित्वम् । रुक्षत्वम् । भग्नास्थि-बन्धकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कङ्कुनीपत्रा, स्त्री, (कङ्कुन्याः पत्रमिव पत्रमस्याः ।) पर्यायान्धातुगम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कङ्कुलः, पुं, (कङ्कुं क्वाति मृत्कृति अनेन कङ्कु + ला + बाङ्गलकात् घञर्थे करणे कः ।) पाणिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कच रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-सेट्) । कचति । रवः शब्दः । इति दुर्गादासः ॥

कच इ बन्धे । त्विधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-बन्धे सकं दीप्तौ अकं-इदित्-सेट्) । इ कचति । इति दुर्गादासः ॥

कच उ बन्धे । त्विधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्मं-बन्धे सकं दीप्तौ अकं-सेट्) । उ कचते कचते । त्विट् दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥

कचः, पुं, (कचते शोभते शिरसीति । कच् + पचा-द्यच् । कचते बध्यते इति कच बन्धे + कर्मणि अप् वा ।) केशः । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ६५ ॥ (यथा, महाभारते १ । १२८ । १६ ॥)

“कचेधु च निगृह्येतां निविहत्य बलादङ्गी ।

चकर्म क्रोशतो भूमौ छलजानुशिरसकान्” ॥)

छहस्पतिपुत्रः । (कचते दीप्यते तपस्तेजसेति

कच् + दीप्तौ + पचाद्यच् ।) पुरा किल सुरासुर-

संयामे असुराणां यानेव देवा निजघ्नन्तांश्चासुर-

गुरुशूनाः सङ्गीवनीविद्यया पुनर्जीवयामास ।

सुरगुरुहस्पतिः पुनस्तद्विद्यामभिज्ञतया सुरान्

रणनिहतान् जीवयितुं न शक्वाक । तद्दर्शनभीता

देवा गुरुपुत्रं कचमुपागम्य अर्थानिर्वर्गिभिः

सन्तोष्य तं सङ्गीवनीनामाय शुक्रसकाशं प्रेरया-

मासुः । कचोऽपि सुरकार्यसिद्धये गुरुत्वेनाङ्गी

कृत्य नितरां भक्त्या परिचर्यया च कार्यं परितो-

षयन् ब्रह्मचर्यमालम्ब्याधीतवान् । क्रूरप्रकृतयो

दैत्याः खलु कचाभिसन्धिं विज्ञाय तं वारद्वयं

निहत्वापि यदा पूर्णकामा नासन् तदा भूयोऽपि

तन्मांसादिकं लवणं कृत्वा शुक्रमेव सुरयासह

भोजयामासुः शुक्रान्तु खदुहितुर्देवयान्याः सखेह-

निर्वन्धातिप्रयेन खोदरगतं कचं सङ्गीवनीविद्यां

प्रदायाजीवयत् । ततः प्राप्तजीवः कृतार्थश्च कचो-

ऽतीवहृष्टचित्तया देवयान्या पतित्वेन अनुरुद्धो-

ऽपि सम्बन्धानुरोधत् नैव खीचकार । सुतरां

शोधपरतत्त्वया तया निष्कलविद्यो भवेत्तमि-

कचरं

श्रमस्तेनापि त्वमपि क्षणिकमार्थं भविष्यसीति
श्रमा देवयानी ॥ एतद्विवरणं सविस्तरं महाभार-
तीयसम्भवपर्वणि १। ७६ अध्याये दर्शनीयम् ॥
बन्धः। शुक्लवर्णः। इति मेदिनी ॥ मेघः। इति
शब्दमाला ॥

कचङ्गलः, स्त्री, (कचस्य जनकोलाहलरवस्य अङ्गलम्।
शकन्धादित्वात् सन्धिः।) विक्रयस्थानम्। तत्प-
र्यायः। निर्मुटः २ पण्णाजिरम् ३। इति त्रि-
काण्डशेषः ॥

कचङ्गलः, पुं, (कचते रुध्यते वेलया अथवा कचते
आत्मानं वेलाभूमिं न लङ्घयतीति यावत् बाङ्गल-
कात् अङ्गलच्) समुद्रः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कचपं, स्त्री, (कचते शोभते। “उषिकटिदलिकचि-
खजिभ्यः कचप्” इति उणां। ३। १४२। कच +
कचप्) टण्डम्। शाकपत्रम्। इत्युणादिकोषः ॥

कचपक्षः, पुं, (कचानां केशानां पक्षः समूहः।)
केशसमूहः। इत्यमरः ॥ २। ६। ८८ ॥

कचपाशः, पुं, (कचानां केशानां पाशः समूहः।)
केशसमूहः। इत्यमरः ॥ २। ६। ८८ ॥

कचमालः, पुं, (कचं कचवत् वयं मलते धारयतीति।
कच + मल + कर्मण्यण्) धूमः। इति हारा-
वली ॥ खतमाल इति च पाठः ॥

कचरिपुफला, स्त्री, (कचस्य रिपुः फलमस्याः।)
शमीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कचहस्तः, पुं, (कचानां हस्तः समूहः।) केशसमूहः।
इत्यमरः ॥ २। ६। ८८ ॥

कचा, स्त्री, (कचते रुध्यते लौहप्रदङ्गलादिभिरिति
यद्वा कचते शोभते राजपट्टे इति।) कच +
अच् + टाप्) हस्तिनी इति मेदिनी ॥ शोभा।
इति शब्दरत्नावली ॥

कचाकु, त्रि, (कच इव अकति वक्रं गच्छति। अक
+ उन्) दुराधर्मम्। दुःशीलम्। इति मेदिनी ॥

कचाकुः, पुं, (कच इव कचनिर्मितवेणीवत् अकति
कौटिल्यं यथा तथा गच्छतीति अक + उन्)।
सर्पः। इति मेदिनी ॥

कचाटुरः, पुं, (कचवदति मेघवत् भूमे विहर-
तीति। कच + अट् + उरच्)। पक्षिविशेषः।
डाक् इति भाषा। तत्पर्यायः। श्रितिकण्ठः २।
दायूहः ३ काकमद्गुः ४। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कचामोदः, स्त्री, (कचं आमोदयतीति आ-मुद्-णिच्-
अच्)। बालकम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ बाला
इति भाषा।

कचुः, स्त्री, (कचते शोभते। कच् + उन्) कच्ची।
खनामख्यातगुल्मः। इति पुराणम् ॥ मूलशक-
विशेषः। यथा,—

“कदली दाडिमो धान्यं हरिद्रा माणकं कचुः।
विष्णोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नवपञ्चिका” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वे दर्शनात्सवत्त्वम् ॥

कचटं, स्त्री, (कु कुत्सितं चटतीति। चट् + अच्।
बाङ्गलकात् कोः कत्। कुत्सितम्) जलपिप्पली।
इति वैद्यकम् ॥

कचरं, त्रि, (कु कुत्सितं चरतीति। कु + चर +

ई

कच्छप

अच् कोः कदादेशः। अथवा चरेष्टः। मलिनम्।
इत्यमरः ॥ ३। १। ५५। कुत्सितम्। इति मेदिनी ॥

कचरं, स्त्री, (कु कुत्सितं चर्यते आचर्यते यत् यदा
केन जलेन चर्यते व्यवह्रियते यत् पृषोदरादि-
त्वात् चकारस्य द्वित्वम्)। तत्रां। इति मेदिनी ॥

कच्चित्, व्य, (कच्च चिच्च अन्वयोः समाहारः। कोः
कदादेशः। अथवा काम्यते इति कच् चीयते
निष्ठीयते यस्मात्। कम + विच्। चि + क्तिप्
ततः पृषोदरादित्वात् मस्य दकारत्वम्)। काम-

प्रवेदनम्। इष्टपरिप्रश्नः। इत्यमरः ॥ ३। ४। १।
यथा, “कच्चित् जीवति मे तातः” ॥ (तथा, रघुः।
५। ५। “आपद्यते न व्ययमन्तरायैः

कच्चिन्महर्षे स्त्रिविधं तपस्तत्” ॥)

कच्छः, पुं, (केन जलेन कृणाति दीप्यते क्वाद्यते वा,
उच्छृदिर दीप्तिदेवयोः कृद् वा अन्येऽपि इति
ङः। कं जलं क्वाति परिक्रिनन्ति इति वा, को
क्वेदने + आतोऽनुपेति कः” ॥ ३। २। ३। इति कः।)

अनूपप्रायस्थानम्। इत्यमरः ॥ २। १। १०। काक्काङ्
इति भाषा। (यथा, किराते १२। ५४।

“कच्छान्ते सुरसरितो निधाय सेना-
मन्वीतः स कतिपयैः किरातवर्षैः” ॥)

सिन्धूनां सरसाच्च प्रान्तभागः। इति मधुः ॥
जलाशयप्रान्तदेशः। इति रमानाथः। नदी-
पर्वतादिसमीपम्। इति साङ्गः ॥ (यथा महा-

भारते १ सम्भवपर्वणि शाकुन्तले ७०। १६।
“नदीकच्छोद्भवं कान्तमुच्छ्रितध्वजसन्निभम्” ॥)

तुम्नरुक्षः। इत्यमरः ॥ २। ४। २८। तुद् इति भाषा।
परिधानाञ्जलम्। इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ काक्का
कौचा कौडूरी इति भाषा। शेषस्य पर्यायः।

कक्षाः २ कच्छा ३ कच्छोटिका ४। इति हेम-
चन्द्रः ॥ कच्छटिका ५ कच्छटिका ६। इति
शब्दरत्नावली ॥ गौकाङ्गम्। इति हेमचन्द्रः ॥

(देशविशेषः। यथोक्तम्।
“गणेश्वरात् पूर्वभागे ससुद्रादुत्तरे शिवे।
कच्छदेशः समाख्यातस्तन्वे श्रीशक्तिसङ्गमे” ॥)

कच्छः, त्रि, (केन जलेन कृणाति दीप्यते इति।
कृद् + बाङ्गलकात् ङः)। जलप्रान्तः। इति नानार्थे
अमरः ॥

कच्छटिका, स्त्री, (कच्छं कच्छस्थलं अटति प्राप्नोति
शकन्धादित्वात् अलोपे सन्धिः। अट् अच् संज्ञायां
कन् अत इत्वं च। यदा कच्छेन पञ्चाङ्गागस्थवस्त्रा-

ञ्जलविशेषेण अक्यते प्राप्यते ज्ञायते वा अट्
कर्म्मणि अप्। ततः कन् इत्वं च)। कच्छः। इति
शब्दरत्नावली ॥ काक्का इति भाषा ॥

कच्छपः, पुं, (कच्छं आत्मनो मुखसम्पुटं पाति स हि
किञ्चिद्वृष्टा शरीरे एव मुखसम्पुटं प्रवेशयति
सम्पुटे हि कच्छशब्दः प्रसिद्धः। यदा कच्छे अनूप-
देशे पाति आत्मानं रक्षतीति। कच्छ + पा +
कर्त्तरि ङः)। खनामख्यातजलजन्तुः। काक्किम् इति
भाषा। तत्पर्यायः। कूर्मः २ कमठः ३। इत्यमरः ॥

१। १०। २१। गूढाङ्गः ४ धरणीधरः ५ कच्छेष्टः ६
यखलावासः ७ कठिनपृष्ठकः ८। पञ्चसुप्तः ९

कच्छपी

कोडाङ्गः १०। इति शब्दरत्नावली ॥ पञ्चनखः ११
गुह्यः १२ पीवरः १३ जलगुल्मः १४। इति
जटाधरः। अस्य मांसगुणाः।

वातहरत्वम्। शुक्रवृद्धिकारित्वम्। चक्षुर्हित-
त्वम्। बलवर्द्धनत्वम्। मेधास्मृतिकारित्वम्।
पथ्यत्वम्। शोथदोषनाशित्वम्। तस्य चर्म पित्त-
नाशकम्। पादः कफहारकः। अङ्गं स्वादु वाजी-

करश्च ॥ (अवतारविशेषः। यथा भागवते ८। ७। १०।
“सुरासुरेन्द्रैर्भुजवोर्ध्ववेपितं

परिभ्रमन्तं गिरिमङ्गपृष्ठतः।
बिभ्रत्तदावर्त्तनमादिकच्छपी

मेनेऽङ्गकण्डूयनमप्रमेयः” ॥)

नन्दीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः। कुवेरस्य निधि-
विशेषः। मल्लस्य बन्धविशेषः। इति मेदिनी ॥
मदिरायन्त्रविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कृषि-
विशेषः स तु विश्वामित्रपुत्रः ॥ यथा हरिवंशे

२७। ४७—५० ॥

“विश्वामित्रस्य पुत्रास्तु देवराजादयः स्मृताः।
विख्यातास्त्रिषु लोकेषु तेषां नामानि मे शृणु ॥

देवश्रवाः कतिञ्चैव यस्मात् कात्यायनाः स्मृताः।
णालावत्यां हिरण्याक्षो जज्ञे रेणौ तु रेणुमान् ॥

साङ्गतिर्गालवश्चैव सुङ्गलश्चेति विश्रुताः।
मधुच्छन्दादयश्चैव देवलश्च तथाऽष्टकः ॥

कच्छपः पूरितश्चैव विश्वामित्रस्य वै सुताः।
तेषां ख्यातानि गोत्राणि कौशिकानां महात्मनां” ॥

नागविशेषः। यथा महाभारते १। १२३। ६८।
“कर्कोटकोऽथ सर्पश्च वासकिश्च मुजङ्गमः।
कच्छपश्चाथ कुण्डश्च तत्तकश्च महोरगः” ॥)

कच्छपिका, स्त्री, (कच्छेन पातीति कच्छ + पा +
ङः + स्वार्थे कन्। अत इत्वं टाप् च। कफ-
वाताभ्यां जातानि कच्छप इव पक्ष षट् वा दाह-

णानि उन्नतानि यस्यां संज्ञायां कन् टापि इत्वं
च)। क्षुद्ररोगविशेषः। तस्य लक्षणम्।

“ग्रथिता पक्ष वा षड्वा दाहणाः कच्छपोन्नताः।
कफानिलाभ्यां पिङ्का ज्ञेयाः कच्छपिका बुधैः” ॥

प्रमेहोपेक्षया जातदशपिङ्कान्तर्गतपिङ्कावि-
शेषः। तस्य लक्षणम्।

“सदाहा कूर्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः” ॥
इति सुश्रुतः ॥

(“अवगाढार्त्तनित्तोदा महावास्तुपरियहा।
सूक्ष्णा कच्छपपृष्ठाभा पिङ्का कच्छपी मता” ॥
इति चरकः ॥ चिकित्सा तु कच्छपीशब्दे द्रष्टव्याः ॥)

कच्छपी, स्त्री, (कच्छं कच्छेन वा पाति। पा + सुपीति
कः। ३। २। ४। अथवा कच्छेन पिबति। अच्
तु गापोऽकन् पिबतेः सुराश्रीधोरिति वचनात्

जातेरिति डीष्। ४। १। ६३।) कूर्मी। तत्-
पर्यायः। डुलिः २ दुलिः ३ कमठी ४। वीणा-

विशेषः। सा तु सरस्वतीवीणा। इत्यमरः ॥
३। ३। ३१। क्षुद्ररोगविशेषः। इति मेदिनी।

कच्छपिकारोगः। तच्चिकित्सा यथा,
“कच्छपीं खेदेयेत् पूर्वं तत एभिः प्रलेपयेत्।

कक्कीकृतैर्निष्ठाकुष्ठसितातासकदादिभिः ॥

कच्छुः

तां पक्षां साधयेच्छीघ्रं भिषग्व्रणचिकित्साया” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

कच्छुः, स्त्री, (कच्छे रोहति या । कच्छ + रुह् + इगुपधेति कः । ३।१।१३५। स्त्रियां टाप् च ।) दूर्वा । इति जटाधरः ॥

कच्छा, स्त्री, (कचं पश्चात्पदेशं कदायतीति । कृद् + णिच् + डः एषोदरादित्वात् ऋसः । टाप् च । कचश्चाद्यतेऽनया वा ।) परिधानापरान्धनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ चौरिका । भिम्भी पोका इति भाषा । वाराही । इति मेदिनी ॥

कच्छाटिका, स्त्री, (कच्छ एव बाहुलकात् अटन् ततः स्वार्थे कन् टाप् च ।) कच्छटिका । इति शब्दरत्नावली ॥

कच्छुः, स्त्री, (कश्चति देहं । कश्च हिंसायां + “कश्च-क्षेति” १।८६। उणां ऊ कान्तादेशश्च ।) एषोदरादित्वात् वा ऋसः । रोगविशेषः । तस्य लक्षणम् ।

“दृष्ट्वा वज्राः पिङ्काः खाववयः

पामेयुक्ता कण्डूमयः सदाहाः ।

सैव स्फोटस्त्रीप्रदाहैरुपेता

क्षेत्रा पाण्ड्योः कच्छुर्यास्त्रिचोक्ष” ॥

इति निदानम् ॥ तच्चिकित्सा यथा ।

“अर्कपत्ररसे पक्षां हरिद्राकल्कसंयुतम् ।

नाशयेत् सार्धं तैलं पामाकच्छुर्विचर्चिकाम्” ॥

इति अर्कतैलम् ॥१॥

“मनःशिलासं कासीसं गन्धाश्चा सिन्धुजन्म च ।

खरगंजीरी शिलाभेदी शुण्ठी कुष्ठश्च भागधी ॥

लाङ्गुलीरवोरश्च दद्रुणः क्षमिहानलः ।

दन्ती निम्बदलक्षैभिः पृथक् कर्षमितैर्भिषक् ॥

कल्लीकृतैः पचेत्तैलं कटुप्रस्थदयोन्मितम् ।

अर्कसीङ्गदुग्धेन पृथक् पलमितेन च ॥

गोमूत्रस्याङ्गकेनापि श्रुनेर्द्विभिना पचेत् ।

अभ्यङ्गेन हरेदेतत् कच्छुदुःसाध्यतामपि ॥

पामानश्च तथा कण्डूं त्वग्याधिवधिरामयान् ।

कच्छुराक्षसनाभेदं तैलं हारीतभाषितम्” ॥

कच्छुराक्षसनाभेदं तैलम् ॥२॥ इति भावप्रकाशः ॥

(“अवलगुजं कासमर्दं चक्रमर्दं निशायुतम् ।

माणिमश्रेण तुल्यांशं मस्तुकाङ्गिकपेषितम् ।

कच्छुं कण्डूं जयन्युग्रां सिद्धत्रयप्रयोगराट् ॥

कोमलं सिंहास्यदलं सनिशं सुरभिजलेन पिष्टम् ।

दिवसत्रयेण नियतं क्षपयति कच्छुं विलेपनतः ।

हरिद्राकल्कसंयुक्तं गोमूत्रस्य पलद्वयम् ।

पिबेन्नरः कामचारी कच्छुपामाविनाशनम् ॥

शोथपाण्ड्यामयहरी गुणमेहकपापहा ।

कच्छुपामाहरी चैव पथ्या गोमूत्रसाधिता ॥*॥

खरसेऽपि च दूर्वायाः पचेत्तैलं चतुर्गुणम् ।

कच्छुर्विचर्चिका-पामा अभ्यङ्गादेव नाशयेत्” ॥

इति दूर्वाद्यं तैलम् ॥*॥

“सोमराजो हरिद्रे हे सर्वपारग्वधं गदम् ।

करञ्जबीजैर्गुजं गर्भं दत्त्वा विपाचयेत् ॥

तैलं सर्वपसम्भूतं नाडीदुष्टप्रयापहम् ।

अनेनासु प्रणश्यन्ति कुष्ठान्यष्टादशैव तु ॥

नीलिकापि पुरोयङ्गगम्भीरं वातशोणितम् ।

कज्जलं

कण्डूकच्छुप्रशमनं कच्छुपामा विनाशनम्” ॥

इति सोमराजीतैलम् ॥*॥

इति चक्रपाणिपुस्तकसंग्रहः ॥

कच्छुग्नो, स्त्री, (कच्छुं हन्ति या । कच्छु + हन् + टक् +

डीप् ।) पटोलः । हृषुषाभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कच्छुरः, त्रि, (कच्छुरस्यस्य । “कच्छा ऋसत्व-

क्षेति” २।१३५। पां । ५।२।१०७। वार्त्तिके ।)

कच्छुरोगयुक्तः । खोसरोगी इति भाषा । तत्-

पर्यायः । पामनः २ । इत्यमरः ॥ २।६।५८

युञ्जलः । इति मेदिनी ॥

कच्छुरा, स्त्री, (कच्छुं कण्डूरोगं राति ददातीति ।

आत इति कः । टाप् च । एषोदरादित्वात् ऋसः

पूर्वस्य । यदा कच्छुः साध्यत्वेनास्ति अस्यां ऋस-

क्षेति केषाश्चिन्मतम् ।) श्रूकशिम्बी । शटी । दुरा-

नभा । इति मेदिनी ॥ यवासः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ ग्राहिणीरुक्षः । इति रत्नमाला ॥ क्षी

रुह इति भाषा ॥

कच्छुः, स्त्री, (कश्चति हिंस्ति देहं “कश्च-क्ष” ।

इति ऊः । १।८६। उणां ।) रोगविशेषः । खोस-

पाँचड़ा इति भाषा । तत्पर्यायः । पाम २ पामा ३

विचर्चिका ४ । इत्यमरः ॥ २।६।५६ ॥

कच्छूमतो, स्त्री, (कच्छुःसाधनत्वेनास्यस्यां अस्त्यर्थे मतुप्

ततो डीप् ।) श्रूकशिम्बी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कच्छोटिका, स्त्री, (कच्छ + अटन् वा कन् । अत

इत्वं टाप् च । एषोदरादित्वात् चोकारादेशः ।)

कच्छः । इति हेमचन्द्रः । काक्षा इति भाषा ॥

कच्छोरं, स्त्री, (केन शिरसा शरीरेण वा कुर्वते

क्षिप्यते इति । क + कुर लोपे + कर्मणि घञ् ।)

शटी । इति रत्नमाला ॥

कच्ची, स्त्री, (कच्चे दीप्यते शोभते । कच् उन् । ततः

कचुशब्दात् डीप् ।) कन्दविशेषः । कचु इति

ख्याता । तत्पर्यायः । वितण्डा २ । इति जटा-

धरः ॥ अस्या गुणाः । भेदकत्वम् । गुरुत्वम् ।

कटुत्वम् । आमवायुपित्तकारित्वम् । पिच्छिल-

त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

(“कच्ची सरा गुरुः सामवातकृत् कटुपित्तला” ॥

इति वैद्यकद्रव्यगुणे ॥) कचु इति हिन्दीभाषा ॥

“महिषासुरयुद्धे कच्चीरूपासि सुव्रते ।

मम विप्रविनाशाय पूर्वा गृह प्रसीद मे” ॥

इति शारदीयदुर्गाचर्चापद्धतिः ॥

कज, इ रुहे । जन्मनि । सौत्रधातुरयम् । इति

कविकल्पद्रुमः ॥ इ कज्जारः । रुहो जन्म । कजोः

कभावे इति भावे कः । इति दुर्गादासः ॥

कजं, स्त्री, (के जले जायते जातं वा । ज + कर्त्तरि +

ङः ।) कमलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कज्जलं, स्त्री, (कु कुत्सितं जलं यस्मात् शुभ्रमपि

जलं संयोगात् स्ववर्णत्वं नयतीति यावत् यदा

कुत्सितं ऊर्द्धगं चक्षुर्भोजनं दूरीभूतं भवत्यस्मात् ।

कोः कदादेशः ।) अञ्जनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

काजल इति भाषा । तत्पर्यायः । शोचकः २ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(“ततः साकारयद्भूरि चेटोभिः कुण्डकस्थितम् ।

कञ्चार

कस्तूरिकादिसंयुक्तं कज्जलं तैलमिश्रितम्” ॥

इति कथासरित्सागरे । ४।४७ ॥ तथा, भाग-

वते ६।२।२७ ।

“धिष्णां विगर्हितं सद्भिर्दुष्कृतं कुलकज्जलम्” ॥

कज्जलः, पुं, (कत् कुत्सितं यथा तथा जालयति

आच्छादयति आतपादिकं । यदा कुत्सितमपि

लतागुल्मादिकश्चेति यावत् जालयति जीवयति

वर्धयेनेति शेषः । कु + जल् + णिच् अच् ततो

ऋसः ।) मेघः । इति शब्दमाला ॥

कज्जलध्वजः, पुं, (कज्जलं ध्वज इव यस्य ।) दीपः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कज्जलरोचकः, पुं स्त्री, (कज्जलं रोचयति । दीपेनो-

द्भासयति । कज्जल + रुच् + णिच् ततोऽच् स्वार्थे

कन् । ण्वल् वा ।) दीपाधारः । पिलसज्

देरको इत्यादि भाषा । तत्पर्यायः । कौमुदीरुक्षः २

दीपरुक्षः ३ शिखातरुः ४ दीपध्वजः ५ । इति

जटाधरः ॥ ज्योत्स्नारुक्षः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कज्जली, स्त्री, (कु कुत्सितं जलति जीवतीति । जल +

टक् डीप् च कोः कत् । यदा कुत्सितं रोगयुक्तम्

जालयति आरोग्यं नयति । जल + णिच् + अच्

गौरादित्वात् डीप् ऋसश्च । यदा कज्जलमिवाच-

रतीति कद् + जल् + णिप् + अच् डीप् च ।)

मत्स्यविशेषः । तत्पर्यायः । कज्जला २ अजन्ता ३

इति शब्दरत्नावली ॥ मिश्रितरसगन्धकम् । (यथा

“गन्धकेन रसं प्राञ्जः सुदृढं मर्दयेद्विषक् ।

कज्जलाभो यथा सूतो विहाय घनचापजम् ॥

दृश्यतेऽसौ तदा क्षेयो मूर्च्छितो रसकोविदैः ।

असौ रोगघ्नं हन्यादनुपानस्य योगतः” ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहः ॥)

कज्जलं स्त्री, (कं ऊर्द्धगतं चक्षुर्भोजनं चक्षुरोगविशेषं

ज्वालयति शोषयति नाशयतीति यावत् । ज्वल्

+ णिच् + अच् ऋसश्च ।) कज्जलम् । इति त्रि-

काण्डशेषः ॥

कञ्चटं, स्त्री, (कञ्चते दीप्यते लतादामादिभिः शोभते

इति भावः । कचि + अटच् ।) जलजशकविशेषः ।

काँचड़ादाम इति भाषा । तत्पर्यायः । जलभूः २

लाङ्गुली ३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शारदी ४

तोयपिप्पली ५ शकुलादनी ६ । इति रत्नमाला

जलतण्डुलीयम् ७ । इति भावप्रकाशः ॥ तस्य गुणाः ।

क्षौण्णकारित्वम् । धारकत्वम् । हिमत्वम् । पित्तरक्त-

नाशित्वम् । लघुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।

तित्त्वम् । वायुहरत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

कञ्चड़ः, पुं, (कञ्चते वज्राति मध्यगतं मनुष्यादि-

जीवम् । कचि धातोरङ्गं बाहुलकात् इदित्वाङ्गम् ।

कञ्चते शोभते वा ।) कञ्चटप्रभेदः । तत्पर्यायः ।

कञ्चटः २ काचः ३ चक्रमर्दः ४ अम्बुपः ५ । इति

शब्दचन्द्रिका ॥

कञ्चारः, पुं, (कचेर्भावे घञ् कश्चं प्रकाशं तं ऋच्छति

प्राप्नोतीति ऋ + कर्मण्यण् । अथवा कं एवौ चा-

रयति चालयति यदा कं जलं चारयति निज-

रश्मिभिरिति शेषः । कचि + णिच् अच् । कर्मणि

उपपदे अण् वा ।) सूर्यः । इति जटाधरः ॥

कञ्चुलि

कञ्चिका, स्त्री, (कञ्चते वेणौ प्रकाशते। कञ्चि + गुण् स्त्रियां टाप् इत्वञ्च।) वेणुशाखा। कञ्ची इति भाषा। तत्पर्यायः। कुञ्चिका २ घृष्णः ३। इति शब्दचन्द्रिका ॥ क्षुद्रस्तोः। इति वैद्यकम् ॥

कञ्चुकः, पुं, (कञ्चते आपुष्कात् सफणमुखपर्यन्तं अभितो दीप्यते प्रकाशते शोभते वा कञ्चते आद्यणोति शत्रुनिक्षिप्तास्त्रादिनिवारणाय। कञ्चि + बाङलकादुक्त्वात्।) सर्पत्वक्। सापेर खोलोस इति भाषा। तत्पर्यायः। निर्मोक्तः २।

(यथा पञ्चतन्त्रे। १। ६६।

“भोगिनः कञ्चुकाविष्टाः कुटिला क्रूरचेष्टिताः।

सुदुष्टा मन्त्रसाध्याश्च राजानः पद्मगा इव” ॥)

भटादेशोल्लासितसन्नाहः। सौजोया इति भाषा।

तत्पर्यायः। वारवाणः २ वाणवारः ३। इत्य-

मरभरतौ ॥ (तथा हि रामायणे ६। ६६। २३।

“कञ्चुकोष्णोष्णस्तत्र वेचककर्कशपाणयः।

उत्सारयन्तः सहसा समन्तात्परिचक्रमुः” ॥)

चोलकम्। काञ्चलि इति भाषा। तत्पर्यायः।

चोलः २ कञ्चुलिका ३ कूर्पासकः ४ अङ्गिका ५।

वर्द्धाकण्टहीताङ्गस्थितवस्त्रम्। इति हेमचन्द्रः ॥

(यथाऽमरशतके ८२।

“सख्यः किं करवाणि यान्ति

शतधा यत् कञ्चुके सन्धयः” ॥)

वस्त्रम्। इत्युणादिकोषः ॥ (यथा भागवते ८। १५।

“देवाश्च तच्छासशिखाहृतप्रभान्

धूम्राभरखरकञ्चुकानानान्” ॥)

कञ्चुकालुः, पुं, (कञ्चुकोऽस्त्यस्य। कञ्चुक + आलुच्।)

सर्पः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

कञ्चुकी, [न] पुं, (कञ्चुकोऽस्यास्तीति। कञ्चुक + अस्त्यर्थे

इनिः।) महत्तरक्तकः। अन्तःपुराध्यक्षः। स तु

वह्निःसञ्चरन्तीनां पुरस्त्रीणां प्रेक्षकपुरषान्तर-

वारणाय राजा स्त्रागारे यो वेचधरो नियुक्तः।

तत्पर्यायः। सौविदस्तः २ स्थापयः ३ सौविदः ४।

इत्यमरः ॥ २। ८। ८॥ (यथा रत्नावलीनाटिकायां

२ अङ्के।

“नष्टं वर्षवरेमेलुगगणनाभावादपास्य त्रपा-

मन्तःकञ्चुकिकञ्चुकस्य विप्रति चासादयं वामनः” ॥

अस्य लक्ष्यमुक्तं भरतेन।

“अन्तःपुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः।

सर्वकार्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते” ॥)

यवः। चणकः। सर्पः। इति राजनिर्घण्टः ॥ विङ्गः।

जोङ्गकद्रुमः। इति मेदिनी ॥

कञ्चुकी, स्त्री, (कञ्चयति शरीरकान्त्यादेकं प्रका-

शयति रोगादिकमुपशमयति वा। कञ्च गिच्

बाङलकादुक्त्वात् गौरादित्वात् डीष् जातिवाच-

कत्वात् डीप् वा।) औषधिभेदः। इति मेदिनी ॥

क्षीरीश्लक्ष्णः। इति रत्नमाला ॥

कञ्चुलिका, स्त्री, (कञ्चते हृदयाद्यङ्गान्याद्यणोतीति।

कञ्चि + उलच् + स्वार्थे कन् गौरादित्वात् डीष्

ङ्रस्वः। टाप् च।) कञ्चुकः। स्त्रीणामङ्गरक्षिणी।

इति हेमचन्द्रः ॥ काञ्चुलि इति भाषा ॥

(यथा अमरशतके। २३। “त्वं सुगधाक्षि विनैव-

कटः

कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणीम् ॥)

कञ्जं, स्त्री, (कम् क्षीरोदधौ जायते सागरस्यापि

जलमयत्वात् तदति इति सूच्यते। कम् जले

जातम्। जनेः कर्त्तरि डः।) अमृतम्। पद्मम्।

इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते। ८। ६। ३।

“विरिञ्चो भगवान् दृष्ट्वा सह श्रव्येण तां तनुम्।

सच्छामरकतथ्यामां कञ्जगर्भाख्येक्षणां” ॥)

कञ्जः, पुं, (कम् के जले शिरसि च जायते। जनेडः।)

ब्रह्मा। केशः। इति मेदिनी ॥

कञ्जकः, पुं, (कञ्जते मनुष्यवत् प्रायेणोच्चारयितुं

शक्नोतीति। कञ्जि + कर्त्तरि गुण्।) पक्षिविशेषः।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ मयना इति भाषा ॥

कञ्जजः, पुं, (कञ्जात् विष्णोर्नाभिपद्मात् जातः। जन

+ कर्त्तरि डः।) ब्रह्मा। इति शब्दरत्नावली ॥

कञ्जगः, पुं, (कं सुखं जनयतीति। कम् + जनि +

अण्।) कन्दर्पः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पक्षिवि-

शेषः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ मयना इति भाषा ॥

कञ्जरः, पुं, (कं जलं एकार्णवस्यसलिलं जरयति

शोषयति। कम् जट्याति रश्मिभिराकर्षति।

कञ्जि + अरन्।) ब्रह्मा। सूर्यः। उदरम्। हस्ती।

इत्युणादिकोषः ॥

कञ्जलः, पुं, (कञ्जते उपदिष्टविषयं पठितुं शक्नोति।

कञ्जि + कलच्।) मदनपक्षी। इति शब्दचन्द्रिका ॥

मयना इति भाषा ॥

कञ्जारः, पुं, (कम् जलं भुक्तारसादिकं जारयति। कम् +

जलं जारयति शोषयति रश्मिभिः। कम् एकार्ण-

वस्यप्रलयसलिलं जारयति योगबलेन लापयति।

कं जलं जारयति शोषयति शुद्धेनेति शेषः।

कम् + जू + गिच् + अण्। यद्वा “कञ्जिभृजिभ्यां

चित्”। इति आरन्। उणां ३। ३७।) जठ-

रम्। सूर्यः। विरिञ्चिः। वारणः। मुनिः। इति

मेदिनी ॥ (मयूरः। व्यञ्जनम्। इत्युणादिकोषः ॥

४। २३७॥ कम् जलं सागरं जारयति शोष-

यति गण्डूषीकृत्य योगबलेन इति विग्रहे अग-

स्त्यमुनिः ॥)

कञ्जिका, स्त्री, (कञ्जते तरसा भूमिं भित्त्वा उत्प-

द्यते। कञ्जि + कर्त्तरि + गुण् + टाप् इत्वञ्च।)

ब्राह्मणयष्टिकावृद्धः। इति शब्दरत्नावली ॥ वा-

मन्हाटी इति भाषा ॥

कट गत्वां। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-

सेट्।) कटति। इति दुर्गादासः ॥

कट इ गत्वां। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-

सेट्-इदित्। इ-कण्ठते। इति दुर्गादासः ॥

कट ई गत्वां। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-

सेट्।) कटति अकटीत् अकाटीत् चकाट।

ई कट्टः इति दुर्गादासः ॥

कट ए क्तौ। वधि। वतिरावरणम्। वट् वर्षणम्।

(भां-परं-सकं-अकं च सेट्।) कटति। इदित्

अकटीत् चकाट।) ए अकटीत् पटो गात्रम्।

कटति मेघः। इति दुर्गादासः ॥

कटः, पुं, (कटति मदवारि वर्षति यः। कट

वर्षये-कर्त्तर्यच्।) हस्तिगण्डस्थलम्। “कण्डूय-

कटको

मानेन कटं कदाचित् वन्द्यदिपेनोन्मथिता

त्वगस्य”। इति रघुः ॥ २। ३७।) कटिदेशः

तत्पर्यायः। किलिङ्गकः। इत्यमरः ॥ माँदुर्दमा

इत्यादि भाषा। काशादिरचितरज्जुः येन कुसूलं

वेष्ट्यते। कुसूलञ्च मरायि इति टीकान्तरम् ॥

दण्डरचितटाटी इतिख्यात इत्यन्ये। इति तट्टी-

कायां भरतः ॥

(यथा भागवते। १। ३। १८।

“चतुर्दशं नारसिंहं बिम्बहैत्येन्द्रमूर्जितम्।

ददार करजैर्वत्स्येरकां कटकद्यथा” ॥)

अतिशयः। शरः। समयः। इति मेदिनी ॥ दण्डम्।

इति धरणी ॥ (यथा मनु २। २०४।

“गोऽश्वोऽयानप्रासादस्त्ररेषु कटेषु च।

आसीत गुरुणा सार्द्धं शिलाफलकनौषु च” ॥

“कटेषु दण्डादिनिर्मितेषु” इति कुल्लूकभट्टः ॥)

शवः। शवरथः। शोषधी। प्रशानम्। इति हेम-

चन्द्रः ॥ तक्षितकाष्ठम्। तक्ता इति भाषा।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—रामायणे। २।

५६। २१।

“तां निष्ठितां बद्धकटां दृष्ट्वा रामः सुदर्शनम्।

सुश्रूषमाणमेकाग्रमिदं वचनमब्रवीत्” ॥

“बद्धकटां बद्धकवाटाम्” इति तट्टीका ॥ खनाम-

प्रसिद्धराक्षसः। यथा,—रामायणे। ५। १२। १३।

“शुकनासस्य वक्रस्य कटस्य विकटस्य च।

रक्षसो लोमहर्षस्य दंष्ट्राक्षकर्मणोः” ॥)

कटः, चि, (कटयति प्रकाशयति क्रियामिति शेषः। कट्-

+ गिच् + अच्।) क्रियाकारः। इति हेमचन्द्रः ॥

कटकः, पुं स्त्री, (कटति वर्षति अस्मिन् मेघ इति।

अथवा कञ्चते निर्गम्यते अस्मात् निर्भरिण्या-

दिभिः “कृजादिभ्यः संज्ञायां वुन्” ॥ ५। ३५।

उणां इति वुन्।) पर्वतमध्यभागः। तत्पर्यायः।

नितम्बः २। इत्यमरः ॥ २। ३। ५॥ मेखला ३

इति भरतः ॥ (यथा रघुः। १६। ३१। “मार्गे-

षिणी सा कटकान्तरेषु वैन्धेयु सेना बद्धधा

विभिन्ना” ॥) वलयः। चक्रम्। इत्यमरः ॥ २।

६। १०७। हस्तिदन्तमण्डपम्। सामुद्रलवणम्।

राजधानी। इति मेदिनी ॥ नगरी। इति

शब्दरत्नावली ॥ सेना। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा

हितोपदेशे १। ३३२। “स च दिग्विजयक-

मेणागत्य चन्द्रभागानदीतीरे समावेशितकटको

वर्त्तते” ॥) सानुः। पर्वतस्य समभूभागः। इति

विश्वः ॥

(“गिरिकूटेषु दुर्गेषु नानाजनपदेषु च।

जनाकीर्णेषु देशेषु कटकेषु परेषु च” ॥

इति महाभारतम् ४। २४। १२।)

कटकी, [न] पुं, (कटकोऽस्त्यस्य अस्त्यर्थे इनिः।)

पर्वतः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कटकोलः, पुं, (कटति वर्षति खवति इति। कट् +

अच्।) कटस्य निष्ठीवनरूपजलस्य कोलः घनीभावो

यत्र। कुल संस्थाने अधिकरणे घञ्।) निष्ठी-

वनपात्रम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पिकदानी इति

भाषा ॥

कटमा

(“स्यादाचामनकः प्रोक्तः कटकोलः पतद्ग्रहः”)।
कटखादकः, चि, (कटं दद्यादिकं सर्वमपि खादति
इत्यर्थः। कट् + खाद् + खल्। सर्वभक्षम्।)
खादकम्। भक्षकम्। इति मेदिनी॥

कटखादकः, पुं, (कटस्य आवरणस्य खं मध्यस्थित-
च्छिद्रं अस्ति। कट् + ख + च्छ + खल्।) काच-
कलसः। काकः। जम्बूकः। इति मेदिनी॥ (कटं
शवं खादतीति व्युत्पत्त्या शवखादके चि।)

कटङ्कटः, पुं, (कटं शवं कटति ज्वालया आहणो-
तीति। कट् + कट् + बाङ्गलकात् खच्।) अग्निः।
यथा,—

“कटङ्कटाय भीमाय नमः पञ्चपत्न्याय च।

अधोरधोरूपाय धोरधोरतराय च”॥

इति वज्रपुराणे अग्निस्तवनमाध्यायः॥

कटङ्कटेरी, स्त्री, (कटङ्कटं वज्रजं सुवर्णं तत्त्वान्ति-
मितिशेषः ईरयति प्रापयति ज्ञापयति वात्मानं
सुवर्णकान्तितुल्यपीतवर्णत्वात्। कटङ्कट + ईर
गतौ + अण्। डीप्। गौरादित्वात् डीष् वा।)
हरिद्रा। इति चिकीर्षुशेषः॥ दारहरिद्रा।
इति रत्नमाणा॥

कटपूः, पुं, (कटे प्रशान्ते प्रवते। कटं कटेन वा प्रवते।
पुष्टं गतौ क्तिप् निपातनात् दीर्घः। पां। ३। २।
१७। “क्षिप्रचिप्रक्षिप्रश्चक्षुःप्रज्ञां दीर्घाऽसमसा-
रणश्च”)। उगां २। ५७।) महादेवः। राक्षसः।
विद्याधरः। अक्षदेवनः। इति मेदिनी। कीटः।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुद्यादित्तिः॥

कटभङ्गः, पुं, (कटाणां शस्यानां शोधधीनामिति-
यावत् हस्तेन भङ्गः कृदन्तम्। कटस्य सैन्यसंघस्य
भङ्गः यस्मात् हेतोः सैन्यभङ्गस्तु राजमर्यादहेतु-
रेव।) शस्यानां हस्तच्छेदः। हात दिया शस्य
कैंडा कुडन इत्यादि भाषा। नृपात्ययः। राजवि-
नाशः। इति मेदिनी॥

कटभी, स्त्री, (कटवद् भाति। कट् + भा + डः। गौ-
रादित्वात् डीष्।) ज्योतिष्मती कता। इत्यमरः।
२। ४। १५०।) यथा फटिकी इति भाषा। अप-
राजिता। दृष्टभेदः। तत्पर्यायः। नाभिका २
श्रीयुक्ती ३ पाटली ४ किण्विही ५ मधुरेणुः ६
क्षुद्रश्यामा ७ कैंडूर्यः ८ श्यामला ९। अस्या गुणाः।
कटुत्वम्। उष्णत्वम्। गुल्मविषाग्नाश्रूणदोष-
नाशित्वम्। वातकफाजीर्णरोगशमताकारित्वम्।
श्रेता चेत् गुणयुक्तत्वम्। “तत्फलं तद्गुणं ज्ञेयं
विशेषात् कथयिष्यामि”। इति राजनिर्घण्टः॥
(यथा भावप्रकाशे।)

“कटभी तु प्रमेहार्शोनाडीप्रणविषकिमीन्।

हन्तुया कफकुष्ठघ्नो कटुश्चा च कीर्तिता”॥

दृष्टभेदः। कौटाश्रीय इति ख्यतः। इति
रत्नमाणा॥

कटमाजिनी, स्त्री, (कटाणां क्लिष्टाद्योषधीनां भाषा
वाधनत्वेनास्ति अस्याः अस्त्यर्थे इतिः ततो डीप्।
महिरामादकतायास्तु क्लिष्टाद्योषधीगणप्रभव-
त्वात्। “महारादौ क्लिष्टवृत्तिवत्”। इति चार्वाक-
दर्शनं १ अध्यायः।) महिरा। इति शब्दमाणा॥

कटि

कटम्बः, पुं, (कटतीति “कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्”।
उगां। ४। ८२। इति अम्बच् धातूनामनेकार्थत्वात्
अत्र वादनेऽपि।) वाद्यभेदः। (कथ्यते आश्रित्यते
शत्रुरनेनेति करणे अम्बच्।) बाणः। इत्युगा-
दिकोषः॥

कटम्बरा, स्त्री, (कटं गुणातिशयम् दृशोति धार-
यतीति। कृ + अच् + टाप् च।) कटुकी। इत्य-
मरः। २। ४। ८५॥ कटम्बरा इति च पाठः॥

कटम्बरः, पुं, (कटं गुणातिशयं बिभर्त्ति। भट् + धा-
रणपोषणयोः संज्ञायां भट्त्वृजिधारिसहितपि-
दमीति खच् सुम् च पां ३। २। ४६।) श्लोना-
कल्लः। इति राजनिर्घण्टः॥ कटभीरुः। इति
वैद्यकम्॥

कटम्बरा, स्त्री, (कटं बिभर्त्ति या। भट् + खच् सुम्
टाप् च।) राजवला। इत्यमरः। २। ४। १५३॥
प्रसारणी। गन्धभादालिया इति भाषा। रो-
हिणी। कटकी इति भाषा। हस्तिनी। कलम्बिका।
गोला। वर्षाभूः। मूर्त्ता। इति मेदिनी॥

कटव्रजः, पुं, (कटः उत्कटो व्रजो युद्धकण्डुरस्य।)
भीमसेनः। इति चिकीर्षुशेषः॥

कटशर्करा, स्त्री, (कटः कलः मिष्टरसत्वात् शर्करेव
यस्याः।) गाक्षेष्टीकता। इति हारावली॥ नाटा
इति ख्याता॥

कटाकुः, पुं, (कटति कृष्णेण जीविकां निर्वाहयति॥
कट् कृष्णजीवने “कटिकविभ्यां काकुः” उगां ३।
७७। इति काकुः।) पक्षी। इति सिद्धान्तकौमु-
द्यामुद्यादित्तिः॥

कटाक्षः, पुं, (कटावतिशयितौ अक्षिणो यत्र
कट् + अक्षिन् + षच्। यदा कटं गच्छति अक्षति व्या-
प्नोति। अक्षुत्थानौ + अच् कर्मण्यण् वा।) अपा-
ङ्गदर्शनम्। आङ्गके देखन इति भाषा। इत्य-
मरः। २। ६। ६४॥ (यथा, मेघदूते ३७। “आमो-
क्षन्ति त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान् कटाक्षान्”॥)

कटायनं, स्त्री, (कटस्य स्नानाम्ब्यातासनस्य अयनं
उत्पत्तिस्थानम्।) वीरयम्। इति शब्दरत्नावली॥

कटारः, पुं, (कटं कन्दर्पमदं ऋच्छति। कट् +
कट् + अण्।) नागरः। कामी। इति शब्दमाणा॥

कटाहः, पुं, (कटं उच्चापादिकं आहन्ति निवारय-
तीति। कट् + आ + हन् + डः।) कूर्मकर्परः॥
दीपप्रभेदः। (कटं कटुगन्धादिकं आहन्ति तैला-
दिकटुगन्धः आहन्त्यतेऽत्र वा।) तैलादिपाकपा-
त्रम्। (कटं शत्रुं आहन्त्यसौ जायमानविषाणा-
यमहिषीशवकः। इति मेदिनी॥ (कटः पापी
आहन्त्यतेयत्र।) नरकः। इति हारावली॥ कर्वूरः।
इति जटाधरः॥ कूपः। इति शब्दरत्नावली॥
(यथा सिद्धान्तकौमुद्याम्। ५। १। ५२। “प्रस्यं
सम्भवति प्रास्थिकः कटाहः”॥)

कटिः, पुं, स्त्री, (कथ्यते वस्त्रादिना त्रियतेऽसौ सर्व-
धातुभ्य इन्। इति कट् + इन्।) शरीरावयव-
विशेषः। कौकाणि इति भाषा। तत्पर्यायः। कटः २
ओष्ठिफलकं ३ ओष्ठी ४ ककुपती ५। इत्यमरः।
२। ६। ७४॥ ओष्ठिफलम् ६ कटी ७ ओष्ठीः ८।

कटी

इति तट्टीका॥ कलत्रम् ९ कटीरम् १० काक्षी-
पदम् ११। इति हेमचन्द्रः। करमः १२। इति
जटाधरः॥ अत्र पूर्ववदयं कटिपार्श्वः। इति भरतः॥
(यथा, भागवते। ३। १५। २०।

“येषां दृष्टत् कटितटाः स्मितशोभिमुखः”।

कृष्णात्मनां न रज आदधुस्त्वयाद्यैः”॥)

कटिचं, स्त्री, (कटिं चायते इति। कटि + च + कः।)
रसना। कटिवस्त्रम्। कटिवस्त्रम्। इति मेदिनी-
करहेमचन्द्रौ॥ (यथा भागवते। ६। १६। ३०।

“मृगालगौरं श्रित्तिवाससं स्फुरत्-

किरीटकेयूरकटिचक्रायम्”॥)

कटिप्रोथः, पुं, (प्रोथतीति प्रोथु + पर्याप्तौ पुंसीति
घः। कथ्याः प्रोथः मांसपिण्डः।) कटिदेशस्थमांस-
पिण्डम्। गुदपुला पोदेर पेको इति भाषा।
तत्पर्यायः। स्किक् २। इत्यमरः। २। ६। ३५॥

पूलकः ३ कटीप्रोथः ४। इति भरतः॥ कटिः ५
प्रोथः ६। इति केचित्॥ पूलः ७। इति भरतः॥

कटिरोहकः, पुं, (कटिं हस्तिपद्माङ्गं रोहतीति।
कटि + रुह् + खल्।) हस्तिपद्माङ्गाङ्गरोहकः।
इति शब्दमाणा॥

कटिस्तकः, पुं, (कटति कतायां प्रकाशते उत्पद्यते
वा। कट् + बाङ्गलकादिस्तकप्रत्ययः। ततः साधे कन्।)
कारवेक्षः। इत्यमरः। करणा इति भाषा॥

कटिशोर्भकः, पुं, (कटिः शोर्भमिव। संज्ञायां कन्।)
कटिदेशः। इति हलायुधः॥

कटिशूलः, पुं, (कटिस्थः शूलः शूलरोगः।) कटि-
देशस्थशूलरोगः। तस्यौषधं यथा।

“रजनीकदलीक्षारलेपः सिद्धविनाशनः।

कुष्ठस्य भागमेकन्तु पथ्याभागद्वयं तथा॥

उष्णोदकेन संपीत्वा कटिशूलविनाशनम्”।

इति गारुडे १८८ अध्यायः॥

(“गुडूच्यारगन्धस्यैव क्वाथमेवा विपाचयेत्।

शुण्ठीचूर्णेन संयुक्तं पिबेज्ज्वरकटिग्रहे”॥

इति शार्ङ्गधरः॥)

कटिष्टकुला, स्त्री, (कथां धार्यां षट्कुला। यदा
कथाः षट्कुला।) चितिका। कटिधार्यक्षत्र-
घण्टिका। इति हारावली॥

कटिसूत्रं, स्त्री, (कथां धार्यं सूत्रम्। प्राकपार्थिवाः
दित्वात् मध्यपदलोपः।) कथलङ्कारविशेषः। इति
हलायुधः। चन्द्रहार गोट् इत्यादि भाषा॥
(यथा, भागवते। ५। ३। ४। “स्तुतिकिरण
प्रवरमणिमयमुकुटकुण्डलकटकटिसूत्रहारकेयूर
नूपुराद्यभूषणविभूषितमृत्तिलिङ्गसदस्यष्टपतयो-
ऽधना इव”॥)

कटी, [न] पुं, (कटः गच्छत्यं प्राशस्तेनास्यास्तीति
अस्त्यर्थे इतिः।) हस्ती। इति चिकीर्षुशेषः॥

कटी, स्त्री (कथ्यते कटुरसेषु मृच्छतेऽसौ। कथ्यते
आश्रित्यते वस्त्रादिना। सर्वधातुभ्य इन्। कटाव्-
ओष्ठिवचन इति गौरादिषु पाठाद् वा डीष्।
पां ४। १। ४१।) पिप्पली। ओष्ठिदेशः। इति
मेदिनी॥ (यथा, महाभारते। १। वक्रवधपर्वणि
१६४। २७।

कटु

“सद्येन च कटीदेशे गृह्य वाससि पाण्डवः।
तद्वत्तो दिगुणं चक्रं खन्तं भैरवं रवम्” ॥
कटीतलः, एं, (कट्यां तलमास्यदमस्य । अस्य कटि-
देशे धारणप्रसिद्धेस्तथात्वम् ।) न्युजखङ्गः । इति
त्रिकाण्डशेषः । वांका खंडा इति भाषा ॥
कटीरं, स्त्री, (कथ्यते आत्रियतेऽसौ वाससेतिशेषः ।
कट् + “कृष्णकटिपटिशौटीभ्यः ईरन्” । उणां ।
४।३० ॥ इति ईरन् ।) कटिः । इति हेमचन्द्रः ॥
कटीरः, एं, (कथ्यते आत्रियतेऽसौ अथवा कथ्यते
गम्यते अनेन । कर्मणि करणे वा ईरन् । उणां ।
४।३० ।) जघनम् । कन्दरः । इत्युणादिकोषः ॥
कटिः । इति जटाधरः ॥
कटीरकः, एं, (कटीर एव स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
नितम्बः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कटु, स्त्री, (कटति सदाचारमाद्यतोतीति । कट् +
उन् ।) अकार्यम् । इत्यमरः । ३।३।३५ ॥ दूषणम् ।
इति विश्वः ॥
कटुः, एं, (कटति तीक्ष्णतया रसनां सुखं वा आद्यतो-
ति यदा कटति वर्षति चक्षुर्मुखनासादिभ्यो जलं
खावयतीति । कट् + उन् । “कटिवटिभ्यां च” ।
उणां । १।६ ।) सविशेषः इत्यमरः । १।५।६ । भाषा
इति भाषा ॥ अस्य गुणाः कण्ठजदोषशोथमन्दाभि-
श्वित्ररोगनाशित्वम् । अस्य बद्धसेवने क्षयदाह-
त्वम् । वीर्यबलापहृत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च । आरोग्यपित्ताग्निवायुकारित्वम् । कृमि-
कण्डुविषरोगस्तनदुग्धमेदःस्थौल्यनाशित्वम् । लघु-
त्वम् । अतिशयभक्षणे अमस्यैर्यतालुशोषातिदा-
हकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (तथा चोक्तम् ।
भावप्रकाशे ।
“कटुरुक्षः स्तन्यमेदःश्लेष्मकण्डूविषापहः ।
वातपित्तकृदाग्नेयः शोषी पाचनरोचकत्वम्” ॥
अस्य लक्षणं यथाह वाभटः ॥
“उद्देजयति जिह्वायं कुर्वन्स्त्रिमिचिमां कटुः ।
खावयत्यक्षिना सास्यं कपोलौ दहतीव च” ।
गुणकर्माणि च यथा, तत्रैव ।
“कटुर्गजामयोर्दईकुलसकशोफजित् ।
ब्रणवसादनः स्नेहमेदःक्षेदोपशोषणः ॥
दीपनः पाचनो रथः शोषणोऽस्य कर्षणः ।
क्लिनन्ति बन्धान् खोतांसि विद्योति कफापहः ॥
कुरते सोऽतियोगेन तृष्णां शुक्रबलक्षयम् ।
मूर्च्छमाकुक्षनं कम्पं कटोऽप्लादिषु व्यथाम्” ॥* ॥
कटुको रसो वक्तुं शोधयति अभिदीपयति, सुप्तं
शोधयति, घ्राणमाखावयति, चक्षुर्विरेचयति,
स्तुटोऽकरोतीन्द्रियाणि अलसकश्चयथूपचयोर्दङ्गा-
भिष्यन्द-स्नेह-स्नेद-क्षेदमलानुपहन्ति, रोचयत्व-
शनं, कण्डूविनाशयति, ब्रणानवसादयति, किमीन्
हिनस्ति, मांसं विविखति, शोणितसङ्घातं भि-
नन्ति, बन्धांश्चिन्ति, मार्गान् विद्योति, श्लेष्मायं
शमयति, लघुस्थो रूक्षश्च ॥ स एवंगुणोऽप्येक-
एवात्यर्थमुपयुज्यमानो विपाकप्रभावात् पौष्ट-
मुपहन्ति, रसवीर्यप्रभावान्मोहयति, ग्लापयति,
सादयति, कर्षयति, मूर्च्छयति, नमयति, तमयति,

कटुका

भ्रमयति, कण्ठं परिदहति शरीरतापमुपजन-
यति, बलं क्षिणोति, तृष्णां जनयति, वाय्वग्निबाहु-
ल्याद् भ्रम-मद-दवधु-कम्प-तोद-भेदैश्चरण-भुज-
पार्श्व-पृष्ठप्रभृतिषु मासतजान् विकारानुपजन-
यति ॥ इति चरकः ॥ चम्पकवृक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ चीनकर्पूरः । पटोलः । कट्टीलता । इति
राजनिर्घण्टः ॥
कटुः, स्त्री, (कथ्यते कटुत्वेनाखाद्यते इति । कट् +
उ ।) कटुकी । इत्यमरः ॥ प्रियङ्गुवृक्षः । रा-
जिका । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
कटुः, त्रि, (कटति परलक्ष्मीदर्शनेन कृपणतां गच्छ-
तीति । कट् + उः ।) मत्सरः । तीक्ष्णः । इत्यमरः ।
३।३।३५ ॥ (यथा, महाभारते १ । पौष्पपर्वणि
३ । ५५ । “क्षारतिक्तकटुरुक्षैस्तीक्ष्णविपाकै-
श्चक्षुषुपहतोऽन्यो बभूव” ।) कटुरसयुक्तः । (यथा,
भागवते । ३ । २६ । ४२ ।
“कषायो मधुरस्तिक्तः कटुश्च इति त्रैकधा ।
भौतिकानां विकारेण रस एको विभिन्यते” ।
सुगन्धिः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । ५ । ४८ ।
“समच्छदक्षीरकटुप्रवाह-
मसह्यमाग्राय मदं तदीयम्” ॥
अप्रियः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघुः । ६ । ८५ ।
“इति समगुणयोगप्रीत्यस्तत्र पौराः
अवयवकटु नृपाणामेकवाक्यं विवज्रुः” ॥)
दुर्गन्धः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
कटुकं, स्त्री, (कटुकानां कटुरसानां त्रयं कटोः
संज्ञायां कन् ।) त्रिकटु । इति मेदिनी ॥ तत्तु
शुण्ठी पिप्पली मरिचश्च ॥ (कटु एव । स्वार्थे कन् ।
इति विग्रहे वाचस्पतिः । अप्रियम् । यथा, महा-
भारते । २ । अनुद्युतपर्वणि ७७ । १६ ।
“दुर्योधनश्च कर्णश्च कटुकान्यभभाषताम् ।
इति सर्वमिदं राजन्नाकुलं प्रतिभाति मे” ॥)
कटुकः, एं, (कटुरेव कटुकः स्वार्थे कन् ।) कटुरसः ।
(यथा, सुश्रुते “यो जिह्वायं बाधते उद्देगं जनयति
शिरः गृह्णीते नासिकाश्च खावयति स कटुको
रसः” ॥) पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुगन्धि-
तृष्णम् । इति शब्दरत्नावली ॥ कुटजवृक्षः । कर्क-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ राजसर्पः । इति
हारावली ॥
कटुकन्दः, एं, (कटुः कन्दोमूलमस्य ।) शिग्रुवृक्षः ।
आद्रकम् । लशुनम् । इति मेदिनी ॥
कटुकफलं, स्त्री, (कटुकं फलमस्य ।) कक्कोलकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुका, स्त्री, (कटु + संज्ञायां कन् । स्त्रियां टाप् ।)
क्षुद्रचक्षुवृक्षः । वृक्षविशेषः । कटुकी इति भाषा ।
तत्पर्यायः । जननी २ तिल्ला ३ रोहिणी ४ तिल्ला
रोहिणी ५ चक्राङ्गी ६ मत्स्यपित्ता ७ वकुला ८ ।
शकुलादनी ९ सादनी १० शतपर्वा ११ हिजाङ्गी
१२ मलमेदिनी १३ अशोकरोहिणी १४ कृष्णा
१५ कृष्णभेदी १६ महौषधी १७ कट्टी १८
अङ्गनो १९ काण्डरुहा २० कटुः २१ कटुरो-
हिणी २२ केदारकटुका २३ अरिष्टा २४ पा-

कटुतु

मल्ली २५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कटुम्बरा २६
कटुम्बरा २७ अशोका २८ । इत्यमरः तट्टीका
च ॥ (अस्य गुणाः ।
“कटुका कटुका पाके तिक्ता रूक्षा हिमा लघुः ।
भेदिनी दीपनी हृद्या कफपित्तज्वरापहा ।
प्रमेहश्वासकासाखदाहकुष्ठकृमिप्रणुत्” ॥
इति शब्दार्थचिन्तामणिघृतवैद्यकवचनम् ॥)
अतिकटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शीतत्वम् । पित्तरक्त-
दाहबलाशारोचकश्वासज्वरनाशित्वम् । रुचिका-
रित्वम् । इति राजनिर्घण्टः । सारकत्वम् । रूक्ष-
त्वम् । कफनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ ताम्बूली ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुशिकवृक्षः । इति रत्न-
माषा ॥
कटुकाणावुः, एं, (कटुका अणावुः ।) कटुतुम्बी । इति
रत्नमाषा ॥ तित्वाउ इति भाषा ॥
कटुकी, स्त्री, (कटु + स्वार्थे कन् । गौरादित्वात्
ङीष् ।) कटुका । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ।
कटुकी इति भाषा ॥ (अस्या गुणाः ।
“कटुकी तु सरा रूक्षा कफपित्तज्वरापहा” ।
इति वैद्यकद्रव्यगुणग्रन्थे ॥
“कट्टी तु कटुका पाके तिक्ता रूक्षा हिमा लघुः ।
भेदिनी दीपनी हृद्या कफपित्तज्वरापहा ।
प्रमेहश्वासकासाखदाहकुष्ठकृमिप्रणुत्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥)
कटुकीटकः, एं, (कटुः तीक्ष्णः दंशनेन दुःखप्रदत्वात्
कीटः । ततः स्वार्थे कन् ।) मशकः । इति जटाधरः ॥
कटुक्काणः, एं, (कटुः कर्कशः क्काणः क्काणं शब्दो
यस्य ।) टिट्ठिभपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥
कटुग्रन्थि, स्त्री, (कटुस्त्रीरो ग्रन्थिर्मूलमस्य ।) पिप्प-
लीमूलम् । शुण्ठी । इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुचातुर्जातकं, स्त्री, (चतुर्भ्यो जातकं ततः स्वार्थे
अण् । ततः कर्मधारयः ।) एलातकपत्रकमरिचा-
त्मकचतुष्कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुच्छदः, एं, (कटुच्छदः पत्रं यस्य ।) तगरुवृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
कटुतिक्तकः, एं, (कटुश्चासौ तिक्तश्चेति । अल्पार्थे
कन् ।) शण्डवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूनिम्बः ।
इति वैद्यकम् ॥
कटुतिक्तका, स्त्री, (विपाके कटुः स्वादे तिक्ता ।
स्वार्थे कन् । अत इत्वम् ॥) कटुतुम्बी । इति
शब्दरत्नावली ॥
कटुतुण्डी, स्त्री, (कटु तीव्रं तुण्डमस्याः ।) जवाप्रभेदः ।
कटुतराह इति ख्याता । तत्पर्यायः । तिक्ततुण्डी
२ तिक्ताख्या ३ कटुका ४ कटुतुण्डिका ५ विषा
६ ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कफ-
वान्तिविषारोचकरक्तपित्तनाशित्वम् । सदा पथ्य-
त्वम् । रेचनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुतुम्बी, स्त्री, (कटुश्चासौ तुम्बी चेति ।) जवा-
विशेषः । तित्वाउ इति भाषा । तत्पर्यायः ।
इत्वाकुः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १५६ ॥ कटुका-
णावुः ३ नृपात्मजा ४ । इति रत्नमाषा ॥ कटुति-
क्तिका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ कटुफणा ६

कटु

तुम्बिनी ७ कटुतुम्बिनी ८ वृहत्फला ९ राजपुलो १० तिलवीजा ११ तुम्बिका १२ ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । वान्तिकारित्वम् । श्वास-वातकासशोधनशूलकविषनाशित्वम् । शोधन-त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाण्डुहृमिकफवाय-नाशित्वम् । लघुपाकित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 (“कटुतुम्बी हिमा हृद्या पित्तकासविषापहा । तित्ता कटुर्विपाके च वातपित्तज्वरान्तस्तत्” ॥)
 कटुत्रयं, स्त्री, (कटुनां कटुरसानां त्रयम् ।) त्रिकटु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य गुणाः । “त्रयं त्रिक-टुकं जयेत् । स्थौल्याभि-सदन-श्वास-कास-क्षीप-धीनसान्” ॥ इति वामटः ॥)
 कटुदणा, स्त्री, (कटु दणं पत्रं यस्याः ।) कर्कटी । इति राजनिर्घण्टः । काकुड इति भाषा ॥
 कटुनिष्पावः पुं, (कटुश्चासौ निष्पावश्चेति ।) नदी-निष्पावधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कटुपत्रः, पुं, (कटु तीव्रं पत्रं यस्य ।) पर्पटः । शिता-जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कटुपत्रिका, स्त्री, (कटु पत्रं यस्याः ।) ततः कम् । अत इत्वं टाप् च । (कारोदकः ।) इति राजनिर्घण्टः ॥
 कटुफलः, पुं, (कटु फलं यस्य । अस्य पत्रस्यतिक्तत्वेपि फले कटुपाकत्वात् ।) पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कटुफला, स्त्री, (कटु फलं यस्याः ।) श्रीवल्लीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कटुभङ्गः, पुं, (कटुः एकैकदेशभङ्गश्च यस्य ।) शुण्ठी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कटुभद्रं स्त्री, (कटुपि भद्रं सेवनेन हितजनकम् ।) शुण्ठी । इति राजनिर्घण्टः ॥ आर्द्रकम् । इति केचित् ॥
 कटुमञ्जरिका, स्त्री, (कटुः तीक्ष्णा मञ्जरी अस्ति अस्याः । अच गौरादित्वात् ङीष् संज्ञायां कन् टाप् पूर्वङ्गस्यत्वम् ।) अपामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कटुमोदं, स्त्री, (कटुरेव मोदः गन्धो यस्य तत् ।) जवादिनामसुगन्धिद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कटुरं, स्त्री, (कटुति मन्थनेन रसान्तरं गुणान्तरं वा वर्धतीति । कट + उरन् । यदा कथ्यते प्रकथ्यते मन्थनात् रसान्तरेण गुणान्तरेण च प्रकाशयते इति ।) तक्रम् । इति जटाधरः ॥ कटुरं इत्यपि पाठः ॥
 कटुरवः, पुं, (कटुः कर्कशो रवः ध्वनिर्यस्य ।) मण्डूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कटुरोहिणी, स्त्री, (कटुश्चासौ कट्वी चासौ वा रो-हिणी चेति । केचित्तु कटुः सती रोहतीति + रुह + णिनिः ततो ङीप् ।) कटुकी । इत्यमरः । २।४।४५ ॥
 कटुवार्त्ताकी, स्त्री, (कटुः कट्वी वार्त्ताकी ।) श्वेत-कण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कटुवीजा, स्त्री, (कटु वीजं यस्याः ।) पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कटुशृङ्गान् स्त्री, (कटुनां शृङ्गाय प्राधान्याय अस्ति पथ्याप्रोतीति । अल् + अच् ।) गौरसुवर्णश-कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कट्फ

कटुखेहः, पुं, (कटुः तीक्ष्णः खेहः रसविशेषो यस्य ।) सर्वपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गौरसर्वपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कटूक्तं, स्त्री, (कटुषु उक्तम् ।) आर्द्रकम् । इति रत्नमाला ॥
 कटूक्तकं, स्त्री, (कटुषु उक्तम् ।) ततः संज्ञायां कन् । शुण्ठी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कटोरं, स्त्री, (कथ्यते वृध्यते निषिध्यते वा भक्ष्यद्रव्यं यत्र । कट + अधिकरणे ओलच् ।) रत्नयोरैवात् लस्य रत्नम् ।) पात्रविशेषः । कटोरा इति भाषा । यथा,—मेरुतन्त्रे पञ्चमप्रकाशः ॥ * ॥
 “मृत्कपटे संयुतकाचकूप्यां दत्त्वा सुखं शोचपलोहसूत्रैः । निष्कासितो धूमरसस्तु तस्य सौगन्धिकैः काचकटोरके यः” ॥
 किञ्च ।
 “रम्यामं देवकीदत्तं पात्रे काचननिर्मिते । कटोराणां चतुःषष्टिः पात्रस्योभयतः स्थिता” ॥
 इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्वणि ९ अध्यायः ॥
 कटोरा, स्त्री, (कथ्यते वृध्यते दीयते स्थाप्यते वा भक्ष्यद्रव्यादिकमस्याम् । कट + ओलच् । लस्य रत्नम् ।) खनामख्यातपात्रम् । इति ब्रह्मवैवर्त-पुराणम् । वाटि इति भाषा ॥
 कटोरा, पुं, (कटुति सदाचारं मिष्टाद्यन्नरसश्च आह-णोतीति । “कपिगतिगण्डिकटिपटिभ्य ओ-लच्” । उणां १ । ६७ । इति ओलच् ।) चण्डालः । इत्युणादिकोषः ॥ कटुरसः । इति सिद्धान्तकौमु-द्यामुणादिरुक्तिः ॥
 कटोलवीणा, स्त्री, (कटोलस्य चाण्डालस्य वीणा वाद्ययन्त्रविशेषः ।) वीणाविशेषः । इति शब्द-रत्नावली । केन्दुडा इति ख्याता ॥
 कटुफलः, पुं, (कटुति कटुतया अन्यरसमाहणो-तीति । कट + णिप् । कटु फलं यस्य सः ।) खनाम-ख्यातफलवृक्षविशेषः । कायफल इति भाषा । तत्पर्यायः । श्रीपर्णिका २ कुमुदिका ३ कुम्भी ४ कैटर्थाः ५ । इत्यमरः २ । ४ । ४० ॥ सोमवल्कः ६ ६ सोमवृक्षः ७ रोहिणी ८ । इति रत्नमाला ॥
 कृष्णगर्भः ९ प्रचेतसी १० भद्रावती ११ महा-कुम्भी १२ रामसेनकः १३ कुमुदा १४ उग्रगन्धः १५ भद्रा १६ रञ्जनकः १७ लघुकाश्र्मर्थाः १८ श्री-पर्णी १९ काफलः २० परुषः २१ कुमुदी २२ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।
 “कटुफलः सोमवल्कश्च कैटर्थाः कुम्भिकापि च । श्रीपर्णिका कुमुदिका भद्रा भद्रवतीति च ॥
 कटुफलस्तुवरस्तित्तः कटुर्व्यातकफज्वरान् । हन्ति श्वासप्रमेहार्शःकासकण्ठामयारुचीः” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कासश्वासज्वरोद्यदाहनाशित्वम् । रश्चि-कारित्वम् । मुखरोगशमप्रदत्वम् । इति राजनि-र्घण्टः ॥ कफरोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 (“कटुफलः कफरोगघ्नः कासश्वासज्वरापहः” ॥ इति वैद्यकत्रयगुणः ॥)

कठ

कटफला, स्त्री, (कटति इति । कट + क्तिप् तदेव फल-मस्याः ।) गम्भारीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ वृ-हती । काकमाची । देवदासी । वार्त्ताकी । मृगे-व्याहः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कटङ्गः, पुं, (कटु अङ्गमस्य ।) श्योनाकवृक्षः । इत्य-मरः । २।४।५६ ॥ कटुनि उग्राणि वीर्यवृक्षकानि अङ्गानि यस्य ।) दिक्षीपराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कटुरं, स्त्री, (कटुति वर्धति रसान्तरम् । “क्विवर-क्विवरधीवरपीवरमीवरचीवरतीवरनीवरगङ्गर-कटुरसंयद्धराः” उणां ३ । १ । इति कट + खरच् । निपातनात् साधु ।) दधिसरः । इति रत्नमाला ॥
 व्यञ्जनम् । इत्युणादिकोषः ॥
 तक्रम् । यथा ।
 “दध्नः ससारकस्यात्र तक्रं कटुरमुच्यते” ।
 इति चक्रपाणिस्तसंग्रहे ॥
 (“सुवर्षिका-नागर-कुष्ठ-मूर्वा लाक्षा-निशा-जोहितयष्टिकाभिः । तलं ज्वरे षड्गुणतक्रसिद्ध-मभ्यङ्गनाच्छीतविदाहनुत् स्यात्” ॥ इति षट्कटुरं तैलम् ॥)
 कट्वी, स्त्री, (कथ्यते कटुरसतया स्वाद्यते अनुभूयते वा । कट + उन् । ततः स्त्रियां ङीप् ।) बोतो-गुणवधनादिति खीष् वा । पां । ४ । १ । ४४ ।)
 कटुका । लताविशेषः । तत्पर्यायः । कटुकवल्ली २ सुकाष्ठा ३ काष्ठवल्किता ४ सुवल्ली ५ महावल्ली ६ पशुमोहनिका ७ कटुः ८ ॥ अस्या गुणाः । मधु-रत्वम् । शीतत्वम् । कफश्वासनासाज्वरहारित्वम् । रुचिकारित्वम् । राजयक्ष्मनिवारणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कटुकाशब्देऽस्या गुणादयो व्या-ख्याताः ॥)
 कठ इ कि आधाने । उत्तगुणपूर्वकस्मरणे इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्-इदित् ।) इ कर्मणि कण्ठते । कि कण्ठयति । आधानं स्मृ म औत्क्ये इत्यत्र आख्यातम् । इति दुर्गादासः ॥
 कठ तङ्गने । तङ्गनं दुःखेन जीवनम् । इति कवि-कल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) कठति दीनः । इति दुर्गादासः ॥
 कठ इ उ आधाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्म-सकं-सेट्-इदित् ।) इ कर्मणि कण्ठते । उ कर्त्तरि कण्ठते । “देवारोधसि वेतसीतस्तसे चेतः समुत्कण्ठते” । इति दुर्गादासः ॥
 कठः, पुं, (कठेन प्रोक्तमधीते यः । कठशाखां अभि-जानाति वा “कठचरकात् लुक्” । इति लुक् । ४।१।७७ ।) मुनिविशेषः । कठशाखाध्ययनकर्त्ता कठशाखाज्ञः । (यथा महाभारते । १ । पौलमे ८ । २४ ।
 “उद्दालकः कठश्चैव श्वेतश्चैव महायशाः” ॥ ऋग्वेदः । खरः ।
 (“कठो मुनौ तदाख्यातवेदाध्योऽध्ययोः खरः” ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ ब्राह्मणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (उपनिषद्विशेषः । यदुक्तं मुक्तिकोपनिषदि ।

कठि

“ईशा-केन-कठ-प्रश्न-भुङ्ग-माण्डव-तित्तिरि” ॥
 कठमर्दः, पुं, (कठं कष्टजीवनं मृदातीति । कठ
 मर्द + अण् ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कठरः, त्रि, (कठ + अरन् ।) कठिनः । इति जटाधरः ॥
 कठशाखा, स्त्री, (यजुर्वेदान्तर्गता कठेन प्रोक्ता शाखा ।)
 यजुर्वेदस्य शाखाविशेषः । एतद्विवरणं वेदशब्दे
 द्रष्टव्यम् ॥
 कठाहकः, पुं, (कठं कठिनमाहन्तीति । आ + हन् +
 डः । कठाहः तादृशं कं शिरो यस्य ।) दातृह-
 पक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥
 कठिञ्जरः, पुं, (कठिं कठिनं जरयति । जृष् + यो-
 हानौ तस्मात् अण् । एषोदरादित्वात् साधुः ।
 यद्वा जृ + णिच् + बाहुलकात् + खच् मुम् च ।)
 तुलसीदत्तः । तत्पर्यायः । पर्णासः २ कुठेरकः ३ ।
 इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥ (“लोणिका-जातुकपर्ण-
 का-पत्तूर-जीवक-सुवर्चला-कुशवक-कठिञ्जर-कुन्त-
 लिका-कुरगिकाप्रभृतीनि” ॥ इति सुश्रुते द्रष्ट-
 व्यम् ॥)
 कठिनं, त्रि, (कठ + इनच् । उणादिमते तु इनच् ।
 “बहुलमन्त्रापि” । उणां । २ । ४ । ६ ।)
 कठरम् । तत्पर्यायः । ककखटम् २ क्रूरम् ३
 कठोरम् ४ निष्ठुरम् ५ दृढम् ६ जठरम् ७ मू-
 र्त्तिमत् ८ मूर्त्तम् ९ । इत्यमरः । ३ । १ । ७६ ॥
 खक्खटम् १० कठोलम् ११ जठरम् १२ । इति
 तट्टीका । कर्करम् १३ कठरम् १४ । इति जटा-
 धरः ॥ कठरम् १५ कमठायितम् १६ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ सत्वम् । इति मेदिनी ॥
 (“उन्मूलयंश्च कठिनान् नृपान् वायुरिन्द्रमान्” ।
 कथासरित्सागरे १६ । ८६ ॥ तथा कुमारः ४ । ५ ।
 “न विदीर्ये कठिनाः खलु स्त्रियः” ॥
 अपि च “भक्ष्यांश्चातिकठिनान् दन्तरोगी विव-
 र्जयेत्” । सुश्रुते ॥)
 कठिनं, स्त्री, स्त्री, (कठ + “बहुलमन्त्रापि” ।
 उणां २ । ४ । ६ । इति इनच् ।) स्थाली । इति मे-
 दिनीशब्दरत्नावली ॥
 कठिनपृष्ठकः, पुं, (कठिनं पृष्ठकमस्य । पृष्ठ स्वार्थे
 सञ्ज्ञायां वा कन् ।) कच्छपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कठिना, स्त्री, (कठ + इनच् । स्त्रियां टाप् ।) गुड-
 शर्करा । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
 कठिनिका, स्त्री, (कठ + इनच् + गौरादित्वात् ङीष्
 स्वार्थे कन् । टापि ऋखच् ।) कठिनी । इति
 हारावली । खड़ी इति भाषा ॥
 कठिनी, स्त्री, (कठिन + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 खड़िका । इति मेदिनी । खड़ी इति भाषा ॥
 तत्पर्यायः । पाकमुक्ता २ अमिषाधातुः ३ कक्-
 खटी ४ खटी ५ खड़ी ६ वर्णलेखिका ७ । इति
 रत्नमाणा ॥ धातूपलः ८ कठिनिका ९ । इति
 हारावली ॥ (तथा च हितोपदेशे १ । १८ ।
 “गुणिगणगणनारम्भे न पतति कठिनी सस-
 म्भमाद् यस्य । तेनाम्ना यदि सुतिनी वद बन्धा
 कीदृशी नाम” ॥)
 कठिञ्जः, पुं, (कठति भोजने दुःखं उदेगं वा जन-

कड

यति । अतीवतित्त्वात् तथात्वं । कठ शोके इति
 धातोर्बाहुलकादिहप्रत्ययः ।) कारवेष्टः । इत्युणा-
 दिकोषः । करजा इति भाषा ॥ (वाभटे शाकव-
 र्गाणां मध्ये गणितम् ॥ यथा,—
 “कठिञ्जं केम्बुकां ग्रीतं स कोषातक कर्कशम् ।
 तित्त्वां पाके कटुग्राहि वातलं कफपित्तजित्” ॥)
 कठिञ्जकः, पुं (कठिञ्ज + स्वार्थे कन् ।) कारवेष्टः ।
 पुनर्गवा । तुलसी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कठी, स्त्री, (कठेन प्रोक्तमधीते या शाखाथ्ये-
 वाचित्वेन जातित्वात् ङीष् । कठप्रोक्तमधीयाना
 इत्यर्थः ।) ब्राह्मणी । इति जटाधरः ॥
 कठेरः, पुं, (कठति कृच्छ्रेण जीवति जीविकां निर्वा-
 हयति । “पतिकठिकुठिगडिगुडिदंश्चिभ्यरक्” ।
 उणां । १ । ५६ इति एरक् ।) कृच्छ्रजीवी । दरिद्रः ।
 इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
 कठोरः, त्रि, (कठति पारुष्यमाचरति । “कठिरकि-
 भ्यामोरन्” उणां १ । ६५ । इतिकठ + ओरन् ॥)
 कठिनः । इत्यमरः । ३ । १ । ७६ ॥
 (यथा, भागवते ३ । १६ । १५ ।
 “प्रहृष्टरोषः स कठोरसृष्टिना
 नदन् प्रहृत्यान्तरधीयतासुरः” ॥
 दाहणः । तथाहि भागवते । ५ । १३ । ३ ।
 “कठोरदंष्ट्रैर्मशकैरुपद्रुतः” ॥ अतिवस्तुतः । तत्रैव
 ६ । १२ । २ । “युगान्ताभिकठोरजिह्व” ॥
 पूर्णः । तथाहि ।
 “स तत्रकार्तस्वरभास्वराम्बरः
 कठोरताराधिपलाञ्छनच्छविः” ।
 इति माघः । १ । २० ॥ “कठोरताराधिप्रस्य
 पूर्णन्दो” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)
 कठोलः, त्रि, (कठ + ओलच् “कपिगतिगण्डिकटि-
 पटिभ्य ओलच्” उणां । १ । ६७ ।) कठोरः । इत्य-
 मरटीकायां नीलकण्ठः ॥
 कड इ ड ज दर्पे । हर्षे इत्यर्थः । इति कविकल्प-
 द्रुमटीकायां दुर्गादासः । (भां-आत्म-अकं-सेट्-
 पत्ते उभं-इदित् ।) इ कर्मणि कण्डाते । अ
 कण्डति कण्डते । उ कण्डते जनो हृष्टः स्यादि-
 त्यर्थः । अयमात्मनेपदीत्यन्ये । कदाचित् परस्मैप-
 दार्थो अकारः । अनेकार्थत्वात् तुषापनयने च ।
 (भां-आत्म-सकं ।) “कण्डते तण्डुलं लोकः” ।
 इति दुर्गादासः ॥
 कड श्चदने । दर्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
 परं-सकं-दर्पे अकं-सेट् ।) श्च कडती कडन्ती ।
 प्राञ्चल्ये वेदे वृत्तारणभेदार्थं आदावप्येवं पठन्ति ।
 तथा च । “कड मद इति धातुः पठ्यते भूतुदाद्योः
 कडति कडति रूपं तुल्यमेव द्वयोः स्यात् । तदु-
 भयगणपाठे किं फलं नेति वाचं खरकृत इह
 भेदः श्चपशयोरस्ति यस्मात्” इति । खरकृत इति
 उदात्तानुदात्तस्वरितविरिज्यसंज्ञकचतुर्विधखरकृत
 इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 कड इ क भेदे । रक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरां-परं-सकं-सेट्-इदित् ।) इ कण्डयति ।
 इति दुर्गादासः ॥

कण

कडः, त्रि, (कडति माद्यतीति । कड मदे + पचा-
 द्यच् ।) मूर्खः । इति हलायुधः ॥
 कडकं, स्त्री, (कडते अद्यते इति । कड अदने +
 अच् सञ्ज्ञायां कन् । कर्मणि अच् स्वार्थे
 सञ्ज्ञायां वा कन् ।) लवणविशेषः । करकच् इति
 भाषा ॥ तत्पर्यायः । सामुद्रम् २ चिकूटम् ३ ।
 इति रत्नमाणा ॥ अस्य गुणः सामुद्रशब्दे द्रष्टव्यः ॥
 कडङ्गः, पुं, (कडं मादकताशक्तिं गमयति जनयति
 वा कडात् गमेडः । अन्तर्भूतो ह्यन्तो वा ।) सुरा-
 विशेषः । इत्युणादिकोषः ॥
 कडङ्गरः, पुं, (कडात् भक्षणीयतण्डुलादेः सकाशात्
 गियते क्षिप्यते दूरीक्रियते इति भावः । कड +
 गिरतेः कर्मणि खच् । यद्वा कडं भक्षणीयं
 शस्यादि गिरति उद्गिरति आत्मनः सकाशात् ।
 गू + अच् ।) वृषं इत्यमरः । २ । ६ । २२ । आगुडा
 इति भाषा ॥
 (“नीवारपाकादि कडङ्गरीये-
 राम्भृष्टे जानपदेन कञ्चित्” ।
 इति रघुः । ५ । ६ । कडङ्गरं वृषम् अर्हन्तीति
 कडङ्गरीया इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)
 कडञ्च, स्त्री, (गडते सिच्यतेऽच जलादिकम् । गड
 + अच् गडरेदेख कः ।) पात्रविशेषः । इति
 उणादिकोषः ॥ (गडते सिच्यतेऽनेन गड + सेचने
 “गडरेदेख कः” उणां । ३ । १०६ । इति अचन्
 प्रत्ययः ङलथोरेकत्वस्मरणात् कञ्चम् ॥
 कडम्बः, पुं, (कड + “कडकडिकडिकटिभ्योऽम्बच्”
 उणां । ४ । ८२ । इति कडधातोर्म्बच्प्रत्ययः ।)
 शाकनाडिका । डाँटा इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
 कलम्बः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ३५ । कोणम् ।
 प्रान्तभागः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
 (कलम्बशब्दे विशेषो ज्ञेयः ॥)
 कडम्बी, स्त्री, (कडम्बः कलम्बो भूयसा विद्यते
 अस्याः । इति अर्शआदित्वात् अच् ततः गौरा-
 दित्वात् ङीष् ।) कलम्बीशाकम् । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (कलम्बोशब्दे गुणादयोऽस्या
 वक्तव्याः ॥)
 कडारः, पुं, (गड । सेचने इति + “गडे कड च” ।
 उणां । ३ । १३५ । इति आरन् कडादेशश्च
 धातोः ।) पिङ्गलवर्णः । तद्वर्णयुक्ते चि । इत्यमरः ।
 १ । ५ । १६ । (यथा माघः । ५ । ३ ।
 “सविश्वरम्बरविकाशि धर्मसमुत्थं
 पृथ्वीरजः करभकण्डकडारमाशाः” ॥)
 कडारल्लवज्जिवत् इत्यन्ये इति भरतः । दासः ।
 इति मेदिनी ॥
 कडितुलः, पुं, (कड्यां तुला तोलनं ग्रहणं यस्य एषो-
 दरादित्वात् टस्य डः ।) खड्गः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 कडु कार्कशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-
 सेट् ।) टवर्गाद्वितीयोपधः । किपि संयोगान्तलोपे
 कड । कडुति पद्ममण्डलं कर्कशं स्यादित्यर्थः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 कण क्क आर्त्तसरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-

कणाटी

परं-अकं-सेट् । ऋ अचीकणत् अचकाणत् ।
कणति भोतः । इति दुर्गादासः ॥
कण, म गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भां-परं-
सकं-सेट्-घटादि ।) म कणयति । इति दुर्गा-
दासः ॥
कण, क निमीलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) निमीलनं पद्मावरणम् । क
काणयति चक्षुः पद्मभिरावृतं स्यादित्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥
कणः, पुं, (कणति अतिसूक्ष्मत्वं गच्छति । कण +
पचाद्यच् ।) अतिसूक्ष्मः । (“आनन्दाश्रुकणान्
पिबन्ति प्रकुना निःशङ्कमङ्गेषुयाः” ।
इति शान्तिशतकम् ५ ॥) धान्यांशः । इत्यमरः ।
३ । १ । ६२ ॥ (यथा, मनुः । ११ । ६२ ।
“कणान् वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निश” ॥)
तस्य स्त्रीलिङ्गे कणी कणिका । वनजीरकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कणगुगुलुः, पुं, (कणश्चासौ गुगुलुश्चेति ।) गुगुलु-
प्रभेदः । तत्पर्यायः । गन्धराजः २ स्वर्णकर्णः ३
सुवर्णः ४ कनकः ५ वंशपीतः ६ सुरभिः ७
पलङ्गुषः ८ ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
सुगन्धित्वम् । वातशूलगुल्मोदराधानकफनाशि-
त्वम् । रसायनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कणजीरकः, पुं, (कणश्चासौ जीरश्चेति नित्यकर्मधा-
रयः ।) श्वेतजीरकः । इति राजनिर्घण्टः । (श्वेत-
जीरकशब्देऽस्य गुणा ज्ञेयाः ॥)
कणजीरकं, स्त्री, (कणं क्षुद्रं जीरकम् । कणजीर +
स्वार्थे कन् ।) क्षुद्रजीरकम् । तत्पर्यायः । हृद्य-
गन्धि २ सुगन्धम् ३ । इति रत्नमाणा शब्द-
चन्द्रिका च ॥
कणभक्षकः, पुं, (कणान् भक्षयति भक्षति वा । कण
+ भक्ष + क्तृच् ।) भारिपक्षी । इति राज-
निर्घण्टः ॥
कणलाभः, पुं, (कणानां लाभो यस्मात् सः ।) पेषण-
साधनयन्त्रविशेषः स सादृश्येनास्त्यस्य । अर्ध-
आदिभ्यः अच् । आवर्त्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
जखेर घूर्णा इति भाषा ॥
कणा, स्त्री, (कण + स्त्रियां टाप् ।) जीरकम् । कुम्भी-
रमन्त्रिका । पिप्पली । इति मेदिनी ॥
“आद्यां कणां पञ्चमूर्तं दद्यात्स्वप्नं पचेज्जले ।
तेन क्षीरं घृतं प्रीतं पिबेत् समधुशर्करम्” ॥
इति पित्तकासचिकित्सायां वामदेवोक्तम् ॥
श्वेतजीरकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (“कणा स्या-
द्दीर्घजीरकः” ॥ इति भावप्रकाशः ॥ ३ ॥) अल्पम् ।
यथा,—
“कदलीफलमध्यस्थं कणामात्रमपक्वम्” ।
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
कणाटीरः, पुं, (कणाय अटतीति । कण + अट +
इङ् दीर्घत्वश्च एषोदरादित्वात् ।) खड्गनपक्षी ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कणाटीरः, पुं, (कणाय अटति । कण + अट +
ईरन् ।) खड्गनपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

कण्टक

कणाटीरकः, पुं, (कणाटीर + स्वार्थे कन् ।) खड्गन-
पक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥
कणादः, पुं, (कणं अस्ति भक्षयति । कण अद +
कर्मणि उपपदे अण् ।) खनामख्यातमुनिविशेषः ।
तत्पर्यायः । काश्यपः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
स च वैशेषिकदर्शनकर्त्ता । स्वर्णकारः । कणादो
शक्यकारक इत्यमरोपरि कणाद इत्यपि पाठः ।
इति सारसुन्दरी ॥
कणिकः, पुं, (कणैव इति स्वार्थे कन् अत इत्वम् ।)
कणा । शत्रुः । गीराजनविधिः । इति सारसुतः ॥
शुष्कगोधूमचूर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कणा
विद्यतेऽस्य अस्त्यर्थे ठन् । स्वार्थे ठन् वा । “नामे-
रभूत् स्वकणिकाद् वटवन्महाज्ज” इति भाग-
वतम् । ७ । ६ । ३३ ॥ घृतराष्ट्रमन्त्रिविशेषः ।
यथा महाभारते । १ । सम्भवपर्वणि १४१ । २ ।
“तत आहूय मन्त्रज्ञं राजशास्त्रार्थवित्तमम् ।
कणिकं मन्त्रिणां श्रेष्ठं घृतराष्ट्रोऽब्रवीच्च” ॥)
कणिका, स्त्री, (कणाः सन्त्यस्याः । “अत इठनाविति
ठन्” ५ । २ । ११५ । कणति स्थूलरूपात् क्रमशो
गच्छति अत्यन्तसूक्ष्मतां प्राप्नोति इत्यर्थः । पचा-
द्यच् स्वार्थे कन् अत इत्वं टाप् च ।) अत्यन्त-
सूक्ष्मवस्तु । अमिमयवृक्षः । इति मेदिनी ॥ कणा ।
तखलुविशेषः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
(जलादीनां सूक्ष्मांशः । यथा, मेघदूते ६६ ।
“तामुत्थाप्य स्वजलकणिकाश्रितलेनानिलेन
प्रथाश्रुतां सममभिनवैर्जालकैर्मांसतीनाम्” ॥)
कणितं, स्त्री, (कण आर्त्तनादे + भावे क्तः ।) पीडि-
तानां शब्दः । इति हेमचन्द्रः ॥
कणिशं, स्त्री, (कणो विद्यतेऽस्य इति इनिः तं श्यति ।
कणि + शो + कः । यद्वा कणिनः शेरतेऽस्मिन् ।
कणिन् + शी + डः । कणाः सन्त्यस्य इत्यमरटीका
कृत् ।) शस्यमञ्जरी । इत्यमरः । २ । ६ । २१ ।
धान्यादिर शिष इति भाषा ॥
कणी, स्त्री, (कण + स्त्रियां डीप् गौरादित्वात् डीष्
वा ।) कणिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
कणीकं, त्रि, (कण + ईकन् ।) अल्पम् । इत्युणादि-
कोषः ॥
कणीयः, [स्] त्रि, (कण + ईयसन् ।) अत्यल्पम् ।
इत्यमरः ॥ कणिकम् । इति तट्टीका ॥ (यथा हठ-
योगदीपिकायां २ । १२ । “कणीयसि भवेत् खेदः
कम्पो भवति मध्यमे” ॥)
कणेरः, पुं, (कण + एरप्रत्ययः ।) कर्णिकारवृक्षः ।
इत्युणादिकोषः ॥
कणोरा, स्त्री, (कण + एरङ्गाप् च ।) वेश्या । हस्तिनी ।
इत्युणादिकोषः ॥
कणोरः स्त्री, (कण + एर ।) वेश्या । करिणी । कर्णि-
कारवृक्षे पुं । इति मेदिनी ॥
कण्टकः, पुं, स्त्री, (कण्टति इति कटि एवञ् । अर्द्धांर्चादि
पां २ । ४ । ३१ ।) क्षुद्रशत्रुः । (यथा विष्णुपुराणे
१ । १६ । ३१ । “प्रजादः कथतां सम्यक् तथा
कण्टकशोधने” ॥) मत्स्याद्यस्थि । नैयायिकादि-
दोषोक्तिः । रोमाश्च । कुमाङ्गम् । इति मेदिनी ॥

कण्टका

काँटा इति भाषा ॥ (तथा चोक्तं चाणक्यशतके २२ ।
“उपकारगृहीतेन शत्रुणा शत्रुमुद्धरेत् ।
पादलभं करस्तेन कण्टकेनेव कण्टकम्” ॥)
केन्द्रम् । इति दीपिका ॥
कण्टकः, पुं, (कटि + एवञ् ।) सूक्ष्मम् । क्षुद्रशत्रुः ।
(यथा, मनुः । ६ । २५२ ।
“सम्यङ्निविष्टदेशश्च कृतदुर्गश्च शास्त्रतः ।
कण्टकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेद्यत्तमुत्तमम्” ॥)
लोमहर्षः । इत्यमरः ३ । ५ । ३२ ॥ कर्मस्थानम् ।
दोषः । इति जटाधरः ॥ मकरः । इति विश्वः ॥
वेणुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (लोकोपद्रवकारी ।
यथा, भागवते । ३ । १८ । २३ ।
“अन्वेषन्नप्रतिरथो लोकांनटति कण्टकः” ॥)
कण्टकद्रुमः, पुं, (कण्टकप्रधानो द्रुमः । कण्टकेना-
चितो द्रुमो वा ।) शास्त्रलिखितः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा मृच्छकटिके । १४० । ४ ।
“किं कुलेनोपदिष्टेन श्रीलभेवात्र कारणम् ।
भवन्ति नितरां स्तोताः सुक्षेत्रे कण्टकद्रुमाः” ॥
“दैत्यचन्दनवने जातोऽयं कण्टकद्रुमः” ।
इति भागवतम् । ७ । ५ । १७ ॥ शास्त्रलीशब्दे
विशेषोऽस्य ज्ञेयः ॥)
कण्टकप्रायता, स्त्री, (कण्टकैः प्रायता याम्ना ।
कण्टक + प्र + आ + ट + कर्मणि क्त + टाप् ।)
मृच्छकन्या । इति राजनिर्घण्टः । घृतकुमारी इति
भाषा ॥
कण्टकफलः, पुं, (कण्टकैराचितं व्याप्तं फलं यस्य ।
शाकपार्थिवादिवत् मध्यपदलोपी समासः ।)
पनसवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ गोक्षुर-
वृक्षः । इति रत्नमाणा ॥ (अस्य गुणादयः कण्टा-
फलशब्दे ज्ञेयाः ॥)
कण्टकवृन्ताकी, स्त्री, (कण्टकाचिता वृन्ताकी ।
शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपश्च ।) वार्त्ताकी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कण्टकश्रेणी, स्त्री, (कण्टकानां श्रेणिर्यत्र । श्रेणी
यस्यां वा ।) कण्टकारी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कण्टकागारः, पुं, (कण्टका आगारो यस्य । यद्वा
कण्टकं आगिरति । आ + गृ + अच् ।) सरट-
जन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कण्टकाणाः, पुं, (कण्टकैराणाः) कुलकवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
कण्टकारिका, स्त्री, (कण्टकान् इयति अश्नुति वा
कण्टक + ऋ + कर्त्तरि + एवञ् । स्त्रियां टाप्
इत्वं च । यद्वा कण्टकं अश्नुति + ऋ कर्मण्यण्
ततः कन् च ततः प्राग्वत् । तत्प्रत्यये तु अणि कृते
हरीतक्यादित्वात् लुक् ।) खनामख्यातक्षुद्रवृक्षः ।
तत्पर्यायः । निदिग्धिका २ स्पृशो ३ व्याघ्रो ४
वृहती ५ प्रचोदनी ६ कुली ७ क्षुद्रा ८ दुष्पशां
९ राष्ट्रिका १० । इत्यमरः ॥ अनाकान्ता ११
भगवती १२ सिंही १३ धाविका १४ । इति
रत्नमाणा ॥ कण्टकारी १५ कण्टकिनी १६ दुष्प-
धर्मिणी १७ निदिग्धा १८ धावनी १९ क्षुद्र-
कण्टिका २० बज्जकण्टा २१ क्षुद्रपला २२ कण्टा-

कण्टका

लिका २३ चित्रफला २४। अस्या गुणाः। कटु-
त्वम्। उष्णत्वम्। दीपनत्वम्। श्वास-काश-प्रति-
श्याय-दोष-कफ-वात-ज्वर-नाशित्वम्। इति राज-
निर्घण्टः॥ लघुत्वम्। उष्णत्वम्। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्।
इति राजनिर्घण्टराजवल्लभौ॥
“मुक्तामृतमलकश्च नागरं कण्टकारिका।
कणाचूर्णान्वितः कायस्तथा मधुसमन्वितः।
एकाहिकं वा वेलाद्यं ज्वरजातं व्यपोहति”॥
इति हारीतः॥ *॥ अस्या विशेषश्च कण्टकारी-
शब्दे ज्ञातव्यः॥
कण्टकारी, स्त्री, (कण्टकं ऋच्छति। कण्टक + ऋ +
अण् + डीप् च।) कण्टकारिकावृक्षः। इति
राजनिर्घण्टः॥ शास्त्रलीवृक्षः। इति जटाधरः॥
विकङ्कतवृक्षः। इति शब्दरत्नावली वैश्चि इति
भाषा॥ तत्पर्यायगुणाः।
“कण्टकारी तु दुष्पशी क्षुद्रा व्याघ्री निदिग्धिका।
कण्टालिका कण्टकिनी धावनी वृहती तथा”॥
उभे च वृहती। यदाह शाश्वतः॥
“क्षुद्रायां क्षुद्रमृदायां वृहतीति निगद्यते।
श्वेता क्षुद्रा चन्द्रहासा लक्षणा क्षेचदूतिका॥
गर्भदा चन्द्रभा चन्द्रा चन्द्रपुष्पा प्रियङ्गुरी।
कण्टकारी सरा तिक्ता कटुका दीपनी लघुः॥
रुन्धोष्णा पाचनी कासश्वासज्वरकफानिलान्।
निहन्ति पीनसं पार्श्वपीडाहमिहृदामयान्॥
तयोः फलं कटुरसे पाके च कटुकं भवेत्।
शुक्रस्य रेचनं भेदि तिक्तं पित्ताग्निक्षल्लघु॥
हृन्त्यात् कफमरुतकुण्डलाशमेदकमिज्वरान्।
तद्वत् प्रोक्ता सिता क्षुद्रा विशेषाद्भकारिणी”॥
इति भावप्रकाशः॥ (शब्दार्थचिन्तामणिधृत-
वैद्यकम्। यथा
“कण्टकारी कण्टकिनी तथा स्वादुश्च शुक्रला।
चक्षुष्या क्षतशोथघ्नो ग्राहिणी ज्वरदाहनुत्।
दोषत्रयहारी लघ्वी ग्रहणशीलतिसारजित्”॥
“कण्टकार्यमृताभार्गो नागरेन्द्रयवासकम्।
भूनिम्बं चन्दनं सुस्तं पटोलं कटुरोहिणी॥
कषायं पाययेदेतत् पिच्छेष्वाज्वरपहम्।
दाहदृष्याश्चिच्छिदिकासहत् पार्श्वशूलनुत्”॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः॥
“कण्टकारीतुलां नीरजोषे पक्ता कषायकम्।
पादशेषं गृहीत्वा च तस्मिंश्चूर्णानि दापयेत्॥
पृथक् पलांशान्येतानि गुडचीचव्यचित्रकाः।
सुस्तं कर्कटप्रहृष्टी च व्यूषणं धन्वयासकम्॥
भार्गी-राक्षा शठीचैव शर्करा पलविंशतिः।
प्रत्येकश्च पलान्यष्टौ प्रदद्यात् घृततैलयोः॥
पक्ता लेह्यमानोय शीते मधुपलायकम्।
चतुष्पलं तु गाक्षीर्याः पिप्पलीनां चतुष्पलम्॥
क्षिप्वा निदध्यात् सुदृढे मृण्मये भाजने शुभे।
लेह्योऽयं हन्ति हिक्कातिश्वासकासान्शेषतः”॥
कण्टकार्यवलेहः॥ *॥ इति च शार्ङ्गधरः॥
कण्टकालः, पुं, (कण्टकैः कण्टकाकीर्णफलैः अलति

कण्टकु

शोभते। कण्टक + अण् + अच्। कण्टं कण्टका-
कारं फलं कालयति वा। कण् + अण्।) पनस-
वृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥
कण्टकालुकः, पुं, (कण्टकैरलति पर्याप्नोति कण्टका-
लयति वा कण्टक + अण् + उक्त्।) यवासवृक्षः।
इति राजनिर्घण्टः॥ (यवास-शब्देऽस्य गुणादयो
बोद्धव्याः॥)
कण्टकाशनः, पुं, (कण्टकं अश्नातीति। कण्टक +
अश् ग् भोजने + कर्त्तरि + ल्युः।) उष्ट्रः। इति
त्रिकाण्डशेषः॥
कण्टकाक्षीलः, पुं, (कण्टकः अक्षीलेव यस्य।) मत्स्य-
विशेषः। तत्पर्यायः। कुलिशम् २। इति त्रिका-
ण्डशेषः॥
कण्टकिनी, स्त्री, (कण्टकाः सन्त्यस्याः। इनिः। ईप्
च।) वार्त्ताकी। शोथभिगटो। मधुखर्जुरी।
इति राजनिर्घण्टः॥
कण्टकिफलः, पुं, (कण्टकि कण्टकयुक्तं फलं यस्य।)
वृक्षविशेषः। काँटाल इति भाषा। तत्पर्यायः।
पनसः २। इत्यमरः। २। ४। ६१॥ पनसः ३
कण्टकीफलः ४ कण्टकफलः ५। इति तट्टीका॥
महासर्जः ६ फलिनः ७ फलवृक्षः ८ स्थूलः ९
कण्टाफलः १० मूलफलदः ११ अपुष्पफलदः १२
पूतफलः १३ चम्पकौषः १४ चम्पालुः १५ रसालः
१६ मृदङ्गफलः १७ पानसः १८। इति शब्द-
रत्नावली॥ अस्य गुणाः कण्टाफलशब्दे पनस-
शब्दे च द्रष्टव्याः॥ समष्टिलवृक्षः। इति राज-
निर्घण्टः॥
कण्टकिलः, पुं, (कण्टकोऽस्यस्य। कण्टक + अस्यर्थे
इलच्।) वंशविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका। वेङ्-
वांश् इति भाषा॥
कण्टकिलता, स्त्री, (कण्टकिनी चासौ लता चेति।)
चणुषी। इति राजनिर्घण्टः। शसा इति भाषा॥
(चणुषीशब्दे विशेषोऽस्या द्रष्टव्यः॥)
कण्टकी, [न्] पुं, (कण्टकोऽस्यस्य अस्यर्थे इनिः।)
मत्स्यः। इति शब्दरत्नावली॥ खदिरवृक्षः। इति
शब्दमाला॥ मदनवृक्षः। इति रत्नमाला॥ गो-
क्षुरवृक्षः। वंशः। वदरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
(यथा, महाभारते १। शाकुन्तले ७०। ७।
“नापुष्पः पादपः कश्चिन्नाफलो नापि कण्टकी”॥)
कण्टकी, स्त्री, (कण्टक + अर्श आदित्वात् अच् गौ-
रादित्वात् डीप्।) वार्त्ताकीविशेषः। काँटा वेगुन्
इति भाषा। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्।
उष्णत्वम्। रक्तपित्तप्रकोपणत्वम्। कण्डूकच्छु-
हरत्वम्। दोषक्षयत्वम्। इति राजवल्लभः॥
कण्टकीद्रुमः, पुं, (कण्टकी द्रुमः। एषोदरा-
दित्वात् दीर्घः।) खदिरवृक्षः। इति रत्न-
माला॥ (खदिरशब्दे विशेषो वक्तव्यः॥ कण्डकी
एव द्रुमः। वार्त्ताकीवृक्षः॥)
कण्टकीफलः, पुं, (कण्टकि कण्टकाचितं फलमस्य।
एषोदरात् साधुः।) कण्टकिफलः। इत्यमर-
टीकायां भरतः॥ काँटाल इति भाषा॥
कण्टकुरण्टः, पुं, (कण्टः कण्टकप्रधानः कुरण्टः।)

कण्टाफ

भिगटी। इति राजनिर्घण्टः॥ (भिगटीशब्देऽस्य
विशेषो ज्ञेयः॥)
कण्टतनुः, स्त्री, (कण्टा कण्टकान्विता तनुर्यस्याः।)
वृहती इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा हि तिक्त-
कटुका। इति वैद्यकद्रव्यगुणः॥)
कण्टदला, स्त्री, (कण्टं कण्टकाचितं दलं यस्याः।
शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपः।) केतकी।
इति राजनिर्घण्टः॥
कण्टपत्रः, पुं, (कण्टं कण्टकान्वितं पत्रं यस्य।) विक-
ङ्कतवृक्षः। इति शब्दमाला। वैश्चि इति भाषा॥
कण्टपत्रफला, स्त्री, (कण्टं कण्टकान्वितं पत्रं फलश्च
यस्याः। कण्डकान्विते पत्रफलेऽस्य वा।) ब्रह्मदण्डी-
वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
कण्टपादः, पुं, (कण्टः कण्टकान्वितः पादो मूलं
यस्य।) विकङ्कतवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
कण्टफलः, पुं, (कण्टं कण्टकान्वितं फलं यस्य।) क्षुद्र-
गोक्षुरः। पनसः। धुस्तूरः। श्वताकरझः। इति
राजनिर्घण्टः॥ तेजःफलः। एरण्डः। इति केचित्॥
कण्टफला, स्त्री, (कण्टं कण्टकाकीर्णं फलं यस्याः।)
देवदालीक्षता। इति राजनिर्घण्टः॥ (देवदाली-
शब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः॥)
कण्टला, पुं, (कण्टः अस्यस्य। मत्वर्थे अलच्। यदा
कण्टेन कण्टकेन अलति पर्याप्नोति शोभते वा।
कण्ट + अण् + अच्। शकन्धादिवत् अस्य लोपः।)
वृक्षविशेषः। वावला इति भाषा। तत्पर्यायः।
वावलः २ स्वर्णपुष्पः ३ सूक्ष्मपत्रः ४। इति शब्द-
चन्द्रिका॥
कण्टवल्ली, स्त्री, (कण्टा कण्टकान्विता वल्ली।)
श्रीवल्लीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
कण्टवृक्षः, पुं, (कण्टप्रधानः कण्टकमयः कण्टक-
बज्जलो वा वृक्षः। मध्यपदलोपी।) तेजःफलवृक्षः।
इति राजनिर्घण्टः॥
कण्टाफलः, पुं, (कटि + भावे + अण्। कण्टा कण्टक-
मयवेष्टनं तदुपलक्षितं फलमस्य।) पनसवृक्षः।
इति शब्दमाला। काँटाल इति भाषा॥ अस्य
पक्षफलगुणाः। सुमधुरत्वम्। रक्तवर्द्धकत्वम्।
स्निग्धत्वम्। शीतलत्वम्। दुर्जरत्वम्। वायु-
पित्तनाशित्वम्। स्नेहशुक्रबलप्रदत्वम्। इति राज-
वल्लभः॥ पिच्छिलत्वम्। गुरुत्वम्। हृद्यत्वम्।
भ्रमदाहविशोषनाशित्वम्। रुचिकारित्वम्।
ग्राहित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ *॥ तद्बीज-
गुणाः। रक्तपित्तनाशित्वम्। स्वादुत्वम्। फल-
तुल्यगुणत्वम्। इति राजवल्लभः॥ ईषत् कषा-
यत्वम्। मधुरत्वम्। रुचिवायुवृद्धिकारित्वम्।
गुरुत्वम्। त्वग्दोषतत्फलविकारनाशित्वम्। इति
राजनिर्घण्टः॥ *॥ तस्यापक्वस्य गुणाः। कषा-
यत्वम्। स्वादुत्वम्। वायुकारित्वम्। इति राज-
वल्लभः॥ शीतलत्वम्॥ *॥ घृतयुक्तस्य तस्य गुणाः॥
स्निग्धत्वम्। हृद्यत्वम्। बलप्रदत्वम्। कृदिनाशि-
त्वम्। अचक्षुष्यत्वम्। शुक्रकारित्वम्। वातपित्त-
नाशित्वम्॥ तन्मज्जगुणाः। शुक्रकारित्वम्। वात-
पित्तकफनाशित्वम् च॥ विशेषात् पनसं वर्ज्यं

कण्टपा

गुह्यभिर्मन्दवक्रिभिः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
 (अन्यत्सर्वं पनसशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
 कण्टात्तगला, स्त्री, (कण्टा कण्टयुक्ता आत्तगला ॥
 आत्तः क्षीणः गलदेशो यस्याः ।) नीलभिरुटी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (नीलभिरुटीशब्देऽस्य गुणा-
 दयो ज्ञेयाः ॥)
 कण्टालुः, पुं, (कण्टाय कण्टकाय अन्वति पर्याप्नोति ।
 कण्ड + अल् + उन् ।) वंशः । वृहती । वार्ताकी ।
 वर्वरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कण्टाकयं, स्त्री, (कण्टं कण्डकमाकयते स्पृजते ।
 कण्ट + आ + क्रे + कः ।) पद्मकन्दः । इति रा-
 जनिर्घण्टः ॥
 कण्टी, [न] पुं, (कण्टः कण्टकः अस्यस्य । अस्यर्थे
 इनिः ।) कलायः । अपामार्गः । खदिरः । गो-
 क्षुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कण्डः, पुं, (कठि + अच् + इदित्वात् तुम् ।) मदन-
 वृद्धः । इति मेदिनी ॥ होमकुण्डादहिरङ्गुलि-
 परिमितस्थानम् । यथा,—
 “खातादाहोऽङ्गुलः कण्डः सर्वकुण्डेऽप्ययं विधिः” ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (कण्डशब्द “कण्डोः” ।
 इति ठः । उणां १ । १०५ ।)
 ग्रीवापुरोभागः । तत्पर्यायः ।
 गणः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥
 (यथा, शाकुन्तले । १ म अङ्के ।
 “विकचसरसिजायाः स्तोकिनिर्मुक्तकण्डं
 निजमिवकमलिन्याः कर्काशंरुन्तजालम्” ॥)
 अत्र विमुञ्जनामघोऽशदक्षपद्ममस्ति । यथा,—
 “तद्वर्जन्तु विमुञ्जायं दक्षघोऽशपद्मम् ।
 खरैः घोऽशभिर्मुक्तं धूमवर्णैर्महाप्रभम् ॥
 विमुञ्जपद्ममाख्यातमाकाशायं महाद्रुतम्” ॥
 इति गौतमतन्त्रम् । निकटः । ध्वनिः । इति
 मेदिनी ॥
 कण्डकूषिका, स्त्री, (कण्ड इव कण्डध्वनिरिव कूष-
 यतीति । कण्ड + कूष् + कृष् । टाप् चत इत्वं
 च वीणायाः कण्डतुल्यस्पर्शध्वनिरितिप्रसिद्धेः ।)
 वीणा । इति हेमचन्द्रः ॥
 कण्डतलासिका, स्त्री, (कण्डतले अन्त्यानां कण्डदेशे
 आस्ते इति । कण्ड + आस + कृष् + टाप् चत इत्वं
 च ।) अन्त्यग्रीवावेष्टकरञ्जुचर्मादि । इति
 शब्दमाणा ॥
 कण्डनीडकः, पुं, (कण्डे निकटस्थे नीडे शत्रून् दृष्ट्वा
 कायति शब्दायते । कण्ड + कै + कः ।) यद्वा कण्डे
 प्रासादवृक्षादीनां शिरोभागे नीडं यस्य + कप् ।)
 चिह्नपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः । चिन् इति भाषा ॥
 कण्डनीलकः, पुं, (कण्डं धारकस्य कण्डादिकमूर्द्ध-
 स्थानं नीलयति खशिक्षाकञ्जलेन नीलवर्णं करो-
 तीति । कण्ड + नील् + णिच् + कृष् ।) अथवा
 कण्डे शिखाग्रभागे नीलवर्णोऽस्य कप् ।) उल्का ।
 इति शब्दमाणा । मसाल इति भाषा ॥
 कण्डपाशकः, पुं, (कण्डे पाश इव कायति प्रकाशते ।
 कण्डपाश + कै + कः ।) इक्षिगलवेष्टकरञ्जः ।
 इति शब्दमाणा ॥

कण्टका

कण्डभूषा, स्त्री, (भूष्यतेऽनया इति भूषा । कण्डस्य
 भूषा ।) ग्रीवालङ्कारः । तत्पर्यायः । ग्रैवेयकम् २ ।
 इत्यमरः । २ । ६ । १०४ ॥ ग्रैवेयम् ३ ग्रैवम् ४ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ कण्टकः ५ निष्कम् ६ । इति
 जटाधरः ॥
 कण्डमणिः, पुं, (कण्डे कण्डस्थले धारणीयो मणिः ।
 कण्डस्य मणिर्वा ।) गलदेशधारणीयमणिः । तत्-
 पर्यायः । काकलम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कण्डाः, जि, (कण्डे + भवः ।) शरीरावयवत्वात् यत् ।
 ६ । १ । २१३ ।) कण्डोद्भवशब्दादिः । इति व्या-
 करणम् ॥ “अकुहविसर्जनीयानां कण्डः” । पां ।
 १ । १ । ६ वार्तिके ॥)
 कण्डाभिः, पुं, (कण्डे कण्डाभ्यन्तरे अभिः पाचन-
 रूपाभिर्यस्य ।) पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कण्डालः, पुं, (कठि + आलच् ।) शूरणः । युद्धम् ।
 नौका । खनिजम् । इति विश्वः ॥ क्रमेणकः ।
 गोष्ठीप्रभेदः । इति मेदिनी ॥
 कण्डाला, स्त्री, (कठि + आलच् + टाप् ।) जालगो-
 ष्ठीका । इति त्रिकाण्डशेषो मेदिनी च ॥
 कण्डिका, स्त्री, (कण्डो भूष्यतयास्यस्याः । कण्ड
 + ठन् टाप् च । यद्वा कण्डयति कण्डं भूषयति
 या । कठि + णिच् + कृष् + टाप् चत इत्वं च ।)
 कण्डाभरणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ एकनरी कण्ठी
 इति भाषा ॥
 कण्ठी, स्त्री, (कण्ड + अल्पर्ये डीप् ।) अथ कण्ड-
 वेष्टनरञ्जुचर्मादि । इति शब्दमाणा ॥ गणः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 कण्ठीरवः, पुं, (कण्ठां रवो यस्य ।) सिंहः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ पारावतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मत्सङ्क्षी । इति सारस्वतः ॥
 कण्ठीरवी, स्त्री, (कण्ठीरव + गौरादित्वात् जातौ
 वा डीष् ।) वासकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कण्डेकालः, पुं, (कण्डे + कालः क्षीरोदमन्यनोद्भव-
 विषयानिर्दृष्टरूपनीलवर्णो यस्य । सप्तम्या अ-
 लुक् ।) महादेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कण्डे
 जीवानां कण्डदेशे कालः कालस्वरूपेण वर्तते ।
 यद्वा कण्डदेशपर्यन्तं आक्रम्य तमः प्रधाना माया
 अस्यस्य । परमात्मनः मायाश्रवणतत्रिपादत्वात्
 तथात्वम् । एष सर्वज्ञः सर्वान्तर्यामीश्वरः । एत-
 स्मात् पादत्रयादन्यत् तुरीयं निष्कलं निरुपा-
 धिकं शिवपादमस्ति ॥
 यथा, माण्डूक्योपनिषदि ।
 “सर्वं ह्येतद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा
 चतुष्पात्” ॥ २ ॥
 “जागरितस्थानो वह्निःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविं-
 शतमुखः स्थूलभुक् वैश्वानरः प्रथमः पादः” ॥ ३ ॥
 “स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशति-
 मुखः प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीयः पादः” ॥ ४ ॥
 “यज सुप्तो न कश्चन कामं कामयते न कश्चन
 स्वप्नं पश्यति तन्मुषमम् । सुषुप्तस्थान एकीभूतः
 प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभूक् चेतोमुखः
 प्राञ्जलतृतीयः पादः” ॥ ५ ॥

कण्डु

“एष सर्वेश्वरः एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्यामि-
 योनिः सर्वस्य प्रभावाप्ययो हि भूतानाम्” ॥ ६ ॥
 “नान्तः प्रज्ञं न वह्निःप्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न
 प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्राज्ञमदृष्टमव्यवहार्यम-
 प्राज्ञमलक्ष्यमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं
 प्रपञ्चोपपन्नं शान्तं शिवमदैतं चतुर्थमन्यन्ते स
 आत्मा स विज्ञेयः” ॥ ७ ॥
 कण्डनं, स्त्री, (कण्डि + भावे ल्युट् ।) उद्वृक्षणादिना
 तण्डुलादेर्निर्मलीकरणं । इति हेमचन्द्रः । काण्डान
 इति भाषा ॥
 कण्डनी, स्त्री, (कण्डते तुषादिरपनीयतेऽनया । कण्डि
 + करणे ल्युट् । डीप् च ।) उद्वृक्षणम् । इति त्रि-
 काण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । ३ । ६८ ।
 “पञ्चसूना गृहस्थस्य तुक्षीपेभ्योपस्कारम् ।
 कण्डनीचोदकुम्भश्च वध्यते यास्तुवाहयन्” ॥)
 कण्डरा, स्त्री, (कण्डि + अरन् टाप् च ।) महास्त्रायुः ।
 महानाडी । इति हेमचन्द्रः ॥
 (“महत्तः स्त्रायवः प्रोक्ताः कण्डरास्तास्तु घोषश्च ।
 प्रसारणाकुञ्चनयोर्दृष्टं तासां प्रयोजनम् ॥
 चतस्रो हस्तयोस्तासां तावत्तः पादयोः स्मृताः ।
 ग्रीवायामपि तावत्तस्त्रायवः पृष्ठसङ्गताः” ॥
 “तत्र पादहस्तगतानां कण्डराणां नखाः प्ररोहाः
 ग्रीवानिबन्धनानामधोभागगतानां प्ररोहा भेदः
 पृष्ठनिबन्धनानां प्ररोहो नितम्बमूर्द्धावच्छोऽक्ष-
 स्तनपिण्डाः” ॥ इति भावप्रकाशः ॥
 “तत्र प्रत्यङ्गुलीनां याः कण्डरा बाहुपृष्ठतः ।
 बाह्वोः कर्म्मक्षयकरी विश्वचीति हि सोच्यते” ॥
 इति च सुश्रुतः ॥)
 कण्डुः, स्त्री, (कण्डते शरीरं मायति अस्मात्
 उष्णशोणितत्वात् । यद्वा कण्डयति कण्डयुक्तं
 करोति शरीरम् । कण्डि + मदे । “मृगव्यादयश्च” ।
 उणां १ । ३८ । इति कुः ।) कण्डुः । इति राय-
 मुकुटः ॥ (पुं ऋषिविशेषः ।
 (यथा, विष्णुपुराणे १ । १५ । ११ ।
 “कण्डुर्नाम मुनिः पूर्वमासीद् वेदविशं वरः ।
 सुरस्य गोमतीतीरे स तेपे परमं तपः” ॥
 तद्विरचं तत्रैव १ मांशे १५ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)
 कण्डुरः, पुं, (कण्डू रति ददातीति । “आतोयुपसर्गे
 कः” । ३ । २ । ३ । एषोदरादित्वात् ऋक् ।)
 कारवेक्षकता । कुन्दरहस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कण्डुरा, स्त्री, कण्डु रति । कण्डु + रा + कः । ऋक् ।
 ततटाप् ।) कपिकण्डुः । अथक्षपक्षी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (शृङ्गशिखीशब्दे विशेषोऽस्य वक्ष्यः ॥
 कण्डूः, स्त्री (कण्डूय + सम्पदादित्वात् क्षिप् अणोप-
 यणोपौ ।) रोगविशेषः । शुक्लानि खोस् इत्यादि
 भाषा । (यथा, भागवते । २ । ७ । १३ ।
 “घटेन कच्छपवपुर्विदधार गोत्रं
 निद्राक्षयोऽग्निपरिवर्तं कषाय कण्डू” ॥)
 तत्पर्यायः । खल्लुः २ कण्डूया ३ । इत्यमरः । २ ।
 ६ । ५३ ॥ कण्डूति ४ । इति तट्टीका ॥ कण्डूय-
 नम् ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तच्चिकित्सा यथा,—

कण्डोल

“दूर्वाणिशायतो लेपः कण्डूपामविनाशनः ।
कृमिद्वन्द्वहरश्चैव शीतपित्तापहः स्मृतः ॥ १ ॥
हरिद्रायाः पलान्यष्टौ षट्पलं हविषस्तथा ।
क्षीराफलेन संयुक्तं खण्डस्यार्द्धशतं तथा ॥
पचैन्मृद्वग्निना वैद्यो भाजने मृगमये वृद्धे ।
त्रिकटुत्रिजातकश्चैव कृमिघ्नं त्रिचिता तथा ॥
त्रिफला केशरं मुस्तं लौहं प्रति पलं पलम् ।
संचूर्णं प्रतिपेत्तत्र कर्ममेकान्तु भक्षयेत् ॥
कण्डूविष्फोटद्वङ्गां नाशनं परमौषधम् ।
प्रतप्तकाञ्चनाभासो देहो भवति नान्यथा ॥
शीतपित्तादर्हं कोठान् सप्ताहदेव नाशयेत् ।
हरिद्रानामतः खण्डः कण्डूनां परमौषधम्” ॥
इति हरिद्राखण्डः ॥ २ ॥

“अमृतवृषपटोलं मुस्तकं सप्तपर्णं
खदिरमसितवेचं निम्बपत्रं हरिद्रे ।
विविधविषविसर्पान् कुष्ठविष्फोटकण्ड
रपनयति मसूरी शीतपित्तं ज्वरश्च” ॥

इति अमृतादि ॥ ३ ॥ इति भैषज्यरत्नावली ॥
“हिधा ते कोठपिडका कण्डू गण्डान् प्रकुर्वते” ।
इति वामटः ॥ * ॥ “चन्दननलदकृतमालनक्त-
मालनिम्बकुटजसर्पपधुकदारुहरिद्रामुस्तानोति
दशेमानि कण्डूघ्नानि भवन्ति” ॥ इति चरकः ॥
कण्डूकरी, स्त्री, (कण्डू करोति इति । कण्डू + कृ + टः ।
स्त्रियां ङीप् ।) शूकशिम्बीवृक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

कण्डूघ्नः, पुं, (कण्डू हन्ति । कण्डू + हन् + टक् ।)
आरवधः । गौरसर्पपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कण्डूतिः, स्त्री, (कण्डय + भावे क्तिन् । अलोपय-
लोपौ ।) कण्डूः । इति भरतहलायुधौ । चुल्कनि
इति भाषा ॥ “राज्या वप्यटदेव्याः स निर्दयैः सुर-
तोत्थोत्तवैः । खण्डयामासकण्डूतिम् साप्यस्यार्थ-
यथा धनैः” ॥ इति राजतरङ्गिण्याम् ॥ ५ । २८६ ॥
कण्डूयनं, स्त्री, (कण्डूय + भावे ल्युट् ।) कण्डूः । इति
हलायुधः ॥ (यथा, भागवते । ७ । ६ । ४५ ।

“यन्मैयनादि गृहमेधिसुखं हि तुच्छं
कण्डूयनेन करयोरिव दुःखदुःखम्” ॥
कण्डूया, स्त्री, (कण्डू + “कण्डूदिभ्योयक्” ३ । ३ । १०२ ।
अप्रत्ययात् स्त्रित्वात् टाप् च ।) कण्डूः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ५३ ॥

कण्डूरा, स्त्री, (कण्डू राति । कण्डू + रा + कः । टाप् ।)
वृक्षविशेषः । आलकुशी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
आत्मगुप्ता २ जडा ३ अय्यडा ४ घ्राट्घायणी ५
ऋष्यप्रोक्ता ६ शूकशिम्बीः ७ कपिकच्छुः ८
मर्कटी ९ । इत्यमरः । २ । ४ । ६ ॥ अजडा १०
अय्यडा ११ कण्डूरा १२ शूकशिम्बी १३ शूक-
शिम्बा १४ कपिकच्छुः १५ । इति तट्टीका ॥ ऋ-
षभः १६ खगुप्ता १७ । इति रत्नकोषः ॥

कण्डूलः, पुं, (कण्डू + अस्यर्थे + लच् । कण्डूतिकारक-
त्वात् तथात्वम् ।) शूरणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कण्डूयुक्ते चि ॥

कण्डोलः, पुं, (कडि + बाजलकात् ञोलच् ।) नल-
वंशादिरचितधान्यादिस्थापनपात्रम् । डोल इति

कतक

भाषा । तत्पर्यायः । पिटः २ । इत्यमरः ।
२ । ६ । २६ ॥ पिटकः ३ पेटकः ४ । इति
भरतः ॥ उष्ट्रः । इत्युणादिकोषः ॥

कण्डोलकः, पुं, (कडि + बाजलकादोलच् । स्वार्थे-
कान् ।) कण्डोलः । इति हेमचन्द्रः ॥

कण्डोलवीणा, स्त्री (कण्डोल इव वीणा । कण्डोलस्य
वीणा वा ।) चण्डालवीणा । कण्डू इति ख्याता ।
तत्पर्यायः । चाण्डालिका २ चण्डालवस्त्रकी ३ ।
इत्यमरः । २ । १० । ३२ ॥ चण्डालिका ४ कटोलवीणा
५ । इति भरतः ॥

कण्डोली, स्त्री, (कण्डोलस्तदाकारोऽस्यस्याः । अर्धं
आदित्वात् अच् + गौरादित्वात् ङीप् ।) कण्डो-
लवीणा । इति शब्दरत्नावली ॥

कण्डोघः, पुं, (कण्डूनामोघः संघोयस्मात् शूककीट-
स्पर्शे कण्डूवज्जलत्वमिति प्रसिद्धेत्थात्वम् ।) शूक
कीटः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शूयापोका इति
भाषा ॥

कण्वं, स्त्री, (कण्वते अपोद्यते इति । कण् + कान् ।)
पापम् । इति मेदिनी ॥

कण्वः, पुं, (कण् + कान् ।) मुनिविशेषः । इति
मेदिनी ॥ स तु पुरुवंशजाताप्रतिरथनामर्क्षत्रिय-
पुत्रः । यथा,—

“सुमतिर्ब्रुवोऽप्रतिरथः कण्वोऽप्रतिरथात्मजः ।
तस्य मेधातिथिस्तस्मात् प्रस्तरवाद्या दिजातयः” ॥
इति श्रीभागवते । ६ । २० । ६ ॥ (अपर ऋषिभेदः ।
अनेनैव मुनिशार्दूलेन यजुर्वेदीयकाण्वशाखा प्र-
णीता । यथा, यजुर्वेदे १७ । ७४ ।

“यामस्य कण्वोऽदुहत् प्रपोनां
सहस्रधारां पयसा मर्हो गाम्” ॥

तथा, भागवते च १२ । ६ । ७४ ।

“यजुर्भिरकरोच्छाखा दशपञ्चशतैर्विभुः ।

जगृज्ज्वजसन्नस्ताः काण्वमाध्यन्दिनादयः” ॥

अयन्तु कश्यपवंशोद्भवः शकुन्तलायाः प्रतिपालक
पिता । यथा, महाभारते १ । शाकुन्तले । ७० । ३० ।
“महर्षिं काश्यपं द्रष्टुमय कण्वं तपोधनम्” ॥

एतस्य सविस्तरन्तु तत्रैव ७१ अध्याये द्रष्टव्यम् ।

अयमेव गोत्रप्रवर्तकः । ऋग्वेदे १ । ४४—५०

सूक्तेषु ऋषिगोत्रप्रवर्तक कण्ववृत्तान्तमवधेयम् ॥

कण्व इत्यस्यार्थः कण्वः सुखमयः तत्त्वविद्याप्र-

भावात् नत्वं संसारजन्यसुखमयः नहि तत्त्व-

ज्ञानिनां कचित् संसारासक्तिः अविद्याधर्मा-

भावादिति नीलकण्ठः । विद्या क्रियाकुशलः

मेधावी च । इति ऋग्वेदभाष्यहृदयानन्दः ॥

खनामाख्याततीर्थविशेषः । यथा, महाभारते ।

३ । ८२ । ४४ ।

“कण्वाम्रं ततो गच्छेत् श्रीजुष्टं लोकपूजितम् ।

धर्मारण्यं हि तत्पुण्यमाद्यश्च भरतर्षभ” ॥

कतः, पुं, मुनिविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥ (अयन्तु

विश्वामित्रपुत्रानामेकतमः । कं जलं शुद्धं तनोति

कं + तन् + ड ।) कतकवृक्षः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

कतकः, पुं, (तक् + हासे + बाजलकाङ् । कस्य

कथ

जलस्य तकः हासः प्रकाशः प्रसाद इति यावत्
अस्मात् ।) वृक्षविशेषः । निर्मली इति भाषा ।

तत्पर्यायः । अम्बुप्रसादः २ कतः ३ तित्तफलः ४

रुचः ५ छेदनीयः ६ गुच्छफलः ७ कतफलः ८ ति-

क्तमरिचः ९ ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् ।

उष्णत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । रुचिकारित्वम् । कृमि-

दोषशूलदोषनाशित्वञ्च । तस्य बीजं अम्बुप्रसाद-

नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः । ६ । ६७ ।

“फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादकम् ।

न नामगृह्णादेव तस्य वारिप्रसीदति” ॥

“पयः प्रसादि कतकवृक्षं तत्फलञ्च तद् ।

कतकस्य फलं नेत्र्यं जलनिर्मलता करम् ।

वातश्लेष्महरं शीतं मधुरं तुवरं गुरु” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

कतफलः, पुं, (कं जलं तनोति प्रसन्नं सम्पादयति ।

क + तन् + ड । तादृशं फलमस्य ।) कतकवृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

कतमालः, पुं, (तम + घञ् ऋक् । कस्य जलस्य तमाय

शोषणाय अलति पथ्याप्नोति । क + तम + अल्

+ अच् ।) अक्षिः । इति शब्दमाला ॥ कचमालः

खतमालश्च पाठः ॥

कति, चि, (का सङ्ख्या किं परिमाणं वा यथां

“किमः सङ्ख्यापरिमाणे इति” ५ । २ । ४१ ।

इति इति ।) कियत्परिमाणम् । इति व्याकरणम् ॥

कत इति भाषा । (यथा, अथर्ववेदे १० । २ । ४ ।

“कति देवाः कतमे त आसन् य उरोयोवाश्विक्वा

पुरुषस्य कतिस्तनौ यदधुः कः कपोडौ कति-

स्तन्यान् कतिपट्टी रचिन्वन्” ॥ पुं । विश्वामि-

त्रस्य पुत्राणामेकतमः । यद्वंशोद्भूत सृजत्वात्

कात्यायनर्षिः ॥

कतिपयः, चि, (किम् + डति कति अयक् पुक्च ।)

कति । इति व्याकरणम् । कतकगुलि इति भाषा ।

(यथा, मेघदूते २५ ।

“सम्पत्त्यन्ते कतिपयदिनस्थायिहंसादशार्थाः” ॥)

कत्तृणं, स्त्री, (कद् कुत्सितं टणं इति । अच् कद् स्वार्थे

कोः कदादेशः “टणं च जातौ” । ६ । ३ । १०३ ।)

सुगन्धित्वविशेषः । रामकपूर इति ख्यातम् ।

तत्पर्यायः । पौरम् २ सौगन्धिकम् ३ ध्याम ४ देव-

जम्बकम् ५ रौहिणम् ६ । इत्यमरः । २ । ४ । १६६ ।

सुगन्धम् ७ टणशीतम् ८ सुशीतलम् ९ । इति

रत्नमाला ॥ रौहिण्यणम् १० कात्तृणम् ११

भूति १२ भूतिकम् १३ श्यामकम् १४ ध्यामकम्

१५ पूति १६ मुद्रणम् १७ देवदम्बकम् १८ ।

अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कफशूल-

श्लेष्मादिदोषबालग्रहविनाशित्वञ्च । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (तुवरत्वम् । हृत्कण्ठव्याधिपित्ताख-

शूलकासज्वरनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥)

पुत्रिः । इति मेदिनी । चाकुलिया इति भाषा ।

कत्तोयं, स्त्री (कु कुत्सितं तोयं यच् ।) मद्यम् । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

कथ, ड स्नाघे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आं-आत्तं-

सकं-सेट् । कचित् अकं च ।) दन्त्यवर्गाद्योपधः ।

कथा

स्वाधः प्रशंसा । उ कथ्यते गुणिनं गुणी । इति दुर्गादासः ॥
 कथ, त् क श्रैथिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) कथयति कथापयति । इति दुर्गादासः ॥
 कत्सवरं, स्त्री, (कद् वैकल्ये + स । कत्सः विह्वलता तथा त्रियते शिर एवान्तःकरणस्थानं स्तम्भस्य शिरो-ऽन्तर्वर्त्तितात् तथात्वम् । कत्स + वृ + अच् ।) स्तम्भः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 कथ, त् क वाक्यप्रबन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) कथयति । इति दुर्गादासः ॥
 (“हन्त ! ते कथयिष्यामि सेतिहासं पुरातनम्” । इति भागवतम् ॥)
 कथं य, कथम् । किं प्रकारम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, मनुः ५ । २ ।
 “कथं मृत्युः प्रभवति वेदशास्त्रविदां प्रभो” ॥)
 कथकः, चि, (कथयति यः । कथ + कर्त्तरि खल् ।) वक्ता । कथोपजीवी । नाटकवर्णनकर्त्ता । तत्पर्यायः । एकनटः २ कथाप्राणः ३ । इति शब्द-रत्नावली ॥ (यथा महाभारते १ । २१५ । ३ ।
 “कथकास्त्रापरे राजन् श्रमणाश्च वनौकसः” ॥
 यत्प्रकर्तृविशेषः । (यथा, अनुमानचिन्तामणिः ।
 “वाद्युक्तसाध्यनियमच्युतोऽपि कथकैरुपाधि-रुद्धावः” ॥)
 कथङ्कथिकः, चि, (कथं कथमिति प्रयुक्तेनाख्यस्य इति । कथं कथं + वाङ्मलात् ठन् तत्तल्लोपः ।) प्रष्टा । प्रश्नकर्त्ता । इति चिकित्शेशेखभूरिप्रयोगौ ॥
 कथङ्कथिकता, स्त्री, (कथङ्कथिक + भावे तल् ।) एच्छा । प्रश्नः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कथनं, स्त्री, (कथ्यते इति । कथत्वात्प्रबन्धे । भावे + ल्युट् ।) कथा । इति हलायधुः ॥ कहन इति भाषा । (यथा पञ्चतन्त्रे १ । १३ ।
 “मिथ्याक्रमकथनं कूटतुलामानम्” ॥)
 कथम्, व्य, (कस्मिन् प्रकारे इति प्रकारार्थे + “किमस्वेति” ॥ ५ । ३ । २५ । यमुः कादेशश्च ।) हर्षः । गर्हा । प्रकारार्थः । सम्भ्रमः । प्रश्नः । सम्भावना । इति मेदिनी ॥ (यथा शाकुन्तले १ अङ्के
 “कथमिदानीमात्मानं निवेदयामि
 कथं वा आत्मापहारं करोमि” ॥)
 कथा, स्त्री, (कथ + “चितिपूजिकथिकुम्बिचर्चि-स्वेति” ॥ ३ । ३ । १०५ । अङ् । टाप् च ।) प्रबन्धकल्पना । इत्यमरः १ । ६ । ६ । प्रबन्धेन कल्पना अथवा प्रबन्धस्य अभिधेयस्य कल्पना स्वयं रचना इति सारसुन्दरी ॥ “प्रबन्धस्य कल्पना रचना बह्वृतास्तोकसत्या” । इति भरतः ॥
 “प्रबन्धकल्पनां स्तोकसत्यां प्राज्ञाः कथां विदुः । परम्पराश्रयाया स्यात् सा मताख्यायिका कचित्” ॥ इति कोणाहलाचार्यः ॥ (“नैयायिकमते हि नानावस्तुकपूर्वपक्षसिद्धान्तवान् वाक्यसन्दर्भः” । यथा, मनुः ३ । २३१ ।
 “यद्यदोचेत विप्रैश्चतुर्दद्यादमत्सरः । ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्यात्पितृणां मेतदोषितम्” ॥

कदन

वार्त्ता । वाक्यम् । यथा, रघुः ५ । ४३ ।
 “अभितप्तमयोऽपि माह्वं
 भजते कैव कथा शरीरिषु” ॥
 विवरणम् । यथा, रामायणे १ । ८ । ६ ।
 “सनत्कुमारो भगवान् पुरा कथितवान् कथाम् । भविष्यं विदुषां मध्ये तव पुत्तसमुद्भवम्” ॥
 कथाप्रसङ्गः, चि, (कथायां प्रसङ्गो यस्य ।) ज-ल्पाकः । इति शब्दरत्नावली (“तेन सह नाना-कथाप्रसङ्गेनावस्थितः” ॥ इति हितोपदेशः ॥) वातूलः । विषयैद्यः । इति मेदिनी । (किराता-ज्जुनीये १ । २४ । “कथाप्रसङ्गेन जनैरुदाहृता-दनुसृताऽखण्डलसूनुविक्रमः” ॥ वार्त्ता । गोष्ठी-वचनम् । उक्तञ्च कथासरित्सागरे २२ । १८१ ।
 “मिथः कथाप्रसङ्गेन विवादं किल चक्रतुः” ॥)
 कथाप्राणः, चि, (कथया प्राणिति जीवति कथां आव-यित्वैव जीवनोपायं करोतीत्यर्थः । प्र + अण् + अच् । यद्वा कथायां प्राणाः जीवनोपायाः यस्य ।) कथकः । स तु नाटकवक्ता । इति शब्दरत्नावली ॥
 कथितः, चि, (कथ्यतेऽसौ । कथ + कर्मणि + क्तः ।) उक्तः । (यथा, श्रीभागवतम् १० । १ । १ ।
 “कथितो वंशविस्तारो भवता सोमसूर्ययोः” ॥
 कथ + भावे क्तः । कथनम् । यथा रघुः ११ । १० ।
 “पूर्ववृत्तकथितैः पुराविदः
 सानुजः पितृसखस्य राघवः” ॥)
 कद, इ रोदने । आक्रान्ते । वैकल्ये । इति कविकल्प-द्रुमः ॥ (भां-परं-सकं अकं च-सेट्-इदित् ।) इ कर्मणि कन्थते । इति दुर्गादासः ॥
 कद, य म उ वैकल्ये । विह्वलीभावे । इति कविकल्प-द्रुमः । (भादिं-आत्मं-अकं-सेट्-घटादि ।) घ कदा । म कदयति । उ कदते । इति दुर्गादासः ॥
 कदः, पुं, (कं जलं ददाति । क + दा + क ।) मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥
 कदकः, पुं, (कदः मेघ इव कायति प्रकाशते उपरि-भागे । कद् + कै + क ।) वितानम् । इति हेम-चन्द्रः ॥ चांदोया इति भाषा ॥
 कदत्तरं, स्त्री, (कुत्सितं अत्तरं । कोः कदादेशः ।) कुत्सितवर्णः ॥
 कदध्वा, [न] पुं, (कुत्सितोऽध्वा । कुगतीति समासः । कोः कृत् तत्पुरुषेचेति कदादेशः ।) निन्दितपथः । तत्पर्यायः । व्यध्वः २ दुरध्वः ३ विपथः ४ कापथः ५ । इत्यमरः २ । १ । १६ ॥
 कदनं, स्त्री, (कदयति दुःखं वैकल्यं वा प्राप्नोत्यनेन कथते दुःखं प्राप्यतेऽनेन वा । कद् + शिच् + करणे ल्युट् । घटादित्वात् न वृद्धिः । कथते इति भावे ल्युट् । कथते आह्वयते विह्वलीक्रियते निह्वयते वा यच्च । अधिकरणे शिच् ल्युट् यद्वा कथते म्रियते यच्च ।) पापम् । (यथा, भागवते ७ । १६ । १६ ।
 “त्रस्तोऽस्माहं कृपणवत्सल ! दुःसहोय-संसारचक्रकदनात् ग्रसतां प्रणीतः” ॥
 मर्दः । (यथा, रामायणे ६ । २८ । २० ।
 “क्रोधेन कदनं चक्रो वानराणां युयुत्सवाम्” ॥)
 युद्धम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते ७ । १२ । १३ ।

कदम्ब

“इति ते भर्तृनिर्देशमादाय शिरसाट्टताः ।
 तथा प्रजानां कदनं विदधुः कदनप्रियाः” ॥)
 मारणम् । इति भूरिप्रयोगः जटाधरश्च ॥
 कदम्बं स्त्री, (कुत्सितं अन्नं । कोः कदादेशश्च ।) कुत्सि-ताद्रुम् । इति व्याकरणम् ॥
 (यथा, भागवते ५ । ६ । ८ । “मिथं कदम्बं वा अश्ववह्नरति परं नेन्द्रियप्रीतिनिमित्तम्” ॥
 “हविर्विना हरिर्याति विना पीठेन माधवः ।
 कदम्बैः पुण्डरीकाक्षः प्रहारेण धनञ्जयः” ॥ इत्युद्भटः ॥)
 कदम्बं, स्त्री, (“कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्” ॥ उणां । ४ । ८२ । इति कद् + अम्बच् ।) निकुरम्बम् । समूहः । इति मेदिनी ॥
 कदम्बः, पुं, (कद्यते दर्शनात् विरहिणां चित्तवैकल्यं जायतेऽनेन । कद् + करणे अम्बच् ।) वृत्तविशेषः । कदम् इति भाषा । तत्पर्यायः । नीपः २ प्रियकः ३ हलिप्रियः ४ । इत्यमरः २ । ४ । ८६ ॥ कादम्बः ५ । इति तट्टीका ॥ घटपदेष्टः ६ प्रादुषेणः ७ हरि-प्रियः ८ । इति रत्नमाला ॥ वृत्तपुष्पः ९ सुरभिः १० खलनाप्रियः ११ कादम्बर्यः १२ सीधुपुष्पः १३ महाच्छाः १४ कर्णपूरकः १५ । अस्य गुणाः । तिलत्वम् । कटुत्वम् । कषायत्वम् । वातपित्त-कफार्त्तिनाशित्वम् । शीतलत्वम् । शुक्रवर्द्धनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा भावप्रकाशे ।
 “कदम्बो मधुरः शीतो कषायो ज्वरगो गुरुः । सरो विष्टम्भच्छद्रूतः कफस्तन्यानिहप्रदः” ॥
 तथा च सुश्रुतः ।
 “गरदोषहरं नीपं प्राचीनामलकं तथा” ॥)
 अत्र नीपहलिप्रियौ धाराकदम्बवाचिनावपि कदम्बसाम्यात् पठितौ । यथा साङ्गः ॥
 “नीपो महाकदम्बः स्याद्वाराकदम्ब इत्यपि । द्वितीयोऽल्पप्रसरश्च वृत्तपुष्पः कदम्बकः” ॥ इत्यस्य भेदः । तथा रत्नेऽपि । हारिद्रस्तु रजो बलः । यथामरटीकायां भरतः ॥
 “धुलीकदम्बका धारा कदम्बः घटपदप्रियः ॥ वृत्तपुष्पः केशराक्षः प्रादुषेणः कदम्बकः । नीपो महाकदम्बोऽपि तथा बङ्गफलो मतः” ॥ (यथा, —साहित्यदर्पणम् । “घः कौमारहरः स एवं हि वरस्ता एव चैवत्ताप्ते चोन्मीलि-तमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः” ॥ कविभिस्तु प्रायशो वर्षाकाले एव अस्य वर्णनं क्रियते । माघे रैवतकपर्णवर्णने द्रष्टव्यम् ॥*) । सर्षपः । इति मेदिनी ॥ देवताङ्ककटणम् । इति रत्नमाला ॥
 (कं प्रजापत्यधिक्षात्कं औपस्थेन्द्रियं दमयति इति व्युत्पत्त्या जितेन्द्रियतत्त्वज्ञानी । कदं कदनं विनाशं वाति गच्छति प्रलये इति शेषः । इति व्युत्पत्त्या जगत् । यथा,—
 “स एव सौम्य नित्यं राजते मूले विश्व कदम्बस्य परमो वै पुरुष आत्मा” ॥ इति श्रुतौ ॥)
 कदम्बकं, स्त्री, (कदम्ब + संज्ञायां कन् ।) समूहः । इत्यमरः २ । ५ । ४० ॥ (यथा, शाकुन्तले २ अङ्के । “गाहन्तां महिषा निपानसज्जितं शृङ्गे-

कदर्थ

मुहुराङ्कितं कायावज्जकदम्बकं मृगकुलं रोम-
श्रमभ्यस्तु" ॥
कदम्बकः, पुं, (कदम्ब इव कायति प्रकाशते । हरिद्रा
पीतवर्णत्वात् कदम्बकोरकोपरिस्थितसूक्ष्मांश-
तुल्यफलत्वाच्च सर्घपर्यापि तथात्वम् । रुद्धे तु
कदम्ब एव स्वार्थे कन् ।) सर्घपः । हरिद्रुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ कदम्बवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
कदम्बदः, पुं, (कदम्बः कदम्बस्योपरिस्थः सूक्ष्मांश-
इव दीयतेऽसौ । कदम्ब + दो-खण्डने + कर्मणि
+ घञर्थे कः । सर्घपस्य कदम्बकोरकोपरिस्थ-
सूक्ष्मांशतुल्यफलत्वात् तथात्वम् ।) सर्घपः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
कदम्बपुष्पा, स्त्री, (कदम्बस्येव पुष्पमस्यस्याः । अर्घ-
आदित्वात् अच् ततश्चाप ।) सुखितिकावृक्षः । इति
रत्नमाला । सुखिरी इति भाषा ॥ (विशेषोऽस्या
सुखितिकाशब्दे ज्ञातव्यः ॥)
कदम्बपुष्पी, स्त्री, (कदम्बपुष्पमिव पुष्पमस्याः । कदम्ब-
पुष्प + डीप् ।) महाश्यावणिकावृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः शब्दचन्द्रिका च । सुखिरी इति भाषा ॥
कदम्बी, स्त्री, (कद + कर्णे अम्बच् गौरादित्वात्
डोष् ।) देवदालीजता । इति राजनिर्घण्टः । (देव-
दालीशब्दे गुणादयोऽस्या ज्ञातव्याः ॥)
कदरः, स्त्री, (कं जलं दृणातिदारयति नाशयतीत्यर्थः ।
क + दृ + अच् ।) पायसभेदः । इति शब्दमाला ॥
कदरः, पुं, (कं जलं दृणाति श्लेष्मणा संहतजलं नाश-
यतीत्यर्थः । क + दृ + अच् ।) श्वेतखदिरः । कांटा
वावला इति भाषा । तत्पर्यायः । सोमवल्कः २ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ४० ॥ ब्रह्मशल्यः ३ खदिरोपमः
४ । इति रत्नमाला ॥ (श्वेतसारः ५ । खदिरः ६ ।
सोमवल्कलः ७ । इति भावप्रकाशः ॥
गुणानाह तत्रैव ।
“कदरो विप्रदो वर्यो मुखरोगकफाखजित्” ॥
व्यवहारो यथा, चरके ।
“तिन्दुकपिषाणवदरकदरखदिरसप्तपर्णाश्वकर्णा-
र्जुनासनारिभेदा इति दशेभानुदहप्रशमनानि
भवन्ति” ॥ ककषः । करात् इति भाषा ॥ व्याधि-
भेदः । इति मेदिनी ॥ कका जामुडा इति भाषा ॥
तस्य लक्षणम् । यथा निदाने ।
“शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादितः ।
ग्रन्थिः कोलवदुत्पन्नो जायते कदरस्तु सः” ॥
“शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः ।
भेदोरक्तानुगैश्चैव दोषैर्वा जायते नृणाम् ॥
सकोलः कठिनो ग्रन्थिर्निम्नमध्योन्नतोपि वा ।
कोलमात्रः सरुक्खावी जायते कदरस्तु सः” ॥
इति सुश्रुतः ॥ तच्चिकित्सा यथा भावप्रकाशे ॥
“दहेत् कदरमुद्गत्य तैलेन दहनेन वा” ॥
अङ्गुशः । इति हारावली ॥
कदर्थः, त्रि, (कुसितोऽर्थः स्वामी ॥ कुगतीति-
समासः ।) क्षुद्रः । क्षपणः । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ॥
“आत्मानं धर्मकृत्यश्च पुत्रदारांश्च पीडयन् ।
यो लोभात् सन्निगोवर्थाय स कदर्थ इति स्मृतः” ॥
इति स्मृतिः ॥ (तथा, छान्दोग्योपनिषदि ५ । ११ ।

१८

कदली

५ । “तेभ्योऽप्राप्तेभ्यः पृथगर्हाणि कारयाश्चकार
सहप्रातः सञ्जिहान उवाच नमेस्तेनो जनपदे न
कदर्थो न मद्यपो नानाहिताग्निर्नाविहानिति” ॥
कदलः, पुं, (कद + दृषादित्वात् कलच् ।) कदली-
वृक्षः । एम्भीलता । इति मेदिनी ॥
(यथा, अमरुशतके । ६५ ।
“ऊरुद्वयं मृगदृशः कदलस्य काण्डौ
मध्यश्च वेणिरतुलं स्तनयुग्ममस्याः” ॥)
कदलकः, पुं, (कदल + स्वार्थे कन् ।) कदलीवृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
कदला, स्त्री, (कदल + टाप् ।) एम्भी । चाकुलिया
इति भाषा । डिम्बिका । शास्त्रलीवृक्षः । इति
मेदिनी ॥
कदली, स्त्री, (कदल + गौरादित्वात् डोष् ।) यद्वा
काय जलाय दह्यते त्वगस्य गौरादित्वात् डोष् ।)
खनामप्रसिद्धौषधिविशेषः । कला इति भाषा ।
तत्पर्यायः । वारणवृक्षा २ रम्भा ३ मोचा ४
अश्रुमत्फला ५ कांठीला ६ । इत्यमरः ॥ कदलः
७ वारणवृक्षा ८ वारवृक्षा ९ । इति तट्टीका ॥
सुफला १० सुकुमारा ११ सक्तफला १२ गुच्छ-
फला १३ हस्तिविषाणी १४ गुच्छदन्तिका १५
निसारा १६ राजेया १७ बालकप्रिया १८ ऊरु-
स्तम्भा १९ भानुफला २० वनलक्ष्मीः २१ । कदलकः
२२ मोचकः २३ रोचकः २४ लोचकः २५ वारवृक्षा
२६ । इति शब्दरत्नावली ॥ वारणवृक्षभा २७
चर्मरक्षती २८ । इति जटाधरः ॥ (यथा, महा-
भारते २ । दूतपर्वणि ६६ । १२ ।
“कदलीशुण्डसदृशं सर्वलक्षणसंयुतम् ।
गजहस्तप्रतीकाशं वक्षप्रतिमगौरवम्” ॥)
अस्याः पक्षफलगुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् ।
शीतलत्वम् । पित्ताखविमर्दनत्वम् । गुरुत्वम् ।
मन्दानले अपथ्यत्वम् । सद्यः शुक्रविवर्द्धनत्वम् ।
क्षमण्डणाहरत्वम् । कान्तिदातृत्वम् । दीप्तामौ
सुखदत्वम् । कफामयकरत्वम् । सन्तर्पणत्वम् ।
दुर्जरत्वम् ॥ * ॥ (यथा हारीते ।
“हृद्यं मनोह्रं कफवृद्धिकारि
शीतञ्च सन्तर्पणमेव बल्यम् ।
रक्तं सपित्तं श्वसनघ्नाहं
रम्भाफलञ्चापि नरस्य हन्ति ॥
अपक्वकं ग्राहि च शीतलञ्च
कषायकं वातकफं करोति ।
विष्टम्भि बल्यं गुरु दुर्जरञ्च
आरण्यरम्भाफलमेव तद्वत्” ॥)
मोचकगुणाः । हृद्यत्वम् । कफक्षमिनाशित्वम् ।
कुष्ठजीह्वजरहरत्वम् । अग्निदीपनत्वम् । वल्लि-
शोधनत्वम् ॥ * ॥
“मोचाफलं खादु शीतं विष्टम्भि कफनुदगुरु ।
खिग्धं पित्ताखटवृद्धाहृततल्लयसमीरजित् ॥
पक्वं खादु हिमं पक्वं खादु वृषश्च वृंहणम् ।
क्षुत्तृष्णानेत्रगदहन्नेहृष्टं रुचिमांसकृत्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ कदली पुष्पगुणांश्चाह ॥
“कदल्याः कुसुमं खिग्धं मधुरन्तुवरं गुरु ।

कदर्थ

वातपित्तहरं शीतं रक्तपित्तक्षयप्रनुत्” ॥
अस्या मूलगुणाः । बलकारित्वम् । वातपित्त-
नाशित्वम् । गुरुत्वञ्च ॥ * ॥
“मायिकमन्यमान्तचम्पकाद्या
भेदाः कदल्या बहवोऽपि सन्ति ।
उक्ता गुणास्तेष्वधिका भवन्ति
निर्दोषता स्यात्तदुता च तेषाम्” ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ चम्पकाख्यकदली-
फलगुणाः । वातपित्तहरत्वम् । गुरुत्वम् । शुक्र-
वृद्धिकारित्वम् । अतिशीतलत्वम् । रसे पक्वे
मधुरत्वञ्च । दुग्धदधितक्रतालयुक्तं कदलं दुर्जरम् ।
इति राजवल्लभः ॥ * ॥ हरिणविशेषः । पताका ।
इति मेदिनी ॥ करिवैजयन्ती । इति हलायुधः ॥
हातिर उपरेर निशान इति भाषा ॥
कदा, व्य, (किम् + काले दा । “सर्वैकान्यकियत्तद-
काले दा” । ५ । ३ । १५ ।) कस्मिन् काले ।
इति व्याकरणम् । कवे कखन इति भाषा ॥ (यथा,
ऋग्वेदे १ । ८४ । ८ । “कदा नः शुश्रवद्गिरः इन्द्रो
अङ्ग” ॥ तथा हितोपदेशे । १ । १२२ ।
“जातित्रयबलानाञ्च साम्यमेषां मया सह ।
मत्प्रभुत्वफलं ब्रूहि कदा किन्तुद्विविधति” ॥)
कदाकारः, पुं, (कुत्सितः आकारः । नैवात्र वज्र-
ब्रीहिः निर्दिष्टत्वात् । यथा, “कोः कस्त्युष-
ऽचि” । ६ । ३ । १०१ ।) कुत्सिताकारः ॥ (कुत्सि-
ताकारविशिष्टे, त्रि ॥)
कदाख्यः, स्त्री, (कुत्सिता आख्या नाम यस्य ।) कुष्ठवृक्षः ।
कुड् इति भाषा । तत्पर्यायः । कौवेरम् २ दुष्टम्
३ थाप्यम् ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कदाचन, व्य, (कदा + अनिर्दिष्टरिते चनप्रत्ययः ॥)
कस्मिन् काले । इति व्याकरणम् । कोन समये
इति भाषा । (यथा, मनुः । २ । ५८ ।
“ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ।
कालत्रैदशिकाभ्यां वा न पितृभ्यो कदाचन” ॥)
कदाचित्, व्य, (कदा + अनिर्दिष्टरिते चित् ।) कस्मिन्-
चित् काले । तत्पर्यायः । जातु २ । इत्यमरः ।
३ । ४ । ४४ ॥ कर्हिचित् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, मनुः । ४ । ७४ ।
“नाक्षैः क्रीडेत् कदाचित्तु खयं नोपानहौ हरेत् ।
शयनस्थो न भुङ्जीत न पाणिस्थं न चासने” ॥)
कदुष्णं, स्त्री, (कद ईषत् उष्णं ईषदर्थे क्तौः “कव-
क्षोष्णे” । ६ । ३ । १०७ । चकारात् । कदादेशः ।)
ईषदुष्णम् । तत्पर्यायः । कोष्णम् २ कवोष्णम्
३ मन्दोष्णम् ४ । (यथा भट्टिः । ३ । १८ ।
“ससीतयाराधवयोरधीयन्
श्वसन् कदुष्णं पुरमाविवेश” ॥)
तद्वति त्रि । इत्यमरः । १ । ४ । ३५ ॥
कदुड कार्कश्ये । (भां-परं-अक-मेट्) तवर्गत्वोयो-
पधः । क्षिपि संयोगान्तलोपे कदु इति । कडुति
पद्ममणालं कर्कशं स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
कदर्थः, पुं, (कुत्सितः रथः । कोः कदादेशः ।
“रथवदयोश्च” । ६ । ३ । १०२ ।) कुत्सितरथः ।
इति व्याकरणम् ॥ (यथा, भट्टिः ५ । १०३ ।

कनक

“युधिकायवद्भीमं वमझ ध्वजशालिनम्” ॥
 कद्रु, पुं, (कद्रु + रुः)। पिङ्गलवर्णः। तद्वति चि।
 इत्यमरः। १। ५। १६ ॥
 कद्रु, स्त्री, (कद्रु + रुः)। यद्वा मृगयादित्वात् साधुः।
 नागमाता। इति मेदिनी ॥ सा तु दत्तकन्या
 कश्यपपत्नी च। इति पुराणम् ॥ (यथा, रामा-
 यणम्। ३। २०। २६।
 “रोहिण्यां जन्त्रिरे गावो गन्धर्वां कजिनस्तथा।
 सुरसाऽजनयन्नागान् राम! कद्रुश्च पद्मगान्” ॥
 कद्रुपुत्रः, पुं, (कद्रोः पुत्रः)। नागः। इति शब्दचन्द्रिका ॥
 कद्रुसुतः, पुं, (कद्रोः सुतः)। नागः। तत्पर्यायः।
 काद्रवेयः २। इति शब्दरत्नावली ॥ कद्रुकालुः ३
 कद्रुपुत्रः ४। इति शब्दचन्द्रिका ॥
 कद्रुः, चि, (कुत्सितं वदति यः। वदेः पचाद्यच्।
 कुत्सितः वदः इति वा “रथवदयोश्च” ॥ ६। २।
 १०२। इति कदादेशः)। कुत्सितवक्ता। तद्ग-
 र्थायः। गच्छावादी २। इत्यमरः। ३। १। ३७ ॥
 दुर्व्याक् ३। अतिकुत्सितः। इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, भट्टिः ६। ७५।
 “सर्वत्र दधिताधीनं सुवृत्तं रामणीयकम्।
 येन जातं प्रियापाये कद्रुः हंसकोकिलम्” ॥
 कन, ईं जि प्रीतौ। गतौ। द्युतौ। इति कविकल्पद्र-
 मः ॥ (भा-पर-अक-सकं च-सेट् ईदित् ॥)
 ईं जि कान्तोऽस्ति। इति दुर्गादासः ॥
 कनकं, स्त्री, (कनति दीप्यते इति। कनी दीप्तौ +
 क्वादिभ्यो वुन्)। स्वर्णम्। इत्यमरः। २। ६।
 ६४ ॥ (यथा, मेघदूते। २।
 “तस्मिन्मन्त्रौ कतिचिदबला विप्रयुक्तः स कामी
 नीत्वा मासान् कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः” ॥
 कनकः, पुं, (कनति दीप्यते यः। कनी दीप्तौ + क्वा-
 दिभ्यो वुन्)। पञ्चाशद्वत्तः। नागकेशरवत्तः।
 धूलूरवत्तः। (यथा, इन्द्रजालतन्त्रे।
 “कपालं मानुषं गृह्य कनकस्य फलानि च” ॥)
 काश्चनानवत्तः। कालीयवत्तः। चम्पकवत्तः। इति
 मेदिनी ॥ कासमर्दवत्तः। कागुगुलुवत्तः। इति
 राजनिर्घण्टः ॥ जाच्चातरः। इति शब्दमाला ॥
 (शिवः। यथा, महाभारते। १३। १७। ६२।
 “उपकारः प्रियः सर्वः कनकः काश्चनच्छविः” ॥
 यदुवंप्रियस्य दुर्दमस्य पुत्रः।
 यथा, हरिवंशे ३३। ६।
 “दुर्दमस्य सुतो धीमान् कनको नाम नामतः” ॥)
 कनकक्षारः, पुं, (कनकस्य क्षारवर्णं क्षारः)। टङ्गणः।
 इति राजनिर्घण्टः। सोयागा इति भाषा ॥ (टङ्गण-
 शब्देऽस्य गुणा व्याख्येयाः) ॥
 कणकदण्डकं, स्त्री, (कनकस्य कनकनिर्मितो वा
 दण्डः यत्र। कप् स्वार्थे कन् वा)। राजच्छत्रम्।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कनकपत्रः, पुं, (कनकस्य कर्षचतुष्टयरूपपत्रं तत्परि-
 माणम्)। पत्रपरिमाणम्। तत्तु सुवर्णादिपरि-
 माणकषोडशमायकम्। तत्पर्यायः। कुशविस्तः २।
 इति हारावली ॥ (कनकमिव पत्रं मांसमस्य इति
 व्युत्पत्त्या मत्स्यविशेषः) ॥

कनका

कनकप्रभा, स्त्री, (कनकस्य प्रभेव प्रभा यस्याः)।
 महाज्योतिष्मती। इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्वनाम-
 त्वातो ज्वरातीसाररोगस्यौषधविशेषो यथा।
 “सुवर्णवीजं भरिचं विराल-
 पदं कणा टङ्गणकं विषञ्च।
 गन्धं जयाद्विस्त्रिदिनं विमर्दं
 गुग्गा प्रमाणा वटिका विधेया ॥
 रक्तातिसारग्रहणीज्वराग्नि-
 मान्दादि हन्यात् कनकप्रभेयम्।
 दध्योदनं भोज्यमनुष्णवारि-
 मांसं भजेत्तित्तिरिखावकानाम्” ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहः ॥ * ॥)
 कनकप्रसवा, स्त्री, (कनकवत् प्रसवः पुष्पं यस्याः)।
 स्वर्णकेतकी। इति राजनिर्घण्टः ॥
 कनकरम्भा, स्त्री, (कनकवर्णवत् रम्भा। यद्वा कनक-
 वर्णफणिनी रम्भा)। सुवर्णकदली। इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 कनकरसः, पुं, (कनकवर्णो रसः)। हरितालम्। इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (“कतमोऽयं पूर्वापरसमुद्रावगाढः
 कनकरसनित्यन्दी सान्ध्य इव मेघपरिघः सानु-
 मानालोक्यते” ॥ इति शाकुन्तले ७ अङ्के) ॥
 कनकलोद्भवः, पुं, (कनति दीप्यते इति। कना दीप्ता
 कला अवयवः तथा उद्भवतीति। कनकला + उद्-
 + भू + अच्)। रालः। इति राजनिर्घण्टः। धुना
 इति भाषा ॥
 कनकाचलः, पुं, (कनकमयो अचलः पर्वतः)। अस्त-
 चलः। सुमेरुपर्वतः। इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥
 दानविशेषः। इति स्मृतिः ॥
 (अस्य परिमाणमुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे यथा,—
 “अथ पापहरं वक्ष्ये सुवर्णाचलमुत्तमम्।
 यस्य प्रसादाद्भवनं विरिञ्चयेति मानवः ॥
 उत्तमः पञ्चसहस्रो मध्यमः पञ्चभिः शतैः।
 तदर्द्धेनाधरस्तद्वत् अल्पवित्तोऽपि शक्तिः ॥
 दद्यादेकपञ्चादूर्द्ध्वं यथा शतया विमत्सरः।
 धान्यपर्वतवत् सर्वं विदध्यात् विधिसुत्तमम्
 विष्कम्भशैलास्तद्वच्च कृत्स्विभ्यः प्रतिपादयेत्” ॥)
 कनकाध्यक्षः, पुं, (कनकस्य रक्षणे अध्यक्षः मध्यपद-
 लोपः)। सुवर्णरक्षकः। तत्पर्यायः। भौरिकः २।
 इत्यमरः। २। ८। ७ ॥
 कनकारकाः, पुं, (कनकं दीप्तस्वर्णदीप्तिमिव सर्वतो
 ऋच्छति व्याप्नोतीति। कनक + ऋ + अण्।
 स्वार्थे + कन्)। कोविदारवत्तः। इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (कोविदारशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञात-
 यम्) ॥
 कनकालुका, स्त्री, (कनकनिर्मित आलुः। सलि-
 लाद्याधारपात्रविशेषः संज्ञायां कन् टाप् च)।
 स्वर्णकलसः। तत्पर्यायः। मृङ्गारः २। इत्यमरः।
 २। ८। ३२ ॥
 कनकाङ्गः, स्त्री, (कनकस्याङ्गा नाम यस्य)। नागकेश-
 रपुष्पम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (नागकेशरशब्दे-
 ऽस्य विशेषो द्रव्यः) ॥
 कनकाङ्गयः, पुं, (कनकं आङ्गयोऽस्य। कनकमाङ्गयते

कनीया

स्यर्द्धते वा। कनक + का + क् + कः)। धूलूर-
 वत्तः। इत्यमरः। २। ४। ७७ ॥ नागकेशरवत्तः।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 कननः, चि, (कन् + युच्)। काणः। इति हेमचन्द्रः ॥
 कनिष्ठः, चि, (अतिशयेन युवा अल्पो वा। इष्टन्।
 कनादेशश्च)। अतियुवा। अन्यः। पञ्चाज्जातः।
 तत्पर्यायः। जघन्यजः २ यवीयान् ३ अवरजः ४
 अनुजः ५। इत्यमरः। २। ६। ४३ ॥ कनीयान् ६
 कन्यसः ७ यविष्ठः ८। इति तट्टीकासारसन्दरी ॥
 (यथा, मनुः। ६। ११३।
 “ज्येष्ठश्चैव कनिष्ठश्च संहरेतां यथोदितम्।
 येऽन्ये ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां तेषां स्यान्मध्यमं धनम्” ॥
 शिवः। यथा, महाभारते। १३। १७। १३१।
 “पवित्रं त्रिककुम्भन्तः कनिष्ठः कृष्णपिङ्गलः” ॥)
 कनिष्ठकं, स्त्री, (कनिष्ठमिव कायति प्रकाशते। कनि-
 ष्ठ + कै + कः)। शूकलणम्। इति राजनिर्घण्टः ॥
 कनिष्ठा, स्त्री, (कनिष्ठ + डीषादिकं बाधित्वा
 अजादित्वात् टाप्)। दुर्बलाङ्गुलिः। इत्यमरमेदि-
 नोक्तौ ॥ कडे आङ्गुलि इति भाषा। (यथा, रामा-
 यणे ३। ५१। ७।
 “कनिष्ठायामप्यङ्गुल्यां भ्रातुर्मम स राक्षसः।
 दुःखं कर्तुमपर्याप्तो देवि! कस्माद्विधीदसि” ॥)
 धीरादितिरुणां द्विधाभेदान्तर्गतनायिकाविशेषः।
 अस्या लक्षणम्। परिणीतत्वे सति भर्तुर्न्यूनत्वेहा।
 इति रसमञ्जरी ॥ (चि, मनुः ६। १२२ ॥
 पुत्रः कनिष्ठो ज्येष्ठायां कनिष्ठायाम् पूर्वजः” ॥
 “यदि प्रथमोऽप्यायं कनीयान् पुत्रो जातः पञ्चा-
 द्वाप्याश्च ज्येष्ठः” ॥ इति कुल्लुकभट्टः ॥)
 कनी, स्त्री, (कन + अच् + गौरादित्वात् डीष्)।
 कन्या। इति हेमचन्द्रः ॥
 कनीचिः, स्त्री, (कन् + बाङ्गलकात् इचिं प्रत्ययः।
 एषोदरादित्वात् दीर्घश्च)। गुग्गा। इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ कुञ्च इति भाषा ॥ पुष्पयुक्तलता। शकटः।
 इत्युणादिकोषः ॥ मूर्द्धन्यगमथोऽपि पाठः ॥
 कनीनिका, स्त्री, (कन् + ईन। संज्ञायां कन्।
 ततश्चाप् + अत् इत्वम्)। चक्षुस्तारा। कनिष्ठा-
 ङ्गुलिः। इति मेदिनी ॥
 कनीनी, स्त्री, (कन् + ईन् ततो डीष्)। कनिष्ठा-
 ङ्गुलिः। इत्यमरटीका ॥
 कनीयसं, स्त्री, (कन् दीप्तौ + अच्। कनः सूर्यः
 तस्येदम्। कन + अच्। कनीयम्। तद्रूपत्वेन सीयते
 अवसीयते इति। सो + घञर्थे कर्मणि कः।
 सूर्यदेवाधिष्ठातृकत्वमिति ताम्रस्योक्तेः)। ताम्रम्।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 कनीयान्, [स्] चि, (अयमनयोरतिशयेन युवा
 अल्पो वा इत्यर्थे ईयसन्। ततः कनादेशः)।
 अनुजः। अतियुवा। अत्यल्पः। इति मेदिनी ॥
 (यथा, ऋग्वेदे। ४। २४। ६। “स भूयसा कनीयो
 नारिरेचीदीना दत्ता विदुहन्ति प्रवाणम्” ॥
 “मातुः पितुः कनीयांसं न नमेद् वयसाऽधिकः।
 प्रणमेच्च गुरोः पत्नीं ज्येष्ठभार्यां विमातरम्” ॥
 इति स्मृतिः) ॥

कन्द

कन्तुः, पुं, (“कंश्रभां वभयुस्तितुतयसः इति तुः” ।
५।२।१३८। कम् + तुः। कामयते इति कम्
कान्तौ। अर्जितश्रीत्यादिना कुप्रत्यये तुकि सिद्ध-
त्वात्। “कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च” । उणां
१।७३।) कामदेवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
हृदयम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तिः॥
(चित्रम्) इति उज्जलदत्तः। कं मुखं अस्यास्तीति
व्युत्पत्त्या सुखी जनः॥)

कन्या, स्त्री, (कम् + बाङलकात् यन् + टाप्)।
स्यूतकर्मणः। इति स्त्रीलिङ्गसंयुक्ते अमरः॥ कांथा
इति भाषा। (यथा, यतिपञ्चके २। “कन्यामिव
श्रीमपि कुत्सयन्तः कौपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः”॥)
मृगययमितिः। इति मेदिनी। कांथ इति भाषा॥
उसीनराख्यजनपदप्रसिद्धग्रामाणां नामसु विषय-
भूतेषु घणन्तात् परा कन्या स्त्रीवे स्यात्। यथा
सौसमीनां कन्या सौसमिकथम्। आङ्गीनां
कन्या आङ्गिकथम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥
कन्यारी, स्त्री, (कम् + चारन्। एषोदरादित्वात्
युक् गौरादित्वात् ङीष्)। वृत्तविशेषः। तत्प-
र्यायः। कन्यारी २ कन्या ३ दुर्द्धर्वा ४ तीक्ष्ण-
कण्ठका ५ तीक्ष्णगन्धा ६ क्रूरगन्धा ७ दुष्पुवेषा
८ अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्।
कफवातश्लेष्मण्यज्वरनाशित्वम्। दीपन-
त्वम्। रुचिकारित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कन्द, स्त्री पुं, (कन्दयति जिज्ञायाः वैज्ञान्यं जनयति
रोदयति वा भक्षयन्तं जनम्। कदि + णिच् +
अच्। यद्वा कन्दते कन्द इति नाम्ना ज्ञायते। कदि
+ कर्मणि + घञ्)। श्रूयः। श्रूयमूलम्। इति
मेदिनी॥ मृज्जनम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा,
महाभारते १३।१७।११६॥

“वने निवसतां नित्यं कन्दमूलफलशिखाम्”॥

यथा च, शान्तिप्रवक्तुः २।२०।

“श्रीतं निर्भरवारिपानमश्रुतं कन्दः सहाया मृगाः”॥

श्रूयशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः॥)

कन्दः, पुं, (कं जलं ददातीति। क + दा + कः।
कन्दति कन्दयति कन्दते वा। कदि आङ्गाने रो-
दने च। अच् घञ् वा)। मेघः। इति मेदिनी॥
योनिरोगविशेषः। तस्य निदानलक्षणं। यथा,—
“दिवास्वप्नादतिश्रोधाद्यामादतिमैथुनात्।
क्षताच्च नखदन्ताद्यैर्वाताद्याः कुपिता यदा॥
पूयश्लेष्मिणस्तसङ्गाश्च लज्जुचाकृतिसन्निभम्।
उत्पद्यते यदा योनौ नाम्ना कन्दस्तु योनिजः”॥
स चतुर्विधः। वातिकः १ पैत्तिकः २ श्लेष्मिकः ३
सान्निपातिकश्च ४। एषां यथाक्रमं लक्षणानि।
“रुक्तं विवर्णं स्फुटितं वातिकं तं विनिर्दिशेत्।
दाहारागज्वरयुतं विद्यात् पित्तात्मकन्तु तम्॥
नीलपूयप्रतीकां कण्डूमन्तं कफात्मकम्।
सर्वलिङ्गसमायुक्तं सन्निपातात्मकं विदुः।
सन्निपातात्मकोऽसाध्यः श्रेष्ठाः क्षुब्धप्रसाधनाः”॥
इति माधवकरः॥ (अस्य चिकित्सासाह्य भाव-
प्रकाशः॥

“गौरिकाम्बास्थि जन्तुर्न रज्यन्ननकटफलाः।

कन्दर्प

परयेद्योनिमेतेषां चूर्णैः क्षौद्रसमन्वितैः॥
त्रिफलायाः कषायेण सक्षौद्रेण च सेवेयेत्।
प्रमदा योनिकन्देन व्याधिना परिमुच्यते”॥
अन्यत्सर्वं योनिशब्दे द्रव्यम्॥)
कन्दगुडूची, स्त्री, (कन्दोद्भवा गुडूची। शाकपार्थि-
वादिवत् समासः। मध्यपदलोपश्च)। गुडूची-
विशेषः। तत्पर्यायः। कन्दोद्भवा २ कन्दाम्बता ३
बज्जच्छिन्ना ४ बज्जह्वा ५ पिण्डालुः ६ कन्दरो-
हिणी ७। इति राजनिर्घण्टः॥
कन्दट, स्त्री, (कदि + अटन्)। श्वेतोत्पलम्। इति
शब्दरत्नावली। सादा सुदि इति भाषा॥
कन्दफला, स्त्री, (कन्दात् कन्दमारभ्य वा फलं यस्याः)।
क्षुद्रकारवेल्ली। इति राजनिर्घण्टः॥
कन्दवज्जला, स्त्री, (कन्दादारभ्य कन्देन कन्देषु बज्जला
वा)। त्रिपर्यङ्का। इति राजनिर्घण्टः॥
कन्दमूलं, स्त्री, (कन्द एव कन्दरूपं वा मूलं यस्य)।
मूलकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (मूलकशब्देऽस्य-
गुणा वक्तव्याः॥)
कन्दरं, स्त्री, (केन जलेन दीर्यते। दृ + विदारे +
कर्मणि अप्। कं जलं श्लेष्मजनिनं दृणाति नाश-
यतीति वा। दृ + अच्)। अर्द्रकम्। इति राज-
निर्घण्टः॥ (आर्द्रकशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः॥)
कन्दरः, पुं स्त्री, (केन जलेन दीर्यते विदीर्यतेऽसौ।
दृ + कर्मणि अप्)। गुहा। इति मेदिनी॥
“निष्ठादीचेन्मुरज इव ते कन्दरेषु ध्वनिः स्यात्”।
इति मेघदूते ५८॥) क्षत्रिमोऽक्षत्रिमो वा सजलो
निर्जलो वा मृदाकारो गिरिनितम्बदेशः। इति
भरतः॥ तत्पर्यायः। दरी २ कन्दरा ३ इत्यमरः।
२।३।६॥ कन्दरो ४। इति पञ्जिका॥ दरः ५।
इति स्वामी॥ (यथा, भागवते। ४।६।११६।
“नानामूलप्रखण्डैर्गणैर्नाकन्दरसानुभिः”॥)
कन्दरः, पुं, (कं मातङ्गशिरो दीर्यतेऽनेन। दृ + करणे
अप्)। अङ्गुशः। इति मेदिनी॥
कन्दरा, स्त्री, (कन्दर + टाप्)। गुहा। इत्यमरः।
२।३।६॥
कन्दराकरः, पुं, (कन्दरस्य आकरः)। पर्वतः। इति
हारावली॥
कन्दरालः, पुं, (कन्दराय अङ्गुराय अलतीति। कन्दर
+ अल + अच्)। गर्जभाण्डरत्नः। जलरत्नः।
इति मेदिनी॥ आखोटरत्नः। इति राजनिर्घण्टः॥
कन्दरालकः, पुं, (कन्दराल एव स्वार्थे कन्)।
जलरत्नः। इति शब्दरत्नावली॥ (जलशब्दे
विशेषोऽस्य ज्ञातव्यः॥)
कन्दरी, स्त्री, गुहा। इत्यमरः। २।३।६॥
कन्दरोद्भवा, स्त्री, (कन्दरे उद्भवतीति। कन्दर + उद्
+ भू + अच् + टाप्)। क्षुद्रपाषाणभेदीरत्नः।
इति राजनिर्घण्टः॥
कन्दर्पः, पुं, (कमित्यव्ययं कुत्सायां, कं कुत्सितो दर्पः
यस्मात्। यद्वा कं मुखं तेन तत्र वा दृष्यति। दृप्
+ अच्)। कं ब्रह्माणं प्रति दर्पितवान् वा)।
कामदेवः। इत्यमरः। १।१।२६॥ (यथा, महा-
भारते १।२१५।१८॥

कन्दाद्य

“साहन्त्वामभिषेकार्थमवतीर्णं समुद्रगाम्।
दृष्ट्वैव पुरुषव्याघ्र! कन्दर्पेणाभिमुखिता”॥)
ध्रुवकभेदः। यथा,—सङ्गीतदामोदरः॥
“त्रयोविंशतिवर्णाङ्गिध्रुवः कन्दर्पसंज्ञकः।
वीरे वा करणे वा स्यात् खण्डताले विधीयते”॥
कन्दर्पकूपः, पुं, (कन्दर्पस्य कूप इव)। योनिः। इति
जटाधरः॥
कन्दर्पजीवः, पुं, (कन्दर्पं जीवयति परिवर्द्धयतीति।
कन्दर्प + जीव + अच्)। कामवृद्धिनामवृत्तः। इति
राजनिर्घण्टः॥
कण्डर्पमुषलः, पुं, (कन्दर्पस्य मुषल इव)। लिङ्गः। इति
त्रिकाण्डशेषः॥
कन्दर्पशृङ्गः, पुं, (कन्दर्पः शृङ्गलः यत्र। यद्वा
कन्दर्पाय शृङ्गलः)। शृङ्गारबन्धविशेषः। तस्य
लक्षणम्। यथा रतिमञ्जरी।
“नारी पदद्वयं स्थाप्य कान्तस्योरुद्वयोपरि।
कटिचेदोलयेदाशु बन्धः कन्दर्पशृङ्गलः”॥
कन्दलं, त्रि, (कदि + अलच्)। कपालः। उपरागः।
नवाङ्कुरः। कलध्वनिः। इति मेदिनी॥ अपवादः।
इति शब्दरत्नावली॥ (कदलीविशेषः। यथा,
अमरशतके ४८। “प्रारम्भे निपतन्ति कन्दल-
दलोक्षासाः पयोविन्दवः”॥)
कन्दलः, पुं, (कदि + अलच्)। कनकम्। युद्धम्।
कपालः। इति धरणी॥
कन्दलता, स्त्री, (कन्दप्रधाना लता)। मालाकन्दः।
इति राजनिर्घण्टः॥
कन्दली, स्त्री, (कन्दल + गौरादित्वात् ङीष्)।
मृगविशेषः। यस्य चर्मं व्यवह्रियते। गुल्फप्रभेदः।
(यथा, मेघदूते २१।
“आविर्भूतप्रथममुकुलाः कन्दलीखलुकच्छम्”॥)
कदली। इति मेदिनी॥ (यथा, विक्रमोर्वशी। ७८।
“आरक्तराजिभिरियं कुसुमैर्नवकन्दलीसलिल-
गर्भैः”। इति॥)
पताका। इति त्रिकाण्डशेषः॥ पद्मवीजम्। इति
राजनिर्घण्टः॥
कन्दलीकुसुमं, स्त्री, (कन्दल्या इव कुसुममस्य)। शि-
लीन्धम्। इति जटाधरः॥
कन्दवर्द्धनः, पुं, (कन्देन वर्द्धते इति। दृध् + ल्युः)।
श्रूयः। इति राजनिर्घण्टः॥ (श्रूयशब्देऽस्य
गुणादयो द्रव्यम्॥)
कन्दवल्ली, स्त्री, (कन्दाकारा + वल्ली)। बन्धाकर्को-
टकी। इति राजनिर्घण्टः॥
कन्दश्रूयः, पुं, (कन्देषु श्रूयः श्रेष्ठः)। ओष्ठः।
इति राजनिर्घण्टः॥ (ओष्ठशब्देऽस्य गुणादयो
व्याख्याताः॥)
कन्दसंज्ञं, स्त्री, (कन्द इति संज्ञा यस्य कन्दनाम्ना
संज्ञायते वा)। योनिरक्तारोगविशेषः। तत्प-
र्यायः। योन्यर्शः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ तस्य
निदानादि कन्दशब्दे द्रव्यम्॥
कन्दसारं, स्त्री, (कन्दानां सारो यत्र)। नन्दनवनम्।
इति त्रिकाण्डशेषः॥ [राजनिर्घण्टः॥
कन्दाद्यः, पुं, (कन्देन आद्यः)। धरणीकन्दः। इति

कन्यका

कन्या

कन्याट

कन्दाईः, पुं, (कन्देषु अर्हः आदरणीयः ।) शूरणः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कन्दालुः, पुं, (कन्दमय आलुः ।) कासालुः । धरणी-
कन्दः । त्रिपरिणिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

कन्दिरी, स्त्री, (कन्द + इरच् + गौरादित्वात् डीष् ।)
लज्जालुवृक्षः । इति वैद्यकम् ॥ (लज्जालुशब्दे
विशेषोऽस्या ज्ञातव्यः ॥)

कन्दी, [न्] पुं, (कन्दोऽस्यस्य । अस्यर्थे इनिः ।)
शूरणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कन्दुः, पुं स्त्री, (स्कन्दति शोषयति जलादिकं स्कन्देः
सलोपश्चत्युः ।) लौहमयपाकपात्रम् । तावयोया
इति लोहता इति च भाषा । तत्पर्यायः । खेदनी
२ । इत्यमरः । २ । ६ । ३० ॥

कन्दुकः, पुं, (कं सुखं ददातीति । कम् + दा +
मितद्वादित्वात् डुः संज्ञायां कन् ।) गेडुकः । इत्य-
मरः । २ । ७ । १३८ ॥ गेडु इति भाषा ॥ (यथा,
कुमारे । १ । २६ । "सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च" ॥)

कन्दुपक्कं, स्त्री, (कन्दो पक्कम् ।) जलोपसेकं विना केव-
लपात्रे यत् वज्रिना पक्कं भ्रष्टतण्डुलादि । यथा,—
"कन्दुपक्कानि तैलेन पायसं दधि शक्तवः ।
द्विजैरेतानि भोज्यानि शूद्रगेहहृतान्यपि" ॥

इति तिथ्यादितत्त्वे कूर्मपुराणम् ॥

कन्दोटः, स्त्री, (कदि + ओटन् ।) नीलोत्पलम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

कन्दोटः, पुं, (कदि + ओटन् ।) शुक्लोत्पलम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

कन्दोतः, पुं, (कन्दे मूले उतः । कन्द + वेज् + क्तः ।)
कुसुदम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कन्धः, पुं, (कं जलं दधाति धारयति । कं + धा + कः ।)
मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥

कन्धरः, पुं, (कं जलं धरति धारयति वा । कम् + धृ +
अच् ।) मेघः । इति मेदिनी ॥ मारिषवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (कं शिरो धरतीति ।) ग्रीवा ।
इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (भागवते । १२ । ३३ ।

"वक्षस्तु तत्कन्धरमाशु वेगः
क्षन्तन्मन्तात् परिवर्त्तमानः" ॥)

कन्धरा, स्त्री, (कं शिरो धरतीति । कम् + धृ +
अच् + टाप् ।) ग्रीवा इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥
(यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । २२३ ।

"कन्धरा बाहुसक्त्रां च भङ्गे मध्यमसाहसः" ॥)

कन्धिः, स्त्री, (कं शिरः समुद्रपक्षे जलं ध्रियते यत्र ।
धृ + अधिकरणे + किः ।) ग्रीवा । समुद्रे पुं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कन्नः, स्त्री, (कन्यते प्राप्यते दुःखमनेन । कन गत्यां +
करणे क्तः ।) पातकम् । मूर्च्छा । इति शब्दमात्रा ॥
कल्लमिति च पाठः ॥

कन्यका, स्त्री, (कन्या + अज्ञातादौ कन् पूर्वङ्गस्य ।)
कुमारी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ यथा ।

"अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी ।
दशमे कन्यका प्रोक्ता अत ऊर्ध्वं राजसूया" ॥

इति तिथिः ॥ परकीयनायिकाविशेषः । यथा ।
"अप्रकटपरपुरुषाणुरागा परकीया । सा च

द्विविधा परोक्ष कन्यका च । कन्यायाः पित्राद्य-
धीनतया परकीयत्वम् । अस्या गुप्तैव सकला
चेष्टा" । इति रसमञ्जरी ॥

कन्यकाजातः, पुं स्त्री, (कन्यकायां अनूठायां जातः ।
कन्यका + जन + कर्त्तरि क्तः ।) अविवाहितापुत्रः ।
तत्पर्यायः । कानीनः २ । इत्यमरः । २ । ६ । १३७ ॥
(यथाह याज्ञवल्क्यः । १२ । १३२ ।

"कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः" ॥
कर्णः । स तु अनूठायां कुन्यां जातः ॥)

कन्यकापतिः, पुं, (कन्यकायाः पतिः ।) जामाता ।
इति शब्दरत्नावली ॥

कन्यसः, पुं, (कन + अग्रादित्वात् । ४ । १११ । उणां ।
निपातनात् कन्यः । कन्यत्वेन काम्यत्वेन सीयते
अवसीयते इति । कन्य + सो + घञर्थे कः ।)
कनिष्ठभाता । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
(यथा रामायणम् । ५ । ३३ । १० ।

"रामस्य कन्यसो भ्राता सुमित्रा येन सुप्रजाः" ॥)

कन्यसा, स्त्री, (कन्यस + टाप् ।) कनिष्ठभगिनी ।
इत्यमरटीका ॥

कन्या, स्त्री, (कन् दीप्तौ + अग्रादित्वात् यक् इत्यु-
णादौ ४ । १११ । कन्यायाः कनीन् चेति निर्दे-
शात् पाणिनिमतानुसारेण न डीष् अतएव ।)
कुमारी । इत्यमरः । २ । ६ । ८ । सा तु दशम-
वर्षीया । इति स्मृतिः ॥ (यथा महाभारते
वनपर्वणि ।

"यस्मात् कामयते सर्वान् कमेधातोश्च भाविनि ।
तस्मात् कन्येह सुश्रोणि स्वतन्त्रा वरवर्णिनि" ॥)

नारी । अथर्वविशेषः । छतकुमारी इति ख्याता ।
इति मेदिनी ॥ यथा सुश्रुते निदानस्थाने ॥

("कान्तैर्द्वादशभिः पञ्चैर्मयूराङ्गरुहोपमैः ।
कन्दजा काञ्चनक्षीरी कन्या नाम महौषधी" ॥

"शोषघ्नी कासहा कन्या" ॥ इति वैद्यकद्रव्य-
गुणः ॥ विशेषगुणादयोऽस्या छतकुमारीशब्दे
द्रव्याः ॥) स्थूलेला । वाराहीकन्दः । बन्धाकर्को-
टकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ • ॥ मेघादिद्वादश-

राश्यन्तर्गतषष्ठराशिः । सा तु उत्तरफल्गुनीशेष-
पादत्रयहस्तासमुदाययुक्ताचित्राप्रथमाङ्गेन भवति ।

तदधिष्ठातृदेवतायाः स्वरूपं यथा । जलेनौकास्थ-
प्रस्थाभिधारिणी स्त्री । इति दीपिका ॥ अपि च ।

नीलकण्ठीजातके ॥

"पाण्डुर्दिपात् स्त्रीद्वितनुर्महेश-
निशामरुच्छितसमोदयम्मा ।

कन्यार्द्धशब्दा शुभभूमिर्बैश्व-
रुक्षात्पञ्चप्रसवाः शुभा च" ॥ • ॥

मतान्तरे सा तु श्रीर्षोदया । दिनबला । पिङ्गल-
वर्णा । दक्षिणदिक्स्वामिनी । वायुप्रकृतिः । शीत-
लसभावा । शुद्धभूमिचरा । वैश्ववर्णा । रुक्षा ।

सुधाङ्गा । खट्वा । अल्पसन्ताना । अल्प-
पुंश्चक्रा च ॥ • ॥ तत्र जातफलम् । "विदशास्ते
अज्ञावान् स्थानरोषे खेदितः भार्यायां सदा

विरसन्" । इति ज्योतिषम् ॥ • ॥ जन्मकालीन-
चन्द्राश्रितैतद्राशिफलम् । यथा कोष्ठीप्रदीपः ॥

"युवतिर्गो शशिनि प्रमदाजन-

प्रबलकेविविलासकुतूहलैः ।

विमलशीलयुवा धनोत्सवैः

सुविधिना विधिना सहितः पुमान्" ॥ • ॥

तस्या उदये तन्नामकलमं भवति । तस्य गणित-
प्राप्तपरिमाणं द्रव्यकुलाधिकपञ्चाङ्गुलप्रभे देशे
वर्त्तमानो न विंशत्यनांशे ऊनविंशत्यलाधिकपञ्चद-

शङ्काः । इति ज्योतिषम् ॥ • ॥ तत्र जातफलम् ।
"कन्यालभोद्भवो मर्त्यो नानाशास्त्रविशारदः ।

सौभाग्यगुणसम्पन्नः सुन्दरः सुरतप्रियः" ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ • ॥ सुता । तस्या विवाहं वि-

नान्यसंस्कारकर्मणि वृद्धिश्चाद्विधेयो यथा,—
"कन्याया निष्क्रमो नास्ति वृद्धिश्चाद्वं विद्यते ।

नामान्नप्राशनं चूडां कुर्यात् स्त्रीयाममन्त्रकम्" ॥
"जातकर्मादिचूडान्तं कुमार्याश्चाप्यमन्त्रकम् ।

कर्त्तव्यं पञ्चभिर्वर्णैरेकं निष्क्रमणं विना" ॥
इति च महानिर्व्याख्यतन्त्रे नवमोऽध्यायः ॥

(तीर्थविशेषः । यथा महाभारते ३ । ८३ । १०४ ।
"ततो गच्छेत् धर्मज्ञः । कन्यातीर्थमनुत्तमम् ।

कन्यातीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत्" ॥)

कन्याका, स्त्री, (कन्यैव इति स्वार्थे कन् अनुक्तपुं-
स्त्वात् न ङस्त्वः ।) कुमारी । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

कन्याकुब्जः, पुं, (कन्याः कुब्जाः यत्र देशे सः । वायुना
हि अस्मिन् देशे कन्याः कुब्जीकृता अतोऽस्य
तथात्वम् ।) कान्यकुब्जदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, महाभारते । वनपर्वणि ॥

"कन्याकुब्जेऽपि बत्सोममिन्द्रेण सह कौशिकः" ॥
वायुना हि अस्मिन् देशे पुरा कन्याः कुब्जीकृताः ।

तद्विवरणमुच्यते । पुरा किल कुशनाभो राजकि-
र्त्ततायां कन्याशतं जनयामास । रूपयौवनसम्पन्ना-

स्तास्तु कदाचित् उद्यानभूमिमागम्य परयानन्द-
सन्तत्या चिक्रीडुः । अथ सर्वगो वायुश्चासुसर्वा-

ङ्गीस्ता अवलोक्य कामशरपीडितोऽब्रवीत् । अहं
वः कामये, भवत्यो मे भार्या भवन्तु । अथ ता

अङ्गनास्तस्य तदचनं श्रुत्वा उच्चैर्विहस्य तमब्रुवन्
भो वायो ! त्वं भूतानां अन्तश्चरसि तत्कथम-

स्माकं मनोभावं न वेत्सि । वयं किल कुशनाभ-
सुताः कथं पितरं कामतः समतिक्रम्य स्वयं वर-

मभिषणामः । पिता हि अस्मान् यस्मै दास्यति
स नो भर्ता भविष्यतीति । अतः क्षन्तव्याः खलु

भवन्नियोगं कर्त्तुमशक्ता वयम् । वायुस्तु तासामे-
तदचनमाकर्ण्य कोपसमन्वितः स्वतेजसा तासां

शरीरेषु प्रविश्य मध्ये बभञ्ज । ततः प्रभृति
देशोऽयं कन्याकुब्ज इत्येव ख्यातः ॥ अस्य विस्तृ-

तस्तु रामायणे आदिकाण्डे ३५ अध्याये द्रव्याः ॥
अयन्तु काशीनदीतटे स्थितः । अयुना कुश-

स्थल इत्याख्याया प्रसिद्धः । इति कनिष्कभेनो-
क्तम् ॥ अस्य समीपे जाङ्गवीप्रवहमाना वर्त्तते ।

इति महाभारते अनुशासनपर्व ॥)

कन्याटः, पुं, (कन्या अटति अत्र । कन्या + अट् + अ-
धिकरणे घञ् ।) वासगृहम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कन्यादा

कन्यादानं, स्त्री, (कन्याया दानं वराय सम्प्रदानम् ।)
वराय कन्यासम्प्रदानम् । तदानफलं यथा ।
यम उवाच ।

“कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्त्या खलङ्कृतम् ।
ब्रह्मदेयां दिनश्रेष्ठ । ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥
कन्यादानन्तु सर्वेषां दानानामुत्तमं स्मृतम्” ॥*

तद्ग्रहणे दशकुलत्वागो यथा,—
“महान्यपि सम्पद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः ।
स्त्रीसम्बन्धे दशेमानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥
हीनज्ञातिषु पाषण्डे मुने उद्देगकारिणाम् ।
कृद्भामयसदावाच्यचित्रिकुष्ठकुलानि च ॥
यस्यास्तु न भवेत् भ्राता न च विज्ञायते पिता ।
नोपयच्छेत् तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया” ॥*

ततोऽष्टप्रकारविवाहानन्तरम् ।
“कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्त्या खलङ्कृतम् ।
विवाहकाले संप्राप्ते यथोक्ते सदृशे वरे ।
क्रमात् क्रमं क्रतुशतमनुपूर्वं लभन्ति ते ॥

श्रुत्वा कन्याप्रदानन्तु पितरः प्रपितामहाः ।
विमुक्ताः सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥
ब्राह्मणं तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
ब्रह्मलोकं व्रजेच्छीघ्रं ब्रह्मायै पूजितः सुरैः ॥
दिव्येन तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
भित्त्वा दारन्तु सूर्यस्य स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥
गान्धर्वेण विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
गन्धर्वलोकमासाद्य क्रीडते देववचिरम् ॥

शुक्लेन दत्त्वा यः कन्यां तां पश्चात् सन्ध्यागच्छेत् ।
स किन्नरैश्च गन्धर्वैः क्रीडते कालमक्षयम् ॥
न मन्युं कारयेत्तासां पूज्याश्च सततं गृहे ।
ब्रह्मदेया विशेषेण ब्राह्मणोऽप्यसदा भवेत् ॥
कन्यायां ब्रह्मदेयायामभुञ्जन् सुखमश्नुते ।
अथ भुञ्जति यो मोहात् भुक्त्वा स नरकं व्रजेत् ॥

अप्रजायाश्च कन्यायां न सुञ्जीयात् कदाचन ।
दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचसि ॥
महासत्वसमाकीर्णान्नास्ति ते नरकाद्भयम् ।
तीर्णत्वं सर्वदुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्स्यसि ॥
दौहित्रस्य तु दानेन नन्दन्ति पितरः सदा ।
यत्किञ्चित् कुरुते दानं तदानन्त्याय कल्पते ॥
मातापितुश्च विज्ञेयं तच्छुभस्याभिगमिनः ।
मातुः पितुर्द्विरण्यस्य दौहित्रोऽर्द्धमवाप्नुते ॥

दत्त्वा कन्यां न शोचेत् क्षुधितां सुदिनां तथा ।
नद्यां दुःखाभिभूतां वा तथैव कृपणां कृशाम् ।
कुर्यान्मन्युं नचैवास्या आगताश्चापि पोषयेत् ॥
यद्भूतमर्थयेत् किञ्चित् सर्वं तत् प्रतिपादयेत् ।
अप्रयच्छन् पतेत् ब्रह्मन् नरके नात्र संशयः” ॥*

“शोचन्ति यामयो यत्र विनश्यद्वाशु तत्कुलम् ।
न भुञ्जन्ति च यत्रैव निर्दहन्त्यप्रपूजिताः ॥
तस्मादेताः समभ्यर्च्या भूषणाच्छादनाशनैः ।
भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सुतयुक्तास्तु सर्वदा ॥
संतप्ताः सुस्तथा पूज्याः आर्द्धे चैवोत्सवेषु च ।
यस्मिन्नेवं कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥
इह कीर्तिर्भवेत् स्वर्गं परत्र दिजसत्तमः ।
तिशाराशिः कृतो यावत् दिवाकरसमं कृतः ॥

कपटी

वर्षान्ति गृह्यमानस्तु तिल एको भवेद् यदा ।
सोऽक्षयं लभते तावत् ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥
शतगत्याः प्रमाणेन सुकृते रोमसक्षये ।
विशीर्यते तु वा लोकं वर्षे पूर्णं सुताप्रदः ।
तावत् स्वर्गं लभेत् सोऽपि यावन्नोन्नश्च संतप्य ॥
महीदातुश्च गोदातुः कन्यादातुस्तथा रथाः ।
कन्यादातुगोः पश्चात्समं यान्ति त्रयो रथाः ॥
कन्यादानं द्रिद्रस्य यो ददाति सुसत्कृतैः ।
पूर्वं धर्ममवाप्नोति यथावत् विधिकल्पितम् ।
तस्मात्कन्या प्रयत्नेन दातव्या श्रेय इच्छता” ॥
इत्याद्ये वज्रपुराणे कन्यादाननामाध्यायः ॥

कन्यापतिः, पुं, (कन्यायाः पतिः) जामाता । इति
जटाधरः ॥

कन्यापालः, पुं, (कन्याप्रधानः पालः । पालाख्य-
वणिगिति यावत् ।) पालवणिक । शूद्रजातिवि-
शेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कन्यारामः, पुं, बुद्धभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कन्यिका, स्त्री, (कन्या एव स्वार्थे कन् टाप् अत-
इत्वम् ।) कन्यका । इति शब्दरत्नावली ॥

कन्युषं, स्त्री, (कन + इन् । कन्या दीया कान्या
तेजसा वा ओषति इव । कनि + उष् + कः ।)
हस्तपुच्छः । इति हारावली । हातेर पौष्ठा
इति भाषा ॥

कप चलने । सौत्रधातुरयं । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भां—परं—अकं—सेट्) कपोलः । इति दुर्गा-
दासः ॥

कप इ ड सञ्चलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां—
आत्म—अकं—सेट्—इदित्) इ कर्मणि कम्पते ॥
ड कम्पते वायुना वृत्तः । इति दुर्गादासः ॥

कपटः, पुं, स्त्री, (पटतीति पटः । पट् + अच् । कस्य
सतो ब्रह्मणोऽपि पटः आवरकः । यदा कप +
अटन् ।) अयथार्थव्यवहारः । प्रतारणा । तत्प-
र्यायः । व्याजः २ दम्भः ३ उपधिः ४ कृपा ५ कैत-
वम् ६ । इत्यमरः । १ । ७ । ३० ॥ कूटम् ७
कल्कम् ८ कृलम् ९ मिषम् १० कैरवम् ११ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

(“नरेन्द्रसिंह ! कपटं न वोढुं त्वमिहार्हसि” ।
इति महाभारते १ । ७४ । १०१ ॥ दनुपुत्रः ।
यथा महाभारते १ । ६४ । २५ ।

“निवृत्तश्च निकुम्भश्च कुपटः कपटस्तथा ।
एते ख्याता दर्शयिष्ये दानवाः परिकीर्त्तिताः” ॥

कपटिकः, त्रि, (कपटः विद्यतेऽस्मिन् अस्यस्य वा ।
कपट + मत्वर्थ + ठन् ।) कपटविशिष्टः । इति
शब्दरत्नावली ॥

कपटिनी, स्त्री, (कपटिन् + गौरादित्वात् ङीष् ।)
चोड़ानामगन्धद्रवम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कपटी, स्त्री, (कप + अटन् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
परिमाणविशेषः । इति शब्दरत्नावली । एक
आंकाङ् इति भाषा ॥

कपटी, [न] त्रि, (कपटोऽस्यस्य अस्मिन् वा अस्यर्थे
+ इनिः ।) कपटविशिष्टः । कपटधारी । इति
शब्दरत्नावली ॥

कपाट

कपटेश्वरी, स्त्री, (कमिव शुभः पटः वसनं तत्तुल्यं
फलं ईष्टे + प्रेरयतीति । कपट + ईष् + क्तरप् +
स्त्रियां ङीप् ।) श्वेतकण्टकारी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कपर्दः, पुं, (पर्वं पूरणे + सम्प्रदादित्वात् भावे
क्विप् । “रात् लोपः” । ६ । ४ । २१ । इति
वल्लोपे पर् पूरतिः । केन सुखेन जलेन वा परं
पूरति ददातीति । क + पर् + दा + सुपीति योग-
विभागात् कः । कस्य गङ्गाजलस्य परा पूरणेन
दापयति शुध्यति वा । क + पर् + दैप् शोधने
“आतोऽनुपसर्गे कः” । ३ । २ । ३ । इति कः ।)
शिवजटा । इत्यमरः । १ । १ । ३७ ॥ (यथा
काशिश्रवणे । २६ । ४४ ।

“कमनीयजलाकम्पा कपर्दिसुकपर्दगा” ॥)
वराटकः । इति मेदिनी ॥ (“पञ्चभिः कपर्दः
पञ्चिका नाम द्यूतमस्ति” । इति पां २ । १ ।
१० । सूत्रस्य सरला टीका ॥)

कपर्दकः, पुं, (कपर्द + कन् ।) शिवस्य जटाजूटः ।
वराटकः । इति मेदिनी । कडि इति भाषा ॥
“(यद्यहमिदं शक्तुशरावं विक्रीय दश कपर्दकान्
प्राप्नोमि” ॥ इति हितोपदेशः ॥) शेषस्य पर्यायः ।
वराटः २ कपर्दः ३ वराटिका ४ चराचरः ५
चरः ६ वर्ज्यः ७ बालक्रीडकः ८ । अस्य गुणाः ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कर्णशूलग्रणगुल्म-
शूलनेत्रदोषनाशित्वञ्च । तस्य भेदाः । सुवर्णवर्णा
सिंहो १ धूम्रवर्णा व्याघ्री २ पीतपृष्ठासितोदरा
मृगी ३ श्वेतवर्णा हंसी ४ नातिदीर्घिका बिदन्ता
५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वराटकशब्देऽस्य
गुणादयो व्याख्येयाः ॥)

कपर्दी, [न] पुं, (कपर्दी जटाजूटोऽस्यस्य । इतिः ।)
शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३४ ॥ (यथा,
महाभारते १३ । १७ । ४५ ।

“अजस्र बद्धरूपश्च गन्धधारी कपर्दीपि” ॥
“कपर्दी कौलासं करिवरमथोऽयं कुलिशभट्” ।
इति कालिदासः ॥

यथा, ऋग्वेदे । १० । १०२ । ८ ।
“शुनमद्रा व्यचरद् कपर्दी” ॥)

कपाटं, त्रि, (कं वायुं मन्त्रकं वा पाटयतीति । पट-
गतौ + णिच् + कर्मणि उपपदे अण् ।) खनाम-
ख्यातद्वाराच्छादककाष्ठफलकविशेषः । तत्पर्यायः ।
अररम् २ । इत्यमरः । १२ । १७ ॥ कवाटः ३ कपाटी
४ कवाटी ५ अररी ६ अररिः ७ । इति तट्टीका ॥
द्वारकण्टकम् ८ असारम् ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा महाभारते १ । जतुष्टव्वासे । १४८ । १७ ।
“चक्रे च वेष्टनस्तस्य मध्ये नातिमहाविभम् ।
कपाटयुक्तमज्ञातं समं भूम्नाश्च भारत” ॥

कं शिरः इत्युपलक्षणेन मनुष्यादीनां यद्दृश्यमिति
बोधम् । कं वातं वा पाटयति वारयति गृह-
द्वारदेशं आच्छादयतीत्यर्थः । मनुष्यवातादीनां गतिं
रुज्जि वा । क + पट् + णिच् + अण् । यथा,
“द्वाराणि समुपावृण्वन् कपाटान्यन्वधन्” ।
इति रामायणम् ।

कपाली

कपालः, पुं स्त्री, (कं मस्तकं पालयतीति । क + पालि + क्तृ । यद्वा कम्पते यः । कपि चलने + “तमि विप्रविडिभ्यश्चिञ्चिकपिपलिपश्चिभ्यः कालन्” । उणां १ । ११७ । इति कालन् । कपिनिर्देशाद् नलोपः ।) शिरोऽस्थि । माथार खुलि इति भाषा । तत्पर्यायः । कर्पूरः इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥ (यथाह याज्ञवल्क्यः । ३ । ६० । “द्वौ शङ्खौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा” ॥) घटादेः खण्डम् । खापरा खोला इत्यादि भाषा ॥ (यथा, भाषापरिच्छेदे । ११ । “घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्मणोः । तेषु जातेष्व सम्बन्धः समवायः प्रकीर्तितः” ॥) समूहः । इति मेदिनी ॥ (मृण्मयकर्परादिभि-क्षापात्रम् । यथा, मनुः । ६ । ४४ । “कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता । समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम्” ॥) पुरोडाशः । यथा शतपथब्राह्मणे । “कपालानि चोपदधातिपुरोडाशं चाधिश्रयति” ॥) कुष्ठरोगविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य लक्ष-णम् । यथा, माधवकरः ॥ “कृष्णारुणकपालाभं यद्रूक्षं परुषं तनु । कपालं तोदवज्जलं तल्लुप्तं दिषमं स्मृतम्” ॥ कपालनालिका, स्त्री, (कपालस्य सूत्रसंघस्य ना-लिका ।) तर्कुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ टेको इति भाषा ॥ कपालभट्ट, पुं, (कपालं भिक्षापात्रं ब्रह्मकपालं वा विभर्त्ति धारयति । कपाल + भट् + क्तिप् तुक् च ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३४ ॥ कपालिका, स्त्री, (कपाल + कन् + टाप् ।) दन्त-रोगविशेषः । तस्य लक्षणम् । “कपालेखिव दीर्घसु दन्तानां सैव शर्करा । कपालिकेति पठिता सदा दन्तविनाशिनी” ॥ इति माधवकरः ॥ तस्याश्चिकित्सा दन्तरोगशब्दे द्रष्टव्या ॥ (घटकपालिका । यथा, विष्णुपुराणे । २ । १२ । ४१ । “मङ्गीघटत्वं घटतः कपालिका कपालिकापूर्यारजस्ततोऽणुः । जनैः स्वकर्मस्तिमितात्मनिश्चयैः ध्यातव्यते ब्रुहि किमत्र वस्तु” ॥) कपालिनी, स्त्री, (कपालोऽस्थ्यस्य । कपाल + इनि + स्त्रियां ङीप् ।) दुर्गा । इति हेमचन्द्रः ॥ कपाली, [न्] पुं, (कपालोऽस्थ्यस्य । कपाल + इनिः ।) महादेवः । इति हलायुधः ॥ खनामख्यातजाति-विशेषः । स तु ब्राह्मणकन्यायां तीवराज्जातः । इति पराशरपद्धतिः ॥ (त्रि, कपालविशिष्टः । यथा, कुमारः । ५ । ७८ । “कपालि वा स्यादथवेन्दुशेखरं न विश्वमूर्त्तैरवधार्यते वपुः” ॥ “नटी कपालिनी वेश्या कुलटा नापिताङ्गना” ॥ इति च तन्त्रम् ॥ योगविशेषः । यथा, हटयोग-दीपिकायां १ । ७ । “कपालो विन्दुनाथश्च काकचण्डीश्वराक्षयः” ॥)

कपिको

कपिः, पुं, (कम्पते यः सदा । कपिचलने । “कुण्डि-कम्पोर्नलोपश्च” उणां । ४ । १४३ । इ प्रत्ययः ।) वानरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३ ॥ (यथा, मनुः । ११ । १५४ ॥ “विड्वराहखरोद्गाणां गोमाधौः कपिकाकयोः । प्राश्य मूत्रपुरीषाणि द्विजश्चाज्जायगश्चरेत्” ॥) सिङ्गकः । मधुसूदनः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते १३ । १४६ । १०६ । “सनात्सनातनतमः कपिलः कपिरथयः” ॥) धात्रिका । इति शब्दमाला ॥ करञ्जभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कादुदकात् एष्टीं पाति इति । वराहः । रक्तचन्दनम् । पिङ्गलम् । तद्वर्णवति त्रि ॥) कपिकच्छुः, स्त्री, (कपीनामपि कच्छुर्यस्याः कण्ड-हेतुत्वात् ।) वृक्षविशेषः । आलकुशी इति भाषा । कैश्यावाच इति हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । आत्म-गुप्ता २ जड़ा ३ अथ्यगडा ४ कण्डूरा ५ प्राप्रया-यणी ६ ऋष्यप्रोक्ता ७ शुकशिश्विः ८ मर्कटी ९ । इत्यमरः । २ । ४ । ८७ ॥ खगुप्ता १० । अजहा ११ कण्डूरा १२ प्राप्रयायणी १३ प्राप्रया १४ शुकशिश्वी १५ शुकशिश्वी १६ कपिकच्छुः १७ । इति भरतः ॥ खयंगुप्ता १८ महर्षभी १९ लाङ्गली २० कुण्डली २१ चण्डा २२ दुरभिग्रहा २३ कपिरोमफला २४ गुप्ता २५ दुष्यर्षा २६ अजडा २७ प्राप्रयेणा २८ वदरी २९ गुरुः ३० आर्षभी ३१ शिम्बी ३२ वराहिका ३३ तीक्ष्णा ३४ रोमालुः ३५ वन-शुकरी ३६ कोशरोमा ३७ रोमवल्ली ३८ । शुक-शिश्विः ३९ वानरी ४० कपिकच्छुः ४१ शुक-पिण्डी ४२ शुकपिण्डी ४३ कपिप्रभा ४४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः । स्वादुरसत्वम् । शुक्रवृद्धिकारित्वम् । वातक्षयपित्ताखविकृतव्रण-नाशित्वम् । शीतत्वम् । तस्या वीजगुणौ । वातश-मनत्वम् । परमवाजीकरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शुकशिश्वीशब्देऽस्या विशेषश्च ज्ञेयः ॥) कपिकच्छुफलोपमा, स्त्री, (कपिकच्छुफलस्य उप-मात्रं ।) जतुकालता । इति राजनिर्घण्टः ॥ कपिकच्छुरा, स्त्री, (कपिभ्यः कच्छुं कण्डूराति ददाति । कपिकच्छु + रा + कः ।) कपिकच्छुः । इति शब्द-माला ॥ (यथा, गारुडे १६७ अध्याये । “एरण्डशारिका पयो गड्डुची कपिकच्छुरा । यथा दशपलान् भागान् काथयेत् सलिलेऽमले” ॥) कपिकन्दुकं, स्त्री, (कपि + कदि + उकः ।) अतो-लोपः । कस्य शिरसः पिकन्दुकं अस्थि । यद्वा कपिः परमात्मा विष्णुः कन्दति क्रीडति यत्र तत्रत्यं अस्थि ।) शिरोऽस्थि । इति शब्दचन्द्रिका । माथार खुलि इति भाषा ॥ कपिका, स्त्री, (कपिरिव कायति यच्चवराहवत् नील-वर्णतया प्रकाशते शोभते वा ।) रंकरेशसाम्यात् तथात्वम् ।) नीलसिन्दुवारवृक्षः । इति राज-निर्घण्टः ॥ (नीलसिन्दुवारशब्देऽस्या गुणादयो व्याख्येयाः ॥) कपिकोशः, पुं, (कपीनां प्रियः कोशः ।) कोलि-विशेषः । इति रत्नमाला । श्रेयाकुल इति भाषा ॥

कपित्थ

कपिचूडा, स्त्री, (कपीनां चूडा इव ।) आम्नातक-मुकुलस्य कपिचूडातुल्यत्वात् ।) आम्नातकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (आम्नातकशब्दे विशेषो-ऽस्या ज्ञेयः ॥) कपिचूतः, पुं, (कपीनां चूत इव अत्यन्तप्रियत्वात् ।) आम्नातकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कपिजः, पुं, (कपेः शिलायाः जायते । जन् + डः । कपितैलम् ॥) तुरष्कः । इति राजनिर्घण्टः । शिलारस इति भाषा ॥ कपिजङ्घिका, स्त्री, (कपिः वानरस्य जङ्घा इव जङ्घा-यस्याः । संज्ञायां कन् । कपिसदृशजङ्घाया दैर्घ्यात् इत्येवम् ।) तैलपिपीलिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ कपिजलः, पुं, (कपिरिव जवते वेगेन गच्छति यद्वा कम्-श्रुतिसुखदं शब्दम् पिङ्गयति कपिवत् पिङ्गलो-वा । ईषात्पिङ्गलवर्णो हरितालवर्णो वा । एषो-दरादित्वात् साधुः ।) चातकपत्नी । तन्मांस-गुणाः । लघुत्वम् । शीतत्वम् । कफरक्तपित्तनाशि-त्वम् । अग्निदाहत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ पक्षि-विशेषः । तत्पर्यायः । तेजलः २ ॥ तस्य मांसं शुक्रवृद्धिकरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तित्तिरि-पत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, — “कपिजल इति प्राज्ञैः कथितो गौरतित्तिरः । कपिजल इति ख्यातो लोके कपिशतित्तिरः” ॥ इति भावप्रकाशः ॥ “पित्तश्लेष्माविकारेषु सरक्तेषु कपिजलाः । मन्दवातेषु शस्यन्ते शैत्यमाधुर्यसाधवात्” ॥ इति चरकः । तथा सुश्रुतश्च । “रक्तपित्तहरः शीतो लघुश्चापि कपिजलः । कफोत्प्रेषु च रोगेषु मन्दवाते च शस्यते” ॥ ऋषिकुमारभेदः । अयन्तुश्चेत्केतुपुत्रस्य पुण्डरी-कस्य बन्धुः । यथा कादम्ब्या महाश्वेतोपाख्याने । “सखे ! कपिजल ! किं मामन्यथा सम्भावयसि” ॥) कपितैलं, स्त्री, (कपिभिर्वागैः शिलायाः विदारणात् सम्पादितं यत् तैलम् ।) तुरष्कनामगन्धद्रव्यम् । इति भावप्रकाशः ॥ (तथाचोक्तम् । “सिङ्गाकस्तु तुरष्कः स्याद्यतो यवनदेशगः । कपितैलञ्च सङ्ख्यातं तथा च कपिनामकः” ॥) कपित्थः, पुं, (कपिः तिष्ठति फलप्रियत्वात् लोभात् वा यत्र । कपि + स्था + कः ।) एषोदरादित्वात् सलोपे साधुः ।) वृक्षविशेषः । कत्वेन इति भाषा तत्पर्यायः । दधित्थः २ ग्राही ३ मन्मथः ४ दधि-फलः ५ पुष्पफलः ६ दन्तशठः ७ । इत्यमरः । २ । ४ । २१ ॥ कगित्थः ८ । इति भरतः ॥ मालूरः ९ मङ्गल्यः १० नीलमल्लिका ११ ग्राहिफलः १२ चिरपाकी १३ ग्रन्थिफलः १४ कुचफलः १५ क-पीष्टः १६ गन्धफलः १७ दन्तफलः १८ करभव-ल्लभः १९ काठिन्यफलः २० करञ्जफलकः २१ । अस्यामफलगुणाः । अक्षतम् । उष्णत्वम् । कफ-नाशित्वम् । ग्राहित्वम् । वायुवर्द्धकत्वम् । कण्ड-रोगजिह्वाधिकजडताकारित्वम् । चिदोषवर्द्धक-त्वम् । विषहरत्वम् । रोचकत्वम् । तत्पक्वफल-गुणाः । दोषत्रयहरत्वम् । मधुरास्त्ररसत्वम् ।

कपिल

गुह्यम् । आसर्वभूमिभक्तमहत्त्वम् । हिक्काप-
नोदत्तमत्वम् । ग्राहित्वम् । रुचिप्रदत्वम् । ततः
सर्वदा सेव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

“कपित्थमामं कण्डून् विषघ्नं ग्राहि वातलम् ।
मधुरास्त्रकषायत्वात् सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम्” ॥
इति राजवंशभः ॥ (तथा च चरके ॥

“कपित्थं विषकण्ठाघ्नमामं संग्राहि वातलम् ॥
मधुरास्त्रकषायत्वात् सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ।
परिपक्वं सदोषघ्नं विषघ्नं ग्राहि गुर्वपि” ॥

“कुशदीपेश्वरस्य राज्ञो ज्योतिष्मत्संज्ञकस्य सप्त-
पुत्राणामेकतमः । तद्वर्षमपि तन्नम्रा ख्यातम् ।
तद्विरण्यन्तु विष्णुपुराणे २ यांशे ४ अध्याये
द्रष्टव्यम्”)

कपित्थत्वक, स्त्री, (कपित्थस्य मालूरस्य त्वगिव त्वग-
यस्य ॥) एलवालुकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(एलवालुकशब्देऽस्य विशेषगुणा ज्ञातव्याः ॥)

कपित्थपर्णी, स्त्री, (कपित्थस्य पर्णमिव पर्णं पत्रं
यस्याः । कपित्थपर्ण + गौरादित्वात् ङीष् ॥)
वृक्षविशेषः । कपित्थानीति ख्याता । तत्पर्यायः ।
विरजा २ सुरसा ३ चित्रपत्रिका ४ । इति रत्न-
माला ॥

कपित्थास्यः, पुं, (कपित्थवत् कपित्थफलवत् वस्तु-
लाकारं आस्यं मुखं यस्य ॥) वानरविशेषः । तत्प-
र्यायः । गोलाङ्गुलः २ दधिशोणः ३ नगाटनः ४ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कपिध्वजः, पुं, (कपिर्हनुमान् ध्वजे यस्य तः । प्रतिष्ठा-
पालनपरतन्त्रेण महावीरेण हनुमताधिष्ठित-
ध्वजत्वात् वानरलाञ्छनध्वजत्वाद्वा तथात्वम् ॥)
अर्जुनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा गीतायाम् ॥ १ । २० ।

“अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः” ॥)

कपिनामा, [न] पुं, (कपेर्नामैव नाम यस्य ॥) सि-
ङ्गकः । इति रत्नमाला ॥ (स्वार्थे कन् प्रत्ययेनास्य
प्रमाणमुक्तं भावप्रकाशे यथा,—

“कपितैलञ्च संख्यातं तथा च कपिनामकः” ॥)

कपिपिप्पली, स्त्री, (कपिः कपिवत् रक्तवर्णा पिप्प-
लीव रक्तवर्णपिप्पलीतुल्येति यावत् ॥) रक्ता-
यामार्गः । इति वैद्यकम् ॥ सूर्यावर्तवृक्षः । इति
रत्नमाला ॥

कपिप्रभा, स्त्री, (कपिस्त्वपि प्रभा निजप्रभृतगुण-
प्रसारणं यस्याः । कपीनामपि कण्डूयनादस्या-
स्तथात्वम् ॥) कपिकच्छुः । इति शब्दरत्नावली ॥

कपिप्रभुः, पुं, (कपीनां हनुमदादीनां प्रभुः
नियन्ता ॥) रघुनाथः । इति शब्दरत्नावली ॥
(वानरराजः बाली सुग्रीवश्च ॥)

कपिप्रियः, पुं, (कपीनां प्रियः ॥) आम्नातकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ कपित्थः । इति जटाधरः ॥

कपिरथः, पुं, (कपिर्हनुमान् रथ इव वहनकारी
वाहनं वा यस्य ॥) श्रीरामः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (कपिः महावीरः हनुमान् रथे यस्य
इति युत्पत्त्या कपिलाञ्जितध्वजः अर्जुनः ॥)

कपिलः, पुं, (कमु कान्तौ “कमेः पञ्च” । उणां १ ।

कपिला

५६ । इलच् । पश्चान्तादेशः ॥) मुनिविशेषः । स तु
ज्ञानभक्तिसांख्ययोगप्रचारार्थभगवद्वतारः । कर्ह-
मप्रजापतेरौरसादेवहृतिगर्भजातः । इति श्री-
भागवतम् ॥ (यथा गीतायां १० । २६ ।

“गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः” ॥
सगरराजसन्ततिध्वंसकारी रसातलस्थः कपिलो
मुनिः केषाच्चिन्मते साङ्ख्ययोगप्रचारकर्त्ता न ।
अयन्तु अपरः कश्चित् । स्वनामख्यातो मुनिः ।
एतदर्थं प्रमाणं यथा, रघुः ३ । ५० ।

“अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा
पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः” ॥)

अग्निः । कुक्कुरः । इति हेमचन्द्रः ॥ सिङ्गकनाम-
गन्धद्रव्यम् । इति रत्नमाला ॥ पिङ्गलवर्णः । तद-
युक्ते त्रि । इत्यमरः ॥ १ । ५ । १६—१६ ॥ नीलपीतः ।
कपिलः । इति रमसः ॥ “कपिलो रोचनाच्छविरि-
त्यन्ये” । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते ३ । ३ । २४ ।
“अनन्तः कपिलो भानुः कामदः सर्वतोमुखः” ॥
महादेवः । यथा तत्रैव १३ । १७ । ६७ ।

“कपिलः कपिशः शुक्लः आयुश्चैव परोऽपरः” ॥

विष्णुः । यथा तत्रैव १३ । १४ । १०६ ।

“सनातुसनातनतमः कपिलः कपिरथयः” ॥

नागविशेषः । यथा, हरिवंशे ३ । ११४ ।

“शृङ्गश्च शृङ्गपालश्च कपिलो वामनस्तथा” ॥

दानवभेदः । यथा तत्रैव ३ । ८२ ।

“अयोमुखः शम्बरश्च कपिलो वामनस्तथा” ॥)

कपिलद्युतिः, पुं, (कपिला रक्ता पिङ्गलवर्णा वा
द्युतिः यस्य ॥) सूर्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कपिलद्राक्षा, स्त्री, (कपिला द्राक्षा ॥) द्राक्षाविशेषः ।
तत्पर्यायः । मृद्वीका २ गोस्तनी ३ कपिलफला ४
अमृततरसा ५ दीर्घफला ६ मधुवल्ली ७ मधुफला ८
मधुली ९ हरिता १० हारहारा ११ सुफला १२
मृद्वी १३ हिमोत्तरा १४ पथिका १५ हेमवती
१६ शतवीर्या १७ काष्मरी १८ । अस्या गुणाः ।
मधुरत्वम् । शीतत्वम् । हृद्यत्वम् । मदहर्ष-
दाढत्वम् । दाहमूर्च्छाञ्ज्वरश्वासटण्णाह्लासाना-
शित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मृद्वीकाशब्दे-
ऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

कपिलद्रुमः, पुं, (कपिलः कपिलवर्णो द्रुमः ॥) काक्षी-
नामसुगन्धिकाद्रुमः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कपिलाधारा, स्त्री, (कपिलानां धारा इव दुग्धधारा-
सदृशी शुद्धा धारा यस्याः । यदा कपिलानां
दुग्धधाराभिः सम्भूता निर्मला धारा यस्याः ।
संज्ञायां छापोरिति पाणिनिस्त्वानुसारेण
ऋसः ॥) स्वर्गदी । तीर्थभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

कपिलशिंशपा, स्त्री, (कपिला रक्तपीतमिश्रितवर्णा
शिंशपा ॥) शिंशपावृक्षविशेषः । तत्पर्यायः ।
कपिला २ पीता ३ सारिणी ४ कपिलाक्षी ५
भस्मगर्भा ६ कुशिंशपा ७ । अस्या गुणाः । तिक्त-
त्वम् । शीतवीर्यत्वम् । आमयवातपित्तज्वरश्च-
र्दिहिक्कानाशित्वञ्च इति राजनिर्घण्टः ॥

कपिला, स्त्री, (कपिलो वर्णोऽस्यस्याः अर्श आद्यच् ।
टाप् च ॥) पुण्डरीकनामदिगजपत्नी । इत्यमरः ।

कपिव

१ । ३ । ४ ॥ भस्मगर्भा शिंशपा । रेणुकानाम-
गन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ॥ २ । ६३—१२० ॥

(यथाह राजवल्लभः ।

“रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला द्विजा ।
भस्मगन्धा पाण्डुपुत्री स्मृता कौन्ती हरेणुका” ॥
अस्या गुणादिकं रेणुकाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥) गो-
विशेषः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ सा तु स्वर्णवर्णा । इति
पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते ३ । ८४ । ८२ ।
“कपिला सहवत्सा वै पर्वते विचरत्युत” ॥

दत्तकन्या । यथा, महाभारते १ । ६५ । १२ ॥

“क्रोधा प्राधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः” ॥

कपिलवर्णयोगात् । अनुदात्तत्वाभावात् वर्णा-
दिति न ङीप् ॥) गृहकन्या । शिंशपा । राजरीतिः
इति राजनिर्घण्टः ॥ नदीविशेषः । यथा,—
“कज्जला चक्षुःशालु पूर्णस्मिन् शुभपर्वतः ।
श्रया सह पुरा रेमे यत्र शक्रः सुरेश्वरः ॥
तत्पूर्वस्थां महादेवी नदी कपिलसंज्ञिता ।
तस्यां स्नात्वा नरो गङ्गास्नानजं फलमाप्नुयात्” ॥

इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥ (तीर्थविशेषः ।
यथा, महाभारते ३ । ८३ । ४५ । .
“कपिलातीर्थमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
तत्र स्नात्वाचरित्वा च पितृन् स्नानं देवतान्यपि ।
कपिलानां सहस्रस्य फलं विन्दति मानवः” ॥
कपिलानां पर्याखिनीधेनूनाम् इत्यर्थः ॥ पिङ्गल-
वर्णा । यथा, विष्णुपुराणे २ यांशे । ४ । ३१ ।

“कपिलाश्चाख्याः पीताः कृष्णाश्चैव पृथक् पृथक्” ॥

कपिला कन्या नोपयन्तया यदुक्तं मनुना ३ । ८ ।

“नोदहेत्कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम्” ॥)

कपिलाक्षी, स्त्री, (कपिलं अक्षि तद्वत् पुष्पं यस्याः ॥)

मृगेर्वारुः । कपिलशिंशपा । इति राजनिर्घण्टः ॥

कपिलाश्वः, पुं, (कपिलाः कपिलवर्णाः अश्वाः यस्य ॥)

इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कपिलोमफला, स्त्री, (कपिलोमस्यपि फलति कण्डू-
प्रदानाय प्रभवति या ॥) कपिकच्छुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (शूकशिम्बीशब्देऽस्या गुणा ज्ञेयाः ॥)

कपिलोमा, स्त्री, (कपिलोमवत् लोममन्त्ररी यस्याः ॥)

रेणुका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वितृतिस्तु रेणुका
शब्द द्रष्टव्यः ॥)

कपिलोहं, स्त्री, (कपिरिव कपिवर्णतुल्यं लोहम् ॥)

पित्तलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (पित्तलशब्देऽस्य
गुणा ज्ञातव्याः ॥)

कपिल्लिका, स्त्री, (कपिवर्णा वल्लिका । एधोदरा-
दित्वात् वलोपे साधुः ॥) गजपिप्पली । इति
रत्नमाला ॥ (गजपिप्पलीशब्देऽस्या गुणा ज्ञेयाः ॥)

कपिवक्त्रः, (कपेर्वानरस्य वक्त्रमिव वक्त्रं यस्य भागि-
नेयपर्वतमुनिशापप्रभावात् मातुलस्य देवर्षस्तथा-
त्वम् ॥) नारदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा हि
नारदस्य कपिवक्त्रत्वं जातम् तदुच्यते ।

पुरा किल मातुलभागिन्यौ दाढधिसत्तमौ
नारदपर्वतौ मातुलस्य सम्प्रिया विहर्तुकामौ
देवलोकादिहागतवन्तौ । आगत्य च वृक्षयं
राजानमभ्येत्य तत्राज्ये उषतुः । आसीत्

कपीत

किञ्चानयोः समयः शुभमशुभं वा हृदि जातं सङ्ख्यं परस्परं कथनीयमिति । अथ कदाचित् राजा तावभ्युपेत्य स्वसुतां तदारामनाय नियोजितवान् । अथ गच्छति काले नारदस्तु कन्दर्प-बाणवशगः राजदुहितरि मनो निदधे । धर्म-विदपि नारदः व्रीडमानः तीव्रमिदं मनोभावं भागिनेयाय न प्रशंस । भागिनेयः पर्वतस्तु इङ्गितादिभिर्मातुलं कामार्त्तं वीक्ष्य समयमङ्गादति-क्रुद्धः “इयं नृपसुता तव भार्या भविष्यति त्वमपि वानरमूर्त्तिधरोऽत्र विचरिष्यति” इति तं प्रश-वान् । एतच्छापात् खलु नारदो वानरमुख आसीत् इति पौराणिकी कथा अत्र अनुसन्धेया ॥ विसृतिस्तु महाभारते शान्तिपर्वणि ३० अध्याये द्रष्टव्या ॥

कपिवल्ली, स्त्री, (कपिरिव कपिलोमसदृशी वल्ली ।) गजपिप्पली । इत्यमरः । १ । ५ । १६ ॥

कपिशः पुं, (कपिः वर्णविशेषः अस्यस्य कपिनामा-स्यास्ति वा लोमादित्वात् शः ।) श्यावः । कृष्ण-पीतमिश्रितवर्णः । तद्युक्ते चि । इत्यमरः १ । ५ । १६ ॥ (यथा, रघुः १२ । २८ ।

“सन्ध्याभकपिशस्तस्य विराधो नाम राक्षसः । अतिलुन्मार्गमावृत्य रामस्तेन्दोरिव ग्रहः” ॥

सर्ववर्णमयत्वात् शिवः । यथा, महाभारते १३ । शिवसहस्रनामकीर्त्तने १७ । ६७ ।

“कपिः कपिशः शुक्लः आयुश्चैव परोऽपरः” ॥ सिद्धकनाम गन्धद्रव्यम् । इति मेदिनी ॥

कपिशान्नः, पुं, (कपिशं अन्नं कपिशयुक्तं अन्नं वा यत्र । अन्नस्य कृष्णवर्णतया तस्य श्वेतवर्णत्वाच्च एवमुच्यते ।) शिवः । इति चिकित्सकशेषः ॥

कपिशपुत्रः पुं, (कपिशयाः मदोन्मत्तायाः पिशाच्याः पुत्रः ।) पिशाचः । इति शब्दमाणा ॥

कपिशी, स्त्री, (कपिश इति वर्णवाचितया डीष् ।) माधवी । मदिरा । इति मेदिनी जटाधरश्च ॥ (हलायुधमतेऽस्य स्त्रीत्वमपि दृश्यते) ॥

कपिशीका, स्त्री, (कपिश + स्वार्थे णाङ्गलकात् ईकन् टाप् च ।) मदिरा । इति चिकित्सकशेषः ॥

कपिशीर्ष, स्त्री, (कपीनां प्रियस्थानं शीर्षं वृक्ष-प्राकारादीनां शिर्षदेश एव कपिप्रियत्वात् प्रसि-द्धः । प्राकारार्थवादित्वात् समासः ।) प्राकारा-यम् । तत्पर्यायः ॥ खोडकशीर्षकम् २ क्रयशीर्षम् ३ । इति चिकित्सकशेषः ॥

कपिशीर्षकं, स्त्री, (कपीनां शीर्षवर्णवत् कायति प्रकाशते । कै + कः ।) द्विजुलम् । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ (द्विजुलशब्देऽस्य गुणादयो व्याख्येयाः) ॥

कपीकच्छुः, पुं, (कपिकच्छुरिति संज्ञायां वा दीर्घः ।) कपिकच्छुः । इति शब्दरत्नावली ॥

कपील्यः, पुं, (कपिभिर्वा नरैरतिप्रियत्वात् इज्यते पूज्यते । कपि + यञ् + कप् ।) क्षीरिकावृक्षः । इति जटाधरः ॥ (रामचन्द्रः । इति व्युत्पत्त्यर्थः) ॥

कपीतः, पुं, (कं जलं तत्तुल्यश्वेतवर्णं अपि इतः प्राप्तः अपिरुत्थोपः । यदा कपिभिरितः प्रियत्वेन प्राप्तः ।) श्वेतजटावृक्षः । इति रत्नमाणा ॥

कपोत

कपीतनः, पुं, (कपीनां ईं लक्ष्मीं तनोति विस्तारय-तीति । कपि + ई + तन् + पचाद्यच् । कपीनां कपेर्वर्णस्य वा तनः । अन्येषामपीति । ६ । ३ । १३७ । दीर्घः ।) आस्नातकवृक्षः । गर्दभाण्डवृक्षः । शिरीषवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २७ ॥ अश्वत्थ-वृक्षः । इति मेदिनी । गुवाकवृक्षः । विष्ववृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (आस्नातकशब्दे शिरीष-शब्दे अश्वत्थशब्दे विष्ववृक्षे चास्य गुणादयो ज्ञातव्याः) ॥

कपीन्द्रः, पुं, (कपिश्चासौ इन्द्रश्चेति कपिरिन्द्र इव इति वा ।) हनूमान् । इति शब्दरत्नावली ॥ (कपीनां वानराणामिन्द्रः । सुग्रीवः । बाली । इति रामायणम् ॥ विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । विष्णुसहस्रनामकीर्त्तने १४६ । ६६ ।

“शरीरभूतभट्टोक्ता कपीन्द्रो भूरिदक्षिणः” ॥

कपीष्टः, पुं, (कपीनां इष्टः प्रियः ।) राजादनीवृक्षः । कपित्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कपित्यशब्देऽस्य गुणादय उक्ताः) ॥

कपोतः, पुं, (को वायुः पोतः नौरिवास्य । यदा कट-वर्ण + “कवेरोत्तच् पञ्च” । उणां । १ । ६३ ।

इति श्वेतच् + वस्य पञ्च ।) गृहकपोतः । पायरा इति भाषा । तत्पर्यायः । कलरवः २ पारावतः ३ । इत्यमरः । २ । ५ । १४ ॥ पारावतः ४ द्वेयः ५ रत्नलोचनः ६ । इति रभसः ॥ गृहकुक्कुटः ७ ।

यथा,— “मार्जाररक्षिते दुःखं यादृशं गृहकुक्कुटे” ।

इति प्रयोगात् इति सारसुन्दरी ॥ (यथा, रामायणे । ५ । ६१ । ४ ।

“श्रूयते हि कपोतेन शत्रुः प्ररणागगतः । अक्षितश्च यथान्यायं स्वैश्च मांसैर्निमन्वितः” ॥

वनकपोतः । घुघु इति भाषा । तत्पर्यायः । चित्र-कण्ठः २ । इति मेदिनी ॥ कोकदेवः ३ धूसरः ४ धूमलोचनः ५ दहनः ६ अमिसहायः ७ भीषणः ८ गृहनाशनः ९ । तन्मांसगुणाः । वीर्यबल-वृद्धिकारित्वम् । स्वादुत्वम् । कफपित्तासनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ मधुरत्वम् । शीतत्वम् । कषा-यत्वम् । वातपित्ताशित्वम् । सार्वपतैर्लभर्जनेन विरुद्धत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

(अस्य गुणान्तरं यथा,— “पारावतो गुरुः स्निग्धो रक्तपित्तनिनापहः । संग्राही शीतलस्तज्जैः कथितो वीर्यवर्द्धनः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ “कपोतो वृंहणो बल्यो वातपित्तविनाशनः । तर्पणः शुक्रजननो हितो नृणां रुचिप्रदः” ॥

इति हारीतः ॥ कपोतविशेषस्य गुणाः ॥ यथा,— “गुरुः सलवणः कायकपोतः सर्वदोषहृत्” ॥

इति वामटः ॥ “कषायमधुराः शीता रक्तपित्तनिर्वहणाः । विपाके मधुराश्चैव कपोता गृहवासिनः ॥ १ ॥

तेभ्यो लघुतराः किञ्चित् कपोता वनवासिनः । शीताः संग्राहिणश्चैव स्वल्पं मृदुतराश्च ते” ॥ २ ॥

इति चरकः ॥

कफ

“सर्वदोषहरस्तेषां भेदाशी मलदृषकः ।

कषायखादुलवणो गुरुः कायकपोतकः” ॥

इति सुश्रुतः ॥

कपोतकं, स्त्री, (कपोत इव कपोतवर्णवत्कायति प्रकाशते । कै + कः ।) सौवीराङ्गनम् । इति राज-निर्घण्टः ॥

कपोतचरणा, स्त्री, (कपोतचरणाः चरणाकारो अस्यस्याः ।) नलीनामगन्धद्रव्यं । इति जटाधरः ॥

कपोतपालिका, स्त्री, (पालयति इति । पाल-रक्षणे + कर्त्तरि ण्वुल् । कपोतानां पालिका कपोतान् पालयति इति वा कर्मण्यण्) । विटङ्कः ।

सौधादिप्रान्तकाष्ठादिरचितपक्षिस्थानम् । इत्य-मरः । २ । २ । १५ ॥ पायरा खेप इति भाषा ॥

कपोतपाली, स्त्री, (कपोतान् पालयति इति । पाल-कर्मण्यण् डीप् च । केचित्तु पाल + अच् गौरादि-त्वात् डीष् ।) कपोतपालिका । इति हलायुधः ॥

(यथा माघे ३ । ५१ । “चित्रांसया छत्रिमपत्रिपङ्केः

कपोलपालीषु निकेतनानाम्” ॥)

कपोतवङ्गा, स्त्री, (कपोतो वक्ष्यते प्रतार्थ्यतेऽनया । वन्च् + करणे घञ् कुत्वं टाप् च ।) ब्राह्मीवृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा सुश्रुते । “कपोतवङ्गामूलं हि पिबेदस्त्रसुरादिभिः” ॥)

कपोतवर्णा, स्त्री, (कपोतस्य वर्ण इव वर्णो यस्यः गौरादित्वात् डीष् ।) सूक्ष्मला । इति राज-निर्घण्टः ॥ (सूक्ष्मलाशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः) ॥

कपोतवाणा, स्त्री, (कपोतपाद इव यो वाणः तद्वदा-कारोऽस्याः ।) नलिकानामगन्धद्रव्यम् । इति राज-निर्घण्टः ॥

कपोतसारं, स्त्री, (कपोतः कपोतवर्ण इव सारः कृष्ण-वर्णो यत्र ।) श्वेतोऽङ्गनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कपोताङ्गिः, स्त्री, (कपोतस्य अङ्गिरिव ।) नलीना-मगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२१ ॥

कपोताभः, पुं, (कपोतस्य आभा इव आभाऽस्य ।) कपोतवर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ (मूषिकभेदः ।

“मूषिकश्च कपोताभस्तथैवाष्टादश स्मृताः” । इति सुश्रुतः ॥)

कपोतारिः, पुं, (कपोतानां हरिः शत्रुः ।) श्वेत-पक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

कपोलः, पुं, (कम्पते “कपिगण्डि कटिपटिभ्य ओ-लच्” । उणां १ । ६७ । इति श्वेतच् कपि इति निर्देशात् नलोपः । कं सुखं पोततीति वा एलमहत्त्वे कर्मण्यण्) । सङ्कतिर्यक्सन्निधि-भागः । गाल इति भाषा । तत्पर्यायः । गण्डः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥ गल्लः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा रघुः । ४ । ६८ ।

“तत्र ह्मणावरोधानां भर्तुषु यत्कविक्रमम् । कपोलपाटकादेशि बभूव रघुचेष्टितम्” ॥)

कफः, पुं, (केन जलेन फलति इति । फल निष्पत्तौ “अन्येऽपि” १ । २ । १०१ । इति डः ।) के शिरसि फलति वा प्राग्वङ्कः ।) शरीरस्थधातुविशेषः । तत्पर्यायः । स्नेहा २ संघातः ३ सौम्यधातु ४

कफ

घनः ५ बली ६ । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । सन्धि-
विश्लेषकारित्वम् । मृदुत्वम् । प्रमद्वनत्वम् । स्निग्ध-
त्वम् । कटुत्वम् । शीतत्वम् । जडताकारित्वम् ।
शुक्लत्वम् । शीते वसन्ते निशामुखे पूर्वार्द्धे भुक्ते
च प्रकोपणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अस्य
प्रकोपहेतुः । “गुरुमधुररसातिस्निग्धदुग्धेक्षुभक्ष्य-
द्रवदधिदिननिद्रापूपसर्पिःप्रपूरैः । तुहिनपतन-
काले श्लेष्मणः संप्रकोपः प्रभवति दिवसादौ भुक्त-
मात्रे वसन्ते” ॥ * ॥ तस्य कर्माणि । “स्तमित्यं म-
धुरास्यता शिशिरता शौक्लं प्रसेको मलप्राचुर्यं
स्थिरता रसश्च लवणः कण्डूरतिस्त्रयता । आलस्यं
चिरकारिता कठिनता शोथारुचिस्निग्धता तन्त्रा-
टमुपदेहकासगुस्ता एताः कफोत्था रजः” ॥ * ॥

अस्य प्रशमनाकारणम् ।

“गुरुशीतमृदुस्निग्धमधुरस्थिरपिच्छिलाः ।
श्लेष्मणः प्रशमं यान्ति विपरीतगुणैर्गुणाः” ॥
“रूक्षक्षारकषायतिक्तकटुकव्यायामनिष्ठोवन-
स्त्रीसेवाध्वनियुद्धजागरतिक्तीडापदाघातनम् ।
धूमायुष्मिश्रिरोविरेकवमनस्वेदोपनाह्यादिकं
पानाहारविहारभेषजमिदं श्लेष्माणसुयं जयेत्” ॥

स च पञ्चविधो यथा,—

“अवलम्बक इत्येकः क्लेदकः श्लेष्मकोऽपरः ।
बोधकस्तर्पकश्चेति श्लेष्मा पञ्चविधः स्मृतः” ॥ * ॥

एतेषां लक्षणानि यथा,—

“कफधाम्नान्तु प्रेषाणां यत्करोत्यवलम्बनम् ।
ततोऽवलम्बकाख्यातिं श्लेष्मा प्राप्नोत्युरःस्थितः ॥ १ ॥
आमाशयाश्रितः सोऽन्नक्लेदनात् क्लेदकः स्मृतः ॥ २ ॥
श्लेष्मकश्लेष्मणात् सन्धेः स च सन्धौ व्यवस्थितः ॥ ३ ॥
रसनावस्थितस्त्वेष बोधको रसबोधनात् ॥ ४ ॥
शिरसि प्रस्थितश्चासौ तर्पको नेत्रतर्पणात् ॥ ५ ॥ * ॥

अस्य स्थानानि ।

“उरःकण्ठशिरः क्लोमपर्णाणामाश्रयो रसः ।
मेदो घ्राणश्च जिह्वा च कफस्थानमुरः परम्” ॥ * ॥

(सन्धिसंश्लेषणक्षेहरोपगपूरणबलस्यैर्युक्तं
श्लेष्मा पञ्चधा प्रविभक्त उदककर्मणानुग्रहं करो-
ति । इति तु प्रकारभेदेनास्य कार्यमुक्तम् ॥

अतः परमस्य क्षीणलक्षणमाह ।

श्लेष्मक्षये कक्षतान्तराह आमाशयेतराश्रय-
शिरसां शून्यता सन्धिप्रैथिल्यं दृष्ट्वा दौर्बल्यं
प्रजागरणश्च । तत्र स्वयोनिवर्द्धनद्रव्याण्येव प्रती-
कारः ॥ अतः परमस्यातिवृद्धौ यत्क्षयं तदाह ॥

श्लेष्मवृद्धौ शौक्लं शैत्यं सैथ्यं गौरवमवसाद-
स्तन्त्रानिद्रासन्ध्यस्थिविश्लेषश्च ॥

तत्प्रकृतिकस्य लक्षणम् ।

“गम्भीरबुद्धिः स्थूलाङ्गः स्निग्धकेशो महाबलः ।
स्वप्ने जलाशयालोकी श्लेष्मप्रकृतिको नरः” ॥ * ॥
(अपरश्च यथाह चारीतः ।

“सुस्निग्धवर्णः सितनेत्रदीप्तः

श्यामः सुकेशो न च दीर्घरोमा ।

गम्भीरशब्दः श्रुतशास्त्रनिद्रा-

तन्त्राप्रियस्तिक्तकटूणाभोजी ॥

सुमांस्तुलः स्निग्धरसप्रियश्च

कफणि

संगीतवाद्योऽतिसहिष्णुचित्तः ।
व्यायामशीलो रतलालसोऽसौ
भवेत् कफात्मप्रकृतिर्मानुष्यः ॥
शुक्लाक्षः स्थिरकुटिलातिनीलकेशो
लक्ष्मीवान् जलदमृदङ्गसिंहघोषः ।
सुप्तः सन् सकमलहंसचक्रवाकान्
सम्पश्येदपि च जलाशयान् मनोज्ञान् ॥
रक्तान्तनेत्रः सुविभक्तगात्रः
स्निग्धच्छविः सत्त्वगुणोपपन्नः ।
क्षोभन्तमोमानयिता गुरुणां
ज्ञेयो वलासप्रकृतिर्मानुष्यः ॥
दृढशास्त्रमतिः स्थिरमित्रधनः
परिगण्य चिरात् प्रददाति वज्र ।
परिनिश्चितवाक्यपदः सततं

गुरुमानकरश्च भवेत् स सदा ॥

ब्रह्मरुद्रेन्द्रवरुणैः सिंहाश्वजगोवैः ।

तार्क्ष्यहंससमानूकाः श्लेष्मप्रकृतयो नराः” ॥

इति सुश्रुतश्च ॥

श्लेष्मस्थानान्यत उर्द्धं वक्ष्यामः । तत्रामाश्रय-
पित्ताश्रयस्योपरिष्ठात् तत्प्रत्यनीकत्वादूर्द्धगतित्वा-
त्तेजसश्चन्द्र इवादितस्य स चतुर्विधस्याहारस्या-
धारः । स च तत्रौदकैर्गुणैराहारः प्रक्षिप्तो
भिन्नसंघातः सुखजरश्च भवति ।

“माधुर्यात् पिच्छिलत्वाच्च प्रक्षेदित्वात्तथैव च ।

आमाश्रये सम्भवति श्लेष्मामधुरशीतलः” ॥

स तत्रस्थ एव स्वप्रतया प्रेषाणां श्लेष्मस्थानानां
प्ररीरस्य चोदककर्मणानुग्रहं करोति । उरस्थः-
स्निग्धकसन्धारणमात्मवीर्येणान्नरससहितेन हृद-
यावलम्बनं करोति । जिह्वामूलकण्ठस्थो जिह्वे-
न्त्रियस्य सौम्यत्वात् सम्यगसंज्ञाने वर्तते । शिरस्थः
क्षेहसन्तर्पणाधिकृतत्वादिन्द्रियाणामात्मवीर्येणानु-
ग्रहं करोति । सन्धस्थस्तु श्लेष्मा सर्वसन्धि-
संश्लेषात् सर्वसन्ध्यनुग्रहं करोति ॥ भवति चात्र ।
“श्लेष्मा श्वेतो गुरुः स्निग्धः पिच्छिलः शीत एव च ।
मधुरस्त्वविदग्धः स्याद्विदग्धो लवणः स्मृतः” ॥

तस्याविकृतस्य कर्म ।

“क्षेहे बन्धः स्थिरत्वश्च गौरवं वृषता बलम् ।

क्षमा धृतिरलोभश्च कफकर्माविकारजम्” ॥ * ॥

इति सुखबोधः ॥ पेनः । यथा अश्विकफः इत्यादि ॥

कफकूर्चिका, स्त्री, (कफं कूर्चति विकृतं करोतीति ।

कफ + कूर्च + विकारे + एवल् + टाप् इत्यच् ॥

लाला । लाल् युतु सिक्नि इत्यादि भाषा ॥

तत्पर्यायः । वृणीका २ स्यन्दिनी ३ लाला ४

आस्यासवः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

कफघ्नो, स्त्री, (कफं कफविकृतिं हन्तीति । कफ +

हन् + टक् + डीप् ॥) हृषभाभेदः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (यथा, राजनिर्घण्टे श्रुताङ्गादिवर्ग-
श्चतुर्थः ।

“ञीहृश्चुर्विषघ्नी च कफघ्नी चापराजिता” ॥)

कफणिः, पुं, स्त्री, (केन सुखेन फणति अनायासेन

सङ्गोचविकोचनत्वं प्राप्नोति स्फुरति वा । फण

गतौ, स्फुर सञ्चलने इति वा धातोः इन्

कबन्ध

एषोदरादित्वात् साधुः ।) कफोणिः । इति
हेमचन्द्रः ॥

कफवर्द्धनः, पुं, (कफं कफजनितं विकारं वर्द्धयतीति ।

कफ + वर्ध् + णिच् + ल्युः ।) पिण्डोत्तरवृक्षः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्लेष्मवृद्धिकारके चि । इति

वैद्यकं ॥ (दिवास्वप्नाव्यायामालसमधुरास्त्रलवण-

शीतस्निग्धगुरुपिच्छिलाभिर्यन्दिहायनकयवनेष-

धेल्कटमाधमहामाष-गोधूमतिलपिष्टविकृतिदधि-

दुग्धक्षरापायसेक्षुविकारानुपौदकमांसवसाविस-

मृणालकशेरुकष्टङ्गाटकमधुरवल्लीफलसमश्रुनाथ-

शनप्रभृतिभिः श्लेष्माप्रकोपमापद्यते ॥

“सशीतैः शीतकाले च वसन्ते च विशेषतः ।

पूर्वार्द्धे च प्रदोषे च भुक्तमात्रे प्रकुप्यति” ॥

इति सुश्रुतः ॥)

कफविरोधि, स्त्री, (कफं विश्लेषेण रणद्धीति ।

कफ + वि + रुध् + णिनिः ।) मरिचम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (श्लेष्मनाशके, चि । मरिचशब्दे-

ऽस्य गुणा ज्ञेयाः ॥)

कफान्तकः, पुं, (कफस्य अन्तकः नाशकः । यद्वा ।

कफं अन्तयतीति । कफ + अन्त + करोत्यर्थे

णिच् + एवल् ॥) वर्वुरवृक्षः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (अस्य गुणादिकं वर्वूरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

कफनाशके, चि ॥)

कफारिः, पुं, (कफस्य अरिः दमयितेत्यर्थः ।, शुण्ठी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्लेष्मनाशके, चि । शुण्ठी-

शब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

कफी, [न्] चि, (कफोऽस्त्यस्य । कफ + अस्त्यर्थे ।

“द्वन्द्वोपतापेति” । ५ । २ । १२८ । इनिः ।)

श्लेष्मयुक्तः । तत्पर्यायः । श्लेष्मलः २ श्लेष्मणः ३ ।

इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥ गजे पुं । इति सार-

स्वतः ॥

कफेलुः, चि, (कफं लाति आदत्ते इति । कफ + ला

आदाने + “अन्दू-टङ्गू-जम्बू-कम्बू-कफेलू-कर्कन्डू-

दिधिषु” । उणां १ । ६५ । इति कुप्रत्ययान्तो

निपातितः ।) कफयुक्तः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-

मुणादिदन्तिः ॥ (पुं, श्लेष्मातकवृक्षः ।

“कफेलुः श्लेष्मातकतरौ पुंसीति रूपमङ्गरी” ।

इति “उज्ज्वलदत्तधृतवचनात्” ॥ १ । ६५ ॥)

कफोणिः, पुं, (कं सुखं स्फोरयति । स्फुर स्फुरणे

सञ्चलने च गण्तात् अच् इः । अथवा केन सुखेन

फणति स्फुरतीति वा । स्फुर, फण वा + इन्

उभयतः एषोदरादित्वात् साधुः ।) मुजमध्य-

ग्रन्थिः । कनुइ इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।

कुर्परः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ८० ॥ (कुर्परशब्दे

ऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

कब, ऋ ङ क्षुतौ । वर्णः । इति कविकल्पद्रुमः । (आं-

आत्म-सकं-सेट्-ऋदित् ।) वर्णः शुक्लादिक्रिया ।

ऋ अचकायत् । ङ कबते कविर्विशुम् । कबते

प्रतिमां चित्रकारः । इति दुर्गादासः ॥

कबन्ध, स्त्री, (कस्य प्राणवायोः बन्धः आश्रयः । जल-

पानमेव प्राणधारणकारणम् । कदापि प्राण-

स्थितिः जलं विना नैव स्यात् । यथा, श्रुतिः ।

कविल

“पञ्चदशाहानि माऽशीः काममयः पिबापोमयः प्राणो न पिबतस्ते विच्छेत्स्यते” ॥ जलम् । इत्यमरः । १ । १० । ४ ॥ (यथा, ऋग्वेदे ५ । ८५ । ३ ॥ “नीचीनवारं वरुणः कबन्धं प्रससर्ज रोदसी अन्तरीक्षम्” ॥)

कबन्धः पुं, (कं मुखं बध्यते रुध्यतेऽस्मात् । क + बन्ध + घञ् ।) राज्ञः । रक्षोविशेषः । (यथा, रघुः १२ । ५७ ।

“बधनिर्द्धूतश्रापस्य कबन्धस्योपदेशतः ।

सुमूर्च्छसंख्यं रामस्य समानव्यसने हरौ” ॥

अस्य विवरणादिकमुच्यते । पुरा किल दनुनामा कश्चिदानवः उग्रैः तपसा पितामहं सन्तोषयन् दीर्घमायुः प्राप्तवान् । प्राप्तदीर्घायुरतिगर्वः सुरराजेन सह योद्धुं सुरपुरमगच्छत् । शक्रस्तु रणभूमिगतः प्रसुप्तेन वज्रेणास्य सक्थिनी शिरश्च शरीरमध्ये प्रावेशयत् । न त्वसौ पितामहवरप्रभावतया प्राणान् समोच । अथ स एवं विह्वलविग्रहोऽनाहारादितया क्षिप्रमानो बद्धया याजमानः सुरपतिं प्रसादयामास । इन्द्रस्तु प्रसन्नो योजनमायवौ बाह्वोर्दृष्ट्वा वदनमस्मै वक्षसि प्रादात् । तदा प्रभृत्येवासौ वने विचरन् सुदीर्घबाहुभ्यां वनजादीन् प्राणिनो गृहीत्वा भक्षयन् विचचार । अथ गच्छति काले दशरथात्मजो रामः ससीतालक्ष्मणः पितृसत्यपालनार्थं वने भ्रमन्नुना कबन्धेन सम्प्राप्तः । प्रभूतबलशालिनेन गृहीतोऽपि रामः स्वखड्गेन व्यापादयामास । अथ रामहस्तनाशात् प्राप्तश्रापमोचनसमयोऽयं कबन्धः विह्वलरूपं विहाय दिव्यमूर्त्तिधरः स्वर्लोकं गतः । इति वाल्मीकिरामायणमतम् । महाभारतमते तु अयं विश्वावसुनामा गन्धर्व आसीत् ब्राह्मणश्रापेन राक्षसयोनिं प्राप्तवान् । यदुक्तं तत्रैव ३ । २७८ । ४२ ।

“तस्याचक्षते गन्धर्वो विश्वावसुरहं नृप ।

प्राप्तो ब्राह्मणश्रापेन योनिं राक्षससेविताम्” ॥

उदरम् । इति मेदिनी । (केन वायुना बध्यते संबध्यते वा । धूमकेतुः । प्रवहवायुनोपचीयमानत्वात् तथात्वं तस्य च लोकसुखनाशकत्वं प्रसिद्धम् ॥)

कबन्धः पुं, स्त्री, (केन प्राणवायुना पुनर्बध्यते सम्बध्यते मस्तकहीनस्यापि दैवेन प्राणवेशात् जीवतो नरस्येव क्रियाकारित्वशक्तित्वात् तथात्वम् । क + बन्ध + घञ् ।) क्रियायुक्तापमूर्द्धकलेवरम् । इत्यमरः २ । ८ । ११८ ॥ यथा, मार्कण्डेये ८२ । ६३ ।

“कबन्धाश्चिन्नशिरसः खड्गशक्त्युत्थिपाणयः” ॥

अपि च । “नागानामयुतं तुरङ्गनियुतं सार्द्धं रथानां शतं पत्नीनां दशकोटयो निपतिता एकः कबन्धो रणे । तादृक्कोटिकबन्धनर्त्तनविधौ खेलच्चलत् खे प्रिरस्तेषां कोटिनिपातने रघुपतेः कोदण्डघण्टारवः” ॥ इति प्राचीनाः ।

कवित्यः, पुं, (कपयस्तिष्ठन्त्यत्र । “सुपिस्थः” इति कः । एषोदरादित्वात् साधुः ।) कपित्यवृत्तः । इत्यमरटीका ॥ कवित्यः । इत्यमरमात्रायां पाठः ।

कविलः, पुं, (कव्यार्थं + इलच् ।) कविजवर्गः ।

कमन

इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

कम, उ क उ सृष्टि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुरां - व्यात्म-सकं-सेट् ।) उ कमित्वा कान्त्वा । क उ कामयते । अन्यैर्भादौ पद्यमानस्याप्यस्य कित्करणं कम ऋत इत्यादिना विहितस्य जिङो ज्ञापनार्थं तेन अरे जिङोऽप्राप्तिपक्षे अचकमत । चकमे कभिता इत्यादि सिद्धम् । इति दुर्गादासः ॥

कम, उ उ कान्तौ । इति मुग्धबोधव्याकरणम् । (भां-व्यात्म-अकं-सेट् ॥)

कम्, व्य (कमुकान्तौ णिङभावे विच् ।) जलम् । शिरः । सुखम् । मङ्गलम् । पादपूरणम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा ऋग्वेदे । १ । १२३ । ११ ॥ “सुसंकाशा मातृमृष्टेव योषा विस्तन्वं कृणुषे दृष्टे कम्” । “अत्र कमिति पादपूरणे अथवा कमिति सुखवचनं सुखं यथा भवतीति” भाष्यम् ॥)

कमठं, स्त्री, (कम + ‘कमेरठः’ । उणां १ । १०२ । इति + अठ ।) भाण्डभेदः । तत्तु मुनीनां जलपात्रम् । इति मेदिनी ॥

कमठः, पुं, (के जले मठति वसतीति । क + मठ वासे + पचाद्यच् ।) कच्छपः । इत्यमरः १ । १० । २१ ॥ (यथा महाभारते ।

“कमठपृष्ठकठोरमिदं धनु-

र्मधुरमूर्त्तिरसौ रघुनन्दनः” ॥

मकठाल्कामठं मांसं रामटेन समन्वितम् ।

यदि सर्पिःसमायुक्तं का सुधा वसुधातले” ॥

इत्युद्धटः ॥ * ॥ गुणादयोऽस्य कच्छपशब्दे ज्ञातव्याः ॥ भगवद्विष्णोर्द्वितीयावतारः । यथा हटयोगदीपिकायाम् । १ । १० ।

“अशेषतापतप्तानां समाश्रयमठो हटः ।

अशेषयोगयुक्तानामाधारकमठो हटः” ॥)

वंशः । इति शब्दरत्नावली ॥ दैत्यविशेषः । मुनिभाजनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ शक्तकी इति धरणी ॥

(नृपविशेषः । यथा महाभारते । २ । ४ । २२ ।

“कक्षसेनः क्षितिपतिः क्षेमकक्षापराजितः ।

काम्बोजराजः कमठः कम्पनश्च महाबलः” ॥)

कमठी, स्त्री, (कमठ + पुंयोगादिति जातेरिति वा डीष् प्रत्ययः ।) कच्छपी । इत्यमरः १ । १० । २४ ॥

(यथा श्रान्तिश्रुते ४ । १३ ।

“इदानीमस्माकं जठरकमठीपृष्ठकठिना-

मनोवृत्तिस्तत् किं व्यसनिविमुक्तैव क्षपयसि” ॥)

कमण्डलुः, पुं, स्त्री, (कस्य प्रजापतेः जलस्य वा मण्डः सारः तं लाति आदत्ते । ला + मितच् ।) इत्यमरः १ । १० । २४ ॥

सङ्गासिनां मृत्काष्ठादिमयपात्रम् । तत्पर्यायः । कुण्डो २ । इत्यमरः ७ । २ । ४६ ॥ करकः ३ ।

(यथा मनुः २ । ६४ ॥

“मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृहीतान्यानि मन्त्रवित्” ॥)

अन्तवृत्तः । इति मेदिनी ॥

कमण्डलुतरः, पुं, (कमण्डलुकारस्तः ।) अन्तवृत्तः । इति रत्नमाणा ॥

कमनं, चि, (कम + निष्भावे युच् । अनुदात्तश्चेति

कमल

कमेर्युच् वा ।) कामुकम् । अभिरूपम् । इति मेदिनी ॥ (यथा भागवते १ । ६ । ३३ ।

“त्रिसुवनकमनं तमालवर्णं

रविकरगौरवराम्बरं दधाने” ॥)

कमनः, पुं, (काम्यतेऽनेन । कमेः + करणे + युच् ।) कामः । अशोकवृक्षः । इति मेदिनी । ब्रह्मा ॥

इति हेमचन्द्रः ॥

कमनच्छदः, पुं, (कमनः कमनीयः कृदः पक्षो यस्य ।) कङ्कपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥

कमनीयं, चि, (काम्यते यत् कमेः कर्मणि अनीयर् ॥)

कामनायोग्यम् । तत्पर्यायः । चारु २ हारि ३

रुचिरम् ४ मनोहरम् ५ वरुण ६ कान्तम् ७ अभिरामम् ८ बन्धुरम् ९ वामम् १० रुच्यम् ११ सुष-

मम् १२ शोभनम् १३ मञ्जु १४ मङ्गलम् १५ मनोरमम् १६ साधु १७ रुच्यम् १८ मनोज्ञम् १९

पेशलम् २० हृद्यम् २१ सुन्दरम् २२ काम्यम् २३ कम्पम् २४ सौम्यम् २५ मधुरम् २६ प्रियम् २७ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कुमारः १ । ३७ ।

“आरोपितं यद्विरिञ्चनं पश्चात्

अनन्यनारीकमनीयमङ्गम्” ॥)

कमन्धं, स्त्री, (कम् शिरः अन्यं शून्यं यस्य ।) कबन्धम् । (कमं कान्तिं जीवनं वा दधाति विदधातीति । कम + धा + ड । एषोदरादित्वात् साधुः ।)

जलम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

कमरः, चि, (कामयते इति । कम् + “अर्त्ति-कमि-भमीति” उणां ३ । १३२ । अरश्चित् ।) कामी ।

इत्यादिकोषः ॥

कमलं, स्त्री, (कमेः णिङ् भावे वृषादित्वात् कलच् ।

कम् जलं अलति अलं करोति वा । अल् + अच् । अन्तर्गिजन्तो वा ।) जलजपुष्पविशेषः । तत्पर्यायः ।

पद्मम् २ पाथोजम् ३ नलम् ४ नलिनम् ५ अम्भोजम् ६ अम्बुजम् ७ अम्बुजम् ८ श्रीः ९ अम्बुस-

हम् १० अम्बुपद्मम् ११ सुजलम् १२ अम्भोर-

हम् १३ सारसम् १४ पङ्कजम् १५ सरसीरुहम् १६ कुटपम् १७ पाथोरुहम् १८ पुष्करम् १९

वार्ष्मम् २० तामरसम् २१ कुशेशयम् २२ कञ्जम् २३ कजम् २४ अरविन्दम् २५ शतपत्रम् २६

विसकुसुमम् २७ सहस्रपत्रम् २८ महोत्पलम् २९ वारिरुहम् ३० सरसिजम् ३१ सलिलजम् ३२

पङ्केरुहम् ३३ राजीवम् ३४ । (यथा रघुः । ३ । ३६ ।

“अगच्छदं गेन गुणाभिलाषिणी

नवावतारं कमलादिवात्पलम्” ॥)

अस्य गुणाः शीतलत्वम् । स्वादुत्वम् । रक्तपित्त-

भ्रमात्तिनाशित्वम् । सुगन्धित्वम् । आन्तिसन्ताप-

शान्तिपरमदृष्टिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

(तथाच भावप्रकाशः ।

“कमलं शीतलं वर्णं मधुरं कफपित्तजित् ।

दृष्ट्वादाहस्यविस्फोटविषवीसर्पनाशनम् ॥

विशेषतः सितं पद्मं पुण्डरीकमिति स्मृतम् ।

रक्तं कोकनदं ज्ञेयं नीलमिन्द्रीवरं स्मृतम् ॥

धवलं कमलं शीतं मधुरं कफपित्तजित् ।

तस्मादल्पगुणं किञ्चिदन्यद्रक्तोत्पलादिकम्” ॥)

कमिता

जलम् । ताम्रम् । लोम । औषधम् । इति मे-
दिनी ॥ सारसपत्नी । इत्यमरः । १।१०।४० ॥
कमलः, पुं, (कमे + कलच् । यदा को वायुः तस्य
अमः गतिः तं लाति आदत्ते । क + अम + ला +
कः ।) मृगविशेषः । इति मेदिनी ॥ भ्रुवकभेदः ।
यथा, सङ्गीतदामोदरः ॥
“उक्तो मलयतालेन लघुमध्ये स्फुरेद्गुरुः ।
सप्तदशाक्षरैर्युक्तः कमलोऽयं भयानकः” ॥
कमला, स्त्री, (काम्यतेऽसौ कमेः वधादित्वात् कलच्
कमलं अस्वस्याः इति वा । अश् + आद्यच् । टाप्
च ।) लक्ष्मीः । (“कमला श्रीर्हरिप्रिया” इत्य-
मरः । १।१२८ ॥) वरस्त्री । इति मेदिनी ॥
खनामख्यातनिम्बुकः । कमलालेवु इति भाषा ।
यथा,—
“रम्भाफलं तिलिङ्गीकं कमला नागरङ्गकम् ।
फलान्येतानि भोज्यानि एभ्योऽन्यानि विवर्जयेत्” ॥
इति तन्त्रसारे पुरश्चरणप्रकरणम् ॥
(कुन्दोविशेषः । यथा, उत्तरनाकरे ।
“दिग्गुणनगसहितः स गण इह हि विहितः ।
फणिपतिमतिविमला क्षितिपभवति कमलेति” ॥
नर्तकीविशेषः । यथा राजतरङ्गिण्यम् ४।४२४ ।
“नर्तकी कमला नाम कान्तिमन्तं ददर्श तम् ।
असामान्याक्षतेः पुंसः सा ददर्श सविस्मया” ॥
पुरीविशेषः । यथा तत्रैव ४ । ४८३ ।
“राजा मङ्गागपुरस्तु चक्रं विपुलकेशवम् ।
कमला सा खनाम्नापि कमलाख्यं पुरं यधात्” ॥
गङ्गा । यथा काशीखण्डे २६ । ४४ ।
“कमला कल्पलतिका काली कलुषवैरिणी” ॥
कमलासनः, पुं, (कमलमासनमस्य । विष्णोर्नाभि-
पद्मजातत्वात् तथात्वम् ।) ब्रह्मा । इत्यमरः । १ ।
१ । १७ ॥ (यथा भागवते ५।२० । ३० । “यस्मिन्
वृहत्पुष्करं ज्वलनशिखामलकनकपत्रायुतायुतं
भगवतः कमलासनस्याध्यासनं परिकल्पितम्” ॥
स्त्री, कमलाया लक्ष्म्या असनं क्षेपणं दानमि-
त्यर्थः । यथा, शुभ्रविरचिते राजेन्द्रकर्णपूरे ५३ ।
“तात्पर्यं कमलासने विचरितं गौरिहितैः पालिता” ॥
“कमलाया लक्ष्म्या असने क्षेपणं याचकेभ्यो दाने
इत्यर्थः । अथच कमलरूपे विष्टरे ब्रह्मणः पद्मा-
सगत्वात्” ॥ इति तट्टीका ॥
कमलिनी, स्त्री, (कमलानि सन्त्यत्र । पुष्करादिभ्यो
देशे इति इनिः ।) पद्मिनी । (यथा रघुः ६।२७ ।
“अभिययुः सरसो मधुसम्भृतां कमलिनीमलि-
नीरपतत्रिणा” ॥) पद्माकरः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (गङ्गा यथा काशीखण्डे २६ । ४० ।
“कुसुदती कमलिनी कान्तिः कल्पितदायिनी” ॥)
कमलौत्तरं, स्त्री, (कमलमिव उत्तरं । यदा कमला-
दुत्तरं उत्कृष्टमिव ।) कुसुम्भपुष्पम् । इत्यमरः ।
२।६।१०६ ॥
कमा, स्त्री, (कम शिष्टभावे बाहुलकात् स्त्रियां
भावे अः । टाप् ।) शोभा । इति राजनिर्घण्टः ॥
कमिता, [कट] त्रि, (कम + शिष्टभावे ङच् ।) का-
मुकः । इत्यमरः । ३।१।२३ ॥

कम्प

कम्पः, पुं, (कपि चलने + भावे घञ् ।) गात्रादि-
चलनम् । तत्पर्यायः । वेपथुः २ । इत्यमरः । १ । ७ ।
३८ ॥ वेपनम् ३ वेपः ४ कम्पनम् ५ । इति राजनि-
र्घण्टः ॥ (यथा विक्रमोर्व्वश्याम् । “मुञ्चति न ताव-
दस्या भयकम्पः कुसुमकोमलं हृदयम्” । “न
कम्पो वायुना विना” । इति वैद्यकम् ॥)
कम्पनं, त्रि, (कपि चलनशब्दार्थादिति युच् ।) कम्प-
युक्तः । कांपुने इति भाषा । तत्पर्यायः । चल-
नम् २ कम्पम् ३ चलम् ४ लोलम् ५ चलाचलम् ६
चञ्चलम् ७ तरलम् ८ पारिलवम् ९ परिस्त्रवम्
१० । इत्यमरः । ३।१।७४ ॥ चपलम् ११
चटुलम् १२ । इति तट्टीका ॥
(यथा महाभारते १३।१४।७२ ।
“हिरण्यकशिपुर्गोऽभूदानवो मेघकम्पनः” ॥
यथा सिद्धान्तकौमुद्याम् ॥ “कम्पा कम्पना
शाखा” । पां ३।२ । १५३ ॥ कपि + भावे + ल्युट् ।)
कम्पे स्त्री । इति मेदिनी ॥
कम्पनः, पुं, (कम्पयति वेपथुयुक्तं करोति शिशिरे-
त्येति यावत् कपि + णिच् + युच् । ल्युवा ।) शि-
शिरश्चतुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(नृपविशेषः । यथा महाभारते २।४।२२ ।
“काम्बोजराजः कमठः कम्पनश्च महाबलः ।
सततं कम्पयामास यवनानेक एव यः” ॥)
कम्पलक्ष्मा, [नृ] पुं, (कम्पः चलनं लक्ष्मा लक्ष्मणं यस्य ।)
वायु इति शब्दरत्नावली ॥
कम्पाकः, पुं, (कम्पया चलनेन कायति प्रकाशते
इति । कम्प + कै + कः ।) वायुः । इति हेमचन्द्रः ॥
कम्पितं, स्त्री, (कपि + भावे + क्तः ।) चलनम् । तत्प-
र्यायः । कम्पनम् २ कम्पः ३ वेपनम् ४ वेपथुः ५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (कपि + कर्त्तरि + क्तः ।)
कम्पयुक्ते त्रि ॥ (यथा रघुः । २।१३ ।
“पुङ्क्तस्तथारैर्गिरिनिर्भराणा-
मनोकम्पाकम्पितपुष्पगन्धी” ॥)
कम्पिलः, पुं, (कम्प + इलच् ।) रोचनी । कमला
गुंडि इति भाषा । तस्य रूपान्तराणि काम्पिलः ।
कम्पिलः । कम्पीलः । कम्पिल्यः । इत्यमरटीकायां
मुकुटादयः ॥
कम्पिलकः, पुं, (कम्पिल + स्वार्थे + कन् ।) उत्तवि-
शेषः । कमिला इति देशान्तरभाषा । तत्पर्यायः ।
रत्नाङ्कः २ रेची ३ रेचनकः ४ रङ्गकः ५ लोहि-
ताङ्कः ६ कम्पिलः ७ रत्नचूर्णकः ८ तस्य गुणाः ।
विरेचकत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । व्रणकफ-
कासतन्तुक्षमिनाशित्वम् । लघुत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (अस्य तैलगुणाः । तुम्बोकोशाम्बदन्ती-
द्रवन्तीश्यामासप्तला नीलिकाकम्पिलकशङ्खिनी-
खेहास्तिककटुककषाया अधोभागदोषहराः क्रि-
मिकफकुष्ठानिलहरा दुष्टव्रणविशोधनाश्च ॥ इति
सुश्रुतः ॥)
कम्पः, त्रि, (कपि + नमि-कम्पीति रः ।) कम्पयुक्तः ।
कम्पान्वितः । इत्यमरः । ३।१।७४ ॥
(यथा नैषधे । १।१४२ ।
“सुताः कमाङ्गय चिराय चूडते-

कम्बु

विधाय कम्पाणि मुखानि कं प्रति” ॥)
कम्ब, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-प
सेट् ।) कम्बति । इति दुर्गादासः ॥
कम्बरः, पुं, (कम्ब + अरन् ।) चित्रवर्णः । कर्बूर-
वर्णः । तद्वति त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥
कम्बलं, स्त्री, (कम्बते । इति कसु कान्तौ + कमेवुक्
चेति कलः । कम्बगतौ वधादित्वात् कलच् वा ।)
जलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
कम्बलः, पुं, (कं कुत्सितं शिरो वा कं सलिलं वा
बलते बल संवरणे सञ्चारणे च अच् । यदा
कम्ब + गतौ इति धातोः वधादित्वात् कलच् ॥)
खनामख्यातमेघादिलोमरचितवस्त्रासनादि । तत्
पर्यायः । रत्नकः २ । इत्यमरः । २।६।११६ ॥
वेष्टकः ३ रोमयोनिः ४ रेणुका ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ प्रावारः ६ । इति जटाधरः ॥
(यथा महाभारते ३।३।५१ ।
“न तथा सुखयत्यग्निं प्रावारा न कम्बलाः ।
शीतवातादितं लोकं यथा तव मरीचयः” ॥)
नागराजः । सास्त्रा । प्रावारः । क्षमिः । इत्यमरः ।
३।३।१६३ । मेदिनी च ॥ उत्तरासङ्गः । इति
मेदिनी ॥ मृगविशेषः । इति जटाधरः ॥
(नागभेदौ । अयनयोरेकः अधस्तात् पाताले वासुकि
प्रमुखो निवसति अपरस्तु वरुणदेवसभास्थः ।
यथाक्रमं उदाहरणे द्रष्टव्ये ।
यथा, भागवते ५।२४।३१ ।
“ततोऽधास्तात् पाताले नागलोकपतयो वासु-
किप्रमुखाः शङ्खकुलिकमहाशङ्खध्वेतधनं यद्यत-
राष्ट्रशङ्खचूडकम्बलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभो-
गिनो महामर्षा निवसन्ति” ॥
यथा महाभारते २।६।६ ।
“कम्बलाश्वतरौ नागौ धृतराष्ट्रवणाहकौ” ॥
कम्बलाद्यधिष्ठितप्रयागान्तर्वर्त्तितोर्थविशेषः ।
यथा, महाभारते । ३।तीर्थयात्रापर्वणि ८५।७५ ।
“प्रयागं सप्रतिष्ठानं कम्बलाश्वतरौ तथा ।
तीर्थं भोगवती चैव वेदिरेषा प्रजापते” ॥
कम्बलिवाहकं, स्त्री, (कम्बलः सास्त्रा अस्ति एषाम्
इति इनिः । कम्बलिभिर्दृष्टैरुह्यते । वह + कर्मणि
ण्यत् स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) वषवहनीय-
शकटम् । तत्पर्यायः । गन्त्री २ । इत्यमरः ।
२।८।५२ ॥ गान्त्री ३ । इति तट्टीका ॥
कम्बिः, स्त्री, (कसु + बाहुलकात् + विन् । यदा
कम्बति प्राप्नोति जानाति वा अत्रादि अनया ।
कम्ब + करणे इन् ।) दर्विः । इत्यमरः । २।६।३४ ।
हाता इति भाषा ॥ इति मेदिनी । वंशांशः ।
वाँशेर पाव इति भाषा ॥
कम्बुः, पुं, स्त्री, (कसु + जत्रादयश्चेति निपातनात् ।
साधुः । कसु + उन् वुक्चेति वा ।) शङ्खः ।
इत्यमरः । १।१०।२३ ॥ (यथा भागवते । ४।७।२० ।
“कम्बजचक्रशरचापगदासिचर्म-
व्यैर्हिरण्यमुजैरिव कार्णिकारः” ॥)
कम्बुः, पुं, (कम्ब गतौ इति मृगयादित्वात् उन्
वुगागमो वा । निपातनात् वा साधुः ॥) वज्रवम् ।

कर

(यथा महाभारते ३।२३२।४४।
 “शतं दासीसहस्राणि कौन्तेयस्य महात्मनः।
 कम्बुकेयूरधारिण्यो निष्ककराः खलङ्कृताः” ॥)
 शम्बुकः। हस्ती। इत्यमरः। ३।३।१३३। मेदिनी च ॥
 कर्वूरवर्णः। ग्रीवा। नलकम्। इति हेमचन्द्रः।
 फाँपा हाड़ इति भाषा ॥
 कम्बुका, स्त्री, (कम्बुरिव कायति शोभते प्रकाशते
 वा। कै + कः टाप् च।) अश्वगन्धावृत्तः। इति रत्न-
 माला। (गुणादयोऽस्या अश्वगन्धावृत्ते ज्ञेयाः ॥)
 कम्बुकाष्ठा, स्त्री, (कम्बु चित्रवर्णं काष्ठं यस्याः।)
 अश्वगन्धावृत्तः। इति राजनिर्घण्टः ॥
 कम्बुग्रीवा, स्त्री, (कम्बुवत् रेखात्रयशोभिता ग्रीवा।)
 कम्ब्यावृत्तिरेखात्रययुक्ता ग्रीवा। इत्यमरः। २।६।८८॥
 (कम्बुः शङ्खस्तद्वत् रेखात्रययुक्ता ग्रीवा यस्येति विग्रहे
 वाच्यलिङ्गः। यथा महाभारते। १।१५३।१८।
 “कम्बुग्रीवः पुष्कराक्षो भर्ता युक्तो भवेन्मम” ॥)
 कम्बुपुष्पो, स्त्री, (कम्बुः शङ्खः तद्वत् शुक्लं पुष्पं यस्याः।)
 शङ्खपुष्पोवृत्तः। इति राजनिर्घण्टः। (शङ्खपुष्पो-
 वृत्तेऽस्या गुणा व्याख्याः ॥)
 कम्बुमालिनी, स्त्री, (कम्बुतुल्यपुष्पाणां माला समूहः
 अस्ति अस्याः।) शङ्खपुष्पो। इति राजनिर्घण्टः ॥
 कम्बोजः, पुं, (कम्ब + क्ज।) शङ्खविशेषः। देश-
 भेदः। (यथा तन्त्रशास्त्रम्।
 “पञ्चनदं समारभ्य स्नेच्छादक्षिणपूर्वतः।
 कम्बोजदेशो देवेशि वाजिराशिपरायणः” ॥)
 हस्तिप्रभेदः। इति मेदिनी ॥ (तद्देशवासिनि त्रि ॥)
 कम्बुवातायी, [न्] पुं, (कम्बुः शङ्खः स इव व्यातायी।
 शङ्खतुल्ययुक्तपूर्वकायत्वात्स्थायत्वम् ॥) शङ्खचिह्नः।
 इति महाभारतम् ॥
 कम्बारी, स्त्री, (कं जलं विभर्ति धारयतीति। डु भट्ट
 धारणपोषणयोः + कर्मण्यण् + डीप् गौरादि-
 त्वात् डीष् वा।) गम्भारीवृत्तः। इति शब्दमाला-
 राजनिर्घण्टौ। (गम्भारीशब्देऽस्या गुणादयो व-
 क्तव्याः ॥)
 कम्बु, स्त्री, (कं जलं तत्तुल्यं शैवं विभर्ति। भट्ट + डुः।)
 उशीरम्। इति राजनिर्घण्टः ॥
 कम्बः, त्रि, (कामयतीति। कम् + नमिकम्पीति रः।
 ३।२।१६७।) कामुकः। मैथुनेच्छाविशिष्टः।
 इत्यमरः। ३।१।२४॥
 (स्त्री, गङ्गा। यथा काशीखण्डे २६।४४।
 “कमनीयजला कम्बा कपर्दिसुकपर्दगा” ॥
 जङ्घुं प्रतीपं शान्तनुं कामितवती कम्बा कामुका ॥
 इति तट्टीका ॥ काम्यतेऽसौ इति ॥)
 कमनीयम्। यथा,—
 “लोभां दृष्टिमितस्ततो वितनुते सभूलताविभ्रमा-
 माभुमेन विवर्तिता बलिमता मध्येन कम्बस्तनी” ॥
 इति शकुन्तले १ अङ्के ॥
 कम्ब्या, स्त्री, (को वायुः स इव वेगेन याति अथवा
 कं जलं तस्य स्रोत इव याति। क + या + क्। तत्र
 तिष्ठति। स्था + कः टाप् च।) वयस्या। इत्यमर-
 टीकायां स्वामी ॥ काकोली इति ख्याता ॥
 करः, पुं, (कं सुखं राति ददातीति। रा + कः ॥) राज-

करक

खम्। खाना इति पारस्यभाषा। तत्पर्यायः।
 भांगधेयः २ बलिः ३। इत्यमरः। २।८।२७॥
 कारः ४। इति तट्टीका ॥ प्रत्यायः ५। इति
 मेदिनी ॥ * ॥
 अथ राज्ञां करग्रहणप्रकारः। क्रयविक्रयादिना
 लाभादीन् संप्रेक्ष्य राजा करो ग्रहीतव्यः।
 यथा, मनुः। ७।१२७-१३३।
 “क्रयविक्रयमध्वानं भक्तञ्च सपरिव्रजम्।
 योगक्षेमञ्च संप्रेक्ष्य बणिजो दापयेत् करान् ॥
 यथा फलेन युज्येत राजा कर्त्ता च कर्मणा।
 तथावेक्ष्य नृपो राष्ट्रे कल्पयेत् सततं करान्” ॥* ॥
 राज्ञा राज्यात् वार्षिकः करोऽल्पाल्पं कृत्वा
 ग्रहीतव्यः। यथा,—
 “यथाल्पाल्पमदन्त्याद्यं वार्योकोवत्सष्टपदाः।
 तथाल्पाल्पो ग्रहीतव्यो राष्ट्राद्राज्ञाब्दिकः करः” ॥
 मूलादधिकयोः पशुहिरण्ययोः पञ्चाशद्भागरूपः
 करो ग्राह्यः ॥ धान्यानां भूम्युत्कर्षापेक्षया कर्ष-
 काणां क्षेत्रलाघवगौरवापेक्षया च षष्ठोऽष्टमो
 द्वादशो वा भागो राज्ञा ग्रहीतव्यः।
 यथा,—
 “पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययोः।
 धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वा” ॥* ॥
 द्रुमाश्ममधुसर्पिरादीनां
 षड्भागो लाभात् ग्रहीतव्यः। यथा,—
 “आददीताश्च षड्भागं द्रुमाश्ममधुसर्पिर्भाम्।
 गन्धौघधिरसानाञ्च पुष्पमूलफलस्य च ॥
 पत्रशकटगानाञ्च चर्मणां वैदलस्य च।
 मृगमयानाञ्च भाङ्गानां सर्वस्याश्ममयस्य च” ॥* ॥
 अतिक्षीयधनोऽपि राजा
 श्रोत्रियब्राह्मणात् करं न गृह्णीयात्। यथा,—
 “म्रियमाणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात् करम्।
 न च क्षत्र्यास्य संसीदेच्छ्रोत्रियो विषये वसन्” ॥* ॥
 (कीर्यते विक्षिप्यतेऽसौ कर्मणि + अप्। हस्त-
 करिशुण्डयोस्तु करणेऽपि अप् ॥) वर्षोपलः।
 किरणः। (यथा रामायणे ६।११।४४।
 “तीक्ष्णः पटुर्दिनकरः करैस्तापयते जगत्” ॥)
 हस्तः। (अमरः। ३।३।१६३॥) हस्तिशुण्डः।
 इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ३।११।२८।
 “एवन्तु ब्रुवतस्तस्य मैत्रेयस्य विशाम्पते।
 ऊरुं गजकराकारं करेणाभिजघान सः” ॥)
 कर्मोपपदे कर्तृवाचकः। यथा। सुखकर इत्यादि ॥
 (यथा, रामायणे ६।११।४४।
 “तीक्ष्णः पटुर्दिनकरः करैस्तापयते जगत्।
 प्रतिलोमञ्च ते वायुस्त्वत्पराभवलक्ष्णम्” ॥)
 करकं, स्त्री पुं, (किरति विक्षिपति जलं अस्मात्
 करोति जलमत्र वा। कृ + वा कृ “कृत्वादिभ्यः
 संज्ञायां वुन्” ॥ उणां ५। ३५। इति वुन् ॥)
 करङ्गः। कमण्डलुः। इति मेदिनी ॥
 (यथा, मनुः। ४। ६६।
 “उपानहौ च वासश्च घृतमन्येनधारयेत्।
 उपवीतमण्डलारं खजं करकमेव च” ॥)
 करकः, पुं, (करोति वाष्पादिजनितदोषाभावं

करघ

कृणोति फलपत्रादिभिः वायुपित्तादिदोषं नाश-
 यति वा कृण्व हिसायां “कृत्वादिभ्यः संज्ञायां
 वुन्” ॥ उणां ५। ३५। इति वुन् ॥ दाडिमवृत्तः।
 राजकरः। पक्षिविशेषः। लङ्गाकरवृत्तः। इति
 हेमचन्द्रः ॥ पलाशवृत्तः। इति हारावली ॥
 कोविदारवृत्तः। वकुलवृत्तः। करीरवृत्तः।
 नारिकेलस्थिः। इति राजनिर्घण्टः। माला इति
 भाषा ॥ (यथा, रामायणे ५। १४। ४८।
 “हिरण्यवैश्व करकैर्भाजनैः स्नाटिकैरपि” ॥)
 करकच्छपिका, स्त्री, (कच्छपस्तदाकृतिरस्यस्याः ठन्।
 करे स्थिता कच्छपिका कच्छपाकारमुद्रा।)
 कूर्ममुद्रा। यथा,—कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥
 “करकच्छपिकां कुर्यात् कूर्ममन्त्रेण साधकः।
 तत्र संस्कृतपुष्पेण पूजयेदात्मनो वपुः” ॥
 करकण्टकः, पुं, (करे हस्ते कण्टक इव।) नखः।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 करका, स्त्री पुं, (कृणोति हिनस्ति आम्नादिफलम्।
 “कृत्वादिभ्यो वुन्” ॥ वुन्न्तात् टापि क्षिपकादि-
 त्वात् प्रत्ययस्थादिति इत्वं न किरति क्षिपति जलं
 वा।) मेघभवशिखा। शिख इति भाषा। तत्प-
 र्यायः। वर्षोपलः २। इत्यमरः। १।३।१२॥
 मेघोपलः ३। इति मेदिनी ॥ वीजोदकम् ४
 घनकफः ५ मेघाक्षि ६ वार्षरः ७ करः ८
 करकः ९। इति शब्दरत्नावली ॥ राधरङ्गः १०
 धाराङ्कुरः ११। इति जटाधरः ॥ मेदिन्यां राध-
 रङ्ग इति पाठः ॥ (यथा मेघदूते ५६।
 “ताङ्कुर्वीथास्तुमुलकरकावृष्टिहासावकीर्णान्” ॥)
 करकाम्बाः, [स्] पुं, (करकावत् प्रीतलं अम्भो
 जलं यच्च।) नारिकेलवृत्तः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 करग्रहः, पुं, (करः इयं मम भार्या इति प्रतिज्ञया
 गृह्यतेऽत्र वरेणेति यावत्। ग्रह + अधिकरणे
 अप्।) विवाहः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
 आर्य्यासप्तशती। ६०३।
 “सा गुणमयी स्वभावस्वच्छा सुतनुः करग्रहायता।
 अमिता बहुमन्त्रविदा भवता काष्ठीरमालव” ॥)
 करग्रहणञ्च ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशती। ६२६।
 “सकरग्रहं सरुदितं
 साक्षेपं सगखमुष्टि सजिगीषम्” ॥)
 करग्रहारम्भः, पुं, (करग्रहस्य करादानस्य आरम्भः
 प्रजाभ्यः।) राज्ञां प्रजाभ्यो नववर्षीयकरस्य प्रथमा-
 दानम्। तद्दिनं पुण्याह इति ख्यातम्। तस्याप-
 भाषा पुण्या। तस्य शुभदिननिरूपणम् यथा,—
 “तीक्ष्णोऽग्रवक्त्रोऽरिभेषु लभे
 श्रीर्घोदये भानुदिने शुभाहे।
 कुर्यादनुक्तानि समीहितानि
 करग्रहारम्भमपि प्रजाभ्यः” ॥
 इति ज्योतिषम् ॥ अस्यार्थः। अश्लेषार्द्राज्येष्ठा-
 मूलापूर्वफल्गुनीपूर्वाषाढापूर्वभाद्रपदसंघाभरणी-
 कृत्तिकाभिन्ननक्षत्रेषु। मिथुनसिंहकन्यातुलावृ-
 श्चिककुम्भमीनलभेषु। रविसोमबुधशुक्रस्यति-
 शुक्रवारेषु करग्रहारम्भः कर्त्तव्यः ॥
 करघर्षणः, पुं, (कराभ्यां घृथ्यतेऽसौ। कर + घृ +

करञ्ज

कर्म्मणि ल्युट् ।) दधिमश्वनदण्डः । तत्पर्यायः ।
 वैशाखः २ दधिचारः ३ तक्राटः ४ । इति हारा-
 वली ॥ हस्तधर्मणे स्त्री ॥
 करधर्मा, [न्] ए, (कराभ्यां करयोर्वा धर्मः धर्मणं
 अस्ति अस्यास्मिन् वा । करधर्म + इनिः ।) मश्या-
 नदण्डः । इति शब्दमाला ॥
 करङ्गः, ए, (कस्य रङ्ग इव ।) मस्तकम् । (कीर्यते
 जलमत्र इति करः । कृ + अण् । जलहोनः अङ्गो
 गर्भो यस्य शकम्बादित्वात् अलोपे साधुः ।)
 अशस्यनारिकेलफलास्थि । इति मेदिनी । नारि-
 केलर खोल इति भाषा ॥ शरीरास्थि । इति
 हेमचन्द्रः ॥ इक्षुभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पात्र-
 विशेषः । यथा, “ताम्बूलकरङ्गवाहिनी” इति
 कादम्बरी ॥)
 करङ्गशालिः, ए, (करङ्ग इति नाम्ना शालते शोभते
 इति । करङ्ग + शाल + इन् ।) करङ्गनामेक्षुः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 करच्छदः, ए, (करवत् आवरणकारी कदो यस्य ।)
 शाखोटच्छदः । शेषोडा इति भाषा ॥ इति भावप्र-
 काशः । (अस्य गुणादिकं शाखोटशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
 करच्छदा, स्त्री, (कर इव किरण इव लोहितवर्णः
 कदः पुष्पं यस्याः । कर इव आवरणच्छदो वा
 यस्याः ।) सिन्दूरपुष्पीच्छदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 करजं, स्त्री, (करे जायते इति । कर + जन् + ड ।
 व्याघ्रनखवदस्याकृतेस्तथात्वम् ।) व्याघ्रनखनाम-
 गन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ॥ २।४।११६ ॥ (नवमीशब्दे-
 ऽस्य गुणा वक्तव्याः ॥)
 करजः, ए, (कं सुखं जलं वा रञ्जयतीति । रञ्जेः
 कर्म्मण्यण् ।) करञ्जवृक्षः । (“करञ्जकः स्यात्
 करजः पत्रसूची फलाशनः” । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ करे जायते इति । जन + ड ।)
 नखः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ४।७०।
 “नम्रलोच्छममृद्वीयान् च्छिन्द्यात् करजैस्तृणम्” ॥)
 करजाख्याः, ए, (करजस्याख्या एव आख्या यस्य ।)
 नखीनामगन्धद्रव्यम् । इति रत्नमाला ॥
 करज्योडिः, ए, हस्तज्योडिवृक्षः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (किञ्चित् करजोडिरिति वदन्ति ॥)
 करङ्गः, ए, (कं सुखं शिरो जलं वा रञ्जयतीति । क +
 रङ्ग + णिच् + अण् ।) खनामख्यावृक्षविशेषः ।
 करम्चा इति भाषा । तत्पर्यायभेदौ यथा,—
 “करञ्जकः स्यात् करजः पत्रसूची फलाशनः ।
 अङ्गारमञ्जी षड्ग्रन्थो मर्कट्यङ्गारवल्ली ।
 करञ्जभेदाश्चत्वारो विज्ञेया लोकतस्त्विमे” ॥
 इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।
 “चिरविल्लो नक्तमालः करजश्च करञ्जकः ।
 सोमवल्कः कलिङ्गस्तु पूतिकः कलिकारकः ॥
 प्रकीर्यः पूतिकरजः पट्टिलः सुमना अपि ।
 करञ्जभेदाः षड्ग्रन्थो मर्कट्यङ्गारवल्ली” ॥
 इति जटाधरः ॥ स षड्विधः । तत्र षड्करञ्ज-
 पर्यायः । नक्तमालः २ पूतिकः ३ चिरविल्लकः ४
 पूतिपर्यायः ५ वज्रफलः ६ रोचनः ७ । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ चिरविल्लः ८ करजः ९ करञ्जकः १० ।

करट

इत्यमरः ॥ २।४।४७ ॥ चिरविल्लः ११ । इति
 तट्टीका ॥ उदकीर्यः १२ । इति रत्नमाला ॥ * ॥ अस्य
 फलगुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् ।
 वातनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वातकफ-
 मेहतनः कृमिकुष्ठनाशित्वम् ॥ * ॥ तत्पत्रगुणाः ।
 कफवातार्शः कृमिशोथनाशित्वम् । भेदकत्वम् ।
 पाके कटुत्वम् । वीर्योष्णत्वम् । पित्तवर्द्धकत्वम् ।
 लघुत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ तत्तैलगुणाः ।
 अतिस्निग्धत्वम् । वातनाशित्वम् । स्थिरदीप्ति-
 दाहत्वम् । नयनामयवातरोगकुष्ठकण्डूविस्फुटिका-
 नाशित्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । लेपेन नाना-
 विधचर्मरोगनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 किटिमत्वम् । कृमिनाशित्वम् । रक्तपित्तदोष-
 कारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ अथ नाटा-
 करञ्जपर्यायः । प्रकीर्यः १ पूतिकरजः २ पूतिकः
 ३ कलिकारकः ४ । इत्यमरः ॥ २।४।४८ ॥ पूती-
 करञ्जः ५ सकण्टकः ६ । इति रत्नमाला ॥ * ॥
 षड्ग्रन्थः । कांटाकरञ्ज गांटिया करञ्ज इति
 भाषा ॥ * ॥ मर्कटी । माकड़ाकरञ्ज इति भाषा ॥
 * ॥ अङ्गारवल्ली । इत्यमरभरतौ विधकरञ्ज
 इति भाषा ॥ * ॥ अथ अम्लकरञ्जपर्यायः ॥
 करमर्दी १ वनेक्षुद्रा २ करास्तः ३ करमर्दकः ४ ।
 इति रत्नमाला ॥ कृष्णपाकफलः ५ अविधः ६
 सुधेयः ७ । इत्यमरः ॥ २।४।४९ ॥ अस्य फलगुणाः ।
 पिपासानाशित्वम् । रुचिपित्तकारित्वम् । गुरु-
 त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुण-
 पर्यायौ करमर्दकशब्दे द्रष्टव्यौ ॥
 (यथा, महाभारते ३ । २२६ । ३५ ।
 “पादपानाच्च या माता करञ्जनिनया हि सा ।
 वरदा सा हि सौम्या च नित्यं भृतानुकम्पिनी ।
 करञ्जे तां नमस्यन्ति तस्मात् पुत्त्रार्थिनो नराः” ॥
 किरति विक्षिपति धार्मिकानिति । कृ विक्षेपे +
 बाङ्लकादौयादिकोऽङ्गन्प्रत्ययः । धर्मदेष्टरि,
 चि । यथा ऋग्वेदे । १ । ५३ । ८ ।
 “त्वं करञ्जमुत पर्यं बधी-
 स्तेजिष्ठयातिथिगवस्य वर्त्तनी” ॥)
 करञ्जकः, ए, (करञ्ज + स्वार्थे कन् ।) करञ्जवृक्षः ।
 इत्यमरः ॥ २।४।४७ ॥ भृङ्गराजवृक्षः । इति
 जटाधरः ॥ (यथा महाभारते । १३ । १२८ । ८ ।
 “यस्तु संवत्सरं पूर्णं दद्याद्दीपं करञ्जके ।
 सुवर्चलामूलहस्तः प्रजास्तस्य विवर्द्धते” ॥)
 करञ्जफलकः, ए, (करञ्जफलमिव फलं यस्य । ततः
 स्वार्थे कन् । करञ्जफलमिव कायते इति वा । कै
 + कः ।) कपिल्यवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 करटः, ए, (कं कुत्सितं रटति शब्दं करोतीति । रट
 शब्दे + पचाद्यच् ।) काकः । (यथा गङ्गास्तोत्रे ।
 “वरमिह गङ्गातीरे सरटः करटः ।” इति ॥
 किरति विक्षिपति मदवारि इति । कृ + अटन् ॥
 हस्तिगण्डः । इत्यमरः ॥ ३ । ३ । ३४ ॥ (यथा
 महाभारते । ३ । २७७ द्रौपदीहरणपर्व-
 णि ३८ ।
 “कथं हि भिन्नकरटं पद्मिनं वनगोचरम् ।

करण

उपस्थाय महानागं करेणः शूकरं स्पृशेत्” ॥)
 कुसुमवृक्षः । निन्द्यजीवनः । एकादशाह्वादि-
 आह्वम् । दुर्दुष्टः । नास्तिक इति यावत् ।
 (अयं तु क्षत्रियभेदाभिप्रायेणोक्तः । तथा च
 महाभारते ६ । ६ । ६२ ।
 “मालवा वल्लवाश्चैव तथैवापरवर्त्तकाः ।
 कुलिन्दाः कालदाश्चैव दण्डकाः करटास्तथा” ॥)
 वाद्यविशेषः । इति मेदिनी ॥
 करटकः, ए, (करट + स्वार्थे कन् ।) काकः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (पिङ्गलकानाम्बुः सिंहस्य मन्त्रि-
 पुत्रविशेषः षट्गालः । यथा हितोपदेशे २।२५ ।
 “स च तथाविधः करटकदमनकाभ्यां तन्मन्त्रि-
 पुत्राभ्यां षट्गालाभ्यां दृष्टः” ॥ स्तेयशास्त्रप्रवर्त्तकः
 कर्णसुतः । यथा कादम्बरीटीका ।
 “कर्णसुतः करटकः स्तेयशास्त्रप्रवर्त्तकः” ॥)
 करटा, स्त्री, (करट + “अजाद्यतष्टाप्” । ४।२।४
 इति टाप् ।) दुःखदोह्या गवी । इति हेमचन्द्रः ॥
 करटी, [न्] ए स्त्री, (करटः मदक्षरणशीलगण्डः
 प्राशस्त्रेण अस्ति अस्य । करट + इनिः ।) हस्ती ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, लङ्केश्वरविरचितशिव-
 स्तुती । ४ ।
 “कपर्दिनि कुसुहतीरमणायण्डचुडामणौ
 कटीतटपटामवकरटिचर्मणि ब्रह्मणि ॥)
 करटुः, ए, (क + अटुः ।) पक्षिविशेषः । इति हेम-
 चन्द्रः । करकटिया इति भाषा ॥
 करणं, स्त्री, (क्रियतेऽनेन । कृ + करणे + ल्युट् ।)
 साधकत्वम् । इत्यमरः ॥ ३ । ३ । ५४ ॥ तत्तु
 षट्कारकान्तर्गतकारकविशेषः । तस्य लक्षणम् ।
 “क्रियायां साध्यायां बहूनां कारणानां मध्ये कार-
 यान्तरव्यवधानाभावे यदस्तु क्रियानिष्पत्तिकारणं
 विवक्षितं तस्मिन् करणत्वं प्रकीर्तितम् । तेन
 दात्रेण धान्यं लुनातीत्यत्र हस्तादेः कारणत्वेऽपि
 दात्रस्यैव करणत्वं विवक्षितम् । तथाचोक्तम् ।
 “कारणव्यवधानेऽपि क्रिया निष्पत्तिकारणम् ।
 यद्वै विवक्षितं तेषु करणत्वं प्रकीर्तितम्” ॥
 इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ * ॥ तिथ्यर्द्ध-
 परिमितववाद्येकादशशंज्ञककालविशेषः । तेषां
 नामानि । ववः १ वालवः २ कौलवः ३ तैतिलः ४
 गरः ५ बणिजः ६ विष्टिः ७ शकुनिः ८ चतुष्पदः
 ९ किन्तुघ्नः १० नागः ११ । तेषां यथाक्रमेणा-
 धिष्ठातृदेवाः । इन्द्रः १ कमलजः २ मित्रः ३
 अर्यमा ४ भूः ५ अग्निः ६ यमः ७ कलिः ८ वृषः
 ९ फणी १० मातुतः ११ । एकैकस्मिन् तिथौ
 द्वे द्वे करणे भवतः । तेषां ववादयः सप्त अष्टा-
 दश्या शुक्लप्रतिपक्षेष्टार्द्धमासभ्यः कृष्णपक्षीयचतु-
 र्दशीप्रथमार्द्धपर्यन्तं भवन्ति । शेषाश्चत्वारः कृ-
 ष्णचतुर्दशीशेषार्द्धविधिशुक्लप्रतिपक्षप्रथमार्द्धपर्यन्तं
 नियमेन भवन्ति अतो ध्रुवाणि करणानि । पूर्वे
 सप्ताध्रुवाणि ॥ तेषामानयनक्रमो यथा ।
 “तिथिर्दिष्टा करोनागशिष्टाकरणमादिमे ।
 परे दले तु सैकं तत्करणं ववपूर्वकम्” ॥
 इति ज्योतिषम् ॥ * ॥ क्षेत्रम् । गात्रम् । इन्द्रि-

करण

करतो

करभ

यम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ५४ ॥ (यथा गीतायां १८ । १४ ।)

“अधिक्षानं तथाकर्त्ता करणश्च पृथग्विधम्” ॥
हेतुः । कर्म । हस्तलेपः । नृत्यप्रभेदः । गीतवि-
शेषः । (तले व्यवस्थापकत्वाङ्गनविशेषः ।
यदुक्तं राजकन्दर्पेण ।

“नृत्यवादित्रगीतानां प्रयोगवशमेदिनां ।
संस्थानं ताङ्गनं रोधः करणानि प्रचक्षते” ॥
अस्य प्रमाणं यथा कुमारः ६ । ४० ।

“शिवरासक्तमेघानां व्यज्यन्ते यत्र वेष्टनानाम् ।
अनुगर्जितसन्दिग्धाः करणैर्गुरुजसनाः” ॥
क्रियाभेदः । संवेष्टनम् । कायस्थः । इति मेदिनी ॥
कायस्थसंहतिः ॥ वर्णानां स्पष्टतादि । योगिना-
मासनादि । कृतादि । इति हेमचन्द्रः ॥ (सर्वेषा-
मादिकारणत्वात् विष्णुः । यथा, महाभारते
१३ । १४६ । ५४ ।

“करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गृह्णे गृहः” ॥
लेखपत्रसाक्षिदिव्यादि । यथा मनुः ८ । ४१ ।
“अर्थेऽपव्ययमानन्तु करणेन विभावितम् ।
दापयेद्धनिकस्याथ दण्डलेषश्च शक्तिः” ॥
भावे ल्युट् । कृतिः । यथा रामायणे ४१ । ७५६ ।
“धर्मतः प्रेषकरणे प्रतीक्षिष्यामहे वधम्” ॥

करणः, पुं, श्रुद्रवैश्ययोर्जातजातिविशेषः । इत्यमरः ।
२ । १० । २ ॥ अयं लिखनवृत्तिः कायस्थ इति
ख्यातः । इति भरतः ॥ यथा,—
“श्रुद्राविशोक्तु करणोऽम्बुलो वैश्याद्विजन्मनोः” ।
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।

“कायस्थे साधने क्लीवं पुंसि श्रुद्राविशोः सुते” ।
इति करणशब्दार्थे मेदिनी ॥ * ॥ अन्यच्च ।
“भल्लो मल्लश्च राजन्यात् ब्राह्म्यान्निष्क्रिविरेव च ।
नटश्च करणश्चैव खसद्रविड एव च” ॥
इति मानवे १० । २२ ॥ भल्लो मल्लश्चेति । “क्षत्रि-
यात् ब्राह्म्यात् सवर्णायां भल्लमल्लनिष्क्रिविनट-
करणखसद्रविडाख्या जायन्ते । एतान्यप्येकस्यैव
नामानि” । इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ * ॥
तस्य कर्मविपाको यथा,—

“तिलचौरस्तैलकीटो मूर्द्ध्नी कीटस्त्रिजन्मकम् ।
ततो भवेत् खर्गकारो जन्मैकं दुष्टमानसः ॥
तमःकुण्डे वर्षशतं स्थित्वा खर्गबणिक् भवेत् ।
जन्मैकश्च दुराचारो जन्मैकं करणो भवेत् ॥
विश्वैकलिपिकर्त्ता च भक्ष्यदातुर्धनं हरेत् ॥
कायस्थेनोदरस्थेन मातुर्ममं न खादितम् ।
तत्र नास्ति कृपा तस्य दन्ताभावेन केवलम् ॥
खर्गकारः खर्गबणिक् कायस्थश्च ब्रजेश्वर ।
नरेषु मध्ये ते धूर्त्ताः कृपाहीना महीतले ॥
हृदयं क्षुरधारामं तेषाञ्च नास्ति सादरम् ।
श्रुतेषु सज्जनः कोऽपि कायस्थो नेतरौ च तौ ॥
सुबुद्धिः शिवशक्तिश्च शास्त्रज्ञो धर्ममानसः ।
न विश्वेस्तेषु तात स्वात्मकल्याणहेतवे” ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८५ अध्यायः ॥

करणत्राणं, स्त्री, (करणं ज्ञानकर्मादिरूपं इन्द्रियं

चायतेऽनेन । करण + त्रै + करणे + ल्युट् । मस्त-
कस्य प्रधानकरणैकादशस्य मनसः स्थूलत्वात् ।
करणैर्हस्तादिकर्मैर्निद्रादिभिः चायते वा इति
कर्मणि ल्युट् ।) मल्लकम् । इति हेमचन्द्रः ॥
करणोर्ध्वचि, (कर्त्तुमुचितं कर्त्तुमर्ह्यं वा । कृ + चनी-
यर् ।) कर्त्तव्यम् । कार्यम् । इति व्याकरणम् ॥
(यथा रामायणे ३ । १४ । १० ।

“मया किं करणोवच्च इत्युक्ते द्विजसन्निधौ ।
सर्वैरेव च तैरात्तैर्वागिभ्यं समुदाहृतम्” ॥)

करणः, पुं, (कृञ् + “कृष्टभृष्टजः” । इत्यण्डन् ।
उणां १ । १२८ ।) मधुकोषः । मौचाक् इति भाषा ।
असिः । करण्डवपक्षी । दलाङ्कम् । इति मेदिनी
हेमचन्द्रश्च ॥ वंशादिरचितभागडविशेषः समुद्रश्च ।
इत्यमरः । ३ । ५ । १८ ॥ साजि भ्रांषि इत्यादि
भाषा । (यथा भागवते ५ । १४ । ४ । “एवमेव
गृह्णाश्रमः कर्मक्षेत्रं यस्मिन् न हि कर्म्मण्युत्-
सीदन्ति यदयं कामकरण्ड एव आवसयः” ॥)

करणडी, [न्] पुं (करण्डस्यैव आकारोऽस्यास्तीति ।
करण्ड + इनिः ।) मत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(मत्स्यशब्देऽस्य गुणादिकथनं ज्ञेयम् ॥)

करतलः, पुं, (करस्य हस्तस्य तलः ।) हस्ततलः ।
हृत्तेर तेलो इति भाषा । (यथा । जयदेवः १ । ४५ ॥
“करतलतालतरखलवलय वलिकलितलखनवंशे”
अपि च । यथा, श्रीभागवते । ८ । ७ । ४२ ॥
“ततः करतलीकृत्य व्यापि हलाहलं विषम् ।
अभक्ष्यन् महादेवः कृपया भूतभावनः” ॥)

करतालं, स्त्री, (कराभ्यां हस्ताभ्यां दीयमानस्तालो
यत्र ।) वाद्यविशेषः । यथा,—

“शिवगारे भल्लकश्च सूर्यागारे च शङ्खकम् ।
दुर्गागारे वंशिवाद्यं मधुरीश्च न वादेयत्” ॥
भल्लकं कांस्यनिर्मितकरतालकम् । इति तिथ्या-
दितत्त्वे रघुनन्दनभट्टाचार्येण व्याख्यातम् ॥

करताली, स्त्री, (करताल + गौरादित्वात् ङीष् ।)
वाद्यविशेषः । करताल खरताल इति ख्याता ।
तत्पर्यायः । करद्विः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
करतलध्वनिः । तथा च । “यथा न स्यादाली-
कपटकरतालीपटुरवः” । इति उद्भटः ॥

करतोया, स्त्री, (करात् शङ्करस्य हस्तात् क्षुतं तोयं
जलं अस्ति यत्र । अर्श आद्यच् ।) खनामख्यात-
उत्तरदेशस्थनदीविशेषः । तत्पर्यायः । सदानीरा
२ । इत्यमरः । १ । १० । ३३ ॥ सदानीरवद्वा ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ गौरीविवाहसमये
शङ्करकरगणितसंप्रदानतोयप्रभवत्वात्करस्य तोयं
विद्यतेऽत्र इति करतोया । आचरणे एतद्वर्ष्णं
सर्वान् नद्यो रजखलाः इयंतु न रजखला अत-
एव सदा सर्वदा नीरमस्या इति सदानीरा ।
तथा च स्मृतिः ।

“अथादौ कर्कटे देवी न्यहं गङ्गा रजखला ।
सर्वान् रत्नवद्वा नद्यः करतोयान्मुवाहिनी” ॥
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (इयं हि तीर्थविशेषः ।
यथा महाभारते ३ । तीर्थयात्रापर्वणि । ८५ । ३ ॥
“करतोयां समासाद्य त्रिरात्रोपविशतो नरः ।

अश्वमेधमवाप्नोति प्रजापतिद्वतो विधिः” ॥)

करद्रुमः, पुं, (किरति प्राग्वाः सर्वतः यः । स चासौ
द्रुमश्चेति ।) कारकरुद्रुतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
करपत्रं, स्त्री, (करेण करात् वा पततीति । पत +
“सर्वधातुभ्यः ण्” इति ण् ।) कर्कचः । इत्य-
मरः । २ । १० । ३५ ॥ करात् इति भाषा । (करौ
पत्रमिव नौरिव यत्र ।) जलक्रीडा । इति जटाधरः ॥
करपत्रवान्, [त्] पुं, (करपत्राकारपत्रमस्ति यस्मिन्
भतुप् मस्य वः ।) तालवृक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

करपत्रिका, स्त्री, (करौ पत्रं नौरिव यस्याः । पत्र
+ कप् + टाप् + अत् इत्वम् ।) जलक्रीडा । इति
जटाधरः ॥

करपर्णः, पुं, (करो हस्तः तद्वर्णं यस्य ।) भिण्डा-
वृक्षः । रत्नैरगुलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (एरण्ड-
शब्देऽस्य विशेषः उक्तः ॥)

करपल्लवः, पुं, (करस्य पल्लव इव ।) अङ्गुलिः । यथा,
मार्कण्डेये ८४ । २६ ।

“करपल्लवसङ्गीणि तैरस्मान्नुक्त सर्वतः” ॥
करपात्रं, स्त्री, (करः पात्रमिव यत्र ।) जलक्रीडा ।
इति हारावली ॥

करपालः, पुं, (करं पालयति रक्षति । पाल +
कर्मण्यण् ।) खड्गः । इत्यमरः । २ । ८ । ८६ ॥

करपालिका, स्त्री, (करपाल + गुणुल् + टाप् अत्
इत्वम् ।) ऋषगदाकारहस्तदण्डः । सौंटा इति
ख्यातः । इति भरतः ॥ एकधारास्त्रम् । इति
स्वामी । तत्पर्यायः । ईलो २ । इत्यमरः । २ ।
८६२ ॥ ईलो ३ इतिः ४ करपालिका ५ । इति
तट्टीका ॥

करवालः, पुं, (करस्य बालः पुत्र इव । नखस्य कर-
जातत्वात् तथात्वम् ।) नखम् । इति शब्दमाणा ॥
(करं बलति संवृणोति बल + अण् ।) खड्गः ।
इत्यमरटीकायां भरतादयः । करवाल इति भाषा ।
(यथा, गीतगोविन्दे । १ । १० ॥

“स्नेच्छनिवहनिधने कलधसि करवालम्” ॥)
करवालिका, स्त्री, (कर + बल + गुणुल् + टाप् +
अत् इत्वम् ।) करपालिका । इत्यमरटीकायां
रायमुकुटादयः ॥

करभः, पुं, (कृणाति कीर्यतेऽनेन वा । कृञ् हिंसायां
कृष्ण विक्षेपे वा “कृष्णशूलिकलिगर्दिभ्योऽभच्” ।
उणां ३ । १२२ । इति अभच् । करे भाति प्रोभते
इति वा । भा + कः ।) मणिवन्धावधिकनिष्ठा-
पर्यन्तं करस्य वह्निर्भागः । (यथा, रघुः । ६ । ८३ ।
“धात्री कराभ्यां करभोपमोरः” ॥)

उद्ग्रशिशुः । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ७५ ।
करिप्रावकः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (यथा
भागवते ८ । २ । २२ ।

“सर्वस्मृततः करिभिः करेणुभि-
रुत्तोमदक्षुत्करभैरगुद्रतः” ॥)

उद्ग्रः । इति मेदिनी ॥ नखनामगन्धद्रव्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ कटिः । इति जटाधरः ॥
करभकाण्डिका, स्त्री, (करभमयं काण्डमस्याः ।

करम

करमकाण्ड + कप् + अत् इत्वम् ।) उद्भवाङ्गी-
वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
करमप्रिया, स्त्री, (करमस्य करिणावकस्य उद्भस्य
वा प्रिया ।) क्षुद्रदुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥
करमवल्लभः, पुं, (करमस्य हस्तिणावस्य वल्लभः
प्रियः ।) कपित्थवृत्तः । पीलुवृत्तः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
करभादनी, स्त्री, (करमेन उद्भेन अद्यतेऽसौ । अद् +
कर्म्मणि ल्युट् । ततो + डीप् ।) क्षुद्रदुरालभा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
करभी, [न] पुं, (कर इव भाति करमः शुण्डः स
अस्यास्ति । करम + इनिः । यद्वा करमः हस्ता-
वयवविशेषः सोऽस्य शुण्डावच्छेदे अस्तीति इनिः ।)
हस्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
करभी, स्त्री, (करम + डीप् ।) उद्भो । तत्पर्यायः ।
वामी २ । इति जटाधरः ॥
करभीरः, पुं, (करमिणं हस्तिनं ईरयति प्रेरयति
मृदुमुखम् । करमि + ईर् + अण् ।) सिंहः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
करभूषणं, स्त्री, (करयोर्भूषणम् ।) कङ्कणम् । इत्य-
मरः । २ । ६ । १०८ ॥ हस्ताभरणमात्रम् ॥
करमट्टः, पुं, (करं करिशुण्डमपि अट्टति तुच्छी-
करोति । अस्य सरलकाण्डत्वात् तथात्वम् । अट्ट
अनादरे + खसुम् प्रत्ययः ।) गुवाकट्टः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुवाकट्टेऽस्य गुणा द्रष्टव्याः ॥)
करमरी, [न] पुं, (किरति क्षिपति अत्र दण्डान्
इति करः कारागारः । कृ + अधिकरणे अप् ।
तस्मिन् करे मरः मरणं मृदुवत् यातना यस्य
बाहुलकात् इनिः । तत्र भ्रियते वा ।) वन्दी ।
इति त्रिकाण्डशेषः । कयेदी इति भाषा ॥
करमर्दः, पुं, (करं मृदातीति । करफण्डप्रदत्वात् ।
मृदुद्धोदे + कर्मण्यण् । करेण मृद्यते इति कर्मणि
अप् वा ।) करमर्दकट्टः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा भावप्रकाशे,—अस्य गुणा उक्ताः ।
“लघुदीर्घफलाभ्यान्तु करमर्दद्वयं मतम् ।
करमर्दद्वयं त्वाममस्त्रं गुरुदघाहरम् ॥
उष्णं रुचिकरं प्रोक्तं पित्तरक्तकफप्रदम् ।
तत्पक्वं मधुरं रुच्यं लघुपित्तसमीरजित् ॥
करमर्दः सुषेणः स्यात् कृष्णपाकफलस्तथा ।
तस्मात्तुल्यफलायास्तु सा ज्ञेया करमर्दिका ॥)
करमर्दकः, पुं, (कर + मृद् + क्तुल् । करमर्द एव
स्वार्थे कन् इति वा ।) वृक्षविशेषः । इत्यमर-
टीकासारसुन्दरी । पाणि आमला इति भाषा ॥
इति रत्नमालाराजनिर्घण्टादयः । करौन्दा इति
करमृचा इति च भाषा । तत्पर्यायः । कृष्णपाक-
फलः २ अविमः ३ सुषेणः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ६७ ॥
कृष्णपाकः ५ पाकफलः ६ कृष्णफलः ७ पाककृष्ण-
फलः ८ कृष्णफलपाकः ९ पाककृष्णः १० फल-
कृष्णः ११ पाकफलकृष्णः १२ वनालयः १३ वला-
लकः १४ कराम्बकः १५ वोलः १६ वणः १७ आ-
विमः १८ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ करमर्दी
१९ वनेक्षुद्रा २० करास्तः २१ । इति रत्नमाला ॥

करम्भ

करमर्दः २२ पाणिमर्दः २३ । तद्वालफलगुणाः ।
तित्तत्वम् । अस्तत्वम् । दीपनत्वम् । दाहदाहत्वम् ।
तत्पक्वफलगुणः । त्रिदोषशमनत्वम् । अरुचि-
विषनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पिपासा-
नाशित्वम् । अस्तत्वम् । रुचिपित्तकारित्वम् ।
गुरुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, वाभटः ।
“गुरुष्णवीर्यं वातघ्नं सरच्च करमर्दकम्” ॥)
करमर्दी, स्त्री, (करं मृदातीति । कर + मृद् +
अण् डीप् ।) करमर्दकट्टः । इति रत्नमाला ॥
करमालः, पुं, (करः करिशुण्डः तदाकारा माला
समूहः यस्य मेघस्य धूमस्य वा क्रमशः करि-
शुण्डवत् प्रसरत्वात् तथात्वम् ।) खतमालः ।
धूमः । इति हेमचन्द्रः ॥
करमाला, स्त्री, (कराङ्गुलीभिर्मालयेव जपनात् कर-
रूपा माला । कराङ्गुल्य मालेवं वा ।) करपर्व-
रूपमाला । यथा,
“अनामिकात्रयं पर्वं कनिष्ठात्रितयं तथा ।
तर्जनीमूलपर्यन्तं करमाला प्रकीर्त्तिता” ॥
इति मुण्डमालातन्त्रे सामान्यविषयम् ॥ * ॥
“तर्जनी मध्यमानामा कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ।
तिखोऽङ्गुल्यस्त्रिपर्वणां मध्यमा चैकपर्विका ।
पर्वद्वयं मध्यमाया मेरुत्वेनोपकल्पयेत्” ॥
इति शिवरहस्यीयं शक्तिभिन्नविषयम् ॥ * ॥
“अनामामूलमारभ्य कनिष्ठादिक्रमेण तु ।
तर्जनीमध्यपर्यन्तमष्टपर्वसु संजपेत्” ॥
इति सनत्कुमारसंहितावचनं शक्तीतरेषामष्ट-
वारविषयम् ॥ * ॥
“अनामिकात्रयं पर्वं कनिष्ठा च त्रिपर्विका ।
मध्यमायाश्च त्रितयं तर्जनीमूलपर्विका ॥
करमाला समाख्याता आरभ्यानामिकान्तरात् ।
तर्जन्ये तथा मध्ये यो जपेत् स तु पापहृत्” ॥
इति शक्तिविषये मुण्डमालातन्त्रम् ॥ * ॥ तथा ।
“अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण तु ।
मध्यमामूलपर्यन्तं जपेदष्टसु पर्वसु” ॥
इदमपि शक्तिविषये अष्टवारपरम् । इति श्या-
मारहस्यम् ॥
करमुक्तं, स्त्री, (करेण सुदृढं दृढा शृङ्गं प्रति मुच्यते ।
कर + मुच् + कर्मणि क्तः ।) अस्तविशेषः । इति
हलायुधः । वरुणी भाला इत्यादि भाषा ॥
करम्बः, पुं, (कृच् करणे + “कृकदि कडीत्यम्बच्” ।
उणां । ४ । २२ ।) करम्बः । इत्यमरटीकायां
नीलकण्ठः ॥ मिश्रिते चि । इति हेमचन्द्रः ॥
करम्बितः, चि, (करम्बः मिश्रणं जातोऽस्य । करम्ब +
इत् च ।) मिश्रितः । खचितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
“ललितलवङ्गलतापरिशीलनकोमलमलयसमीरे
मधुकरनिकरकरम्बितकोकिलकूजितकुङ्कुटीरे” ॥
इति गीतगोविन्दः । १ । २ ॥
करम्बः, पुं, (किन जलेन रभ्यते मिश्रीक्रियते । रभि-
धातोरेकार्थत्वात् “अकर्त्तरि चिति” घञ् । ३ । ३ ।
१६ । रभेरश्चलितोः । ७ । १ । ६३ । इति नुम् ।)
दधिमिश्रितशृङ्गः । इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥
(यथा शतपथब्राह्मणे । २ । ५ । २ । ४ ।

करवी

“अनुष्ठानिव यवान् कृत्वा तानीषदीवोपतप्य तेषां
करम्भपात्राणि कुर्वन्ति” ॥ उदमश्रः । यथा,
यजुर्वेदे १६ । २१ ।
“धानाः करम्भः सक्तवः परिवापः पयोदधि” ।
“करम्भः उदमश्रः । इति वेददीधितिः ॥
मृदुयवमात्रम् । यथा मनुः १२ । ७६ ।
“करम्भवालुकातापान् कुम्भीपाकांश्च दाखान्” ।
करम्भवालुकातापान् करम्भैर्यवैः सह मृष्टा या
वालुकाः तद्वत्तवालुकादीन् इत्यर्थः ॥ मिश्रगन्धः ।
यथा भागवते ३ । २६ । ४५ ।
“करम्भपूतिसौरभ्य श्रान्तोदयादिभिः पृथक् ।
द्रव्यावयववैषम्याद् गन्ध एको विभिद्यते” ॥
करम्भकं, स्त्री, (करम्भ एव स्वार्थे कन् ।) करम्भः ।
दधिसक्तवः । तत्पर्यायः । कर्कसारम् २ । इति
हारावली ॥
करम्भा, स्त्री, (किन जलेन रभ्यते सिच्यते इति ।
अथवा केन वायुना रभ्यते मिश्रीक्रियते नानागन्धो
यस्याः । रभेर्नानार्थत्वात् क + रभ + घञ् + नुम्
टाप् च ।) श्रतावरी । प्रियङ्गुवृत्तः । इति राजनि-
र्घण्टः ॥ (खनामख्याता कलिङ्गदेशोत्पन्ना रमणी ।
सा तु पूरुवंशीयस्याक्रोधनस्य पत्नी । यथा महा-
भारते १ । ६५ । २२ ।
“अक्रोधनः खल कालिङ्गीं करम्भां नामोपयेमे ।
तस्यामस्य जज्ञे देवातिथिः” ॥)
कररुहः, पुं, (करे रोहति कराङ्गुलीभ्य उत्पद्यते
इत्यर्थः । कर + रुह + “इगुपधेति” । ३ । १ ।
१३४ । कः ।) नखः । इत्यमरः । २ । ६ । २३ ॥
(यथा आर्यासप्तशती ३७ । “अस्याः कररुह-
खण्डितकाण्ड-पटप्रकटनिर्गता दृष्टिः” ॥)
करर्द्धिः, स्त्री, (करस्य ऋद्धिः करेण ऋद्धिर्यस्य वा ।
करसम्पत् ।) करताली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
करवालिका, स्त्री, (करं वलते । वल हिंसादानयोः
अण् । करेण वाल्यते वा । शिजन्तादश्च इः ततः
कन् + टाप् च ।) करपालिका । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥
करवी, स्त्री, (कस्य वायोः रवो यत्र । गौरादित्वात्
डीप् ।) कवरी । हिङ्गुपत्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
करवीरः, पुं, (करं वीरयति । वीर + विक्रान्तौ + कर्म
ण्यण् ।) खड्गः । दैत्यविशेषः । इति मेदिनी ॥
प्रसृष्टानम् । इति हेमचन्द्रः ॥ ब्रह्मावर्त्ते दृष्टदती-
नदीतीरे चन्द्रशेखरराजपुरम् । इति कालिका-
पुराणे ४६ अध्यायः ॥ (पर्वतविशेषः । यथा,
भागवते ५ । १६ । २८ ।
“एवमपरेण पवनपारियात्रौ
दक्षिणेन कैलासे करवीरौ प्रगायतौ” ॥
नागविशेषः । यथा, महाभारते १ । ३५ । १२ ।
“करवीरः पुष्पदंष्ट्रो विल्वको विल्वपाण्डुरः” ॥)
वृक्षविशेषः । करवी इति भाषा ॥
(यथा रामायणे ३ । १७ । १० ।
“दाडिमान् करवीरांश्च अग्रोकांस्तिलकांस्तथा” ॥)
तत्पर्यायः । प्रतिहासः २ शतप्रासः ३ चण्डातः ४
इत्यमरकः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥ प्रतीहासः

करशी

कराला

करिर

गंजा विविधाः करशीकरेण"॥)

करशुकः, पुं, (करस्य शुकः सूक्ष्माय इव सूक्ष्म इव वा ।) नखः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

करहाटः, पुं, (करेण किरणेन सूर्यस्येति यावत् हाव्यते दीप्यते इति । हट् + शिच् + कर्मण्यण् ।) पद्ममूलम् । मदनवृद्धः । इति मेदिनी ॥ महापिण्डीतकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

करहाटकः, पुं, (करहाट एव इति स्वार्थे कन् । करहाटयतीति खल् वा ।) मदनवृद्धः । इत्यमरः । २ । ४ । ५२ ॥ हस्तोयस्वर्णे स्त्री ॥

करामर्दः, पुं, (करं आम्दूतीति । कर + आ + म्दृ + अण् ।) करमर्दवृद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥ करम्चा इति भाषा ॥

करामुकः, पुं, (कीर्यते क्षिप्यते । कृ + कर्मणि अप् । करं अम्बु यस्मात् कप् ।) कृष्णपाकफलवृद्धः । इति शब्दचन्द्रिका भरतधृतवाचस्पतिश्च ॥ पाणि आमला इति भाषा ॥

करासुकः, पुं, (कीर्यते इति करं कीर्यमाणं अस्त्रं यतः । अस्त्र + कप् ।) करमर्दकवृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कराधिका, स्त्री, (कराविव आचरति उड्डीनादिकाले करवल्ग्वमानत्वात्तथात्वम् । कर + आ + चारे कण् । ततो + लृप् + टाप् च ।) बलाकापत्नी । क्षुद्रवकः । इति भूरिप्रयोगः ॥

करारोटः, पुं, (करे आरोटते दीप्यते । आ + रट् + अच् ।) अङ्गुरीयकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

करालं, स्त्री, (कराय चक्षुरोगादिनाशाय अलति पर्याप्नोतीति । अल् + अच् ।) कृष्णकुठेरकः । इति मेदिनी ॥ काल तुलसी इति भाषा ॥

करालः, पुं, (करं आलाति गृह्णाति । आ + ला + कः । कराय क्षेपाय अलति पर्याप्नोति वा ।) सर्जरसयुक्ततैलम् । इति मेदिनी ॥ गर्जनतेल इति भाषा ॥ तैले घृते वा पक्षवेसवारः । इति पाकराजेश्वरः ॥ (क्वचित् स्त्रीषुपि दृश्यते । यथा, "तप्तस्त्रे पचेत् पूर्य वेसवारकसंज्ञकम् । पाकप्रापितसौरभ्यं करालं सूदकैर्मतम्" ॥ गन्धर्वभेदः । यथा, महाभारते । १ । १२३ । ५४ । "सद्वा वृहद्वा वृहकः करालश्च महामनाः" ॥)

करालः, त्रि, (कराय क्षेपाय भयप्रदर्शनाय अलति पर्याप्नोति ।) दन्तुरः । दंतो इति भाषा ॥ (यथा, "कराल वदनां घोरां मुक्तकेशीं चतुर्भुजां" । इति चासुगुह्याध्यायम् ।) तुङ्गः । उडु इति भाषा ॥ भीषणः । इति मेदिनी ॥ भयानक इति यावत् ॥ (यथा, रघुः । १२ । ६८ ।

"तद्योमि श्रुतधा भिन्नं ददृशे दीप्तिमन्मुखम् । वपुर्महोरगस्येव करालफणमखलम्" ॥)

करालकः, पुं, (कराल एव स्वार्थे कन् । करालवत् कायति वा ।) कृष्णतुलसी । इति रत्नमाला ॥ करालशब्दार्थशास्त्र ॥

करालत्रिपुटा, स्त्री, (करालानि त्रीणि पुटानि यस्याः ।) लङ्काधन्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कराला, स्त्री, (करालनाम्ना नाम यस्याः ।) शारिवा

अनन्तमूल इति ख्याता । इति रत्नमाला ॥ (शारिवाशब्दे अस्या गुणा व्याख्येयाः ॥)

करालिकः, पुं, (कराणां करसदृशप्राखानां आलिः श्रेणिर्यत्र । कप् ।) वृद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥

कराली, स्त्री, (कराल + गौरादित्वात् डीष् ।) अग्नेः सप्तजिह्वान्तर्गतजिह्वाविशेषः । इति जटाधरः ॥ (यथा सुगुह्यकोपनिषदि । १ । २ । ४ ।

"काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूमवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः" ॥)

करिकाणावल्ली, स्त्री, (करिकाणाया इव वल्ली) चवि-कावृद्धः । इति राजनिर्घण्टः । चइ इति भाषा ॥ (चविकाशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

करिकुसुम्भः, पुं, (करीति नागकेशरः त्वदत् कुसुम्भः ।) नागकेशरचूर्णकम् । इति हारावली ॥

करिगर्जितं, स्त्री, (करिणः गर्जितं गर्जनं । करि + गर्ज् + भावे क्तः ।) हस्तिगर्जनम् । तत्पर्यायः । वंहितम् २ । इत्यमरः । २ । ८ । १०७ ॥

करिजः, पुं, (करिणो जायते इति । करि + जन् + कर्त्तरि डः ।) हस्तिप्रियुः । इति शब्दमाला ॥

करिणी, स्त्री, (करिन् + स्त्रियां डीप् ।) हस्तिनी । तत्पर्यायः । धेनुका २ वशा ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ३६ ॥ करेणूः ४ करेणुः ५ करेणुका ६ रेणुका ७ वासिता ८ वासा ९ हस्तिनी १० । इति शब्दरत्नावली ॥ कटम्भरा ११ एव्यः-रिणी १२ कचा १३ गणिका १४ गजयोधित् १५ । इति जटाधरः ॥ पद्मिनी १६ इत्यमरटीका ॥ (यथा भागवते । ४ । ६ । ५३ ।

"आरोप्य करिणीं हृद्यः स्तूयमानोऽविश्रुत्पुमम्" ॥)

करिदारकः, पुं, (करिणं दृष्ट्वाति हिनस्ति दारय-तोत्यर्थः । दृग् विदारे + ण्वल् ।) सिंहः । इति शब्दरत्नावली ॥

करिपत्रं, स्त्री, (करिणः कर्णवत् पत्रं यस्य ।) तालीश-पत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

करिपिप्पली, स्त्री, (करिसंज्ञया संज्ञा यस्याः पि-प्पल्याः सा । करिनामिका पिप्पली ।) गजपि-प्पली । इत्यमरः । २ । ४ । ६७ ॥

करिपोतः, पुं, (करिणः पोतः शिशुः ।) करिशा-वकः । इति हलायुधः । २ । ६६ ॥

करिबन्धः, पुं, (करी बध्यते बध्यतेऽत्र । यदा करिणं हस्तिनं बध्नाति अत्र । बन्ध + अधि + कर्णे घञ् ।) हस्तिबन्धनस्तम्भः । तत्पर्यायः । प्रारब्धः २ । इति हारावली ॥

करिमाचलः, पुं, (मच्च शायदम्भयो रितिधातोः भावे घञ् । करिणि हस्तिवधविषये माचं प्राक्तं लाति गृह्णातीति । ला + कः ।) सिंहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

करिमुखः, पुं, (करिणो मुखमिव मुखं यस्य ।) गणेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

करिरः, पुं, स्त्री, (कृ + इरन् ।) करीरः । इति शब्दरत्नावली ॥

६ । इति तट्टीका ॥ अश्वपुः ७ हयारिः ८ अश्व-मारकः ९ श्रितकुम्भः १० तुरङ्गारिः ११ । इति रत्नमाला ॥ अश्वहा १२ वीरः १३ हयमारः १४ हयपुः १५ शतकुन्दः १६ अश्वरोधकः १७ वीरकः १८ कुन्दः १९ शकुन्दः २० श्वेतपुष्पकः २१ अश्व-ान्तकः २२ नखराक्षः २३ अश्वनाशनः २४ स्थल-कुसुदः २५ दिव्यपुष्पः २६ हरिप्रियः २७ गौरी-पुष्पः २८ सिद्धपुष्पः २९ । अस्य गुणाः । कटु-त्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कुष्ठकण्डूतिनाशित्वम् । व्रणा-त्तिविषविस्फोटकशमनत्वम् । अश्वमृतिप्रदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्वेतवृक्षभेदेन यथा,— "करवीरः श्वेतपुष्पः श्रितकुम्भोऽश्वमारकः । द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डातो लगुस्तथा ॥ करवीरद्वयं तिक्तं कषायं कटुकञ्च तत् । व्रणलाघवक्षेत्रकोपकुष्ठव्रणपहम् । वीर्याणाम् क्रिमिकण्डूभञ्जितं विषवन्मतम्" ॥ इति भावप्रकाशः । नागविशेषः । इति भारतम् ॥)

करवीरकः, पुं, (करवीर इव कायति प्रकाशते । कै + कः । करं वीरयतीति । कर + वीर विक्रा-न्तौ + ण्वल् ।) अर्जुनवृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥ खड्गः । इति शब्दमाला ॥ (करवीर एव स्वार्थे कन् ।) करवीरः । विषभेदः । स तु करवीरस्य मूलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

करवीरकन्दसंज्ञः, पुं, (करवीरकन्दसंज्ञया संज्ञा यस्य । करवीरकन्द इति संज्ञा यस्य वा ।) तैल-कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

करवीरभुजा, स्त्री, (करवीरस्य भुज इव शाखावत् भुजः शाखाऽस्याः ।) आङ्गीकृतः । इति राज-निर्घण्टः ॥ अरहर इति भाषा ॥

करवीरी, स्त्री, (किरति क्षिपति राक्षसासुरादीन् इति । कृ + अच् । करः तादृशः वीरः पुक्तो यस्याः । यदा कं सुखं राति ददातीति क + रा + कः । सुखप्रदः वीरपुक्तो यस्याः ।) अदितिः । श्रेष्ठगवी । पुत्रवती । इति मेदिनी ॥

करशाखा, स्त्री, (करस्य शाखा इव ।) अङ्गुली । इत्यमरः । २ । ६ । ८१ ॥ तासां परिमाणं यथा । "अष्टभिस्तैर्भवेत् ज्यैष्ठ्यं मध्यमं सप्तभिर्वैः ।

कन्यसं षड्भिरुद्दिष्टमङ्गुलं मुनिसत्तमम् । मानन्तु पार्श्वेन । षड्यवाः पार्श्वसम्मिताः । इति कात्यायनदर्शनात्" । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ तत्-पर्यायः । अगुवः १ अल्यः २ क्षिपः ३ त्रिषः ४ शर्याः ५ रशनाः ६ धीतयः ७ अथर्यः ८ विपः ९ कक्षाः १० अवनयः ११ हरितः १२ स्वसारः १३ जामयः १४ सनाभयः १५ योक्ताणि १६ योजनानि १७ धुरः १८ शाखाः १९ अभीशवः २० दीधितयः २१ गभस्तयः २२ । इति द्वाविंशति-रङ्गुलिनामानि । इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥

करशीकरः, पुं, (करात् करिशुद्धात् निःशृतः शीकरः । करस्य गजशुद्धस्य शीकरो वा ।) हस्तिशुद्धनिर्गतजलकणा । तत्पर्यायः । वमयुः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ३७ ॥ (यथा रघुः । ७ । ४८ ।

"उद्यन्तमग्निं प्रमयाम्बभूव-

करीरी

करिशावकः, पुं, (करिणः शावकः शिशुः ।) हस्ति-
शिशुः । तत्पर्यायः । कलभः २ । करभ इत्यपि
पाठः । इत्यमरः । २ । ८ । ३५ ॥ करिपोतः ३ ।
इति हलायुधः ॥ करिजः ४ । इति शब्दमाला ॥
विक्रः ५ । धिक्कः ६ । यथा, शब्दरत्नावली ॥
“यावत् पञ्चाब्देमेतस्मिन् करभः कलभोऽपि च ।
विक्रधिक्रौ तथा स्त्री तु करभी कलभीत्यपि” ॥
करी, [न्] पुं, (करः शुद्धः अस्यास्तोति इतिः ।)
हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (यथा भागवते
। ८ । २ । २२ ।

“स घर्मतप्तः करिभिः करेणभि-
र्हतो मदच्युतकलभैरनुद्रुतः” ॥

करीरः, पुंस्त्री, (किरति विक्षिपति स्वदेहजावर-
णादीनि ।) “कृष्णं कटिपटि शौटिभ्य ईरन्” ।
उणां । ४ । ३० । इति ईरन् ।) वंशाङ्कुरः । इत्य-
मरः । ३ । ३ । १७३ ॥ वंशेर कौड़ा इति भाषा ॥
(यथा, माघे ४ । १४ ।

“रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचंस्वा-
मानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः” ॥

“वंशशब्दस्यास्त्वानताहेतोरलूनतायाः प्रतिपत्य-
र्यत्वादपौनरुक्त्यम् ॥ अतएवैकार्थपदमप्रयोज्यमि-
त्युक्त्वा करिकलभकर्णवतंसादिषु प्रतिपत्तिविशेष-
कण्डेषु न दोष इत्याह वामनः” ॥ इति तट्टी-
कायां मल्लिनाथ ॥

अस्य गुणाः । श्लेष्मणाश्लवम् । कषायत्वम् । दाह-
जनकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथाह वामनः ।
“करीरमाधानकरं कषायखादुत्तकम्” ॥
“वेणोः करीराः कफला मधुरा रसपाकतः ।
विदाहिनो वातकराः स कषाया विरुद्धाः” ॥
इति सुश्रुतः ॥)

करीरः, पुं, (कीर्यते क्षिप्यते जलमत्र “कृष्णपु-
टीति” ईरन् । उणां । ४ । ३० ।) घटः । इति
मेदिनी ॥ (कीर्यते दूरे निक्षिप्यते दूरतः त्यज्यते
कण्टकादिभयादिति यावत् ।) मरुभूमिज उद्ग-
प्रियः कण्टकितृक्षः । करील इति भाषा । तत्-
पर्यायः । क्रकरः २ ग्रन्थिलः ३ । इत्यमरः । २ ।
४ । ७७ ॥ क्रकचः ४ । इति तट्टीका ॥ निष्पत्रिका
५ करिरः ६ गूढपत्रः ७ करकः ८ तीक्ष्णकण्टकः
९ । अस्य गुणाः । (यथा भावप्रकाशे ।
“करीरः कटुकस्तिक्तः स्वेद्युष्णो भेदनः स्मृतः ।
दुर्गन्धकफवातामगरशोथव्रणप्रणुत्” ॥)
आधानकारित्वम् । कषायत्वम् । कटुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । अतिशयकफकारित्वम् । आसानिलारो-
चकसर्वशूलविच्छर्दिखर्जूरजोषणशिवनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

करीरा, स्त्री, (करि + “अजाद्यतष्टाप्” । ४ । १ । ४ ।
इति टाप्) चीरिका । मिभि पोका इति
भाषा ॥ हस्तिदन्तमूलम् । इत्यादिकोषः ॥

करीरिका, स्त्री, (करीरमिवाक्षतिरस्यस्याः । करीर-
+ ठन् + टाप् च ।) हस्तिदन्तमूलम् । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥

करीरी, स्त्री, (कृ + ईरन् + गौरादित्वात् ङीष् ।)

करुण

चीरिका । हस्तिदन्तमूलम् । इति मेदिनी ॥
करीषः, पुं स्त्री, (कीर्यते विक्षिप्यते इति । “कृत-
भ्यामीषन्” । उणां । ४ । २६ । इति कृ + ईषन् ।)
शुष्कगोमयम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५१ ॥ घूटे इति
भाषा । तत्पर्यायः । गोप्रशिः २ कृगणः ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे । २ । १०० । ७ ।
“ददर्श च वने तस्मिन् महतः सद्ययान् कृतान् ।
मृगाणां महिषीणाञ्च करीषैः शीतकारणात्” ॥)
करीषाग्निः, पुं, (करीषे करीषस्थितो वा अग्निः ।)
शुष्कगोमयवह्निः । घूटेर आगुन इति भाषा ।
तत्पर्यायः । कृगणः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
करुणः, पुं, (करोति मनः आनुकूल्याय । कृ + “कृ-
ददादिभ्य उन्नन्” । उणां । ३ । ५३ । इति उन्नन् ।)
वृक्षविशेषः । करुणा लेवुर गाक् इति भाषा ।
तत्फलगुणः । कफपायाममेदेनाश्लवम् । पित्त-
प्रकोपकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ बुद्धभेदः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ भृङ्गाराद्यष्टरसान्तर्गततृतीय-
रसः । इत्यमरः । १ । ७ । १७ । तस्य लक्षणादि ।
“इष्टनाशादनिरुद्धाः करुणाख्यो रसो भवेत् ।
धीरैः कपोतवर्णोऽयं कथितो यमदैवतः ॥
शोकोऽत्र स्थायिभावः स्याच्छोच्यमानस्त्वनं मतम् ।
तस्य दाहादिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः ॥
अनुभावा देवनिन्दा भूपातक्रान्तिदायः ।
वैवर्ण्योऽसनिश्वासस्तम्भप्रलपनानि च ॥
निर्वेदमोहापस्मारव्याधिग्लानिस्मृतिभ्रमाः ।
विषादजडतोन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः ॥
शोचं विनष्टबन्धुप्रभृति । यथा राघवविलासे ।
विपिने क्व जटानिबन्धनं
तव चेदं क्व मनोहरं वपुः ।
अनयोर्घटना विधेः स्फुटं
ननु खड्गेन शिरीषकर्तव्यम् ॥

अत्र रामवनवासजनितशोकात्तस्य दशरथस्य
देवनिन्दा । एवं बन्धुवियोगवित्तनाशादावपि
उदाहार्यम् ॥ परिपोषन्त महाभारते स्त्रीपर्वणि
बोद्धव्यः” । इति साहित्यदर्पणे ३ । १६६ ॥ (सर्व-
जीवेषु दयावान् । यथा भागवते । ३ । २७ । ८ ।
“यदृच्छथोपलब्धे सन्तुष्टो भितभुग् मुनिः ।
विविक्तशरणः शान्तो मैत्रः करुण आत्मवान्” ॥)
करुणमल्ली, स्त्री, (करुणा करुणाया अर्हा मल्ली ।)
नवमल्लिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

करुणविप्रलम्भः, पुं, (करुणयुक्तो विप्रलम्भः ।) पूर्व-
रागादिचतुर्भेदविप्रलम्भशृङ्गारमध्ये विप्रलम्भवि-
शेषः । अस्य लक्षणम् । यथा साहित्यदर्पणे
३ परिच्छेदे १६३ ।

“यूनोरेकतरस्मिन् गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये ।
विमनायते यदैकस्तदा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः” ॥
यथा, कादम्बर्याम् । “पुण्डरीकमहाश्वेतावृत्तान्ते
पुनरलभ्ये शरीरान्तरे वा लभ्ये करुणाख्य
एव रसः ॥ किञ्चात्राकाशसरस्वतीभाषानन्तरमेव
शृङ्गारः । सङ्गमप्रत्याशायां रतेरुद्धावात् प्रथ-
मस्तु करुण एवेत्यभियुक्ता मन्यन्ते यच्चात्र सङ्गम-
प्रत्याशानन्तरमपि भवतो विप्रलम्भशृङ्गारस्य

करेणु

प्रवासाख्यो भेद एवेति केचिदाहुः तदन्ये मरण-
रूपविशेषसम्भवात्तद्विग्रमपि मन्यन्ते” ॥

करुणा, स्त्री, (“कृददादिभ्य उन्नन्” । उणां । ३ ।
५३ । इति कृ + उन्नन् । टाप् च ।) परदुःखहा-
नीच्छा । तत्पर्यायः । कारुण्यम् २ दृणा ३ क्षपा
४ दया ५ अनुकम्पा ६ । अनुक्रोशः ७ । इत्य-
मरः । १ । ७ । ११ ॥ शुकः ८ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा रघुः ८ । ६७ ।

“करुणाविमुखेन मृत्युना

हरता त्वां वद किं न मे हृतम्” ॥

गङ्गानामविशेषः । यथा काशीखण्डे २६ । ४३ ।

“कूटस्था करुणा कान्ता कूर्मवाणा कलावती” ॥

करुणा दयास्वरूपा । इति तट्टीका ॥

करुणापरः, त्रि, (करुणा परा यस्य करुणायां परः
अनुरागी वा ।) दयापरः । तत्पर्यायः । दयालुः
२ क्षपालुः ३ सूरतः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

करुणी, स्त्री, (कृ + उन्नन् + ङीप् ।) पुष्पवृक्षविशेषः ।
ककरखिरुणि इति कोकणे प्रसिद्धा । तत्पर्यायः ।
ग्रीष्मपुष्पी २ रक्तपुष्पी ३ चारिणी ४ राजप्रिया
५ राजपुष्पी ६ सूक्ष्मा ७ ब्रह्मचारिणी ८ । अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफ-
मारुताधानविषविच्छर्दिजन्तुर्द्धासनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

करेटः, पुं, (करे कराङ्गुलीषु अटति उत्पद्यते इति
अट् + अच् अलुक्समासः ।) नखः । इति त्रिका-
ण्डशेषः ॥

करेटव्या, स्त्री, (करे अटं अटनं ययतीति । ये + ङः
ततष्टाप् ।) धनच्छूपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

करेटुः, पुं, (के जले वायौ वा रेटतीति । रेट् भाषण-
याचनयोः + मृगयादित्वात् कुः ।) पक्षिविशेषः ।
करकटिया इति भाषा । तत्पर्यायः । कर्करेटुः २ ।
इत्यमरः । २ । ५ । १६ ॥ कर्करेटुः ३ कर्करेटुकाः ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

करेणुः, पुं, (“कृदभ्यामेनुः” । उणां । २ । १ । इति
कृ + एनुः । के मस्तके रेणुः पांशुर्यस्य वा । मस्तके
शुद्धाक्षधूलीनिक्षेपणात् तथात्वम् ।) हस्ती ।
इत्यमरः । ३ । ३ । ५२ ॥ (यथा माघे १२ । ५ ।

“उत्क्षिप्तगात्रः स्म विडम्बयन्नभः

समुत्पत्तिव्यन्तमगेन्द्रमुच्चकैः ।

आकुक्षितप्रोहनिरूपितकर्म

करेणुरारोहयते निषादिनम्” ॥)

कर्णिकारवृक्षः । इति विश्वः ॥

करेणुः, स्त्री, (कृ + एनुः ।) हस्तिनी । इत्यमरः । ३
। ३ । ५२ ॥ (यथा रामायणे २ । ४० । २६ ।

“शुश्रुवे चाग्रतः स्त्रीणां रुदतीनां महास्वनः ।

यथा नादः करेणूनां बद्धे महति कुञ्जरे” ॥

अस्या दुग्धगुणा यथोक्ताः सुश्रुते ।

“हस्तिन्याः [दुग्धं] मधुरं दध्यं कषायानुरसं गुह्यं ।
स्निग्धं स्वेद्यंकरं शीतं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम्” ॥

करेणुभूः, पुं, (करेणौ करेणुविषये भवति हस्ति-
शास्त्रप्रवर्तनाय प्रभवतीत्यर्थः । भू + क्षिप् ।) पाण-
काप्यमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

कर्कट

करेणुसुतः, पुं, (करेणुशस्त्रकरणाय उत्पन्नः सुतः ।)
 सुनिविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (करेणोः सुतः ।
 इति व्युत्पत्त्या करभः ॥)
 करेणुः, पुं स्त्री, (कृ + एनूः ।) हस्ती । हस्तिनी ।
 इत्यमरटीकायां शयमुकुटः ॥
 करेन्दुकः, पुं, (करेण रश्मिना दीप्य इति यावत्
 इन्दुरिव कायति प्रोभते । कै + कः ।) भूदण्डम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (भूदण्डशब्देऽस्य गुणादयो
 ज्ञेयाः ॥)
 करेवरः, पुं, (कीर्यते क्षिप्यते पाषाणः कपिभिरिति
 यावत् करः तस्मिन् त्रियते उत्पद्यते ।) तुरष्कः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ शिलारस इति भाषा ॥
 करोटः, स्त्री, (कं वायुं अन्तर्वायुम् । रोटेते प्रति-
 हन्ति के मल्लके रोटेते दीप्यते वा । रुट् + अच् ।)
 शिरोऽस्थि । इति भरतो द्रिष्टव्यकोषः ॥
 करोटिः, स्त्री, (केन वायुना अन्तर्वायुना ख्यते
 प्रतिहन्त्यते । के शिरसि रोटेते दीप्यते प्रोभते
 वा । रुट् + इन् ।) शिरोऽस्थि । इत्यमरः । २ ।
 ६ । ६६ ॥ भातार खुलि इति भाषा ॥
 करोटी, स्त्री, (करोट + गौरादित्वात् ङीष् ।) शि-
 रोऽस्थि । इति भरतो द्रिष्टव्यकोषः ॥
 कर्क, द्वासे । सौचधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (स्वां-परं-अकं-सेट्) कर्काशः । इति दुर्गादासः ॥
 कर्कः, पुं, (करोति आदिष्टं पालयति “कदाधारा-
 र्चिकलिभ्यः कः” । उगां ३ । ४० । इति कः ।
 बङ्गलवचनान्न ककारस्येत् संज्ञा ।) शुक्लाश्वः ।
 इत्यमरः । २ । ८ । ४६ ॥ कुलीरः । दर्पणः ।
 (क्रियतेऽसौ) घटः । कर्कटराशिः । (कृणोति
 हिनस्ति) अग्निः । इति हेमचन्द्रः शब्दरत्नावली
 च ॥ कर्कटरुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कर्कचिर्मिटी, स्त्री, (कर्कवत् कर्करूपा चिर्मिटी वा ।
 कर्कवर्णा वा चिर्मिटी ।) चिर्मिटी । कर्कटीभेदः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 कर्कटः, पुं, (कर्क + अट् प्रत्ययः ।) रुद्धविशेषः ।
 तत्पर्यायः । कर्कः २ चन्द्रधारी ३ चन्द्रामलक-
 संज्ञः ४ कर्कफलम् ५ ॥ * ॥ जलजन्तुविशेषः ।
 काँकड़ा इति भाषा । तत्पर्यायः । कर्कटकः २
 कुलीरः ३ कुलीरकः ४ सदर्पकः ५ पङ्कवासः ६
 तिर्यग्गामी ७ । (यथाह आर्याशप्तती । ३२२ ।
 “अयमुद्गृहीतवडिशः कर्कट इव मर्कटः पुरतः” ॥)
 अस्य गुणाः । रुष्टविण्मूत्रत्वम् । भ्रमसन्धातत्वम् ।
 वायुपित्तनाशित्वम् ॥ कृष्णकर्कटगुणाः । बलका-
 रित्वम् । ईषदुष्णत्वम् । अनिलापहत्वम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ पक्षिविशेषः । इति मेदिनी
 कर्कटिया इति भाषा ॥ पद्मकन्दः । तुम्बी ।
 इति जटाधरः ॥ * ॥ मेधादिद्वादशराश्यन्तर्गत-
 चतुर्थराशिः । स तु पुनर्वसुशेषपादेन सह पुष्या-
 श्लेषाभ्यां भवति । अस्य देवता कुलीराकृतिः । स
 तु एष्टोदयः । श्वेतवर्णः । कफप्रकृतिः । स्निग्धः ।
 जलघरः । विप्रवर्णः । उत्तरदिक्स्थामी । बङ्ग-
 स्त्रीसङ्गः । बङ्गसन्तानश्च । अत्र जातस्य फलम् ।
 कपटमनस्त्वं मृदुभाषित्वं मन्त्रित्वं अप्रवासित्वं

कर्कटि

अनृणित्वम् । इति ज्योतिषम् ॥ * ॥
 जन्मकालीनचन्द्राश्रितैतद्राशिफलम् ।
 “अतकलामलनिर्मलरुक्तयः
 सुदृशगन्धजलाश्रयकेलयः ।
 क्रिज नरास्तु कुलीरगते विधौ
 वसुमतः सुमतोऽर्थिलब्धयः” ॥
 इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥ तस्योदये तन्नामकलमं
 भवति । तस्य गणितप्राप्तपरिमाणं यथा । दश-
 व्यङ्गुलाधिकपञ्चाङ्गुलप्रभे कलिकाताख्यदेशे वर्त्त-
 मानोनविंशायनांश्च चत्वारिंशदधिकपञ्चदशङ्गः ।
 इति ज्योतिषम् ॥ तत्र जातफलम् ।
 “कर्किलमे ससुत्यनो भोगी सर्वजनप्रियः ॥
 मिथान्नपानभोगी च जायते स्त्रजनप्रियः” ॥
 इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ (नागविशेषः । यथा पुराणम् ।
 “अनन्तो वासुकीः पद्मो महापद्मस्तु तत्तकः ।
 कुलीरः कर्कटः शङ्खश्चाद्यौ नागाः प्रकीर्त्तिताः” ॥)
 कर्कटकः, पुं, (कर्कट एव स्वार्थे कन् ।) कुलीरः ॥
 इत्यमरः । १ । १० । २१ ॥ (यथाह सुश्रुतः ।
 “कृष्णकर्कटकस्तेषां बल्यः कोष्णोऽनिलापहः ।
 शुक्लः सन्धानकृत् रुष्ट-विन्मूत्रोऽनिलपित्तहृत्” ॥)
 कर्कटशृङ्गिका, स्त्री, (कर्कटतुल्यं शृङ्गं अस्याः कर्कट-
 शृङ्गेव स्वार्थे कन् ततश्चापि इत्वम् ।) कर्कट-
 शृङ्गीरुद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (“नीलोत्पलं मृगालश्च यद्यौ कर्कटशृङ्गिका ।
 गोक्षीरैश्च द्वितीये च पीत्वा ग्राम्यति वेदना” ॥
 इति इन्द्रजाले गर्भश्रावचिकित्सा ॥)
 कर्कटशृङ्गी, स्त्री, (कर्कटस्य शृङ्गमिव दंशकमिवे-
 त्यर्थः शृङ्गमयभागो यस्याः ।) रुद्धविशेषः । काँक-
 ड़ाशृङ्गी इति भाषा । तत्पर्यायः । कर्कटाख्या २
 महाघोषा ३ शृङ्गी ४ कुलीरशृङ्गी ५ चक्राङ्गी ६
 कुलिङ्गी ७ कासनाशिनी ८ । इति रत्नमाणा ॥
 घोषा ९ वनमूर्द्धजा १० चक्रा ११ शिखरी १२
 कर्कटाङ्गा १३ कर्कटी १४ विषाणिका १५ कौलीरा
 १६ चन्द्रास्पदा १७ बलाङ्गा १८ । अस्या गुणा ।
 तित्त्वम् । गुरुत्वम् । उष्णत्वम् । वायुहिक्काति-
 सारकासन्धासपित्तनाशनाशित्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 कर्कटाख्या, स्त्री (कर्कटस्याख्यैव आख्याऽस्याः ।)
 कर्कटशृङ्गीरुद्धः । इति रत्नमाणा ॥
 कर्कटाङ्गः, पुं, (कर्कटं आङ्गयते स्पृजते कण्टकमय-
 त्वात् । आ + ङ् + कः । कर्कट इति नाम्ना आङ्गयते
 वा ।) विष्वक् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कर्कटाङ्गा, स्त्री, (कर्कटाङ्ग + टाप् ।) कर्कटशृङ्गी-
 रुद्धः । इति वैद्यकम् ॥
 कर्कटिः, स्त्री, (करं कटति प्राप्नोति । कटः + “सर्व-
 धातुभ्य इन्” । उगां ४ । ११७ । इति इन् । कर्कं परि-
 णामे शुक्लतां अटति गच्छति वा कर्क + अट् +
 इन् । शकन्धादिवत् अण्वौ साधुः ।) कर्कटी ।
 इति शब्दरत्नावली । काँकुड् इति भाषा ॥
 कर्कटिनी, स्त्री, (कर्कटाकारः अस्थस्याः । कर्कट +
 इन् ततो ङीप् ।) दाहहरिद्रा । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

कर्कन्धु

कर्कटी, स्त्री, (कर्कं कण्टकं अटति गच्छति । कर्क +
 अट् + इन् । शकन्धादित्वात् साधुः ततो ङीप् ।) करं
 कटति वा कटेः इन् ततो ङीप् ।) शाल्मलिफलम् ।
 इति मेदिनी ॥ सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ देव-
 दालीजता । कर्कटशृङ्गीरुद्धः । एर्वारः । वड् काँकुड्
 इति भाषा । घोटिकाख्यः । फलजताविशेषः ।
 काँकुड् इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । कटुदली २
 कर्दपनिका ३ पीनसा ४ मूत्रफला ५ चण्डा ६
 हस्तिपर्णी ७ लोमशकाण्डा ८ मूत्रला ९ बङ्ग-
 कन्दा १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ कर्कटाक्षः ११
 शान्तनुः १२ । इति रत्नमाणा ॥ चिर्मिटी १३
 वालुकी १४ एर्वारः १५ चण्डा १६ । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् ।
 तिक्तायास्तु रक्तपित्तनाशित्वम् । कफदोषकारि-
 त्वम् । पक्वायास्तु मूत्ररोधार्तिनाशित्वम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (तथा च भावप्रकाशे ।
 “कर्कटी शीतला रूक्षा ग्राहिणी मधुरा गुरुः ।
 रुचा पित्तहरा सामा पक्वा दृष्ट्याभिपित्तकृत्” ।
 अस्याः पाकप्रकारस्तु ।
 “त्वगीजरहिता प्रौढा गुलिकाकारखण्डिता ।
 तलिता सुष्ठुते तप्ते कर्कटो वाऽवलेहिता ॥
 विपायदुग्धं घृतदुग्धसाजं
 विभावितं बल्लजशर्कराभ्यां ।
 कृतैलवासश्च कटुष्णमेतत्
 प्रतिक्षणं रोचनमातनोति ॥)
 कर्कटुः, पुं, (कर्कं निपातनात् साधुः । कर्कट + अट् +
 आदित्वात् कुः वा ।) करेदुपक्षी । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ करकटिया इति भाषा ॥
 कर्कन्धुः, पुं स्त्री, (कर्कं कण्टकं दधातीति । धा +
 निपातनात् कुः लुम् च ।) कोलिखटः । इत्यमर-
 टीकायां स्वामी ॥ (वदरीफलम् । अस्य पर्याय-
 गुणा यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ मभागे ॥
 “पुंसि स्त्रियाश्च कर्कन्धुर्वदरी कोलिमित्यपि ।
 फेनिलं कुबलं घोटो सौवीरं वदरं महत् ।
 अजप्रिया कुहा कोली विषमोभयकण्टका” ॥
 तत्र वदरविशेषाणां जट्ट्यानि गुणाश्च ।
 “पथ्यमानं सुमधुरं सौवीरं वदरं महत् ।
 सौवीरं वदरं शीतं भेदनं गुरुशीतलम् ॥
 रुद्धं पित्तदाहस्रक्षयदृष्ट्यानिवारणम् ।
 सौवीरं लघु सम्पक्कं मधुरं कोलसुच्यते ॥
 कोलन्तु वदरं ग्राहि रुच्यमुष्णश्च वातलम् ।
 कफपित्तकरश्चापि गुरु सारकमोरितम् ॥
 कर्कन्धुः क्षुद्रवदरं कथितं पूर्वसूरिभिः ।
 अस्त्रं स्यात् क्षुद्रवदरं कषायं मधुरं मनाक् ॥
 क्षिग्धं गुरु च तित्त्वश्च वातपित्तापहं सुतम् ।
 शुष्कं भेद्यमिहत्सुर्वं लघुदृष्ट्याक्षमाञ्जित्” ॥
 क्वचित् क्षीवेऽपि दृश्यते यथा,
 “कर्कन्धुकोलवदरसामं पित्तकफावहम् ।
 पक्वं पित्तानिहहरं क्षिग्धं संमधुरं सरम् ॥
 पुरातनं दृष्टप्रमनं अमलं दीपनं लघु ।
 सौवीरं वदरं क्षिग्धं मधुरं वातपित्तजित्” ॥
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ॥)

कर्कश

कर्कशः, पुं स्त्री, (कर्क कण्टकं दधातीति । धा + “अन्द् ट्ण्फ् जम्बू कम्बूकफेल्ककर्कशूदिधिषु” ।
उणा-१ । ६५ । इति कृः निपातनात् साधुः ।)
वदरीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥
(यथा भागवते । ३ । ३१ । २ ।
“कलनं त्वेकरात्रेण पञ्चरात्रेण बुद्बुदम् ।
दशाहेन तु कर्कशः पेश्यणं वा ततः परम्” ॥
कर्कशशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम् ॥)
कर्करं, त्रि, (कर्क + अरन् ।) कठिनम् । इति
मेदिनी ॥
कर्करं, स्त्री, (कर्क चूर्णजनकत्वेन हास्यवत् शुक्लता-
प्राकाशं रातीति । कर्क + रा + कः ।) चूर्णजनक-
तृप्तपाषाणखण्डम् । तत्पर्यायः । चूर्णखण्डम् २ ।
इति हारावली । कर्कर घृष्टं इत्यादि भाषा ॥
“(किन्नोवर्ककर्करैः प्रियश्चैराक्रम्य विक्रीयते” ॥
इति अमरशतके ७ ॥)
कर्करः, पुं, (कर्क हासं प्रतिविम्बप्रकाशं राति ।
रा + कः । कर्क + अरन् वा ।) दर्पणः । इति
मेदिनी ॥ (नागभेदः । इति भारते १ । ३५ । १६ ॥)
कर्कराङ्गः, पुं, (कर्करतुल्यं अङ्गं यस्य ।) कालकण्ठ-
पक्षी । इति शब्दमाला ॥
कर्कराटुः, पुं, (कर्क हासं रटति प्रकटयतीव । रट
+ कुः । कुच् वा । शिजन्तात् कुर्वा ।) कटोत्तः ।
इति जटाधरः ॥
कर्कराटुकः, पुं, (कर्क कठिनं कर्कशमित्यर्थः रटति
रौतीति रट + उक्त्वा ।) कर्करेदुपक्षी । इति
शब्दरत्नावली । करकटिया इति भाषा ॥
कर्करान्मुकः, पुं, (कर्करः कठोरः अन्धः । अत्यन्तान्ध-
कारतया दुर्दर्शत्वात् । संज्ञायाम् कन् ।) अन्धकूपः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कर्करालः, पुं स्त्री, (कर्करः रूक्षतया कठिनोपि
अलति पर्याप्नोति । अल + अच् ।) चूर्णकुन्तलः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
कर्करी, स्त्री, (कर्क हासं हास्यप्रकाशवत् निर्मल-
सज्जितं रातीति । रा + कः + गौरादित्वात् ङीष् ।)
खल्ववारिधानिका । भारी इति भाषा । तत्प-
र्यायः । आलुः २ गलन्तिका ३ । इत्यमरः । २ ।
६ । ३१ ॥ अलुः ४ आलुः ५ । इति तट्टीका ॥
कर्करीका, स्त्री, (कर्करी + स्तार्ये कन् ऋस्ते न ।)
कर्करी । इत्यादिकोषः ॥
कर्करेटः, स्त्री, (कर्क कर्क इतिशब्दं गलेहस्तमाधाय
दूरीकुरु इत्याकारं रेटते यत्र । रेट् + अधिकरणे
घञ् ।) गलेहस्ताधानम् । गलाटिपि इति
भाषा । तत्पर्यायः । अर्द्धचन्द्रम् २ अङ्गुलितो-
रणम् ३ । इति हारावली ॥
कर्करेटुः, पुं, (कर्क कर्क इतिशब्दं वा रेटते भाषते
रौति इत्यर्थः । रेट् भाषणे याचने च + मृगया
दित्वात् साधुः ।) करेटुपक्षी । इत्यमरः । २ । ५ ।
१६ । करकटिया इति भाषा ॥
कर्कशः, पुं, (कर्कशब्दात् मतर्थे लोमादित्वात् शः ।)
काम्पिल्यवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १४६ । गुंडा
रोचनी इति भाषा ॥ (व्यवहारोऽस्य यथा, चरके

कर्कारु

विमाने ८ अध्याये ॥ “कर्कोटकवार्त्तिककर्कश-
काकमाचीकारवल्लीयादिषु” ॥) कासमर्दः । इत्युः ।
(कृणोति हिनस्ति शत्रुं कृञ् हिंसायां + अन्धेभ्यो-
ऽपीति विच् । कश्चति कश्चब्दे इति पचाद्यच्-
कर्चासौ कश्चति । करे कश्चति वा ।) खड्गः ॥
इति हेमचन्द्रः ॥
कर्कशः, त्रि, (कर्कात् लोमादित्वात् शः । ततः प्राग्-
वत् कृञादिधातोर्निष्पादितार्थे च ।) साहसिकः ।
कठोरः । (यथा भागवते । ३ । १७ । ११ ।
“खराश्च कर्कशैः क्षत्तः खुरैर्घ्नन्तो धरातलम्” ॥)
अमरशतः । (यथा रघौ । ३ । ४५ ।
“हरेः कुमारोऽपि कुमारविक्रमः
सुरदिपास्तालनकर्कशाङ्गुलौ” ॥)
दुष्पशः । इत्यमरः । ३ । ३ । २१६ । क्रूरः । निर्दयः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा रामायणे । ५ । ४६ । ५ ।
“तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसाः कोपकर्कशाः” ॥)
कृपणः । इति विश्वः ॥
कर्कशच्छदः, पुं, (कर्कशः कृदः पत्रं यस्य ।) पटोलः ।
इति शब्दमाला ॥ शाकोटवृक्षः । शेषोडा इति
भाषा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कर्कशच्छदा, स्त्री, (कर्कशः अमरशतच्छदो यस्याः ।)
कोशातकी । भिक्षाः इति भाषा । दग्धावृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (भिक्षाकेऽस्या विवरणं
ज्ञातव्यम् ॥)
कर्कशदलः, पुं, (कर्कशं दलं पत्रं यस्य ।) पटोलः ।
इति रत्नमाला ॥
कर्कशदला, स्त्री, (कर्कशदलं यस्याः ।) दग्धावृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ कोशातकी । भिक्षा इति
भाषा ॥
कर्कशवाक्यं, स्त्री, (कर्कशं च तत् वाक्यञ्चेति ।) निरु-
रवचनम् । परुषा वाक् । इति शब्दरत्नावली ॥
कर्कशा, स्त्री, (कर्कब्दात् लोमादित्वात् शः ततः टाप्
च ।) वृश्चिकालीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कर्कशिका, स्त्री, (कर्कश + संज्ञायां कन् ततश्चाप्
अत इत्वम् ।) वनकोजिः । इति रत्नमाला ॥
कर्कसारं, स्त्री, (कर्कः कर्कशः कठिनो वा सक्तुकादिः
सारो यत्र ।) करम्भकम् । दधिसक्तुः । इति
हारावली ॥
कर्कारुः, पुं, (कर्क हास्यवत् शौक्लं ऋच्छति प्राप्नो-
तीति । कर्क + ऋ + बाङ्लकात् उण् ।) कुष्माण्डः ।
इत्यमरः । २ । ४ । १५५ ॥ (अस्य पर्यायो गुणाश्च
यथा,—
“कुष्माण्डो तु भृशं लघ्वी कर्कारुरपि कीर्तिता ।
कर्कारुर्याहिणी श्रीता रक्तपित्तहरा गुरुः ॥
पक्षा तित्ताभिजननी सत्तारा कफवातनुत्” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ मे भागे ॥) एर्वारु-
योगेनास्य गुणभेदोऽपि दृश्यते । तथाच सुश्रुते
सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
“एर्वारुं सकर्कारु सम्यक् कफवातहृत् ।
सत्तारं मधुरं रुच्यं दीपनं नातिपित्तलम्” ॥)
कर्कारुका, पुं, (कर्क हासं भोजने हितकारित्वात्
खादुत्वाच्च आनन्दं अर्पयतीति । कर्क + ऋ +

कर्कोट

णिच् + उक्त्वा । कर्क हासं हितजनकत्वात्
आङादकरत्वम् ऋच्छति वा ।) कालिङ्गवृक्षः ।
इति हारावली ॥ (तत्फलगुणा यथा, सुश्रुते
सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
“चपुषैर्वारुकांरुकांशीर्णान्तप्रभृतीनि ।
गुरुविष्टम्भिशीतानि खादूनि कफहन्ति च ॥
खट्वमूत्रपुरीषाणि सत्तारमधुराणि च” ॥)
कर्किः, पुं, (कर्क + इन् ।) कर्कोटराशिः । इति ज्यो-
तिषम् ॥
कर्कोतनं, स्त्री पुं, (कर्क हास्यादौ तनोतीति । कर्क +
तन् + अच् । सप्तम्या अलुक् ।) रत्नविशेषः । तदु-
त्पत्त्यादि यथा, गारुडे ७५ अध्यायः ॥
सूत उवाच ।
“वायुर्नखान् दैत्यपतेर्यहीत्वा
चिक्षेप सम्यद्य वनेषु हृद्यः ।
ततः प्रसूतं पवनोपपन्नं
कर्कोतनं पूज्यतमं पृथिव्याम् ॥
वयोर्ये तद्गुधिरसोममधुप्रकाश-
माताम्रपीतदह्नोऽज्ज्वलितं विभाति ।
नीलं पुनः खलसितं परुषं विभ्रमं
व्याध्यादिदोषकरणेन न तद्विभाति ॥
खिग्धा विशुद्धाः समरागिणश्च
आपीतवर्णा गुरवो विचित्राः ।
त्रासत्रयव्याधिविवर्जिताश्च
कर्कोतनास्ते परमैः पवित्राः ॥
पञ्चेय काञ्चनमयेन तु वेद्ययित्वा
हस्ते गलेऽथ धृतमेतदतिप्रकाशम् ।
रोगप्रणाशनकरं कलिनाशनञ्च
आयुष्करं कुलकरञ्च सुखप्रदञ्च ॥
एवंविधं बज्रगुणं मणिमावहन्ति
कर्कोतनं शुभमलं कृतये नरा ये ।
ते पूजिता बज्रधना बज्रबान्धवाश्च
नित्योज्ज्वलाः प्रमुदिता अपि ते भवन्ति ॥
एकेऽप्यनद्य विद्यताकुलनीलभासः
प्रज्ञानरागलुजिताः कलुषा विरूपाः ।
तेजोऽतिदीप्तिकुलपुष्टिविहीनवर्णाः
कर्कोतनस्य सदृशं वपुर्बहन्ति ॥
कर्कोतनं यदि परीक्षितवर्णरूपं
प्रत्यग्रभास्वरदिवाकरसुप्रकाशम् ।
तस्योत्तमस्य मणिशास्त्रविदा महिम्ना
तुल्यन्तुमूल्यमुदितं तुलितस्य काव्यम्” ॥
हस्ते गलेऽथ धृतमेतदतिप्रकाशमित्यत्र तप्तं यदा
ऊतवहे भवति प्रकाशमिति पुस्तकान्तरे पाठः ॥
कर्कोटः, पुं, (कर्क + ओटप्रत्ययः ।) नागराजविशेषः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कर्कोटकः, पुं, (कर्क कण्टकमयत्वात् कठोरं अटति
प्राप्नोति तद्रूपतया कायति प्रकाशते । एषोदरा-
दित्वात् ओकारादेशे साधुः ।) विष्वक्वृक्षः ।
(कर्कोट + संज्ञायां कन् ।) कद्रुपुष्पनागराज-
विशेषः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । आस्तीके । ३५ । ५ ।
“शेरावतस्तत्तत्तत् कर्कोटकधनञ्जयौ” ॥)

कर्ण

इक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ फललताविशेषः ॥
 काँकरोल इति भाषा । तत्पर्यायः । किला-
 सप्तः २ तिलपत्रः ३ सुगन्धकः ४ । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ अस्य गुणाः । शुक्रकफपित्तनाशित्वम् ।
 रुचिकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (“तद्वत्
 कर्कोटकं प्रोक्तम्” ॥ इति सुश्रुते । शूत्रे । ४६
 अध्याये ॥ विशेषश्चास्यैवार्कशब्दे प्रदर्शितः ॥)
 कर्कोटकी, स्त्री, (कर्कोटक + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 पीतघोषा वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (अस्याः
 पर्यायमाह चरकः कल्पे ४ अध्याये ।
 “कर्कोटकी कटुफला महाजालिनिरेव च ।
 धामार्गवस्य पर्याया राजकोशतकी यथा” ॥
 विशेषविवरणस्या धामार्गवशब्दे ज्ञातव्यम् ॥
 फललताविशेषः । काँकड़ इति भाषा ॥ एतद्-
 फलगुणपाकादि उक्तं वैद्यके । यथा,—
 “कर्कोटकी फलं कुष्ठहृल्लासारविनाशनम् ।
 आसकासज्वरान् हन्ति कटुपाकश्च दीपनम् ॥
 ईषद्विभिन्नमरिचैः परिपूर्णं
 तैलेन रन्ध्रतप्तसैन्धवपातयोगम् ।
 वाक्कीकृतप्रयसा विहिताभिषेकं
 कर्कोटकीफलमिदं रुचिदातरणम्” ॥)
 कर्कोटिका, स्त्री, (कर्कोट + स्वार्थे कन् तत एाप-
 च्यत इत्वच्) कर्कोटकाः । काँकरोल इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । कुष्माण्डी २ कर्कोटी ३ । तत्फलम्
 कारवेक्षकतुल्यगुणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कर्चुरिका, स्त्री, कं सुखं यथा तथा चर्यते उप-
 युज्यते यदा कं जलं चुर्यते शून्यीक्रियतेऽत्र ।
 क + चर् + वा चुर + एषोदरात् रेफादेशे
 कनादिभिः साधुः ।) पिष्टकविशेषः । इति पाक-
 राजेश्वरः । कचुरी इति भाषा ॥
 कर्चूरं, स्त्री, (कर्ज + खर्जूरादित्वात् ऊरः । एषो-
 दरादित्वात् जकारस्य चकारे साधुः ।) कर्चूरम् ।
 खर्गम् । कचुरमपि पाठः । इत्यमरटीका ॥
 कर्चूरः, पुं, (कर्ज + ऊरः । एषोदरादित्वात्
 साधुः ।) वृक्षविशेषः । कचूर इति भाषा । तत्प-
 र्यायः । द्राविडः २ कर्ष्यः ३ दुर्लभः ४ गन्धमूलकः
 ५ वेधमुख्यः ६ गन्धसारः ७ जटालः ८ । अस्य
 गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफ-
 कासगलगण्डादिदोषनाशित्वम् । मुखवैशद्यजनन-
 त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा चरके सूत्रे
 २७ अध्याये ।
 “रोचनो दीपनो हृद्यः सुगन्धस्त्वग्विवर्जितः ।
 कर्चूरः कफवातघ्नः आसहिक्कार्शसां हितः” ॥)
 कर्चूरकः, पुं, (कर्चूरं खर्गमिव कायति प्रकाशते ।
 कर्चूर + कै + कः । कर्चूर + स्वार्थे कन् वा ।)
 कर्चूरकः । इत्यमरटीकायां सामी । काँचा
 हलुद इति भाषा ॥
 कर्जं पीडे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-सकं-
 सेट्) । कर्जति । इति दुर्गादासः ॥
 कर्णं क भिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
 चूरां-परं-सकं-सेट्) । कर्णयति कर्णापयति ।
 आङ्पूर्वाभ्यां अवयवे । देवाकर्णय येन येन सहसा

कर्ण

यत्यत् समासादितमिति । उपसर्गात्तत्तदर्थानां
 द्योतका एव न तु वाचकाः । केवलधातोरनेका-
 र्थत्वेऽवश्यवक्तव्ये उपसर्गपूर्वस्याप्यन्यार्थो धातोरेव
 कल्प्यते लाघवात् । कचिदुपसर्गा धात्वर्थमेवानु-
 वर्तन्ते । तथा च ।
 “धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्तते ।
 तमेव विशिष्टगुण्य उपसर्गगतिस्तिथिः” ॥
 इति विस्तरवृत्तिः ॥ क्रमेणोदाहरणानि । आदत्ते
 गृह्णातीत्यर्थः । प्रसूयतेऽत्र प्रसव एव धात्वर्थः ।
 प्रशब्दस्तमेवार्थं द्योतयति । प्रणमति प्रकर्षण
 नमतीत्यर्थः । केचित्तु अन्यर्थोऽन्यः प्रयुज्यते । इति
 चतुर्थचरणं पठन्ति तच्चिन्त्यम् । इति दुर्गादासः ॥
 कर्णः, पुं, (कीर्यते क्षिप्यते । शब्दो वायुना यत्र ।
 किरति शब्दग्रहणेन मनसि सुखं क्षिपति ददा-
 तीत्यर्थः । कृष्ण विलिप्ते + “कृदृजसीति” नन्
 निष् । उणां ३ । १० । यदा कर्ण्यते आकर्ण्यते
 अनेन । कर्ण + करणे अप् ।) अवयवेऽन्यम् ।
 काण इति भाषा । तत्पर्यायः । शब्दग्रहः २
 ओजम् ३ श्रुतिः ४ अवयवम् ५ अवः ६ । इत्य-
 मरः । २ । ६ । ६४ ॥ ओजम् ७ । इति तट्टीका ॥
 वचोग्रहः ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (यथा रघुः । १ । ६ ।
 “तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः” ॥)
 कर्णस्तु अवयवेऽन्यस्य गोलकं स्थानम् । तत्र ओज-
 मिन्द्रियम् । तत्तु कर्णशब्दव्यवच्छिन्नभोभागः ।
 तस्य देवता दिक् । विषयः शब्दः । इति श्री-
 भागवतम् ॥ युधिष्ठिरायजः । स तु कुन्त्याः
 कन्याकाले सूर्यारसनातः । एतेन काशीन इत्या-
 ख्ययापि प्रसिद्धः । अस्य जन्मादिविवरणान्तु महा-
 भारते १ । १११ अध्याये द्रष्टव्यं ॥ तत्पर्यायः । राधेयः
 २ वसुधेयः ३ अर्कनन्दनः ४ घटोत्कचान्तकः ५
 चाम्पेशः ६ सूतपुत्रकः ७ । इति विक्राण्डशेषः ॥
 चाम्पाधिपः ८ अङ्गराट् ९ राधासुतः १० अर्क-
 तनयः ११ । इति हेमचन्द्रः ॥ अङ्गाधिपः १२ ।
 इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा महाभारते । १ ।
 सम्भवपर्वणि १११ । ३१ ।
 “प्राङ्नाम तस्य कथितं वसुधेय इति क्षितौ ।
 कर्णो वैकर्तयस्त्वैव कर्मणा तेन सोऽभवत्” ॥
 अयं हि दातृगणमग्रगण्यः । अस्य किमपि नादेय-
 मासीत् । अन्यैरभेद्यं सहजमपि स्वदेहकवचं
 शरीरात् समुत्कृत्य ब्राह्मणरूपधारिणे याच-
 मानाय इन्द्राय दत्तवान् तथा उपोषितं द्विज-
 रूपधारिणं विष्णुं स्वपुत्रमांसेन प्रीययामास ।
 एतद्विवरणान्तु जैमिनिभारते सुष्यमस्येव । अयं
 परशुरामप्रिथी महावीर्यः भारतयुद्धे दुर्योध-
 नपक्षावलम्बी आसीत् । अष्टादशदिवसयान्ते
 भारतसंग्रामे भीष्मदेवः सेनापतिपदमधिरुद्ध
 दशहं यावत् युद्धमकरोत् । ततः शरप्रवृत्त्यां गते
 नस्मिन् द्रोणस्तुर्द्दिनानि अयुध्यत । एतस्मि-
 न्नैव समयेऽयं कर्णोऽपि स्वसेनावलमादाय पाण्डवैः
 सह युयुधे । ततो गतजीविते द्रोणे सेनापत्य-
 मधिरुद्रोसौ दिवसद्वयं विरुध्य कृष्णसहायेना-

कर्णज

ज्जुनेन निहत आसीत् ॥) सुवर्णालिखतः । इति
 मेदिनी ॥ (धृतराष्ट्रपुत्रेषु एकः पुत्रः । यथा
 महाभारते १ । ११७ । ३ ।
 “दुर्मर्षणो दुर्मूर्खश्च दुष्कर्णः कर्ण एव च” ।
 नौकायाः क्षेपणीविशेषः । (दाँड़ इति भाषा ॥
 यथा रामायणे ६ । २३ । ३० ।
 “हृतप्रवीरा विध्वस्ता निरुत्साहा निरुद्यमा ।
 सेना भवति संग्रामे हृतकर्णैर्वनौर्जले” ॥
 कर्णः अस्त्यस्य प्राशस्त्येन । अर्घ्यं आद्यच् । दीर्घ-
 कर्णं चि, यथा यजुर्वेदे । २ । ४ । ४० ।
 “खड्गो वैश्वदेवः आक्रुष्णा कर्णो गर्हभः” ॥)
 कर्णकण्डः, पुं, (कर्णस्य कर्णे वा जातो कण्डः ।) कर्ण-
 रोगविशेषः । तस्य निदानम् । “मासतः कफसं-
 युक्तः कर्णकण्डं करोति च” । इति माधवकरः ॥
 (“कफेन कण्डः प्रप्रितेन कर्णयो-
 र्भ्रष्टं भवेत् खोतसि कर्णसंज्ञिते” ॥
 इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २० अध्याये ॥
 चिकित्सास्य यथा ।
 “विधिश्च कफहृत्स्वः कर्णकण्डमपोहति” ॥
 इति तत्रैवोत्तरतन्त्रे २१ अध्याये ॥)
 कर्णकीटी, स्त्री, (कर्णेस्थितः कर्णस्य भेदकः क्षुद्रः
 कीटी कीटविशेषः । यदा कर्णयति भिनत्ति
 तादृशी कीटी । कर्ण + अच् । स्वल्पः कीटः कीटी
 स्वल्पार्थे ङीष् ततः कर्मधारयः ।) कीटविशेषः ।
 काणकोटारीकेण्ड इत्यादि भाषा । तत्पर्यायः ।
 कर्णजलौका २ शतपदी ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
 चित्राङ्गी ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ एथिका ५
 कर्णदुन्दुभिः ६ । इति शब्दमाला ॥
 कर्णक्षेडः, पुं, (कर्णस्य कर्णे जातः क्षेडो वा ।) कर्ण-
 रोगविशेषः । (तस्य लक्षणम् ।
 “वायुः पित्तादिभिर्युक्तो वेणुघोषोपमं स्वनम् ।
 करोति कर्णयोः क्षेडं कर्णक्षेडः स उच्यते” ॥
 इति माधवकरः ॥ कर्णरोगशब्देऽस्यापि विस्तृत-
 सनिदानचिकित्सादिषु ज्ञेयम् ॥)
 कर्णगूथं, स्त्री, (कर्णस्य कर्णे स्थितं कर्णजातं वा
 गूथं मलम् ।) कर्णमलम् । इति हारावली ।
 काणोर खलि इति भाषा ॥
 कर्णगूथकः, पुं, (कर्णगूथ + संज्ञायां कन् । कर्णगूथ-
 मिव कायति वा । कै + कः ।) कर्णरोगविशेषः ।
 तस्य निदानम् । यथाह माधवकरः ।
 “पित्तोष्णशोषितः स्नेहो जायते कर्णगूथकः” ॥
 (“विशोषिते स्नेहाणि पित्ततेजसा
 दृग्भां भवेत् खोतसि कर्णगूथकः” ॥
 इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २० अध्याये ॥
 चिकित्सास्य वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ॥ यथा,
 “क्षोदयित्वा तु तैलेन स्वेदेन प्रविणाप्य च ।
 शोधयेत् कर्णगूथन्तु भिषक् सम्यक् शलाकया” ॥)
 कर्णजलूका, स्त्री, (कर्णस्य कर्णे वा जलूका इति ।)
 कर्णकीटी । इति शब्दरत्नावली ॥
 कर्णजलौका, स्त्री, (कर्णे जलौकेव ।) शतपदी ।
 इत्यमरः । २ । ५ । १३ ॥
 कर्णजलौकाः, [स्] स्त्री, (कर्णे जलौका इति ।) कर्ण-

जलौका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 कर्णजाह्, स्त्री, (कर्णस्य मूलम् । “तस्य पाकमूले”
 ५ । २ । २४ इत्यादिना जाह्च् ।) कर्णमूलम् ।
 इति व्याकरणम् ॥
 कर्णजित्, पुं, (कर्णं जितवान् । कर्ण + जि + क्तिप् भूते
 वर्त्तमाने च इति भूते क्तिप् तुगागमश्च ।) अ-
 र्जुनः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कर्णदर्पणः, पुं, (कर्णं दर्पण इव ।) ताडङ्गनामकर्ण-
 भूषणम् । इति त्रिकाण्डशेषः । काण्डतङ्का इति
 भाषा ॥
 कर्णदुन्दुभिः, स्त्री, (कर्णं कर्णाभ्यन्तरे प्रविश्य ध्वनि-
 जनकतया दुन्दुभिरिव ।) कर्णकीटी । इति शब्द-
 माणा ॥
 कर्णधारः, पुं, (कर्णं धरति धारयति वा । कर्ण + धृ
 + “कर्मण्यण्” ३ । २ । १ । इति अण् ग्यन्तादच्
 वा ।) नाविकः । इत्यमरः । १ । १० । १२ ॥ काण्डारि
 माजि इत्यादि भाषा ॥ (यथा हितोपदेशे । ३ । ४ ।
 “यदि न स्यान्नरपतिः सम्यङ्नेता ततः प्रजा ।
 अकर्णधारा जलधौ विज्ञेतेह नौरिव” ॥)
 कर्णपाली, स्त्री, (कर्णं पालयति स्त्रीयौज्ज्वल्येन
 अतीव शोभां सम्पादयतीति । कर्ण + पाल +
 “कर्मण्यण्” ३ । २ । १ । इति अण् । गौरा-
 दित्वात् ङीष् ।) कर्णान्दः । इति हारावली ।
 काण्डावाला इति भाषा ॥
 कर्णपिशाची, स्त्री, (कर्णं स्वरूपं पिनष्टीति । कर्ण +
 पिशृ + क्तिप् । कर्णपिष्टं अज्ञानं तदाचयति नाश-
 यति स्वरूपदर्शनेन । ततः आ + चि + णिच्
 णच् ङीष् च ।) देवीविशेषः । तन्मन्त्रादि यदुक्तं
 तन्त्रान्तरे ।
 “कर्णस्येक्ष्यलोहितो वकगलोऽनन्तश्चिकारो वदा-
 तीतानागतशब्दयुक्तध्वनेशी वज्रिजायान्विता ।
 ताराद्यो मनुष्ये लक्ष्मणपतो व्यासेन संसेवितः
 सार्वज्ञलभतेऽचिरेण नियतं प्रैशाचिकी भक्तिः” ॥
 अस्यार्थः । कर्णः स्वरूपः । आस्ये आदौ ईक्ष्यं
 इकारः । तत्पुङ्गवो लोहितः पकारः । वकः श-
 कारः । स अनन्तयुक्त आकारयुक्तः । चि स्वरु-
 पम् । वदातीतानागतं स्वरूपम् । ततो ऋँ स्वाहा ।
 एतेन ॐ कर्णपिशाचि वदातीतानागतं ऋँ
 स्वाहा ॥ * ॥ मन्त्रान्तरम् ।
 “कह युगं कालिके च गृह युगं तथैव च ।
 पिण्डं पिशाचि स्वाहेति नृपार्णः कथितः प्रिये” ॥
 कह कह कालिके गृह गृह पिण्डं पिशाचि
 स्वाहा ॥ * ॥ ध्यानं यथा ।
 “क्षणां रक्तविलोचनां त्रिनयनां खर्बुञ्ज लम्बोदरीं
 बन्धुकाख्यजिह्विकां वरवराभीयुक्करासुमुखीम् ।
 धूम्राब्जिर्जटिलां कपालविलसत्यागिदयां चक्षुषां
 सार्वज्ञां श्रवणवृत्ताधिवसतीं प्रैशाचिकीं तां नमः” ॥
 अथ पूजा ।
 “निशायामर्द्धरात्रौ च हृदि न्यस्य पिशाचिकीम् ।
 दग्धमीनं बलिं दत्त्वा रात्रौ संपूज्य संजपेत्” ॥
 ओम् कर्णपिशाचि दग्धमीनबलिं गृह गृह मम
 सिद्धिं कुरु कुरु स्वाहेति दग्धमीनं बलिं दद्यात् ।

“रक्तचन्दनबन्धुकजवाण्ड्यादिकञ्च यत् ।
 अमृतं कुरु देवेशि स्वाहेति प्रोक्षयेज्जलैः” ॥
 पूर्वार्द्धे किञ्चिज्जला मध्याह्ने एकभक्तं निरा-
 मिषं भुक्त्वा रात्रावपि तत् संख्यं जपेत् । अन्यत्
 किञ्चिन्न भोक्तव्यं ताम्बूलादिकं विना । अपस्य दशांशं
 तर्पणम् । ओम् कर्णपिशाचीं तर्पयामि ऋँ
 स्वाहा । एवं क्रमेण लक्ष्मणं पुरश्चरणं कृत्वा
 दशांशं होमयेत् । तदभावे दशांशं तर्पणं कृत्वा
 वरं प्रार्थयेत् । मूलं रक्तचन्दनेन लिखित्वा यन्त्रो-
 परि इष्टदेवतां पूजयेत् ॥ * ॥
 अथ सिद्धिलक्षणमुच्यते । गगने ऋँकारादिश्रव-
 णदीर्घाभिप्रिखारूपसन्दर्शनात् सिद्धिर्भविष्य-
 तीति ज्ञात्वा तथाविधमाचरेत् ॥ * ॥
 मन्त्रान्तरम् । “प्रणवं माया कर्णपिशाचि मे
 कर्णे कथय ऋँ फट् स्वाहा” । इति प्रदीपतैलं
 पादयोर्दत्त्वा रात्रौ लक्षं जपेत् । ततः सर्वज्ञो
 भवति । नास्याः पूजा ध्यानम् ॥ * ॥ तथा तारं
 कामवीजं जयादेवी स्वाहा । अस्या अपि ऋष्या-
 दिन्यासादेरभावः । पूर्वै लक्षं जप्त्वा गृहगोधिकां
 निपात्य तदुपरि जयादेवीं यथाशक्ति सम्पूज्य
 तावत् जपेत् यावत् सा जीवति । ततः सिध्यति ।
 सिद्धिस्तु मानसादिप्रप्रे कृते सा आयाति तत-
 स्तस्याः पृष्ठे सर्वं भूतभविष्यदादिकं पश्यति ।
 इति क्षणानन्दकृततन्त्रसारः ॥
 कर्णपुष्पः, पुं, (कर्णवत् कर्णाकृति पुष्पं यस्य । यद्वा
 कर्णभूषणार्हं पुष्पं यस्य ।) मोरटलता । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 कर्णपूः, [र] स्त्री, (कर्णस्य सूर्योत्तरसजातस्य कुन्त्याः
 प्रथमपुत्रस्य पूः पुरम् ।) कर्णराजपुरम् । तत्प-
 र्यायः । चम्पा २ मालिनी ३ लोमपादपूः ४ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 कर्णपूरः, पुं, (कर्णं पूरयति अजंकरोतीति । कर्ण +
 पूर + उपपदेकर्मण्यण् इति अण् ।) शिरीषवृक्षः ।
 नीलोत्पलम् । अवतंसः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
 अमरशतके १ ।
 “ज्याकृष्टिवद्वलकामुखपाणिपृष्ठ-
 प्रेक्ष्णखामुचयसम्बलितोऽम्बिकायाः ।
 त्वां पातु मङ्गरितपल्लवकर्णपूर-
 लोभममदभ्रमरविभ्रमभ्रलटाक्षः” ॥)
 अशोकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कर्णपूरकः, पुं, (कर्णं पूरयति अवतंसयति । कर्ण +
 पूर + क्तुञ् । यद्वा कर्णपूरं स्वार्थे कन् ।) शिरीष
 वृक्षः । नीलोत्पलम् । अशोकवृक्षः । एतेषां
 सर्वैरेव कुसुमैः कामिनीनां कर्णभरणं स्यात्
 अतोऽस्य तथात्वम् ।) कदम्बवृक्षः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (कदम्बशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
 कर्णप्रतिनाहः, पुं, (कर्णं जातः प्रतिनाहः रोग-
 विशेषः ।) कर्णरोगविशेषः । तस्य सम्माप्तिरूपे ।
 “सकर्णगृध्रो द्रवतां यदा गतो
 विलायितो घ्राणमुखं प्रपद्यते ।
 तदा स कर्णप्रतिनाहसंज्ञितो
 भवेद् विकारः शिरसोऽर्द्धभेदकृत्” ॥

इति माधवकरः ॥ (अस्य चिकित्सा यथा,—
 “अथ कर्णप्रतीनाहे स्नेहस्नेदौ प्रयोजयेत् ।
 ततो विरिक्तशिरसः क्रियां प्राप्तां समाचरेत्” ॥
 इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे कर्णरोगाधिकारः ॥)
 कर्णफलः, पुं, (कर्णः फलमिव यस्य ।) मत्स्यविशेषः ।
 काणलि माच् इति भाषा ॥ अस्य गुणः । अजीर्ण-
 रोगक्षेपकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 कर्णमलं, स्त्री, (कर्णस्य मलं गूथम् ।) कर्णजमलम् ।
 तत्पर्यायः । कर्णगूथम् २ । इति हारावली ॥
 कर्णमुकुरः, पुं, (कर्णं मुकुरः दर्पण इव ।) ताडङ्गना-
 मकर्णभूषणम् । इति भूरिप्रयोगः ॥
 कर्णमोटी, स्त्री, (कर्णं कर्णोपलक्षितरोगविशेषं
 मोटयति नाशयतीति । यद्वा कर्णं शरीरभेदिरोग-
 विशेषं मोटयतीति । कर्ण + मुट् + इन् वा ङीप् ।)
 चासुखदादेवी । इति हेमचन्द्रः ॥
 कर्णरोगः, पुं, (कर्णस्य कर्णेगतः कर्णे जातो वा रोगः ।)
 श्रवणव्याधिः । यथा । अथ कर्णरोगाधिकारः ।
 तत्र कर्णरोगाणां नामानि सङ्ख्यान्वाह ।
 “कर्णशूलं प्रणादश्च बाधिर्यं ह्वेडं यव च ।
 कर्णखावः कर्णकण्डूः कर्णगूथस्तथैव च ॥
 प्रतिनाहो जन्तुकर्णो विद्रधिर्विविधस्तथा ।
 कर्णपाकः पूतिकर्णस्तथैवाश्वत्थुर्विधम् ॥
 तथाब्बुदं सप्तविधं श्रोत्रस्यापि चतुर्विधः ।
 एते कर्णगता रोगा अष्टाविंशतिरीरिताः” ॥ * ॥
 तेषु कर्णशूलस्य संप्रतिपूष्यं लक्षणमाह ।
 “समीरणः श्रोत्रगतोऽन्यथा चरन्
 समन्ततः शूलमतीव कर्णयोः ।
 करोति दोषैश्च यथास्वमावृतः
 स कर्णशूलः कथितो दुराचरः” ॥
 अन्यथाचरन् प्रतिलोभं चरन् । दोषैः पित्तकफ-
 रक्तैः । रक्तस्यापि रुजादिकर्तृत्वेन दोषसाम्यात्
 दोषत्वमेव । यथास्वं यथात्मीयनिदानं कुपितैः
 अथवा यथास्वमिति शूलविशेषणम् । दुराचरः
 दुरूपचरः मूर्च्छाद्युपद्रवयोगात् ॥ * ॥
 कर्णशूलस्यासाध्यतां चाह ।
 “मूर्च्छादाहो ज्वरः काशः क्लमोऽथ वमयुक्तथा ।
 उपद्रवाः कर्णशूले भवन्त्येते मरिच्यते” ॥ * ॥
 कर्णनादस्य लक्षणमाह ॥
 “कर्णस्रोतःस्थिते वाते प्रत्योति विविधान् स्वनान् ।
 भेरीमृदङ्गशङ्खानां कर्णनादः स उच्यते” ॥ * ॥
 बाधिर्यलक्षणमाह ।
 “यदा शब्दवहो वायुः स्रोतसावृत्य तिष्ठति ।
 शुद्धश्लेष्मान्वितो वापि बाधिर्यं तेन जायते” ॥ * ॥
 असाध्यबाधिर्यमाह ।
 “बाधिर्यं बालवृद्धोऽप्यं चिरौत्थं विवर्जयेत्” ॥ * ॥
 ह्वेडमाह ।
 “वायुःपित्तादिभिर्युक्तो वेणुघोषसमस्वनम् ।
 करोति कर्णयोः ह्वेडं कर्णह्वेडः स उच्यते” ॥
 ह्वेडशब्दार्थं व्यनक्ति । वेणुघोषसमस्वनमिति ।
 यत उक्तम् । ह्वेडं वेणुघोषवदिति । ननु कर्ण-
 नादकर्णह्वेडयोः को भेदः । उच्यते । कर्णनादः
 केवलेन वातेन जन्यते तत्र नानाशब्दांश्च प्रत्योति ।

कर्णरो

कर्णक्षेडस्तु पित्तादियुक्तेन वातेन जन्यते तत्र नियमेन वेणुघोषमिव श्रुणोतीति भेदः ॥ * ॥

कर्णस्त्रावमाह ।

“शिरोग्रभिघातादथवा निमज्जतो

जलप्रपाकादथवापि विप्रधेः ।

खवेद्विपुयं श्रवणोऽनिनादितः

स कर्णसंस्त्राव इति प्रकीर्तितः” ॥

पूयमित्युपलक्षणं जलं रसश्च स्त्रावयेत् ॥

श्रवणशब्दः पुंलिङ्गोऽप्यस्ति ॥ * ॥ कर्णकण्डूमाह ।

“मारुतः कफसंयुक्तः कर्णं कण्डूं करोति हि” ॥ * ॥

कर्णगूथमाह ।

“पित्तोऽग्नौषितः स्नेहा कुरुते कर्णगूथकम्” ॥

कर्णगूथं यस्मात् स कर्णगूथव्याधिः ॥ * ॥

प्रतिनाहमाह ।

“स कर्णगूथो द्रवतां यदा गतो

विनापितो ब्राह्मणं प्रपद्यते ।

तदा स कर्णप्रतिनाहसंज्ञितो

भवेद्विकारः शिरसोऽर्द्धभेदकत्” ॥

ब्राह्मणं मुखश्च एकत्वं दन्दे । शिरसोऽर्द्धभेदकत्

अर्द्धाभेदकाख्यशिरोरोगकत् ॥ * ॥

कृमिकर्णमाह ।

“यदा तु मूर्च्छत्यथवाच जन्तवः

रुज्यपत्यान्यथापि मल्लिकाः ।

तदङ्गनत्वात् श्रवणो निरुध्यते

भिषग्भिराद्यैः कृमिकर्णको गदः” ॥

तदङ्गनत्वात् कृमिजलक्षणात् ॥ श्रवणे कृमि-

कर्णको गदो निरुध्यत इत्यन्वयः ॥ * ॥

पतङ्गादिषु कर्णप्रविष्टेषु लक्षणमाह ।

“पतङ्गाः श्रुतपद्यश्च कर्णश्रोत्रं प्रविश्य हि ।

अरतिं व्याकुलत्वश्च भ्रष्टं कुर्वन्ति वेदनाम् ॥

कर्णो निस्तुयते तस्य तथा परफरायते ।

कोटे चरति रक्त्तीना निरुन्दे मन्दवेदना” ॥

निरुन्दे निश्चले ॥ * ॥ द्विविधकर्णविप्रधिमहाह ।

“क्षताभिघातप्रभवस्तु विप्रधि-

भवेत्तथा दोषकृतोऽकुरः पुनः ।

सरक्तपोताखण्डमसमाखवेत्

प्रतोदधूमायनदाहचोषवान्” ॥

क्षतप्रभवोघातप्रभवश्च तयो रथागन्तुजत्वादिकम् ॥

अखं आस्त्रावमित्यर्थः ॥ * ॥ कर्णपाकमाह ।

“कर्णपाकस्तु पित्तेन कोषविक्षेपकृद्भवेत्” ।

कोषः पूतिभावः । क्षेद आर्द्रता ॥ * ॥

पूतिकर्णमाह ।

“कर्णविप्रधिकादा सकर्णो वारिपूरणात् ।

पूयं खवति यत् पूतिं स क्षेयः पूतिकर्णकः” ॥ * ॥

कर्णस्त्रावाद्देहार्थमाह ।

पूतन्ति नियमेन पूति यथा स्यादेवं खवति ॥ * ॥

कर्णगतानां श्रोथाव्दुर्गन्धं लक्षणमाह ।

“कर्णश्रोथाव्दुर्गन्धं जानीयादुक्तलक्षणैः” ॥

कर्णश्रोथाश्च चत्वारो वातपित्तकफरक्तजाः ।

एवमर्शोऽपि चतुर्विधम् । अन्येषां श्रोथानामर्श-

साक्षात्सांभव आधारप्रभावात् ॥ अर्बुदं सप्त-

विधम् । वातपित्तकफरक्तमांसभेदः सिराजम् ॥

कर्णरो

एते कर्णरोगा अष्टाविंशतिः सुश्रुतोक्ता उक्ताः ॥ * ॥

इदानीं चरकोक्तकर्णरोगचतुष्टयं वातपित्तकफ-

सन्निपातकृतमाह । तत्र वातजमाह ।

“नादोऽतिरक्त कर्णतले तु शोथः

स्त्रावस्तनुस्त्रावणश्च वातात्” ॥ * ॥

पित्तजमाह ।

“शोथः सरागो दरुणं विदाहः

सपूतिपीतस्त्रावणश्च पित्तात्” ॥ * ॥

कफजमाह ।

“वैखृत्य कण्डूस्त्रिश्रोथशुक्ल-

स्त्रिगन्धस्त्रिस्त्रिजः कफाच्च” ॥

वैखृत्यं अन्यथा स्त्रावणम् ॥ * ॥

त्रिदोषजमाह ।

“सर्वाणि रूपाणि च सन्निपातात्

स्त्रावश्च तत्राधिकदोषवर्णः” ॥ * ॥

कर्णपाल्याः सकर्णावयवत्वात् तद्विकारमप्यत्रैवाह ।

तत्र सनिदानं परिपोटकलक्षणमाह ॥

“सौकुमार्यात् चिरोत्पृष्टे सहसेवातिवर्जिते ।

कर्णशोथो भवेत् पाल्यां सरुजः परिपोटवान् ॥

कृष्णारुणानिभः स्तब्धः सवातात् परिपोटकः” ॥ * ॥

उत्पातमाह ।

“गुर्वाभरणसंयोगात् ताडनात् घर्षणादपि ।

शोथः पाल्यां भवेत् स्त्रावो दाहपाकश्रान्वितः ॥

रक्ते वा रक्तपित्ताभ्यामुत्पातः स गदः स्मृतः” ॥ * ॥

उन्मथकमाह ।

“कर्णं बलाद्धर्षयतः पाल्यां वायुः प्रकुप्यति ।

कफं संगृह्य कुरुते शोथस्तब्धभवेदनम् ॥

उन्मथकः सकण्डूको विकारः कफवातजः” ॥

अवेदनं र्धवेदनम् ॥ * ॥ दुःखवर्द्धनमाह ।

“संवर्द्धमाने दुर्विद्धे कण्डूदाहश्रान्वितः ।

शोथो भवति पाकश्च त्रिदोषो दुःखवर्द्धनः” ॥

संवर्द्धमाने दुर्विद्धे कर्ण इति शेषः ॥ * ॥

परिलेहिनमाह ।

“कफादृक् कृमयः क्रुद्धाः सर्षपाभा विसारिणः ।

कुर्वन्ति पिङ्कां पाल्यां कण्डूदाहसमन्विताम् ॥

कफादृक्कृमिसम्भूतः स विसर्पान्वितस्ततः ।

जिह्वात् सशस्त्राणीं पालीं परिलेहि स च स्मृतः” ॥

स पीङ्कात्मकः परिलेहिंस्रो गदः । जिह्वात्

निर्मासीकुर्व्यात् ॥ * ॥

अथ कर्णरोगाणां चिकित्सा ।

“कर्णश्रुते कर्णनादे बाधिर्ये ह्येव च ॥

चतुर्विधं च रोगेषु सामान्यं भेषजं स्मृतम् ।

शृङ्गवेरश्च मधु च सैन्धवं तैलमेव च ।

कटुषां कर्णयोर्धार्थमेतत् स्याद्देहनापहम्” ॥ १ ॥

“लघुनाद्रकशिशूणां वारुण्या मूलकस्य च ।

कदल्याः खरसः श्रेष्ठः कटुषां कर्णपूरणे” ॥

वारुणी वरुणः ॥ २ ॥

“अर्काक्षुरानक्षपिष्ठान् सतैलान् लवणान्वितान् ।

सन्निध्यात् सुधाकाण्डे कोरिते मृतयारुते ॥

पुटपाककमस्त्रिंशो पीडयेदारसागमात् ।

सुखोष्णं तद्रसं कर्णे प्रक्षिपेच्छूलश्रान्तये” ॥ ३ ॥

“अर्कस्य पत्रं परिणामपीत-

कर्णरो

मान्येन लिप्तं शिखियोगतप्तम् ।

आपीड्य तस्याम्बुसुखोष्णमेव

कर्णे निक्षिप्तं हरतेऽतिशूलम्” ॥ ४ ॥

“तीव्रशूलातुरे कर्णे सप्रब्धे क्षेदवाहिनि ।

छागमूत्रं प्रशंसन्ति कोष्ठां सैन्धवसंयुतम् ॥ ५ ॥

तैलं श्लोणाकमूलेन मन्देऽग्नौ विधिना श्रुतम् ।

हरेदाशु त्रिदोषोत्थं कर्णशूलं प्रपूरणात् ॥ ६ ॥

हिङ्गुसैन्धवशुण्ठीभिस्तैलं सर्वपसम्भवम् ।

विपक्वं हरतेऽवश्यं कर्णशूलं प्रपूरणात् ॥ ७ ॥

कर्णश्रुते कर्णनादे बाधिर्ये ह्येव च ।

पूरणं कटुतैलेन हितं वातघ्नमौषधम् ॥ ८ ॥

शिखरीक्षारजवारा तत्कृतकक्लेन साधितं तैलम् ।

अपहरति कर्णनादं बाधिर्यश्चापि पूरणतः” ॥

शिखरी अपामार्गः ॥ ९ ॥

“गवां मूत्रेण विष्णानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ।

सजलश्च सदुग्धश्च तदुवाधिर्यहरं परम्” ॥

क्षीरमात्रं ग्राह्यम् । विष्वक्तैलम् ॥ १० ॥

“कर्णस्त्रावे पूतिकर्णे तथैव क्षामिकर्णके ।

सामान्यं कर्म कुर्वीत योगान् वैशेषिकानपि ॥ ११ ॥

स्वर्जिकाचूर्णसंयुक्तावीजपूरणं क्षिपेत् ।

कर्णस्त्रावरुजा दाहक्षेपेन नश्यन्त्यसंशयम् ॥ १२ ॥

आम्रजम्बूप्रवासानां मधुकस्य वटस्य च ।

एभिस्तु साधितं तैलं पूतिकर्णगदं हरति ॥ १३ ॥

जातीपत्ररसे तैलं विपक्वं पूतिकर्णजित् ॥ १४ ॥

रुष्टं रसाङ्गनं नार्याः क्षीरक्षौद्रेण संयुतम् ।

प्रशस्यते चिरोत्पृष्टे तत् सस्त्रावे पूतिकर्णके ॥ १५ ॥

कुष्ठहिङ्गुवचादारुप्रताङ्गाविश्वसैन्धवैः ।

पूतिकर्णापहं तैलं वस्तमूत्रेण साधितम्” ॥

कुष्ठादितैलम् ॥ १६ ॥

“शम्बूकस्य तु मांसेन कटुतैलं विपाचयेत् ।

तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाडी प्रशाम्यति” ॥

शम्बूकाद्यं तैलम् ॥ १७ ॥

“चूर्णेन गन्धकशिखारजनीभवेन

सुष्ठुशक्तेन कटुतैलपलायके तु ।

धत्तूरपत्ररसतुल्यमिदं विपक्वं

नाडीं जयेच्चिरभवामपि कर्णजाताम्” ॥

सुष्टिः पक्वम् । निशा तैलम् ॥ १८ ॥

“कृमिकर्णविनाशाय कृमिघ्नीं कारयेत् क्रियाम् ।

वार्त्ताकुधूमश्च हितः सार्धपक्वेह एव च ॥ १९ ॥

पूरणं हरितालेन गव्यमूत्रयुतेन च ।

धूपने कर्णदोर्गन्धे गुग्गुलुः श्रेष्ठ उच्यते ॥ २० ॥

चिकित्सा कर्णश्रोथानां तथा कर्णाग्निसामपि ।

कर्णाव्दुर्दानां कुर्वीत श्रोथाश्रोऽव्दुर्दवद्विषक्” ॥ * ॥

अथ कर्णपाणीविकाराणां चिकित्सा ।

“प्राणीसंश्लेषणे कुर्यात् वातकर्णरुजक्रियाम् ।

स्वेदयेत्ततस्तत्ताश्च खिन्नां संवर्द्धयेत्तैलैः ॥ १ ॥

श्रुतावरोवाजिगन्धापयस्यैरुद्वीजकैः ।

तैलं विपक्वं सक्षीरं पालीं संवर्द्धयेत् सुखम्” ॥

प्रयस्य च क्षीरकाकोली । श्रुतावरीतैलम् ॥ २ ॥

“जीवनीयस्य कक्लेन तैलं दुग्धेन पाचयेत् ।

चिकित्सेतेन तैलेन हृताखं परिपोटकम् ॥ ३ ॥

श्रीतलेपैर्जलौकाभिरुत्पातं समुपाचरेत् ॥ ४ ॥

कर्णरोग

हृलनीसुरसाभ्याश्च गोधाकङ्कवसान्वितम् ।
तैलं विपक्वमभ्यङ्गादुन्मथ्यं नाशयेद्भुवम् ॥ ५ ॥
दुःखवर्जनकं सिक्ता जम्बवासविस्वपत्रजैः ।
कायेस्तेलेन सुखिगन्धं तच्चूर्णैश्चावधूयते ॥
बज्रशो गोमयैस्तप्तैः खेदितं परिलेपितम् ।
घनसारैः समालिम्पेदजामूत्रेण कल्कितैः ॥ ६ ॥
इति कर्णरोगाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥*

(“प्रतिश्यायजलक्रीडाकर्णकण्डूयनैर्मरुत् ।
मिथ्यायोगेन शब्दस्य कुपितोऽन्यैश्च कोपनैः ॥
प्राप्य ओत्रशिराः कुर्याच्छूलं खोतसि वेगवत् ।
अर्द्धावभेदकं स्तम्भं शिशिरानभिनन्दनम् ॥
चिराच्च पाकं पक्वन्तु लसिकामल्पशः खवेत् ।
ओत्रं शून्यमकस्माच्च स्यात् सञ्चारविचारवत् ॥
शूलं पित्तात् सदाहोषा शीतेच्छाश्वयथुं ज्वरम् ।
आशुपाकं प्रपक्वञ्च स पीतलसिकासुतिः ॥
सा लसीकासुप्रोदयद्यत्तत्तत्पाकमुपैति च ।
कपाच्छिरोहनुग्रीवा गौरवं मन्दतारुजः ॥
कण्डूः श्वयधुरुष्णोष्णा पाकात् श्वेतघनासुतिः ।
करोति श्वये शूलमभिघातादिदूषितम् ॥
रक्तं पित्तसमानार्तिं किञ्चिदाधिकलक्षणम् ।
शूलं समुदितेर्दोषैः सशोफज्वरतीव्ररुक् ॥
पर्यायादुष्णशीतेच्छं जायते श्रुतिजाड्यवत् ।
पक्वं सितासितारक्तधनपूय प्रवाहि च ॥
शब्दवाहिशिरासस्थे शृणोति भवने मुहुः ।
नादानकस्माद्विविधान् कर्णनादं वदन्ति तम् ॥
श्लेष्मणानुगतो वायुर्नादो वा समुपेक्षितः ।
उच्चैः कृष्णाच्छ्रुतिं कुर्याद्विधिरत्वं क्रमेण च ॥
वातेन शोषितः श्लेष्मा खोतो लिम्पेत्ततो भवेत् ।
रुग्गौरवं पिधानञ्च सप्रतीनाह संक्षितः ॥
कण्डूशोफौ कपात् ओत्रे स्थिरौ तत्सञ्चया स्मृतौ ।
कफो विदग्धः पित्तेन सरुजं नीरुजन्वपि ।
घनपूति बज्रलोदं कुरुते पूतिकर्णकम् ।
वातादिदूषितं ओत्रं मांसास्फुटोदजां यजम् ॥
खादन्तो जन्तवः कुर्यान्तीनां सक्त्रिमिकर्णकः ।
ओत्रकण्डूयनाज्जाते हते स्यात् पूर्व्वलक्षणः ॥
विद्रधिः पूर्व्ववच्चान्यः शोफोऽग्नौऽव्युदभीरितम् ।
तेषु रुक् पूतिकर्णत्वं बधिरत्वञ्च बाधते ॥
गर्भेऽग्निलास्यञ्चिता शस्कुलीकुचिकर्णकः ।
एको नीरुगनेको वा गर्भे मांसाङ्कुरः स्थिरः ॥
पिप्पली पिप्पलीमानः सन्निपातादिदारिका ।
सवर्णः सरुजस्तम्भः श्वयथुः स उपेक्षितः ॥
कटुतैलनिभं पक्वः खवेत् कृष्णेण रोहति ।
सङ्कोचयति रूढा च सा ध्रुवं कर्णशस्कुली ॥
शिरास्यः कुरुते वायुः पालीशोषं तदाङ्गयम् ।
कृशा दृढा च तन्नीवत् पालीवातेन तन्त्रिका ॥
सुकुमारे चिरोत्सर्गात् सहसैव प्रवर्द्धते ।
कर्णं शोफः सरुक् पाल्यामरुणः परिपोटवान् ॥
परिपोटः सपवनादुत्पातः पित्तशोणितान् ।
गुर्वामरुणभाराद्यैः श्वावो रुदाह पाकवान् ॥
श्वयथुः स्फोटपिटका रागोधास्फोटसंयुतः ।
पाल्वा शोफोऽग्निकपात् सर्व्वतो निर्व्यथः स्थिरः ॥
स्तम्भः सवर्णः कण्डूमान् उन्मथ्यो गह्विरश्च सः ।

कर्णरोग

दुर्व्विद्धे वर्द्धिते कर्णे स कण्डूदाहपाकरुक् ॥
श्वयथुः सन्निपातोऽयः स नाम्ना दुःखवर्जनः ।
कपात् रुक् किमिजाः सूक्ष्माः स कण्डूलोदवेदनाः ॥
लेह्याख्याः पिटिकास्ताहि लिङ्गः पालीमुपेक्षितः ।
पिप्पली सर्व्वजं शूलं विदारीकुचिकर्णकः ॥
एषामसाध्या याप्यैका तन्त्रिकान्यान्तु साधयेत् ।
पञ्चविंशतिरित्युक्ताः कर्णरोगविभागतः ॥
इत्युत्तरस्थाने समदशेऽध्याये वामटेनोक्तम् ॥*

अस्य चिकित्सा तेनोक्ताष्टादशेऽध्याये, यथा,—
“कर्णशूले पवनजे पिबेद्रात्रौ रसाश्रितः ।
वातघ्नसाधितं सर्पिः कर्णं खिन्नञ्च पूरयेत् ॥
पत्राणां पृथगश्वत्थर्विस्वाकैरङ्गजन्मनाम् ।
तैलसिन्धुत्यदिग्धानां खिन्नानां पुटपाकतः ॥
रसैः कवोष्णैस्तद्वच्च मूलकस्यारुणोरपि ।
गण्ये वातहरेऽस्त्रेषु मूत्रेषु च विपाचितः ॥
महास्नेहो द्रुतं हन्ति सुलीनामपि वेदनाम् ।
महतः पञ्चमूलस्य काष्ठात् क्षौमेण वेष्टितात् ॥
तैलसिक्तात् प्रदीप्ताग्रात् स्नेहः सद्यो रुजापहः ।
योज्यश्चैवं भद्रकाष्ठात् कुष्ठात् काष्ठाच्च सारलात् ॥
वातव्याधिं प्रतिश्यायं विहितं हितमत्र च ।
वर्ज्येच्छिरसा खानं शीताम्भःपानमङ्गपि ॥
पित्तशूले सितायुक्तं घृतखिगन्धं विरेचयेत् ।
द्राक्षावष्टिप्रहतं स्तन्यं शस्यते कर्णपूरणम् ॥
यद्यनन्ता हिमोशीरकाकोलीरोध्रजीवकैः ।
मृणालविषमञ्जिष्ठासारिवाभिश्च साधयेत् ॥
यद्यमधुरसप्रस्थं क्षीरद्विप्रस्थसंयुतम् ।
तैलस्य कुडवं नस्यपूरणाभ्यङ्गनेरिदम् ॥
निहन्ति शूलदाहोषाः केवलं क्षौद्रमेव वा ।
यद्य्वादिभिश्च सधृतैः कर्णौ दिह्यात् समन्ततः ॥
वामयेत् पिप्पलीसिद्धसर्पिः खिगन्धं कफोद्धवे ।
धूमनावनगण्डूषखेदान् कुर्यात् कफापहान् ॥
कशुनार्द्रकशिशुणां सुरक्ष्या मूलकस्य च ।
कदल्याः खरसः श्रेष्ठः कटुष्णः कर्णपूरणे ॥
अर्काङ्कुरानस्त्रपिष्टांस्तैलाक्तांस्तवणान्वितान् ।
सन्निधाय स्नेहीकाण्डे कोरिते तच्छेदावृतान् ॥
खेदयेत् पुटपाकेन स रसः शूलजित्परम् ।
रसेन बीजपूरस्य कपित्थस्य च पूरयेत् ॥
सूक्तेन पूरयित्वा वा फेनेनान्ववचूर्णयेत् ।
अजाऽविमूत्रवर्णत्वक् सिद्धं तैलञ्च पूरणम् ॥
सिद्धं वा सार्धं तैलं हिङ्गुतुम्बुनागरैः ।
रक्तजेष्वपित्तवत् कार्यं शिराश्चाशु विमोक्षयेत् ॥
पक्वे पूयवहे कर्णे धूमगण्डूषनावनम् ।
युञ्जान्नाडी विधानञ्च दुष्टव्रणहरश्च यत् ॥
खोतः प्रमृज्य दिग्धन्तु द्वौ कालौ पिचुवर्त्तिभिः ।
पूरयेद्भूपयित्वा तु मात्तिकेण प्रपूरयेत् ॥
सुरसादिगण्डूपाणिताक्ताश्च योजयेत् ।
पिचुवर्त्तिसूक्ष्मैश्च तच्चूर्णैर्वचूर्णयेत् ॥
शूललोदगुरुत्वानां विधिरेषनिवर्त्तकः ।
प्रियङ्गु मधुकाबला धातक्युत्पलपर्णभिः ॥
मञ्जिष्ठाध्रुवाक्ष्माभिः कपित्थस्य रसेन च ।
पचेत्तैलं तदास्वावं निगृह्णात्याशु पूरणात् ॥
नादबाधिर्ययोः कुर्याद्वातशूलोक्तमौषधम् ।

कर्णरोग

श्लेष्मानुबन्धे श्लेष्माणं प्रागजयेदमनादिभिः ॥
एरण्डशिशुवखण्डमूलकात् पत्रजे रसे ।
चतुर्गुणे पचेत्तैलं क्षीरे चाष्टगुणोन्मिते ॥
यद्य्वाङ्गाक्षीरकाकोलीकल्कयुक्तं निहन्ति तत् ।
नादबाधिर्यशूलानि नावनाभ्यङ्गपूरणैः ॥
पक्वं प्रतिविधाहिङ्गुमिधित्वक् स्वर्जिकोषणैः ।
ससूक्तैः पूरणात्तैलं रुक्खावश्रुतिनादनुत् ॥
कर्णनादे हितं तलं सर्षपोत्यञ्च पूरणे ।
शुष्कमूलकखण्डानां क्षारो हिङ्गुमक्षौषधम् ॥
शतपुष्पावचाकुष्ठदारुशिरसरसाञ्जनम् ।
सौवर्चलयवक्षारस्वर्जिकौद्रिदसैन्धवम् ॥
भूर्ज्यग्न्यिविडं मुक्ता मधुसूतं चतुर्गुणम् ।
मातुलुङ्गरसस्तद्वत् कदलीखरसश्चतैः ॥
पक्वं तैलं जयत्याशु सुष्ठुक्षानपि पूरणात् ।
कण्डूं लोदञ्च बाधिर्यं पूतिकर्णञ्च रुक्किमीन् ॥
क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयेषु च ।
अथ सुप्ताविवस्थायां कर्णौ रक्तं हरेत्ततः ॥
सशोफलोदयोर्मन्दश्रुतेर्वमनमाचरेत् ।
बाधिर्यं वर्ज्येद्बालवृद्धयोश्चिरञ्च यत् ॥
प्रतिनाहे परिलोदं स्नेहसेदैर्विशोधयेत् ।
कर्णशोधनकेनानु कर्णौ तैलस्य पूरयेत् ॥
ससूक्तसैन्धवमधोर्मातुलुङ्गरसस्य वा ।
शोधनाद्रुक्षतोत्पत्तौ घृतमण्डस्य पूरणम् ॥
क्रमोऽयं मलपूणेऽपि कर्णे कण्डू कफापहम् ।
नस्यादितद्वच्छोफेऽपि कटुष्णैश्चात्र लेपनम् ॥
कर्णस्वावोदितं कुर्यात् पूतिकर्मण्यकर्णयोः ।
पूरणं कटुतैलेन विशेषात् क्षमिकर्णके ॥
वमिपूर्णाहिताकर्णं विद्रधौविद्रधिक्रिया ।
पित्तोत्थकर्णशूलोक्तं कर्त्तव्यं क्षतविद्रधौ ॥
अर्शोऽव्युदेषु नासावदामाकर्णविदारिका ।
कर्णविद्रधिवत्साध्या यथा दोषोदयेन च ॥
पालीशोघेऽग्निलश्रोचशूलवन्नस्य लेपनम् ।
खेदञ्च कुर्यात् खिन्नाश्च पालीमुदत्तयेत्तिलैः ॥
प्रियालवीजयद्य्वाङ्गहृद्यगन्धा यवान्वितैः ।
ततः पुष्टिकरैः स्नेहैरभ्यङ्गं निव्यमाचरेत् ॥
शतावरी वाजिगन्धा पयस्यैरण्द्रजीवकैः ।
तैलं विपक्वं सक्षीरं पालीनां पुष्टिकृत्परम् ॥
कल्मेन जीवनीयेन तैलं पयसि पाचितम् ।
आनूपमांसाकाये च पालीपोषण वर्जनम् ॥
पालीं क्तिन्वातिसंक्षीणां शेषां सन्धाय पोषयेत् ।
याप्यैवं तन्त्रिकाख्यापि परिपाटेऽप्ययं विधिः ॥
उत्पाते शीतलैर्लेपो जलौको हृतशोणिते ।
जम्बवासपल्लवबलायक्षीरोध्रतिलोत्पलैः ॥
सधान्यास्तैः समञ्जिष्ठैः सकदम्बैः ससारिवैः ।
सिद्धमभ्यङ्गनं तैलं विसर्पौक्तघृतानि च ॥
उन्मथ्येऽभ्यङ्गनं तैलं गोधाकर्णवसान्वितम् ।
तालपत्राश्वगन्धाकांवाकूचीतिलसैन्धवैः ॥
सुरसालाङ्गलीभ्याश्च सिद्धं तीक्ष्णञ्च नावनम् ।
दुर्व्विद्धेऽश्मन्तजम्बवासपल्लवायेन सेचितम् ॥
तैलेन पालीं सन्धत्तां सुष्ठुक्षारपि चूर्णयेत् ।
चूर्णैर्मधुकमञ्जिष्ठा प्रपुष्पाङ्गनिशोद्धवैः ॥
लाक्षाविडङ्गसिद्धञ्च तैलमभ्यङ्गने हितम् ।

कर्णरो

स्निग्धां गोमयजैः पिण्डैर्वज्रैः परिलेहिकाम् ॥
 विडङ्गसारैराजिम्येदुरभीमूत्रकल्कितैः ।
 कौटजेङ्गुदकारञ्जवीजशय्याकवल्कलैः ॥
 अथवाभ्यङ्गने तैर्वा कटुतैलं विपाचयेत् ।
 सनिम्बपत्रमरिचमदनैर्लेहिकाव्रणे ॥
 च्छिन्नन्तु कर्णं शुद्धस्य बन्धमालोच्य यौगिकम् ।
 शुद्धासं लागयेत्तन्ने सद्यश्चिन्ने विप्रोद्यनम् ॥
 अथ यथित्वा केशान्तं कृत्वा हृदयेन लेखनम् ।
 निवेश्य सन्धिं सुषमं न निम्नं न समुन्नतम् ॥
 अभ्यङ्ग्य मधुसर्पिर्भां पिचुञ्जोतावगुण्ठितम् ।
 सूत्रेणागाढशिशिलं बद्धा चूर्णैरवाकिरन् ॥
 शोणितस्यापनेर्ब्रह्ममाचारश्चादिशेत्ततः ।
 सप्ताह्वादाभतेनाक्तं शनैरपनयेत् पिचुम् ॥
 सुखं जातरोमाणं स्निग्धसन्धिसमस्थिरम् ।
 सुवर्णां सुरागश्च शनैः कर्णं विवर्जयेत् ॥
 जलशूकः स्वयं गुप्ता रज्ज्यौ दृढतीक्ष्णम् ।
 अथगन्धा बला हस्तिपिप्पली गौरसर्षपाः ॥
 मूलं कोशतकाश्चरुपिका सप्तपर्णजम् ।
 कुचुन्दरी कालमृता गृहं मधुकरीकृतम् ॥
 जन्तुका जलजन्मा च तथा श्रावरकन्दकम् ।
 रभिः कल्कैः खरं पक्वं सतैलं माहिषं घृतम् ॥
 हस्त्यश्वमूत्रेण परमभ्यङ्गात् कर्णवर्द्धनम् ।
 अथ कुर्यादयस्यस्य किन्नां शुद्धस्य नासिकाम् ॥
 किन्द्यान्नासासमं पत्रं तत्तुल्यञ्च कपोलतः ।
 त्वङ्मांसं नासिकासन्ने रक्षत्तत्तुलनां नयेत् ॥
 सीथेद्गुहं ततः सूच्या सेविन्या पिचुयुक्तया ।
 नासाच्छेदे च लिखिते परिवर्त्योपरित्वचम् ॥
 कपोलबन्धं सन्दध्यात् सीथेन्नासाञ्च यत्नतः ।
 नाडीभ्यामुत्क्षिपेदन्तः सुखोच्छ्वासप्रवृत्तये ॥
 चामतैलेन सिक्त्वा तु पतङ्गमधुकाञ्जनेः ।
 शोणितस्यापनेश्चान्यैः सुस्त्रक्ष्णैश्च चूर्णयेत् ॥
 ततो मधुघृताभ्यक्तं बद्धाचारिकमादिशेत् ।
 ज्ञात्वावस्थान्तरं कुर्यात् सद्यो ब्रह्मविधित्ततः ॥
 किन्द्याद्रूपेऽधिकं मांसं नासोपान्ते च चर्मवत् ।
 सीथेत्ततश्च सुस्त्रक्ष्णं हीनं संवर्जयेत् पुनः ॥
 निवेशिते यथान्यासं सद्यश्चेदेऽप्ययं विधिः ।
 नाडीयोगादिनीलस्य नासासन्धानवद्विधिः ॥
 इति वामटे उत्तरस्थाने १८ अध्यायः ॥ * ॥
 “सामान्यं कर्णरोगेषु घृतपानं रसायनम् ।
 अथवायामो ऽग्निःस्नानं ब्रह्मचर्यमकथनम् ॥
 कर्णशूले प्रणादे च बाधिर्यह्वेडयोरपि ।
 चतुर्णामपि रोगाणां सामान्यं भेषजं विदुः ॥
 स्निग्धं वातहरैः खेदैर्नरं खेहविरेचितम् ।
 नाडीखेदैरुपचरेत् पिण्डखेदैस्तथैव च ॥
 विल्वैरङ्गार्कवर्षाभूदधित्योन्मत्तशिशुभिः ।
 वस्तगन्धाश्चगन्धाभ्यां तर्कारीयववेणुभिः ॥
 आरनालः प्रहृतेरिभिर्नाडीखेदः प्रयोजितः ।
 कफवातसमुत्थानं कर्णशूलं निरस्यति ॥
 मीनकुक्कुटलावानां मांसजैः पयसापि वा ।
 पिण्डैः खेदश्च कुर्वीत कर्णशूलनिवारणम् ।
 अथत्यपत्रखल्लं वा विधाय बद्धपत्रकम् ।
 तलाक्तमस्तसम्पूर्णं निदध्याच्चवयोपरि ॥

कर्णरो

यत्तैलं च्यवते तस्मात् खल्लादङ्गारसाधितात् ।
 तत्प्राप्तं श्रवणस्रोतः सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥
 क्षौमगुग्गुल्वगुरुभिः सघृतैर्धूपयेच्च तम् ।
 भक्तोपरि हितं सर्पिर्वस्ति कर्म च पूजितम् ॥
 निरन्नो निशि तत्सर्पिः पीत्वोपरि पयः पिबेत् ।
 मूर्ध्ववस्तिषु नस्ये च मन्त्रिके परिषेचने ॥
 शतपाकं बलातैलं प्रशस्तञ्चापि भोजने ।
 कण्टकारीमज्जाक्षीरे पक्त्वा क्षीरेण तेन च ॥
 विपचेत् कुक्कुटवसां कर्णयोस्तत्प्रपूरणम् ।
 तण्डुलीयकमूलानि फलमङ्गोष्ठजन्तया ॥
 अहिंसाकेन्द्रकामूलं सरलं देवदारु च ।
 लसुनं शृङ्गवेरञ्च तथा वंशावलेखनम् ॥
 कल्कैरेषां तथास्त्रैश्च पचेत् खेहं चतुर्विधम् ।
 वेदनायाः प्रशान्त्यर्थं हितं तत्कर्णपूरणम् ॥
 लसुनार्द्रकशिशुनां मुख्या मूलकस्य च ।
 कदल्याः सरसः श्रेष्ठः कदुषाः कर्णपूरणे ॥
 शृङ्गवेररसः क्षौद्रं सैन्धवं तैलमेव च ।
 कदुषां कर्णयोर्द्वयमेतदा वेदनापहम् ॥
 वंशावलेखसंयुक्तं मूत्रे चाजाधिके भिषक् ।
 सर्पिः पचेत्तेन कर्णं पूरयेत् कर्णशूलिनः ॥
 सहतः पञ्चमूलस्य काण्डमष्टादशाङ्गुलम् ।
 क्षौमेणावेष्ट्या संसिध्य तैलेनादीपयेत्ततः ॥
 यत्तैलं च्यवते तेभ्यो घृतेभ्यो भाजगोपरि ।
 ज्ञेयं तद्दीपिकातैलं सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥
 कुर्यादेवं भद्रकाष्ठे कुष्ठे काष्ठे च सारले ।
 मतिमान्दीपिकातैलं कर्णशूलनिवर्हणम् ॥
 अर्काङ्गुरान्तपिष्टांस्तिलाक्तां लवणान्वितान् ।
 समिदध्यात् सुहीकाण्डे कोरितं तच्छुदाहते ॥
 एतपाकक्रमस्निग्धान् पीडयेदारसागमात् ।
 सुखोष्णं तद्रसं कर्णं दापयेच्छूलजान्तये ॥
 कपित्थमातुलुङ्गाश्च शृङ्गवेररसैः शुभैः ।
 सुखोष्णैः पूरयेत् कर्णं तच्छूलविनिवृत्तये ॥
 कर्णं कोष्योऽन्येन चूर्णेन पूरयेत् कर्णशूलिनः ।
 समुद्रफेनचूर्णेन युक्त्वा बाध्यचूर्णयेत् ॥
 अथानामिह मूत्राणां सूत्रेणान्यतमेन वा ।
 कोष्येन पूरयेत् कर्णं कर्णशूलोपशान्तये ॥
 मूत्रैस्त्वस्तेषु वातघ्ने गणे च कथिते भिषक् ।
 पचेत्तुल्विधं खेहं पूरणं तत्कर्णयोः ॥
 एता एव क्रियाः कुर्यात् पित्तघ्नेः पित्तसंयुते ।
 काकोल्यादौ दण्डीरे तित्तञ्चात्र हितं हविः ॥
 क्षीरवृक्षप्रबालेषु मधुके चन्दने तथा ।
 कल्ककाथे परं पक्वं शर्करामधुकैः सरैः ॥
 इङ्गुदीसर्षपखेहौ सकफे पूरणे हितौ ।
 तित्तौषधानां यूषाश्च खेदाश्च कफनाशनाः ॥
 सुरसादौ कृतं तैलं पञ्चमूले महत्यपि ।
 मातुलुङ्गरसः शुक्लं लसुनार्द्रकयो रसः ॥
 एकैकः पूरणे पथ्यस्तैलं तेष्वथवा कृतम् ।
 तीक्ष्णा मूर्ध्वविरेकाश्च कवलाश्चात्र पूजिताः ॥
 कर्णशूलविधिः कृत्स्नः पित्तघ्नः शोणितारुते ।
 शूलप्रणादबाधिर्यह्वेडानान्तु प्रकीर्तितम् ॥
 सामान्यतो विशेषेण बाधिर्ये पूरणं शृणु ।
 गवां मूत्रेण विस्त्रानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ॥

कर्णरो

स जलञ्च नदुग्धञ्च बाधिर्ये कर्णपूरणम् ।
 सितामधुकविम्बीभिः सिद्धं वाजे पयस्यथ ॥
 सिद्धं वा विस्त्रानिःकाथे शीतीभूतं तदुद्धृतम् ।
 पुनः पचेद्दण्डीरे सितामधुकचन्दनैः ॥
 विल्वाम्बुगाढं यत्तैलं बाधिर्ये कर्णपूरणम् ।
 वक्ष्यते यः प्रतिश्रावे विधिः सोऽप्यत्र पूजितः ॥
 वातव्याधिषु वक्षोक्तो विधिः स च हितो भवेत् ।
 कर्णस्त्रावे पूतिकर्णे तथैव क्रिमिकर्णके ॥
 समानं कर्म कुर्वीत योगान् वैशेषिकानपि ।
 शिरोविरेचनञ्चैव धूपनं पूरणन्तथा ॥
 प्रभाजनं धावनञ्च वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत् ।
 राजहृत्तादितो येन सुरसादिगणेन वा ॥
 कर्णप्रक्षालनं काथ्ये चूर्णैरेषाञ्च पूरणम् ।
 चूर्णं पञ्चकषाद्योक्त्यं कपित्थरसयोजितम् ॥
 कर्णस्त्रावे प्रशंसन्ति पूरणं मधुना सह ।
 सज्जत्कचूर्णसंयुक्तः कार्पासीफलजो रसः ॥
 योजितो मधुना वापि कर्णस्त्रावे प्रशस्यते ।
 लाक्षासर्ज्जरसौ वापि चूर्णितौ कर्णपूरणम् ॥
 सशैवलमहादृढाश्चम्वजप्रसवायुतम् ।
 कुलीरक्षौद्रमण्डूकौ सिद्धं तैलञ्च पूजितम् ॥
 तिन्दुकान्यभयारोघ्रं समझामलकं मधु ।
 पूरणञ्चात्र पथ्यं स्यात् कपित्थरसयोजितम् ॥
 रसमात्रकपित्थानां मधुकधवप्रालम्बम् ।
 पूरणार्थं प्रशंसन्ति तैलं वा तैर्विपाचितम् ॥
 प्रियङ्गुमधुकाव्वष्ठा धातकी शीतपर्णिभिः ।
 मज्जिफालोघ्नाक्षाभिः कपित्थस्य रसेन वा ॥
 यत्तैलं तदास्त्रावमवगृह्णाति पूरणात् ।
 दृढं रसाञ्जनं नाय्याः क्षीरेण क्षौद्रसंयुतम् ॥
 प्रशस्यते चिरोत्थेऽपि सास्त्रावे पूतिकर्णके ।
 निगुडीखरसे तैलं सिन्धुधूमरजोगुडः ।
 पूरणः पूतिकर्णस्य श्रमनो मधुसंयुतः ।
 कृमिकर्णकनाशार्थे क्रिमिघ्नं योजयेद्विधिम् ॥
 वांताकुधूमश्च हितः सार्धपखेह एव च ।
 क्रिमिघ्नं हरितालेन गवां मूत्रयुतेन च ॥
 गुग्गुलुः कर्णदौर्गन्धे धूपनं श्रेष्ठमुच्यते ॥
 कृद्दं धूमपानञ्च कवडस्य च धारणम् ।
 कर्णद्वेडे हितं तैलं सार्धपखेह पूरणम् ॥
 विद्रव्यौ वापि कुर्वीत विद्रव्युक्तं चिकित्सितम् ॥
 प्रक्षोद्यधीमांस्तेन खेदेन प्रविणाप्य च ।
 शोधयेत् कर्णविट्कान्तु भिषक् सम्यक् श्लाकया ॥
 नाडीखेदोऽथ वमनं धूमो मूर्ध्वविरेचनम् ।
 विधिश्च कर्णहृत्स्वः कर्णकण्डूमपोहति ॥
 अथ कर्णप्रतीनाहे खेहखेदौ प्रयोजयेत् ।
 ततोऽतिरिक्तशिरसः क्रियां प्राप्तां समाचरेत् ॥
 कर्णपाकस्य भेषज्यं कुर्यात् पित्तविसर्पवत् ।
 कर्णच्छिन्ने वर्तमानं कीटं क्षेदमलादि वा ॥
 शृङ्गेणापहरेद्धीमानधवापि श्लाकया ।
 शेषाशान्तुविकाराणां प्राक्चिकित्सितमीरितम् ॥
 इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ * ॥
 चिकित्सितस्थाने ४३ अध्याये सनिदानलक्षण-
 चिकित्सितान्युक्तानि ह्यारोतेन यथा,—
 “सिक्थेन वा तोयविपूरणेन

कर्णवे

मलेन वा चाति भवेद्भुजा च ।
 उच्छासरोधाद्भवते तथापि
 वातादिकैर्वा कुपितैरथापि ॥
 संसर्गदोषैरपि सर्वदोषैः
 क्रिमित्रणैनापि तथैव चान्या ।
 सञ्जायते कर्णरुजा नरस्य
 प्रहणोति तेनापि बद्धस्वनांश्च ॥
 निःस्वानमेघघनिदन्तप्रब्दान्
 शूलं सदाहृष्ट शिरोव्यथा च ।
 वेगस्वनं वत्स ! प्रहणोति सर्वं
 पित्तेन तं विद्धि भिषगवरिष्ठ ! ॥
 तथा च मूर्च्छां प्रतनोति शब्दं
 मेघस्वनं वा कफजे प्रहणोति ॥
 क्रिमिदोषे खवेत् पूयं सरक्तं वाति सत्तम ! ।
 तथा चैवाभिघातेन जायते तीव्रवेदना ॥
 क्षतेन पूयं खवते बाल्याद्भवति चापरः ।
 तच्चापिलूतिदोषेण जायते कर्णरुजा रुजा ॥
 न कर्णरोगे जलपूरणञ्च
 न चूर्णमेतत् कथितं विधिज्ञैः ।
 तैर्वा हितं खेदनमेव कर्णे
 स वाष्पविन्दुश्च हितो मतश्च ॥
 ससुद्रपेनं सिन्धूयं सूक्ष्मचूर्णञ्च कारयेत् ।
 सौवीरकरसेनापि वातिके कर्णपूरणम् ॥
 आर्द्रसौवीरकरसं शृङ्खलीसैन्धवगुग्गुलुम् ।
 माधुकुल्लाघतोयेन तैलं पक्तातिचोषणकम् ।
 तुम्बीरसञ्च धार्येत कर्णरोगे प्रशस्यते ॥
 यक्षीमधुः कुष्ठमरिष्टपत्रं
 निशाविशाला सुमनः प्रबालाः ।
 विपाटितं कर्णभवे च शूले
 स पैत्तिके वा घृतमेव शस्तम् ॥
 ज्ञाक्षीरसं सैन्धवकं विडङ्गं
 सभङ्गराजस्य घृतेन युक्तम् ।
 तथैव सौवीररसञ्च पथ्या
 सुतञ्च वस्त्रं परिपूर्णमेतत् ॥
 हितम्भवेत्तत् श्रुतिपूरणाय
 पूयं सरक्तं क्रिमिजं निहन्ति ॥
 सर्वे प्रोक्ताः शिरोरोगास्तेलानि च घृतानि च ।
 जात्याविकान् वा युक्तीन् शिरोरोगविदाम्बरः ।
 वातहारीणि पथ्यानि विदाहीनि गुरुणि च ॥४॥
 कर्णलतिका, स्त्री, (कर्णस्य लतिका सतेव ।) पालिः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ काणेर पाता इति भाषा ॥
 कर्णवृणः, पुं, (कर्णः कर्णाकृतिः कर्णवत् सञ्जो वा
 वंशो यत्र ।) मन्त्रः । इति हारावली ॥
 कर्णवर्जितः, पुं, (कर्णेन अवरोन्मियेण वर्जितः ह्रीनः ।
 अस्य दर्शनेन्मियेणैव ओन्नकार्यकारित्वात् तथा-
 त्वम् ।) सर्पः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कर्णहीने चि ॥
 कर्णवेधः, पुं, (कर्णयोः कर्णस्य वा वेधः वेधनम् ।)
 कर्णयोश्चिद्रकरणम् । काणवधान इति भाषा ।
 तस्य विधिर्यथा । मदनरत्ने वशिष्ठश्रीधरौ ॥
 “मासे षष्ठे सप्तमे वायुमे वा
 वेधौ कर्णौ द्वादशे षोडशेऽङ्गि ।
 मध्येनाङ्गः पूर्वभागे न राजौ

कर्णवे

नक्षत्रे द्वे द्वे तिथौ वर्जयित्वा” ॥
 अत्र जन्ममासे वर्ज्यः । ज्योतिर्निबन्धे गर्गः ।
 “मासे षष्ठे सप्तमे वायुमे मासि वत्सरे ।
 कर्णवेधं प्रशंसन्ति पुष्ट्यायुःश्रीविविद्धये” ॥
 मदनरत्ने ।
 “प्रथमे सप्तमे मासि अष्टमे दशमेऽथवा ।
 द्वादशे च तथा कुर्यात् कर्णवेधं शुभावहम्” ॥
 हेमाद्रौ व्यासः ।
 “कार्तिके पौषमासे वा चैत्रे वा फाल्गुनेऽपि वा ।
 कर्णवेधं प्रशंसन्ति शुक्लपक्षे शुभे दिने” ॥
 श्रीधरः ।
 “हरिहरकरचित्रासौम्यपौष्णोत्तरार्या-
 दिविवसुषु घटाली सिंहवर्ज्येषु लभे ।
 शशिशुभ्रुधकाव्यानां दिने पर्वरिक्ता-
 रहिततिथिषु शुद्धे नैधने कर्णवेधः” ॥
 मदनरत्ने वृहस्पतिः ।
 “द्वितीया दशमी षष्ठी सप्तमी च त्रयोदशी ।
 द्वादशी पञ्चमी शस्ता षतीया कर्णवेधने ॥
 सौवर्णी राजपुत्तस्य राजती विप्रवैश्ययोः ।
 शूद्रस्य चायसी सूची मध्यमाष्टाकुलात्मिका” ॥
 हेमाद्रौ देवलः ।
 “कर्णरन्ध्रं रवेष्वाया न विशेष्यजन्मनः ।
 तं दृष्ट्वा विनयं यान्ति पुण्योधाश्च पुरातनाः” ॥ शङ्खः ।
 “अङ्गुलमात्रशुषिरौ कर्णौ न भवतो यदि ।
 तस्मै आर्द्रं न दातव्यं दत्तश्चेदासुरं भवेत्” ॥
 इति निर्णयसिन्धुः । कर्णघटकदोषनिवारणार्थं
 कर्णस्य वेधनम् । सोदरभ्रातृणां संस्काराणाञ्च
 पौष्णीपर्यक्रमः कर्णवेधस्यासंस्काररूपत्वात् न
 तथा नियमः । यथा,—
 “यदापत्यद्वयं तिष्ठेत् सम्भवोऽप्यपरस्य च ।
 कर्णघटकं विजानीयाद्द्वितं तत्तस्य च ॥
 इत्याशङ्क्य तथोन्मिधे शुद्धिर्यस्याथ वत्सरे ।
 कर्णवेधो हितस्तस्य तस्य ज्येष्ठविचारणा ॥
 घटकर्णोत्पत्तिमाशङ्क्य भानोः शुद्धासमेऽपि च ।
 कर्णौ वेधौ न दोषः स्यादन्यथा मरणं भवेत्” ॥
 इति मलमासतत्त्वे माण्डव्यवचनम् ॥ अस्य काल-
 नियमो यथा,—राजमार्तण्डे ।
 “न जन्ममासे न च चैत्रपौषे
 न वर्षयुग्मे न हरी प्रसप्ते ।
 रवौ च दुष्टे न च कृष्णपक्षे
 न जन्मभे कर्णविधिः प्रशस्तः” ॥
 तथा दीपिकायाम् ।
 “गो जन्मेन्दुभमाससूर्यरविजङ्गमाजहसुप्तायते
 शस्तेऽर्कलघुविष्णुयुग्ममृदुभस्वात्युत्तरादित्यभैः ।
 सौम्यैस्त्रायत्रिकोणकण्टकगतैः पापैस्त्रिणाभारिगै
 रोगोऽव्ये श्रुतिवेध इज्यसितभे लभे तु काले शुभे ॥
 अत्रापि तिथ्यङ्गादिविद्वद्वत्तं वर्जयेत् ॥
 यथाह गर्गः ।
 “कर्णवेधत्रते कुर्याद्दुदङ्गार्गस्थिते रवौ ।
 दक्षिणाशास्थिते भानौ नैव कुर्यात् कथञ्चन” ॥
 इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥
 कर्णवेधनी, स्त्री, (विध्यतेऽनया । विध + करण ल्युट् ।

कर्णाट

ततोऽङ्गी ।) कर्णवेधनास्त्वम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कर्णवेधकं, स्त्री, (कर्णौ वेधयति । वेष्ट् + कर्णुल् ।)
 कुण्डलम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 कर्णवेधनं, स्त्री, (कर्णौ वेधतेऽनेन । वेष्ट् + करणे
 ल्युट् ।) कुण्डलम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०२ ॥
 कर्णशृङ्खली, स्त्री, (कर्णयोः कर्णस्य वा शृङ्खलीव ।)
 कर्णगोलकम् । तत्पर्यायः । वेधनम् २ । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 कर्णशूलः, पुं, (कर्णस्य शूलः शूलवत् यन्त्रादायकः ।)
 कर्णरोगविशेषः । तस्योपधं यथा,—
 “हिङ्गुतुम्बुसुशृङ्गा च सार्धं तैलन्तु सार्धपम् ।
 एतद्धि पूरणं श्रेष्ठं कर्णशूलापहं परम्” ॥ १ ॥
 शुष्कमूलकशृङ्गीनां क्षारो हिङ्गुलनागरम् ।
 शुक्लं चतुर्गुणं दद्यात्तैलमेतैर्विपाचयेत् ॥
 बाधिर्यं कर्णशूलञ्च पूयस्वावश्च कर्णयोः ।
 क्षमयश्च विनश्यन्ति तैलस्यास्य प्रपूरणात् ॥ २ ॥
 शुष्कमूलकशृङ्गीनां क्षारो हिङ्गुलनागरम् ।
 शतपुष्पी वचा कुष्ठं दारु शिग्रु रसाञ्जनम् ॥
 सौवर्चलं यवक्षारं सासुद्रं सैन्धवं तथा ।
 भुजग्रन्थि विडं सुतं मधु शुकचतुर्गुणम् ॥
 मातुलुङ्गरसञ्चैव कदलीरसमेव च ।
 तैलमेभिर्विपक्त्यं कर्णशूलापहं परम् ॥
 बाधिर्यं कर्णनादश्च पूयस्वावश्च दारुणः ।
 पूरणादस्य तैलस्य क्षमयः कर्णयोः खिलाः ॥
 क्षिप्रं विनाशमायान्ति शशाङ्कक्षतशेखर ! ।
 क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयापहम् ॥ ३ ॥
 प्रस्थे द्वे गण्डमालानां काथयेत् द्रोणमम्भसाम् ।
 चतुर्भागावशेषेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 काङ्गिकस्याङ्गकं दत्त्वा पिष्टान्येतानि दापयेत् ।
 पुनर्यवा गोक्षुरकं सैन्धवं व्युषणं वचा ॥
 सरलं सुरदारुञ्च दृढती कण्टकारिका ।
 नस्यपानादरत्येव कर्णशूलं हनुग्रहम् ॥
 बाधिर्यं सर्वरोगांश्च अशङ्काञ्च महेश्वर ! ॥ ४ ॥
 इति गारुडे १६८ अध्यायः ॥ (कर्णरोगशब्देऽस्य
 विवरणं ज्ञेयम् ॥)
 कर्णसंस्त्रावः, पुं, (कर्णस्य कर्णयोर्वा संस्त्रावः पूय-
 श्रोणितादेः निःस्त्रावणम् यत्र रोगे ।) कर्ण-
 रोगविशेषः । तस्य निदानसम्प्राप्तिरूपाणि ।
 “शिरोऽभिघातादथवा निमज्जतो
 जले प्रपाकादथवापि विप्रधेः ।
 खवेद्धि पूयं श्रवणोऽनिनाहृतः
 सकर्णसंस्त्राव इति प्रकीर्तितः” ॥
 इति माधवकरः ॥
 कर्णस्फोटा, स्त्री, (कर्णस्य स्फोटेव स्फोटा विदारणं
 यस्याः ।) लताविशेषः । काणफाटा इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । श्रुतिस्फोटा २ त्रिपुटा ३ कृष्णत-
 गुला ४ चित्रपर्णी ५ कोपलता ६ चन्द्रिका ७
 अर्द्धचन्द्रिका ८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् ।
 तिक्तत्वम् । हिमत्वम् । सर्वविषयहृत्भुतादिदोष-
 सर्वव्याधिनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कर्णाटः, पुं, (कर्णेऽष्टति प्रभूतयशस्विन एतदे-
 शस्यराज्ञो गुणादिकीर्तनेन सर्वेषां कर्णे

कर्णिका

कर्णार

कर्तव्य

भ्रमतीति। कर्ण + अट् + अच्। शकब्ध्यादिवत्-
साधुः।) खनामखातदेशविशेषः। इति शब्द-
रत्नावली॥ यथा कर्णाटवर्णने राज्ञाक्तिः।
“अर्च्यो यदि गद्यपद्यनिपुणा स्वैतस्मत्कुर्वते
तेषां मूर्द्धिददानि वामचरणं कर्णाटराजप्रिया”॥
अयं देशः कूर्मविभागे दक्षिणस्यां दिशि वर्तते॥
कर्णाटी, स्त्री, (कर्णाट + स्त्रियां ङीप्। पारिभाषिको
ऽयं शब्दः।) रागिणीविशेषः। इति हलायुधः॥
सा तु मालवरागस्य पत्नी। इति सङ्गीतदामोदरः॥
हंसपदीवृत्तः। इति राजनिर्घण्टः॥
कर्णानुजः, पुं, (कर्णस्थानुजः कर्णमनुजातवानित्यर्थः।
अनु + जन् + ङ।) युधिष्ठिरराजः। इति त्रिका-
ण्डशेषः॥
कर्णान्दुः, स्त्री, (कर्णस्य आन्दुरिव।) कर्णपाली।
काण्वतङ्का इति भाषा। उत्क्षिप्तिका। इति
हेमचन्द्रः। काण्वकड़ा इति ख्याता॥
कर्णान्दुः, स्त्री, कर्णान्दुः। कर्णपाली। इति हारा-
वली॥
कर्णभरणकः, पुं, (कर्णस्य आभरणमिव पुष्पैः
कायति प्रकाशते। कै + कः।) आरग्वधवृत्तः।
इति राजनिर्घण्टः॥
कर्णारा, स्त्री, (अर्थे विध्यतेऽनया। कर्ण + ऋ +
करणे घञ् टाप् च। धातूनामनेकार्थत्वात् ऋधा-
तोश्च वेधनार्थः।) कर्णवेधनी। इति त्रिकाण्ड-
शेषः॥
कर्णारिः, पुं, (कर्णस्य अरिः शत्रुः।) अर्जुनः। इति
पुराणम्॥ नदीसर्जवृत्तः। इति राजनिर्घण्टः।
आजन् इति भाषा॥
कर्णास्त्रालः, पुं, (कर्णयोरास्त्रालः आस्त्रालनम्।)
भक्तभक्त्या। हस्तिकर्णास्त्रालनम्। इति त्रिका-
ण्डशेषः॥
कर्णिका, स्त्री, (कर्ण + इकन् + टाप् च। यदा कर्ण
+ एवल्। ततटाप् अत इत्वम्।) कर्णाभरण-
विशेषः। काण्वतङ्का इति भाषा। तत्पर्यायः।
तालपत्रम् २। इत्यमरः। २। ६। १०३॥
ताडङ्कः ३ दन्तपत्रम् ४। इति भरतः॥ करि-
हस्ताङ्गुलिः। करिणः शुण्डायवर्त्यङ्गुलाकृतिः।
पद्मवीजकोषी। इत्यमरः। ३। ३। १५॥
(यथा भागवते। ३। ८। १६।
“तस्यां सचामोरुहकर्णिकाया-
मवस्थितो लोकमपश्यमानः”॥)
करमध्याङ्गुलिः। क्रमुकादिच्छटांशः। इति मे-
दिनी। वौंटा इति भाषा॥ लेखनी। इति
हारावली॥ अधिमध्यवृत्तः। अजप्रदङ्गीवृत्तः।
इति राजनिर्घण्टः॥ (अप्यरोभेदः। यथा, महा-
भारते १। १२३। ६१।
“मेनका सहज्या च कर्णिका पुञ्जिकस्यला”॥
सेवती। गोलवफुल इति भाषा।
“शतपत्री तद्विष्णुता कर्णिका चारुकेशरा।
महाकुमारी गन्धाद्या लक्ष्म्यातिमञ्जला”॥
अस्या गुणः यथा,—
“शतपत्री हिमा हृद्या ग्राहिणी शुक्ला लघुः।

दोषचयास्त्रिदश्यां तिक्ता कङ्गी च पाचनी”॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे॥
योनिरोगविशेषः। यथा,
“अकाले वाहमानाया गर्भेण पिहितोऽनिलः।
कर्णिकाञ्जनयेद्योनौ स्नेयरक्तेन मूर्च्छितः”॥
इति चरके चिकित्सास्थाने। ३० अध्याये॥
कर्णिकाचलः, पुं, (कर्णिकायां स्थितः अचलः।) सु-
मेरुपर्वतः। इति हेमचन्द्रः॥ (अस्य विवरणं
यथा भागवते। ५। १६। ७। “यस्य नाभ्यामव-
स्थितः सर्वतः सौवर्णः कुलगिरिराजो मेरुर्दीपा-
यामसमुद्राहः कर्णिकाभूतः कुवलयकमलस्य”॥)
कर्णिकारः, पुं, (कर्णिं भेदनं करोतीति। कर्णि +
कृ + कर्मण्यण्। उदरमलभेदकतत्वात् अस्य
तथात्वम्।) वृत्तविशेषः। कर्णिगार इति भाषा॥
(यथा, महाभारते। १। सम्भवे। १२५। २।
“कर्णिकारैरशोकैश्च केशरैरतिमुक्तैः”॥)
तत्पर्यायः। द्रुमोत्पलः २ परिधायः ३। इत्यमरः।
२। ४। ६०॥ वृत्तोत्पलः ४। इति रत्नमाला॥
(यथा, महाभारते ३। २४। १०।
“तत्प्राणतालात्ममधुमनीप-
कदम्बसर्ज्जान्कर्णिकारैः।
तपायये पुष्पधरेषुपेतां
महाबलं राष्ट्रपतिर्ददर्श”॥)
कर्णिकारस्य पुष्पम्। “अवयवे च प्राण्यौषधि
वृत्तेभ्यः”। ४। ३। १३५। इति उत्पन्नस्य तज्जि-
तस्य “पुष्पमूलेषु वज्रलम्”। इति लुक्।
तथा कुमारसम्भवे। ३। २८। “वर्णप्रकर्षं सति
कर्णिकारम्”॥ कर्णिकारस्य कुसुममित्यर्थः॥
आरग्वधविशेषः। क्णोट सोनालु इति भाषा।
तत्पर्यायः। राजतरुः २ प्रयङ्गुः ३ कृतमालकः ४
सुफलः ५ चक्रः ६ परिधायः ७ व्याधिरिपुः ८
पिण्डवीजकः ९ लघ्वारग्वधः १०। अस्य गुणाः।
सारकत्वम्। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वम्।
कफशूलोदररुमिमेहनाशित्वम्। व्रणशूलनिवा-
रणात्त्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥
कर्णिकी, [न] पुं, (कर्णिका हस्तियुगलाङ्गुली
अस्यस्य इतिः।) हस्ती। इति जटाधरः॥
कर्णी, [न] पुं, (कर्णी पक्षौ स्तः अस्य। पुरा किल
पर्वतानां पक्षाः सन्ति इति पौराणिको गाथा।
“तुन्दादिभ्य इलक्ष”। ५। २। ११७। इति चकारा-
दिनिः।) वर्षपर्वतसप्तकान्तर्गतपर्वतविशेषः। यथा।
“हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुरेव च।
चैत्रः कर्णी च प्रदङ्गी च सप्तैते वर्षपर्वताः”॥
इति हारावली॥ वाणविशेषः। यथा।
“करोति कर्णिनो यस्तु यस्तु खड्गादिहस्तैः।
प्रयान्ति ते विप्रसने नरके भृष्टदायव्ये”॥
इति विष्णुपुराणे २। ६। १६॥ कर्णिनो वाण-
विशेषान्। इति तट्टीका॥
कर्णारिः, पुं, (कर्णसाध्यां श्रवणक्रिया उपचारात्
कर्णः। कर्णाऽस्यास्ति इतिः। कर्णी चासौ रथ-
श्चेति शब्दमात्रेण रथो न वस्तुतः। यदा साभी
प्यात् कर्णशब्देन खान्धो लक्ष्यते। सोऽस्यस्य वाह-

कत्वेन इतिः। कर्णी चासौ रथश्च। अन्येषामपीति
दीर्घः।) षोडशार्थनिमित्तस्वरथः। पुरुषस्तन्ध-
नीयमानरथः। इति भगीरथः॥ स्त्रोवहनार्थसु-
परिवस्त्राच्छादितरथविशेषः। इति मञ्जरी॥
चतुर्दीन इति ख्यात इति पिठचरणाः॥ इति
सारमुन्दरी॥ स्त्रीरत्नवहनार्थसुपरिवस्त्राच्छादि-
तमनुव्यावाहयानविशेषः। इति भरतः॥ तत्प-
र्यायः। प्रवहनम् २ हयनम् ३। इत्यमरः। २।
८। ५२॥ प्रहरणम् ४ डवनम् ५। इति तट्टीका॥
कर्णीसुतः, पुं, (कर्णीः सुतः।) मूलदेवः। इति
त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा हारावली ३२।
“कर्णीसुतो मूलदेवो मूलभद्रः कलाङ्गुरः”॥
तथा च कादम्बरीटीकायाम्।
“कर्णीसुतः करटकः स्तेयप्रास्त्रप्रवर्तकः”॥)
कर्णजपः, चि, (कर्णी जपति यः। जापादित्वात् क्तञ्च-
कर्णयोश्चित्यच् हलदन्तादित्यलुक्।) अप्रकाशो-
नानुचितप्रबोधकः। कर्णजित्वा परापकारं वदति
यो जनः। ठक् इति ख्यातः। तत्पर्यायः। सूचकः २
पिशुनः ३ दुर्जनः ४ खलः ५। इत्यमरः। ३। १।
४७॥ कर्णजपादिद्वयं परापकारवादिनि। पिशुना-
दित्रयं परस्परभेदनशीले॥ कर्णजपादिपञ्चकं
सूचके इति केचित्। अयमिति केचित्। इति
भरतः॥
कर्णान्दुः, पुं, (कर्णयोः कर्णो वा इन्दुरिव।) कर्णान्दुः।
अर्द्धचन्द्राकृतिकर्णभूषणम्। इति शब्दरत्नावली॥
कर्त्त, त् क प्रेथित्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥
(अदन्तचुरां-परं-अकं-सेट्।) रेफस्याधस्तकारः
कर्त्तयति कर्त्तापयति धूलिर्जलेन। इति दुर्गा-
दासः॥
कर्त्त, पुं, (कर्त्त + भावे + अच्।) भेदः। यथा।
“सधुर्लु नियम्य यतयो यमकर्त्तहेति
जह्युः स्वराडिव निपानखनिचमिन्द्र”॥
इति श्रीभागवते २। ७। ४८॥ “कर्त्तो भेदः तज्जि-
रासो अकर्त्तः तच्च हेति साधनं जह्युः”। इति
तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ (कर्त्तयति शिथिलीका-
रोति भिनत्ति वा। कर्त्त + अच्। भेदके, चि॥)
कर्त्तनं, स्त्री, (कर्त्त + भावे + ल्युट्।) क्लेदनम्। नारीणां
सूचनिर्मितिः। इति मेदिनी। काटना काटा।
इति भाषा॥
कर्त्तरी, स्त्री, (कृन्ततीति। कृति क्लेदने + बाङ्गलका-
दरप्रत्ययः ततो ङीप्। यदा कृत् + घञ्। कर्त्तं
रातीति। “आतोनुपेति”। ३। २। ३। कः।
गौरादित्वात् ङीप्।) कृपाणी। इत्यमरः। २।
१०। ३४॥ पक्षीकृतसर्गादिः कर्त्तनास्त्रम्। काति
इति ख्यातः॥ केशकर्त्तनिका। इति भरतः।
कर्त्तचि इति भाषा। काटारी इति ख्याता च॥
(योगविशेषः। यथा, ज्योतिषशास्त्रे।
“क्रूरमध्यगतश्चन्द्रो लभं वा क्रूरमध्यगम्।
कर्त्तरी नाम योगोऽयं कन्या निधनकारकः”॥)
कर्त्तव्यं, स्त्री, (कृ + तव्यः।) करणयोगम्। करणयोग्यम्।
कार्यम्। इति व्याकरणम्॥
कर्त्तव्यः, चि, (कर्त्तुं योग्यं कर्त्तुं उचितं वा। यदा

कर्त्ता

अवश्यं करणीयं यत् तत् कर्त्तव्यमिति स्मृतम् ।
कृ + योग्याद्यर्थे तथ्यः । करणेयोग्यः । यथा,
हितोपदेशे ॥

“हीनसेवा न कर्त्तव्या कर्त्तव्यो महदाश्रयः ।

अजा सिंहप्रसादेन वने चरति निर्भयम्” ॥

कर्त्ता, [कृ] चि, (करोति क्रिया निष्पादयतीति वा ।

करोति यः कर्मणि शेषः । कृ + कर्त्तरि लृच् ।)

कारकः । इति मेदिनी ॥ षट्कारकान्तर्गतकारक-

विशेषः । वोपदेवेनास्य घसंज्ञा कृता । अत्र

उक्तार्थे प्रथमा अनुक्तार्थे ढतीया विभक्तिर्भवति ॥

तस्य लक्षणम् । “क्रियानुकूलकृतिमत्त्वम्” । इति

सारमञ्जरी ॥ “यः करोति सः” । इति सर्ववर्म्मा ॥

“कृत्वाश्रयः” । इति तार्किकाः ॥ “चेतनान्तरव्या-

पाराव्यवधानेन धात्वर्थनिष्पादकस्त्वेतः कर्मकर-

णादिकारकचक्रप्रयोक्ता वा” । इति प्रायश्चित्तवि-

वेकः ॥ “क्रियामुख्यप्रयोजकौ कर्त्ता” । इति काम-

दीश्वरः ॥ स तु पञ्चविधः । क्रियामुख्यः १ हेतुकर्त्ता

२ प्रयोजकः ३ अनुमन्ता ४ ग्रहीता ५ तथा च ।

“क्रियामुख्यो भवेत् कर्त्ता हेतुकर्त्ता प्रयोजकः ।

अनुमन्ता ग्रहीता च कर्त्ता पञ्चविधः स्मृतः” ।

इति गोपीचन्द्रटीकाकद्रोषालचक्रवर्त्तो ॥ स च

त्रिविधः । सात्त्विकः १ राजसः २ तामसः ३ ।

सात्त्विको यथा,—

“सुक्तसङ्गोऽनङ्गवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।

सिद्धसिद्धोर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते” ॥

राजसो यथा,—

“रागी कर्मफलप्रेषुर्लब्धो हिंसात्मकोऽयुचिः ।

हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्तितः” ॥

तामसो यथा,—

“अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्ठितिकोऽलसः ।

विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते” ॥

इति श्रीभगवद्गीता । १८ । २६-२८ ॥

कर्त्ता, [कृ] पुं, (करोति सृजति चतुर्दशभुवनानि

यः सर्वलोककथ्येति यावत् । कृ + लृच् ।) पर-

मेष्ठी । ब्रह्मा । इति मेदिनी ॥ क्रियानुकूलकृति-

मान् । स च त्रिविधः । यथा,—

“त्रिधैव ज्ञायते कर्त्ता विशेषेण प्रतिक्रियाम् ।

योग्यत्वप्रतिषिद्धत्वविशेषणपदान्वयैः” ॥

अस्यार्थः । क्रियां प्रति प्रकारत्रयेण कर्त्ता विज्ञा-

यते तस्य विवरणम् । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यत्र

योग्यत्वेन लब्धविद्यस्त्वैवर्गिकः ॥ १ ॥ अहरहृदयात्

दीक्षितो न ददातीत्यत्र प्रतिषिद्धत्वेन दीक्षिते-

तरपरः ॥ २ ॥ स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र विशेषण-

पदान्वयेन स्वर्गकामः कर्त्ता ज्ञायते ॥ ३ ॥ * ॥

नित्ये निषेधे च यद्यत् साधनं तदभावस्तदभाव-

साधनं इत्यनुभवसिद्धा नित्याकरणं निषिद्धाचर-

णञ्च प्रत्यवायसाधनं शास्त्रावगतं अतस्तदभावो

नित्याचरणं निषिद्धाकरणञ्च प्रत्यवायाभावसाधन-

मिति प्रत्यवायपरिहारार्थी नियोज्योऽन्वेति

तद्वोधकविशेषणपदाध्याहारादिति बोध्यं ततश्चैवं

विधिवाक्यशब्दधीः । यथा, काम्ये स्वर्गकामो

यजेतेत्यत्र स्वर्गकामस्य कर्त्तव्यताविधयकं कार्यम् ।

कर्द्दम

नित्ये अहरहः सन्ध्यासुपासित इत्यत्र प्रत्यवाय-

परिहारार्थिनः कर्तुः प्रत्यहं सन्ध्यावन्दनविधयकं ।

कार्यम् । न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्रापि प्रत्यवायपरि-

हारार्थिनः कर्तुः कलञ्जभक्षणाभावविधयकं कार्य-

मित्येवं रूपा । इति धर्मदीपिका ॥

(महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६४ ।

“संग्रहो नियहः कर्त्ता सर्पचौरनिवासनः” ॥

विश्वस्युर्ज्ज्वलणोऽपि कर्त्तव्यात् आदिकर्त्ता विष्णुः ॥

यथा महाभारते १३ । १४६ । ४७ ।

“क्रोधहा क्रोधकृत् कर्त्ता विश्वाज्जर्महीधरः” ॥)

कर्त्तृका, स्त्री, (कृन्तति क्षिणतीति । कृत् + लृच् ।

स्त्वार्थे कन् टाप् च ।) कृद्रखड्गः । यथा,—

“हास्यगुह्यां त्रिनेत्राश्च कपालकर्त्तृकाकराम्” ॥

इति तन्त्रसारे प्रथमाध्यायम् ॥

कर्त्तृत्वं, स्त्री, (कर्तुर्भावे । कर्त्तृ + भावे लृच् ।) कर्त्तृ-

धर्मः । यथा, श्रीभगवद्गीता । ५ । १३ ॥

“न कर्त्तृत्वं न कर्म्मणि लोकस्य सृजति प्रभुः” ॥

कर्त्तृ, त् क शैथिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-

चुरां-परं-अकं-सेट् ।) रेफद्वययुक्तस्तकारः । कर्त्तृ-

यति कर्त्तापयति धूलिर्जलेन । इति दुर्गादासः ॥

कर्त्री, स्त्री, (करोति या कर्म्मणीतीति शेषः । कृ + लृच्

+ डीप् च ।) कर्त्तरी । इति शब्दरत्नावली ॥

कारिका । इति सुगन्धबोधव्याकरणम् ॥

कर्द्द, कुस्तितरवे । इति कविकल्पद्रुमः । (भां-परं-

अकं-सेट् ।) उदरशब्दे । इति रमानाथः ॥

एकोऽर्थः । कर्द्दति काकः । रमानाथस्तु कौत्से-

कर्द्दतीति भट्टमल्लदर्शनादुदरसम्बन्धि शब्द एव

अस्य प्रयोग इति मन्वानः कर्द्दति शिशुरिति यदु

दाजहार तद्वैयम् । यत्तन्मते कर्द्दयुदरमित्येव

स्यात् । इति दुर्गादासः ॥

कर्द्द, पुं, (कर्द्द + अच् ।) कर्द्दमः । इति शब्दरत्नावली ॥

कादा इति भाषा ॥

कर्द्द, पुं, (कर्द्द कर्द्दमं अटति कारणत्वेन प्राप्नो-

तीति । कर्द्द + अट् + अच् । शकन्धादित्वात्

अलोपे साधुः ।) करहाटः । पङ्कः । पङ्कारः ।

इति मेदिनी ॥

कर्द्द, स्त्री, (कर्द्दते इति । कर्द्द + भावे लृच् ।) उदर-

शब्दः । इति हेमचन्द्रः । पेटेर डाक इति भाषा ॥

कर्द्दम, स्त्री, (कर्द्द + “कलिकर्द्योरमः” । उणां । ४ ।

८४ इति अमः ।) मांसम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कर्द्दम, पुं, (कर्द्द कुस्तितरवे + “कलिकर्द्योरमः” ।

उणां । ४ । ८४ इति अमः ।) कर्द्दः । कादा इति

भाषा । तत्पर्यायः । निषदरः २ जम्बालः ३ यङ्गः ४

शादः ५ । इत्यमरः । १ । १० । ६ ॥ (तथाहि

याज्ञवल्क्यः । १ । १६७ ।

“रथ्याकर्द्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यश्ववायसैः ।

मास्तेनैव शुध्यन्ति पक्षेष्टकचितानि च” ॥)

अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । रूक्षत्वम् । विष-

रोगवेदनादाहप्रशोषनाशित्वम् । त्रयशोधनरो-

पणत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

(“कर्द्दमो दाहपित्ताग्निप्रशोधनः शीतलः सरः” ।

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥) स्वाय-

कर्पर

म्भुवमन्वन्तरे प्रजापतिविशेषः । स तु ब्रह्माण-

श्रवायां जातः । तस्य भार्या स्वायम्भुवमनुकन्या

देवहूतिः । पुत्रः कपिलदेवः कन्याः कलाद्या नव ।

इति श्रीभागवतम् । ३ । १२ । २७ ॥ पापम् ।

इत्युणादिकोषः । ४ । ८४ ॥ क्वाया । यथा,—

“वेदेषु कर्द्दमः शब्दस्वायायां वर्त्तते स्फुटम् ।

बभूव कर्द्दमाङ्गलः कर्द्दमस्तेन कीर्तितः” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे २२ अध्यायः ॥ (नाग-

विशेषः । यथा महाभारते १ । ३५ । १६ ।

“कर्द्दमश्च महानागो नागश्च बज्रमूलकः” ॥)

कर्द्दमाटकः, पुं, (कर्द्दमो मलादिः अच्यते निक्षि-

प्यते यत्र । कर्द्दम + अट् + अधिकरणे घञ् ।

ततः कप् । यद्वा कर्द्दमस्य मलादेः आटो निक्षेपो-

ऽञ् । कर्द्दमे इव आटोगतिरचेति केचित् ।

ततः कप् ।) विष्ठादिनिक्षेपस्थानम् । इति शब्द-

रत्नावली ॥

कर्द्दमी, स्त्री, मुद्गरवृक्षः । इति वैद्यकम् ॥

कर्पटः, पुं, (कीर्यते क्षिप्यते इति । कृ + कर्म्मणि

विच् । कर्प् चासौ पटश्च इति कर्म्मधारयः । यद्वा

करस्यः पटः । शकन्धादित्वात् अलोपे साधुः ।)

मलिनत्वादितुष्टजीर्णवस्त्रखण्डम् । नेकाडा इति

ख्याता । (यथा कथासरित्सागरे ४ । ६१ ।

“चोरखण्डैककर्पटः” ॥) तत्पर्यायः । लङ्काः २ ।

इत्यमरः । ३ । ५ । ३३ ॥ नक्तकः ३ । इति भरतः ॥

पर्वतविशेषः । यथा, कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥

“नीलशैलस्य पूर्वस्मिन् स्वरूपं प्रतिपादितम् ।

नाभिमण्डलपूर्वस्यां भस्मकूटस्य दक्षिणे ॥

पूर्वस्यां कर्पटो नाम पर्वतो यमरूपपृष्ठम् ।

तत्र याम्यशिला कृष्णा नीलाङ्गनसमप्रभा ॥

अधित्यकायां राजेन्द्र व्यामपञ्चसु विस्तृता ।

पूजयेत्तत्र शमनं पाण्यो दण्डं सदैव यः ॥

धत्ते तु प्राणिनां नित्यं प्राणदण्डस्य साधनम् ।

कृष्णवर्णान्तु द्विभुजं किरीटमुकुटोऽञ्जलम् ॥

दधतश्चासिपुत्रीश्च वामपाण्यो सदैव हि ।

कृष्णवस्त्रं स्थूलपदं वह्निर्निःश्वतदन्तकम् ॥

वराभयकरं नित्यं दद्यात् महिषवाहनम् ।

पूजयेत् परया भक्त्या याम्यबीजेन साधकः ॥

उपान्त्यवर्गस्यादिर्यो वर्णो विद्मिन्दुसंयुतः ।

यमबीजमिति ख्यातं यमस्य प्रीतिकारकम् ॥

अनेनैव तु मन्त्रेण शमनं यस्तु पूजयेत् ।

कर्पटाख्येऽचलवरे नापमृत्युं समाप्नुयात्” ॥

कर्पटधारी, [न्] चि, (कर्पटं धरति धारयति वा ।

कर्पट + धृ + णिनिः ।) मलिनजीर्णवस्त्रखण्ड-

धारी । भिक्षुकः । इति शब्दरत्नावली ॥

कर्पटिकः, चि, (कर्पटोऽस्यस्य । कर्पट + अस्यर्थे

ठन् ।) कर्पटधारी । इति शब्दरत्नावली ॥

कर्पटी, [न्] चि, (कर्पटोऽस्यस्य । कर्पट + इनिः ।)

भिक्षुकः । कर्पटधारी । इति शब्दरत्नावली ॥

कर्परः, पुं, (कृप् + बाहुलकात् अरन् । लता-

भावश्च ।) कपालः । इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥ मातार

खुलि इति भाषा । शस्त्रभेदः । कटाहः । इति

मेदिनी ॥ उडम्बरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कर्पूर

कर्परांशः, पुं, (कर्पूरस्य अंशः ।) शर्करा । इति शब्दरत्नावली । खोलाकुचि इति भाषा ॥
कर्पराणः, पुं, (कर्पूर इवावति पर्याप्नोति । कर्पूर + अल् + अच् । कर्पूरं अलति इति केचित् । अल् + कर्मण्यण् ।) कन्दराणः । पर्वतजातपीलुवृक्षः । इत्यमरटीकायां रमानाथः । आखरोट् इति भाषा ॥

कर्परिकातुत्यं, स्त्री, (कर्पर्येव इति स्वार्थे कन् तत् टाप् अत इत्वं कर्परिकेव तुत्यम् ।) तुत्यविशेषः । कर्परी । इति हेमचन्द्रः ॥

कर्परी, स्त्री, (कृप् + बाङलकादट् । लताभावश्च । टित्वात् ङीप् । कैश्चित् कृपधातोश्च प्रत्ययेन निष्पादितोऽयं तन्मते गौरादित्वात् ङीष्) काथोद्भवं तुत्यम् । दासहरिद्रा काथेर तुतिया इति भाषा । तत्पर्यायः । दार्विका २ । इत्यमरः । २ । ६ । १०१ ॥ तुत्याङ्गनम् । इति तट्टीकायां खामी ॥

कर्पासः, पुं स्त्री, ("कृजः पासः" । उणां ५ । ४५ इति कृधातोः पासः ।) कार्पासः । इत्यमरटीका । कापास् इति भाषा ॥

कर्पासी, स्त्री, (कर्पास इति जातित्वात् गौरादित्वात् वा ङीष् ।) कार्पासी । इति भरतः ॥ कापासगाक् इति भाषा ॥

कर्पूरः, पुं, स्त्री, (कृप् + "खर्जूरादित्वात्" उणां ४ । ६० इति ऊरः ।) खनामख्यातसुगन्धिद्रव्यम् । काफूर इति पारस्य भाषा । कपूर इति हिन्दी भाषा । (यथा,—राजेन्द्रकर्णपूरे ३३ ।

"कर्पूरैरिव पारदैरिव सुधास्यन्दैरिवाज्ञाविते जाते हन्त ! दिवापि देव ! ककुभां गर्भे भवत्कीर्तिभिः" ॥) तत्पर्यायः । घनसारः २ चन्द्रसंज्ञः ३ सिताम्बः ४ हिमवालुका ५ । इत्यमरः । २ । ६ । १३० ॥ सिताम्बः ६ । इति तट्टीका ॥ घनसारकः ७ सितकरः ८ शीतः ९ शशाङ्कः १० शिला ११ शीतांशुः १२ हिमवालुका १३ हिमकरः १४ शीतप्रभः १५ शाम्भवः १६ शुभ्रांशुः १७ स्फटिकाभः १८ कार्मिहिका १९ ताराम्बः २० चन्द्रार्द्रकः २१ चन्द्रः २२ लोकतुषारः २३ गौरः २४ कुसुदः २५ हनुः २६ हिमाङ्गयः २७ चन्द्रभस्म २८ वेधकः २९ रेणुसारकः ३० । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । स्नेहरक्तपित्तघ्णाविदाह-कण्डूदोषोष्णरोगनाशित्वम् ॥

"कर्पूरो नूतनस्तिक्तः खिम्बश्चोष्णसुखाहृदः । चिरस्थो दाहशोषघ्नः स धौतः शुभकृत्परः" ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च । पाके शीतलम् । चक्षुर्हितकारित्वम् । पक्ककर्पूरादपक्वस्याधिकगुणत्वम् । इति राजवल्लभः । तद्भेदा यथा । पोतासः १ भीमसेनः २ सितकरः ३ शङ्करावाससंज्ञः ४ पांशुः ५ पिङ्गः ६ अर्द्धसारः ७ हिमवालुका ८ जूतिका ९ तुषारः १० हिमः ११ शीतलः १२ पत्रिकाख्यः १३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्बुदा

(तत्रादौ कर्पूरस्य नामगुणाश्च ।

"कर्पूरः शीतलो दृष्यश्चक्षुषो लेखनो लघुः । सरभिर्मधुरस्तिक्तः कफपित्तविषापहः । दाहदृष्यास्यवैरस्यमेदो दौर्गन्धनाशनः ॥ कर्पूरोद्विविधः प्रोक्तः पक्वापक्वभेदतः । पक्वात् कर्पूरतः प्राङ्गणपक्वं गुणवत्तरम्" ॥

अथ चीनाककर्पूरः । चीनेकर्पूर इति भाषा । "चीनाकसंज्ञः कर्पूरः कफक्षयकरः स्मृतः । कुष्ठकण्डूवमिहस्तथा तित्तरसश्च सः" ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ म भागे ॥

"सतिक्तः सरभिः शीतः कर्पूरो लघुलेखनः । दृष्यायां सुखशोषे च वैरस्ये चापि पूजितः" ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥

कर्पूरकः, पुं, (कर्पूर इव कायति प्रकाशते शोभते वा । कर्पूर + कै + क ।) कर्बुरकः । कर्बूरकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कर्पूरतिलकः, पुं, (कर्पूर इव शुक्लं तिलकं ललाटचिह्नं यस्य । खनामख्यातो हस्ती । यथा हितो-पदेशे १ । ३४६ ।

"अस्ति ब्रह्मारण्ये कर्पूरतिलको नाम हस्ती" ॥

स्त्री, उमासखिभेदः । जया । इति शब्दमाला ॥ कर्पूरतैलं, स्त्री, (कर्पूराज्जातं तैलं स्नेहः । कर्पूरस्य तैलमिव स्नेहो वा ।) कर्पूरस्नेहः । तत्पर्यायः ।

हिमतैलम् २ सुधांशुतैलम् ३ शीतांशुतैलम् ४ तुङ्गिनांशुतैलम् ५ सितांशुतैलम् ६ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातामयनाशित्वम् । दन्तदारुपित्तकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्पूरनालिका, स्त्री, पक्वापक्वविशेषः । कर्पूरनारि इति नेत्रोयाला इति च ख्याता । यथा भावप्रकाशः । "हृताण्यथा समितया कृत्वा लम्बपुटं ततः ।

लवङ्गोषण्यकर्पूरयुतया सितयान्वितम् ॥

पक्षेदाज्येन सिद्धेष्टा ज्ञेया कर्पूरनालिका ।

संयवसदृशी ज्ञेया गुणैः कर्पूरनालिका" ॥

कर्पूरमणिः, पुं, (कर्पूरवर्णो मणिः ।) पाषाणभेदः । "कर्पूरमणिनामायं युक्त्या वातादिदोषनुत्" ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्पूरः, पुं, (कीर्यते क्षिप्यते इति कृ + विच् । कर् । फल्यते इति फलः प्रतिविम्बः । फल + कः । लस्य रः । कीर्यमाणः फलः प्रतिविम्बः यच् । दर्पणे हि मुखादीनां प्रतिविम्बपतनात् तथा बोध्यते ।) दर्पणः । इति जटाधरः ॥

कर्बु गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-सकं-सेट् ।) रेणोपधः । कर्बुति । इति दुर्गादासः ॥

कर्बुदारः, पुं, (कर्बुरिव कर्बुः सन् वा स्नेधानं मलं वा दारयतीति । कर्बु + द + णिच् + अच् ।) कोविदारवृक्षः । इति शब्दमाला ॥ श्वेतकाञ्चनः । अस्य गुणौ । यादृत्वम् । रक्तपित्तरोगे विशेषेण पथ्यत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ ("श्यास्य कोविदारस्य कर्बुदारस्य शालाङ्गः । पुष्पं याहि प्रशस्तस्य रक्तपित्ते विशेषतः" ॥ इति चरके सूत्रस्थाने । २७ अध्याये ॥

नीलभिण्टी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कर्बु

कर्बुदारकः, पुं, (कर्बुदारवत् कायति । कै + कः । यदा कर्बुः सन् कर्बुरिव वा स्नेधानं कफं दारयति । दृ + णिच् + ण्वल् ।) स्नेधान्तकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्बुरं, स्त्री, (कर्बुति गर्ब्वत्स्मात् यस्मिन् सति वा गर्ब्वो भवति कर्ब्वत्त्वेन वा । कर्ब्वं दर्पे इति "मद्गुरादयश्च" उणां १ । ४२ । इति ऊरच् ।) खर्गम् । धुस्तूरवृक्षः । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥ जलम् । इति मेदिनी ॥

कर्बुरः, पुं, (कर्बुति हिनस्ति जीवम् । कर्ब्वं हिंसायां + "मद्गुरादयश्च" । उणां १ । ४२ । इति ऊरच् ।) राक्षसः । ("कर्बुरः श्वेतरक्षसोः" उणां १ । ४२ । कर्बुति नानावर्णां गच्छति । कर्ब्वं गतौ + ऊरच् । उणां १ । ४२ ।) नानावर्णः । तत्पर्यायः । चित्रम् २ किर्मोरः ३ कल्माषः ४ शबलः ५ यतः ६ ॥ (यथा कुमारः ४ । २७ ।

"इति चैनमुवाच दुःखिता

सुहृदः पश्य वसन्त ! किं स्थितम् ।

तदिदं कणशो विकीर्यते

पवनैर्भस्म कपोतकर्बुरम्" ॥)

तद्वति चि । इत्यमरः । १ । ६ । १७ ॥ शटी । इत्यमरटीका ॥ पापम् । इति मेदिनी ॥ नदी-निष्पावधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्बुरफलः, पुं, (कर्बुरं चित्रवर्णं फलं यस्य ।) साकु-रखण्डवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्बुरा, स्त्री, (कर्बुर + टाप् ।) कृष्णवृन्तावृक्षः । इति मेदिनी ॥ पाखन इति भाषा ॥ वर्वरा । इति जटाधरः ॥ वावुइ तुलसी इति भाषा ॥ (जलौकोजातिविशेषः ।

"वस्मिमस्यवदायता क्षिप्रोन्नतकुक्षिः कर्बुरा" ॥

इति सुश्रुते । १३ अध्याये ॥)

कर्बुरी, स्त्री, (कर्बुर + गौरादित्वात् ङीष् ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कर्बुरं, स्त्री, (कर्बुति गर्ब्वं प्राप्नोति यस्मात् कर्ब्वं दर्पे गतौ वा खर्जूरादित्वात् ऊरः । उणां ४ । ६० । एषोदरात् दीर्घो वा ।) खर्गम् । इति मेदिनी ॥ हरितालम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कर्बुरः, पुं, (कर्बुति गर्ब्वति हिनस्ति वा । कर्ब्व + ऊरः ।) शटी । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥ राक्षसः । इत्युयादिकोषः ॥ द्राविडकः । इति शब्द-रत्नावली । काँचहृदि इति भाषा ॥

कर्बुरकः, पुं, (कर्बुर + स्वार्थे कन् ।) हरिद्राभवृक्षः । काँचहृदि इति ख्यातः । इति भरतः ॥ काल-हरिद्रा । इति सारसन्दरी ॥ कर्पूरहरिद्रा । इति सारमङ्गरी ॥ काकवसन्तः । इति भगीरथः ॥ काङ्गिता हरिद्रेति ख्याता । इति टीकासर्वस्वम् ॥ हरिद्राभकचोरा इति ख्याता । इति मधुमाधवी ॥ तत्पर्यायः । द्राविडकः २ काल्यकः ३ वेधमु-ख्यकः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १३५ ॥ काल्यकः ५ इति टीका सर्वस्वम् ॥

कर्म्म, [नृ] स्त्री, (यत्क्रियते तत् । कृ + मनिन् । कर्त्तुः क्रियया यद्याप्यते तदा क्रियायाप्यं कर्म्मति

कर्म

केचित् । तत्तु मतभेदेन त्रिधा चतुर्थेति विभक्त-
मुच्यते ।) घटकारकान्तर्गतकारकविशेषः । वोप-
देवेनास्य ८ इति संज्ञा कृता । अत्र द्वितीया
विभक्तिर्भवति । तस्मिन् उक्ते प्रथमा । तस्य लक्ष-
णम् । “परसमवेतधात्वर्थजन्यफलशालित्वं कर्म-
त्वम्” । इति सारमञ्जरी । “यत्क्रियते तत्” । इति
प्रसिद्धम् । करोतेर्निखिलक्रियावाचकत्वात् कर्तु-
र्यापारैर्यत् साध्यते तदित्यर्थः । अतएव “क्रिया-
व्याप्यं कर्म” । इति क्रमदीप्तरः । तच्चतुर्विधम्
निर्वर्त्यम् १ यथा घटं करोति एतत् प्रसूते ॥
विकार्यम् २ तच्च द्विविधम् । प्रकृतेरुच्छेदकं
प्रकृतेर्गुणान्तराधायकञ्च । आद्यं यथा काष्ठं भस्म
करोति । अन्त्यं यथा सुवर्णं कुण्डलं करोति ।

यथा चोक्तं भर्तृहरिणा ।

“यदसज्जायते पूर्वं जन्मना यत् प्रकाशते ।
तन्निर्वर्त्यं विकार्यञ्च कर्म द्वेधा व्यवस्थितम् ॥
प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं विकार्यं काष्ठभस्मवत् ।
अन्यद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत्” ॥
प्राप्यम् ३ यथा ग्रामं गच्छति चन्द्रं पश्यतीत्यादि ॥
अनीप्सितञ्च ४ यथा पार्पं त्यजति इत्यादि ।
इति कारके २ सुगन्धोद्यस्त्रस्य टीकायां दुर्गा-
दासः ॥ * ॥

सप्तपदार्थान्तर्गततृतीयपदार्थः । तत्तु पञ्चविधम् ।
यथा,—भाषापरिच्छेदे ६, ७ ।

“उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुञ्चनं तथा ।
प्रसारणञ्च गमनं कर्माण्येतानि पञ्च च ॥
भ्रमणं रेचनं स्थन्दनोर्द्धञ्चलनमेव च ।
तिर्यग्गमनमप्यत्र गमनादेव लभ्यते” ॥

कुसुमाञ्जलिमते यागहिसादि ॥ तत्तु त्रिवि-
धम् । सात्त्विकम् १ राजसम् २ तामसम् ३ ।

सात्त्विकं यथा,

“नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।
अफलप्रेषुना कर्म यत्तत् सात्त्विकमुच्यते” ॥

राजसं यथा,—

“यत्तु कामेषुना कर्म साहङ्गारेण वा पुनः ।
क्रियते बद्धायासं तद्राजसमुदाहृतम्” ॥

तामसं यथा,—

“अनुबन्धं क्षयं हिंसात्मनोपेक्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते” ॥
इति श्रीभगवद्गीता । १८ । २३-२५ ॥

लभ्यात् दशमलभम् । इति ज्योतिषम् ॥ क्रिया ।
इत्यमरः ॥ तच्च पञ्चविधम् । नित्यनैमित्तिकाम्य-
प्रायश्चित्तनिषिद्धभेदात् । तत्र आद्यानि चत्वारि
धर्माणि । अन्त्यं अधर्मात् । तच्च जन्मभेदात्
चतुर्विधम् सच्चितं प्रारब्धं क्रियमाणं भावि च ।
इति वेदान्तमतम् ॥ * ॥

ब्राह्मणादीनां स्वाभाविककर्माणि यथा ।
“श्रमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥
शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
दानमीश्वरभावश्च क्षत्रकर्म स्वभावजम् ॥
क्षमिणो रक्षवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।

कर्मज

परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम्” ॥ * ॥

स्वकर्माभिरतस्य फलं यथा ।

“स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।
स्वकर्मानिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥
यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्माणां तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥
श्रेयान् स्वधर्मा विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ।
स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति क्लिप्पिषम् ॥
सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ।
सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवाहताः ॥
असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।
नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां सज्जासेनाधिगच्छति” ॥
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १८ । ४२-४९ ॥

कर्मकरः, चि, (कर्म करोति मूल्येन । ड
कृञ् करणे + “कर्मणि भूतौ” । ३ । २ ।
२२ । इति टः ।) मूल्यं गृहीत्वा कर्म-
कारकः । मज्जर ठिकाचाकर इत्यादि भाषा ।
तत्पर्यायः । भूतकः २ भूतिभुक् ३ वैतनिकः ४ ॥
वेतनोपजीवी । तत्पर्यायः । भरणभुक् २ । इत्य-
मरः । ३ । १ । १६ ॥ कर्मण्यभुक् ३ । इति तट्टीका ॥
कर्मकर्तृमात्रेण ॥ (यथा, मितान्तरायां नारदः ।
“प्रिथ्यान्तेवासिभूतकास्तुर्थस्वधिकर्मकृत् । एते
कर्मकरा ज्ञेयाः” ॥)

कर्मकरः, पुं, (कृञ् हिंसायां + मन् । कर्म हिंसां
करोतीति । कृ + हेत्वादौ टः । यद्वा, जीवकृत-
कर्माधिकृत्य करोति सुखदुःखयोर्व्यवस्थां निध्या-
दयति नरकसर्गादिव्यवस्थां करोति वा । धर्मा-
धर्मात्मकं कर्म समीक्ष्य सर्वान् शास्त्रीत्यर्थः ।
कर्मफलानुसारेण पापात्मनां दण्डप्रदानरूपहिं-
सायामधिकारित्वात् अस्य तथात्वम् ।) यमः । इति
मेदिनी ॥

कर्मकरी, स्त्री, (कर्म + कृ + टः । टित्त्वात् + डीप् ।)
मूर्खा लता । विविका लता । इति मेदिनी ॥
दासी । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा भागवते ३ । २३ । २७ ।

“वयं कर्मकरीस्तुभ्यं प्राधि नः करवाम किम्” ॥)

कर्मकारः, पुं, (कर्म वेतनं गृहीत्वा लोहादिभिः
खड्गकर्तृकादिकं करोति निर्मातीति । कर्म +
कृ + उपपदे “कर्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इति
अण् ।) वर्णसङ्घारविशेषः । लौहकारः । कामार इति
भाषा । स तु शूद्रायां विन्यकर्मणो जातः । इति
ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥ वृषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कर्मकारः, चि, (कर्म करोति भूतिभूते । कर्म + कृ
+ अण् ।) वेतनं विना भारवहनादिकर्मकारकः ।
वेगार इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । कर्मक्रियः २ ।
इत्यमरः । ३ । १ । १६ ॥

कर्मकीलकः, पुं, (कर्मणा कीलक इव वस्त्रक्षालन-
रञ्जनादिना गृहस्थानां मानरक्षाकपाटकीलक-
स्वरूपः ।) रजकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कर्मजः, पुं, (कर्मणो जातः । विषयभोगवासनाव-
शात् क्रमशः मलिनायमानो वृत्तिभिर्जात इत्यर्थः ।
जन + ड ।) कलियुगः । इति शब्दरत्नावली ॥

कर्मभू

वटवृक्षः । इति जटाधरः ॥ क्रियाजन्ये चि ।
(यथा, मनुः । १२ । १०९ ।

“तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः” ॥

कारणभेदेन रोगभेदो यथा ।

“बद्धभिरुपचारैस्तु येन यान्ति समन्ततः ।

ते कर्मजाः समुद्दिष्टा व्याधयो दारुणाः पुनः” ॥
इति हारीते चिकित्सितस्थाने २ अध्यायः ॥)

कर्मजगुणः, पुं, (कर्मणो जायते यो गुणः क्रियाहेतोः
जातो गुण इत्यर्थः ।) क्रियाजन्यगुणः । तद्यथा ।
“संयोगश्च विभागश्च वेगश्चैते तु कर्मजाः” ॥
इति भाषापरिच्छेदे ६७ ॥

कर्मजः, चि, (कर्मणि घटते इति । “कर्मणि घटो-
ऽठच्” । ५ । २ । ३५ । इति अठच् ।) कर्मकुशलः ।
यथा । भट्टिः । १ । ११ ।

“ज्ञाताश्रयस्तस्य ततो व्यतानीत्
स कर्मजः कर्मसुतानुबन्धम्” ॥

प्रयत्नेन प्रारब्धं कर्म समापयति यः । तत्पर्यायः ।
कर्मशूरः २ । इत्यमरः । ३ । १ । १८ ॥

कर्मण्यः, चि, (कर्मणि साधुः तत्र साधुरिति यत् ।
यद्वा कर्मणा सम्पादि ।) कर्मयोग्यः । क्रियार्हः ।
केजुया इति भाषा । कर्मणा भाजते इत्यर्थे य-
प्रत्ययः । इति संहितप्रसारथ्याकरणम् ॥ (यथा,
ऋग्वेदे १ । ६१ । २० । “सोमोवीरं कर्मण्यं
ददाति” ॥)

कर्मण्यभुक्, चि, (कर्मण्यं वेतनं भुङ्क्ते । भुज् + क्तिप् ।)
भरणभुक् । वेतनोपजीवी । इत्यमरटीकायां
स्वामी ॥

कर्मण्या, स्त्री, (कर्मणा सम्पाद्यते तत्र साधुरिति
यत् । टाप् च ।) वेतनम् । मूल्यम् । इत्यमरः । २ ।
१० । ३८ ॥

कर्मन्दी, [न्] पुं, (कर्मन्देन भिक्षुसूचकारकेण
खनामख्यातकृष्टविशेषेण प्रोक्तं भिक्षुसूचमधीते
यः । कर्मन्द् + इनिः ।) भिक्षुः । सन्नगसी । इत्य-
मरः । २ । ७ । ४२ ॥

कर्मफलं, स्त्री, (कर्मणः जीवकृतशुभाशुभस्य शास्त्र-
विहितस्य निषिद्धस्य वा सुखदुःखादिरूपं फलं
परिणाम इत्यर्थः ।) कर्मविपाकः । (यथा,
विष्णुपुराणे १ । १६ । ७१ ।

“समस्तकर्मभोक्ता च कर्मोपकरणानि च ।
त्वमेव विष्णो ! सर्वानि सर्वकर्मफलञ्च यत्” ॥

तथा च मनुः । ११ । २३१ ।

“एवं सखित्य मनसा प्रेत्य कर्मफलोदयम्” ॥)

कर्मरङ्गफलम् । इति मेदिनी ॥ कामराज्ञा
इति भाषा ॥

कर्मभूः, स्त्री, (कर्मणः कृषिकार्यस्य कर्मणि वा
उचिता उपयोगिनी वा या भूः ।) कृष्टभूमिः ।
तत्पर्यायः । कर्मजः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (आर्या-
वर्त्तदेशः । यथा, विष्णुपुराणम् ।

“तत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बुद्वीपे महासुने ।

यतो हि कर्मभूरेषा अतोऽन्या भोगभूमयः” ॥)

कर्मभूमिः, स्त्री, (कर्मणः पुण्यात्मसम्पाद्ययक्षादि-
रूपक्रियायाः भूमिः ।) आर्यावर्त्तदेशः । इति

कर्मयो

हेमचन्द्रः ॥ (भारवर्षं यथा, विष्णुपुराणे २।३।१-२।
 “उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।
 वर्षं तद् भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥
 नवयोजनसाहस्रो विस्तारोऽस्य महामुने ।
 कर्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गश्च गच्छताम्” ॥
 तथा च रामायणे २।१०६।२०। हेमा ।
 “कर्मभूमिमिमां प्राप्य कर्त्तव्यं कर्म यत् शुभम्” ॥
 कर्ममूलं, स्त्री, (कर्म यज्ञादिक्रियाजन्यं सत्कर्म-
 हेतुकां वा मूलं यस्य । कर्मणो मूलं सिव मूलं
 यस्य वा ।) कुशलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 कर्मयुगं, स्त्री, (क्रियाति हिनस्ति अन्योन्यं यत्र युगे-
 तत् कर्म । कृ हिंसायां + मनिन्प्रत्ययः । कर्म
 हिंसाप्रधानं युगं इति कर्मधारयः । कलेः हिंसा-
 प्रधानत्वात् तथात्वम् ।) कतिपयम् । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 कर्मयोगः, पुं, (कर्मसु योगस्तत्कौशलम् ।) चित्त-
 शुद्धिजनकवेदिककर्म । यथा । निष्कासकर्म-
 गात्मज्ञानमित्युक्तं यथा ।
 “अथमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधकः ।
 कर्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचिन्नैव दृश्यते ॥
 सोऽपि दुरितक्षयद्वारा न साक्षात्” । इति मल-
 मासतत्त्वम् ॥ * तदनुष्ठानस्यावश्यकत्वं यथा ।

श्रीभगवानुवाच ॥

“लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।
 ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेण योगिनाम् ॥
 न कर्मणामनारम्भान्नैककर्मं पुरुषोऽश्नुते ।
 न च सन्नसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥
 न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
 कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥
 कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
 इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥
 यस्मिन्निद्राणि मनसा निगम्यारभतेऽर्जुन ।
 कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विप्रियते ॥
 नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
 शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥
 यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।
 तदर्थं कर्म कौन्तेय ! मुक्तसङ्गः समाचर ॥
 सद्यज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।
 अनेन प्रसविष्यध्वमेघ वोऽस्तिष्ठकामधुक् ॥
 देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।
 परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥
 इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।
 तैर्दत्तान् प्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥
 यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।
 भुङ्क्ते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥
 यज्ञाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।
 यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥
 कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।
 तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥
 एवं प्रवर्त्तितं चक्रं नानुवर्त्तयतीह यः ।
 अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ ! स जीवति ॥
 यस्मात्परतिरेव स्यादात्मतत्त्वस्य मानवः ।

कर्मर

आत्मन्येव च तन्त्युत्तम्य कार्यं न विद्यते ॥
 नैव तस्य कृते नार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
 न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥
 तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
 असक्तो ह्याचरन् कर्मपरमाप्नोति पूरुषः ॥
 कर्मणोव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
 लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन् कर्त्तुमर्हसि ॥
 यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
 स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते ॥
 न मे पार्थास्ति कर्त्तव्यं त्रिघ्नं लोकेषु किञ्चन ।
 नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त्त एव च कर्मणि ॥
 यदि ह्यहं न वर्त्तयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।
 मम वर्त्तानुवर्त्तन्ते मनुष्याः पार्थ ! सर्वशः ॥
 उत्सीदियुस्मिन्ने लोका न कुर्व्यां कर्म चेदहम् ।
 सङ्करस्य च कर्त्ता स्यामुपहन्त्यामिमाः प्रजाः ॥
 सत्ताः कर्मण्यविदांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
 कुर्व्याद्विद्वान् तथासक्तश्चिरीर्धुर्लोकसंग्रहम् ॥
 न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।
 योजयेत् सर्वकर्माणि विद्वान् यत्तः समाचरन् ॥
 प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
 अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते ॥
 तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।
 गुणा गुणेषु वर्त्तन्ते इति मत्वा न सज्जते ॥
 प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।
 तानकृत्वस्वविदो मन्दान् कृत्वचिद्विदं विचालयेत् ॥
 मयि सर्वेणैव कर्माणि सन्त्यस्याध्यात्मचेतसा ।
 निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥
 ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।
 श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥
 ये त्वेदमसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।
 सर्वज्ञानविमूढास्तान् विद्धि नष्टानचेतसः ॥
 सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
 प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥
 इन्द्रियस्येन्द्रियार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
 तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपश्यिनो ॥
 श्रेयान् स्वधर्मे विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ।
 स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः” ॥
 इति श्रीभगवद्गीतायां कर्मयोगो नाम ३ अ-
 ध्यायः ॥ * अन्यत् भगवन्मन्दिरादिकरणं वज्रि-
 पुराणे यमानुशासननामाध्याये ब्रह्मम् ॥
 कर्मरङ्गः, पुं, स्त्री, (कर्मणे हिंसाक्रियायै तत्फल-
 भक्षणकारिणां रोगादिजननक्रियायै इत्यर्थः
 रज्यते पर्याप्यते । कृ हिंसायां इति धातो-
 मनिन् प्रत्ययेन निष्पस्यत्वात् ततो कर्मन् + रन्ज
 + घञ् ।) फलवृत्तिशेषः । कामराङ्ग इति
 भाषा ॥ (यथा, रामायणे । ३।१०।८। गी ।
 “सोमवृत्तान् कर्मरङ्गान् पिपासांश्च क्वचित् क्वचित्” ॥
 तत्पर्यायः । शिरालः २ वृद्धस्तः ३ रुजाकरः ४ ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ कर्मरः ५ कर्मरकः ६
 पीतफलः ७ कर्मरः ८ मुद्गरकः ९ मुद्गरः १०
 धराफलः ११ कर्मरकः १२ । अस्य गुणाः ।
 अस्तत्वम् । उष्णत्वम् । वातहारित्वम् । पित्तकारि-

कर्मवि

त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तीक्ष्णत्वम् । कटुपाकि-
 त्वम् । अम्लपित्तकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 तत्पक्षफलगुणः । मधुरास्त्वम् । बलपुष्टिरुचिप्रद-
 त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (“कर्मरङ्गं हिमं ग्राहि स्वादुस्त्रं कफवातहृत्” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १म भागे ॥)
 कर्मरी, स्त्री, (कर्म भैद्यज्योपयोगक्रियां राति
 ददाति । रा + कः । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।)
 वंशरोचना । इति राजनिर्घण्टः । (वंशरोचना-
 शब्देऽस्या विलुत्तिर्ज्ञातया ॥)
 कर्मवृक्षः, पुं, (कर्म औत्सर्थात्तदनुष्ठानं तत्त-
 त्वास्त्रादेरध्ययनमाचरणादिकं वा वृक्षं वृक्ष
 तुल्यदृष्टं यस्य । द्विजेतरजातेः औत्सादिकर्मा-
 श्रुतिगोचराज्ञेयतादिहेतुकत्वात् वञ्चवत् कठिनं
 प्रतिभातीति भावः ।) शूद्रः । इति महाभारतम् ॥
 कर्मवाटी, स्त्री, (कर्मणां शास्त्रोक्ततिथिनिमित्ती-
 भूतक्रियाणां चन्द्रकलाक्रियाणां वा वाटीव । पुष्प-
 वाटिका यथा पुष्पादेराधारस्तद्वदित्यर्थः । ति-
 थ्योनां हि कर्मनिमित्ततया तथात्वम् ।) तिथिः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 कर्मविपाकः, पुं, (कर्मणः अधर्ममूलकस्य अशुभ-
 फलजनकस्येति यावत् विपाकः परिणामः । इह
 रोगादिभोगजनकदुःखमयपरिणामः । अमुत्र नर-
 कभोगादिजनकदुःखमयपरिणामश्च ।) अशुभकर्म
 जन्यफलस्य विपाकः । रोगादिरूपजन्मान्तरीया-
 शुभकर्मफलभोग इति यावत् । तद्विवरणं यथा,—
 “नरकात् प्रतिमुक्तस्तु पापयोनिषु जायते ।
 पतितात् प्रतिगृह्णाथावगम्योनिं ब्रजेद्बुधः ॥
 नरकात् प्रतिमुक्तस्तु कृमिर्भवति पातकः ।
 उपाध्यायवलीकन्तु कृत्वा श्वा भवति द्विजः ॥
 तज्जायां मनसा वाञ्छन्तद्वद्वयं वाप्यसंप्रयम् ।
 गर्दभो जायते जन्तुर्मित्रस्येवापमानकृत् ॥
 मात्रादीतरमात्रश्च शार्ङ्गिका संप्रजायते ।
 पितरौ षोडशित्वा तु कच्छपत्वञ्च गच्छति ॥
 भर्तुः पिण्डमुपाश्वत्तो हित्वा न्यानि निधेययेत् ।
 सोऽपि मोहसमापन्नो जायते वानरो मृतः ॥
 न्यासापहर्त्ता नरकात् विमुक्तो जायते क्षमिः ।
 असूयकश्च नरकान्मुक्तो भवति राक्षसः ॥
 विश्वासहर्त्ता च नरो मीनयोनौ प्रजायते ।
 यवधान्यानि हृत्वा तु जायते मूषिको मृतः ॥
 परदारभिमर्षात्तु वृको घोरोऽभिजायते ।
 भ्रातृभार्याप्रसङ्गत्वे कोकिलो जायते नरः ॥
 गुर्वीदिभार्यागमनात् शूकरो जायते नरः ।
 यज्ञदानविवाहानां विघ्नकर्त्ता भवेत् क्षमिः ॥
 देवतापिष्टविधायामदत्त्वा योऽन्नमश्रुते ।
 प्रमुक्तो नरकाद्वापि वायसः स प्रजायते ॥
 ज्येष्ठभ्रातृवमानाच्च क्रौञ्चयोनौ प्रजायते ।
 शूद्रश्च ब्राह्मणो गत्वा क्षमियोनौ प्रजायते ॥
 तस्यामपत्यमुत्पाद्य काष्ठान्कोटको भवेत् ।
 कृतघ्नः क्षमिकः कीटः पतङ्गो वृश्चिकस्तथा ॥
 अशस्त्रं पुरुषं हृत्वा नरः संजायते खरः ।
 क्षमिः स्त्रीवधकर्त्ता च बाणहन्ता च जायते ॥

कर्मवि

भोजनं चोरयित्वा तु मल्लिका जायते नरः ।
हृत्वा चैव मार्जारस्तिष्ठच्चैव मूषिकः ॥
दृतं हृत्वा च नकुलः काको मङ्गुरमामिषम् ।
मधु हृत्वा नरो दंशः पूषं हृत्वा पिपीलिकः ॥
अपो हृत्वा तु पापात्मा वायसः सम्प्रजायते ।
हृते कांक्षे च हारीतः कपोतो वा प्रजायते ॥
हृत्वा तु काञ्चनं भाण्डं कृमियोनौ प्रजायते ।
कार्पासिके हृते कौष्ठो वक्रिहर्ता वक्रस्तथा ॥
मयूरो वर्णकं हृत्वा शाकं पत्रञ्च जायते ।
जीवन्मोक्षकं याति रक्तवस्त्रापह्नुरः ॥
कुङ्कुन्दरिः शुभान् गन्धान् वंशं हृत्वा शशो भवेत् ।
घण्टः कलापहरणं काष्ठहृत् काष्ठकोटकः ॥
पुष्पापहृदरिद्रस्तु पङ्कुर्यावापह्नुरः ।
शाकहर्ता च हारीतस्तोयहर्ता च चातकः ॥
गृहह्नुरनरकान् गत्वा रौरवादीन् सुदारुणान् ।
दृष्ट्वा भ्रमन्तवस्त्रावस्त्रासारतस्तान् व्रजेत् ॥
एष खलु क्रमो दृष्टो गोसुवर्णादिहारिणां ।
विद्यापहारो मूकश्च गत्वा च नरकान् बह्वन् ॥
असमिद्धेऽप्यौ ऊते च मन्दाग्निः सम्प्रजायते ।
परनिन्दा कृतघ्नश्च परमममविघातनम् ॥
नैष्ठुर्यं निर्दयत्वञ्च परदारोपसेवनम् ।
परस्वहरणाशौचं देवतानाञ्च कुत्सनम् ॥
निहत्य वस्त्राणं नृणां कार्पासञ्च दृष्ट्वा बुधः ।
उपलक्षणादि जानीयात् सुक्तानां नरकादनु ॥
दयाभूतेषु सम्पादः परलोकं प्रतिक्रिया ।

कर्मवि

सत्वं हितार्थता चोक्तिर्वेदप्रामाण्यदर्शनम् ॥
गुरुदेवर्षिपूजा च केवलं साधुसङ्गमः ।
सत्क्रियाभ्यसनं मैत्री स्वर्गिणां लक्षणं विदुः ।
अष्टाङ्गयोगविज्ञानात् प्राप्नोत्यात्यन्तिकं फलम् ॥
इति गारुडे कर्मविपाकः २२६ अध्यायः ॥
शातातपभृगुभरतोक्तः पापरोगप्रायश्चित्तानां
विवरणग्रन्थः । प्रायश्चित्तविहीनपापिनां नरकान्ते
प्रतिजन्म तत्पापसूचितरोगयुक्तं शरीरं भवति ।
दृष्ट्वा दुष्कर्मजा रोगा जपदेवाचनहोमदाना-
दिभिः शमं यान्ति ॥*॥ महापातकजा रोगाः सप्त-
जन्मसु जायन्ते । तद्यथा—कुष्ठम् । राजयक्षा ।
प्रमेहः । ग्रहणी । मूत्रकृच्छ्रम् । अन्तरी । कासः ।
अतीसारः । भगन्दरः । दुष्टव्रणः । गण्डमाला ।
पक्षाघातः । अक्षिनाशनम् । इत्यादयः । अत्र
सम्पूर्णं प्रायश्चित्तम् ॥*॥ उपपापोद्भवा रोगाः
पञ्चजन्मसु जायन्ते । तद्यथा—जोतदरम् ।
यक्ष्म । क्षीहा । शूलम् । व्रणः । श्वासः । जीर्णज्वरः ।
हृदिः । भ्रमः । मोहः । गलग्रहः । रक्तार्तुदम् ।
विसर्पः । इत्यादयः । अत्र अर्द्धं प्रायश्चित्तम् ॥*॥
पापसमुद्भवा रोगाः त्रिषु जन्मसु जायन्ते ।
तद्यथा—दण्डापतनकः । चित्रवधुः । कम्पः ।
विचर्चिका । वल्मीकः । पुण्डरीकम् । इत्यादयः ।
अत्र षष्ठांशं प्रायश्चित्तम् ॥*॥ अतिपापात्
अर्धं आद्याः रोगा भवन्ति अन्ये बह्वधा रोग-
सङ्गराश्च ॥*॥ अथ दानादिषु साधारणविधिः ।

कर्मवि

गोदाने सुश्रीला सवत्सा पयस्विनी गौः । दधदाने
शुक्लवस्त्रकाञ्चनसहितः शुभोऽनङ्गान् । मूदाने
दशनिवर्तनपरिमिता भूः । सुवर्णदाने शतनिवर्त-
नस्य तदर्द्धार्द्धं वा । अश्वदाने उपस्करसहित-
सुश्रीलाश्च । महिषदाने स्वर्णयुग्मयुक्तमहिषी ।
गजमहादाने सुवर्णफलसहितगजः । देवाचनं
लक्षोच्चावचपुष्पदानम् । ब्राह्मणभोजने सहस्र-
दिजेभ्यो मिष्टान्नदानम् । रुद्रजपे लक्षसङ्ख्यक-
पुष्पकराण्यक्यम्बकपूजनानन्तरं एकादशरुद्रजपः
तद्दशांशसप्ततुल्यगुणहोमः वस्त्रमन्त्रैरभिषेचनञ्च ।
धान्यदाने षष्ठिसङ्ख्यकखारी परिमितधान्यम् ।
वस्त्रदाने कर्पूरमिश्रितपट्टवस्त्रद्वयम् ॥*॥
अथ प्रायश्चित्तग्रहणानुष्ठानादि । दश पञ्चाष्ट-
चतुरो वा ब्राह्मणानुपवेश्य तेषामनुज्ञया प्राय-
श्चित्तमुपक्रम्य विष्णुं सम्पूज्य निजकाम्यया सङ्कल्प्य
दिजेभ्यो धेनुं शक्तितोदक्षिणाञ्च दत्त्वा तान् वस्त्रा-
लङ्ककौरेलङ्क्य दण्डप्रमाणेन प्रायश्चित्तं याचेत् ।
तेषामनुज्ञया प्रायश्चित्तं यथाविधि कृत्वा परिपूर्णा-
र्थान् तान् यथाविधि अर्चयित्वा तेभ्योऽनुज्ञामा-
श्रित्य प्रतियुज्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा बन्धुभिः
सह भोक्तव्यम् । इति शातातपीयकर्मविपाक-
प्रथमाध्यायविवरणम् ॥*॥ जन्मान्तरीयमहापातक-
शेषचिह्नकुलखादिरोगाणां प्रायश्चित्तं पराकत्रतं
महापातकादतिपातकस्य गुरुत्वात्तच्छेषजन्मगतं
कुष्ठरोगस्य प्रायश्चित्तं दिगुणम् । इति स्मार्त्ताः ॥*॥

अथ शातातपोक्तहिंसास्तेयागम्यागमनाऽगतिप्रायश्चित्तानि क्रमेण लिख्यन्ते ॥

पापी	रोगी	प्रायश्चित्तम्
१ अजाघाती	१ अधिकाङ्गः	१ विचित्रवस्त्रयुक्तां अजां दद्यात् ॥
२ अश्वहन्ता	२ वक्रतुण्डः	२ शतमलानि चन्दनानि दद्यात् ॥
३ उरभघाती	३ पाण्डुरोगी	३ ब्राह्मणाय पलपरिमितकल्लूरिकां दद्यात् ॥
४ उद्रहन्ता	४ विह्वलस्वरः	४ कर्पूरकं फलं दद्यात् ॥
५ काकघाती	५ कर्णहीनः	५ दृष्ट्वा गां दद्यात् ॥
६ कारहन्ता	६ रुक्ताः	६ शुक्लवर्णद्वयं दद्यात् ॥
७ खरहन्ता	७ खररोगी	७ कृष्णगुल्मिवत् प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥
८ गजघाती	८ सर्वकार्येष्वसिद्धार्थः ...	८ प्रासादं कारयित्वा गणेशप्रतिमां स्थापयेत् अथवा कुशत्यशकैः पूषे च गज- शान्तिपूर्वकं लक्षसंख्यकगणेशमन्त्रं जपेत् ॥
९ गोवहा	९ कुली निर्बलश्च	९ शतप्राजापत्यव्रतश्चरित्वा ब्राह्मणाय भूमिं दक्षिणां दत्त्वा भारतं प्रदद्यात् ॥
१० गोवधी	१० कुली	१० पञ्चपञ्चवसंयुक्तपञ्चवर्णसमन्वितरक्तचन्दनलिप्ताङ्गरक्तपुष्पाम्बरान्वितैकरक्तकुम्भं द- क्षिणस्यां दिशि संस्थाप्य तत्र तिलचूर्णपूरिततान्मपात्रं विन्यस्य तदुपरि निष्कमितसुवर्ण- निर्मितयमदेवं पुरवस्तुक्तमन्त्रेण संपूज्य पापं मे शाम्यतामिति प्रार्थयेत् । ततः सामविद् ब्राह्मणस्तत्र कलसे सामपारायणं कुर्यात् । ततो दशांशं सर्षपं दत्त्वा पात्रमास्याभि- षेचनं कुर्यात् । ततो “यमोऽपि महिषारूपो दण्डपाणिर्भयानकः । दक्षिणाश्रमतिर्देवो मम पापं व्यपोहतु” ॥ इति मन्त्रेण यजमानो यमं विवृज्य तं आचार्याय निवेद्य सद्गति- माचरेत् ॥
११ तरुहन्ता	११ केकरेच्छा	११ गुल्ममयीं धेनुं दद्यात् ॥

पापी	रोगी—	प्रायश्चित्तम्
१२ पिट्टहा	१२ चेतनाहीनः	१२ त्रिशत् प्राजापत्यानि कृत्वा पलपरिमितं सुवर्णनावं कारयित्वा ताम्रपात्रे रूप्यमथ उभं स्थापयित्वा निष्कपरिमितस्वर्णनिर्मितं विष्णु पट्टवस्त्रेण संवेद्य विधानतः पूजयेत् । तत् सर्वं ब्राह्मणाय दत्त्वा ब्राह्मणं विसर्जयेत् । अन्येभ्योऽपि विप्रेभ्यो भूयसीं दक्षिणां दद्यात् ॥
१३ बालघाती	१३ मृतवत्सः	१३ ब्राह्मणोदाहनं यथाविधि हरिवंशश्रवणश्च कुर्यात् । महाब्रजपान् कारयेत् । तद्दर्शनेन व्युत्संस्कारदूर्वया च ऊत्वा दक्षिणासहितनिष्कपरिमितैकादशस्वर्णानि द्विजानुसारतः एकादशपलानि च दद्यात् । अन्यब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् । तत आचार्या वरुणदेवतमन्त्रैर्दम्पतीः स्थापयेत् । यजमान आचार्याय वस्त्रानश्नानि दद्यात् ॥
१४ ब्रह्महा	१४ पाण्डुकुली	१४ यजमानश्चतुर्दिक्षु पञ्चपलवपश्चवर्णसंयुक्तचतुरः कलसान् संस्थाप्य तन्मध्ये कुम्भोपरि रौप्यमष्टदशपद्मं विन्यस्य तदुपरि पलद्वौर्ध्वपरिमितसुवर्णनिर्मितदशहस्तं चतुर्मुखदेवं संन्यस्य प्रत्यहं धिकालं पुरुषसूक्तेन पूजयेत् । ततः पूर्वादि कुम्भेषु ब्रह्मचारिणो ब्राह्मणाः ऋग्वेदप्रभृतीन् स्वस्ववेदान् ग्रन्थैः पठेयुः । ततो मध्यकुम्भे तिनाक्तघृतहेममिर्यहशान्ति- पुरःसरं दशांशेन होमं कुर्यात् । ततो ब्राह्मणो द्वादशांशेन कर्म समाप्य तत्र पीठे यथाविधि यजमानमभिषिञ्चेत् । ततो यजमानो ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति गोभूहेमतिकोद- कानि दत्त्वा कुम्भादीन् आचार्याय निवेदयेत् ॥
१५ आढहा	१५ मूकः	१५ चान्द्रायणव्रतं चरित्वा “संरक्षति जगन्मातः शब्दब्रह्मादिदेवते । दुष्कर्मकरणात् पापात् पाहि मां परमेश्वरि” ॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य पलपरिमितसुवर्णसहितपुस्तकं ब्राह्म- णाय दत्त्वा तं ब्राह्मणं विसर्जयेत् ॥
१६ महिषीघाती	१६ कृष्णगुल्मी	१६ निष्कत्रयपरिमितस्वर्णमयीं प्रक्षतिं दद्यात् ॥
१७ माढहा	१७ अन्धः	१७ पिट्टहवत् प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥
१८ मार्जारहा	१८ पीतपाणिः	१८ निष्कर्मितस्वर्णनिर्मितं पारावतं दद्यात् ॥
१९ राजहा	१९ क्षयरोगी	१९ गोभूहिं शय्यस्थान्नभलवस्त्राणि घृतधेनुं तिलधेनुश्च दद्यात् ॥
२० वक्रघाती	२० दोर्मनसः	२० शुक्लां गां दद्यात् ॥
२१ वैश्यहन्ता	२१ रक्ताब्जुदो	२१ चत्वारि प्राजापत्यव्रतानि चरित्वा सप्तधान्यानि उत्सृजेत् ॥
२२ शुक्रशारिकाघाती	२२ खलितवाक्	२२ ब्राह्मणाय सदक्षिणं सच्छास्त्रपुस्तकं दद्यात् ॥
२३ शूकरहन्ता	२३ दन्तुरः	२३ सदक्षिणं घृतकुम्भं दद्यात् ॥
२४ शूद्रहन्ता	२४ दण्डापतानकः	२४ एकं प्राजापत्यव्रतं चरित्वा सदक्षिणैकधेनुं दद्यात् ॥
२५ शूद्रगणहा	२५ विपादकः	२५ खल्लवत् प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥
२६ स्त्रीहन्ता	२६ अतिसारी	२६ दशाश्वत्थवृक्षान् रोपयेत् शर्कराधेनुं दद्यात् शतं ब्राह्मणांश्च भोजयेत् ॥
२७ हरिणघाती	२७ खड्गः	२७ पलपरिमितसुवर्णांश्च दद्यात् ॥ * ॥ “हिंसायां निष्कृतिरियं ब्राह्मणे समुदाहृता । तदर्द्धार्द्धप्रमाणेन क्षत्रियादिव्यनुग्रहात्” ॥ इति शातातपोक्तकर्मविपाकद्वितीयाध्याय- हिंसाप्रायश्चित्तविवरणम् ॥ * ॥
१ अभक्ष्यभोक्ता	१ क्षमिकोदरः	१ भीमपञ्चकोपवासं कुर्यात् ॥
२ अस्पृश्यस्पृष्टाभोक्ता	२ क्षमिकोदरः	२ त्रिरात्रमुपवसेत् ॥
३ गर्भपातकर्ता	३ यक्ष्णीहजकोदररोगी	३ पलत्रयपरिमितसुवर्णरूप्यताम्रान्वितजलधेनुदानं कुर्यात् ॥
४ दावाभिदः	४ रक्तातिसारी	४ उदपानं वटवृक्षरोपणश्च कुर्यात् ॥
५ दुष्टवाग्मी	५ खण्डितः	५ दुग्धसमन्वितघटद्वयं पलत्रयपरिमितरूप्यश्च द्विजातये दद्यात् ॥
६ द्रव्ये सति कदम्बदः	६ मन्दोदराभिः	६ प्राजापत्यत्रयं कृत्वा शतं द्विजान् भोजयेत् ॥
७ धूर्तः	७ अपस्मारी	७ ब्रह्मकुर्वमयीधेनुं दत्त्वा सदक्षिणां गां दद्यात् ॥
८ परनिन्दावान्	८ खल्लोटः	८ काश्चनसहित धेनुं दद्यात् ॥
९ पराम्रविप्लकर्ता	९ अजीर्णी	९ यथाविधि लक्षहोमं कुर्यात् ॥
१० परोपतापी	१० शूलो	१० अन्नदानं रुद्रजपश्च प्रकुर्वीत ॥
११ परोपहासकृत्	११ काणः	११ सकाञ्चनां गां दद्यात् ॥
१२ पिशुनः	१२ आसकासी	१२ सहस्रपलसम्मितं घृतं दद्यात् ॥

कर्मवि

कर्मवि

कर्मवि

पापी	रोगी	प्रायश्चित्तम्
१३ प्रतिमाभङ्गकारी	१३ अप्रतिष्ठः	१३ वत्सरत्रयपर्यन्तं प्रतिदिनं अश्वत्थसेवनान्तरं गृह्योक्तविधिना समां गम्यामुदाह- येत् सुपूजितं विघ्नराजश्च संस्थापयेत् ॥
१४ मद्यपः	१४ रक्तपित्ती	१४ सर्पिषो घटं सहिरण्यं मधुनोऽर्द्धघटञ्च दद्यात् ॥
१५ मार्गहा	१५ पादरोगी	१५ अश्वं दद्यात् ॥
१६ रजस्वलादृष्टान्नभोक्ता	१६ कृमिलोदरः	१६ चिरान्नं गोमूत्रयावकं भुञ्जीत ॥
१७ विषदः	१७ कर्दिरोगी	१७ दश पयस्विनीर्गा दद्यात् ॥
१८ सभायां पक्षपाती	१८ पक्षपातवान्	१८ सत्यवर्त्तिने निष्कत्रयपरिमितं हेम दद्यात् ॥
१९ सुरापः	१९ श्यावदन्तः	१९ प्राजापत्यव्रतश्चरित्वा सप्ततुलापरिमितशर्करां दत्त्वा महाखट्वं जला तद्दशांशं तिले- र्द्धत्वा वरुणदेवतमन्त्रैरभिषेकं कुर्यात् ॥
२० सुरालये जले वा शकुन्मूत्रकारी }	२० गुदरोगी	२० मासं व्याप्य सुरार्चनं गोद्वयदानं प्राजापत्यमेकञ्च कुर्यात् * ॥ इति शातातपोक्तकर्मविपाकतृतीयाध्यायप्रकीर्णप्रायश्चित्तविवरणम् * ॥
१ अगम्याभिगामी	१ ध्रुवमण्डली	१ कार्पासभारकांस्यदोहसंयुक्तसवत्सकतिलषष्टिर्मितहेमधेनुं "सुरभी वैष्णवी माता मम पार्य व्यपोह्यतु" इमं मन्त्रमुच्चार्य दद्यात् ॥
२ अश्वयोनिगामी	२ गुदन्तभी	२ मासं व्याप्य प्रतिदिनं सहस्रसङ्ख्यकमलकरागकशिरःस्नानं कुर्यात् । स्त्रीणामपि तत्तत्पुरुषसंसर्गात्तत्प्रायश्चित्तम् ॥
३ आमाम्नहारी	३ हीनदीप्तिः	३ निष्कद्वयस्वर्णनिर्मितान्त्रिनीकुमारौ दद्यात् ॥
४ इक्षोर्विकारहारी	४ उदरगुल्मवान्	४ गुडधेनुं प्रदद्यात् ॥
५ उर्णाहारी	५ लोमशः	५ कम्बलान्वितनिष्कमितस्वर्णनिर्मितवक्त्रिभूतिं अर्चयित्वा ब्राह्मणाय दद्यात् ॥
६ औषधपहर्ता	६ सूर्यावर्त्तरोगी	६ मासं व्याप्य सूर्यार्घ्यं काञ्चनञ्च दद्यात् ॥
७ कन्दमूलहारी	७ ऋक्षपाणिः	७ यथाशक्ति देवगृहं उद्यानञ्च कुर्यात् ॥
८ कांस्यहारी	८ पुण्डरीकसमन्वितः	८ ब्राह्मणमलङ्कृत्य तस्मै शतपलं कांस्यं दद्यात् ॥
९ गुरुजायाभिगामी	९ मूत्रकृच्छी	९ नीलमाल्यादिभूषितनीलवस्त्राच्छन्नघटं पश्चिमस्यां दिशि संस्थाप्य तदुपरि ताम्रपात्रे षड्भिष्कस्वर्णनिर्मितवरुणं पुरुषसूक्तेन यजेत । सामवेदी ब्राह्मणस्तत्र सामवेदमाचरेत् विंशतिनिष्कमितसुवर्णपुत्तलिकां निष्पापोऽहमित्युच्चार्य ब्राह्मणाय दद्यात् । "यादसा- मधिपो देवो विश्वेषामधिपो वरः । संसारनौकर्णधारो वरुणः पावनोऽस्तु मे" ॥ इति मन्त्रेण आचार्य्याय स्वर्णवरुणं दद्यात् ॥
१० चाण्डालीगामी	१० हीनमुष्कः	१० मातृगामिवत् प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥
११ तपस्विनीप्रसङ्गी	११ प्रमेहगदी	११ मासं व्याप्य रुद्रं जपेत् यथाशक्ति काञ्चनञ्च दद्यात् ॥
१२ तपस्विनीसङ्गमी	१२ अश्वरीगदी	१२ मधुधेनुं हिरण्यसहितशतद्रोणपरिमिततिलञ्च दद्यात् ॥
१३ ताम्बूलहारी	१३ श्वेतौष्ठः	१३ सदक्षिणोत्तमविद्रुमद्वयं दद्यात् ॥
१४ ताम्रचौरः	१४ औदुम्बरी	१४ प्राजापत्यव्रतं शतपलपरिमितताम्रदानञ्च कुर्यात् ॥
१५ तैलचौरः	१५ कण्ठवादिपीडितः	१५ उपोष्य विप्राय तैलघटद्वयं दद्यात् ॥
१६ त्रणुहारी	१६ नेत्ररोगवान्	१६ उपोष्य विधिबद्धधेनुं दद्यात् ॥
१७ दधिचौरः	१७ मदवान्	१७ विप्राय दधिधेनुं दद्यात् ॥
१८ दारुहारी	१८ स्निग्धपाणिः	१८ विदुषे पलद्वयपरिमितकुङ्कुमं दद्यात् ॥
१९ दीक्षितस्त्रीप्रसङ्गी	१९ दुष्टरक्तवृक्त्रोगी	१९ प्राजापत्यद्वयं कुर्यात् ॥
२० दुग्धहारी	२० बज्रमूत्रकः	२० ब्राह्मणाय यथाविधि दुग्धधेनुं दद्यात् ॥
२१ देवहारी	२१ विविधज्वरी	२१ तत्र ज्वरे कर्णे रुद्रं जपेत् महाज्वरे महाखट्वं रौद्रज्वरे अतिरौद्रं वैष्णवज्वरे महा- खट्वातिरौद्रौ च जपेत् ॥
२२ नानाविधद्रव्यचौरः	२२ ग्रहणीयुक्तः	२२ शतयनुसारेणान्नोदकवस्त्राणि हेम च दद्यात् ॥
२३ पक्वान्नहारी	२३ जिह्वारोगी	२३ लक्षसंख्यकगायत्रीं जपेत् तिलकरागकं तद्दशांशहोमञ्च कुर्यात् ॥
२४ पट्टसूत्रहर्ता	२४ विलोमा	२४ धेनुं दद्यात् ॥
२५ मशुयोनिगामी	२५ मूत्राघाती	२५ तिलपात्रद्वयं दद्यात् ॥
२६ मिष्टान्नहन्ता	२६ दक्षिणांशत्रयी	२६ शक्तितः अजां दद्यात् ॥
२७ पुन्यजायाभिगामी	२७ कृष्णकुक्षी	२७ खसुतागमनप्रायश्चित्तस्यार्द्धं दत्तात्तिलकरागकदशांशहोमञ्च कुर्यात् ॥

पापी	रोगी	प्रायश्चित्तम्
२८ फलहारी	२८ व्रजिताङ्गुलिः	२८ दिजातये अयुतसंख्यकनानाकलं दद्यात् ॥
२९ भाटजायाभिगामी ...	२९ गुल्मकुली	२९ खसुतागमनप्रायश्चित्तस्यार्द्धं दृताक्ततिलकरणकदशांशहोमश्च कुर्यात् ॥
३० मधुचौरः	३० नेत्ररोगवान्	३० उपवासं कृत्वा मधुघेतुं दद्यात् ॥
३१ मातुलानीगन्ता	३१ पृष्ठकुलः	३१ कृष्णाजिनं प्रदद्यात् ॥
३२ भाटगामी	३२ लिङ्गहीनः	३२ उत्तरतः कृष्णमाल्यादिभूषितकृष्णवस्त्रसमाच्छन्नकुम्भं विन्यस्य तदुपरि कांस्यपात्रे निष्कषट्कमितसुवर्णनिर्मितनरवाहनकुवेरं पुरुषसूक्तेन यजेत् । अथर्ववेदविद्व्राक्ष्णस्तत्र अथर्वोक्तकर्म कुर्यात् । ब्राह्मणाय विंशतिनिष्कपरिमितसुवर्णनिर्मितपुत्रिकां निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् दद्यात् । “निधीनामधिपो देवः शङ्करस्य प्रियः सखा । सौम्या- शाधिपतिः श्रीमान् मम पापं व्यपोह्यतु” ॥ इति मन्त्रेण तं कुवेरं आचार्याय दद्यात् ॥
३३ भाटवस्त्रगन्ता	३३ नानाङ्गे व्रणवान्	३३ दासदानं अगम्यागमनप्रायश्चित्तं च कुर्यात् ॥
३४ मृतभार्याभिगामी	३४ मृतभार्यः	३४ एकब्राह्मणं विवाहयेत् ॥
३५ रक्तवस्त्रप्रवालहारी ...	३५ रक्तवातवान्	३५ मणिरागसमन्वितां सवस्त्रां महिषीं दद्यात् ॥
३६ लौहहारी	३६ कर्बूराङ्गः	३६ एकदिनमुपोष्य शतपललौहं दद्यात् ॥
३७ वस्त्रहारी	३७ कुली	३७ निष्कमितहेमनिर्मितप्रजापतिं वस्त्रयुग्मश्च दद्यात् ॥
३८ विद्यापुस्तकहारी	३८ मूकः	३८ ब्राह्मणाय सदक्षिणं न्यायेतिहासं दद्यात् ॥
३९ विप्ररत्नापहारी	३९ अनपत्यः	३९ महाराजजपादिकं कुर्यात् तदंशं प्रपञ्चाशसमिद्धिर्यधाविधि जुहुयात् मृतवत्सोक्त- सर्वकर्म च कुर्यात् ॥
४० विप्रहेमहृत्	४० कुलघ्नः	४० चान्द्रायणत्रयानन्तरं सुवर्णशतं दद्यात् ॥
४१ शाकहारी	४१ नीललोचनः	४१ ब्राह्मणाय महानीलमणिद्वयं दद्यात् ॥
४२ शुक्तिहारी	४२ पाण्डुमूर्धजः	४२ उपवासानन्तरं पञ्चशतशुक्तिं दद्यात् ॥
४३ सौगन्धिकहारी	४३ दुर्गन्धाङ्गः	४३ अग्नौ लक्षसंख्यकपद्मेर्हामं कुर्यात् ॥
४४ खगोत्रस्त्रीप्रसङ्गी	४४ भगन्दररोगी	४४ महिषीं दद्यात् ॥
४५ खजातिस्त्रीगामी	४५ हृदयव्रणी	४५ प्राजापत्यद्वयं कुर्यात् ॥
४६ खसुतागामी	४६ रक्तकुली	४६ पूर्वतः पीतमाल्यादिभूषितपीतवस्त्रसमाच्छन्नकनकसं संस्थाप्य तस्योपरि खर्णपात्रं निष्कषट्कमितसुवर्णनिर्मितवासवं पुरुषसूक्तेन यजेत् । तत्र ऋग्यजुःसामानि समा- चरेत् ब्राह्मणं सम्पूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् तस्मै शतसुवर्णनिर्मितपुत्रिकां दद्यात् । “देवानामधिपो देवो वच्ची विष्णुनिकेतनः । शतयज्ञः संहृष्टाक्षः पापं मम निहन्तु” ॥ इति मन्त्रं पठेत् ॥*
		इति शातातपीयकर्मविपाके चतुर्धाध्यायेत्तस्तेयप्रायश्चित्तस्य तथा पञ्चमाध्या- योक्तागम्यागमनप्रायश्चित्तस्य च विवरणम् ॥*

पापयुक्तः—	मरणविशेषविशिष्टः—	और्द्धदेहिकपूर्वकालीनतत्पुत्रादिकर्तव्यप्रायश्चित्तम् ।
१ अनध्यायेऽध्ययनकर्त्ता ...	१ विद्युदाहतः	१ विद्यादानं कुर्यात् ॥
२ अस्पृशी	२ अस्पृशसङ्गी मृतः	२ वेदपारायणं कुर्यात् ॥
३ करहृत्तिः	३ रुकहतः रुषहतः	३ यथाशक्ति काश्चणं दद्यात् ॥
४ कुमतिप्रदः	४ विषहतः	४ क्षेत्रसंयुतां मेदिनीं दद्यात् ॥
५ कुमारीगन्ता	५ व्याघ्रादिहतः	५ परकन्यां विवाहयेत् ॥
६ कृत्तवासाः निहन्तनश्च ...	६ कृमिहतः	६ दिजाय गोधूमात्रं दद्यात् ॥
७ क्रतुनिन्दकः श्रुति- निन्दकोऽपि पाठः) ...	७ शस्त्रहतः	७ सदक्षिणां महिषीं दद्यात् ॥
८ गुरुघाती	८ शय्यामृतः	८ निष्कमितसुवर्णनिर्मितपात्रस्थितविष्ण्वधिक्षिततूलीसमन्विताशय्यां दद्यात् ॥
९ दक्षिणाचौरः	९ दवहतः दारुहतः	९ सदने सभां कुर्यात् ॥
१० क्रोही	१० संस्कारहीनमृतः	१० कुमारं विवाहयेत् ॥
११ दिजनिन्दाकर्त्ता	११ प्रस्तरहतः	११ सवस्त्रां पयस्विनीं गां दद्यात् ॥
१२ दिजवस्त्रहृत्	१२ अनपत्यमृतः	१२ नवतिं कृष्णाणि चरेत् ॥

पापयुक्तः—	मरणविशेषविशिष्टः—	और्द्धदेहिकपूर्वकालीनपुत्रादिकर्तव्यप्रायश्चित्तम् ।
१३ निक्षेपहारकः	१३ कुक्कुरहतः	१३ अत्र प्रायश्चित्तस्यानुक्तत्वात् व्याघ्रादिहत इत्यत्रादिपददर्शनाच्च तत्रोक्तप्रायश्चित्तं युक्तम् ॥
१४ नृपनाशकः	१४ गजहतः	१४ चतुर्निष्कमितहेमगजं दद्यात् ॥
१५ पशुहंसकः	१५ चौरहतः	१५ धेनुं दद्यात् ॥
१६ पाशिकः	१६ अरण्ये शूकरहतः	१६ कुक्कुरहतवत् ॥
१७ मत्सरी	१७ शौचहोमहतः	१७ द्विनिष्कस्वर्णजहिरं दद्यात् ॥
१८ मद्यविक्रेता	१८ पतितमृतः	१८ घोडशप्राजापत्यानि कुर्यात् ॥
१९ मित्रभेदी	१९ वैरिहतः	१९ वधं दद्यात् ॥
२० मेदिनीचौरः	२० भृगुपातहतः	२० धान्यपर्वतं दद्यात् ॥
२१ यज्ञहानिकर्ता	२१ वक्रिहतः	२१ स्वशक्तिं उपानहं दद्यात् ॥
२२ राजकुमारघ्नः	२२ राजहतः	२२ हिरण्यपुरुषं दद्यात् ॥
२३ राजदन्तिहतः	२३ वृक्षहतः	२३ स्वर्णसंयुतं सौवर्ण्यदत्तं दद्यात् ॥
२४ कौहहतः	२४ अतीसारमृतः	२४ संयतो लक्षसङ्ख्यकायत्रीं जपेत् ॥
२५ विषदः	२५ सर्पदष्टः	२५ नागबलिदानं काश्चनदानञ्च कुर्यात् ॥
२६ शङ्करजोही	२६ भृष्टजिहतः	२६ वस्त्रसंयुक्तवधमं दद्यात् ॥
२७ शास्त्रहतः	२७ बान्तमाश्रित्य मृतः— अस्पृश्यस्पर्शनमृतश्च } ...	२७ सच्छास्त्रपुस्तकं दद्यात् ॥
२८ सूचकः	२८ शकटहतः	२८ उपस्तरान्वितं अश्वं दद्यात् ॥
२९ सेतुभेदी	२९ जलहतः	२९ निष्कत्रयमितस्वर्णवरुणं दद्यात् ॥
३० खदर्पकार्यकारकः	३० साकिन्यादिहतः	३० यथोचितं रुद्रं जपेत् ॥
३१ हिंस्रः	३१ उद्धन्यमृतः	३१ पयस्विनीं गां दद्यात् ॥
	३२ हयाहतः	३२ निष्कत्रयमितं स्वर्णं दद्यात् ॥
	३३ कपिहतः	३३ कनकनिर्मितकपिं दद्यात् ॥
	३४ विस्त्रुचिकाहतः	३४ शतं द्विजान् भोजयेत् ॥
	३५ कण्ठकबलमृतः	३५ तिलधेनुं दद्यात् ॥
	३६ केशरोगमृतः	३६ अष्टौ छच्छान् समाचरेत् ॥ * ॥

इति शातातपीयकर्मविपाके अगतीनां विशेषप्रायश्चित्तम् ॥ * ॥

अगतीनां साधारणप्रायश्चित्तम् ।

सफलसप्तधान्योपरि पक्षपलवसव्वैधिसंयुक्तं कृष्णवस्त्रसमाच्छन्नमकालमूलं कलसं संस्थाप्य तत्र महिषासनसंस्थितं चतुर्भुजं दण्डद्वयं स्वर्णकुण्डल-संयुतं निष्कपरिमितं प्रेतरूपिणं पुरुषं संस्थाप्य पूजयेत् । प्रत्यहं पुरुषसूक्तेन दुग्धेन तर्पयेत् तत्र कलसे षडङ्गरुद्रं जपेत् । यमसूक्तेन यमपूजादिकं आत्मविमुक्त्यर्थं गायत्रीजपं ग्रहशान्तिपूर्वकदशां-शतिलहोमञ्च कुर्यात् । अज्ञातगोत्रविप्राय सति-लमुदकं दद्यात् ।

“इमं तिलमयं पिण्डं मधुसर्पिःसमन्वितम् ।

ददामि तस्मै प्रेताय यः पीडां कुरुते मम” ॥

इति मन्त्रेण मधुशर्करायुक्तप्रस्थमितकृष्णतिल-पिण्डपिण्डं प्रेतरूपाय दद्यात् । यजमानः प्रेत-मुद्दिश्य तिलपात्रसंयुतान् द्वादशकृष्णकलमान् विष्णुमुद्दिश्यैकं कलसञ्च दद्यात् । वरायधधरः शुचिराचार्यः वरुणदेवतमन्त्रैः कलसोदकं दत्तमती-अभिषिञ्चेत् । ततो यजमान आचार्याय दक्षिणां दद्यात् नारायणबलिञ्च कुर्यात् ॥ * ॥

“एवं कृते विधानेन प्रकुर्यादौर्द्धदेहिकम् ।

ततः प्रेतत्वनिर्मुक्ताः पावितास्तर्पितास्तथा ॥

दद्युः पुत्रांश्च पौत्रांश्च आयुरारोग्यसम्पदः” ॥

इति शातातपीयकर्मविपाकव्याध्यायोक्ता-गतिप्रायश्चित्तविवरणम् ॥ * ॥

(मार्कण्डेयोक्ताः कर्मविपाकाश्च । यथा, तत्रैव १५ अध्याये उक्ताः ।

“पतितात् प्रतिगृह्यार्थं खरयोनिं व्रजेद्विजः ।

नरकात् प्रतिमुक्तस्तु कृमिः पतितयाजकः ॥

उपाध्यायवलीकन्तु कृत्वा श्वा भवति द्विजः ।

• तज्जायां मनसा वाञ्छन् तद्दत्तं चाप्यसंशयम् ॥

गर्दभो जायते जन्तुः पित्रोश्चाप्यवमानकः ।

मातापितरावाकृश्य शारिका सम्प्रजायते ॥

आतुः पलत्रवमन्ता च कपोतत्वं प्रपद्यते ।

तामेव पीडयित्वा तु कञ्चपत्वं प्रपद्यते ॥

भर्तृपिण्डमुपाश्रन् यस्तद्विष्टं न निषेवते ।

सोऽपि मोहसमापन्नो जायते वानरो मृतः ॥

न्यासापहर्ता नरकात् विमुक्तो जायते कृमिः ।

असूयकश्च नरकात् मुक्तो भवति राजसः ॥

विश्वासहन्ता च नरो मीनयोनौ प्रजायते ।

धान्यं यवांस्तिलान्माधानं कुलत्यान् सर्वपांश्वणान् ॥

कलायान् कलमान् मुद्गान् गोधूमानतसीस्तथा ।

शस्यान्यन्यानि वा हत्वा मोहाज्जन्तुरचेतनः ॥

सज्जायते महावक्त्रो मूषिको बभ्रुसन्निभः ।

परदारभिमर्षात्तु वक्रो घोरोऽभिजायते ॥

श्वा भृगालो वक्रो गृध्रो व्याडः कङ्कस्तथा क्रमात् ।

आटभार्याश्च दुर्बुद्धिर्यो धर्षयति पापकृत् ॥

पुंस्तोकिणत्वमाप्नोति स चापि नरकाद्भुजः ॥

सखिभार्यां गुरोर्भार्यां राजभार्याश्च पापकृत् ।

प्रधर्षेव हि कामात्मा शूकरो जायते नरः ॥

यज्ञदानविवाहानां विप्लवकर्ता भवेत् कृमिः ॥

पुनर्हता च कन्याया कृमिरेवोपजायते ॥

देवता पित्रविप्राणामदत्त्वा योऽन्नमश्नुते ।

प्रमुक्तो नरकात् सोऽपि वायसः सम्प्रजायते ॥

ज्वेष्टं पित्रसमं वापि आतरं योऽवसन्त्यते ।

नरकात् सोऽपि विभ्रष्टः क्रौञ्चयोनौ प्रजायते ॥

शूद्रश्च ब्राह्मणो गत्वा कृमियोनौ प्रजायते ।

तस्यामपत्यमुत्पाद्य काष्ठान्तःकीटको भवेत् ॥

कर्मवि

शूकरः कृमिको मद्गुण्डालश्च प्रजायते ।
अक्षतञ्चोऽधमः पुंसां विमुक्तो नरकाग्रः ।
कृतघ्नः कृमिकः कीटः पतङ्गो वृश्चिकस्तथा ।
मत्स्यस्तु वायसः कूर्मः पुच्छाश्च जायते ततः ॥
अशस्त्रं पुरुषं हत्वा नरः सञ्जायते खरः ॥
कृमिः स्त्रीवधकर्त्ता च बालहन्ता च जायते ॥
भोजनं चोरयित्वा तु मत्तिका जायते नरः ॥
तत्राप्यस्ति विशेषो वै भोजनस्य षडङ्गवत् ।
हत्वा नन्तु स मार्जारो जायते नरकाश्रितः ॥
तिलपिण्याकसंमिश्रमन्नं हत्वा तु मूषिकः ॥
घृतं हत्वा तु गजः काको मद्गुरजामिषम् ॥
मत्स्यमांसापहृत् काकः श्येनो मार्गामिषापहृत् ।
वीचीकाकस्त्वपहृते खरणे दधनि कृमिः ॥
चोरयित्वा प्रयश्चापि बलाका सम्प्रजायते ॥
यस्तु चोरयते तैलं तैलपायी स जायते ॥
मधु हत्वा नरो दंशः पूषं हत्वा पिपीलिकः ।
चोरयित्वा तु निष्पावान् जायते गृह्णोदः ॥
आसवश्चोरयित्वा तु तित्तिरित्वमवाप्नुयात् ॥
अयो हत्वा तु पापात्मा वायसः सम्प्रजायते ।
हृते कांस्ये च हारीतः कपोतो रूप्यभाजने ।
हत्वा तु काञ्चनं भाग्यं कृमियोनौ प्रजायते ॥
पञ्चोऽयं चोरयित्वा तु क्रकरत्वञ्च गच्छति ।
कोषकारश्च कौधेये हृते वस्त्रेऽभिजायते ॥
दुङ्गले शार्ङ्गिके पापो हृते चैवाशुके शुकः ।
तथैवाजविकं हत्वा वस्त्रं क्षौमञ्च जायते ॥
कार्पासिके हृते कौशे वाक्काहर्त्ता वक्रस्तथा ।
मयूरो वर्णकान् हत्वा शाकपत्रञ्च जायते ॥
जीवन्तीवकतां याति रक्तवस्त्रापहृतरः ।
कुङ्कुन्दरिः शुभान् गन्धान् वासो हत्वा प्रशो भवेत् ॥
शृङ्गः फलापहरणात् काष्ठस्य घुण्कोटकः ।
पुष्पापहृदरिञ्च पङ्कुर्यानापहृतरः ॥
शाकहर्त्ता च हारीतस्तोयहर्त्ता च चातकः ।
भूहर्त्ता नरकान् गत्वा रौरवादीन् सुदारुणान् ।
दण्डगुल्फकृतावक्षित्वकसारतृतां क्रमात् ।
प्राप्य क्षीणाल्पपापस्तु नरो भवति वै ततः ॥
कृमिः कीटः पतङ्गोऽथ पक्षी तोयचरो मृगः ।
गोत्वं प्राप्य च चण्डालपुच्छादि जूगुप्सितम् ।
पङ्खन्वो बधिरः कुष्ठी यक्ष्मा च प्रपीडितः ।
मुखरोगाक्षिरोगैश्च गुदरोगैश्च च बाध्यते ॥
अपस्मारो च भवति शूद्रत्वं च स गच्छति ॥
एष एव क्रमो दृष्टो गोसुवर्णापहारिणाम् ।
विद्यापहारिणश्चोया निष्कृष्यभ्रंशिनो गुरोः ॥
जायामन्यस्य पुरुषः पारक्यां प्रतिपादयन् ।
प्राप्नोति शृङ्गतां मूढो यातनाभ्यः परिच्युतः ॥
यः करोति नरो हीममसमिद्धे विभावसौ ।
सोऽजीर्णश्चाभिदुःखार्त्ता मन्दाग्निः संप्रजायते ॥३॥
गानापुराणोक्तकर्मविपाकसंदेपमाह ।

१। अकिञ्चनता । यः किञ्च प्रभूतधनवानपि धर्मनिन्दको देवादिब्राह्मणदरिद्रेभ्यः किञ्चिदपि धनं न दत्तवान् स तु आयुषोऽवसाने मृतो यमदूतैः प्रपीडितो कोलाहलनरके, सर्ववस्तूनि पश्यन्मि निराशः परमं दुःखमाप्नोति । ततो जन्मा-

५३

कर्मवि

न्तरं परिगृह्णाकिञ्चनत्वमासाद्य जीर्णवस्त्रधरः बह्वना क्षेपेणापि स्वजीविकां निष्पादयेत् ॥

२। अपुत्तता बह्वपुत्तता च । यस्तु गवीमुखात् भोजनीयद्रव्यं आहृत्य दूरतो विसर्जयेत् । स मन्वन्तरत्रयं निर्जने घोरे मरुप्रभृतिस्थले उपित्वा पुनर्जन्मान्तरं प्राप्य पुत्तविहीनो बह्वपुत्तो वा भवेदिति ॥

३। अर्शरोगः । यः खलु पतिव्रतां धर्मनियतां ऋतुस्नातां पत्नीं नोपगच्छेत् । यश्च आत्मज्ञा भूयाद्वा गोहन्ता च स्यात् । स मृतः गाढान्ध-तमसाद्यतं तामिच्छास्त्वं नरकं गत्वा कर्मक्षयम् प्राप्य जन्मान्तरेण पुनर्मानुषयोनिमभिगम्य अर्शरोगेणाक्रान्तो भवेदिति ॥

४। अल्पायुःसन्तानता । यो हि दृष्टार्त्तां वारिपानरतां गां निवारयति । अनेनैव पापेन तस्य अल्पायुषः सन्ताना भवेयुः ॥

५। अस्मरीरोगः । यस्तु ऋतुस्नातां स्त्रियं क्रोधादपीत्या वा नोपगच्छति । स मृतः पूय-शोणितसंमिश्रे नरके प्रपीडितः पुनर्मानुषत्वं प्राप्य अस्मरीरोगाक्रान्तो जायते इति ॥

६। उन्मादरोगः । यस्तु ब्राह्मणं वैष्णवं पितरौ द्विजादिकं मानार्हं नार्चयेत् परं निन्देत् स मृतः पुरीषाख्ये नरके अधःशिरा नाना दुःखभाक् भवेत् । ततः कर्मक्षये मानुषीं तनुमुपलभ्य उन्मादरोगवान् जायते । तथा येन च ब्राह्मणेभ्यः गुरौ च दम्भाचारः कृतः तेभ्यः स्मृतिभ्रम-कराणि द्रव्याणि च दत्तानि सोऽपि जन्मान्तरे उन्मादरोगवान् भवेदिति ॥

७। कासः । कासस्तु पञ्चविधः । येन कर्मणा यद्रूपो भवेत्तदुच्यते । अतिकठोरैर्मिथ्यावाक्यैर्यस्तु लोकं पीडयेत् स पित्तप्रबलकेन कासेन पीडितो भवेत् । यो हि ब्राह्मणस्यानविनष्टकारी स वातकासेन पीडितो भवेत् । यस्तु जलाशय-ध्वंसकारी स श्लेष्मकासेन पीडितः स्यात् । यो हि ब्रह्म विष्णुं शिवञ्च भेदबुद्ध्या पश्यति स सन्नि-पातोत्पत्तासपीडितः स्यात् । यश्च विना पशुं हत्वा तन्मांसमन्तकरी सर्वदोषोत्पत्तासेन गृह्यते । यदुक्तं तन्मे पुराणे च,—

“अयश्चेन पशुं हत्वा भुङ्क्ते मांसन्तु यो नरः ।
सर्वदोषोत्पत्तासेन गृह्यते षड्यु भूपते ॥”

८। कुलत्वम् । यदुक्तं पुराणेषु ।

“देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यस्तं नैवाभिवादयेत् ।

ब्राह्मणञ्च गुरुं श्रेष्ठं ब्रह्मचारितपत्निनम् ॥

भ्रमशाने जायते दृष्टः काकगृध्रोपसेवितः ॥

भुक्ता कालमशेषञ्च मानुषत्वमवाप्य सः ।

कुलत्वमश्नुते तस्मात् कर्मणो मानुषं ध्रुवम् ॥”

९। गर्भस्त्रावः । या काचित् नारी हिंसापर-तन्ता सती सपत्न्यादीनामन्वासां स्त्रीणां दुष्टौ-षधादिभिर्दुर्मन्त्रैर्वा गर्भं अपत्यानि च नाशयति सा नरकाग्निमुक्ता पुनर्मानुषीं योनिमासाद्य पुण्यान्तरेण ऐश्वर्यवत्पि गर्भस्त्रावदुल्लेः प्रपीडिता भवेत् ।

कर्मवि

१०। गलगरुडः । यः खलु मोहाद् गुरुस्त्री-कण्ठदर्शनं कृतवान् । स मृतो यमकिङ्करैः निर्जले प्रान्तरे देशे दिव्यवर्षायुतत्रयं पात्यते । पुनर्जन्म समासाद्य च गलगरुडरोगाक्रान्तः सीदेत् ॥

११। ग्रहणी । ये च धनलुब्धकाः प्रभूत-धनसंग्रहं कृत्वा न यच्छन्ति न चाश्रन्ति न किमपि धर्मकार्यं कुर्वन्ति । तथा ये च परस्या-पहारिणः तथा अदुष्टामपतितां भार्यां ये च यौवने परित्यजन्ति ते मृताः पुरीषाख्ये नरके कल्पकोटिशतं दग्धाः कर्मान्ते मानुषीं योनिमा-साद्य ग्रहणीरोगाक्रान्ता अवसीदेयुः ॥

१२। किन्नरासिकता । अतिस्मृतिकथाविघ्न-कारी देवनिन्दको हि मृत्युं प्राप्य नैर्ऋते पश्चिमे भागे स्थितायां पिङ्गलेति नगर्यां पिपाचैः सह बह्वकालमुधित्वा महाघोरं दुःखञ्च भुक्त्वा कर्मान्ते मानुषयोनिमासाद्य किन्नरासिको जा-यते ॥

१३। किन्नहस्तता, किन्नपादता च । यस्तु पितरौ गुरुं विनापराधतो दृष्टं वा ताडयेत् स मृतो यमलोके बह्वनि कष्टान्यनुभूय किन्नहस्त-किन्नपादो वा दृष्ट जायते ॥

१४। जलोदरः । यदुक्तं पुराणेषु ।

“ब्रह्मविष्णुभक्तेश्च भिन्नभावं करोति यः ।

मृह्यते स तु दुष्टात्मा जलोदरश्च ततः ॥”

१५। दीर्घायुम् । येन च सर्वासु तृतीयसु वेलासु तैलस्पर्शः क्रियते स दुर्भगत्वमाप्नोतीति ॥

१६। नेत्ररोगः । दीपहरणकर्त्ता परस्त्री-प्रेक्षकः कामतः पररतिदर्शनकारी च नेत्ररोगे-नाक्रान्तो भवेत् ॥

१७। पक्षरोगः । यो हि सशस्त्रः सन् शस्त्र-रहितं पुरुषं हन्ति । समूहः आयुःशेषे कृक-राख्ये निरये उपित्वा महादुःखेन पच्यते । ततो रासभयोगौ ततः क्रमशो मृगव्याघ्रयोगौ सम्भूय शस्त्रेण हन्यते । ततः सारमेयो भूत्वा मत्स्य-योगौ जायते । ततो मानुषीं योनिमासाद्य अनेनैव रोगेण पीड्यते ॥

१८। पाण्डुरोगः । यः खलु परभार्यारतः परस्त्रीरमणप्रियः स मृतो यमकिङ्करैः बह्वधा-दुःखं प्रापितः पुनः कर्मपाकेन मानुषीं योनि-मासाद्य पाण्डुरोगेण लिप्यते ॥

१९। प्रदरम् । या योषित् नुसुक्षितं पतिं त्यक्त्वा पत्यनुमतिं विना पूर्वं भुङ्क्ते सा मृता नरकं भुक्त्वा दशवर्षाणि वायसी ततः शुक्ली ततो मानुषी भूत्वा श्वेतप्रदरयुक्ता भवेत् ॥

२०। बन्धता । येन जलपिपासुर्वत्सः प्रति-निविद्धः । यस्तु अदत्तियं व्रतं करोति यो हि मिष्टपलादिकं प्राप्य देवायानिवेद्य भुङ्क्ते यः खलु मैथुनीभावमवबोध्य विघ्नं जुहोते ते सर्वे बन्धत्वमाप्नुवन्तीति ॥

२१। भगन्दररोगः । आचार्यभार्यागन्तारो-नराधमाः स्त्रीबालद्वयनामहारिणश्च मन्त्रमधि-

कर्मवि

गम्य विष्मलाख्ये नरके बद्धदुःखं प्राप्य जन्मान्तरे भगन्दररोगेणाक्रान्ता भवन्ति ॥

२२। मूत्रकृच्छ्रम् । येन मूत्रेण विधवागमनं मद्ययानं वा कृतम् । स मृतो नरकं प्राप्य कर्मान्ते शरीरनाशकारिणा अनेन रोगेणाक्रान्तो भवेत् ।

२३। मृतमार्यता । यस्तु ज्येष्ठं भ्रातरमतिक्रम्य उद्धेत् स मृतभार्या जायेत । यस्तु सप्तम्यां तैलं स्पृशति तस्य ज्येष्ठा भार्या विनश्यति ॥

२४। मेहः । यदुक्तं पुराणेषु
“मेहाश्च विंशतिः ख्याताः पृथक्कर्मप्रभावजाः ।

तेषां नामान्यहं वक्ष्ये क्रमादुत्पद्यते यतः ॥

मधुमेहः सान्द्रमेहः सुराशुक्रोदकस्तथा ।

इक्षुः सिकतसीधुश्च सितमेहस्तथैव च ॥

फेनः क्षीरश्च नीलश्च हारिद्रः कालसंज्ञकः ।

वशास्त्रश्च माझिष्ठो मज्जाक्षारस्तथा गजः ॥

सद्वैद्यस्थोपदेशेन ज्ञात्वा मेहान् पृथक् पृथक् ।

नामानुसारतः पूर्वं कर्म ज्ञात्वा विधिश्चरन् ।

पूर्वं मैथुनकृद्यस्तु शौकरीयोनिमात्रजेत् ॥

तस्यान्ते मानुषीं प्राप्य जलमेहार्हितो भवेत् ॥

मादृगामी बलान्मोहात् मधुमेहो भवेन्नरः ।

रजकीगमनाच्चैव क्षारमेहो प्रजायते ॥

सतीविपर्ययं कृत्वा सान्द्रमेहान्वितो भवेत् ।

रोगिणीगमनान्मर्त्यो भवेन्माझिष्ठमेहवान् ॥

मिचस्त्री धर्षिता येन स भवेच्छुक्रमेहवान् ॥

चतुष्पदाभिगमने भवेत् सिकतमेहवान् ॥

खर्यहर्त्ता क्षीरमेहो सितमेहो सुरारतः ।

कालमेहो भवेत्सोऽपि पुष्पवत्याश्च धर्षणात् ॥

रजस्वलायां रतिवृत्तमेहार्हितो भवेत् ।

मज्जमेहयुतः सोऽपि योज्यजागमनश्चरन् ॥

इक्षुमेह्यतिदुर्बलो विधवागतिदोषतः ।

ब्राह्मणीगमनादेहो हस्तिमेहेन मेहति ॥

अक्षतागमनासक्तो हरिद्राभश्च मेहति ॥

सातरं येऽभिगच्छन्ति भगिनीञ्चात्मनः सुताम् ॥

अश्रुचैवाक्षतारक्तां भ्रातृभार्याश्च मातुलीम् ।

गुरुस्त्रीं राजपत्नीश्च मिचस्त्रीं वा कुटुम्बिनीम् ।

मृता वैवस्वतपुरीं यान्ति भूतैः प्रपीडिताः ॥

ताद्यन्ते तत्र दुर्दृष्टा मत्तः शृणु वदामि ते ॥

अङ्गारराशौ प्रक्षिप्य तान् दहन्ति यमाक्षया ।

दूतास्तु महतीं घोरं ज्वलन्तीमायसीं शिलां ।

खादयन्ति च तान् पश्चात् नरके च क्षिपन्ति वै ॥

नरकान्ते पुनस्तेऽपि मृताः स्युः शूकरा भृशम् ॥

शूकराः पञ्चवर्षाणि दशवर्षाणि कुक्कुराः ।

पिपीलिकास्त्रयो मासा वृश्चिकाश्चाब्दमात्रकम् ।

भूत्वा प्रयान्ति गोयोगौ सरुजा विफलेन्द्रियाः ॥

तत्राधर्मक्षयं कृत्वा ततो मानुषयोनिषु ।

प्रमेहगदवन्तः स्युः प्राप्नुवन्ति मनोव्यथाम् ॥

२५। यक्ष्मरोगः । विप्रहन्ता न्यासापहर्त्ता वृत्तिकेदकारी प्रजापीडको गुरुविद्रोही मूर्खो यक्ष्मासाक्रान्तो भवेत् ॥

२६। रक्षपित्तम् । अतिदुराचारी परद्रव्याभिलाषी पितृव्यवधूगन्ता अनेनैव रोगेण पीडितो भवेत् ॥

कर्मान्त

२७। व्येष्टात्वम् । या नारी मृते भर्तारि परपत्यभिलाषिणी सा मृता यमलोके तप्तं आयसं पुरुषमालिङ्गन्ती अतिघोरं नरकदुःखमनुभूय जन्मान्तरे वेश्या भूत्वा अश्रेष्ठपुरुषैः रममाणा अश्रेष्ठलोभमधिगच्छेत् ॥

२८। वैधव्यम् । या खलु यौवनेनातिगर्विता रमणी विरूपन्वात्मवशं पतिं दिवा निन्दति रात्रौ शय्यां न भजते आक्षता च रुष्टा भवति सा जन्मान्तरं प्राप्य वैधव्ययन्त्रया पीडिता भवेत् ॥

२९। श्वासकासः । श्वासकासस्तु महोर्द्ध्वच्छिन्नतमकक्षुद्रभेदात् पञ्चधा । १। यस्तु यक्ष्मनासाय श्वासं निरुध्य पशुं हन्ति मोहात् तन्मांसादिकं भक्षयति स महाश्वासेन पीडितः । २। पुराणकथासमये यस्तु अन्यवाक्यं वदेत् स ऊर्द्धश्वासेन निरुह्यते । ३। निषिद्धदानग्रहणात् क्षिन्नश्वासयुतो भवेत् । ४। यो हि शास्त्रार्थं मृषा दूषयति स तमकश्वासेः पीडितः । ५। पाकविघ्नतो हि जीवः क्षुद्रश्वासेर्दह्यते ॥

३०। हृद्रोगः । यस्तु लोभात् देवादा परपीडाप्रदायको भवेत् यस्तु प्रजानां मर्मवश्यां जनयेत् स मृतो दुर्वहं नरकमधिगम्य कर्मान्ते अतिदारुणैर्हृद्रोगैः पीडितो भवेदिति ॥ * ॥

कर्मशीलः, चि, (कर्मशीलं कर्मकरणरूपसभावा यस्य । कर्मशीलयतीति वा ।) यः फलनिरपेक्षः स्वभावतः कर्म करोति सः । तत्पर्यायः । कर्मैः २। इत्यमरः । ३। १। १८ ॥

कर्मशूरः, चि, (कर्मणि शूरः दत्तः ।) कर्मठः । फलपर्यन्तकर्मसमापकः । इत्यमरः । ३। १। १८ ॥

कर्मसचिवः, पुं, (कर्मणि कर्मसु वा सचिवः सहायः ।) कर्मपयुक्तसचिवः । अक्षपटलाध्यक्षादिः । इत्यमरः । २। ८। ४ ॥

कर्मसन्नासिकः, पुं, (कर्मणां सन्नासः स अस्थस्य इति ठन् ।) यतिः । सन्नासी । इति हलायुधः । २। २३६ ॥

कर्मसाक्षी, [न] पुं, (कर्मणां साक्षी । यदा कर्म साक्षात् पश्यति प्रवृत्तं करोतिति ।) सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ (उक्तञ्च वैदिकक्रियापद्धतौ यथा, “सूर्यः सोमो यमः कालो महाभूतानि पञ्च च । एते शुभाशुभस्येह कर्मणो नव साक्षिणः” ॥

क्रियासाक्षात्कारिणि, चि । यथा,—महाभारते । १। ४७। २६ ।

“हृदि स्थितः कर्मसाक्षी क्षेत्रज्ञो यस्य तुष्यति” ॥

कर्मक्षमः, चि, (कर्मणि कर्मसु वा क्षमः समर्थः । कर्मकरणसमर्थः । तत्पर्यायः । अलंकर्मणिः २। इत्यमरः । ३। १। १८ ॥

कर्मान्तः, पुं, (कर्मणः जीवकृतमुक्तदुष्कृतक्रियायाः अन्तो यत्र । कर्मणः कृषिकार्यस्य तत्फलस्य धान्यादिसंग्रहरूपक्रियायाः अन्तो यत्र वा ।)

कर्मभूः । कृष्टभूमिः । इति हेमचन्द्रः ॥

(“अहन्यहन्यवेक्षेत कर्मान्तान् बाह्वानि च” ॥ इति मनुः । ८। ४१६ ॥)

कर्तुर

कर्मारः, पुं, (कर्म लोहनिर्माणादिकार्यं ऋच्छति गच्छति प्राप्नोति वा । कर्म + ऋ + क्त्वा ।) कर्मकारः । कामार इति भाषा ॥ (यथा, अथर्ववेदे । ३। ५। ६ ।

“ये धीवानो रथकाराः कर्मारो ये मनीषिणः” ॥ तथा, मनुः । ४। २१५ ।

“कर्मारस्य निषादस्य रक्षावतारकस्य च” ॥ वंशः । वांश इति ख्यातः । कर्मरङ्गः । इति राजनिर्घण्टः । कामराज्ञा इति भाषा ॥

कर्मारिः, पुं, (कर्म अर्हतीति । अर्ह + क्त्वा ।) पुरुषः । इति राजनिर्घण्टः । क्रियायोग्ये चि ॥

कर्म्मिष्ठः, चि, (अतिशयेन कर्म कर्तुं समर्थः कर्मो वा । कर्म + इष्ठन् । इनेलुक् ।) क्रियावान् । अतिशयकर्मविशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥

कर्मी, [न] चि, (कर्मास्त्यस्य “ब्रीह्यादिभ्यश्च” । ५। २। ११६ इति इनिः ।) कर्मविशिष्टः ।

(“यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तेनातुराः क्षीणलोकाश्चावन्ते” ॥ इति मुण्डकोपनिषदि । १। २। ६ । यथा च, भागवते १। ३। ८ ।

“तृतीयमृषिसर्गश्च देवर्षित्वमुपेत्य सः । तन् सात्वतमाचष्टे नैष्कर्म्यं कर्मिणां यतः” ॥)

कर्मारिः, पुं, (कर्म + ईरन् ।) कर्मिर्वरणः । इत्यमरटीका ॥

कर्म्मन्त्रियं, स्त्री, (कर्मणां गमनादिपञ्चविधक्रियाणां सम्पादनाय इन्द्रियं कर्मनिमित्तं इन्द्रियं वा ।) कर्मनिष्पादकविषयिपञ्चकम् । यथा । वाक् । पाणिः । २ पादः । ३ पायुः । ४ उपस्थः । ५ इति वेदान्तः ॥ (यथा च, मनुः । २। ६१ ।

“बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्वकाः । कर्मन्द्रियाणि पञ्चैषां पाद्यादीनि प्रचक्षते” ॥)

कर्त्तुं दर्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-पं-अकं-सेट्) । कर्त्तुः, पुं, (किरति विक्षिपति चित्तं विषयेषु । कृ +

“कृगृ-शृदृभ्यो वः” । उणां । १। १५५ इति वः ।) कामः । (कृणाति हिंनस्तीति । कृ + वः ।) उन्दुरः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिरुक्तिः ॥

कर्त्तुं, स्त्री, (कर्त्तुं सुन्दरत्वात् सर्वं अटति प्राप्नोतीति । शक्यादित्वात् अलोपे साधुः ।) पुरम् । नगरम् । इति जटाधरः ॥

कर्त्तुं, पुं स्त्री, (कर्त्तुं + अटन्प्रत्ययः ।) द्विशतग्राममध्ये मनोरमस्थानम् । ग्रामशतस्य जनाः क्रयविक्रयादिना सेवादिना वा येन ग्रामेण जीवन्ति सः । इति केचित् ॥ चतुःसमग्रामः । इत्येके ॥ चतुःसमं गृहस्थानम् । इत्यपरे ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥ चतुःशतग्रामसंग्रहस्थानम् । इति सारसुन्दरी ॥ (तथा हि याज्ञवल्क्यः । २। १६७ ।

“धनुः शतं परीणाहो ग्रामक्षेत्रान्तरं भवेत् । दे शते कर्त्तुं स्यात् नगरस्य चतुःशतम्” ॥

देशभेदः । यथा, महाभारते । २। ३०। २२ ।

“तामलिपत्रं च राजानं कर्त्तुं दधिपतिं तथा । सुहानामधिपञ्चैव ये च सागरवासिनः” ॥)

कर्त्तुरः, पुं, (कृणाति हिंनस्ति प्राणिनः । किरति विक्षिपति जीवानिति वा । कृ + “कृगृ-शृदृभ्यो वः” ।

कर्मफ

तिभ्यः खरच्" । उणां । २ । १२३ । इति खरच्) ।
 राक्षसः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तिः ॥
 व्याघ्रः । इति मेदिनी ॥ (यथा, उणादिटीका
 "कर्बुरो व्याघ्ररक्षसोः" । २ । १२३ ॥)
 कर्बुरी, स्त्री, (कर्बुर + षित्वात् डीप्) । शिवा ।
 इति विश्वमेदिन्यौ ॥ हिङ्गुपत्री । इति जटाधरः ॥
 (यथा, राक्षसी । इत्युणादित्तिः । २ । १२३ ॥)
 कर्बुरः, पुं, (कर्बुरि हिन्ति सदर्पो भवति वा । कर्बु
 र्दपे हिंसायाश्च । "मद्गुरादयश्चेति" + उरच्) ।
 राक्षसः । इति शब्दार्णवः ॥ चित्रवर्णः । इत्यमरः ।
 २ । ६ । ६४ ॥ श्टो । इति भरतः ॥
 कर्बुरः, पुं, (कर्बु + खर्बुरादिवात् ऊरः । उणां १ ।
 २२ ।) राक्षसः । श्टो । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥
 कर्षः, पुं, (कर्ष + यत्) । कर्षूरः । इति राज-
 निर्णयः । कचूर इति हिन्दीभाषा ॥
 कर्षः, पुं स्त्री, (कर्ष विलेखने प्रचाल्य । कर्मणि
 करणे वा घञ्) । धोडुशमाधकपरिमाणम् ।
 अग्नीतिरक्तिकाः । तत्पर्यायः । अक्षः २ । इत्य-
 मरः । २ । ६ । ८६ ॥ वैद्यकमते तोलकद्वयम् ।
 तत्पर्यायः । सुवर्णम् २ अक्षः ३ विडालपदकम्
 ४ पिप्पुः ५ पाणितलम् ६ उडुम्बरम् ७ तिन्दुकम्
 ८ कबड्यहः ९ । इति परिभाषा ॥ दशमाधकः ।
 इति राजनिर्णयः ॥
 ("कोलद्वयश्च कर्षः स्यात् स प्रोक्ता पाणिमानिका ।
 अक्षः पिप्पुः पाणितलं किञ्चिपाणिश्च तिन्दुकम्" ॥
 इति शार्ङ्गधरे पूर्वखण्डे । १ अध्याये ॥)
 कर्षः, पुं, (कर्ष + भावे घञ्) । कर्षणम् । इति
 मेदिनी ॥ विभीतकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
 कर्षकः, चि, (कर्षति भूमिमिति । कर्ष + ण्वुल्) ।
 हविर्जीवी । कृषाण इति भाषा ॥
 ("सुखमापतितं सेवेत् दुःखमापतितं सहेत् ।
 कालप्राप्तमुपासीत शस्यानामिव कर्षकः" ॥
 इति महाभारते । ३ । २५८ । १५ ॥)
 तत्पर्यायः । क्षेत्राजीवः २ कृषिकः ३ कृषीबलः ४ ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥ कर्षकः ५ । इति तट्टीका ॥
 आकर्षणकर्ता च ॥
 कर्षणं, स्त्री, (कर्ष + भावे ल्युट्) । कृषिकर्म । जाङ्ग-
 लादिना भूम्यादिखननम् । इति हेमचन्द्रः । चास
 इति भाषा ॥ आकर्षणम् । टानन् इति भाषा ॥
 (शेषणम् । पोडणम् । यथा मनुः ७ । ११२ ।
 "शरीकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ।
 तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात्" ॥)
 कर्षणिः, स्त्री, (कर्ष + णिः) । असती । इत्युणादि-
 कोषः ॥
 कर्षणी, स्त्री, (कर्षण + गौरादिवात् डीप्) । क्षी-
 रिणीवृक्षः । इति राजनिर्णयः ॥
 कर्षणलः, पुं, (कर्षः कर्षमात्रं फलं यस्य) । विभी-
 तकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५८ ॥ (अस्य
 पर्यायः यथा,—
 "विभीतकस्त्रिलिङ्गः स्यात्प्राज्ञः कर्षफलस्तु सः ।
 कलिद्रुमो भूतवासस्तथा कलियुगाजयः" ॥
 गुणाश्चास्य विभीतकशब्दे ज्ञेयः । इति भावप्रका-

शस्य पूर्वखण्डे । १ भागे ॥)

कर्षणला, स्त्री, (कर्षणल + टाप्) । आमलकीवृक्षः ।
 इति रत्नमाला ॥ (आमलकीशब्देऽस्या गुणादिकं
 ज्ञातव्यम् ॥)
 कर्षाङ्ग, स्त्री, (कर्षस्य अङ्गम्) । तोलकपरिमाणम् ।
 इति वैद्यकपरिभाषा ॥ ("कर्षाङ्गं वा कणाशुण्डोः" ।
 "कर्षः कर्षाङ्गमथो पलं पलद्वयमथाकर्षश्च" ॥
 इति वैद्यकचक्रपाणि संयहज्वराधिकारकासाधि-
 कारयोः ॥)
 कर्षिणी, स्त्री, (कर्षति इति । कृष् + णिनिस्ततो
 डीप्) । क्षीरिणीवृक्षः । अश्वमुखवन्धनरज्जुस्थित-
 लोहम् । तत्पर्यायः । खलीनः २ कवीयम् ३
 कविका ४ । इति जटाधरः ॥ (चि । मगोहारी ।
 यथा रघुः १६ । ११ ।

"प्राणकान्तमधुगन्धकर्षिणीः

पानभूमिरचनाः प्रियासखः" ॥)

कर्षूः, पुं, (कर्ष + "कृषिचमितनिधिसर्जिज्जिभ्य
 ऊः" । उणां १ । २२ । इति ऊः) । वार्त्ता । कटी-
 याभिः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२१ ॥ वार्त्ता अत्र-
 कृषिः । इति रमानाथः ॥ जीविका । इति भरतः ॥
 कर्षूः, स्त्री, (कर्ष विलेखने + "कृषिचमितनीति"
 ऊः उणां १ । २२ ।) कुल्या । अल्पा कृत्रिमा
 सरित् । इत्यमरः । ३ । ३ । २२१ ॥ नदीमात्रम् ।
 इति रत्नकोषः ॥ इष्टखातः । इति मेदिनी ॥
 तद्यथा । चतुरङ्गलपृथ्वीस्तावदन्त रत्नखातः खाता
 बित्तस्यायतास्तिस्रः कर्षूः कुर्यात् कर्षूसभीपे
 अग्नित्रयमुपसमाधाय परित्यक्त्यै तत्रैकैकस्मिन्ना-
 ज्जतित्रयं जुहुयात् । इति आङ्गविवेक दृढविष्णु-
 सूत्रम् ॥

कर्हि, व्य, (किम् + "अनद्यतने हिंलन्यतरस्याम्" ।
 ५ । ३ । २१ इति । हिंल कादेशः) । कदा । कस्मिन्
 काले । इति व्याकरणम् ॥ कखन कवे इति भाषा ॥
 (यथा, ऋग्वेदे ६ । ३५ । २ ।

"कर्हिस्त्रिचन्द्रिन्द्र यमूर्भिर्गन्धी-
 रैवीरान् नीलयसे जयाजीन्" ॥)

कर्हिचित्, व्य, (कर्हि च चिच्चेति वियङ्) । पाणिनि-
 मतानुसारेण भिन्नपदद्वयम् सुम्बोधमते तु
 "किम् त्वन्ताच्चिन्नौ" । इति चित्) । कस्मिन्-
 चित् काले । कोनकाले इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 जातु २ कदाचित् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
 भागवते १० । ८४ । १३ ।

"यस्यात्मबुद्धिः कुणपे चिधातुके
 खधीः कलजादिषु भौम इन्द्रधीः ।

यत्तीर्थबुद्धिः सलिले न कर्हिचित्
 जनेष्वभिज्ञेषु स एव गोखरः" ॥)

कल, त् क गतौ । सङ्ख्यायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट्) । अन्यस्यद्विती-
 योपधः । कलयति कालं धीरः । इति दुर्गादासः ॥
 कल, ड सङ्ख्यावतोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
 आत्मं-सकं-अकं च-सेट्) । ड कलते दिवसं वृद्धः
 गणयतीत्यर्थः । इत् शब्दः । इति दुर्गादासः ॥
 कल, क नुदौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-

कलङ्क

सकं-सेट्) । क कलयति । नुदिरिति नुद जौष्
 प्रेरणे इत्यस्य औगादिकप्रत्यये रूपम् । इति
 दुर्गादासः ॥

कलं, स्त्री, (कङ् इति भावयति अनेन । कङ् मदे + "हल-
 ख" । ३ । ३ । १२१ । इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वात्
 वृद्धभावः । डलयोरेकत्वम्) । शुक्रम् । इति
 मेदिनी ॥ कोलिङ्कः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कलः, पुं, (कल + भावे घञ् वृद्धभावः) । मधुरास्फुट-
 ध्वनिः । इत्यमरः । १ । ७ । २ ॥

("जगौ कलं वामदृशां मनोहरम्" ॥ इति
 भागवतम् । १० । २६ । ३ ॥) सालङ्कः । इति
 राजनिर्णयः ॥

कलः, चि, (कलयति मान्यं नयति णाठराधिम् । कल
 + णिच् + अच् । धातूनामनेकार्थत्वात् विशेषतः
 कलिहलिरित्युक्तेष्व तथात्वम्) । अजीर्णः । इति
 मेदिनी ॥ (अव्यक्तमधुरध्वनिः । यथा रघुः १ । ४१ ।
 "सारसैः कलनिर्गदैः कलिद्रुममितावनैः" ॥)

कलकः, पुं, (कलते इति । कल + ण्वुल् । स्वार्थे कन्
 वा) । शकुलमत्स्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ (शकुल-
 शब्देऽस्य गुणादयोऽवगन्तव्याः) ॥

कलकण्ठः, पुं, (कलप्रधानः कण्ठो यस्य) । कलध्वनिः ।
 हंसः । पारावतः । पिकः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
 राजेन्द्रकर्णपूरे ३ । "युष्माकं रतिकान्तकाम्मुक-
 लताङ्गोद्गारकान्ते यते, सोत्कण्ठं कलकण्ठकण्ठ-
 कुहरोद्भूतेऽपि नाभून्मनः" ॥)

कलकलः, पुं, (कलादपि कलः । युगपत्सममुत्पित-
 वज्जलशब्दानामेकीभूततया तुमुणत्वात्तथात्वम् ।
 कलशब्दे + घञ् । वृद्धभावः । यद्वा कलः प्रकारः
 गुणवचनत्वात् प्रकारे द्वित्वम्) ॥

कोलाहलः । (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ३८ ।

"उन्मोलन्मधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्गुर-
 क्रीडलोकिनकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकण्ठज्वराः" ॥)
 सालनिर्यासः । इति मेदिनी ॥

कलघोषः, पुं, (कलो मधुरो घोषो ध्वनिर्यस्य) ।
 कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥

कलङ्कः, पुं, (कलयति इति । कल + क्लिप् । कल्
 चासौ अङ्गश्चेति) । चिह्नम् । अपवादः ।

("उत्तमस्य विशेषेण कलङ्कोत्पादको जनः" ॥
 इति कथासरित्सागरे । २४ । २०४ ॥) लौह-
 मलम् । इति मेदिनी ॥

कलङ्कघः, पुं, (करेण कषति हिन्ति नाशयति वा ।
 बाङ्गलकात् खच् मुम् च रस्य लः कलेन गर्जनेन
 कषति वा) । सिंहः । इति शब्दमाला ॥

कलङ्कषा, स्त्री, (कलङ्कष + टाप्) । करताली । इति
 शब्दरत्नावली ॥

कलङ्को, [न्] चि, (कलङ्कोऽस्यस्य । इतिः) । अप-
 वादयस्तः । यथा,—तिथ्यादितत्त्वे ।

"कलङ्गी जायते विल्वे तिर्यग्योनिश्च निम्बके" ।
 चिह्नयुक्तः । लौहमलविशिष्टः ॥ चन्द्रः ॥

कलङ्कुरः, पुं, (कं जलं कङ्कयति । गमयति आगमय-
 तीत्यर्थः । लकि गतौ + णिच् + उरच्) । आवर्तः ।
 जलभ्रमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कलन

कलङ्गः, पुं, (कं लङ्गयति । लङ् + क् + ण् ।) विषाख-
हृतमृगपक्षिणौ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ताम्र-
कूटः । दोक्षा तामाक् इति भाषा । यथा । विष्णु-
सिद्धान्तसारावल्यां वैद्यके । अथ धूमपणीधूम-
पानगुणः ।

“कलङ्गसंवेष्टनधूमपानात्
स्यादन्तशुद्धिर्मुखरोगहानिः ।
कपधूमामव्वरहानिद्राच्च
गान्धर्वविद्याप्रवणैकसेव्यम्” ॥

कलटं, स्त्री, (कं जलं लटति आच्छादयति । आच्छा-
द्यतीति वा । क + लट् + क् + ण् ।) गृहाच्छादनम् ।
इति शब्दरत्नावली । चाल इति भाषा ॥ कुटल-
मिति च पाठः ॥

कलतूलिका, स्त्री, (कं सुखं विषयत्वेन लाति गृहा-
तीति कलः । कलं कामं तूलयति निष्कषति
पूरयति वा या । कल + तूल निष्कर्षे पूरणे
वा एवम् । टाप् च इत्यम् ।) इच्छावती । का-
मुका । तत्पर्यायः । वाञ्छिनी २ लङ्गिका ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

कलत्रं, स्त्री, (गड् सेचने + “गडेरादेश्च कः” ।
उणां । ३ । १०६ । अचन् गकारस्य ककारश्च ।
डल्यो रेकत्वसंख्यात् डस्य लः । यदा कलं
त्रायते । चै + कः । यदा कष्यते प्रिष्यते इति ।)
कड-शासने बाङ्गलकात् अचन् । ओणिः । भार्या ।
इत्यमरः । ३ । ३ । १७८ । (यथा मेघदूते । ४० ।
“तां कस्याश्चिद् भवनवड्भौ सुप्तपारावतायां
नीत्वा रात्रिं चिरविनसनात् खिन्नविद्युत्कलत्रः” ।)
राज्ञां दुर्गस्यानम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कलधूतं, स्त्री, (कलेन अवयवेन धूतं शुद्धम् ।) रूप्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कलधौतं, स्त्री, (कलेन अवयवेन धौतम् ।) स्वर्णम् ।
(“कन्येयं कलधौतकोमलरुचिः कीर्त्तिस्तु नातः परा” ।
इति महानाटकम् ॥

महामारते च ४ । गोहरणे ४० । ६ ।

“इमे च कस्य नाराचाः सहस्रं लोमवाहिनः ।
समन्तात्कलधौताया उपासके हिरण्यये” ॥

रजतम् । इति मेदिनी ॥ कलभ्वनिः । इति विश्वः ॥

कलभ्वनिः, पुं, (कलः अस्फुटमधुरः ध्वनिर्यस्य ।)
पारावतः । कोकिलः । मयूरः । इति मेदिनी ॥
मधुराद्यक्षशब्दः । इति कलशब्दार्थे अमरः । १ ।
७ । २ ॥ (यथा महानिर्व्याणतन्त्रे । १ । ३ ।
“अधुरोगशसङ्गीतकलभ्वनिनिनादिते” ॥)

कलनं, स्त्री, (कल्यते लक्ष्यते दुष्यते वा । कल +

ल्युट् ।) चिह्नम् । दोषः । इति ज्ञानयुधः ॥ (कल्यते
शुक्रशोणित्वाभ्यामन्योन्यं मिश्र्यते ।) गर्भे मिश्रितं
शुक्रशोणितम् । यथा, भागवते । ३ । ३१ । २ ।
“कलनं त्वेकरात्रेण पञ्चरात्रेण मुदमुदम् ।

दष्टाहेन तु कर्कान्धूः पेश्यण्डं वा ततः परम्” ॥

कृषित् कलनं इत्यपि पाठौ दृश्यते । कलयति
जानात्यनेन । कल गतौ गत्यर्था ज्ञानार्थाश्च ।
कल + करणे ल्युट् । ज्ञानम् ॥

कलनः, पुं, (कं जलं लाति । तथा सन् नमति ।

कलम्ब

क + ला + कः ।) वेतसदृशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कलना, स्त्री, (कल + भावे युच् । टाप् च ।) वशी-
भूतत्वम् । वशता । यथा,—आनन्दलह्याम् । २६ ।
“करारं यत् क्षेडं कवलितवतः कालकलना” ।

जल्पना च ॥

कलन्दरः, पुं, (कलं शास्त्रविहितवाक्यं शिष्टाचारं
वा दृष्टाति । कल + दृ + खच् । सुम् च ।) वर्ण-
शङ्करजातिविशेषः । स तु लेटात् तीवरकन्यायां
जातः । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

कलन्दिका, स्त्री, (कं सुखं लाति विषयत्वेन इति ।
कलं कामं सर्व्वभीष्टं ददाति । कल + दा + कः ।
संज्ञायां कन् । ततश्चाप् अत इत्वं एषोदरा
दित्वात् सुम् च ।) सर्व्वविद्या । इति हेमचन्द्रः ॥

कलन्तुः, स्त्री, (कलायाः मात्रायाः अन्तुरिव । शक-
न्वादित्वात् अलोपे साधुः ।) घोलीशकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

कलभः, पुं, (कलेन करेण शुद्धेनेति यावत् भाति ।
कल + भा + कः । यदा + कल् गतौ “कृष्णश्लि-
कलिगर्दिभ्योऽभच् । उणां । ३ । १२२ । इति ।
अभच् ।) करभः । हातिर हा इति भाषा । स तु
पञ्चवर्षपर्यन्तम् । इति सुभूतिः ॥ तत्पर्यायः ।
करिशावकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ३५ ॥ दुर्दान्तः
३ व्यालः ४ । (यथा रघौ । ३ । ३२ ।

“महोत्तमां वत्सवरः स्पृशन्निव
द्विपेन्द्रभावं कलभः श्रयन्निव” ।)

धत्तूरुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलभबल्लभः, पुं, (कलभस्य हस्तिशावकस्य बल्लभः
प्रियः ।) पीलुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलभी, स्त्री, (कं जलं आश्रयतया लभते । लभ +
अच् । गौरादित्वात् डीष् ।) चक्षुद्धः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

कलमः, पुं, (कलते कलयति वा अक्षरं प्रकाशयति
जनयति वा । कल + “कलिकर्दोरमः” । उणां । ४ ।
८४ इति अमः ।) खनामख्यातलिपिसाधनवस्तु ।
तत्पर्यायः । लेखनी २ वर्णतूली ३ अक्षरतूलिका
४ । इति जटाधरः ॥ खनामख्यातशालिधान्य-
विशेषः । (यथा, रघुः । ४ । ३७ ।

“आपादपद्मप्रणताः कलमा इव ते रघुम् ।

फलैः संवर्द्धयामासुस्तत्प्रतिरोपिताः” ॥)

अस्य गुणाः । रक्तदोषत्रिदोषनाशित्वम् । चक्षु-
र्हितकारित्वम् । कषायत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

“रक्तशालिमहाशालिः कलमः षष्ठिकोऽपरः” ।
इति हारीते प्रथमस्थाने १० अध्याये ॥

“श्रुकजेषु वरुणत्र रक्तदृष्टान्निदोषहा ॥

महाशालिस्तु कलमस्तु पाप्यनु ततः परे” ॥

इति वामटे सूत्रस्थाने ६ अध्याये ॥ चौरः । इति
मेदिनी ॥

कलमोत्तमः, पुं, (कलमेभ्यः कलमेभु वा उत्तमः ।)
गन्धशालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलम्बः, पुं, (कल्यते क्षिप्यते शत्रुं प्रति । कलक्षेपे
+ अलम्बच् ।) शरः । शकनाडिका । इत्यमरः ॥
२ । ८ । ८७ । कदम्बः । इति विश्वः ॥

कलवि

“कलम्बनालिका मार्षकुटिज्जरकुतुम्बकम्” ॥
इत्यादीनां समष्टिगुणा यथा,—

“शाकं गुरु च खल्वश्च प्रायो विष्टभ्य जीर्यति ।
मधुरं शीतवीर्यञ्च पुरीषस्य च भेदनम्” ॥

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥

कलम्बकः, पुं, (कलम्ब + संज्ञायां कन् ।) धारा-
कदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलम्बिका, स्त्री, (कलम्बी एव स्वार्थे कन् टाप् च
अत इत्यम् ।) कलम्बीशाकः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा चक्रपाणिस्तुतद्रव्यगुणे शाकवर्गे ।

“कलम्बिका गुरुर्दृष्ट्या कषायस्तन्यद्विदा” ॥

कलम्बीव कायते प्रकाशते निधीयते वा । क-
लम्बी + कै + कः । टाप् इत्यच् । संज्ञा हेतुत्वात्
एषोदरादित्वात् । ऋसः ।) ग्रीवापश्चान्नाडी ।
तत्पर्यायः । मन्या २ । इति हेमचन्द्रः ॥

कलम्बी, स्त्री, (के जले लम्बते । लवि खंसने + अच्
डीष् ।) जलजलताशाकविशेषः । कलमी इति
भाषा । तत्पर्यायः । कडम्बी २ कलम्बू ३ कल-
म्बिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः ।
स्तन्यदुग्धशुक्रस्रोतकारित्वम् । मधुरत्वम् । कषा-
यत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कलम्बुटं, स्त्री, (के जले लम्बते भासते । क + लम्ब +
बाङ्गलकात् उटन् ।) हैयङ्गवीनम् । नवनीतम् ।
इति हारावली ॥

कलम्बूः, स्त्री, (के जले लम्बते । लम्ब + बाङ्गलकात्
उङ् ।) कलम्बीशाकः । इति शब्दरत्नावली ॥

कलरवः, पुं, (कलः मधुरास्फुटो रवः ध्वनिर्यस्य ।)
कपोतः । पायरा इति भाषा । इत्यमरः । २ ।
५ । १४ ॥ (यथा आर्यासप्तशती ५६७ ।

“श्रीर्गङ्गासादोपरि जिगीषुरिव कलरवः कण्ठति” ॥
कोकिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, ब्रह्म-
पुराणे ५२ । ३४ । “कोकिलैः कलरवैश्च” ॥)

मधुराद्यक्षध्वनिः । इति कलशब्दार्थे अमरः ॥
(कल एव रवः । कर्मधारयः । यथा कलावि-
लासे १ । ६ ।

“नवविसकिसलयकबलन-

कषायकलहंसकलरवो यत्र” ॥)

कललः, पुं स्त्री, (कल्यते वेष्ट्यतेऽनेन । कल + लृषा-
दिभ्यः कलच् ।) जरायुः । गर्भवेष्टनचर्म । इत्य-
मरः । २ । ६ । ३८ ॥

“ऋतुस्नाता तु या नारी खप्रे मैथुनमावहेत् ।
आत्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि ॥

मासि मासि विवर्द्धत गर्भिण्या गर्भलक्षणम् ।
कललं जायते तस्या वर्जितं पैटकैर्गुणैः” ॥

इति सुश्रुते शरीरस्थाने २ अध्याये ।)

कललजः, पुं, (कललमिव जायते । जल + डः ।)
रालः । इति राजनिर्घण्टः । धुना इति भाषा ॥

कललजोद्भवः, पुं, (उद्भवत्यस्मात् उद्भवः । कलल-
जस्य उद्भवः ।) सालरुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलविङ्गः, पुं, (कलं मधुरास्फुटं वङ्गते रौति । वकि
वा गतौ + अच् एषोदरादित्वात् अत इत्ये
साधुः ।) चटकः । इत्यमरः । २ । ५ । १८ ॥

कलसः

(यथा, मनुः ५।१२।

“कलविङ्गं ज्वं हंसं चक्राङ्गं ग्रामकुक्कुटम्” ॥)

कलिकुक्कुटः। इति मेदिनी ॥ कलङ्गः। श्वेत-
चामरः। इति सारस्वतः ॥ (त्वष्टृपुत्रविश्वरूपस्य
शिशोभेदः। पुरा किल कदाचित् ऐश्वर्यमतेन
सुरेश्वरेण यदा सभागतः सुराचार्या गोपति-
रसम्मानितोऽन्तरधीयत। तदा ब्रह्मोपदिष्टैर्-
सुरप्रपीडितैरमरैस्त्वाङ्गं विश्वरूपं पौरिहित्य
वरयित्वा भूयः समुद्रैरसुरा बन्धाधिरे। विश्वरूपस्तु
मातामहकुलस्यापेक्षया परोक्षमसुरेभ्योऽपि
यज्ञभागं प्रददौ तदभिज्ञाय सुरपतिर्भोतः कुञ्जं
विश्वरूपस्य शिरांस्तुङ्गित्। तस्य खलु त्वाङ्गस्य
कपिञ्जलः कलविङ्गस्तितिरिरिति त्रीणि शिरां-
स्यासन् तेषु सुरापायि शिर एव कलविङ्ग इति
बोध्यम्। एतद्विवरणन्तु श्रीमद्भागवते ६।६ अ-
ध्याये सविस्तरं दर्शनीयम् ॥)

कलशः, त्रि, (कलं मधुरास्त्वशब्दं श्रवति जलपूरण-
समये प्राप्नोति। कल + शु गतौ + डः ॥) जलाधार-
विशेषः। कलशी इति ख्यातः। (यथा आर्या-
सप्तशती ६६०।

“प्रदक्षो विदरविष्यति जलकलशं नीरलेखिव” ॥)

तत्पर्यायः। घटः २ कुटः ३ निपः ४। इत्यमरः।

२।६।३२॥ कलसः ५ कलसिः ६ कलसी ७

कलसम् ८ कलशिः ९ कलशी १० कलशम् ११।

इति तट्टीका ॥ कुम्भः १२ करीरः १३। इति

हेमचन्द्रः। कलावतीदीक्षाप्रकरणोक्तं तस्य परि-

माणं। यथा, तन्त्रसारे।

“पञ्चाशदङ्गुलव्याम उत्सेधः षोडशाङ्गुलः।

कलशानां प्रमाणन्तु सुखमष्टाङ्गुलं स्मृतम् ॥

घटं त्रिंशदङ्गुलं कुम्भं विस्तारोन्नतिशालिनम्।

षोडशं द्वादशं वापि ततो न्यूनं न कारयेत्” ॥

कलशिः, स्त्री, (कलं शरीरमालिखं श्रयति नाशयति।

कल + श्रो + बाङ्गलकात् इन्। कं जलं लाति

आदत्ते तथा सती शीर्यते। कल + श्रू + ङिः ॥)

एन्निपर्णी। चाकुलिया इति भाषा। इत्यमरः।

२।४।६३॥ (एन्निपर्णीशब्देऽस्या गुणावलो ज्ञा-

तया ॥) घटः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

यथा, माघे ११।८।

“कलशिसुदधिगुर्वीं वल्लवा लोडयन्ति” ॥)

कलशी, स्त्री, (कलशि क्लृप्तिकारान्तात् वा डीप् ॥)

खनामख्यतजलवाचम्। एन्निपर्णी। इत्यमरटी-

कायां रायमुकुटः ॥

कलसः, त्रि, (केन जलेन लसति शोभते। क +

लस् + अच् ॥) कलशः। घटः। इति हेमचन्द्रः ॥

द्रोणपरिमाणे, पुं। इति वैद्यकपरिभाषा ॥

“चतुर्भिराङ्गैर्द्रोणः कलसो नल्लणोर्म्यः” ॥

इति शाङ्गधरे पूर्वखण्डे १ अध्याये ॥

“स एव कलसः ख्यातो घटस्तुनाममेव च” ॥

इति चरके कल्पस्थाने १२ अध्याये ॥)

कलसः, पुं, (केन जलेन लसतीति। लस् + अच् ॥)

कुम्भः। अस्त्योत्पत्त्यादिर्ध्या, —

“सागरे मथमाने तु पीयूषार्थं सुरासुरैः।

कलसः

पीयूषधारणार्थाय निर्मिता विश्वकर्मणा ॥

कलाः कलास्तु देवानामसितास्ताः पृथक् पृथक्।

यतः कलास्तु कलसास्ततस्ते परिकीर्तिताः ॥

नवैव कलसाः प्रोक्ता नामतत्त्वान्निबोधत।

गोह्योपगोह्यो मस्तो मयूखश्च तथापरः ॥

मनोहा कृषिभद्रश्च विजयस्तनुशोधकः।

इन्द्रियज्ञोऽय विजयो नवमः परिकीर्तितः ॥

तेषामेव क्रमाद्गुण नव नामानि यानि तु।

ऋणु तान्परारण्येव शान्तिदानि सदैव हि ॥

क्षितीन्द्रः प्रथमः प्रोक्तो द्वितीयो जलसम्भवः।

पवनग्री ततो द्वौ तु यजमानस्ततः परः।

कोयसम्भवनामा तु षष्ठः स परिकीर्तितः ॥

सोमस्तु सप्तमः प्रोक्ताश्चादिबस्तु तथाष्टमः।

विजयो नाम कलसो योऽसौ नवम उच्यते ॥

स तु पञ्चमुखः प्रोक्तो मन्त्रादेवस्वरूपष्टक्।

घटस्य पञ्चवक्त्रेषु पञ्चवक्त्राः स्वयं तथा ॥

यथा काष्ठास्थितः सम्यक् वामदेवादिनामतः।

मण्डलस्य च पद्मान्तः पञ्चवक्त्रघटं न्यसेत् ॥

क्षितीन्द्रं पूर्वतो न्यस्य पश्चिमे जलसम्भवम्।

वायव्ये वायवं न्यस्य आग्नेये ह्यग्निसम्भवम् ॥

नैऋत्ये यजमानन्तु ऐशान्यां कोयसम्भवम्।

सोममुत्तरतो न्यस्य सौरं दक्षिणतो न्यसेत् ॥

न्यस्यैव कलसांश्चैव तेषु चैतान् विचिन्तयेत्।

कलसानां मुखे ब्रह्मा ग्रीवायां शङ्करः स्थितः।

मुखे तु संस्थितो विष्णुर्मध्ये मातृगणाः स्थिताः ॥

दिक्पाला देवताः सर्वे वेष्टयन्ति दिग्गो दश।

कुक्षौ तु सागराः सप्त सप्तदीपाश्च संस्थिताः ॥

नक्षत्राणि ग्रहाः सर्वे तथैव कुण्डपर्वताः।

गङ्गाद्याः सरितः सर्वा वेदाश्चत्वार एव च।

कलसे संस्थिताः सर्वे तेषु तानि विचिन्तयेत् ॥

रत्नानि सर्व्वीजानि पुष्पाणि च फलानि च ॥

वज्रमौक्तिकवैद्यमहापद्मेन्द्रस्ताटिकैः।

सर्व्वधामसयं विष्णुं नागरोडुम्बरं तथा ॥

वीजपूरकजम्बीरकाम्बोजातकदाडिमान्।

यवं शालिञ्च नीवारं गोधूमं सितसर्षपम् ॥

कुङ्कुमागुरुकर्पूरमदनं रोचनं तथा।

चदनञ्च तथा मांसीमेलं कुष्ठं तथैव च ॥

कर्पूरपत्रचण्डश्च जलं निर्यासकाम्बुदम्।

शैलेयं वदरं जातीपत्रपुष्पे तथैव च ॥

कलश्राकं तथा पट्कां देवीं पर्णकमेव च।

वचां धात्रीं समझिष्ठां तुरुष्कं मङ्गलायकम् ॥

दूर्वां मोहनिकां भद्रां शतमूर्तीं शतावरीम्।

पर्णां श्रवणां क्षुद्रां सहदेवां गजाङ्गुशाम् ॥

पूर्व्वकोषां सितां पाठां गुह्यां सुरसिकालसौ।

व्यामकं गजदन्तञ्च शतपुष्पां पुनर्व्वाम् ॥

ब्राह्मीं देवीं शिवां रुद्रां सर्व्वसम्भानिकां तथा।

समाहृत्य शुभानेतान् कलसेषु निधापयेत् ॥

कलसस्य यथा देवान् विधिं शम्भुं गदाधरम्।

यथाक्रमं पूजयित्वा शम्भुं मुख्यतया यजेत् ॥

प्रासादेन तु मन्त्रेण शम्भुतन्त्रेण शङ्करम्।

प्रथमं पूजयेन्मध्ये नानानैवेद्यदेनैः ॥

दिक्पालानां घटेष्वेव दिक्पालानपि पूजयेत् ॥

कलहं

पूर्वं वहिःस्थापितेषु ग्रहाणां कलसेषु च ॥

नवग्रहान् पूजयेत्तु मातृमातृघटेषु च।

सर्व्वे देवा घटे पूज्या घटस्तेषां पृथक् पृथक् ॥

नवैव तत्र पूर्वीक्ताः स्मृता मुख्यतमा नृप।

भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च पुष्पैर्नानाविधैः फलैः ॥

यावकैः पायसैश्चापि यथासम्भवयोजितैः।

पुष्पस्नानाय नृपतिः पूजयेत् सकलान् सुरान्” ॥

इति कालिकापुराणे पुष्पाभिषेकः ८७ अ-

ध्यायः ॥ * ॥ अन्यत् धारकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

कलसिः, पुं, (केन जलेन लसतीति। क + लस् +

इन् ॥) एन्निपर्णी। इत्यमरटीका शब्दरत्नावली

च ॥ गर्गरी। इत्यमरटीका हारावली च ॥

कलसी, स्त्री, (कलस + स्त्रियां डीप् ॥) एन्निपर्णी।

इति शब्दरत्नावली ॥ (कलसी इहतीडास्तेत्यादि-

न्यस्या खवहारः ॥ इत्युत्तरतन्त्रे ॥ ३६ अध्याये

संयुतेनोक्तम् ॥) कलसः। इत्यमरटीका ॥ (तार्थं

कन्प्रत्ययेनोक्तं यथा, नैषधे ॥ २।८।

“अलम्बितकर्णशङ्खुलीकलसीकं रचयन्नवोचत” ॥)

कलसीसुतः, पुं, (कलस्यां जातः सुतः ॥) अगस्त्य-

मुनिः। इत्यमरटीकायां वाचस्पतिः ॥

कलसोदधिः, पुं, कलस इव उदधिः। मथ्यनाधार-

त्वात्। समुद्रः। इति महाभारतम् ॥

कलहः, पुं स्त्री, (कलं कामं हन्त्यत्र। हन् + अधि-

करणे डः ॥) विवादः। लडाइ भगडा इति

भाषा ॥ (यथा मनुः ४।१२१।

“न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्करे” ॥)

तथा विष्णुपुराणे १ मांशे ६।१४५।

“अलङ्घ्यीः कलहाधारा न तेष्वस्ते कदाचन” ॥)

तत्पर्यायः। युद्धम् २ आधोधनम् ३ जन्यम् ४

प्रधनम् ५ प्रविदारणम् ६ मृधम् ७ आस्त्रान्द-

नम् ८ संख्यम् ९ समीकम् १० साम्प्रदायिकम्

११ समरः १२ अनीकः १३ रणः १४ विग्रहः १५

सम्प्रहारः १६ अभिसम्प्रातः १७ कलिः १८ सं-

स्फोटः १९ संयुगः २० अभ्यामर्दः २१ समा-

घातः २२ संग्रामः २३ अभ्यागमः २४ आहवः २५

समुदायः २६ संयत् २७ समितिः २८ आजिः २९

समित् ३० युध् ३१। इत्यमरः ॥ २।८।१०४ ॥

शमीकम् ३२ साम्प्रदायिकम् ३३ संस्फोटः ३४

युत् ३५। इति तट्टीका ॥

कलहः, पुं, (कल + हन् + “अन्येभ्योऽपीति” ३।

२।१०१। डः ॥) वाटः। खड्गकोयः। भयङ्गम्।

इति मेदिनी ॥

कलहंसः, पुं, (कलेन मधुरास्तुष्टध्वनिना विशिष्टो

हंसः। शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपि समासः ॥)

हंसविशेषः। नालिहॉस इति भाषा। तत्पर्यायः।

कादम्बः २। इत्यमरः ॥ २।५।३३ ॥ कलनादः

३ मरालकः ४। इति राजनिर्घण्टः ॥ राजहंसः।

(यथा भट्टिः ॥ २।१८।

“कुन्दावदाताः कलहंसमालाः

प्रतीधिरे श्रोत्रसुखैर्निर्नादैः” ॥)

नृपोत्तमः। इति विश्वमेदिन्यौ ॥ पराक्ता। ब्रह्म।

इति शब्दरत्नावली ॥ (अतिजगती इतिः सा

कला

च त्रयोदशाक्षरा । लक्षणमुक्तं यथा, कन्दोमञ्ज-
र्याम् ७ ।

“सजसाः सगौ च कथितः कलहंसः” ।

अस्योदाहरणमुक्तं तत्रैव । यथा,

“यमुनाविहारकुतुके कलहंसो

ब्रजकामिनी कमलिनीकृतकेलिः ।

जनचित्तहारिकलकरगठनिनादः

प्रमदं तनोतु तव नन्दतनूजः” ॥

सिंहनादः क्षापि ॥

कलहनाशनः, पुं, (कलहं नाशयतीति । कलह +
नश + शिच् + ल्युः । अस्य कलहनाशकता का-
र्मणविद्यायां प्रसिद्धा ।) पूतिकरञ्जः । इति
शब्दमाला ॥

कलहप्रियः, पुं, (कलहः प्रियो यस्य ।) नारदः ।
इति महाभारतम् ॥ (कलहप्रिये चि ।) यथा
गोः रामायणे ५ । १७ । २७ ।

“दुर्मखीः कपिलाः कृष्णाः क्रोधनाः कलहप्रियाः” ॥

कलहप्रिया, स्त्री, (कलहस्य कलहे वा प्रिया ।)
शारिकापक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलहान्तरिता, स्त्री, (कलहादन्तरिता पश्चात्
परितापमाप्ता ।) नायिकाभेदः । अस्या लक्ष-
णम् । पतिमवमन्य पश्चात् परितप्ता । अस्याः
क्रिया । भ्रान्तिः । सन्तापः । सम्मोहः । निश्वासः ।
ज्वरः । प्रलापादिः । इति रसमञ्जरी ॥ (तथा च
साहित्यदर्पणे ३ । ८६ ।

“चाटुकारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य या ।

पश्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा” ॥

उदाहरणमाह तत्रैव । “नो चाटुश्रवणं कृतं न
च दृष्टा हारोऽन्तिके वीक्षितः, कान्तस्य प्रिय-
हेतवे निजसखीवाचोऽपि दूरीकृताः । पादान्ते
विनिपत्य तत्क्षणमसौ गच्छन्मया मूढया, पाणि-
भ्यामवगृह्य हन्त ! सहसा कण्ठे कथं नार्पितः” ॥

कला, स्त्री, (कलयति वृद्धितो धनं संगृह्णाति सञ्चि-
नोतीत्यर्थः । कल + अच् + टाप् ।) मूलधनवृद्धिः ।
सुद इति भाषा । शिल्पादि । (यथा रामायणे
१ । ६ । ८ ।

“गीतवादिचकुशला नृत्येषु कुशलास्तथा ।

उपायज्ञाः कलाज्ञाश्च वैशिके परिनिष्ठिताः” ॥

अंशमात्रम् । चन्द्रस्य षोडशांशः । (यथा, वक्रोक्ति-
प्रज्ञाशिक्षायाम् । “सालङ्कारतया त्वया मम
कथं नेन्दोः कला वृश्यते, पश्यामीन्दुकलां स्फुटं
पुनरिदं लङ्कारता नास्मियत्” ॥) कालमानः ।
स तु त्रिंशत्कालात्मकः । इति मेदिनी ॥ (“त्रिं-
शत् कालाः कलाः” । इति सुश्रुते सूत्रे ६ अः ॥

प्रसीरस्यांशविशेषो यथा,—

“मांसाखण्डमेदसां तिस्रो यकृत्प्लीकौश्चतुर्थिका ।

पञ्चमी च तथा ज्ञानां षष्ठीचाग्निधरा मता ।

रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्तकलाः स्मृताः” ॥

इति पूर्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥

स्त्रीरजः । गौका । कपटः । इति विश्वः ।

राशेस्त्रिंशद्भागोऽंशस्तस्य षष्ठिभागः । यथा,—

“विकलानां कला षष्ठ्या तत्षष्ठ्या भाग उच्यते ।

कलाचि

तस्मिंशता भवेद्राशिरभंगणो द्वादशैव ते” ॥

इति सूर्यसिद्धान्तः ॥ अथ श्रैवतन्त्रोक्ताश्चतुः-
षष्टिकला लिखन्ते । गीतम् १ वाद्यम् २ नृत्यम्
३ नायम् ४ आलेख्यम् ५ विशेषकच्छेद्यम् ६
तण्डुलकुसुमबलिविकाराः ७ पुष्पास्तरणम् ८ द-
शनवसनाङ्गरागाः ९ मणिभूमिकाकर्म १० शयन-
रचनम् ११ उदकवाद्यम् १२ उदकघातः १३
चित्रायोगाः १४ माल्ययथनविकल्पाः १५ श्रेख-
राधीड्योजनम् १६ नेपथ्ययोगाः १७ कर्णपत्र-
भङ्गाः १८ गन्धयुक्तिः १९ भूषणयोजनम् २०
ऐन्द्रजालम् २१ कौचुमारयोगाः २२ हस्तलाघ-
वम् २३ चित्रशाकपूपमन्त्रविकारक्रिया २४ पान-
करसरागासवयोजनम् २५ सूचीवापकर्मणि २६
सूत्रक्रीडा २७ प्रहेलिका २८ प्रतिमाला २९
दुर्वचकयोगाः ३० पुस्तकवाचनम् ३१ नाटिका-
ख्यायिकादर्शनम् ३२ काव्यसमस्यापूरणम् ३३
पट्टिकावेचनविकल्पाः ३४ तर्कुकर्माणि ३५
तच्छणम् ३६ वास्तुविद्या ३७ रूप्यरत्नपरीक्षा ३८
धातुवादः ३९ मणिरागज्ञानम् ४० आकरज्ञा-
नम् ४१ वृत्तायुर्वेदयोगाः ४२ मेघकुक्कुटलावक-
युद्धविधिः ४३ शुकशारिकाप्रलापनम् ४४ उत्सा-
दनम् ४५ केशमार्जनकौशलम् ४६ अक्षरसुष्ठिका-
कथनम् ४७ स्लेच्छितकविकल्पाः ४८ देशभाषाज्ञा-
नम् ४९ पुष्पशकटिकानिमित्तज्ञानम् ५० यन्त्र-
माटका ५१ धारणमाटका ५२ सन्यासम् ५३ मान-
सीकाव्यक्रिया ५४ क्रियाविकल्पाः ५५ क्लितक-
योगाः ५६ अभिधानकोषच्छन्दोज्ञानम् ५७ वस्त्रगो-
पनानि ५८ द्यूतविशेषः ५९ आकर्षक्रीडा ६० बा-
लक्रीडनकानि ६१ वैनायिकीनां विद्यानां ज्ञानम्
६२ वैजयिकीनां विद्यानां ज्ञानम् ६३ वैतालिकीनां
विद्यानां ज्ञानम् ६४ इति श्रीभागवतटीकायां
श्रीधरस्वामी ॥ क्वचित् पुस्तके सूचीवापकर्मसूत्र-
क्रीडा इत्येकं पदं तदुत्तरं वीणाडमस्कवाद्यानि-
वैतालिकीनामित्यत्र वैनायिकीनामिति च पाठः ॥
(जिज्ञा । यथा हठयोगप्रदीपिकायाम् ३ । ३७ ।
“कलां पराङ्मुखीं कृत्वा त्रिपथे परियोजयेत्” ॥
“कलां जिज्ञां पराङ्मुखमास्यं यस्याः सा तथा तां
प्रत्यङ्मुखीं कृत्वा तिष्ठन् नाडीनां पश्याः तस्मिन्
कपालकुहरे संयोजयेत्” । इति तट्टीका ॥ शिवः ।
यथा महाभारते १३ । १७ । १४० ।

‘कलाः काष्ठा लवा मात्रा मुहूर्त्तार्हः क्षपाः क्षणाः’ ॥

कलाकूलं, स्त्री, (कलया मात्रयापि आकूलयति व्याकू-
लयतीति । आकूलि इति नामधातोः + अच् ।)
विषम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलाकेलिः, पुं, (कलाभिः केलिः विलासो यस्य ।
कलासु केलिर्यस्य वा ।) कामदेवः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

कलाङ्गरः, पुं, (कलानां अङ्गरो यत्र ।) सारसपक्षी ।
(स्तेयप्रसन्नप्रवर्त्तककर्णोत्तुतः ।) कंसासुरः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

कलाचिका, स्त्री, (कलामचति गच्छति प्राप्नोति वा ।
कला + अच् + उपपदे कर्मण्यण् । ततः स्वार्थे कन्

कलाप

ततश्चाप अत इत्वञ्च ।) प्रकोष्ठः । स तु कपो-
थेरधो मणिवन्धपर्यन्तः । इति हेमचन्द्रः ॥

कलाची, स्त्री, (कलां अचति । कला + अच् + अण् ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) कलाचिका । इति हारा-
वली ॥

कलादः, पुं, (अलङ्कारनिर्माणाय गृहस्थैः समर्पि-
तानां स्वर्णादीनां कलां अंशं आदत्ते गृह्णाति ।
अलङ्कारनिर्माणहेतुना गृहस्थोपार्जितधनांशं
वा आदत्ते । आ + दा + कः ।) स्वर्णकारः । इत्य-
मरः । २ । १० । ८ ॥

कलानिधिः, पुं, (कलाः निधीयन्तेऽस्मिन् । कला +
नि + धा + अधिकरणे किः ।) चन्द्रः । इत्यमरः ।
१ । ३ । १४ ॥ (यथाह कश्चित् ।

“अहो महत्त्वं महतामपूर्वं

विपत्तिकालेऽपि परोपकारः ।

यथाऽस्य मध्ये पतितोऽपि राहोः

कलानिधिः पुच्छचयं ददाति” ॥)

कलानुनादी, [न] पुं, (कलं अनुनदतीति । कल +
अनु + नद् + शिनिः ।) रोलम्बः । भ्रमरः । कल-
विङ्कः । चटकः । कपिञ्जलः । चातकः । इति
मेदिनी ॥

कलान्तरं, स्त्री, (अन्या कला अंशः । सुसुपेति
समासः ।) वृद्धिः । लाभः । इति लीलावती । सुद
इति भाषा । (चन्द्रस्य अन्या कला । यथा
कुमारे १ । २५ ।

“पुपोष लावण्यमयान् विशेषान्

ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि” ॥)

कलापः, पुं, (कलां मात्रां आप्नोति । कला + आप्
+ “कर्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इति अण् । यदा
कला आप्यतेऽनेन “हलश्च” । ३ । ३ । १२१ ।
इति घञ् ।) समूहः । (यथा भागवते ४ । २४ । ६२ ।
“क्रियाकलापैरिदमेव योगिनः

अद्वान्विताः साधु यजन्ति सिद्धये” ॥)

मयूरपिच्छः । (यथा, गोः रामायणे ५ । ५२ । १३

“संप्रदीप्तकलापाया विप्रकीर्णाश्च वर्हिणः” ॥)

काक्षी । भूषणम् । (यथा कुमारे १ । ४२ ।

“कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य

मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य” ॥

“मुक्ताकलापस्य मुक्ताभूषणस्य” । इति मल्लनाथः ॥

तूष्णः । (यथा हेः रामायणे २ । ५२ । ११ ।

“ततः कलापान् सन्नद्ध खड्गौ बद्धा च धन्विनौ” ॥)

चन्द्रः । विदग्धः । व्याकरणविशेषः । इति मे-
दिनी ॥ (यथा, वृहत्कथासारः ।

“अधुना स्वल्पतन्त्रत्वात् कातन्त्राख्यं भविष्यति ।

तदाह्नकलापस्य नाम्ना कलापकं तथा” ॥)

ग्रामविशेषः । यथा, भागवते ६ । १२ । ६ ।

“देवापिर्योगमास्थाय कलापग्राममाश्रितः ।

सोमवंशे कलौ नष्टे कृतादौ स्थापयिष्यति” ॥

(अस्त्रविशेषः । यथा महाभारते ४ । ५ । २८ ।

“खड्गांश्च दीप्तान् दीर्घांश्च कलापांश्च महाधनान् ।

विपाठान् क्षुरधारांश्च धनुर्भिर्निर्दधुः सह” ॥)

कलापकः, पुं, (कलाप + संज्ञायां कन् ।) हस्तिकण्ड-

कलायः

बन्धः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सार्धं कन् । कलापार्थः । स्त्री, यस्मिन् काले मयूराः कलापिनी भवन्ति स उपचारात् कलापी तत्र देयमृगम् । “कलाप्य-
श्वत्ययववसादन्” । ४ । ३ । ४८ । ऋणविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ पद्यविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ६ । २४७ ।

“कुन्दोवदपदं पद्यं तेनैकेन च सुक्तकम् ।

दाभ्यान्तु युग्मकं सन्दानितकं त्रिभिरिष्यते ।

कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं स्रुतम्” ॥

कलापिनी, स्त्री, (कलापश्चन्द्रः अस्ति अस्याम् ।

कलाप + मत्वर्थे इनिः + ततो डीप् ।) राज्ञिः ।

नागरमुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलापी, [न्] पुं, (कलापाः फलपत्रसमूहाः सन्त्य-

स्मिन् । कलाप + इनिः ।) स्रुतवृत्तः । (कलापो-

वर्गः अस्ति अस्य इनिः ।) मयूरः । इति मेदिनी ॥

(यथा रघुः ६ । ६ ।

“पुरोपकण्ठोपवनाश्रयाणां

कलापिनामुदतटव्यहेतौ” ॥)

कोकिलः । इति धरणी ॥ (त्रि, तूष्णवान् । कलाप-
याकरणाध्यायी ॥)

कलापूर्णः, पुं, (कलाभिः पूर्णः ।) चन्द्रः । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥ (त्रि, कलापरिपूर्णः । यथा महाभा-

रते ४ । २७ । १२ ।

“सदा भवान् फागुनस्य गुणैरस्मान् विकस्यते ।
न चार्जुनः कलापूर्णो मम दुर्योधनस्य वा” ॥)

कलाभृत्, पुं, (कलां विभर्ति । कला + भृ + क्तिप् ।

तुगागमश्च ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कलां

गीतादिकं विभर्ति । गीतादिकलाभिश्च वाच्य-
जिह्वम् । यथा मनुः २ । १३४ ॥

“दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम् ।
यद्व्यपूष्यं त्रिज्यायां खल्येनापि खयोनिषु” ॥)

कलामकः, पुं, (कलम + कनि एधोदरात् साधुः ।)

कलमधान्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (कलमशब्देऽस्य

विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

कलामिका, स्त्री, (कला अर्थः विकायते प्रयुज्यते

अस्याम् । कला + वि + कै + क + टाप् । एधो-

दरादित्वात् सुमि साधुः ।) अर्थानां प्रयोगः ।

ऋणदानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ धार देवोया

इति भाषा ॥

कलायः, पुं, (कलां अयते । “कर्मण्यथा” । ३ । २

१ । इति अण् ।) शमीधान्यविशेषः । मटर वाँ-

टुणा इति भाषा । तत्पर्यायः । सतीलकः २

हरेणुः ३ खण्डिकः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥

त्रिपुटः ५ अतिवर्तुलः ६ । इति रत्नमाला ॥

मुखचणकः ७ शमनः ८ नीलकः ९ कण्टी १०

सतीलः ११ हरेणुकः १२ सतीनः १३ सती-

नकः १४ । (यथा, माघः । ३ । २१ । “विक-

सत्त्वलायकुसुमासितद्युतेः” ॥) अस्य गुणाः । वात-

रक्षिपुष्ट्यामदोषकारित्वम् । पित्तदाहकफनाशि-

त्वम् । शीतत्वम् । कषायत्वम् ॥ (अस्य पर्यायो-

गुणाश्च यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे धान्यवर्गे ।

“कलायो वर्तुलः प्रोक्तः सतिशब्द हरेणुकः ।

कलाव

कलायो मधुरः खादुःपाके रूक्षश्च वातलः” ॥)

अस्य शाकगुणाः । मधुरत्वम् । पित्तश्लेष्महरत्वम् ।

गुरुत्वम् । कषायानुरसत्वम् । रूक्षत्वम् । मल-

भेदित्वम् । वायुकोपनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“भेदनं मधुरं रूक्षं कषायमतिवातलम्” ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ॥)

कलायनः, पुं, (कलानां नृत्यगीतादीनां अयनं प्राप्ति-
र्यत्र ।) नर्तकः । इति शब्दरत्नावली ॥

कलाया, स्त्री, (कलाय + स्त्रियां टाप् ।) गण्ड-

दूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गण्डदूर्वाशब्दे-

ऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

कलालापः, पुं, (कलं मधुरास्फुटं व्यालपतीति । कल

+ आ + लप् + उपपदे “कर्मण्यथा” । ३ । २ । १ ।

इति अण् ।) भ्रमरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मधु-

रालापकर्त्तरि चि ॥)

कलावती, स्त्री, (कला गान्धर्वकलाः संगीतरागा-

लापादयः सन्ति अस्याम् । कला + मतुप् मस्य

वः स्त्रियां डीप् ।) तुम्बुरगन्धर्वस्य वीणा । इति

हेमचन्द्रः ॥ (यथा माघस्य १ । १० श्लोकस्य टी-

कायां मस्तिनाथधृतवैजयन्तीवचनम् ।

“विश्रावसोस्तु वृहती तुम्बुरोस्तु कलावती ।

महती नारदस्य स्यात् सरस्वत्यास्तु कच्छपी” ॥

खनामख्याता द्रुमिलस्य राज्ञः पत्नी । यथा ब्रह्म-
वैवर्ते ब्रह्मखण्डे । २० । १२ ।

“कान्यकुब्जे च देशे च द्रुमिलो नाम राजकः ।

कलावती तस्य पत्नी बन्धा चापि पतिव्रता” ॥)

श्रीराधाभाता । सा तु वयभानुपत्नी । इति ब्रह्म-

वैवर्तेपुराणम् ॥ अष्टाविंशोऽध्यायः । यथा रत्नसूत्रे

कलावतीति स्मिष्टकाव्ये जयदेवः ।

(कलाः चतुःषष्टिकलाः विद्यन्ते यस्याः । गङ्गा ।

यथा, काशीखण्डे २६ । ४७ ।

“कूटस्था करुणा कान्ता कूर्मयाना कलावती” ॥)

दीक्षाविशेषः । तस्याः क्रमो मन्त्रं विना लिख्यते ।

शिष्यः पूर्वसुपोषितः कृतनिवृत्तक्रियः स्वस्तिवा-

चनपूर्वकं सङ्कल्पं कुर्यात् । ततो गुरुं श्रुयात् ।

अथ गुरुराचम्य द्वारदेशे सामान्यार्थं कुर्यात् ।

तदर्थजलेन द्वारमभ्युक्ष्य द्वारपूजां कुर्यात् । ततो

दक्षिणपादपुरःसरं द्वारवामशालां स्पृशन् दक्षि-

णाङ्गं सङ्कोचयन् मण्डपान्तः प्रविश्य नैर्ऋत्यां

वास्तुपुरषं ब्रह्मणश्च संपूज्य देयमन्त्रेण दिव्य-

दृष्ट्यावलोकनेन दिव्यान् विघ्नानुत्सार्य अस्त्रमन्त्रेण

जलेनान्तरीक्षगान् विघ्नानुत्सार्य वामपार्श्वधात-

चयेण भौमान् विघ्नानुत्सार्य सप्तधास्त्रमन्त्राभि-

मन्त्रितविकिरानादाय भूतनिवारणार्थमन्त्रेण

तान् विकिरेत् । तत आसनशुद्धिं कृत्वा मन्त्रेण

स्वस्तिकादिक्रमेणोपविशेत् । उपविश्य वा विघ्ना-

नुत्सारयेत् । ततः पञ्चगव्येन मूलेन मण्डपं शोध-

येत् । ततः स्वदक्षिणे पूजाद्रव्याणि वामे सुवा-

सितान्पूर्वकुम्भं हस्तप्रक्षालनार्थं पात्रमेकं पृष्ठ-

देशे स्थापयेत् । सर्वदिक्षु घृतप्रदीपांश्च स्थाप-

यित्वा पुटाञ्जलिभूत्वा वामे गुरुपरमगुरुपरा-

परगुरुन् प्रणम्य दक्षिणे गणेशं मध्ये खेददेवताश्च

कलाव

प्रणम्य अस्त्रमन्त्रेण गन्धपुष्पाभ्यां करौ संशोध्य

ऊर्ध्वार्द्धतालत्रयं दत्त्वा कोटिकाभिर्दशदिग्बन्धनं

कृत्वा वज्रिवीजेन जलधारया वज्रिप्राकारं विचिन्त्य

भूतशुद्धिं कुर्यात् । ततो मातृकान्यासः प्राणा-

यामः पीठन्यासः ऋष्यादिन्यासः मन्त्रन्यासः ।

ततो मुद्रां प्रदर्श्य ध्यानं मानसपूजां चर्चस्वापनश्च

कुर्यात् । ततोऽर्घ्यपात्रात् किञ्चित् जलं प्रोक्षणी-

पात्रे निक्षिप्य तेनोदकेनात्मानं पूजोपकरणश्च

मूलेन त्रिरभ्युक्ष्य पीठमन्त्रेण शरीरे धर्मादीन्

पूजयेत् । ततो हृत्पद्मस्य पूर्वोदिकेश्वरेषु पीठ-

शक्तीः संपूज्य मध्ये पीठमनु यजेत । तत्र हृदये

मूलदेवतां नैवेद्यं विना गन्धाद्यैः पूजयेत् । तत

उत्तमाङ्गहृदयमूलाधारपादसर्वाङ्गेषु मूलेन पञ्च-

पुष्पाञ्जलीन् दत्त्वा यथाशक्ति मन्त्रं जप्त्वा जपं

समर्पयेत् । सर्वमेतत् प्रोक्षणीपात्रस्थवारिणा

विदध्यात् । ततः प्रोक्षणास्तोत्रं विस्तृत्य पूर्ववदा-

पूर्य्य वह्निःपूजामारभेत् । तत्र शारदोक्तसर्वतोभद्र-

मण्डलाद्यन्यतममण्डलं विधाय तत्र घटं संस्थाप्य

मण्डलं संपूज्य शालिभिः कर्णिकामापर्य्य तदुपरि

तण्डुलानास्तोत्रं तेषु दर्भानास्तोत्रं विस्तृत्य चाक्षत-

संयुक्तं तदुपरि न्यसेत् । ततो मण्डले पीठोक्त-

देवताः पूजयेत् । ततो मण्डले प्रादक्षिणेन वज्रे-

र्दशकला विन्यस्य पूजयेत् । ततो हेमादिरचितं

कुम्भं अस्त्रमन्त्रेण प्रक्षाल्य चन्दनागुरुकर्पूरैर्धूप-

यित्वा त्रिगुणतन्तुना संवेष्ट्य कुम्भं संपूज्य तत्र

विष्टराक्षतं नवरत्नानि च प्रक्षिप्य प्रणवमुच्चरन्

कुम्भपीठयोरेकं विभाव्य पीठे स्थापयेत् । कुम्भे

प्रादक्षिणेन सूर्यस्य द्वादशकला विन्यस्य संपू-

जयेत् । ततः क्षीरिद्रुमकषायाया पलाशत्वग्मवेन

वा तीर्थजलेन वा सुवासितजलेन वा आत्माभेदेन

मातृकां मन्त्रश्च प्रतिशोमतो जपन् पूजयेत् कुम्भं

देवताधिया । ततस्त्र्यम्बकस्यामृतादिषोडशकला जले

प्रादक्षिणेन विचिन्त्य मन्त्रेण संपूज्य शङ्खान्तरं

क्षीरिद्रुमकषायादिद्रव्येणापर्य्य गन्धाद्यैः विशेष

तस्मिन् जले सकलाः कला आवाह्य पूजयेत् ।

तत्रादौ वज्रेर्दशकलाः पूजयेत् । ततो मूलमन्त्रं

प्रतिशोमेन जपन् मन्त्रस्य देवतां मनसा ध्यायन्

आसां प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा गन्धादिभिः पूजयेत् ।

ततः प्रत्येकेन पूजयेत् । ततः सूर्यस्य तपिन्यादि-

द्वादशकलाः आवाहनादिकं कृत्वा संपूज्य प्रत्येकं

पूजयेत् । ततस्त्र्यम्बकस्यामृतादिषोडशकलाः प्राण-

प्रतिष्ठादिकं कृत्वा संपूज्य प्रत्येकेन पूजयेत् । ततः

पञ्चाशत्कलाः पूजयेत् । यथा दृष्ट्यादिकचवर्ग-

दशकलाः प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा पूर्ववत् संपूज्य

प्रत्येकेन पूजयेत् । ततो जरादितवर्गदशकलाः

प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा संपूज्य प्रत्येकेन पूजयेत् ।

ततस्त्रीक्ष्णादिपयवर्गदशकलाः प्राणप्रतिष्ठादिकं

कृत्वा संपूज्य प्रत्येकेन पूजयेत् । ततः पीतादिष-

वर्गपञ्चकलाः (षं-सं-हं-कषं) प्राणप्रतिष्ठादिकं

कृत्वा संपूज्य प्रत्येकेन पूजयेत् । ततो निवृत्त्यादि-

चवर्गषोडशकलाः प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा पूजयेत् ।

शक्तश्चेत् प्रत्येकमावाह्य पाद्यादिभिः पूजयेत् ।

कलाह

ततः कलात्मकं तत्प्रकृत्यं कायं कुम्भे निक्षिपेत् । ततोऽश्वत्थपत्रसूतपल्लवैरिन्द्रवल्लीवेष्टितैः कल्प-
वृक्षबुद्ध्या कुम्भवत्तं पिधाय तस्मिन् वल्ले सफला-
क्षतं चषकं कल्पवृक्षफलबुद्ध्या स्थापयेत् । ततः
कुम्भं निर्मलेन क्षौमयुग्मेन संवेष्ट्य मूलेन कुम्भे
मूर्त्तिं सङ्कल्प्य यथोक्तरूपेण देवतां ध्यात्वा तस्या-
मावाहनादिकं कृत्वा पूजयेत् । देवताङ्गेष्टक्यासं
कृत्वा धेनुसूत्रापरमीकरणमुद्रे प्रदर्श्य प्राणप्रतिष्ठां
कृत्वा षोडशोपचारादिभिः पूजयेत् । ततोऽष्टो-
त्तरं सहस्रं शतं वा संजप्य जपं समर्पयेत् । ततो
मन्त्रस्य दशसंस्कारान् कृत्वा गुरुः शिष्यमानीय
मन्त्रेण शिष्यनेत्रं वस्त्रेणाच्छाद्य शिष्याञ्जलिं पुष्पैः
पूरयित्वा गुरुः स्वयमेव मन्त्रं जपन् कलसे देव-
ताप्रीत्यै क्षिपेत् । ततो नेत्रबन्धनं दूरीकृत्य दर्भा-
स्तरे आसीनं शिष्यं स्वकृतपूजाक्रमाद्भूतशुद्ध्या-
दिकं विधाय तत्तन्मन्त्रोक्त्यासान् शिष्यस्य देहे
कुर्यात् । कुम्भस्थां देवतां पुनः पञ्चोपचारैः
संपूज्यालङ्कृतं शिष्यमन्यस्मिन्नुपवेशयेत् । ततो
मङ्गलाचारपूर्वकं तत्कुम्भं समुद्धृत्य तन्मुखस्थान्
सुरद्रुमरूपान् पल्लवान् शिष्यशिरसि निधाय
मातृकां मनसा जपन् मूलेन साधितैस्तोयैर्विशिष्ट-
संहितोक्ताभिषेकमन्त्रैस्तमभिषिञ्चेत् । शिष्योऽव-
शिष्टजलेनाश्रय्य वाससी परिधाय गुरोः समिधा-
वुपविशेत् । ततस्तामेव गुरुरात्मनो देवतां शिष्य-
संक्रान्तां तयोरेकं विभाव्य गन्धादिभिः पूजयेत् ।
ततो मन्त्रेण शिष्यस्य शिष्यां बद्धा संरक्ष्य शिष्य-
शरीरे कलान्यासं कुर्यात् । ततः शिष्यशिरसि
हस्तं दत्त्वा अष्टोत्तरशतं जप्त्वा अमुकमन्त्रं तेऽहं
ददामीति शिष्यहस्ते जलं दद्यात् । ददस्विति
शिष्यो ब्रूयात् । तत ऋष्यादियुक्तं मन्त्रं गुरु-
र्द्विजातीनां दक्षिणकर्णे त्रिः आवयेत् वामे
सहस्रं । स्त्रीशूद्राणां वामकर्णे त्रिः आवयेत्
दक्षिणे सहस्रं । ततः शिष्यो गुरुचरणे पतित
एव तिष्ठेत् । ततो गुरुर्मन्त्रेण तमुत्थापयेत् ।
ततः शिष्यो लब्धमन्त्रं अष्टोत्तरशतं जपेत् । ततः
शिष्यः कुशतिलजलान्यादाय गुरवे दक्षिणां सुवर्णं
काञ्चनं वा दद्यात् । दीक्षाग्रहणसामग्रीश्च निवे-
दयेत् । अन्यांश्च ब्राह्मणान् परितोषयेत् । गुरुः
स्वशक्तिरक्षणायां अष्टाधिकं सहस्रं शतं वा
मन्त्रं जपेत् । ततः शिष्यो सिद्धाद्रूपानादिना
ब्राह्मणान् परितोष्य स्वयं भुञ्जीत । दीक्षादिबसे
गुरुशिष्ययोरुपवासे दोषः । इति तन्त्रसारोक्ता
कलावतीदीक्षा समाप्ता ॥

कलाविकः, पुं, (कलं आविकायति विशेषेण रौतीति
कल + आ + वि + क + कः ।) कुक्कुटः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥

कलाविकलः, पुं, (कलः मधुराव्यक्तः आविकलः रवे-
यस्य सः । यदा कलया कामावेशेन विकलः
चक्षुः ।) चटकः । इति शब्दरत्नावली ॥

कलाहकः, पुं, (कलमाहन्तीति । कल + आ + हन्
+ डः । संज्ञायां कन् ।) काहलवाद्यम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

कलिः

कलिः, पुं, (कलते कलेराश्रयत्वेन वर्तते इति । कल
+ “सर्वधातुभ्य इन्” । उणां ४ । ११७ । इति
इन् ।) विभीतकण्टकः । (विभीतकस्य कलिद्रुमत्व-
कारणमुक्तं यथा, वामने २७ अध्याये ।
“इत्येवमुक्तो देवेन ब्रह्मणा कलिरव्ययः ।
दीनान् दृष्ट्वा च शक्रादीन् विभीतकवनं ययौ” ॥
अस्य गुणादिकं विभीतकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
कलते स्पृजते इति कल + “सर्वधातुभ्यः इन्” ।
उणां ४ । ११७ । इति इन् ।) शूरः । (कलन्ते स्पृज-
माना भाषन्तेऽस्मिन्निति । कल + “सर्वधातुभ्य
इन्” । उणां ४ । ११७ । इति इन् ।) विवादः ।
(यथा, भागवते ६ । ६ । ४४ ।
“तासां कलिर्भूद्रूपं यन्तर्दृष्टं पोह्य सौहृदम् ।
समानुरूपो नायं व इति तद्भूतचेतसाम्” ।)
युद्धम् । (कल्यते पापेषु निक्षिप्यते अनेन यदा
कलयति पापेन जडयति कलुषितं करोति ।
कल + इन् ।) अन्ययुगम् । इति हेमचन्द्रः ॥
तस्योत्पत्तिर्यथा ।

“प्रलयान्ते जगत्सृष्टा ब्रह्मा लोकपितामहः ।
ससर्ज घोरं मलिनं पृष्ठदेशात् सपातकम् ॥
सचाधर्मं इति ख्यातस्तस्य वंशानुकीर्तनात् ।
अवगात् स्मरणात्लोकः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
अधर्मस्य प्रिया रम्या मिथ्या मार्जारलोचना ।
तस्याः पुत्रोऽतितेजस्वी दम्भः परमकोपनः ॥
स मायायां भगिन्यान्तु लोभं पुत्रश्च कन्यकाम् ।
निहतिं जनयामास तयोः क्रोधः सुतोऽभवत् ॥
स हिंसायां भगिन्यान्तु जनयामास तत्कलिम् ।
वामहस्तद्वतोपस्थं तैलाभ्यक्ताङ्गनप्रभम् ॥
काकोदरं करालास्यं लोलजिह्वं भयानकम् ।
पूतिगन्धं द्यूतमद्यस्त्रीसुवर्णकृताश्रयम् ॥
भगिन्यान्तु दुस्त्रयां स भयं पुत्रश्च कन्यकाम् ।
मृत्युं संजनयामास तयोश्च निरयोऽभवत् ॥
यातनायां भगिन्यान्तु लोभपुत्रायुतायुतम् ।
इत्थं कलिकुले जाता बहवो धर्मेनिन्दकाः” ॥
इति कल्किपुराणे १ अध्यायः ॥ * ॥

कलिधर्मा यथा ।

“यदा सदानृतं तन्त्रानिद्रा हिंसा विषादनम् ।
शोकमोहभयं दैन्यं स कलिस्तु तदा स्मृतः ॥
यस्मिन् जनाः कामिनः स्युः शश्वत्कटकभाषिणः ।
दस्युकृष्टा जनपदा वेदाः पाषण्डदूषिताः ॥
राजानश्च प्रजाभक्षाः शिरोदरपरा हिजाः ।
अन्नता वटवोऽशौचा भिक्षवश्च कुटुम्बिनः ॥
तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनो ह्यर्थलोलुपाः ।
ऋषकाया महाहाराश्चौर्यमायोरुसाहसाः ॥
त्यज्यन्ति भृत्याश्च पतिं तापसाश्च खिलं व्रतं ।
शूद्राः प्रतियद्भीषन्ति तपोवेशोपजीविनः ॥
उद्दिमाश्चानलङ्काराः पिशाचसदृशाः प्रजाः ।
अज्ञातभोजनेनाभिदेवतातिथिपूजनम् ॥
करिष्यन्ति कलौ प्राप्ते न च पिण्डोदकक्रियाम् ।
स्त्रीपराश्च जनाः सर्वे शूद्रप्रायाश्च शौनक ॥
बज्रप्रजाल्पभागाश्च भविष्यन्ति कलौ स्त्रियः ।
शिरःकण्ठयनपरा आर्षा भेत्यन्ति सत्पतेः ॥

कलिः

विष्णुं न पूजयिष्यन्ति पाषण्डोपहृता जनाः ॥
कलेर्दीर्घनिधेर्विप्र अस्ति ह्येको महान् गुणः ।
कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः परं व्रजेत् ॥
कृते यज्ञायतो विष्णुं जेतायां यजतः फलम् ।
दापरे परिचर्यायां कलौ तद्विरकीर्तनात् ॥
तस्मादर्थो हरिर्नित्यं ध्येयः पूज्यश्च शौनक” ॥
इति गारुडे युगधर्मे २२७ अध्यायः ॥
(माघिपूर्णिमायां शुक्रवारे कलियुगोत्पत्तिः ॥)
तद्युगमानम् । द्वाविंशत्सहस्राधिकचतुर्लक्षवत्-
सराः (४३२०००) ।
(आर्यभट्टमते ५३ १५७७६१७५० दिवसाः ।
सूर्यसिद्धान्तमते १५७७६१७८२ । ४८ दिवसाः ।
ज्योतिषसिद्धान्तिकमते च १५७७६१७८२ दिवसाः ॥
अतो वर्षमायामार्यभट्टमते ३६५ । १५ । ३१ । १५ ।
दिवसाः ।
सूर्यसिद्धान्तमते ३६५ । १५ । ३१ । २४ दिवसाः ।
ज्योतिषसिद्धान्तिकमते च ३६५ । १५ । ३१ । ३०
दिवसाः ॥)

तस्यातीताब्दाः १८०६ शाकपर्यन्तं ४६८८ ॥

(कलेस्त्रिपञ्चाशदधिकषट्शतमितेषु (६५३)
वत्सरेषु गतेषु युधिष्ठिरादयो जाताः । यदुक्तं
राजतरङ्गिण्यां १ । ५१ ।

“शतेषु षट्सु साङ्गेषु अधिकेषु च भूतले ।

कलेर्गतेषु वर्षाणामभवन् कुरुपाण्डवाः” ॥

ऋतुपक्षशरदिमितेषु (२५२६) युधिष्ठिराब्देषु
कलेर्ग्रहसिन्धुनेत्रमितेषु (३१७६) वत्सरेषु गतेषु
च महाविषुवसंक्रान्त्यां शालिवाहनस्य राज्ञो
जन्मदिनमारभ्य शकाब्दः प्रवर्तितः । यदुक्तं
तत्रैव १ । ५६ ।

“आसन् मघासु सुनयः शासति पृथ्वीं युधिष्ठिरे
नृपतौ । षड् द्विपञ्चद्वियुतः शककालस्तस्य रा-
ज्यस्य” ॥ अयन्तु महाविषुवसंक्रान्तिमधिगम्य
परिगणितो भवति ॥

कलेस्त्रिपञ्चाशदधिकषट्शतपरिमितेषु
(३०४४) वत्सरेषु गतेषु चैत्रशुक्लप्रतिपदि उज्ज-
यिनीपतेर्विक्रमादित्यस्य राज्यप्राप्तिकालमारभ्य
संवत् इत्याख्यया प्रसिद्धो वत्सरः प्रचलितः ॥
अयन्तु चैत्रशुक्लप्रतिपत्तिर्मासमधिगम्य परिगणितो
भवति ॥

कलेरेकोऽर्द्धशताधिकषट्शतपरिमितेषु (३१
०१) वत्सरेषु गतेषु प्रायशो सौरपौषस्य अष्टा
दशदिवसे यीशुख्रीष्टोयाब्दः प्रचलितः ॥

पञ्चनवत्यूर्द्धषट्शताधिकषट्शतपरिमितेषु
(३६६५) कलेरतीताब्देषु सप्तदशाधिकपञ्च-
शतमिते (५१७) च शकाब्दे प्रचलति भाद्रशुक्ल-
द्वादश्यां उत्कलदेशप्रचलितः विजयाति इत्या-
ख्यया प्रसिद्धो वत्सरः प्रवर्तितः । अयन्तु भाद्र-
शुक्लद्वादशीमधिगम्य परिगणितो भवति ॥

त्रयोविंशत्यूर्द्धसप्तशताधिकषट्शतपरिमितेषु
(३७२३) कलेरतीताब्देषु पञ्चचत्वारिंशदधिक-
पञ्चशतमिते (५४५) च शकाब्दे प्रचलति ज्यैष्ठ्य-
विंशतितमदिवसीय शुक्रवारात् महम्मदस्य मक्का-

कलिः

प्रस्थानकालमारभ्य “हृज्जि” इति प्रसिद्धो
ह्रायनः प्रचलितः । अयन्तु चान्द्रमासेन परिग-
णितो भवति । अतः प्रायशः सौरसप्तनवतितम-
वर्षस्य शततमा वत्सरा भवेयुः ॥

पञ्चाशीत्यूर्ध्वपञ्चशताधिकचतुःसहस्रपरिमि-
तेषु कलेरतीताब्देषु (४५५) सप्ताधिकचतु-
र्दशशतपरिमिते (१४०९) च शकाब्दे प्रचरति
फाल्गुनीयोनविंशदिवसे शुक्रवारे पूर्णिमायां भग-
वांस्तेन्यदेवः प्रादुर्बभूव । अस्य जन्मदिनमारभ्य
चैतन्याब्दः प्रचलितः ॥

अस्मिन् युगे धर्मः एकपादः । अधर्मस्तु-
प्यादः । आयुः शतवर्षाणि । अवतारः श्रीकृष्णः ।
तद्युगशेषे पापिनां विनाशाय भगवद्भगमावतारः
कल्किर्भवति । तद्युगधर्मा यथा ।
“कलौ तु धर्मपादानां तूर्यांशोऽधर्महेतुभिः ।
एधमानैः क्षीयमाणो ह्यन्ते सोऽपि विनश्यति ॥
तस्मिन् लुब्धा दुराचारा निर्दयाः शुष्कवैरिणः ।
दुर्भगा भूरितर्षाश्च शूद्रदासोत्तराः प्रजाः” ॥
“यदा मायान्तं तन्ना निद्रा हिंसा विषादनम् ।
शोकमोहौ भयं दैन्यं स कलिस्तामसः स्मृतः ॥
यस्मात् क्षुद्रदृशो मर्त्याः क्षुद्रभाग्या महाशनाः ।
कामिनो वित्तहीनाश्च खैरिणश्च स्त्रियोऽसतीः ॥
दस्युक्लृष्टा जनपदा वेदाः पाषण्डदूषिताः ।
राजानश्च प्रजाभक्षाः शिरोदरपरा द्विजाः ॥
अप्रता वटवोऽशौचा भिक्षवश्च कुटुम्बिनः ।
तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनो ह्यर्थलोलुपाः ॥
ऋक्षकाया महाहारा बह्वपत्या गतक्रियः ।
शश्वत्कटकभाषिण्यसौम्यायोऽसाहसाः ॥
पणयिष्यन्ति वै क्षुद्राः किराटाः कुटकारिणः ।
अनापद्यपि मस्यन्ते वार्त्ता साधुजगृप्तिताम् ॥
पतिं त्यज्यन्ति निर्द्रव्यं भृत्या अप्यखिलोत्तमम् ।
भृत्यं विपन्नं पतयः कौलं गाश्चापयस्विनीः ॥
पितृन् भ्रातृन् सुहृद्व्यातीन् हित्वा सौरतसौहृदाः
ननान्दृष्टालसम्वादा दीनाः स्त्रियाः कलौ नराः ॥
शूद्राः प्रतियहीष्यन्ति तपोवेशोपजीविनः ।
धर्मं वक्ष्यन्त्यधर्मज्ञा अधिरुह्योत्तमासनम् ॥
नित्यमुद्दिग्मनसो दुर्भिक्षकरकर्षिताः ।
निरम्भे भूतले राजगनादृष्टिभयातुराः ॥
वासोऽन्नपानशयनव्यायस्नानभूषणैः ।
हीनाः पिशाचसन्दर्शा भविष्यन्ति कलौ प्रजाः ॥
कलौ काकिजिकेऽप्यर्थे विगृह्य त्यक्तसौहृदाः ।
त्यज्यन्ति हि प्रियान् प्राणान् हनिष्यन्ति स्वकानपि ॥
न रक्षिष्यन्ति मनुजाः स्वविरौ पितरावपि ।
पुत्रान् भार्याश्च कुलजां क्षुद्राः शिरोदरम्भराः ॥
कलौ न राजन् जगतां परं गुरुं
त्रिलोकनाथानतपादपङ्कजम् ।
प्रायेण मर्त्या भगवन्तमभ्युतं
यज्यन्ति पाषण्डविभिन्नचेतसः” * ॥
कलिहृतदोषविनाशोपायः । यथा,
“यज्ञामधेयं म्रियमाण आतुरः
पतन् स्वल्पं वा विवशो गृह्यन् पुमान् ।
विमुक्तकर्म्मार्गल उत्तमां गतिं

कलिः

प्राप्नोति यज्यन्ति न तं कलौ जनाः ॥
पुंसां कलिहृतान् दोषान् द्रव्यदेशात्मसम्भवान् ।
सर्वान् हरति चित्तस्थो भगवान् पुरुषोत्तमः ॥
श्रुतः संकीर्तितो ध्यातः पूजितस्त्वादृतोऽपि वा ।
नृणां क्षिणोति भगवान् हृत्स्थो जन्मायुताशुभम् ॥
यथा हेमि स्थितो वक्रिर्दुर्वर्णो हन्ति धातुजम् ।
एवमात्मगतो विष्णुर्योगिनामशुभाश्रयम् ॥
विद्यातपःप्राणनिरोधमैत्री
तीर्थाभिषेकव्रतदानजयैः ।
नात्यन्तशुद्धिं लभतेऽन्तरात्मा
यथा हृदिस्थे भगवत्यनन्ते ॥
तस्मात् सर्वान्मना राजन् हृदिस्थं कुरु केशवम् ।
म्रियमाणो ह्यवहितस्ततो याहि परां गतिम्” ॥
“कलेर्दोषनिधे राजन्नस्ति ह्येको महान् गुणः ।
कीर्त्तनादेव कृष्णस्य सुक्तसङ्गः परं व्रजेत् ॥
कृते यज्ञायतो विश्णुं चेतायां यजतो मखे ।
हृदये परिचर्यायां कलौ तद्वरिणीर्त्तनात्” ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे १२।३ अध्यायः ॥
तद्युगशेषधर्माः यथोक्तास्तत्रैव १२।१।३६-४७ ॥
“सौराष्ट्रावन्त्याभीराश्च शूरा अन्वेदमालवाः ।
ब्राह्म्य द्विजा भविष्यन्ति शूद्रप्राया जनाधिपाः ॥
सिन्धोस्तटं चन्द्रभागां कान्तो काश्मीरमण्डलम् ।
भोक्ष्यन्ति शूद्रा ब्राह्म्याश्च स्तेच्छा अब्रह्मवर्चसः ॥
तुल्यकाला इमे राजन् स्तेच्छप्रायाश्च भूभृतः ।
एतेऽधर्मान्मृतपराः फण्डदास्तीव्रमन्यवः ॥
स्त्रीबालगोद्विजग्राश्च परदारधनादृताः ।
उदितास्तमितप्राया अल्पसत्वाल्पकायुषः ॥
असंस्कृताः क्रियाहीना रजसा तमसा वृताः ।
प्रजास्ते भक्षयिष्यन्ति स्तेच्छा राजन्यरूपिणः ॥
तन्नाथास्ते जगपदास्तच्छीलाचारवादिनः ।
अन्योन्यतो राजभिश्च क्षयं यास्यन्ति पीडिताः” ॥
तत्रैव १२।२।१-१६ ।
“ततश्चानुदिनं धर्मः सत्यं शौचं क्षमा दया ।
कालेन बलिना राजन् नङ्गुत्यायुर्वर्जं स्मृतिः ॥
वित्तमेव कलौ नृणां जन्माचारगुणोदयः ।
धर्मन्यायव्यवस्थायां कारणं बलमेव हि ॥
दाम्पत्येऽभिमुखिर्हेतुमयैव व्यवहारिके ।
स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च हि रतिर्विप्रत्वे सूत्रमेव हि ॥
लिङ्गमेवाश्रमाख्यातावन्योन्यापत्तिकारणम् ।
अवस्था न्यायदौर्बल्यं पाण्डित्ये चापन्नं वचः ॥
अनाकृतैवासाधुत्वे साधुत्वे दम्भ एव हि ।
स्त्रीकार एव चोदाहे स्नानमेव प्रसाधनम् ॥
दूरे वार्ययनं तीर्थं लावण्ये केशधारणम् ।
उदरम्भरता स्वार्थः सत्यत्वे धार्ष्ट्यमेव हि ॥
दाह्ये कुटुम्बभरणं यशोऽर्थे धर्मसेवनम् ।
एवं प्रजाभिर्दुष्टाभिराकीर्णं क्षितिमण्डले ॥
ब्रह्मविट्क्षत्रशूद्राणां यो बली भविता नृपः ॥
प्रजा हि लुब्धे राजन्येर्निर्दुर्गोदस्यधर्मभिः ।
आच्छिन्नदरद्रविणा यास्यन्ति गिरिकाननम् ॥
शकमूलाभिश्चक्षुर्दृष्टपुष्पादिभोजनाः ।
अनादृष्ट्या विनश्यन्ति दुर्भिक्षकरपीडिताः ॥
शीतवाततपप्राण्डिमेरन्योऽन्यतः प्रजाः ।

कलिका

क्षुत्तुड्भ्यां व्याधिभिश्चैव सन्तप्यन्ते च चिन्तया ॥
त्रिंशद्विंशतिवर्षाणि परमायुः कलौ नृणाम् ॥
क्षीयमाणेषु देहेषु देहिनां कलिदोषतः ।
वर्णाश्रमवतां धर्मं नष्टे वेदपथे नृणाम् ॥
पाषण्डप्रचुरे धर्मं दस्युप्रायेषु राजसु ।
चौर्यान्तवृथाहिंसानानादृष्टिषु वै नृषु ॥
शूद्रप्रायेषु वर्णेषु क्लृप्तप्रायासु धेनुषु ।
गृहप्रायेष्वश्रमेषु यौनप्रायेषु बन्धुषु ॥
अनुप्रायास्त्रोषधीषु प्रमीप्रायेषु स्थाक्षुषु ।
विद्युत्प्रायेषु मेघेषु शून्यप्रायेषु सद्गुणेषु ॥
इत्थं कलौ गतप्राये जनेषु खरधर्मिषु ।
धर्मजगताय सत्वेन भगवानवतरिष्यति” ॥
(देवगन्धर्वविशेषः । स तु कश्यपात् दक्षकन्यायां
सुनौ जातः । यथा, महाभारते १।६५।४४ ।
“तथा शालिग्रिरा राजन् पर्जन्यश्च चतुर्दश ।
कलिः पञ्चदशस्त्वेषां नारदश्चैव षोडशः” ॥
शिवः । यथा महाभारते १।२३।१७।७८ ।
“दम्भो ह्यदम्भो वैदम्भो वश्यो वशकारः कलिः” ॥)
कलिः, स्त्री, (कलयति ईष्यकाश्रतेऽद्विद्यते वा
कल् + ततः इन् ।) कलिका । इति मेदिनी ॥
कलिका, पुं, (कलो मन्दगम्भीरध्वनिरस्यास्ति ।
कल + मत्वर्थे ठन् ।) क्रौञ्चपक्षी । इति शब्द-
रत्नावली ॥
कलिका, स्त्री, (कलिरेव । स्वार्थे कन् टाप् च ।)
अस्फुटितपुष्पम् । तत्पर्यायः । कोरकः २ । इत्य-
मरः । २।४।१६ ॥ कलिः ३ कली ४ । कोरकम् ।
५ इति तट्टीका ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३ ।
१६८ ।
“मुग्धमजातरजसं कलिकामकाले
व्यथं कदर्थयसि किं नवमालिकायाः” ॥)
वीणामूलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ पदसन्ततियुक्त-
रचनाविशेषः । तद्विवरणम् यथा,—
“स्युम्भेहाकलिकारम्भे स्त्रोकास्तु युगशः स्मृताः ।
अन्यासां कलिकानान्तु भवन्त्येकैकशो हि ते ॥
पूतौ द्वौ कलिकाभिस्तु विरदास्तुल्यसङ्ख्याकाः” * ॥
कलिकालक्षणात् ॥
“कला नाम भवेत्ताननियता पदसन्ततिः ।
कलाभिः कलिका प्रोक्ता तद्वेदाः षट् समीरिताः ।
कलिका चण्डवृत्ताख्या द्विगादिगणवृत्तका ।
तथा त्रिभङ्गी वृत्ताख्या मध्या मिथ्या च केवला” ॥
चण्डवृत्ते दशधा संयुक्तवर्णाः ।
“अत्र संयुक्तवर्णानां नियमो दशधा च ते ।
मधुरं स्निग्धविस्मिष्टप्रियलज्जादिगुणमो ॥
मिश्रन्ते ऋक्षदोर्घाभ्यां ते दर्शन्ते स्फुटं यथा ।
ऋक्षान्मधुरसंयोगाः शृङ्गाराङ्गुलिङ्गराः ॥
तस्मात्तु स्निग्धसंयुक्ता दर्पकपरसर्पवत् ।
ततो विस्मिष्टसंयुक्ता भक्तकल्याणचिह्नयः ॥
तथा प्रियलसंयुक्ताः पश्य कश्यप वश्यवत् ।
प्रोक्ता ज्ञादियुता मध्यां सङ्घं गुह्यं प्रसङ्गावत् ॥
गर्हादीन् ज्ञादिसंयुक्तभेदान् केचित् समूचिरे ।
दीर्घानुङ्गाङ्कार्पासं बाल्यं वैश्यश्च बाह्यकम्” ॥
कलापरिमाणमुक्तम् ।

कलिका

“अधिकाश्चेत्तुःषष्टिर्नृणां द्वादश ताः कलाः ।
एताभ्यो नाधिकाः कार्या न्यूनाश्चापि न पण्डितैः” ॥
तत्र तावच्चण्डवृत्तकलिका द्विधा । नखो विशिख-
स्वेति भेदात् । तत्र रणादि-विंशतिभेदस्य नखस्येह
वर्द्धितादयो नव भेदा गृहीताः ।
“वर्द्धितं वीरभद्रश्च समग्रोऽद्युत उत्पलम् ।
तुरङ्गः श्रीगुणरतिस्तथा मातङ्गखेलितम् ।
तिलकस्वेति कलिका नखस्येहोदिता नव” ॥ इत्युक्तेः ॥
अथ विशिखः । पद्मकुन्दचम्पकवज्रलभेदात् पञ्च-
विधः । तेष्वदिमं पद्मं पङ्केरुहसितकङ्कपाण्डुत्यले-
न्दीवरागाम्भोरुहकङ्कारभेदात् षड्विधम् ।
अन्तिमं वकुलन्तु भासुरमङ्गलभेदात् द्विविधमित्ये
कादशभेदो विशिखः ।
“पङ्केरुहं सितकङ्कं तथा पाण्डुत्पलं परम् ।
इन्दीवरागाम्भोजे कङ्कारश्चेति षड्विधम् ॥
ईषद्वेदेन कथितं पद्ममेव मनीषिभिः ।
चम्पकं वज्रलं कुन्दं वकुलं द्विविधं तथा” ॥
इति पञ्चविधस्यापि विशिखस्येष्टसङ्ख्याका इत्युक्तेः ।
एवं चण्डवृत्तकलिका विंशतिधा गृहीताः ॥ * ॥
अथ पञ्चधादिगादिगणवृत्तकलिका मञ्जरी-
त्यभिहिता क्रमात् कोरकगुच्छकसंपुल्लकुसुम-
गन्धार्या । तस्याश्चात्र कोरकगुच्छकुसुमानि
गृहीतानि । कोरको गुच्छकुसुमैर्मञ्जरी चिविधात्र
लियुक्तेः । त्रिभङ्गी कलिका तु शिखरिण्यादि-
पूर्णा सोढा । तस्याश्चात्र दण्डकपूर्णा विदग्धपूर्णा
च गृहीता । दण्डकाख्या विदग्धाख्या त्रिभङ्गीह
द्विधा मतेत्युक्तेः ॥ * ॥ अथ मिश्रकलिका तु
कलिकागद्यसंयुक्ता सप्तविभक्तिका वा । अक्ष-
मयी सर्वलक्ष्मी चेति द्विभेदा केवला चेत्युक्तौ ।
तदेवं षड्भ्यो महाकलिकाभ्यो ऽष्टाविंशतिरिह
कलिका गृहीताः । रणादय एकादश नखभेदाः ।
संपुल्लगन्धौ मञ्जरीभेदौ । शिखरिण्यादयः त्रिभ-
ङ्गीभेदा मध्यकलिका च त्यक्ताश्चास्ताधिक्यविर-
हात् । इति रूपगोखामिहृतगोविन्दविरुदावली-
भाष्ये बलदेवविद्याभूषणः ॥ (कन्दोभेदः । यदुक्तं
वृत्तरत्नाकरे ४ अध्याये ।
“प्रथममपरचरणसमुत्थं
अयति स यदि लक्ष्म ।
इतरदितरगदितमपि यदि च तूर्यम्
चरणयुगलकमविकृतमपरमिति कलिका सा” ॥
कला । यथोक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ ।
“तन्मन्ते कलिका यस्मात्तस्मात्तास्तिथयः स्मृताः” ॥
कलिकापूर्व, स्त्री, (कलिकया अंशेन जन्यं अपूर्वं
अट्टम् ।) अङ्गप्रधानान्यतरवज्रकर्मसाध्यस्वर्गा-
दिफलजनकापूर्वोत्पत्तौ तत्तत्पदेककर्मजन्यमट्ट-
म् । इति स्मृतिः ॥
कलिकारः, पुं, (कलिं चिच्छिक्वोतिशब्देन कलहं
करोतीति । कलि + क् + क् + क् ।) धूम्राटपत्नी ।
पीतमस्तकपत्नी । (कलिं खदेहस्यकण्टकैरनिष्टं
करोतीति ।) पूतिकरङ्गः । इति मेदिनी ॥
कलिकारकः, पुं, (कलिं कण्टकैरनिष्टं करोति ।
कलि + क् + क् + क् + क् + क् ।) पूतिकरङ्गः । कांटा-

कलिङ्ग

करङ्ग नाटाकरङ्ग इति च भाषा । इत्यमरः । २ ।
४ । ४८ ॥ (कलिं कलहं कारयति । कलि + क् +
क् + क् + क् + क् + क् ।) नारदमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥
कलिकारी, स्त्री, (कलिं गर्भपाताद्यनिष्टं करोतीति ।
कलि + क् + क् + क् + क् + क् + क् ।) जातिनात् डीप् । उप-
विषभेदः । विषलाङ्गजीया इति भाषा । तत्प-
र्यायः । लाङ्गली २ हलिनी ३ गर्भपातनी ४
दीप्ता ५ विशल्या ६ अग्निमुखी ७ हली ८ नक्ता
९ इन्द्रप्लविका १० विद्युज्ज्वाला ११ अग्निजिह्वा
१२ व्रणहृत् १३ पुष्पसौरभा १४ खण्डप्लव्या
१५ वज्रशिखा १६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् ।
उष्णत्वम् । कफवातनाशित्वम् । गर्भान्तःशूलनि-
ष्कामकारित्वम् । परमसारित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
कलिङ्गः, स्त्री, (कलि + गम् + ड । निपातनात्
साधुः ।) इन्द्रयवम् । इत्यमरः । २ । ४ । ६७ ॥
कलिङ्गः, पुं, (कलिं पूतिगन्धादिकं गच्छति प्राप्नोति
कलि + गम् + ड । निपातनात् साधुः ।) पूतिक-
रजवृत्तः । (के मस्तके लिङ्गं पीतादिचिह्नमस्य ।)
धूम्राटपत्नी । देशविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
(खनामख्यातो नृपतिविशेषः । अस्य नामानुसारे-
णैव कलिङ्ग इति देशाख्या जाता । यदुक्तं महा-
भारते । १ । १०४ । ४६, ५० ।
“अङ्गो वङ्गः कलिङ्गश्च पुण्ड्रः सुहृत्स्व ते सुताः ।
तेषां देशाः समाख्याताः खनामप्रथिता भुवि ॥
अङ्गस्याङ्गोऽभवद्देशो वङ्गो वङ्गस्य च स्मृतः ।
कलिङ्गविषयश्चैव कलिङ्गस्य च स स्मृतः” ॥
मेदिनीमते जलपदार्थं पुं भुम्नि । (यदुक्तं तत्रैव
गञ्जिके ३३ ।
“कलिङ्गः पूतिकरजे धूम्राटे भुम्नि नीवति” ॥
अस्य प्रमाणं यथा, गोः रामायणे । ४ । ४० । २१ ।
“ततः शकपुलिन्दश्च कलिङ्गांश्चैव मार्गतः” ॥
तद्देशवासिमानवादयः । यथा, महाभारते । ३ ।
११४ । ३ ।
“ततः समुद्रतीरेण जगाम वसुधाधिपः ।
भाटभिः सहितो वीरः कलिङ्गान् प्रति भारत” ॥
कुटजवृत्तः । (अस्यपर्यायो यथा भावप्रकाशे
पूर्वखण्डे १ भागे ।
“उक्तं कुटजवीजन्तु यवमिन्द्रयवन्तथा ।
कलिङ्गश्चापि कलिङ्गं तथा भद्रयवा अपि” ॥
इन्द्रयवशब्दे ऽस्य गुणावली ज्ञेया ॥
यवहारो यत्र तदयथा ।
“विल्वं कृगपयः सिद्धं सितामोचरसान्वितम् ।
कलिङ्गचूर्णसंयुक्तं रक्तातीसारनाशनम्” ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंयुक्तेऽतीसारधिकारे ॥
शिरीषवृत्तः । स्रजवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कलिङ्गकः, पुं, (कलिङ्ग + संज्ञायां कन् । कलिङ्ग
इव कायति वा । कै + कः ।) इन्द्रयवम् । इति
रत्नमाला ॥ (यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंयुक्ते ज्वरा-
धिकारे ।
“कलिङ्गकाः पटोलस्य पाठा कटुकरोहिणी” ॥
कलिङ्गा, स्त्री, (कं सुखं लिङ्गतीति । क + लिङ्ग

कलिमा

अच् टाप् ॥) नितम्बिनी । महिषा । इति मेदिनी
करहेमचन्द्रौ ॥ विवृत् । इति शब्दचन्द्रिका ।
तेउडि इति भाषा ॥
कलिङ्गः, पुं, (कं वातं सञ्जति तिरस्कारोति रोधने-
नेति यावत् । क + लजि भर्त्सने + “कर्मण्यण्”
३ । २ । १ । इति अण् । निपातनात् साधुः ।)
कटः । इति हेमचन्द्रः ॥ चाँच् दरमा इत्यादि
भाषा ॥
कलितं, त्रि, (कल् + कर्मणि क्त ।) विदितम् ।
आप्तम् । इति मेदिनी ॥ भेदितम् । गणितम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ घृतम् यथा,—
“करकलितकपालः कुण्डली दण्डपाणिः” । इति
भैरवध्यानम् ॥
(प्राप्तः । यथा आर्यासप्तशती ३५५ ।
“विशिख इव कलितकर्णः प्रविशति हृदं न
निसरति” ॥ भावे + क्त । ज्ञानम् ॥)
कलिदुमः, पुं, (कलिना आश्रितो दुमः शाकपार्थि-
वादिवत् मध्यपदलोपः ।) विभीतकवृत्तः । इत्य-
मरः । २ । ४ । ५८ । वयडा इति भाषा ॥ (अस्य
पर्यायो यथा भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे । १ भागे ।
“विभीतकस्त्रिलिङ्गः स्यान्नाक्षः कर्षपलस्तु सः ।
कलिदुमो भूतवासस्तथा कलियुगालयः” ॥
विशेषविवरणमस्य विभीतकशब्दे ज्ञेयम् ।)
कलिन्दः, पुं, (कलिं ददाति द्यति वा खच् मुम् च ।)
विभीतकवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विभीतक-
शब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥) सूर्यः । पर्वत-
विशेषः । यस्मात् यमुना निर्गता । इति कालि-
न्दीशब्दव्युत्पत्तौ भरतः ॥ (यथा रघुः ६ । ४८ ।
“कलिन्दकन्या मधुरां गतापि
गङ्गोर्मिसंसक्तजलेव भाति” ॥)
कलिन्दकन्या, स्त्री, (कलिन्दस्य पर्वतविशेषस्य कन्या
तदुत्पन्नत्वात् ।) यमुनानदी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(“कलिन्दकन्यामधुरां गतापि
गङ्गोर्मिसंसक्तजलेव भाति” ॥
इति रघुः । ६ । ४८ ॥)
कलिन्दनन्दिनी, स्त्री, (कलिन्दं नन्दयति । कलिन्द +
नन्द + णिनिः डीप् च । कलिन्दस्य नन्दिनी वा ।)
यमुनानदी । इति शब्दरत्नावली ॥
कलिप्रियः, पुं, (कलिः कलहः प्रियो यस्य ।) नारद-
मुनिः । यथा । “कलिप्रियस्य प्रियशिष्यवर्गः” ।
इति रघुः ॥ (कलेः प्रियः । दुष्टप्रकृतिकः ॥) वा-
नरः । इति शब्दरत्नावली ॥
कलिमारकः, पुं, (कलीनां कलिकानां माला यत्र ।
लस्य रः कप् संज्ञायां कन् वा । यदा कलिना
खदेहस्यकण्टकाघातदुःखेन मारयतीति । कलि
+ म् + णिच् + क् + क् + क् + क् + क् + क् ।) कलिकारकः । इत्यमर-
टीकायां रमानाथः । २ । ४ । ४८ ॥
कलिमालकः, पुं, (कलीनां माला यत्र । कप् कलिना
मारयति वा रस्य लः ।) कलिकारकः । इति
स्वामी इत्यमरटीकायां भरतः ॥
कलिमाल्यः, पुं, (कलीनां माल्यं यत्र ।) पूतिकरङ्गः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कलुषः

कलियुगं, स्त्री, (कलिरेव युगम् । अग्नेः शिखा राहोः शिर इति वत् कलेर्युगं वा ।) चतुर्थयुगम् । (यथा मनुः १ । ८५ ।

“अन्ये कृतयुगे धर्मा स्त्रेतायां द्वापरे परे । अन्ये कलियुगे नृणां युगघासानुरूपतः” ॥ तस्योत्पत्त्यादि यथा । माघीपूर्णिमायां शुक्रवारे कलियुगोत्पत्तिः । तत्र अवतारः कल्किः । पुण्यमेकपादम् ॥ पापं त्रिपादम् । गङ्गा तीर्थम् । ब्राह्मणो निरग्निः । अन्नगताः प्राणाः । सार्द्धं त्रिहस्तपरिमितो मनुष्यदेहः । अष्टाधिकशतवर्षं परमायुः । भोजनपात्रस्य नियमो नास्ति । इति कलियुगस्य लक्षणम् ॥ कलियुगाब्दाः ४३२००० । आदौ कलिराजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । हरिश्चन्द्रः सुनिश्चन्द्रः तेजशेखरः विक्रमादित्यः विक्रमसेनः लाउसेनः बल्लालसेनः देवपालः भूपालः महीपालः । एते राजचक्रवर्तिनः ॥

तन्माहात्म्यं यथा,—

“धर्मः सङ्कुचितस्तपो विरहितं सत्यञ्च दूरं गतम् । लोका धर्मे हता द्विजाश्च लुभिता नारीवशा मानवाः ॥ तत्र तारकब्रह्मनाम ।

“हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे । हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे” ॥ इति केचित् ॥

कलियुगाद्या, स्त्री, (कलियुगस्य आद्या आद्यतिथिः) । माघीपूर्णिमासी । तत्प्रायां युगाद्याशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ कलिङ्गः, त्रि, (कल्यते मिश्र्यते इति । “सलिकलि” उणां १ । ५५ । इति इलच् ।) गङ्गनः । इत्यमरः । ४ । १ । ५५ ॥ (यथा गीतायाम् २ । ५२ । “यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति” ॥) मिश्रः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा भागवते ६ । २ । ४६ ।

“न यत्पुनः कर्मसु सज्जते मनो रजस्तमोभ्यां कलिलं ततोऽन्यथा” ॥)

कलिकृत्, पुं, (कलेराश्रयरूपो कृत्ः ।) कलिङ्गमः । वहङ्कुलकृत्ः । इति हेमचन्द्रः ॥

कली, स्त्री, (कल् + “सर्वधातुभ्य इन्” ततः वा डीप् ।) कलिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कलुषं, स्त्री, (कं सुखं लुपति हिंसति । क + लुप् + अण् । यदा कल् + “पुनश्चकलिभ्य उषच्” । उणां ४ । ७५ । इति उषच् ।) पापम् । इत्यमरः । १ । ४ । २८ ॥ (यथा शङ्करार्यकृतात्मबोधे ५ । “अज्ञानकलुषं जीवं ज्ञानाभ्यासादिनिर्मलम् । कृत्वा ज्ञानं स्वयं नश्येज्जलं कतकरेणवत्” ॥) मालिन्यं यथा ऋतुसंहारे । ३ । २३ ।

“विगतकलुषमग्निः शालिपक्षा धरित्री । विमलकिरणचन्द्रं व्योम ताराविचित्रम्” ॥)

कलुषः, पुं स्त्री, (कस्य जलस्य लुषः हिंसकः । अविनाशकारक इत्यर्थः । क + लुप् + क ।) महिषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वङ्गः । यथा शकुन्तलायां “कण्ठः स्तम्भितवाष्पवृत्तिकलुषः” ॥ निन्दितः । यथा मनुः १ । ५७ । “वर्णापेतमविज्ञातं नरं कलुषयोनिजम्” ॥)

कल्किः

कलुषः, त्रि, (कल् + उषच् ।) अगच्छः । आविलः । इत्यमरः । १ । १० । १४ ॥ (“निर्मुक्तकलुषे नेत्रे” इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ३१ अध्याये ॥)

कलेवरं, स्त्री, (कले शुक्रे वरं श्रेष्ठं देहोत्पत्तिहेतु-कत्वात् पवित्रम् । सप्तम्या अलुक् ।) शरीरम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७० ॥ (यथा गीतायाम् । ८६ । “यं यं भावं स्मरन् देही त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तं तमुपैति कौन्तेय ! सदा तद्भावभावितः” ॥)

कल्किः, पुं स्त्री, (कल् गतो + “क्त्वा दाधाराक्षि-कलिभ्यः कः” । उणां ३ । ४० । इति कः ।) दृढतैलादिशेषः । (यथा याज्ञवल्क्यः । १ । २७७ । “स्नपनं तस्य कर्तव्यं पुण्येऽङ्गि विधिपूर्वकम् । गौरसर्पपक्वत्वेन साज्येनोत्सादितस्य च” ॥) दम्भः । (यथा महाभारते १ । १ । २७१ ।

“तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः

स्वाभाविको वेदविधिर्न कल्कः ।

प्रसङ्गवित्ताहरणं न कल्कः

तान्येव भावोपहतानि कल्काः” ॥)

विभोतकल्लः । विष्ठा । किट्टम् । पापम् । इति मेदिनी ॥ (यथा भागवते २ । २ । २४ ।

“विधूतकल्कोऽथ हरेरुदस्तात् प्रयाति चक्रं नृप ! शैशुमारम्” ॥

यस्य कस्यचित् वस्तुनो चूर्णम् । यथा कुमारे । ७ । ६ ।

“तां लोभकल्केन हताङ्गतेना-माश्रयानकालेयकृताङ्गरागाम्” ॥)

कर्णमलः । इति शब्दरत्नावली ॥ तुरङ्गनाम-गन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ दृढतैलादि-पक्के देयमौषधद्रव्यम् । तत् पञ्चकषायान्तर्गत-दृष्टिं पेषितम् । अस्य पूर्णवीर्यं याममेकं तिष्ठति । यथा,—

“द्रव्यमात्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा जलमिश्रितम् । तदेव सूरभिः पूर्णैः कल्क इत्यभिधीयते” ॥

तत्पूर्यायः । पिष्टः २ विनीयः ३ । इति रत्नमात्रा ॥

आवापः ४ प्रक्षेपः ५ । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

(“द्रव्यमात्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा सज्जनं भवेत् । प्रक्षेपावापकल्कास्ते तन्मानं कर्षसम्मितम् ॥

इति मध्यखण्डे । ५ । १ । शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥

यस्तु क्षतेधूपयुज्यते सभूयः कल्क इति संज्ञां लभते निरुद्धालेपनसंज्ञतेनास्वावसंनिरोधो मृ-दुता पूतिमांसापकर्षणमन्तर्निहोषताव्रणशुद्धिश्च भवति” ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । १८ अध्याये ॥)

शार्ङ्गम् । इति मोक्षधर्मटीकायां नीलकण्ठः ॥

कल्कः, त्रि, (कलयति पापमाचरति । कल् + कः ।) पापाश्रयः । पापात्मा । इति मेदिनी ॥

कल्कफलः, पुं, (कल्कस्य विभोतकस्य फलमिव फलं यस्य अवयवसादृश्यात् ।) दाडिमकृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दाडिमशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञा-तव्याः ।)

कल्किः, पुं, (कल्कः पापं हर्त्यतया अस्ति अस्य । कल्क + इन् ।) विष्णोर्दशमावतारः । स तु कलिशेषे पापात्मनां विनाशाय सम्भजयामे

कल्किः

मविष्यति । यथा,—

“सम्भजयामसुखस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः । भवने विष्णुप्रसक्तः कल्किः प्रादुर्भविष्यति” ॥

तस्य कर्म यथा,—

“अश्वमाशुगमाशुहा देवदत्तं जगत्पतिः । असिनाऽसाधुदमनमथैश्वर्यगुणान्वितः ॥ विचरन्नाशुना क्षौण्यां हयेनाप्रतिमद्युतिः । नृपलिङ्गच्छदो दस्युन् कोटिशो निहनिष्यति” ॥ इति श्रीभागवतम् ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“स्तुत्वा प्राह पुरो ब्रह्मा देवानां हृदयेऽप्यितम् । तं श्रुत्वा पुण्डरीकाक्षो ब्रह्माणमिदमब्रवीत् ॥

सम्भजे विष्णुप्रसक्तो गृहे प्रादुर्भवाम्यहम् । समयां मातरि विभो धन्यायां त्वमिदं शतः ॥

चतुर्भिर्भ्रातृभिर्देव करिष्यामि कलिञ्जयम् । भवन्तो बान्धवा देवाः स्वांशेनावतरिष्यथ ॥

इयं मम प्रिया कल्पीः सिंहले संभविष्यति । वृहद्रथस्य भूपस्य कौमुद्यां कमलेक्षणा ।

भार्यायां मम भार्यैषा पद्मा नाम्नी जनिष्यति ॥ यात यूयं भुवं देवाः स्वांशावतरणे रताः ॥

राजानो मरुदेवापो स्यापथिव्याम्यहं भुवि । पुनः कृतयुगं कृत्वा धर्मान् संस्थाप्य पूर्ववत् ॥

कलिव्यालं संनिरस्य प्रयासे स्वालयं विभो ॥ इत्युदीरितमाकर्ण्य ब्रह्मा देवगणैरुतः ।

जगाम ब्रह्मसदनं देवाश्च त्रिदिवं ययुः ॥ महीमाश्वस्य भगवान् निजजन्मकृतोद्यमः ।

सम्भजयामविप्रर्षिमाविवेश परात्मकः ॥ समयां विष्णुप्रसक्ता गभमाधस्त वैष्णवम् ।

ग्रहणक्षराश्यादिसेवितश्रीपदाम्बुजम् ॥ सरित् समुद्रा गिरयो लोकाः सस्यायुजङ्गमाः ।

सहर्षा ऋषयो देवा जाते विष्णौ जगत्पते ॥ बभूव सर्वसत्त्वानामानन्दो विविधाश्रयः ।

नृत्यन्ति पितरो हृष्टास्तुष्टा देवा जगुयशः ॥ चक्रुर्वाद्यादि गन्धर्वा नन्दतुष्टाभुरोऽपः ।

द्वादशां शुक्लपक्षस्य माधवे मासि माधवः । जातो ददृशतुः पुत्रं पितरौ हृष्टमानसौ ॥

धात्री माता महापत्नी नाडीच्छेत्त्री तदाम्बिका । गङ्गोदकज्जेदमोक्षा सावित्री मार्जनीद्यता ॥

तस्य विष्णोरनन्तस्य वसुधाऽदात् पयः सुधाम् । मातृका माङ्गल्यवचः कृष्णजन्मदिनेऽभवत् ॥

ब्रह्मा तदुपधार्याशु स्वाशुगं प्राह सेवकम् । याहीति स्तुतिकागारं गत्वा विष्णुं प्रबोधय ॥

चतुर्भुजमिदं रूपं देवानामपि दुर्लभम् । त्वत्का मानुषवद्रूपं कुरु नाथ विचारितम् ॥

इति ब्रह्मवचः श्रुत्वा पवनः सुरभिः सुखम् । सुश्रूतः प्राह तरसा ब्रह्मणो वचनादृतः ।

तच्छ्रुत्वा पुण्डरीकाक्षस्तत्क्षणात् द्विभुजोऽभवत् । तदा तत्पितरौ दृष्ट्वा विस्मयापन्नमानसौ ॥

अमसंस्कारवत्तत्र मेनाते तस्य मायया । ततस्तु सम्भजयामे सोत्सवा जीवजातयः ॥

मङ्गलाचारवज्जनाः पापतापविवर्जिताः । समतिस्तं सुतं जन्त्वा विष्णुं जिष्णुं जगत्पतिम् ॥

पूर्णकामा विप्रसुखानाञ्जयादाद्वां शतम् ॥

कल्पः

हरेः कल्याणकृद्दिग्युगः शुद्धेन चेतसा ॥
सामर्थ्यजुर्विद्विरयैस्तन्नामकरणे रतः ।
तदा रामः कृपो व्यासो द्रौणिर्भिक्षुः श्रीरिणः ॥
समायाता हरिं द्रष्टुं बालकत्वमुपागतम् ।
तानागतान् समालोक्य चतुरः सूर्यसन्निभान् ।
हृष्टरोमा द्विजवरः पूजां चक्रे स ईश्वरान् ॥
पूजितास्ते स्वासनेषु संविष्टाः स्वसुखाश्रयाः ।
हरिं क्रोडगतं तस्य ददृशुः सत्त्वमूर्तयः ॥
तं बालकं नराकारं विष्णुं नत्वा मुनीश्वराः ।
कल्किं कल्किविनाशार्थमाविर्भूतं विदुर्बुधाः ।
नामाकुर्वन्तस्तत्तस्य कल्किरित्यभिविश्रुतम् ॥
कृत्वा संस्कारकर्मणि ययुस्ते हृष्टमानसाः ।
ततः स वदधे तत्र सुमत्या परिपालितः ॥
कालेनाल्पेन कंसारिः शुक्लपक्षे यथा शशी ।
कल्केर्ज्योत्स्नास्त्रयः शूराः कविप्राज्ञसुमन्त्रकाः ॥
तातमाटप्रियकरा गुरुविप्रप्रतिष्ठिताः ।
कल्केरंशाः पुरो जाताः साधवो धर्मतत्पराः ॥
गार्ग्यभर्ग्यविशालाद्या ज्ञातयस्तदनुव्रताः ।
विश्राखयूपभूपालपालितास्तापवर्जिताः ।
ब्राह्मणाः कल्किमालोक्य परां प्रीतिमुपागताः ॥
ततो विष्णुयुगः पुत्रं धीरं सर्वगुणाकरम् ।
कल्किं कमलपत्राक्षं प्रोवाच पठनादृतम् ।
तात ते ब्रह्मसंस्कारं यज्ञसूत्रमनुत्तमम् ।
सावित्रीं वाचविध्यामि ततो वेदान् पठिष्यसि ॥
इति श्रीकल्किपुराणेऽनुभागवते भविष्ये कल्कि-
जन्मोपनयनम् २ अध्यायः ॥

कल्की, [न्] पुं, (कल्कः पापं नाशयत्या अस्ति
अस्य । कल्क + इति ।) कल्किः । भगवतो दशा-
वतारेषु चरमोऽवतारः । यथा पुराणे ।
“मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ।
रामो रामश्चरामश्च बुद्धः कल्की च ते दश” ॥
(यस्य जन्मादिविवरणन्तु कल्किशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
कल्पः, पुं, (कल्पते विधीयते असौ । कृप् +
कर्मणि घञ् ।) विधिः । (यथा मनुः ३ । १६७ ।
“एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने ह्यथकथयोः ।
अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः” ॥
(कल्पयति हृष्टिं नाशं वा अत्र । कृप् + शिच् +
अधिकरणे अप् ।) प्रलयः ।
“युगानां सप्ततिः सैकामन्वन्तरमिहोच्यते” ।
“कृताब्दसंख्यस्तस्यान्ते सन्धिः प्रोक्तो जलज्वरः” ॥
“ससन्ध्यस्ते मनवः कल्पे ज्ञेयास्तुर्दश ।
कृतप्रमाणकल्पादौ सन्धिः पञ्चदशस्मृतः” ॥
ते एकसप्ततियुगरूपा मनवः सायम्भुवाद्याः सस-
न्ध्यः स्वसन्धिसंहिताः कल्पकाले ज्ञातव्याः ।
ससन्धिदृक्चतुर्दशमनुभिः कल्पो भवेदित्यर्थः ।
इति सूर्यसिद्धान्तोक्तकल्पपरिमाणम् ॥ आका-
लिकनैमित्तिकदैर्घ्यमहाप्रलयानां विवृतिस्तु
ततश्च द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

कल्पते स्वक्रियायै समर्थो भवत्यत्र । कृप् +
अधिकरणे घञ् ।) ब्राह्मं दिनम् । तत्तु दैवदिस-
हस्तयुगम् । इत्यमरः । १ । ४ । २१ ॥ (यथा
॥ पुराणे १ मांशे १ । १२ ।

कल्पः

“कल्पान् कल्पविकल्पाश्च चतुर्गुणविकल्पितान् ।
कल्पान्तस्य स्वरूपं यगधर्माश्च कल्पशः” ॥
त्रिंशत्कल्पैर्ब्रह्मण्य एको मासो भवति तेषां
नामानि यथा । श्वेतवाराहः १ नीललोहितः २
वामदेवः ३ गाथान्तरः ४ रौरवः ५ प्राणः ६
वृहत्कल्पः ७ कन्दर्पः ८ सत्यः ९ ईशानः १०
ध्यानः ११ सारस्वतः १२ उदानः १३ गरुडः १४
कौर्मः १५ अयं ब्रह्मण्यः पौर्णमासी । नारसिंहः
१६ समाधिः १७ आग्नेयः १८ विष्णुजः १९
सौरः २० सोमकल्पः २१ भावनः २२ सुप्तमाली
२३ वैकुण्ठः २४ आर्चिषः २५ वल्मीकल्पः २६
वैराजः २७ गौरीकल्पः २८ माहेश्वरः २९
पितृकल्पः ३० अयं ब्रह्मण्योऽमावास्या । इति
क्रमसन्दर्भे प्रभासखण्डम् ॥ एतादृशैर्द्वादशमासैर्ब्र-
ह्मण्यः सम्बत्सरो भवति । एवं वर्षशतं ब्रह्मण्य
आयुः । तत्र पञ्चाशद्वर्षानि व्यतीतानि एकपञ्चा-
शदारम्भे अधुना श्वेतवाराहकल्पः । इति महा-
भारतम् ॥ (कल्पारम्भकालश्च ब्रह्मसिद्धान्ते उक्त-
स्तदयथा, —
“चत्रसितादर्भानोर्वर्षं तु मासयुगकल्पाः ।
हृष्टादौ ज्ञायायामिह प्रवृत्ता दिनेर्वत्स !” ॥
चैत्रसितादेश्चैत्रशुक्लप्रतिपदमारभ्य इत्यर्थः ।
तथा च ब्रह्मपुराणम् ।
“चैत्रे मासि जगत् ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेऽहनि ।
शुक्लपक्षे समग्रन्तु तदा सूर्योदये सति ।
प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि” ॥
इति कालसामान्यगणनायास्तदारभ्य कथनात् ॥
एवं चैत्रशुक्लप्रतिपदि कल्पारम्भेऽपि ।
“माघशुक्लतृतीयायां कृष्णायां फाल्गुनस्य च ।
पञ्चमी चैत्रमासाद्या यथैवाद्या तथा परा ।
शुक्ला त्रयोदशी माघे कार्तिकस्य तु सप्तमी ।
नवमी मार्गशीर्षस्य सप्तैताः संस्मराम्यहम् ।
कल्पनामादयो ह्येता दत्तस्याक्षयकारकाः” ॥
इति वराहवाक्यानि समूलानि चेत् तदा कल्पमे-
वादविरुद्धानि कल्पादित्वेन तत्तत् तिथिषु आङ्ग-
कर्त्तव्यतोपयोगिपारिभाषिकपरत्वेन वा समर्थ-
नीयानि । अत एव सूर्यसिद्धान्ते उक्तम् । यथा—
“सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रविपर्ययात् ।
यत् प्रोक्तं तद्भवेद्विद्यं भानोर्भगणपूरणात् ॥
मन्वन्तरश्च वस्या च प्राजापत्यमुदाहृतम् ।
न तत्र द्युनिशोर्भेदो ब्राह्मकल्पः प्रवृत्तितः” ॥
इत्यादीनां युगमन्वन्तरकल्पानां सौरत्वेन उक्तिः ।
सौरमास्ये च नियतयुगादिकालेषु अनियततिथि-
सम्भवेऽपि सर्वेषां कल्पानामादौ चैत्रसितादि-
तिथिरेव नियता प्रागुक्तवचनप्रामाण्यात् । किन्तु
प्रागुक्तमात्स्ये ब्राह्मकल्पानां चान्द्रत्वकथनात् ति-
थिभेदसम्भवः । इति सूर्यसिद्धान्तवाक्यं ग्रह-
स्पष्टीकरणोपयोगीत्यविरोधः ।) विकल्पः । कल्प-
वृत्तः । न्यायः । शास्त्रविशेषः । स तु वेदषडङ्गा-
न्तर्गतो यागक्रियाणामुपदेशकः । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा रघुः १ । ६४ ।
“कल्पवित् कल्पयामास वन्यामेवास्य संविधाम्” ॥)

कल्पपा

व्याकरणस्य प्रत्ययविशेषः । स च स्याद्यन्तव्या-
द्यन्तपदाभ्यामीषदूनार्थो भवति । तत्र वाच्यलिङ्गत्वे
यथा, ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कल्पः । ईषदूनं
पचति पचति कल्पम् । इति सुग्धबोधव्याकरणम् ।
(तथा महाभारते १ । १२६ । ५ ।
“ते परस्परमामन्त्रा देवकल्पा महर्षयः” ॥)
कल्पकः, पुं, (कल्पयति त्त्तौरकर्मादिना वेशादिकं
रचयतीति । कृप् + शिच् + युक् ।) नापितः ।
इति शब्दमाला ॥ कर्चूरः । इति भावप्रकाशः ॥
(कल्पयति गद्यपद्यादिकमुद्भाव्य रचयतीति वाक्ये-
रचयिता । ग्रन्थकर्ता ॥)
कल्पनं, स्त्री, (कृप् + भावे ल्युट् ।) कृतिः । क्लेदनम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कल्पना, स्त्री, (कृप् + शिच् + भावे युच् टाप् ।)
हस्तिसज्जना । नायकस्यारोहणार्थं गजसज्जी-
करणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ४२ ॥ अनुमितिः ।
इति न्यायशास्त्रम् ॥ रचना । यथा “प्रबन्ध-
कल्पना कथा” । इत्यमरः । १ । ६ । ६ ॥
कल्पनी, स्त्री, (कल्पयति केशानीन् क्लिनत्ति अनया ।
कृप् क्लेदने + करणे ल्युट् । ततो डीप् ।)
कर्त्तनी । इति हेमचन्द्रः ॥ कौचि इति भाषा ॥
कल्पपादपः, पुं, (कल्पयति सर्वकामं सम्पादयति ।
इति कल्पः । स चासौ पादपश्चेति कर्मधारयः ।)
कल्पवृक्षः । यथा नैषधे । १ । १५ । “मृषा न
चक्रेऽल्पितकल्पपादपः” ॥
कल्पपादपदानं, स्त्री, (कल्पपादपस्य सुवर्णनिर्मितपाद-
पादपदानम् ।) महादानविशेषः । तद्विधानं यथा,
“कल्पपादपदानाख्यमतः परमनुत्तमम् ।
महादानं प्रवक्ष्यामि सर्वपातकनाशनम् ॥
पुण्यन्दिनमथासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।
पुण्याहवाचनं कृत्वा लोकेशावाहनन्तथा ॥
ऋत्विक्पाण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ।
काञ्चनं कारयेद्भुक्तं नानाफलसमन्वितम् ॥
नानाविहगवस्त्राणि भूषणानि च कारयेत् ।
शक्तितस्त्रिपलादूर्द्ध्वमासहस्रात् प्रकल्पयेत् ॥
अर्द्धकृतं सुवर्णस्य कारयेत् कल्पपादपम् ।
गुडप्रस्थोपरिष्ठाच्च सितवस्त्रयुगावृतम् ॥
अर्द्धकृतं यावदुपात्तसुवर्णस्यार्द्धेन निर्मितम् ।
“ब्रह्मविष्णुशिवोपेतं पञ्चशाखं सभास्तरम् ।
कामदेवमधस्ताच्च सकलत्र प्रकल्पयेत् ॥
सन्तानं पूर्वतस्तद्वत्तरीयांशेन कल्पयेत् ।
मन्दारं दक्षिणे पार्श्वे श्रिया सार्द्धं दृढोपरि” ॥
सन्तानं पूर्वतस्तद्वदिति गुडप्रस्थस्य सितवस्त्रयुगा-
वृतमित्यर्थः । कामदेवमधस्ताच्चेति सन्तानवृत्तस्या-
धस्तात् सकलत्र कामदेवं प्रकल्पयेदिति योजनम् ।
मन्दारादिव्येकैकदेशतासम्बन्धश्रुतेः ॥
“पश्चिमे पारिभद्रन्तु सावित्र्या सह जीरके ।
सुरभीसंयुतं तद्वत्तिलेष हरिचन्दनम् ॥
तीयांशेन कुर्वीत सौम्येन प्रकसंयुतम् ।
कौषेयवस्त्रसंयुक्ताग्निदुमस्त्यपलान्वितान्” ॥
तृतीयांशेन सन्तानघटनावस्थितसुवर्णवृत्तीयभागेन ।
सौम्येन उत्तरदिग्विभागेन ॥

कल्पपा

“तथाष्टपूर्णाकलसान् पादुकासनभाजनान् ।
दीपिकोपानहच्छत्रचामरासनसंयुतम्” ॥

पादुकासनभाजनान् पादुकासनभाजनसहि-
तानित्यर्थः । आसनपदञ्चात्र कलसावस्थानो-
चितासनपरम् । चामरासनसंयुतमिति पुन-
रासनपदश्रवणात् ।

“फलपक्षियुतं तद्वदुपरिष्ठादितानकम् ।
तथाष्टादशधान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् ॥
होमाधिवासनान्ते तु स्थापितो देवपुङ्गवैः ।
त्रिःप्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥
नमस्ते कल्पवृक्षाय चिन्तितान्नप्रदाय च ।
विश्वम्भराय देवाय नमस्ते विश्वमूर्त्तये ॥
यस्मात्त्वमेव विश्वात्मा ब्रह्मा स्थाणुर्द्वािकरः ।
मूर्त्तामूर्त्तपरं वीजमतः पाहि सनातन ! ॥
त्वमेवामृतसर्वस्वमनन्तपुरुषोऽव्ययः ।
सन्तानाद्यैरूपेतः सन् पाहि संसारसागरात् ॥
एवमामन्त्रं तं दद्याद्वदुवे कल्पपादपम् ।
चतुर्भ्यश्चापि ऋत्विग्भ्यः सन्तानादीनि कल्पयेत्” ॥

एतेन चत्वार एवर्त्तिजः कर्त्तव्याः । कुशमया-
श्चत्वारो ब्रह्माण्ड इत्युक्तं सम्भवति ॥

“खलेष्वेकाधिवत् कुर्यात् गुरुरेवाभिपूजितः ।
न वित्तशठां कुर्वीत न च विस्मयवान् भवेत्” ॥

न च विस्मयवान् इदममया दत्तमिति गाह-
ङ्गारवान् भवेदित्यर्थः ॥

“अनेन विधिना यस्तु महादानं निवेदयेत् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥
अक्षरोभिः परितृतः सिद्धचारणकिन्नरैः ।
भूतान्भवांश्च मनुगन्तारयेदात्मसम्मितान् ॥
स्तूयमानो दिवः पृष्ठे पुत्रपौत्रप्रपौत्रवान् ।
विमानेनार्कवर्णेन विष्णुलोकां स गच्छति ।
दिवि कल्पशतं तिष्ठेद्वाजराजो भवेत्ततः ॥
नारायणबलोपेतो नारायणपरायणः ।
नारायणकथासक्तो नारायणपुरं व्रजेत् ॥

यो वा पठेत् कनककल्पतरुप्रदानं
यो वा शृणोति पुरुषोऽल्पधनः स्मरेद्वा ।
सोऽपीन्द्रलोकमधिगम्य सहासुरोभि-
र्मन्त्रन्तरं वसति पापविमुक्तदेहः” ॥ * ॥

अथ यजमानः समुपजातकल्पपादपमहादान-
दानेच्छुल्लोपापुरुषलिखितं खड्गचर्ममयाच्छत्रस-
न्नाहतुलास्याप्यह्निप्रतिमालङ्कारतुलाहस्तग्राह्य-
प्रतिमाऋत्विक्चतुष्टयवरणादिदक्षिणासामग्री-
वहिः सर्वसम्भारं अधिकत्वेन पञ्चयत्नादुद्धृत्य स-
पलावधियथेष्टकाञ्चनमुपादाय तस्यार्द्धेन कल्प-
पादपमपाराद्धेन समभागेन सन्तानं मन्दारं
पारिभद्रं हरिचन्दनमेवं पञ्चतरुन् पञ्चशालान्
सौवर्णनानाफलपक्षिसुवर्णनिर्मितानेकवसनाकार
सहितान् केयूरकुण्डलाद्यभिमतालङ्कारभूषितान्
एवमाच्छादनार्थं श्वेतवस्त्रयुगपञ्चकं तरुणाम-
वस्थापनार्थं गुडप्रस्थद्वयं प्रत्येकं प्रस्थपरिमितान्
पात्रस्थवृत्तजीरकतिलांश्च कल्पवृक्षाधःस्थापनार्थ-
मभीष्टसुवर्णान्तरयन्त्रोत्खाटिता ब्रह्मविष्णुशिव-
भास्वरप्रतिमाः यथोक्तक्रमतरुचतुष्टयाधःस्थाप-

कल्पपा

नार्थमभिमतसुवर्णान्तरयन्त्रोत्खाटिताः सरति-
कामदेवलक्ष्मीसावित्रीसुरभिप्रतिमाश्च कल्पतरु-
पार्श्वस्थापनार्थमष्टौ कुम्भान् तदधःस्थापनार्थं
कुशादिनिर्मितासनाष्टकं कुम्भाच्छादनार्थं कौषेय-
वस्त्राष्टकं कुम्भपार्श्वस्थापनार्थमित्तुदण्डाष्टकं पुष्प-
मालाष्टकसामग्रीं यथेष्टफलं पादुकायुगा-
ष्टकं कांस्यभाजनाष्टकञ्च कल्पतरुपार्श्वपश्चात्
दीपिकोपानहच्छत्रचामरासनाष्टादशधान्यानि
च उत्पादयेत् । ततस्तुलापुरुषोक्तसमयानामन्य-
तमस्य पूर्वतरदिने यजमानगुह्यविष्णुपकास्तुला
पुरुषवद्विध्यभोजनादिकं कृत्वा निवेदनसङ्कल्प-
वाक्योक्तुलापुरुषपदस्थाने कल्पपादपदं प्रक्षिप्य
यथायथं निवेदनं सङ्कल्पञ्च कुर्यात् । ततोऽपरदिने
यजमानस्तुलापुरुषवद्गोविन्दाद्याराधनादिमधुपर्क-
दानान्तं गोविन्दाद्यभ्यर्चनब्राह्मणानुष्ठापनदान-
सङ्कल्पपुण्याहदिवाचनवरणवाक्येषु तुलापुरुष-
पदस्थाने कल्पपादपदं प्रक्षिप्य कुर्यात् । ततो
गुह्यविष्णुयजमानजापका उपवसेयुः । अपर-
दिने च कृतनिव्यास्तुलापुरुषवदग्निस्थापनादिमध्य-
ब्राह्मणवाचनान्तं कर्म यथायथं कुर्यात् । एवञ्च
मध्यब्राह्मणवाचनान्तं कर्म तुलापुरुषग्रस्यं अनु-
सन्धानुष्ठातव्यम् । तत ऋत्विजः कल्पतरुमा-
नीय प्रधानवेद्यां लिखितचक्रमध्ये गुडप्रस्थं दत्त्वा
तदुपरि स्थापयेयुः । ततस्तस्याधो गुडप्रस्थोपरि
पङ्क्तिमेण सुवर्णयन्त्रोत्खाटिता ब्रह्मविष्णुशिव-
भास्वरप्रतिमाः स्थापयेयुः । तत्पूर्वतः अधस्तादा-
रोपितसरतिकामदेवप्रतिमां गुडप्रस्थोपरि स-
न्तानं कल्पतरुदक्षिणतः अधःसमारोपितलक्ष्मी-
प्रतिमां वृत्तप्रस्थोपरि मन्दारं कल्पतरुः पश्चि-
मतः अधःसमारोपितसावित्रीप्रतिमां जीरक-
प्रस्थोपरि पारिभद्रं कल्पतरुत्तरतः अधःसमारो-
पितसुरभिप्रतिमां तिलप्रस्थोपरि हरिचन्दनश्चा-
रोपयेयुः । सर्वान्ष्ट वृत्तान् प्रत्येकं सितवस्त्रयुगे-
नाच्छादयेयुः । अष्टासु दिक्षु प्रत्येकं कौषेयवस्त्रा-
च्छादितान् इत्तुदण्डफलान्वितान् माल्यालङ्कितान्
नष्टौ पूर्णकुम्भान् पार्श्वारोपितपादुकायुगभाज-
नानासनेष्वारोप्य कल्पतरुपार्श्वे पूर्वाङ्गदीपिका-
द्युपकरणमारोपयेयुः । ततो मङ्गलतूर्यगीतवन्दि-
घोषेषु सत्सु ऋत्विजः कुण्डसमीपस्थकुम्भचतुष्टय-
जलेन यजमानं स्थापयेयुः । ततो यजमानः शुक्ल-
माल्याम्बरधरो धृतसर्वान्ष्टारः पुष्पाञ्जलिमादाय
कल्पपादपं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य नमस्ते कल्प-
वृक्षायेत्यादि पाहि संसारसागरादित्यन्तमन्वान्
पठित्वा पुष्पाञ्जलिनाभ्यर्च्य गुह्यविष्णो यथायथं
दद्यात् ॥ ॐ अधामुक्तामुकसगोत्रेभ्योऽमुका-
मुकवेदामुक्तामुकशाखाध्यायिभ्यः अमुक्तामुकदेव-
शर्मेभ्यो युष्मभ्यं मत्स्यपुराणोक्तकल्पपादपमहा-
दानदानफलप्राप्तिकामोऽहं मत्स्यपुराणोक्तभाग-
व्यवस्थया एतं गुडप्रस्थारोपितसौवर्णब्रह्मविष्णु-
महेश्वरभास्वरप्रतिमासितवसनयुगान्वितगुडप्र-
स्थारोपितसौवर्णसरतिकामदेवप्रतिमासि
युगान्वितसौवर्णसन्तानसहितं वृत्तप्रस्था

कल्पपा

सौवर्णलक्ष्मीप्रतिमासितवस्त्रयुगान्वितसौवर्णम-
न्दारसहितं जीरकप्रस्थारोपितसौवर्णसावित्री-
प्रतिमासितवसनयुगान्वितसौवर्णपारिभद्रसहितं
तिलप्रस्थारोपितसौवर्णसुरभिप्रतिमासितवसन-
युगान्वितसौवर्णहरिचन्दनसहितं कौषेयवस्त्रयुग-
वेष्टितयोवेक्ष्युमास्त्यफलान्वितकुशासनपादुकायुग-
कांस्यभाजनयुतपूर्णकुम्भाष्टकदीपिकोपानहच्छत्र-
चामरासनफलमाल्ययुतपञ्चवर्णवितानकाष्टादश-
धान्ययुतं कल्पपादपमहादानमहं ददे ॥ प्रति-
ग्रहीतारः स्वस्तीत्युक्त्वा सावित्रीं पठित्वा यथायथं
अमुकपादपोऽयं विष्णुदेवतमित्युक्त्वा यथाशास्त्रं
कामस्तुतिं पठेयुः । ततो दक्षिणादानम् ।
ॐ अद्य कृतैतदानप्रतिष्ठार्थं युष्मभ्यमहन्दक्षिणा-
मिमं यदुत्पत्तियोग्यां भूमिमेतानि च रत्नानि-
ददे ॥ प्रतिग्रहीतारः स्वस्तीत्युक्त्वा प्रत्येकं तरुन्
मूलेषु स्पृशेयुः । ततो यजमानस्तुलापुरुषवत् जाप-
केभ्यो दक्षिणादानं दीनानायादितर्पणं ब्राह्मण-
वाचनञ्च कुर्यात् । ततः कल्पपादपं गुरवे सन्तान-
कादींश्चतुरो वृत्तान् ऋग्वेद्यादिक्रमेण चतुर्भ्यो
ऋत्विग्भ्यो निवेदयेत् । स्वल्पकल्पपादपदाने तु
गुरुरेवैकाधिवत् स्वर्गल्लोक्तविधिना सर्वं ब्रह्माण्ड-
दानवत् कुर्यात् । इति कल्पपादपमहादानं
समाप्तम् ॥*॥ इति महाराजाधिराजनिःशङ्कसङ्कर-
श्रीमद्ब्रह्मलसेनदेवविरचिते श्रीदानसागरे महा-
दानदानावर्त्तः ॥

कल्पपादपदानं, स्त्री, (महादानान्तर्गतं सुवर्णकल्पिता
कता तस्या दानम् ।) महादानविशेषः ॥

तस्या विधिर्यथा ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
महाकल्पगतं नाम पातकावजिनाशनम् ॥
पुण्यान्तिथिमयासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
ऋत्विक्पुण्ड्रपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ॥
तुलापुरुषवत् कुर्यात् लोकेष्टावाहनादिकम् ।
चामीकरमयोः कुर्याद्दण्डकल्पलताः शुभाः ॥
नानापुष्पफलोपेता नानांशुकविभूषिताः ।
विद्याधरसुपर्णानां मिथुनैरुपशोभिताः” ॥

सुपर्णानां किन्नराणाम् ॥

“हारानादित्सुभिः सिद्धैः फलानि च विहङ्गमैः ।
लोकपालानुसारिणः कर्त्तव्यास्ताश्च देवताः” ॥
लोकपालानुसारिण इति लोकपालसमानाकृतयः ॥

“ब्राह्मीमन्त्रशक्तिश्च जवणस्थोपरि न्यसेत् ।
अधस्ताच्च तयोर्मध्ये महाखड्गधरे शुभे” ॥
पद्मशङ्करे इति क्वचित् पाठः ॥

“स्वर्णासनस्था माहेश्वरी पूर्वतः कुलिशायुधा ।
रजनीसंस्थितामेयी श्रुवपाणिरथाचला” ॥

रजनी हरिद्रा ॥

“याम्या तु महिषारूढा गदिनी तण्डुलोपरि ।
नेत्रांश्च त्रिभुवनं जगतां ममदगा च व्रतोपरि ॥

कल्पपा

मौलिन्यो वरदास्तद्वत् कर्तव्या बालकान्विताः ।
शतया पञ्चपलादूर्ध्वमासहृष्टात् प्रकल्पयेत् ॥
मौलिन्यो मुकुटवत्यः । वरदाः प्रसन्नमूर्तयः ।
बालकान्विताः क्रोडनिहितपुत्रकाः । एतेन क्रो-
डनिविष्टवामकरघृतपुत्रका दक्षिणहस्तविधृत
यथोक्तशस्त्राः प्रसन्नमूर्तयो बद्धमुकुटाः सवाहना
घटनीयाः । अनुक्तावाहनानान्तु ब्राह्मणश्रेयी
नैर्ऋतीगान्ततल्लोकपालवाहनानि । लोकपालानु-
सारिण्य इति श्रुतेः । तेन हंसारूढा ब्राह्मी
कागारूढाश्रेयी नारारूढा नैर्ऋती घटनीया ।
अनन्तस्य तु क्वचिद्वाहनादर्शनात् अनन्तशक्ति-
र्वाहनशून्यैव कर्तव्या ॥

“सर्व्यासमुपरिष्ठाच्च पञ्चवर्णवितानकम् ।
धेनवो दशकुम्भाश्च वस्त्रपुष्पाणि चैव हि ॥
मध्यमे द्वे तु गुरवे ऋत्विग्भ्योऽन्यास्तथैव च ।
ततो मङ्गलशब्देन स्नातः शुक्लाम्बरो बुधः ।
त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥

“नमो नमः पापविनाशिनीभ्यो
ब्रह्माखिलोकेश्वरपालनीभ्यः ।
आसंशिताधिक्यफलप्रदाभ्यो
दिग्भ्यस्तथा कल्पलताबधूभ्यः ॥
इति सकलदिग्गङ्गाप्रदानं
भवभयसूदनकारि यः करोति ।
अभिमतफलदे स नाकलोके
वसति पितानहवत्सराणि विंशत् ॥
पितृशतमथ तारयेद्भवाब्धि-
गुरुदुरितौघविघातशुद्धदेहम् ।
सुरपतिवनितासहस्रसंघः
परिवृतमम्बरुहोद्भाभिन्द्यम् ॥
इति विधानमिदं सदिग्गङ्गा
कनककल्पलताविनिवेदने ।
पठति यः स्मरतीह तथेदते
स पदमेति पुरन्दरसेवितम्” ॥ *

अथ यजमानः समुपजातमहाकल्पलतामहादान-
दानेच्छः तुलापुरुषलिखितं खड्गचर्ममयाच्छन्न-
सद्भाहृतुलापुरुषस्यापनीयहरिप्रतिमासालङ्कारतु-
लाहस्तप्राच्याप्रतिमावहिः सर्वसम्भारमधिकत्वेन
पलपञ्चकादूर्ध्वपलसहस्रावधियथेष्ट हेमनिर्मिताः
स्यान्स्यानवटितविद्याधरजिन्नरमिथुनसिद्धगणाः
पल्लवाग्रनिर्मितयथेच्छाकृतिफलकुसुमफलग्रह-
शोभितपक्षिण्यः सिद्धहस्तासक्तयथेच्छसङ्गमुक्ता-
हारसहिता नानाविधचित्रनेत्रादिवस्त्रोपशो-
भिता दशलताः । तासामधः स्थापनार्थं यथेच्छ-
हेमयन्त्रोत्खाटिता यथोक्तरूपा ब्राह्मणादिदश-
प्रतिमाः । तदारोपणार्थं लवणगुडं हरिद्रातण्डुल-
घृतक्षीरशर्करातिलनवनीतानि । लतापार्श्वस्थाप-
नार्थं धेनुदण्डं कुम्भदण्डकञ्च वस्त्रयुगदण्डकञ्चो-
त्पादयेत् । ततो यजमानस्तुलापुरुषोक्तसमयानाम-
न्यतमस्य पूर्वतरदिने गुर्वृत्विग्यजमानजापकास्तु-
लापुरुषवत्तद्विषयभोजनादिकं कृत्वा निवेदनस-
ङ्कल्पवाक्योक्तुलापुरुषपदस्थाने महाकल्पलतापदं
निवेष्ट्य निवेदनं सङ्कल्प्य कुर्यात् । अपरदिने च यज-

कल्पितः

मानः पूर्ववद्गोविन्दाद्याराधनादिमधुपर्कदानान्तं
कर्म गोविन्दाद्यभ्यर्चनब्राह्मणानुज्ञापनदानसङ्कल्प-
पुराणादिवाचनवरणवाक्येषु तुलापुरुषपदस्थाने
महाकल्पलतापदं प्रक्षिप्य कुर्यात् । ततो गुर्वृ-
त्विग्यजमानजापका उपवसेयुः । अपरदिने कृत-
नित्यास्तुलापुरुषवदभिस्थापनादि मध्यब्राह्मणवाच-
नान्तं कर्म यथायथं कुर्यात् । एवञ्च मध्यब्राह्मण-
वचनान्तं कर्म तुलापुरुषग्रन्थमनुसन्धायानुष्ठा-
तव्यम् । तत ऋत्विजः प्रधानवेद्यां लिखितचक्रोपरि
लतानां मध्ये पूर्वादिदिक्क्रमेणाष्टौ लताः समा-
रोप्य लतामण्डलमध्ये लताद्वयद्वारोप्य तदधो-
लवणं दत्त्वा तत्र ब्राह्मीमनन्तशक्तिश्च आरोप्य
पूर्वादिदिक्क्रमारोपितालताधःक्रमेण गुडादि-
द्रव्याणि दत्त्वा तेषु क्रमात् कुलिशायुधादिशक्ति-
प्रतिमाः समारोपयेयुः । लतापार्श्वे दण्डधेनूः पूर्ण-
कुम्भदण्डं दण्डवस्तुयुगानि च स्थापयेयुः । ततो म-
ङ्गलगीतवाद्यवन्दिषेषु सत्सु कुण्डसमीपस्थकुम्भ-
चतुष्टयजलेन यजमानं स्नापयेयुः । ततो यजमानः
शुक्लमाल्याम्बरधरो धृतसर्वाङ्गारः पुष्पाञ्जलि-
मादाय लताः त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य नमो नमः
पापविनाशिनीभ्य इत्यादिमन्त्रेण पुष्पाञ्जलिना-
भ्यर्च्य गुर्वृत्विग्भ्यो दद्यात् । तद्यथा । ॐ अद्या-
मुकामुकसगोत्रेभ्यः अमुकामुकवेदामुकामुक-
शाखाध्यायिभ्योऽमुकामुकदेवशर्मभ्यो युष्मभ्यं मत्-
स्यपुराणोक्तकल्पलतामहादानदानफलप्राप्तिकामो
ऽहं मत्स्यपुराणोक्तभागवतव्यस्यैता लवणगुडहरि-
द्रातण्डुलघृतक्षीरशर्करातिलनवनीतार्पितकलधौत-
ब्रह्मानन्तकुलिशाद्युधवर्जशमननिर्घृतवस्त्रवायु-
सौममहेश्वरशक्तिप्रतिमासहिताः पञ्चवर्णवितान-
नक्षत्रेणुदण्डकुम्भदण्डकवसनयुगदण्डकान्विताः द-
शकल्पलता सम्पददे । प्रतिगृहीतारः स्वस्तीत्युक्ता
सावित्रीं पठेयुः । ततो गुरुः कल्पलतेयं विष्णु-
देवतेति ब्रूयात् । ऋत्विजस्तु प्रत्येकं कल्पलतेयं
विष्णुदेवतेति ब्रूयुः । ततो यथाशाखं कामस्तुतिं
पठेयुः । तत ॐ अद्य कृतेतद्दानप्रतिष्ठार्थं युष्म-
भ्यमहं दक्षिणामिमां यदुत्पत्तियोग्यां भूमिमेतानि
च रत्नानि सम्पददे ॥ ब्राह्मणाः स्वस्तीत्युक्ता कल्प-
लताः स्पृशेयुः । ततस्तुलापुरुषवज्जापकेभ्यो दक्षिणां
दीनानाथादितर्पणं ब्राह्मणवाचनं त्वरया कल्प-
लतानां यथायथं प्रतिपादनञ्च कुर्यात् । इति कल्प-
लतामहादानं समाप्तम् । इति दानसागरः ॥

कल्पलताः, पुं, कल्पस्य सङ्कल्पस्य दाता लताः । कल्प-
स्थायी लता इति वा । इति सारसुन्दरी । देवतरुः ।
इत्यमरः । १ । १ । ५३ ॥ (यथा, दानसागरे ।

“नमस्ते कल्पलताय चिन्तिताव्रणदाय च ।
विश्वम्भराय देवाय नमस्ते विश्वमूर्तये” ॥)

कल्पान्तः, पुं, (कल्पस्य अन्तो यज ।) ब्रह्मणो दिनान्तः ।
प्रलयः । इत्यमरः । १ । ४ । २२ ॥ (यथा, गोः
रामायणे ३ । १० । ४ ।

“उपवासरतश्चैव जले कल्पान्तवासिनः” ॥)

कल्पितः, पुं, (कल्पते सञ्जीक्रियते असौ । कृप् +
णिच् + कर्मणि क्तः ।) सञ्जीवहस्ती । इति हेम-

कल्पं

चन्द्रः ॥ रचिते चि ॥ (यथा, महानिर्व्याख्योक्ता
त्वज्ञाननिर्णये ।

“ब्रह्मादिदृष्टपर्यन्तं मायया कल्पितं जगत् ।

सत्यमेकं परं ब्रह्म विदित्वैवं सुखी भवेत्” ॥)

कल्मषः, स्त्री, (कर्म शुभकर्म स्यति नाशयति रस्य
लत्वे षत्वे च एषोदरादित्वात् साधुः ।) पापम् ।
इत्यमरः । १ । ४ । २३ ॥ (यथा, मनुः १२ । २२ ।

“यामीस्ता यातनाः प्राप्य सजीवो वीतकल्मषः ।

तान्येव पञ्चभूतानि पुनरप्येति भागशः” ॥)

हस्तपुच्छम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (मालिन्यम् ।

यथा, हेः रामायणे २ । ३६ । २७ ।

“न हि कश्चन पश्यामो राघवस्यागुणं वयम् ।

दुर्लभोऽद्यस्य निरयः शशाङ्कस्येव कल्मषम्” ॥)

कल्मषः, पुं, (कर्म शुभकर्म स्यति नाशयति । कर्म
+ सो + कः । रस्यः लः सस्य षत्वञ्च निपातनात् ।)
नरकविशेषः । इति मेदिनी ॥ मज्जिने चि । इति
जटाधरः ॥

कल्मषः, पुं, (कलयति इति क्लिप् कल् । माषयति
स्वभासा अभिमवति अन्यवर्णान् । मष् हिंसायां
णिच् + अच् । कल् चासौ माषश्चेति ।) चित्रवर्णः ।

तद्वति चि । इत्यमरः । १ । ६ । १७ ॥ कृष्णपाण्डर-

वर्णः । कृष्णवर्णः । (कलं शुभकर्म माषयति हिन-

स्ति । कल + मष् + णिच् + अच् वा ।) राक्षसः ॥

इति मेदिनी ॥ गन्धशालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(नागविशेषः । यथा, महाभारते १ । ३५ । ७ ।

“नीलानीलौ तथा नागौ कल्मषश्च लौ तथा” ॥)

कल्मषकण्ठः, पुं, (कल्मषः कृष्णवर्णः कण्ठो यस्य ।)
शिवः । इति हारावली ॥

कल्मषपादः, पुं, (कल्मषो प्रापजलप्रक्षेपणात् कृष्ण-
वर्णो पादौ यस्य ।) सौदासराजः । इति श्रीमा-
गवतम् ॥ (यथा, महाभारते १ । १७७ । १ ।

“कल्मषपाद इत्येवं लोके राजा नमूव च ।

इद्वानुवंशजः पार्थ तेजसासदृशो भुवि” ॥)

अस्य यथा कल्मषपादत्वं जातं तदुच्यते ।

नक्षत्रस्य ऋतुपर्यस्य वंशजः सौदासनामा नृपतिः
पुरा मृगयां चरन् एकं राक्षसमवधीत् ।

अस्य रक्षसो भ्राता तु वैरशोधनं चिकीर्षुः
सूदरूपधरोऽस्य राज्ञो गृहं प्रत्युवास ।

एकदा तु असौ राक्षसः भोक्तुकामाय नृपतेः सौदा-
सस्य गुरवे वशिष्ठाय नरामिषं पक्वा ददौ ।

वशिष्ठस्तु तदभोज्यं दृष्टात्क्रुद्धः “राक्षसो
भविष्यतीति” राजानमश्रपत् । राजा तु शाप-

वृत्तान्तं विदित्वा विनापराधेन प्रदत्तः शापः इति
विचिन्त्य जलमादाय गुरुं प्रतिश्रुतं समुद्यतः ।

एतस्मिन्नन्तरेऽस्य पत्नी मदयन्ती दृष्ट्वैवमकर-
शीयोद्यतं पतिं निवारयामास । राजा तु तया

निवारितः स्वपादयोः शापजलं प्रक्षिप्तवान् ।
एतदारभ्यायं पादयोः कल्मषतां प्राप्तवान् ॥ अस्य

अन्य विस्तृतिस्तु भागवते ६ । ६ अध्याये, तथा
महाभारते १ । १७७ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

कल्पं, स्त्री, (कल्पते आगम्यते । कल गतौ + कर्मणि
यत् । प्रत्युषः । इत्यमरः । १ । ४ । २ ॥ (यथा,

कल्याणी

भागवते ४।२४।७८।

“इदं यः कल्य उत्थाय प्राञ्जलिः श्रद्धयान्वितः ।
प्रदण्वाच्छावयेन्मर्त्यो मुच्यते कर्मबन्धनैः” ॥

कल्यति मिष्टतां सम्पादयतीति । अन्नादित्वात्
यक् । मधु । इति हेमचन्द्रः ॥

कल्यः, त्रि, (कलास साधुः इति यत्) सञ्जः । (यथा,
महाभारते १।५।३।

कथयस्व कथामेतां कल्याः स्म श्रवणे तव” ॥)

निरामयः । इत्यमरः । ३।३।१५६॥ वाक्श्रुति-
वर्जितः । दत्तः । कल्याणवचनम् । उपायवचनम् ।
इति मेदिनी ॥

कल्यजग्धिः, स्त्री, (कल्ये प्रातर्जग्धिर्भोजनम् ।) प्रात-
राशः । प्रातर्भोजनम् । इति जटाधरः ॥

कल्यत्वं, स्त्री, (कल्य + भावे “ता त्वम्” । इति त्वम्)
आरोग्यम् । इति जटाधरः ॥

कल्यपालः, पुं, (कल्यं मधु मद्यमित्यर्थः पालयतीति ।
कल्य + पाल् + अण् ।) शौण्डिकः । इति हेमचन्द्रः ॥

कल्यपालकः, पुं, (कल्यं पालयति । कल्य + पाल् +
कृञ् ।) शौण्डिकः । इति शब्दमाला ॥

कल्यवर्त्तः, पुं, (कल्ये प्रातः वर्त्तते प्राप्यते गृह्यते
इति वा यदा वर्त्तते जीव्यते अनेन । वृत् + णिच्
+ कर्मणि करणे वा अच् ।) प्रातर्भोजनम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

कल्या, स्त्री, (कल्यति मादयति । कलमदे णिच् अ-
न्नादित्वात् यक् टाप् च । इत्य लत्वम् । कल्यति
मादयति वा । कल् + णिच् + यक् टाप् च ।)
मद्यम् । इति मेदिनी ॥ शुभात्मिका वाणी । कल्याण-
वचनम् । इत्यमरः । १।६।१८॥ हरीतकी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

कल्याण, स्त्री, (कल्ये प्रातः अण्यते शब्दयते इति ।
कल्य + अण् + “अकर्त्तरि चिति” ३।३।१६।
घञ् ।) मङ्गलम् । (यथा, विष्णुपुराणे १।१२।१०२।
“स्थानभ्रंशं न चाप्नोति दिवि वा यदि वा भुवि ।
सर्वकल्याणसंयुक्तो दीर्घकालश्च जीवति” ॥)
तत्पर्यायः । श्वः २ श्रेयसम् ३ शिवम् ४ भद्रम् ५
शुभम् ६ भावुकम् ७ भविकम् ८ भयम् ९ कुश-
लम् १० क्षेमम् ११ शक्तम् १२ । तद्युक्ते चि । इत्य-
मरः । १।४।२५, २६॥ (यथा, मनुः ८।३६२।
“प्रातिवेशानुवेशौ च कल्याणे विप्रतिदिजे” ॥)
खर्गम् । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

कल्याणवीजः, पुं, (कल्याणं वीजं यस्य ।) मसूरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (मसूरशब्दे विशेषोऽस्य
ज्ञेयः ॥)

कल्याणिका, स्त्री, (कल्याण + संज्ञायां कन् तत-
ष्टाप् अत इत्वम् ।) मनःशिला । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (मनःशिलाशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)

कल्याणिनी, स्त्री, (कल्याणमस्यास्तीति इनिः ततः
स्त्रियां ङीप् ।) बला । इति राजनिर्घण्टः ॥

कल्याणविशिष्टे त्रि ॥

कल्याणी, स्त्री, (कल्याण + स्त्रियां ङीप् । माधवप्रणी ।
गौः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रघुः १।८७।
“उपस्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्त्तित एव यत्” ॥

कवचः

कल्याणवती । यथा महाभारते । ३।७४।५।

“दमयन्त्यपि कल्याणी प्रासादस्था ह्युपैक्षत” ॥)

कल्यापालः, पुं, (कल्यं मद्यं पालयतीति । कल्य +
पाल् + अण् ।) शौण्डिकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कल्ल, उ कूजने । शब्दे । अण् । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भां-आत्वं-अकं-सेट् ।) लट् । कल्लते लोकः अयत्तशब्दं करोति शब्दं न
करोति वेत्यर्थः । कूजने इति चान्द्रा जौमराश्च ॥
शब्दमात्रे इति केचित् । अण् । इति कालापाः ।
इति दुर्गादासः ॥

कल्लः, त्रि, (कल्लते शब्दं न गृह्णाति इति । कल्ल +
अच् ।) बधिरः । इति त्रिकाण्डशेषः । काला
इति भाषा ॥

कल्लत्वं, स्त्री, (कल्लस्य भावः । कल्ल + त्वम् ।) स्वरभेदः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ बधिरता च ॥

कल्लोलः, पुं, (कल्ल + बाहुलकात् बोलच् । यदा
कं जलं लोलं चपलं यस्मात् निपातनात् साधुः ।)
महातरङ्गः । वङ् । उट् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
उल्लोलः २ । इत्यमरः । १।१०।६॥

(“कालिन्दीजलकल्लोलकोलाहलकुतूहली” ॥
इत्युट् ।) हर्षः । शत्रौ चि । इति मेदिनी ॥

कव, ऋ उ स्तुतौ । वर्णः । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भां-आत्वं-सकं-सेट् । ऋट् ।) ऋ अचका-
वत् । उ कवते । इति दुर्गादासः ॥

कवकं, स्त्री, (कवते आच्छादयति विस्तारयति वा ॥

कव् + अच् । संज्ञायां कन् ।) कृत्रकम् । यथा,—
“देवतार्थं हविः शिष्टं लोहितान् ब्रह्मनांस्तथा ।
अनुपाकृतमांसानि विड्जानि कवकानि च” ॥

कवकानि कृत्राकाराणि । वर्ज्येदिति प्रत्येक-
मभिसम्बध्यते । इति मिताक्षरायामाचाराध्यायः ॥

कवकः, पुं, (कव + अच् + संज्ञायां कन् ।) कवलः ।
यासः । इति हेमचन्द्रः ॥

कवचः, पुं स्त्री, (कं देहं वक्षति विपक्षास्त्राणि
वक्ष्यित्वा रक्षति इति शेषः । क + वच् + अच् ।
कं वातं वक्षति वा अन्तर्णर्थी वा । यदा कवते-
इति कुधातोरच् प्रत्यय इति केचित् इत्युणादि-
कोषः ४२।२।) सन्नाहः । सौजोया इति भाषा ।
(यथा, विष्णुपुराणे १।१३।४०।

“शराश्च दिव्या नभसः कवचश्च पपात ह” ॥)
तत्पर्यायः । तनुचम् २ वर्म ३ दंशनम् ४ उरश्चदः

५ कङ्कटकः ६ जगरः ७ । इत्यमरः । २।८।६४॥
दंसनम् ८ जागरः ९ अजगरः १० । इति तट्टीका ॥

कटकः ११ योगः १२ सन्नाहः १३ कषुकाः १४ ।
इति जटाधरः ॥ * ॥ तस्य युक्तिर्यथा ।

खड्गादीनान्तु गणना पूर्वमेव निर्दिष्टा ।
अस्त्रात्मनैव निर्दिष्टकवचादिरपीष्यते ॥

तल्लक्षणां संयुक्तां प्रवक्ष्यामि निबोधत ।
काष्ठं चर्म च सकलं त्रयमेतत्तु दुस्तरम् ॥

यद्योत्तरं गुणयुतं तथा पूर्वन्तु निन्दितम् ।
शरीरावरकलन्तु लघुत्वं दृढता तथा ॥

दुर्मयतेति कथितः कवचे गुणसंग्रहः ।
सच्छिद्रताविशुद्धता तनुता सुखभेद्यता ॥

कवरी

कवचानां विनिर्दिष्टः समासाद्दोषसंग्रहः ।

अत्र वर्णो विनिर्दिष्टः क्रमादेवं चतुर्विधः ॥

सितो रक्तश्चया पीतः कृष्णो ब्रह्मादिषु क्रमात् ।
केचित् कुर्वन्ति कुशलाः कवचं धातुसम्भवम् ॥

कवकं रजतं ताञ्जं लौहं तेषु यथाक्रमम्” ॥
इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

“यथा शस्त्रप्रहाराणां कवचं प्रति वारणम् ।
तथा देवोपघातानां शान्तिर्भवति वारणम्” ॥

इति मलमासतत्त्वम् ॥ लौहदिवस्मवत् अङ्गादि-
रक्षार्थं देवतामन्त्रविग्रहम् । तत्तु पूजायां पाठ्यं
भूर्जं विलिख्य करुणादौ धार्यम् । इति तन्त्रम् ॥
गर्जभाण्डरत्नः । पट्टवाद्यम् । इति मेदिनी ॥

कवचपत्रं, स्त्री, (कवचलेखनसाधनपत्रमिव पत्रं
वृत्तलं यस्य ।) भूर्जपत्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कवटी, स्त्री, (कौति शब्दायते इति । कु + अट् +
गौरादित्वात् ङीप् ।) कवाटः । इति भरतो
द्विरूपकोपय ॥

कवयी, स्त्री, (कात् जलात् वयते गच्छति इति ।
क + वच् + गतौ + इन् “छादिकारान्तत्वात्” वा
ङीष् ।) मत्स्यविशेषः । कवी माच् इति भाषा ॥

तत्पर्यायः । कृकचपृष्ठी २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । बलकारि-
त्वम् । वायुकफनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

किञ्चित्पित्तकरीति केचित् ॥ (“कवयः स्निग्ध-
मधुराः” । इति चक्रपाणिद्वयगुणौ) ॥
कवरं, त्रि, (के मस्तके वरं शोभमानत्वात् श्रेष्ठम् ।)
केशपाशः । इत्यमरटीका ॥ (यथा भागवते
५।२।७। “वन्गुस्पर्दनत्तनकलशकवरभार-
रश्मनां देवीम्” ॥) संप्लवम् । खचितम् । इति
हज्जायुधः ॥

कवरः, पुं स्त्री, (कं जलं दधोति । क + वच् + अच् ।)
खवः । अस्तः । इति मेदिनी हेमचन्द्रश्च ॥ (कौ-
तीति । कुण्डे + “कौगरन्” । उणां ४।१५४ ।
इति अरन् । पाठकः । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥ कवुर-
वर्णः । इति हज्जायुधः । यथा, माघे ५।१६।
“दृष्ट्वैव निर्वृत्तकलापभरामधस्ता-
द्याकीर्णमाल्यकवरां कवरीं तरुण्याः” ॥)

कवरकी, स्त्री, (कवरं केशपाशं किरति वित्तिपति
यत्र इति । कवर + कृ + बाहुलकात् ङ गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) कारावासदुःखेन केशादिपादि-
पाद्यादिहत्यात् तथात्वम् । कारागारबद्धः । इति
हारावली । कयेदी इति भाषा ॥

कवरा, स्त्री, (कवर + अजादित्वात् टाप् ।) खर-
पुष्पा । इति शब्दचन्द्रिका । वावुइ इति भाषा ॥

कवरी, स्त्री, (कं शिरः दधोति आच्छादयति । क +
वच् + जानप्रदेत्यादिना ङीप् । कु + अरन्
ङीष् वा ।) केशविन्यासः । चुलेर खोपा टिकी
इति भाषा । तत्पर्यायः । केशवेशः २ कवरः ३
केशगर्भकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

(“गोपीभर्तुर्विरहविधुरा काचिदिन्दीवराक्षी
उन्मत्तेव खलितकवरी निःश्वसन्ती विशालम्” ॥
इति पदाङ्कदूते । १॥) बर्वरा । वावुइ इति

कविः

भाषा । कारवी । इत्यमरो मेदिनी च ॥ हिङ्गेर
पाता इति भाषा ॥
कवलः, पुं, (केन जलेन वलते चलतीति । वल् + अच् ।)
यासः । इत्यमरः । २ । ६ । ५४ ॥
("चिकटुकमजमोदा सैन्धवं जीरके द्वे
समधरणाष्टतानामष्टमो हिङ्गुभागः ।
प्रथमकवलमुक्तं सर्पिषा चूर्णमेत-
च्छनयति जठराग्निं वातरोगांश्च हन्ति" ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिंसंग्रहे अग्निमान्धाधिकारे ॥
"यष्टजन् कवलान्नागा गावोवत्सान् न पाययन्" ।
इति हेरामायणे । २ । ४१ । ६ ॥ मत्स्यविशेषः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ वेले भाच इति भाषा ॥
कवलितः, चि, (कवलं करोति । कवल + णिच् +
कर्मणि क्तः ।) मुक्तः । इति जटाधरः ॥ ("शश्वत्
कवलितानेकजीवम्" । इति कथासरित्सागरः ।
२६ । १४२ ॥)
कवसः, पुं, (कौति कवते वा । कुशब्दे + "कृतनी-
त्यादिना" उणां ४ । २ । अस् ।) कवचः । इत्यु-
णादिकोषः ॥
कवाटः, चि, (कुशब्दे + भावे अप् । कवं शब्दं
अटतीति । कव + अट् + अच् । यदा कं वातं
वटति दृणोति वारयतीत्यर्थः क + वट् + अण् ।)
कपाटः । इत्यमरटीकायां वाचस्पतिः ॥ (यथा
हेरामायणे २ । ७१ । ३७ ।
"असंयतकवाटानि श्रीविहीनानि सर्वशः" ॥)
कवाटवक्रं, स्त्री, (कवाटं वक्रं यस्मात् ।) वृत्तविशेषः ।
कवाटवेदु इति भाषा । कवाडवेदुया इति
केचित् ॥ तत्पर्यायः । वक्रायम् २ कपोतवक्रम् ३
अखञित् ४ । इति रत्नमाला ॥
कवाटी, स्त्री, (कवाट + क्यप् + डीप् ।) कपा-
टम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
कवारं, स्त्री, (कं जलं आश्रयत्वेन दृणोति । क + वृ +
अण् ।) पद्मम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कविः, पुं, (कवते सर्वं जानाति सर्वं वर्णयति सर्वं
सर्वतो गच्छति वा । कव् इन् । यदा कुशब्दे +
"अचः इ" । उणां ४ । १३८ । इति इः ।)
ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः ॥ (अयमादिकविः यथा,
"तेने ब्रह्महृदा य आदिकवये" इति भागवते ।
१ । १ ॥) "वाल्मीकिमुनिः । (एकोऽभून्नलिनात्
ततस्तु पुलिनात् वल्मीकतश्चापरस्त एव प्रथिताः
कवीन्द्रगुरवस्तेभ्यो नमस्तुम्भे" । इत्युद्भटः ॥)
शुक्राचार्यः । (यथा महाभारते १ । ६६ । ४२ ।
"ब्रह्मणो हृदयं भित्वा निःसृतो भगवान् भृगुः ।
भृगोः पुत्रः कविर्विद्वान् शुक्रः कविस्ततो ग्रहः" ॥)
सूर्यः । काव्यकरः । (यथा रघुः १ । ३ ।
"मन्दः कवियशः प्रार्थी गमिष्यामुपहास्यताम्" ॥)
खलीने स्त्री । इति मेदिनी ॥ (विष्णुः । यथा
महाभारते १३ । १४६ । २७ ।
"वेदो वेदविद्वज्जो वेदाङ्गो वेदवित् कविः" ॥)
कल्किदेवस्य ज्येष्ठभ्राता । यथा,—
"कल्केर्ज्येष्ठस्त्रयः शूराः कविप्राज्ञसुमन्त्रकाः ।
तावमाहप्रियकरा गुरुविप्रप्रतिष्ठिताः" ॥

कवोष्णं

इति कल्किपुराणे २ अध्यायः ॥ * अपि च ।
"विशाखयूपभूपालः प्रायात् साधुजनप्रियः ।
कल्किं द्रष्टुं हरेरंशमाविर्भूतश्च सम्भले ॥
कविं प्राज्ञं सुमन्त्रश्च पुरस्कृत्य मन्त्राप्रभम् ।
गार्ग्यभर्ग्याविशालैश्च ज्ञातिभिः परिवारितम् ।
विशाखयूपो ददृशे चन्द्रं तारागणैरिव" ॥
इति तत्रैव ३ अध्यायः ॥ * ॥ चौरथोद्वा । यथा ।
"वेधस्थाने रणे भङ्गो दुर्गं खण्डिः प्रजायते ।
कविप्रवेशनं तत्र योधाघातश्च तत्र वै" ॥
इति सर्वतोभद्रचक्रे ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
कविः, चि, (कवते स्त्रोकान् ग्रथते वर्णयति वा ।
कव् + इन् ।) पण्डितः । इत्यमरः । २ । ७ । ५ ॥
(यथा मनुः २ । १५१ ।
"अध्यापयामास पितृन् शिशुराङ्गिरसः कविः" ॥)
कविः, स्त्री, (कवति शब्दायते इति । कुशब्दे "अच्
इ" । उणां ४ । १३८ इति इः । अश्वमुखे श-
ब्दायमानत्वात्तथात्वम् ।) खलीनः । इति मेदिनी ।
लागाम् इति भाषा ॥
कविकं, स्त्री, (कवि + स्वार्थे कन् ।) खलीनः । इति
हज्जायुधः ॥
कविका, स्त्री, (कवि + स्वार्थे कन् टाप् च ।) खलीनः ।
इत्यमरः । २ । ८ । ४६ ॥ लागाम् इति भाषा ।
कविकापुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कवयी मत्स्यः ।
इति भावप्रकाशः ॥ (अस्या गुणा यथा,—
"कविका मधुरा खिग्धा कफघ्ना रुचिकारिणी ।
किञ्चित् पित्तकरी वात-नाशिनी वज्रविद्धिनी" ॥
इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे मांसवर्गे ॥)
कविज्येष्ठः, पुं, (कविषु ज्येष्ठः ।) वाल्मीकिमुनिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कविता, स्त्री, (कवेः रचयितुर्भावः तल् ।) कवि-
त्वम् । काव्यम् । यथा,—
"कविता वनिता वापि आयाता सुखदायिनी" ।
इत्युद्भटः ॥
कविवेदी, [न्] चि, (कविं कवित्वं वेत्ति । कवि +
विद् + णिनिः ।) कविः । इति जटाधरः ॥
कविषं, स्त्री, पुं, (कं सुखं अजति । क + अज् + क ।
अजस्याने विः ।) खलीनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कविरामायणः, पुं, (कविना कवितया कविषु काव्येषु
वा रामः अयनं आश्रयो यस्य ।) वाल्मीकिमुनिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
कविलासिका, स्त्री, (कं सुखं विलासयति उद्दीपय-
तीति । क + वि + लस् + णिच् + एवञ् टाप् अत
इत्वम् ।) वीणाविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
कविवाल्मीकिः, पुं, (कविश्चासौ वाल्मीकिश्चेति ।)
वाल्मीकिमुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥
कवी, स्त्री, (कवि वा डीष् ।) खलीनः । इति मेदिनी
भरतश्च ॥ [जटाधरः ॥
कवीयं, स्त्री, (कवि + स्वार्थे क्चः ।) खलीनः । इति
कवेलं, स्त्री, (कं जलं विलति स्तृणाति । क + विल् +
अण् ।) कुवलयम् । उत्पलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कवोष्णं, स्त्री, (कुत्सितं उष्णं ईषदुष्णं वा ।) ईषदु-
ष्णम् । (यथा रघुः १ । ६७ ।

कशार्हः

"मत्परं दुर्लभं मत्वा नूनमावर्जितं मया ।
पयः पूर्वेः खनिश्चासौ कवोष्णमुपभुज्यते" ॥)
तद्वति चि । इत्यमरः । १ । ४ । ३५ ॥
कथं, स्त्री, (कूयते पितृभ्यः । पित्रुद्देशेन दीयते यद-
न्नादिकम् । कु + "अचो यत्" ३ । १ । ६७ ।
इति यत् ।) पित्रन्नम् । पितृसम्पदानकान्नाम् ।
इत्यमरः । २ । ७ । २४ ॥ (यथा, मनुः १ । ६५ ।
"यस्यास्येन सदाश्रन्ति हव्यानि त्रिदिवौकसः ।
कथानि चैव पितरः किम्भूतमधिकं ततः" ॥
कथानि तु वेदतत्त्वविदे ब्राह्मणाय दातव्यानि
अन्यथा तद्दानं निष्फलं स्यात्तदुक्तं मनौ ३
अध्याये ।
"श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकथानि दातृभिः ।
अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् ॥
एकैकमपि विदांसं देवे पित्र्ये च भोजयेत् ।
पुष्कलं फलमाप्नोति नामन्त्रज्ञानं बह्वनपि ॥
दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
तीर्थं तद्व्यकथानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः ॥
सहस्रं हि सहस्राणामष्टचां यच्च भुञ्जते ।
एकस्तान् मन्त्रवित् प्रीतः सर्वानर्हति धर्मतः ॥
ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कथानि च हवींषि च ।
न हि हस्तावष्टगदिग्धौ रुधिरैर्गैव सुध्यतः ॥
यावतो ग्रसते प्रासान् हव्यकथैश्चमन्त्रवित् ।
तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्तशूलार्थयोगुण्डान् ॥
ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित् तपोनिष्ठास्तथापरे ।
तपःस्याध्यायनिष्ठाश्च कर्मनिष्ठास्तथापरे ॥
ज्ञाननिष्ठेषु कथानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः ।
हव्यानि तु यथान्यायं सर्वेष्वेव चतुर्विपि ॥
एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकथयोः ।
अनुकल्पस्त्रयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥
मातामहं मातुलञ्च स्वकीयं श्वशुरं गुरुम् ।
दौहित्रं विटपतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ॥
येस्तेनपतितस्त्रीवा ये च नास्तिकदृष्टयः ।
तान् हव्यकथयोर्विप्राननर्हन्मनुरब्रवीत् ॥
चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा ।
विपणो न च जीवन्तो वज्र्याः स्युर्हव्यकथयोः" ॥
इत्यादि । विस्तृतिस्तु तत्रैव द्रष्टव्या ॥)
कथबाला, पुं, (कथं बल्यते दीयते अस्मै । कथ +
बल् दाने + सम्प्रदाने घञ् ।) पितृगणविशेषः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, वायुपुराणे ।
"कथबालोऽनलः सोमः यमश्चैवार्थमा तथा ।
अभिस्ताता वरिष्ठदः सोमपाः पितृदेवताः" ॥)
कश, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-
सेट् ।) कशति । इति दुर्गादासः ॥
कशा, स्त्री, (कशति शब्दायते ताडयति वा । कश्
+ करणस्य कर्तृविद्यया कर्तरि अच् टाप् च ।
ताडयत्यनया वा ।) अश्वदेस्ताडनी । इत्यमरः ।
२ । १० । ३१ । कोडा चावुक् इति च भाषा ॥
("जघान कशया मोहात् तदा राक्षसवन्मुनिम्" ॥
इति महाभारते । १ । १७७ । १० ॥) मांस-
रोहिणी । इति भावप्रकाशः ॥
कशार्हः, चि, (कशां अर्हति इति । कशा + अर्ह +

कश्मलं

अण् । कश्माघातयोग्यः । कोड़ा मारिवार उप-
युक्त इति भाषा । तत्पर्यायः । कश्यः २ । इत्यमरः ।
३ । १ । ४४ ॥

कश्मिः, पुं, (कश्मति दुःखं कश्यते वा कश्मति-
शासनयोः । कश् + मृगश्वदित्वात् निपातनात्
साधुः ।) भक्तम् । आच्छादनम् । एकोक्त्यात्रवस्ते
कश्मि इति द्विवचनान्तम् । इति मेदिनी ॥
(श्रुत्या । यथा, भागवते २ । २ । ४ ।

“सत्यां क्षितौ किं कश्मिपोः प्रयासैः” ॥)

कश्ये, स्त्री, पुं, (के देहे शीयते । क + शृ + “केश
एर उ चास्य” । उणां १ । ६० । इति उः एरङ्-
चान्तादेशः ।) एष्टाश्वि । पिठेर दौड़ा इति
भाषा । इति हज्जायुधः ॥ (पुं सि उदाहरणं ।
“किं कुर्वता वराहेण खाद्यन्ते हि कश्येवः” ।
इत्युणाटिकाष्टतमध्वन्यवचनम् ।)

कश्ये, स्त्री, (कश् जलं वातं वा शृणाति । क + शृ +
उणादित्वात् उः । एरङ्चान्तादेशः ।) कश्येका ।
केशुर इति भाषा । इति रत्नामाला ॥
राजनिर्घण्टे दन्त्यसकारवान् पुंलिङ्गोऽप्ययं शब्दः ।
“कश्ये द्विविधं तत्तु महद्राजकश्येकम् ।
मुक्तालतिलघुः स्यात् यत् तच्चिवोटमिति स्मृतम्” ॥
इति वैद्यकम् ॥)

कश्ये, पुं, (क + शृ + उ + एरङ् ।) जम्बुदीपस्य
खण्डविशेषः । इति शब्दमाला ॥

कश्येकं, स्त्री, (कश्ये + स्वार्थे कन् ।) ढगकन्दः ।
केशुर इति भाषा । अस्य गुणाः । गुणत्वम् ।
विष्टम्भकारिणम् । शीतलत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
“तठविसशशुक्रकौश्लादनकश्येकम् ।
शृङ्गाटकं कश्येकं गुरु विष्टम्भ शीतलम्” ॥
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)

कश्येका, स्त्री, (कश्ये + स्वार्थे कन् टाप् च ।)
एष्टाश्वि । इति रत्नामाला । पिठेर दौड़ा इति
भाषा ।

कश्ये, स्त्री, (क + शृ + “केश एरङ्चास्य” । उणां
१ । ६० । इति उः । एरङ्चान्तादेशः ।) ढगकन्दः
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तिः ॥ केशुर
इति भाषा ।

कश्चन, अ, (किम् + चन् इति सुगन्धोपधमतम् ।
पाणिनिमते एयक्पदमिति भेदः ।) कश्चित् ।
इति व्याकरणम् ॥ कोन । केह इति च भाषा ।
(यथा माघः १ । ६ । १ ।

“दमघोषसुतेन कश्चन

प्रतिश्लिः प्रतिभानवानय” ॥)

कश्चित्, अ, (किम् + चित् । पाणिनिमते एयक्
पदम् ।) कश्चन । इति व्याकरणम् ॥ (यथा मेघ-
दूते १ ।

“कश्चित्तान्ता विरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः” ॥)

कश्मलं, स्त्री, (कश् गतिशतनयोः + कल । “कुटि-
कश्मिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य सुट्” ॥ उणां १ । १०८
इति सुट् ।) मूर्च्छा । इत्यमरः । २ । ८ । १०६ ।
(मोक्षः । यथा, गीतायाम् २ । २ ।

“कुतश्चाकश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम्” ॥)

कश्यपः

पापम् । इति शब्दमाला ॥ मलिने त्रि । इति
हेमचन्द्रः ॥

कश्मीरः, पुं, (कश् + “कश्येमुट् च । उणां ४ । ३०
इति ईरन् सुट् च ।) काश्मीरदेशः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥ (अस्य सीमादि रयथा, —शक्ति सङ्ग
मतन्त्रे ७ पटले ।

“शारदामठमारभ्य कुङ्कुमादितटान्तकः ।

तावत् कश्मीरदेशः स्यात् पञ्चाशद्वयोजनात्मकः” ॥)
कश्मीरजन्मा, [न्] पुं, (कश्मीरे कश्मीरदेशे जन्म-
यस्य ।) काश्मीरजन्मा । कुङ्कुमम् । इत्यमरटी-
कायां रायमुकुटः ॥

कश्यं, स्त्री, (कश्यं अर्हतीति । कश् + दन्तादित्वात् ।
५ । १ । ६६ । यत् ।) अश्वमध्यभागः । (कश्यति
अनेन । कश् + बाङ्गलकात् करणे यत् ।) मद्यम् ।
यथा, —मार्कण्डेयपुराणे १०४ । ३ ।

“ब्रह्मणस्तनयो योऽभूत् मरीचिरिति विश्रुतः ।
कश्यपस्तस्य पुत्रोऽभूत् कश्यपानात् स कश्यपः” ॥
कश्यार्हे त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । ४४ ॥

कश्यपः, पुं, (कश्यं सोमरसादिजनितं मद्यं पिब-
तीति । कश् + पा + क । अस्य नामनिबृत्ति-
र्यथा मार्कण्डेयपुराणे १०४ । ३ ।

“ब्रह्मणस्तनयो योऽभूत् मरीचिरिति विश्रुतः ।
कश्यपस्तस्य पुत्रोऽभूत् कश्यपानात् स कश्यपः” ॥
सुनिभेदः । कलागर्भजो मरीचिसुनेरौरसः पुत्रः ।

अस्य भार्या दक्षस्य सप्तदशकन्याः । तासां तत्प-
त्न्याणाञ्च नामानि यथा । अदितेर्देवाः १ दिते-
र्देवाः २ दनोर्दानवाः ३ काष्ठाया अश्वदयः ४
अरिष्ठाया गन्धर्व्याः ५ सुरसाया राक्षसाः ६
इलाया वृक्षाः ७ मुनेरप्सरोगणाः ८ क्रोधवशायाः
सर्पाः ९ ताम्रायाः श्वेनगृध्रादयः १० सुरभेर्गो-
महिषाः ११ सरमायाः श्वापदाः १२ तिमिर्यादो-
गणाः १३ विनताया गरुडाख्यौ १४ क्रोधाङ्गाः
१५ पतङ्गाः पतङ्गाः १६ यामिन्याः शूलभाः १७ ।
इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥

(मार्कण्डेयपुराणमते अस्य त्रयोदशभार्याः ।
यदुक्तं तत्रैव १०४ अध्याये । अदितिः १ दितिः २
दनुः ३ विनता ४ खसा ५ क्रुः ६ मुनिः ७
क्रोधा ८ रिष्ठा ९ इरा १० ताम्रा ११ इला १२
प्रधा १३ । महाभारतमतेऽपि अस्य त्रयोदश
भार्याः । यदुक्तं तत्रैव १ । ६५ । ११—१३ ।

“मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपास्तु इमाः प्रजाः ।
प्रजक्षिरे महाभागा दत्तकन्यास्तयोदश ॥

अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा ।
क्रोधा प्राधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः ।
क्रुश्च मनुजव्याघ्र ! दत्तकन्यैव भारत” ॥

परमेश्वरस्यैव कश्यप इति नामास्ति । यथा,
“तेनैवेमाः सर्वाः प्रजाः उत्पादितास्तस्मात् सर्वा
इमाः प्रजाः काश्यप इत्युच्यन्ते । कश्यपः कस्मात्
पश्यको भवतीति निरुक्त्या पश्यतीति पश्यः
सर्वज्ञतया सकलं जगद्विजानाति सः पश्यः ।
पश्य एव निर्भ्रमतयातिष्ठन्मपि बलु यथार्थं
जानात्वेवातः पश्यक इति । आद्यन्ताक्षरविप-

कषा

यथासिद्धेः सिंहः कृतेस्तर्कुरित्यादिवत् कश्यप
इति हयवर्ट् इत्येतस्योपरि महाभाष्यप्रमाणेन
पदं सिध्यति” ॥ इति दयानन्दकृतायां वेदभाष्यो-
पक्रमशिकायां २६१ सङ्ख्यकपत्रे ॥ कश्यं अज्ञानं
अविद्यामित्यर्थः । तत्पिबति शोषयति नाश-
यति । यद्वा कश्यं विज्ञानघनम् पाति रक्षति
स्वात्मनीति । परब्रह्म । तथा च तापनिश्रुतिः
२ । ११ ॥

“सा ह्योवाच गान्धर्वी ऋषिं वै दुर्व्यासं कोऽयं
ब्रह्मन् ! वा एतस्य प्रजालोकस्य पालयिता भर्ता
वा जगतः । सहोवाच तत्त्ववित् प्रवरो महान्
दुर्व्यासः । तदेव ब्रह्म वा आत्मा एतस्य पाता
हर्ता प्रजानां गोप्ता वावह कश्यपो ह योऽयम-
ज्ञानभोक्ता गान्धर्वि” ॥

कच्छपः । तथा च शतपथब्राह्मणे—

“स यत्कूर्मो नाम । प्रजापतिः प्रजा अष्टजत
यदष्टजताकरोत्तदयदकरोत्तस्मात् कूर्मः कश्यपो
वै कूर्मस्तस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः काश्यपः” ॥
यथा यजुर्वेदे २४ । २७ ।

“अपासुद्रो मासां कश्यपः” । “कश्यपः कच्छपः” ।
इति वेददीधितिः ॥ कश्यं मद्यं पिबतीति ।
कश्य + पा + क । “सुरापः श्यावदन्तः स्यात्” ।
इति वचनात्तथात्वम् । श्यावदन्ते त्रि,
यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे १० । २ । ३५ ।

“प्रष्टेभ्यश्चान्यत् कश्यपकश्यपाचमानवर्जम्” ॥
मृगविशेषः । इति मेदिनी । मत्स्यभेदः । इति
विश्वः ॥

कश्यपनन्दनः, पुं, (कश्यपस्य नन्दनः ।) गरुडः । इति
हज्जायुधः ॥ (देवासुरादयोऽपि ॥)

कष वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा—पर—सर्क—
सेट् ।) कषति । अयमुभयपदीति चतुर्मुञ्जुमरौ ॥
रमानाथरामौ तु इमं परस्मैपदिनं मत्वा उभ-
यपदिनं तालव्यान्तं अन्यं मन्येते । इति दुर्गा-
दासः ॥

कषः, पुं, (कषत्यत्र अनेन वा । कष् + अच् ।) कष-
पट्टिका । कष्टिपातर इति भाषा । तत्पर्यायः ।
शानः २ निकषः ३ । इत्यमरः । २ । १० । ३२ ॥

कषणः, त्रि, (कष्यते विस्त्रायते । कष् + कर्मणि
ल्युट् ।) अपक्वः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पुं,
कषत्यत्र । अधिकरणे ल्युट् । निकषोपलम् ।

यथा, आर्यासप्तशती ४१८ ।

“भूषणतां भजतः सखि ! कषणविशुद्धस्य जात-
रूपस्य” ॥ भावे ल्युट् । स्त्री, कषणूयनम् ।

यथा किराते ५ । ४७ ।

“कषणकम्पनिरस्तमहाहिभिः

क्षयविमत्तमतङ्गजवर्जितैः” ॥

“इहाद्रौ कषणेन कषणूयणेन यः कम्पस्तेन निरस्ता
महाहयो येभ्यस्तैः” ॥ इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

कषा, स्त्री, (कष्यते तापयते अनेन वा । कष् + बाङ्गल-
कात् करणे अच् । ततश्चाप् ।) कषा । इत्यमर-
टीकायां रमानाथः ॥ चावुक् इति भाषा । (यथा
गीतार् ६ । ३७ । ४१ ।

कषायः

‘उद्गान् हयान् खरान् नागान् जघ्नुर्दण्डकषाङ्गुभिः’ ॥
कषाङ्गुः, पुं, (कष + आङ्गुः ।) सूर्यः । अग्निः । इत्यु-
गादिकोषः ॥

कषायः, पुं स्त्री, (कषति कण्ठम् । कष + आयः ।)
रसविशेषः । कषा इति भाषा । पृथिव्यनिलगुण-
बाहुल्यात्तस्योत्पत्तिः । इति शिवदासः ॥

(यथा, मनुः ११ । १५३ ।

‘शुक्ताग्निं च कषायांश्च पीत्वामेध्यान्यपि द्विजः’ ॥

तत्पर्यायः । तुवरः २ तदुक्ते चि । इत्यमरः ।

१ । ५ । ६ ॥ कुवरः ३ तुरवः ४ । इति तट्टीका ॥

अस्य गुणाः । ब्रणारोपणत्वम् । ग्राहित्वम् ।

शोषणत्वम् । वायुकोपकारित्वम् । अतियुक्तस्य

तस्य गुणः । मलमूत्रग्रहाधानहृत्पीडाक्षेपणादि-

रोगकारित्वम् । अन्यच्च ।

‘कषायः शोषणः क्षमी ब्रणपाकार्तिनाशनः ।

कफशोणितवातघ्नी रुक्षः शीतो गुरुस्तथा’ ॥

इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।

‘कषायनामा निरुणद्धि शोषं

वर्णान्तगोदीपनपाचनञ्च ।

सत्त्वापहोऽसौ शिथिलत्वकारी

निधेवितः पाण्डु करोति माचम्’ ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ पाचनादिः । तस्य पूर्ण-

वीर्यं याममेकं तिष्ठति । तत्पर्यायः । काथः २

निर्व्यूहः ३ । स तु पञ्चविधो यथा । खरसः १

कल्काः २ कथितः ३ शीतः ४ पाण्डु ५ । इति

वैद्यकपरिभाषा ॥ * ॥

(‘जिह्वां कण्ठं यस्य नितरां ग्राहकश्चातिसारे

श्लेष्मवाधेरुपशमकरः श्वासकासापहर्ता ।

हिक्कां शूलं हरति नितरां शोधनं स्याद्गुणानां

प्रोक्तशायं समधिकगुणो नाम श्रेष्ठः कषायः’ ॥

इति हारीते प्रथम स्थाने ७ अध्याये ॥

‘कषायो जडयेज्जिह्वां कण्ठस्रोतो विबन्धयत्’ ॥

‘कषायः पित्तकफहा गुरुस्त्रविशोधनः ।

पीडनो रोपणः शीतः क्षेदमेदो विशेषणः ।

आमसंस्तम्भनो ग्राही रुक्षोऽतिलक्प्रसादनः ॥

करोति शीलितः सोऽति विष्टम्भाधानहृद्भुजः ।

टट्कार्षं पौरुषभंश्चोतरोधमलयहान्’ ॥

इति वाभटे सूत्रस्थाने १० अध्याये ॥

‘कषायो रसः संशमनः संग्राही सन्धारणः

पीडनो रोपणः शोषणः स्तम्भनः श्लेष्मरक्तपित्त-

प्रशमनः शरीरक्षेदस्योपयोक्ता रुक्षः शीतो

गुरुश्च ।

स एवं गुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानः आस्यं

शोषयति, हृदयं पीडयति, उदरमाध्मापयति,

वाचां निगृह्णाति, स्रोतांस्यवध्नाति, श्वावत्व-

मापादयति, पौष्टमुपहन्ति, विष्टभ्य जरां

गच्छति, वातमूत्रप्लीषाण्यवगृह्णाति, कर्षयति,

ग्लापयति, तर्षयति, स्तम्भयति, खरविषद-

रुक्षत्वात् पक्षवध-ग्रहापतनकार्हितप्रभृतींश्च

वातविकारानुपजनयतीति’ ॥

‘वैषद्यस्तम्भजाड्यैर्यो रसनं योजयेद्रसः ।

बभ्रातीवचयः कण्ठं कषायः स विकास्यपि’ ॥

कषाया

‘पवन पृथिव्यतिरेकात् कषायः’ ॥

इति चरके सूत्रस्थाने २६ अध्याये ॥

निर्यासः । (यथा, महाभारते अनुशासनपर्वणि ।

‘घृष्टो वटकषायेण अनुलिप्तः प्रियङ्गुणा ।

क्षीरेण षष्टिकान् भुक्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते’ ॥)

विलेपनम् । (यथा कुमारः ७ । १७ ।

‘कर्णार्पितो लोभ्रकषायरुक्षे

गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरै’ ॥

‘लोभ्रस्य रुक्षविशेषस्य कषायेण विलेपनेन’ ॥

इति मल्लिनाथः ॥ अङ्गरागः । इति मेदिनी ॥

कषायः, पुं, (कष + आयः ।) श्लोणाकृष्टः । इति

धरणी ॥ रागः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

(यथा ह्यन्यग्योपनिषदि ।

‘आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा

स्मृतिः । स्मृतिलभ्ये सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्ष-

स्तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति’ ॥

‘तस्मै मृदितकषायाय वार्त्तारादिरिव कषायो

रागद्वेषादिदोषः सत्त्वस्य रङ्गनरूपत्वात् ज्ञान-

वैराग्याभ्यासरूपक्षारेण क्षान्तितो मृदितो विना-

शितो यस्य नारदस्य तस्मै’ ॥ इति भाष्यम् ॥)

कलियुगम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (निर्वि-

कल्पसमाधर्विभ्रमेदः । यथा, वेदान्तसारे समा-

धिकल्पे ८ ।

‘लघ्विच्छेपाभावेऽपि चित्तवृत्तेरागादिवासनया

स्तब्धीभावात् अखण्डवस्त्वनवलम्बनम्’ ॥ तत्रानेक

जन्माभ्यस्तवाह्याभ्यन्तररागाद्यनुभवजनितसंस्कारैः

कलुषीकृतं चित्तं कथञ्चित् अवग्राहिसाधनेनान्त-

र्मुखमपि चैतन्यग्रहणसामर्थ्याभावात् मध्य एव

स्तब्धोभवति यथा राजदर्शनाय स्वग्रहान्निर्गत्य,

राजमन्दिरं प्रविष्टस्य कस्यचित् पुरुषस्य द्वार-

पालनिरोधेन स्तब्धीभावः तथा परित्यक्तवाह्य-

विषयस्य अखण्डवस्तुग्रहणप्रवृत्तस्योद्भूदरागादि-

संस्कारैः स्तब्धीभावादखण्डवस्त्वग्रहणं कषायः ॥)

कषायः, त्रि, (कष + आयः ।) सुरभिः । (यथा मेघ-

दूते ३३ ।

‘प्रत्यघेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः’ ॥)

लोहितः । इति मेदिनी ॥ (यथा कुमारः ३ । ३२ ।

‘चूताङ्गुरास्तादकषायकण्ठः

पुंस्त्रोक्किलो यन्मधुरं सुकूज’ ॥)

रक्तपीतमिश्रितवर्णः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

धवच्छः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कषायकृत्, पुं, (कषायं कषायरागं करोति इति ।

कषाय + कृ + क्तिप् तुगागमश्च ॥) रक्तलोभ्रः ।

इति जटाधरः ॥

कषाययावनालः, पुं, (कषायः रक्तवर्णः यावनालः ।)

तुवरयावनालधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कषाया, स्त्री, (कष + आय टाप् च ।) क्षुद्रदुरा-

लभालता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्यायो-

यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।

‘यासोपवासो दुष्पक्षा धन्वयासः कुनाशकः ।

दुरालभादुरालम्भा समुद्रान्ता च रोदिनी ॥

गान्धारी कच्छुरानन्ता कषाया हरविग्रहा’ ॥)

कस

यिकषातः, त्रि, (कषायो रक्तपीतवर्णादिर्जातोऽस्य ।

कषाय + तारकादित्वात् इतच् ।) क्षतलोहितः ।

(यथा कुमारः ४ । ३४ ।

‘अमुनैव कषायितस्तनी

सुभगेन प्रियगात्रमस्मना’ ॥)

कषायी, [न] पुं, (कषायो विद्यते अस्य । कषाय +

इति ॥) शालवृक्षः । इति जटाधरः ॥ लज्ज-
वृक्षः । खर्जुरीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कषिः, त्रि, (कषति हिनस्ति यः । कष + ‘खनि

कषि’ इत्यादिना इः । उणां ४ । १३६ ॥) हिं-

सकः । इत्युणादिकोषः ॥

कषीका, स्त्री, (कषतीति । कष + ‘कषि दुग्ध्यां

ईकन्’ । उणां ४ । १६ । इति ईकन् + टाप् च ॥)

पक्षिजातिः । यदुक्तं उणादिकोषे ॥

‘कषीका पक्षिजातौ स्यात् दूधिका नेत्रयोर्मले’ ॥

कषेरुका, स्त्री, (कष + एरक् + ततः उः । संज्ञायां

कन् टाप् च ।) कषेरुका । पृच्छास्थि । इत्यमर-

टीकायां रायमुकुटः ॥

कष्टं, स्त्री, (कष्यते इति । कष + भावे क्तः ॥

‘कृच्छ्रगहनयोः कषः’ ॥ ७ । २।२२ । इति नेट् ॥

पीडामाचम् । तत्पर्यायः । पीडा २ बाधा १

यथा ४ दुःखम् ५ अमानस्यम् ६ प्रसूतिशम ७

कृच्छम् ८ आभीलम् ९ । इत्यमरः । १।६।

३ ॥ आबाधा १० वेदना ११ दुःखम् १२ आमा-

नस्यम् १३ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ कष-

कलम् १४ । इति वाचस्पतिः ॥ अर्त्तिः १५

आर्त्तिः १६ पीडनम् १७ बाधनम् १८ आत-

नस्यम् १९ विबाधनम् २० विहेठनम् २१ विधा-

नकम् २२ पीडितम् २३ । इति शब्दरत्नावली ।

काथः २४ अशर्म २५ । इति जटाधरः ॥ (यथा

महानिर्व्याणोत्तात्मज्ञाननिर्णये ।

‘कुर्वीयः सततं कर्म कृत्वा कष्टशतान्यपि ।

तावन्न लभते मोक्षं यावज्ज्ञानं न जायते’ ॥)

कष्टः, त्रि, (कष्यतेऽसौ । कष + कर्मणि + क्तः ।) पी-

डायुक्तः । गहनः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा

मनुः १२ । ७८ ।

‘बन्धनानि च कष्टानि परप्रेष्यत्वमेव च’ ॥

अतिकष्टकरम् । विधादादौप्रयोक्तव्यम् । यथा,

महाभारते १ । १ । २१५ ।

‘कष्टं! युद्धे दशशेषाः श्रुता मे ।

त्रयोऽस्माकं पाण्डवानाश्च सप्त’ ॥)

कष्टकारकः, पुं, (कष्टं करोति उत्पादयति बन्धक-

त्वात् । कष्ट + कृ + कर्मण्यण् । ततः कन् । कष्टं

करोतीति । कृ + श्वल् वा । कष्टस्य कारको वा ।)

संसारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पीडाकरे चि ॥

कष्टस्थानं, स्त्री, (कष्टं कष्टकरं स्थानम् ।) दुःखजनक-

स्थानम् । इति हारावली ॥

कस ज गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आं-परं-सकं

-सेट्-ज्वलादिः ।) ज कासः कसः । विपूर्वोऽयं

प्रफुल्लिभावे । तथा च ।

‘प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लयाकोषविकचस्तुटाः ।

फुल्लश्चैते विकसिते’ इत्यमरः । २ । ४ । ७-८ ।

कस्तूरी

विकसित पङ्कजकलिका । इति दुर्गादासः ॥

कस इ ल ड ध्वंसे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 प्राते च । (अदां-आत्म-सकं-सेट् । इदित् ।)
 इ कांस्यते । ल ड कस्ते हरिः कंसम् । चकारात्
 गतौ च । प्रात इह ध्वंसना । इति दुर्गादासः ॥
 कस ल ड ध्वंसे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-
 प्राते च । आत्म-सकं-सेट् ।) ल ड कस्ते हरिः
 कंसम् । चकारात् गतौ च । प्रात इह ध्वंसना ।
 इति दुर्गादासः ॥

कसः, पुं, (कसति विकसतीति । कस + अच् । कसति
 विकसति स्वर्णादिरत्र वा । कस + आधारे अच् ।)
 कषः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ कथिपातर इति
 भाषा । पूर्वोक्ताधत्वर्थोऽप्यत्र ॥
 (यथा नैषधे २ । ६६ ।

“कसपाषाणनिभे नभस्तले” ॥)

कसनोत्पादनः, पुं, (उत्पादयतीति उत्पादनः । उत्
 + पाटि + ल्युः । कसनस्य कासरोगस्य उत्-
 पादनः नाशकः ।) वासकवृक्षः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥

कसिपुः, पुं, (कशति प्राप्ति दुःखम् । कश गति-
 प्रासनयोः निपातनात् सिद्धम् ।) कशिपुः । अन्नम् ।
 इति जटाधरः ॥

कसेरुः, पुं, (कं प्रहणातीति शृङ्गिहिसायां बाहुलका-
 दुप्रत्यये प्रकृतेरेरडादेशः । निपातनात् शस्य
 सत्वम् ।) कशेरुः । केशुर इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 गुण्डकन्दः २ क्षुद्रमुस्ता ३ कसेरुका ४ शूकरेष्टः ५ ।
 सुगन्धिः ६ सुकन्दः ७ कसेरुकः ८ । अस्य गुणाः ।
 कषायत्वम् । अल्पमधुरत्वम् । अतिकटुत्वम् । रक्त
 पित्तप्रशमनत्वम् । शीतत्वम् । दाहश्रमापहत्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

कसेरुका, स्त्री, (कसेरुव । स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप्) ।
 कसेरुः । एकास्त्रि । इति राजनिर्घण्टः ॥

कसीरं, स्त्री, रङ्गम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य
 पर्यायो यथा,—वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“रङ्गं वङ्गं कसीरं मृदङ्गं पुष्पपिञ्जठम्” ॥)

कस्तूरिका, स्त्री, (कसति गन्धोऽस्याः दूरतः । कस
 + ऊर । तुट् च । स्वार्थे कन् टाप् च एषोदरा-
 दित्वात् साधुः ।) कस्तूरी । इति भूरिप्रयोगः ॥

कस्तूरिका, स्त्री, (कस्तूरी + स्वार्थे कन् टाप् एषोद-
 रादित्वात् साधुः ।) कस्तूरी । इति रत्नमाला ॥
 (यथा, भाषे । ४ । ६१ ।

“कस्तूरिकामृगविमर्दसुगन्धिरिति” ॥

अस्या गुणादयः कस्तूरीशब्दे ज्ञातव्याः । वैद्यक-
 रसेन्द्रसारसंग्रहे वृहत्संस्कारचूडामणिरसे अस्याः
 प्रयोगो यथा “कस्तूरिकाविद्रुमरौप्यकौह” ।
 इत्यादि ॥)

कस्तूरी, स्त्री, (कसति गन्धोऽस्याः । कस + खर्जूरा-
 दित्वात् ऊरः । डीप् तुटि एषोदरादित्वात् साधुः ।)
 मृगस्य नामौजातसुगन्धिद्रव्यम् । तत्पर्यायः ।
 मृगनाभिः २ मृगमदः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । २२ ।
 मृगः ४ मृगी ५ नाभिः ६ मदः ७ । इति भरतः ॥
 वातामोदः ८ योजनगन्धिका ९ । इति रत्नसंज्ञः ॥

कांस्यं

मदनी १० गन्धकेलिका ११ वेधमुख्या १२ मा-
 न्जरी १३ सुभगा १४ बज्जगन्धदा १५ सहस्रवेधी
 १६ श्यामा १७ कामान्धा १८ मृगाङ्गजा १९
 कुरङ्गनाभिः २० ललिता २१ श्यामला २२ मोदिनी
 २३ कस्तूरिका २४ कस्तूरिका २५ नाभी २६
 लता २७ योजनगन्धा २८ मार्गः २९ गन्धबोधिका
 ३० कालाङ्गी ३१ धूपसञ्चारी ३२ मिश्रा ३३
 गन्धपिशाचिका ३४ इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या
 गुणाः । सुरभित्वम् । तिक्तत्वम् । चतुर्द्वित्वम् ।
 मुखरोगकिलासकफदौर्गन्धबन्धालम्भीमलापह-
 त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तपित्तच्छर्दिनाशि-
 त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ तद्देहाः । खरिका १
 तिलका २ कुलत्या ३ पिण्डा ४ नायिका ५ ।
 अपि च ।

“कपिला पिङ्गला कृष्णा कस्तूरी त्रिविधा क्रमात् ।
 नेपालेऽपि च काश्मीरे कामरूपेऽपि जायते ॥
 कामरूपोद्भवा श्रेष्ठा नेपाली मध्यमा भवेत् ।
 काश्मीरदेशसम्भूता कस्तूरी ह्यधमा सृता” ॥
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्यायो गुणा उत्प-
 त्तिश्च यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।
 “मृगनाभिर्दृग्मदः कथितस्तु सहस्रभिः ।
 कस्तूरिका च कस्तूरी वेधमुख्या च सा सृता ॥
 काश्मीरकपिलच्छाया कस्तूरी त्रिविधा सृता ।
 कामरूपोद्भवा श्रेष्ठा नेपाली मध्यमा भवेत् ॥
 कामरूपोद्भवा कृष्णा नेपाली नीलवर्णा गुक् ।
 काश्मीरदेशसम्भूता कस्तूरी ह्यधमा मता ॥
 कस्तूरिका कटुस्तिक्ता क्षारोष्णा शुक्ला गुरुः ।
 कफवातविषच्छर्दिशीतदौर्गन्धशोषहृत्” ॥)

कस्तूरीमल्लिका, स्त्री, (कस्तूरीगन्धयुक्ता मल्लिका ।)
 मृगमदवासा । इति राजनिर्घण्टः ॥

कस्मर्ण, स्त्री, (कश गतिप्रासनयोः + कल + सुट् च ।
 निपातनात् शस्य सः ।) कस्मर्णम् । मोहः । इत्य-
 मरटीकायां रायमुकुटः ॥

कङ्गारं, स्त्री, (कस्य जलस्य हार इव के जले ङादते
 वा इति । क + ङाद + पचाद्यच् एषोदरादि-
 त्वात् साधुः ।) श्वेतोत्पलम् । सुँदि इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । सौगन्धिकम् २ । इत्यमरः १ । १० ।
 ३६ ॥ (कस्तूरम् ३ । गन्धकश्च ४ । इति भाव-
 प्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥ यथा, भागवते
 ४ । ६ । १८ ।

“कुमुदोत्पलकङ्गारशतपत्रवर्द्धभिः” ॥)

तत्पुष्पगुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । शीतत्वम् ।
 पित्तकफरक्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

कङ्गः, पुं, (के जले ङयति शब्दायते स्पृष्टते वा । क +
 ङे + कः ।) वक्पट्टी । इत्यमरः ॥ २ । ५ । २२ ॥

कांसीयं, स्त्री, (कंसस्य विकारः इति च्छः ।) कांस्यम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

कांस्यं, स्त्री, (कंसाय पानपात्राय हितं कांसीयं तस्य
 विकारः इति । “कांसीयपरिसिध्योरिति” । ४ । ३ ।
 १६ ८ यच् कस्य लुक् च । यदा कंसमेव इति स्वार्थे
 यच् प्रत्ययः ।) ताम्ररङ्गमिश्रितधातुः । काँसा इति
 भाषा । तत्पर्यायः । कंसम् २ कंसास्थि ३ ताम्राङ्गम्

काकः

४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सौराष्ट्रकम् ५ घोषम् ६
 कांसीयम् ७ वज्रलोहकम् ८ दीप्तिलोहम् ९
 घोरघुघ्यम् १० दीप्तिकांस्यम् ११ कांस्यम् १२ ।
 अस्य गुणाः तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । चतुर्द्वितका-
 रित्वम् । वातकफविकारनाशित्वम् । रुक्षत्वम् ।
 कषायत्वम् । खचित्कारित्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् ।
 पाचनत्वम् । पथ्यत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्त्र-
 रसत्वम् । विशदत्वम् । लेखनत्वम् । सारकत्वम् ।
 पित्तनाशित्वम् इति राजवल्लभः ॥ टण्डदेहायुर्द्वि-
 कारित्वम् । इति सुखबोधः ॥

(“उपधातुर्भवेत् कांस्यं द्योस्तरणिः कृष्णोः ।

कांस्यस्य तु गुणा ज्ञेयाः स्वयोनिमृदा जनेः ।

संयोगजप्रभावेण तस्यान्येऽपि गुणाः सृताः ॥

कांस्यङ्गघातन्तिक्तोष्णं लेखनं विशदं सरम् ।

गुरुनेत्रहितं रुक्षं कफपित्तहरम्परम्” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥)

तत्प्रोधनमारणमाह ।

“अनेनैव विधानेन कांस्यं विड्गन्धलेपितम् ।

मारयेद्दुद्धिमान् वैद्यो मृतं भवति चूर्णवत्” ॥

अप्यत्र ।

“द्विद्वारं पञ्चलवर्णं सप्तधास्त्रेण भावयेत् ।

कांस्यारकुटपत्राणि तेन कज्जलेन लेपयेत् ।

बद्धा गजपुटे पचाच्छुद्धिमायाति नान्यथा” ॥

अन्यत्र ।

“ताम्रवच्छेधनं कृत्वा ताम्रवन्मारयेद्बुधः” ॥

अन्यत्र ।

“कज्जलीं तत्समां दत्त्वा मर्दयेन्निम्बुकर्मतैः ।

एवं पुटत्रयेणैव निरुत्यं भस्म जायते” ॥

इति सुखबोधः ॥

कांस्यकारः, पुं, (कांस्यं तत्पार्त्रं करोतीति । कांस्य
 + कृ + अण् ।) कंसकारः । इति जटाधरः । काँ-
 सारि इति भाषा ।

कांस्यनीलः, पुं, (कांसेन कृतः नीलः ।) अन्नभेदः ।
 नीलतुल्यम् । तत्पर्यायः । मूषातुल्यम् २ हेम-
 तारम् ३ वितुन्नकम् ४ इति हेमचन्द्रः ॥ (कांस्यो-
 द्भवाञ्जनवल्लीः इति विग्रहे वाच्यलिङ्गत्वम् । यथा,
 गोः रामायणे ४ । ३६ । २३ ।

“कांस्यनीलो हरिर्नीलः कोटिभिर्दृशभिर्दृष्टः” ॥

क्षचित् कांस्यनील इति पाठः ॥)

काकं, स्त्री, सरतवन्धः । (काकस्य समूहः इति
 सङ्घात् अण् ।) काकसमूहः । इति मेदिनी ॥
 (ईषत्कं जलम् कोः कादेशः । ईषज्जलम् । इति
 व्याकरणम् ॥)

काकः, पुं, (कायते शब्दायते । के शब्दे “इण्भीका-
 पाश्रत्यतिमर्चिभ्यः कन्” । उणां-३ । ४३ । इति
 कन् ।) खनामख्यातपक्षिविशेषः । काग् इति
 भाषा । तत्पर्यायः । करटः २ अरिष्टः ३ बलि-
 पुष्टः ४ सङ्कतजः ५ भ्रातृः ६ आत्मघोषः ७
 परभृत् ८ बलिभुक् ९ वायसः १० । इत्यमरः
 । २ । ५ । २० ॥ वातजवः ११ बजः १२ दीर्घायुः १३
 सूचकः १४ कृष्णः १५ ग्रामीणः १६ पिशुनः १७
 कटखादकः १८ द्विकः १९ कागः २० । इति

काकः

जटाधरः ॥ काकः २१ धूलिजङ्घः २२ निमित्त-
कृत् २३ कौशिकारिः २४ चिरायुः २५ मुखरः
२६ खरः २७ महालोचः २८ चिरङ्गीवी २९
चलाचलः ३० करटकः ३१ नागवीरकः ३२ गाढ-
मैयुनः ३३ लुण्टाकः ३४ आवकः ३५ रत-
न्वरः ३६ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अस्य
शाकुनं काकचरित्रम् । तद्व्यथा ।

“अथोच्यते काकवत् कृतानां
मूर्द्धि स्थितं शाकुनभाषितानाम् ।
अचिन्तितवेदितकार्यसिद्धिं
पूर्वादि काष्ठाप्रहरक्रमेण ॥
ये ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः
काका भवन्त्यन्यत्र पक्षमास्ते ।
वर्णाद्विभक्त्या कृषिभाषिताभ्यां
सदाभियुक्तैरुपलक्षणीयाः ॥
वृहत्प्रमाणो गुरुदीर्घतुण्डो
दृढखरः कृष्णवपुः स विप्रः ।
पिङ्गाक्षनीलाक्षविभिन्नवर्णः
स्यात् क्षत्रियस्त्रीक्षारवोऽतिशूरः ॥
यः पाण्डुनीलः सितनीलचक्षु-
र्नात्यर्थरूपो रटितश्च वैश्यः ।
मस्रश्च विभूर्निष्कारणशब्दः
शूद्रः कृष्णकृष्णलो निरुक्तः ॥
विरुद्धसूत्रास्यतनुर्विशङ्को
यः कन्दरादीप्तनवं विभर्त्ति ।
स्थिरारवः स्वेष्टसमेतबुद्धिः
काकोऽन्यजातिः खलु पक्षमोऽत्र ॥
द्रोणाभिधः कृष्णवपुर्द्विजो यो
ग्राह्यः स काकः खलु मुख्यवृत्त्या ।
तस्माद्विप्रे प्रयामगलो निरीक्ष्यः
श्वेतश्च निन्द्योऽद्भुतदर्शनोऽसौ ॥
विप्रः स्फुटे जल्पति पृच्छमाने
न्यूनं ततः क्षत्रियजातिराहुः ।
आख्यातिवैश्यस्त्वधिवानेन
ब्रवीति शूद्रो बलिदानलोभात् ॥
प्रभं कृतं जल्पति कृष्णवर्णः
सदा समस्तं विहगोऽन्यजातिः ।
सद्यस्त्रिसप्ताहदशाहपक्षैः
पञ्चापि काकाः फलदाः क्रमेण ॥
शान्ते प्रदीप्ते च रटन् विहङ्गः
शुभप्रदो दीप्तपराङ्मुखः सन् ।
न क्वापि रौद्रो रटितः प्रशस्तः
सर्वत्र शान्तो मधुरश्च रक्तः ॥
दीप्तस्थितो यः परुषस्वरेण
विरौति दीप्ताभिमुखः स कार्यम् ।
निष्पाद्य निर्वाणयते च सन्ध-
ग्दीप्तोन्मुखः शान्तरवो हि सिद्धौ ॥
शान्तप्रदीप्ताभिमुखो विधाय
शब्दं प्रविश्याथ पुनः प्रदीप्तम् ।
यो रौति काको मधुरस्वरेण
हृत्वा विरुद्धं स ददाति सिद्धिम् ॥
विधाय दीप्ताभिमुखो विरावं

काकः

ततः प्रशान्ताभिमुखो विरौति ।
यो वायसोऽसौ विनिहन्त्यसम्बन्ध-
कार्याणि सर्वाणि पुनः करोति ॥
सूर्योदये पूर्वदिशि प्रशस्त-
स्थाने स्थितो योऽभिमुखं विरौति ।
नाशं रिपोश्चिन्तितकार्यसिद्धिं
स्त्रीरत्नलाभं स करोति काकः ॥
भ्रातृः प्रभाते यदि वज्रभागे
विरौति तिस्रन् रमणीयदेशे ।
शत्रून् प्रणश्यत्यचिरादिशङ्कः
प्रयति योषित्समवाप्यते तत् ॥
खवन् प्रभाते दिशि दक्षिणस्यां
काकः समावेदयतेऽतिदुःखम् ।
रोगार्तिभृत्यं परुषस्वरेण
रम्येण चेष्टागमयोषिदाप्तिम् ॥
नैर्ऋत्यभागे यदि च प्रभाते
करोति काकः सहसा विरावम् ।
क्रूरं ततः कर्म समभ्युपैति
दूतागमो मध्यमिका च सिद्धिः ॥
प्रातः प्रतीच्यां यदि रौति काको
भुवं तदा वर्धति वारिवाहः ।
स्त्रीवस्त्रभूभृत्युदगागमश्च
कलिः कलत्रेण समं तदा स्यात् ॥
भ्रातृस्य शब्दे पवनालयस्ये
वस्त्राग्नयानाभिमतागमाः क्षयः ।
पाश्यागमः प्राक्तनवृत्तिनाशः
स्यादन्यदेशे गमनं स्वदेशात् ॥
दिश्यन्तरस्यां सुखः प्रभाते
निरीक्षमाणो बलिभुग् नराणाम्
ददाति दुःखं भुजगाश्च भीतिं
दरिद्रतां नष्टधनेष्टलाभम् ॥
दिशीश्वव्यां यदि रौति काक
आगच्छतस्तद्विगतान्यजाती ।
व्याधेर्निमित्तं प्रियवस्त्रलाभो
भवेत्तदा रोगबलेऽवसानम् ॥
ब्रह्मप्रदेशे स्थितवायसस्य
प्रभातकाले मधुरस्वरेण ।
अभीष्टितार्थागमनं भुवं स्यात्
स्वामिप्रसादो ब्रविणस्य लाभः” ॥
इति वसन्तराजे दिक्प्रहरे सूर्योदयः ॥ * ॥
“पूर्वत्र यामे प्रथमे सशब्दः
काको भवेच्चिन्तितकार्यसिद्धौ ।
अभीष्टलोकागमनं तथास्या-
न्नार्थलाभो नियतं नराणाम् ॥
आग्नेयभागे यदि चाद्ययामे
स्त्रीलाभविद्देषिवधौ भवेताम् ।
कृतान्तभागे बलिभुग् विरावः
स्त्रीलाभसौख्यप्रियसङ्गकारी ॥
नैर्ऋत्यकोशे प्रिययोषिदाप्ति-
र्मिष्टाशनं सिध्यति चिन्तितोऽर्थः ।
दिशि प्रतीच्यां विरते भवेता-
मभ्यर्थनीयागमनाम्बुदृष्टी ॥

काकः

वायव्यकोशे करटः शुभः स्यात्
वृषप्रसादोऽध्वगदर्शनं च ।
सौम्ये च भीक्षुस्वरणोक्तवार्ता
सौम्या च वार्ता धनलाभवार्ता ॥
ईशानदेशेऽभिमतं तेन शंस-
स्त्रासो जताशाद् बह्वलोकसङ्गः ।
ब्रह्मप्रदेशे सुखकामभोगः
सम्मानसम्पदब्रविणस्य सिद्धिः” ॥
इति प्रथम प्रहरेः ॥ * ॥
“प्राच्यां द्वितीये प्रहरे विरावैः
काकस्य कश्चित् पथिकोऽभ्युपैति ।
चौराद्वयं व्याकुलता च बह्वी
जायेत काचिन्महती च शङ्का ॥
जताश्वदेशे नियतं कलिः स्यात्
प्रियागमाकार्यानयोषिदाप्तिः ।
याम्ये तु दृष्टिर्महती च भीतिः
प्रियस्य चेष्टस्य समागमः स्यात् ॥
रक्षोदिशि प्रागभयं तदा स्युः
स्त्रीभोज्यलाभाखिलरूपप्रयाशाः ।
भवेत् प्रतीच्यां प्रबलावलाप्ति-
र्योगागमो वृद्धि कुवर्धनश्च ॥
समीरभागे ध्वजचौरसङ्को
दूतागमस्त्रीभिर्नितामलाभः ।
सौम्ये गणेशागमनं जयश्च
रम्ये रवे चौरभयं त्वरश्च ॥
महेश्वराशविशतस्त्रकाक-
श्चौराभिसन्नासविरुद्धवार्ताः ।
ब्रवीति रूक्षैरटनैररुक्षैः
सदार्थगुर्व्यागमनं जयश्च ॥
ब्रह्मप्रदेशे प्रहरे द्वितीये
काकः सुशब्दो वृषपतिप्रसादम् ।
मिष्टान्नभोज्यश्च ददाति पुंसां
करोत्यसौ चौरभयं कुशब्दः” ॥
इति द्वितीयप्रहरेः ॥ * ॥
“शुक्रां विरुद्धः प्रहरे तृतीये
वृद्धिं तथा चौरभयं ब्रवीति ।
कृष्णस्तु राजागमनं जयश्च
करोति यात्रां शुभकार्यसिद्धिम् ॥
अग्नेर्विभागेऽभिभयं कलिश्च
विरुद्धवार्ता विपला च यात्रा ।
भवेद्विरुद्धैर्बलिभुग्विरावै-
र्जयादिवार्ता च भवेद्विशुद्धिः ॥
काकुभवाद्यां कुरुतेऽतिदुःखं
रोगं तथाप्रागमनं विहङ्गः ।
क्षुद्राणि कार्याणि च यान्ति सिद्धिं
सर्वाणि तन्मुख्यतया नराणाम् ॥
क्रथाददेशे जलदागमः स्या-
न्निष्ठाग्नलाभो रिपवो न सन्ति ।
शूद्रागमः स्वामिविरुद्धवार्ता
भवन्ति यात्रासु च कार्यनाशः ॥
स्याद् पश्चिमे नष्टधनस्य लाभो
दूराध्वयानं सुहृदागमश्च ।

काक

योधागमोऽभीष्टजयादिवात्ता
यात्रासु रम्ये रटितेऽर्थसिद्धिः ॥
वातालये दुर्दिनमेव वात्ता
चौराभिनयार्थसमागमश्च ।
सक्तोषवात्ता वरयोषिदाप्ति-
र्यात्रा रवे स्यान्मधुरे प्रशस्ता ॥
यामे तृतीये विरवन्त्युदीच्यां
कार्यार्थलाभो नृपसेवकानाम् ।
भोज्यप्रवृद्धौ शुभदा च वात्ता
प्रयाणकं वैश्यसमागमश्च ॥
दिश्यन्धकारेः कुरुते सुशब्दं
भोव्यं जयं हानिकली कुशब्दम् ।
ब्रह्मप्रदेशे तिलतण्डुलाभ्यां
भोव्यं च ताम्बूलयुतं ददाति” ॥
इति तृतीयप्रहरः ॥ * ॥
रेन्द्रां तुरीयप्रहरेऽर्थलाभो
भूमौशूनाभयवृद्धिरोगाः ।
वज्रेर्विभागे भयरोगमृत्युः
शिशुगमो वायसरासितेन ॥
याम्ये रवे तस्करवैरिभीती
स्यातां विशिशुगमरोगमृत्युः ।
स्यात् यातुधान्यां महती प्रवृद्धि-
रभीष्टसिद्धिः पथि चौरवृद्धम् ॥
दिशि प्रतीक्षां प्रहरे चतुर्थे
द्विजातिरभ्येति ततोऽर्थलाभः ।
आयाति योषिद्विजयाम्बुदृष्टिः
सिद्धिः प्रयागे नृपतेर्वरश्च ॥
वायव्यभागे करटस्य शब्दै-
रायाति योषित् प्रियमानिनी या ।
भुवं प्रवासे दिनसप्तकेन
श्रीप्रागमः स्यात् गमने कृते च ॥
कुवेरभागे पथिकोऽभ्युपैति
ताम्बूललाभः कुशलस्य वात्ता ।
वैश्याद्धनामिस्तुरगादिरूढा
यात्राविरुद्धे म्रियते च रोगी ॥
स्यागौ स्थितश्चेद् बलिभुग् विरौति
सुवर्णवात्ता सरजो विनाशः ।
ब्रह्मप्रदेशे प्रहरे चतुर्थे
वात्ता भवेन्मध्यमिका च सिद्धिः” ॥

इति चतुर्थप्रहरः ॥ * ॥

“यद्वाचितं प्राक्कुनिकैर्विमिश्रं
शुभाशुभं दिक्प्रहरक्रमेण ।
तत्राशुभं यच्छति दीप्तशब्दः
श्रेयस्कारः शान्तरवश्च काकः ॥
रम्यं रवं दीप्तदिशि प्रसर्पन्
शान्तां दिशं भूरि फलं ददाति ।
तदैव तुच्छं वितरत्यसौ वै
दीप्तस्थितः पश्यति दीप्तकाष्ठाम् ॥
यथोपदिष्टं फलमत्र दुष्टं
तथैव तद्दीप्तदिशि स्थितः सन् ।
ध्वाङ्गोऽधिरूढो विरवन् करोति
निरीक्षमाणः ककुभं प्रदीप्तम् ॥

काक

काकः प्रशान्ताभिमुखोऽतितुच्छं
दीप्ताश्रितो दुष्टफलं ददाति ।
शाखाश्रितः शान्तदिगोच्छयेन
रुद्धारवोऽल्पं कथयत्यनिष्टम् ॥
शान्तस्वरः शान्तककुप्प्रदेशे
तिष्ठन् प्रदीप्तां ककुभश्च पश्यन् ।
ददात्यभीष्टं फलमेवमल्पं
दीप्तां स पश्यन्तु तदेव तूर्णम् ॥
आकारचैष्टारवभागविद्या-
श्चत्वारि काष्ठादिनयोः क्रमेण ।
सदाभियुक्ताश्च निरूपयन्ति
यस्माच्च ते काकरुतं मनुष्याः” ॥
इति काकरुते दिक्चक्रप्रकरणम् ॥ * ॥

“वर्षाकालमधिकृत्य किञ्चन
प्रोचते बलिभुजो यथाक्रमात् ।
आलपायकविचारसुन्दरं
शकुनं सकलशकुनोत्तमम् ॥
वैशाखमासे निरुपद्रवेषु
द्रुमेषु काकस्य शुभाय नोडम् ।
निन्देषु शुक्लेषु सकलद्वेषु
द्रुमेषु दुर्भिक्षप्रयायहेतुः ॥
प्रशस्तवृत्ते यदि पूर्वशाखा-
माश्रित्य काकेन कृतं कुलायम् ।
तद्वृष्टिरियाशकुनप्रमेदो
नीरोगता स्याद्विजयश्च राज्ञः ॥
आग्नेयशाखारचिते च नीडे
स्याद्वृष्टिरियास्ति भयं कलिश्च ।
दुर्भिक्षप्रवृद्धवदेशभङ्गो
भवन्ति रोगाश्च चतुष्पदानाम् ॥
याम्यासु शाखासु च वायसेन
नीडे कृतेऽल्पं जलपातमाहुः ।
याधिप्रकोपं मरणं समन्ता-
दन्नक्षयं शत्रुविरोधिताश्च ॥
नैर्ऋत्यशाखारचिते च नीडे
यस्माच्च नैर्वर्षति वर्षकाले ।
पोडा मृगां विध्वरचौरभीति-
दुर्भिक्षवृद्धानि भवन्त्यवश्यम् ॥
नीडे कृते पश्चिमवृद्धशाखा-
माश्रित्य काकैः कथिता च वृष्टिः ।
नीरोगतास्तेमसुभिक्षवृद्धि-
सम्पत्त्यमोदाश्च भवन्ति लोके ॥
वायव्यशाखासु कृते च नीडे
प्रभूतवाताल्पजलाश्च मेघाः ।
सुर्मूषिकोपद्रवशस्याश-
पक्षद्वयोद्देगमहाविरोधाः ॥
कौवेरशाखामधिकृत्य नीडे
कृते भवेत् प्रावृष्टि वृष्टिरिष्टा ।
भवन्ति च क्षेमसुभिक्षसौख्य-
नीरोगतावृद्धिसमृद्धयोऽस्मिन् ॥
ईशानशाखासु च वृष्टिरस्या
वैरं प्रजानामुपसर्गदोषः ।
स्याद्वायवानां कलहप्रवृत्ति-

काक

र्मर्त्यादया हृयत एष लोकः ॥
वृक्षाग्रनीडे त्वतिवर्षकाले
मध्ये पुनर्मध्यमतोयपातः ।
तुच्छापि वृष्टिर्न प्रवत्यधस्तात्
स्फुटं दिशोक्तं न दिशः स्फुटत्वम् ॥
अवृष्टिरोगादिभयादिवृद्धिं
विद्याच्च भूमौ बलिमुक्कुलाये ।
शुक्ले च वृत्ते डमराग्नशाशौ
प्राकाररन्ध्रेषु भयं प्रभूतम् ॥
निम्नप्रदेशे तरुकोटरे वा
वल्लीकरश्चैव त्रतित्वपीड ।
काकस्य नीडे रुगवृष्टिदोषै-
र्भवन्ति शून्या नियमेन देशाः” ॥
इति वसन्तराजे काकरुतप्रकरणम् ॥ * ॥
अथकाकावृष्टिविचारः ।
“एकं भवेद्वायव्यमधिसंक्षं
द्वितीयकं मारुतकं तृतीयम् ।
रेन्द्रं तथा नाम चतुर्थमेव-
मग्नानि काक्वाः परिकीर्त्तितानि ॥
काक्या भवेद्वायव्यमग्निकं चेत्
एव्ही तदा नन्दति सर्वशस्यैः ।
मन्दप्रवर्षोऽनलसंक्षेपेऽप्ये
नोत्तस्य बीजस्य भवेत् प्ररोहः ॥
जातानि शस्यानि समीरणेऽप्ये
खादन्ति कीटाः शनभाः सुकायाः ।
क्षेमं सुभिक्षं सुखिता धरित्री
स्यादैन्द्रजेऽप्येऽभिमता च सिद्धिः” ॥
इत्यष्टमप्रकरणम् ॥ * ॥

“यात्रा निमित्तानि च कीर्त्तयामः
सकलजानां शकुनानि तानि ।
विज्ञाय यानि प्रजहात्यनर्था-
नर्थाश्च सर्वान् कुरुतेऽध्वनीनः ॥
सुक्ते बलिं पक्षिषु मन्त्रपूतं
त्वं प्राणिषु प्राणिषु वर्षलक्षम् ।
गुप्तेन च स्त्रीं भजसे नमोऽस्तु
तुभ्यं खगेन्द्राय सकलजनाय ॥
विशोक्य काकं विनिवेद्य तस्मै
मन्त्रेण पूजां दधिभक्तयुक्ताम् ।
उदीर्य कार्यं निजमध्वगेन
विशोकनीयं शकुनं तदर्धम् ॥
वामेन शब्दं मधुरं विसृजन्
व्रजंस्ववामेन करोति काकः ।
सर्वार्थसिद्धिं पुनरागमश्च
शुभप्रदेशे तु तदन्यरूपः ॥
प्रदक्षिणं संप्रविधाय माग
वामेन काको विनिवर्त्ततेऽसौ ।
यातुः करोतीहितकार्यसिद्धिं
क्षेमश्च शीघ्रं पुनरागमश्च ॥
वामे कलं रौतुनोमयायी
यो वायसोऽसौ सकलार्थसिद्धौ ।
स्यातां क्रमाद्विज्ञावामशब्दौ
सिद्धौ विरुद्धौ विपरीतभूतौ ॥

काक

एष्टे विरावं मधुरं विमुञ्च-
 ननुव्रजंश्चापि मतो हिताय ।
 प्रायेण यातारमनुव्रजन्तः
 सर्वेऽपि काकैः कथिता विहङ्गाः ॥
 कृत्वा रवं यः पुरतः प्रयाति
 उपस्थितो यो मुदमादधाति ।
 कण्डूयते यः स्वशिरोऽङ्घ्रिणासौ
 पुंसां तदाभीष्टफलं ददाति ॥
 स्तम्भे गजानां नियतं गजाभिं
 गजेऽधिरूढः पृथिवीपतित्वम् ।
 तुरङ्गमे वाहनभूमिनाभं
 करोति काको विजयं ध्वजेन ॥
 प्रणयनाभं विजयं च कूपे
 क्षिप्रं नदीरोधसि कार्यसिद्धिम् ।
 पूर्णं घटेऽङ्गे च धनातिवृद्धिं
 ध्वाङ्गोऽधिरूढः कुरुते सशब्दः ॥
 प्रासादधान्योऽप्यहर्मापृष्ट-
 निष्पन्नस्यावनिशालनादौ ।
 ध्वाङ्गोऽधिरूढो धनसाधनाय
 रौति श्रियं यच्छति यमरावः ॥
 एष्टे पुरो वा यदि गोमयस्थो
 तथा वटाद्येषु तरुवपीड ॥
 स्थितो खन् भोजनपानमिष्टं
 विष्टां च कुर्वन् वितरत्यवश्यम् ॥
 अन्नाद्यविष्टाफलमूलपुष्प-
 मत्स्यादिभिः पूर्णमुखः सदैव ।
 संदृष्टमात्रोऽभिमतार्थसिद्धौ
 मिष्टान्नभोज्याय सदैव काकः ॥
 नारीशिरःपूर्णघटस्थितस्य
 काकस्य शब्देऽर्चिताधनाभिः ॥
 शय्याधिरूढस्य च तस्य शब्देः
 समागमः स्यात् सुजनेन सार्द्धम् ॥
 गोपृष्ठदूर्वातरुगोमयेषु
 तुण्डानि घर्षन्नवलोकिताये ।
 आहारमन्यस्य तथा ददानो
 ददाति भोज्यं बलिभुविप्रिजम् ॥
 धान्यं यवं वा दधि वापि चाज्यं
 विरौति पश्यन्निधिलाभकारी ।
 करोति नाभं पुरतः स दृष्टो
 यस्यास्ति वल्लोऽद्यमप्यशुक्लम् ॥
 दृष्टेषु रम्याङ्गुरपत्रपुष्प-
 च्छायाफलाद्येषु सक्त्यजस्य ।
 शब्देन सिध्यन्त्यसक्त्यजराणां
 सदैव सर्वाणि समीहितानि ॥
 प्रशान्तनादः शिखरे तरुणां
 स्त्रीसङ्गसौख्यं करटोऽभिधत्ते ।
 धान्यादिकूटेषु तथा न्नलाभो
 गोपृष्ठगो गोवनिताधनाभिम् ॥
 क्षेमं विधत्ते करभस्य एष्टे
 खरस्य एष्टेरिभयं वधश्च ।
 क्रोडस्य एष्टे वधमर्थलाभं
 तस्यैव एष्टे घनलम्पट्के ॥

काक

सद्यो ज्वरं सैरिभपृष्ठसंस्थो
 मृताङ्गसंस्थो मरणं करोति ।
 कार्यक्षतिं रिक्तघटस्य संस्थः
 काकः कलिं काष्ठमधिष्ठितश्च ॥
 यो दक्षिणं कूजति दक्षिणेन
 प्रयाति दक्षाम्बिमुखोऽभ्युपैति ।
 यो याति एष्टे प्रतिबोमगत्या
 कृतारवः पातयते स रक्तम् ॥
 वामे खो दक्षिणतस्ततो यः
 सोऽनर्थहेतुर्बलिभोजनस्य ।
 वामप्रदेशे प्रतिबोमयानं
 विप्राय लाभो गृह्य एव तेन ॥
 प्रयाति एष्टे यदि दक्षिणेन
 कृतारवस्तनुधिरं पुरः स्यात् ।
 वल्लीवरचादि च यो गृह्येत्वा
 प्रदक्षिणं याति स सर्पभीत्यै ॥
 गोपृष्ठवल्लीकक्षतास्यदक्ष
 खन् भवेत् सर्पविलोकनाय ।
 स्यान्मृगवेऽङ्गारचितास्थिसंस्थः
 काकः प्रकुर्वन् करचर्वणं च ॥
 खन् पुरो हानिरुजौ करोति
 मृत्युं पुनर्निहुरपृष्ठशब्दः ।
 प्रसाध्य रिक्तं वदनं य आस्ते
 सर्वत्र निन्द्यो बलिभोजनोऽसौ ॥
 वामोऽप्यह्मयातभयं मृतिं वा
 संताडयित्वा रसचर्मखण्डम् ।
 चञ्चास्थिभङ्गं ध्रुवमस्थिभङ्ग-
 बन्धे वधं जल्पति युध्यमानः ॥
 वामोऽपि रोगं कुरुते विशुक्ले
 तिक्तेऽपि दृष्टे कलिकार्यनाशौ ।
 पक्षौ विधुन्वन् विगर्वश्च रूक्षं
 सकण्ठके मृत्युमुपाददाति ॥
 वधो भवेद्भूहभमशखे
 बन्धो लताभिः परिवेष्टिते स्यात् ।
 रम्ये तरौ कण्ठकयुक्तवृक्षे
 सदा भवेतां कलिकार्यसिद्धौ ॥
 कृष्णाधिरूढो न रवेण यायात्
 प्रयाति चेत् स्यात् खलु रक्तपातः ।
 अश्वस्तरं भृशुगकाष्ठकूप-
 भस्मादिसंस्थो विनिहन्ति कार्यम् ॥
 वल्लीवरचाकचशुक्लकाष्ठ-
 चर्मस्थिजीर्णांस्वरवल्कलानि ।
 अङ्गाररक्तोत्पलकर्पराणि
 दृष्टानि चेत् काकमुखे तदानीम् ॥
 पुण्यक्षयः पापसमागमश्च
 महद्भयं रोगसमुद्भवश्च ।
 बन्धो वधः सर्वधनापहार
 इत्यादिकं स्यात् पथि मन्दिरे च ॥
 उज्ज्वलनखचलपक्षयुग्मः
 काकः कुनादो विदधाति मृत्युम् ।
 कायायुधच्छत्रघटास्थियान-
 वार्दित्रकाष्ठादिककुट्टकानि ॥

काका

सङ्गोचितैकाङ्गिभूपेतवित्तो
 दीप्तस्वरो भास्करमीक्षते च ।
 काष्ठादिकं कुट्टयतेऽथवा यो
 युद्धाधिकानर्थकरः खगोऽसौ ॥
 तुण्डेन पिच्छं विलिखन् रवेण
 यो रौति तूर्णं निरीक्षते कम् ।
 एकेन पादेन तथोपविष्टो
 ब्रूते स बन्धं पुरतो जनस्य ॥
 विङ्गोभयो न्यस्यति यस्य मूर्द्धि
 तस्यानलत्रासराजौ भवेताम् ।
 यस्यास्थिखण्डं विष्टजयसौ तु
 प्रयाति तूर्णं नगरीं यमस्य ॥
 ब्रह्मप्रदेशे विखन् यियासोः
 कलत्रदोषं जनयत्यवश्यम् ।
 मनुष्यमातङ्गतुरङ्गमाणां
 शिरोऽधिरूढो निधनाय तेषाम् ॥
 नदीतटे वाथ रटमट्यां
 खरस्वरो यात्रभयाय गन्तुः ।
 नैवातुरः कापि मतो हिताय
 न दुष्टचेष्टो वितनोति शान्तिम् ॥
 यात्रोद्यमे सैन्यवधाय काको
 दृष्टो रथे सायन्मस्तकेषु ।
 आयाति यस्याभिमुखो बलस्य
 युद्धोद्यमे तस्य पराजयः स्यात् ॥
 समुद्रकङ्कैः कटके नृपस्य
 काकैः प्रविष्टैः पिशितं विनापि ।
 संयुध्यमानैररिभिः समं स्या-
 न्महाहवः सन्धिरयुध्यमानैः ॥
 चिह्नध्वजश्चक्रकृताधिरोहः
 समुद्यतं शत्रुबलं प्रमथन् ।
 आजौ जयं जल्पति भूमिपानां
 कृतध्वनिः क्षीरतरौ च काकः ॥
 गतिस्वरौ वायससंप्रयुक्तौ
 प्राच्यां फलाद्योदितवैपरीत्यात् ।
 एवं जगोऽप्याचरति प्रभूतौ
 यथोदितं तत्र तथागमार्थम् ॥
 दिग्यामचक्रोऽपि शुभाशुभानि
 फलानि यानि प्रतिपादितानि ।
 प्रतिष्ठमानस्य भवन्ति यानि
 तथाविधानीति वदन्ति तज्ज्ञाः ॥
 इति काकरते यात्राप्रकरणम् ॥ * ॥
 “स्थानस्थितानां कथयन्ति काका-
 स्त्रेयाविशेषेण शुभाशुभानि ।
 प्रबोधिताः प्राक्तनकर्मभिर्ये
 तत्क्षक्षणाय क्रियते प्रयत्नः ॥
 निष्कारणं संवलिता खन्तो
 ग्रामेऽज्जनाशाय भवन्ति काकाः ।
 रोधश्च चक्राकृतयो वदन्ति
 सव्यापसव्यभ्रमणाद्वयश्च ॥
 विघातमाज्ज्वलवर्गसंस्था
 राज्ञो खन्तो जनताविनाशम् ।
 लोकश्च चक्षुश्चरणप्रहारै-

काक

रुहेजयन्तः परचक्रवृद्धिम् ॥
 यः स्नाति धूल्यान्तु विलोक्य रौति
 वृष्टिं समाशंसति वायसोऽसौ ।
 जलस्थलप्राणिविपर्ययेण
 वर्षासु वृष्टिं भयमन्यदा तु ॥
 मध्यं दिने वेष्टानि यस्य काको
 विरौति रौद्रं विधुनोति वाङ्मे ।
 हरन्ति चौरा द्रविणानि तस्य
 ध्रुवं तथाप्यो भवति प्रमादः ॥
 रुवन्नट्टस्तुण्णपूर्णवत्तो
 ऊताशभीतिं करटः करोति ।
 स्यात् प्रस्थितस्याप्यथवा स्थितस्य
 दुःखं प्रभूतं दिवसत्रयेण ॥
 छायासु लाभं भुवि भूमिलाभं
 विघ्नं जले ग्रावणि कार्यनाशम् ।
 करोति काको विरुवन्नरस्य
 प्रास्थायिनः स्थानगतस्य वापि ॥
 दारप्रदेशे रुधिरानुलिप्तो
 विरौति काकः शिशुनाशनाय ।
 पक्षौ विधुन्वन् विरुवन् रूढं
 शान्ते च दीप्ते भवने न शस्तः ॥
 भूयस्तथोर्द्धं प्रविधाय पक्षौ
 काकः कुनादं प्रलयं करोति ।
 कुडोऽधिष्ठः करटान्तरश्च
 रोगेण मृत्युं कुरुते गराणाम् ॥
 इत्ये हते वापहृते खगेन
 विनाशलाभावपि तादृशस्य ।
 रक्तास्य पीते रजतस्य शुक्ले
 चौरस्य कार्पासमये भवेताम् ॥
 प्रप्ते हते रोगविनाशबुद्ध्या
 हन्यासु रोगं सुरुवः प्रदीप्ते ।
 शान्ते प्रदेशे करटश्चिरेण
 बल्यारवो रोगमपाकरोति ॥
 प्रप्ते शुभे शान्तदिगाश्रयस्थः
 शान्तस्वरो यः शुभमादधाति ।
 यो वायसस्तं शुभदं वदन्ति
 तद्यत्तये व्यत्ययहेतुवत्तः ॥
 विरौति कुम्भे मणिकेऽथवा यः
 स गर्भवत्याः सुतजन्महेतुः ।
 उडुीयते कण्टकिनीश्च शाखा-
 मादाय राजागमनाय काकः ॥
 अन्नादिविष्ठापिशितादिभिर्यः
 पूर्णाननोऽभीष्टफलप्रदोऽसौ ।
 मन्त्रादिसिद्धौ बणिजादिलाभे
 शक्तो विवाहादिविधौ च काकः ॥
 इष्टार्थदोऽन्नादिकवाहनस्य-
 ष्ठत्रादिसंस्थस्तदवामकारी ।
 बध्नागमं जल्पति तोरणस्थो
 हृद्यार्थदो हृद्यतरुस्थितश्च ॥
 वायसः कुलकुलध्वनिं यदा
 व्याहरेद्भवनसंमुखं तदा ।
 अभ्युपैति पथिकस्तदा ध्वनिं

काक

सर्वकार्यशुभदं वदत्यसौ ॥
 इदं त्विहोत्पातयुगं पृथिव्यां
 महाभयं शाकुनिका वदन्ति ।
 यदायसो मैथुनसन्निविष्टो
 दृश्येत यदा धवलः कदाचित् ॥
 उद्देगविदेयभयप्रवास-
 धनक्षयव्याधिभयप्रहाराः ।
 बुद्धिप्रणाशकुलताप्रवादा
 नृणां भवन्त्यद्भुतदर्शनेन ॥
 शमाय तत्सूचितदुःखराशेः
 स्नानं वहिस्तत्क्षणेव कुर्यात् ।
 आत्मीयशक्त्या च सदक्षिणानि
 दिजाय दद्यात् वसनानि तानि ॥
 नयेदहःशेषमपुण्यहान्या
 शयीत भूमावकृताम्रभक्षः ।
 हविष्यभोजी न भजेच्च नारीं
 दिनानि सप्त त्रिगणानि यावत् ॥
 अकाकघातव्रतमादधीत
 बलिं च दद्याद्बलिभोजनेभ्यः ।
 स्नात्वा प्रभाते विदधीत शान्तिं
 दद्यात् खशक्त्या द्रविणं गुणिभ्यः ॥
 देशे तु यत्राद्भुतमेतदुप-
 मालोक्तं तत्र समापतन्ति ।
 अष्टदिग्भिर्द्विभयोपसर्ग-
 चौराभिश्चन्द्रवधर्मनाशाः ॥
 कर्मणि तस्योपशमाय राजा
 प्रवर्त्तयेत् शान्तिकपौष्टिकानि ।
 अन्नाद्यगोभूमिवस्तूनि दद्यात्
 युद्धं विदध्यान्न च यावदब्दम् ॥
 इति काकवते स्थानस्थितप्रकरणं पञ्चमम् ॥ *

अथ खरविचारः ।

“ककामिति क्षेमविधो विगावः
 केकामितोष्ठाशनयानहेतुः ।
 करोति कूं कूमिति चार्थलाभं
 कं कं ध्वनिः काञ्चनलाभमाह ॥
 के केमिति स्त्रीवरयोषिदायै
 भोगाय कां कामिति शब्दितः स्यात् ।
 अपत्यलाभः कु कु इत्यनेन
 गन्तुः फलं केकव इत्यनेन ॥
 कौ कोमितिदं शुभलाभकारि
 कुं कुं निनादः प्रियसङ्गमाय ।
 कां कूमिति कामिति च त्रयोऽभी
 कां कामिति द्वौ च रवौ रणाय ॥
 कां कामिति कौमिति च द्विरक्तं
 कूं कूमिति कौ कुकु कू इतीदम्
 रत्नं प्रदिष्टं मरणाय नृणां
 गन्तुः प्रणाशं कुरुते खगाख्यः ॥
 क्री क्रीमितिोष्ठाशनाशनाय
 ज्वलज्वलेत्यभिभयाय शब्दः ।
 कीकीति कोकाविति यः कथञ्चिन्-
 मुहुर्मुहुः स्यात् स मतो वधाय ॥
 स्यात् का इतीदं विफलं सदैव

काक

मित्राप्तये स्यात् क इतीदृशश्च ।
 काका इतीदं तु विघातकारि
 करोति काको वदति खतुष्टौ ॥
 आहारदोषाय च काकटीति
 स्यादाकुलं कुक्कुनिभं रणाय ।
 केकेध्वनिष्काकुटि किं टिकीति
 त्रयं त्विदं स्यात् पुरदृशणाय ॥
 यत् का इति त्रिस्तदनुस्वरेण
 शब्दद्वयं स्यान्महते रणाय ।
 कामित्ययं वाहननाशनश्च
 ददाति हर्षं कुक्कुर्वितीदम् ॥
 यत्का इतीदं विरुतं सुदीर्घ-
 कृतस्वरेणोच्चरितं प्रमादात् ।
 उत्साहहीनः अमदैत्ययुक्तः
 स वायसः कार्यविनाशनाय ॥
 सामिधं वक्वकोति भोजये-
 दारयेत् कलिकलीति रासनम् ।
 अभ्युपैति खररूढभाषिते
 प्रोषितः श्वश्रवारवे श्वः ॥
 स्यात् कलिः कवकवध्वनौ नृणां
 जायते कणकणाध्वनौ खरः ।
 आत्रजेत् कुलुकुलध्वनौ प्रियः
 सौदनं कटकटध्वनौ दधि ॥
 एवं प्रकारा बहवोऽपरेऽपि
 प्रशान्तदीप्तावलिभोजनानाम् ।
 भवन्ति शब्दाः खलु तेषु केचि-
 दस्माभिरुक्ताः खलु जलणीयाः” ॥
 इति काकवते खरप्रकरणं षष्ठम् ॥ * ॥
 “हितं नरेभ्यो मुनिभिः पुराणे-
 र्ज्ञानं यदुक्तं बलिपिण्डयुक्ता ।
 तदुच्यते संप्रति येन काका
 वदन्ति नित्यं बलिनामतुष्टाः ॥
 अदक्षिणस्यां दिशि यत्र काकै-
 र्युतो भवेत् क्षीरतरः प्रभृतौ ।
 गत्वा निरुत्तेऽहनि तत्र कांका
 निमन्त्रणीया बलिपिण्डमाज्ये ॥
 प्रातस्ततः क्षीरतरोरधस्ता-
 दिशोऽथ लिखेत् सह गोमयेन ।
 भूमिप्रदेशे चतुरस्रमस्य
 मध्येऽर्चयेत् ब्रह्मसुरारिभानून् ॥
 इन्द्राधिवैखतयातुधान-
 जलेशवायुदविशेषशम्भून् ।
 अभ्यर्चयेदष्टसु दिक्षु भक्त्या
 क्रमेण चाष्टावपि लोकपालान् ॥
 नमोयुतेः सप्रणवैश्च सर्वा-
 न्निजाभिधानैः प्रयतो मनुष्यः ।
 अर्घासनानेपनपुष्पधूप-
 नैवेद्यदीपाक्षतदक्षिणाभिः ॥
 आब्रह्मकाकांस्तरसन्निविष्टा-
 नाध्याय तत्राक्षतमन्त्रयुक्ता ।
 ततस्तदर्थं बलिमाज्यसिद्धं
 मन्त्रेण दद्यात् दधिपिण्डयुक्तम्” ॥

काक

मन्त्रः। इन्द्राय यमाय वरुणाय धनदाय भूतवाय-
साय बलिं गृह्णातु मे स्वाहा ॥

“उदीर्यं कार्यं स्वमथावस्थत्
ततः प्रदेशे करटस्य चेष्टाः
स्पृष्टीकृताङ्गानि शुभाशुभार्थं
सलक्षयेन्निखलपाणिपादः ॥
पूर्वेण खादन् सुखवित्तवृद्धिं
करोति वहेर्दिशि वक्त्रिभोतिम् ।
काकोऽर्धनाशं दिशि दक्षिणस्यां
नैर्ऋत्यगो दिग्बरक्षयदियः ॥
जलेशदेशेऽभिमतार्थसिद्धि-
र्वायोर्दिशीति प्रभवाल्पवृष्टिः ।
सौम्ये सुखारोग्यसमीहितार्थ-
मीशानदेशे वितरत्यभीष्टम् ॥
बलौ विलुप्ते करटः समन्तात्
कार्यं विमिश्रं परिभावनीयम् ।
बलिं विकीर्यपि न भक्षयन्ति
काकास्तदानीं भयदा भवन्ति ॥
क्षीरद्रुमारामचतुष्पदेषु
सरित्समीपे चिदशालयेषु ।
देवो बलिभूतदिनाष्टमीषु
कुल्लाषदध्योदनतण्डुलाद्यैः” ॥

इति काकरते पिण्डप्रकरणं सप्तमम् ॥ * ॥

“पिण्डत्रयस्याय विधानमेत-
दाख्यायते यत् किल नारदाद्यैः ।
दृष्टं मुनीन्त्रैश्च शुभं शुभं
यथावदस्मिन् कथयन्ति काकाः ॥
गत्वा शुभेऽङ्गि प्रहरे चतुर्थे
देशेषु पूर्वप्रतिपादितेषु ।
नरेण पिण्डत्रयभोजनार्थं
काकाः प्रयत्नेन निमन्त्रणीयाः ॥
ततः प्रभाते ह्यपलिप्य भूमिं
तस्याश्च पूर्वोदितमन्त्रयुक्त्या ।
ब्रह्माच्युतेशाण्डिलोकपाशः
काकाश्च पुंसां क्रमतोऽर्चनीयाः ॥
दध्योदनाद्यैर्विहितं प्रवेश्य
पिण्डत्रये मण्डलकस्य मध्ये ।
अभ्यर्चयेदक्षतपुष्पधूपै-
र्मनोहरैर्यत्नपरो मनुष्यः ॥
तेषु क्षिपेत् प्राग्दिगनुक्रमेण
पिण्डेषु हेमप्रथमे द्वितीये ।
रूप्यं तथा लौहजवं तृतीये
शेषं कुर्याद्बलिपिण्डतुल्यम् ॥
त्रिःसप्तकृत्वो विनिवेश्य पिण्डे
पिण्डा निवेश्या बलिभोजनेभ्यः ।
मन्त्रोक्तमावाहनतोषितेभ्यः
कार्यं विचार्यापसरेत्तत्तच्च” ॥

मन्त्रः। ॐ हिवि टिमि विटि काकचाण्डालाय
स्वाहा । इति पिण्डाभिमन्त्रणार्थम् ॥ ॐ ब्रह्मणे
विश्वाय काकचाण्डालाय स्वाहा । काकाङ्गानमन्त्रः ॥

“काकेन भुक्ते ससुवर्णपिण्डे
क्षयं नरेणोत्तममात्मकार्यम् ।

काक

भुक्ते सख्ये खलु मध्यमं स्याद-
भुक्ते सखौहे त्वधमं प्रदियम् ॥
विवादवाग्विज्यविवाहवृष्टि-
क्षेमाश्च वित्ताः क्षुधभोगरोगाः ।
संग्रामसेवावृत्तकार्यदेशा
इत्यादयोऽस्मिन् परिभावनीयाः ॥
चेष्टामवामां विदधाति याति
प्रदक्षिणं दक्षिणपक्षमुच्चैः ।
ग्रीवां तथोच्चं कुरुते सशब्दः
स्थानं मनोज्ञं श्रयति द्रुमश्च ॥
एवंविधां यो विदधाति चेष्टां
पिण्डं समादाय शुभं खगोऽसौ ।
अभीष्टकार्यादधिकं करोति
चेष्टाविपर्ययासतयान्यथात्मम् ॥
पिण्डं समादाय यदि प्रधानं
शान्तं दिशं गच्छति काकपक्षी ।
पूर्वं फलं तत् कुरुते नराणां
विकीर्षिते वस्तुनि यत्र तत्र ॥
काको गृहीत्वा यदि मुख्यपिण्डं
प्रयाति दीप्तां ककुभं तदानीम् ।
अत्युत्तमं कार्यफलं प्रदर्श्य
ततः समस्तं विनिहन्त्यवश्यम् ॥
द्वितीयकं यद्यपहृत्य पिण्ड-
मुद्धूयते शान्तदिगाश्रयेण ।
फलं तदानीं शुभदं नराणाम्
याप्यं खगो जल्पति कार्यजातम् ॥
काके समादाय जघन्यपिण्डं
याते प्रदीप्तां ककुभं वदन्ति ।
कार्यं जघन्यादधिकं जघन्यं
स्यान्मध्यमं मध्यमपिण्डभागे” ॥

इति वसन्तराजे पिण्डत्रयप्रकरणमष्टमम् ॥ * ॥

“महर्षयो वायसशाकुनस्य
वदन्ति सारादपि सारभूतम् ।
पिण्डाष्टकं यत्तदशेषमेत-
दाख्यायते कार्यविनिश्चयार्थम् ॥
शुभेऽङ्गि काकानधिवास्य सायं
पिण्डाष्टकं भोक्तुमथ प्रभाते ।
तत्कालयोग्यानि समस्तवस्तू-
न्यादाय यायाद्वहिरप्रमत्ताः ॥
एकान्तदेशे तदुपाश्र्वभूमौ
भृङ्गोमयाभ्यामुपलेपितायाम् ।
सत्पञ्चगव्येन ससुक्ष्मितायां
सौम्योपहारैरुपशोभितायाम् ॥
विधाय पूजां कुलदेवतानां
मध्ये ततोऽष्टसपि दिक्षु देयम् ।
भक्तेन सर्पिर्दधिमिश्रितेन
पिण्डाष्टकं प्राग्दिगनुक्रमेण ॥
पक्षीन्वज्रान्तकराक्षसेन्द्रान्
विष्णुं विरिञ्चिं धनदं महेशम् ।
पूर्वादिक्काष्ठाक्रमयोजितेषु
न्यसेत् क्रमादष्टसु पिण्डकेषु ॥
नमोऽनुतेस्तान् प्रणवश्च सर्व्या-

काक

स्ततोऽर्चयेत्तन्निजनाममन्त्रैः ।
अर्घ्यासनालेपनपुष्पधूपै-
र्नैवेद्यदीपाक्षतदक्षिणाभिः ॥
अभ्यर्चितेभ्यो विधिगोदितेन
पिण्डाष्टकं तत् ददतु द्विजेभ्यः ।
मन्त्रेण संमन्त्र्य निवेदनार्थं
कार्यं विचिन्त्यापसरेच्च किञ्चित्” ॥
अथ मन्त्रः । ॐ नमः खगपतये गरुडाय
द्रोणाय पक्षिराजाय स्वाहा ॥
“द्रोणाङ्कसमं पिण्डं गृह्णाण त्वमशङ्कितः ।
यथादृष्टं निमित्तं च कथयस्वाधमे स्मृतम् ॥
काकेन पिण्डे प्रथमे गृहीते
तिष्ठन् ब्रजन् वापि भवेत् कृतार्थः ।
उद्देशशोकौ विफलः प्रयागे
हानिः कलिर्वा भवति द्वितीये ॥
यान्ये रगापद्मयन्त्रवः स्युः
पिण्डे चतुर्थे विजयो रणेषु ।
स्यादैषावेऽभीष्टमकष्टसार्थं
भवेत् प्रवासो विफलश्च षष्ठे ॥
नास्तीह तन्निश्चयमेव कार्यं
भुक्ते न यत् सिध्यति सौम्यपिण्डे ।
सन्तापशोकौ विफला च यात्रा
पिण्डेऽष्टमे वायसमक्षिते च ॥
पिण्डं न गृह्णात्यथवा न भुङ्क्ते
चक्षुर्नखैर्विद्धिपति द्विजो यः ।
कार्येषु सर्वेषु स न प्रशस्तो
ब्रवीति घोरं समरं स पुंसाम्” ॥

इति वसन्तराजे काकरते पिण्डाष्टकप्रकरणं
नवमम् ॥ * ॥

“आद्यं पञ्चाशता द्वाभ्यां वृत्तैर्दिकचक्रमीरितम् ।
काकालयपरीक्षा च द्वितीये दशभिस्त्रिभिः ॥
वृत्तैस्त्रिभिरुत्तीये च काकाष्टकनिरूपणम् ।
द्वात्रिंशतिशता वृत्तैर्यात्रा तुर्थे प्रकीर्तिताः ॥
वृत्तानि विंशतिस्त्रीणि स्थानं स्याप्ये च पञ्चमः ।
खरप्रकरणं षष्ठं वृत्तैर्द्वादशभिस्ततः ॥
एकादशभिराख्यानं बलिसंज्ञश्च सप्तमम् ।
पिण्डत्रयविधानाय चतुर्दशभिरष्टमम् ॥
पिण्डाष्टकविधानाय नवमे यदुदाहृतम् ।
अन्यप्रकरणं तच्च वृत्तान्येकादशैव तु ॥
वसन्तराजशाकुने सदागमार्थशोभने ।
समस्तसत्त्वकौतुके विचारितोऽत्र वायसः” ॥ * ॥
समुदायेन १८२ वृत्तानि । इति वसन्तराजशाकु-
नान्तर्गतवायसशाकुननामकाकचरित्रं समाप्तम् ॥
काकमांसगुणाः दोषक्षयापहृत्य चक्षुर्हितत्वम् ।
दृढत्वम् । बलायुर्द्वितकारित्वम् । लघुत्वम्
दीपयत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“काकः कोकिलशूकरास्त्वथ खरो-
द्वाश्चादयो भक्षुका
व्यालाः सौरभयो वृकप्रभृतयो
ये चान्यजीवा नृणाम् ।
मण्डूकाश्च सरीसृपादिकगणा
यूका कलिङ्गाश्च ये

काकज

कोकः सारसशारिका शुक्र इमे
भक्ष्या न शस्तास्तथा ॥

गृहचटकचकोराः काकजात्याश्च श्रेणाः
पिकशुकविषष्टङ्कोभङ्गदायूकल्वाः ।
जलकरटकपोता पोतकी खड्गरीटाः
कलविकमशकाद्या यूकपिङ्गादयोऽन्ये ॥

एते भक्ष्या नैव भक्ष्या न चेष्टा
ये चाप्यन्येऽजातनामागजजाश्च ।
अन्ये चापि आपदा ये च निन्द्या-
स्ते चाखाद्या वर्जिताश्चात्र सर्वे ॥

इति हारीते प्रथमस्थाने । ११ अः ॥

“काकजङ्गा कुरुरचाभसाशश्रवायूकचिह्निते-
नग्नप्रभृतयः प्रसङ्गाः ॥

“एते सिंहादिभिः सर्वे समाना वायसादयः ।

रसवीर्यं विषकेषु विशेषाच्छेषिणे हिताः” ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अः ॥ पीठसर्पी ।

खोंडा इति भाषा । दीपविशेषः । परिगागभेदः ।

वृक्षविशेषः । शिरोऽवच्छादनम् । इति हेमचन्द्र-

भेदिनीकरौ ॥ तिलकः । अतिष्ठः । इति शब्द-

रत्नावली ॥

काककङ्कः, स्त्री, (काकप्रियः कङ्कः ।) चीनकः । इति
हेमचन्द्रः ॥

काककला, स्त्री, (काकस्य कला अङ्गं जङ्गावयवः
तद्वत् अङ्गं यस्याः ।) काकजङ्गावृक्षः । इति
जटाधरः ॥

काकग्री, स्त्री, (काकं हन्तीति । काक + हन् + टः
टित्वात् डीप् ।) महाकरङ्गः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

काकचिन्ता, स्त्री, (काकवर्णा चक्षा प्रान्तभागः फले
यस्याः । एषोदरादित्वात् साधुः ।) गुह्या । इति

शब्दरत्नावली । कूच इति भाषा । (गुह्याशब्दे-
ऽस्या विवरणं बोध्यम् ॥)

काकचिन्ता, स्त्री, (काकवर्णा चक्षा प्रान्तभागः फले
यस्याः । एषोदरादित्वात् साधुः ।) गुह्या । इति

शब्दरत्नावली ॥

काकचिन्ता, स्त्री, (काकचिन्ता + वा डीप् ।) गुह्या ।
इत्यमरः । २ । ४ । ६८ ॥ (अस्याः पर्यायो भाव-

प्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । यथा,—

“श्वेता रक्ताश्चैव प्रोक्ता कृष्णानां चापि सा स्रुता ।
रक्तासा काकचिन्ता स्यात् काकानन्ती च रक्तिका ।
काकादनी काकपीलुः सा स्रुता काकवल्ली” ॥

गुह्याशब्दे विवरणान्तरं ज्ञेयम् ॥)

काकच्छदः, पुं, (काकस्य छदः पक्ष इव छदो यस्य ।)
खड्गनपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥

काकच्छदिः, पुं, खड्गनपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(खड्गरीटशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

काकजङ्गा, स्त्री, (काकस्य जङ्गेवाकृतिर्यस्याः ।)
खनामस्यातद्वृक्षविशेषः । केडया ठेङ्गा इति

भाषा । तत्पर्यायः । काकाङ्गोर काकाङ्गी ३ काक-
नासिका ४ । इति शब्दरत्नावली । छपीवलः । इति

रत्नमाणा ॥ भ्राङ्गजङ्गा ६ काकाङ्गा ७ सुलोमशा
८ पारावतपदी ९ दासी १० नदीकान्ता ११ ।

काकति

अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कृमिप्रण-
कप्रबाधिर्याजीर्यजीर्याविषमज्वरनाशित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥

(“काकजङ्गा बला श्यामा ब्रह्मदण्डो जटाञ्जलिः ।
एन्निपर्णी त्वपामार्गस्तथा भृङ्गरजोऽष्टमः ॥

एवामन्यतमं मूलं पुण्येणोद्भूय यत्नतः ।
रक्तसूत्रेण संवेष्ट्य ब्रह्मैकादिकं जयेत्” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥

मसौति लोके । अस्याः पर्याया गुणाश्च यथा,—

“काकजङ्गा नदीकान्ता काकतिक्ता सुलोमशा ।
पारावतपदी दासी काका चापि प्रकीर्तिता ॥

काकजङ्गा हिमा तिक्ता कषाया कफपित्तजित् ।
निहन्ति ज्वरपित्ताखज्वरकण्डूविषकिमीन्” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

गुह्या । इति रत्नमाणा ॥

काकजम्बू, स्त्री, (काकवर्णा जम्बूः ।) भूमिजम्बूः ।
क्षुद्रजम्बूः । इति शब्दमाणा । वनजाम् इति

भाषा ॥

काकजम्बू, स्त्री, (कं जलं अकृति आश्रयत्वेन गृह्या-
तीति । क + अकृ + अण् + टाप् च । काका

जम्बूः । यदा काकवर्णा जम्बूः ।) जम्बूप्रभेदः ।
तत्पर्यायः । काकफला २ नादेयी ३ काकवल्लीभा

४ भृङ्गेष्टा ५ काकनीला ६ भ्राङ्गजम्बूः ७ धन-
प्रिया ८ । अस्या गुणाः । कषायत्वम् । अस्तत्वम् ।

पाके मधुरत्वम् । गुरुत्वम् । दाहश्रमातिसार-
नाशित्वम् । वीर्यवृद्धिजनप्रदत्वञ्च । इति राज-

निर्घण्टः ॥

काकणं, स्त्री, (कु ईषत् कणति निमीलति इति ।
अच् काक्यं गुह्याफलं तददाकृतिरस्यास्तीति

कृष्णरक्तचिह्नितत्वादस्य तथात्वम् ।) कुष्ठविशेषः ।
तस्य लक्षणम् । यथा,—

“यत् काकणन्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम् ।
त्रिदोषलिङ्गं तत्कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति” ॥

इति माधवकरः ॥ (“काक्यं तीव्रदाहशक्तम् ॥

“पूर्वं रक्तञ्च कृष्णञ्च काकणन्तीफलपुष्पम् ।
कुष्ठलिङ्गैर्युतं सर्वैर्नैकवर्णं ततो भवेत् ॥

दोषभेदीयविहितैरादिशेस्त्रिङ्गकर्मभिः” ॥

इति वाभटे निदानस्थाने १४ अः ॥

“काकणन्तिका वर्णान्यादौ पक्षात् सर्वकुष्ठ-
लिङ्गसमन्वितानि पापीयसां सर्वकुष्ठलिङ्गसम्भवे

नानेकवर्णानि काकणानीति विद्यात् ।
इति निदानस्थाने ५ अः । चरकेशोक्तम् ॥)

काकणन्तिका, स्त्री, (कु ईषत् कणन्ती निमीलन्ती ।
कन् निमीलने शट् डीप् कोऽकादेशः । ततः कन्

टाप् च एषोदरादित्वात् साधुः ।) गुह्या । इति
रत्नमाणा । कुँच् इति भाषा ॥

(“यत्काकणन्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम्” ।
इति चरके चिकित्सास्थाने ७ अः ॥)

काकतिक्ता, स्त्री, (काकमांसवत् तिक्ता इति मध्यपद-
लोपि समासः ।) काकचिन्ता । इति रत्नमाणा ।

कुँच् इति भाषा । (अस्याः पर्यायो यथा,—
“काकजङ्गा नदीकान्ता काकतिक्ता सुलोमशा ।

काकप

पारावतपदी दासी काका चापि प्रकीर्तिता” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

काकतिन्दुकः, पुं, (कं जलं अकृति इत्यण् । काकः
तिन्दुकः काकवर्णो वा तिन्दुकः काकप्रियस्तिन्दुका

वा ।) वृक्षविशेषः । माकाङ्गा केन्दु । माकाङ्गो
गाव् । काकतेन्दु इति च भाषा । तत्पर्यायः । का-

केन्दुः २ कुणकः ३ काकपीलुकः ४ । इत्यमरः
। २ । ४ । ६६ ॥ काकपीलुः ५ काकाङ्गः ६ काक

स्कूर्जः ७ काकाङ्गः ८ काकवीजकः ९ । अस्य
गुणाः । कषायत्वम् । अस्तत्वम् । गुरुत्वम् ।

वातविकारनाशित्वञ्च । पक्वस्य तस्य गुणाः ।
मधुरत्वम् । किञ्चित्कफकारित्वम् । वान्तिपित्त-

नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (काकाङ्गशब्दे-
ऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

काकतुण्डः, पुं, (काकतुण्डस्येव वर्णोऽस्त्यस्य । अर्श-
आदित्वात् अच् ।) काकाङ्गुरः । इति हेमचन्द्रः ॥

काकतुण्डिका, स्त्री, (काकतुण्डस्येव वर्णः फलांशोऽस्याः
इति ठन् । स्त्रियां टाप् च ।) काकचिन्ता । गुह्या ।

इति हज्जायुधः ॥

काकतुण्डो, स्त्री, (काकं ईषदुःखं तुण्डते नाशयतीति ।
तुङ् इ बध् + अण् । गौरादित्वात् डीष् ।)

राजरीतिः । राजपित्तञ्च इति भाषा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (काकतुण्डस्येवाकृतिर्विद्यते ऽस्याः ।

अर्श आदित्वादच् । गौरादित्वात् डीष् ।) वृक्ष-
विशेषः । कौआङ्गोडी । इति हिन्दी भाषा ।

तत्पर्यायः । काकादनी २ काकपीलुः ३ काक-
शिम्बी ४ रक्तका ५ भ्राङ्गादनी ६ वक्रशल्या ७

दुर्मोहा ८ वायसादनी ९ भ्राङ्गनखी १० वायसी
११ काकदन्तिका १२ भ्राङ्गदन्ती १३ । अस्य

गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । द्रव-
त्वम् । रसायनत्वम् । वातदोषहरित्वम् । रुचि-

कारित्वम् । पलितस्तम्भित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

काकध्वजः, पुं, (काकमीषज्जलं वास्यं ध्वज इवास्य ।)
वाङ्वाग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काकनामा, [न्] पुं, (काकस्य नाम नाम यस्य ।)
वक्रवृक्षः । इति रत्नमाणा । (काकशीर्षशब्दे-

ऽस्य विवरणं बोध्यम् ।)

काकनासः, पुं, (काकस्य नासाया वर्णः इव फले यस्य ।)
विकण्टकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकनासा, स्त्री, (काकस्य नासा इव फलमस्याः ।)
काकजङ्गावृक्षः । इति जटाधरः ॥ (अस्याः पर्याया

गुणाश्च यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।
“काकनासा तु काकाङ्गी काकतुण्डफला च सा ।

काकनासा कषायोश्चा कटुका रस पाकयोः ।
कफघ्नी वामनीतिक्ता शोथार्शः श्वित्रकुष्ठहृत्” ॥

काकनासिका, स्त्री, (काकनासा ततः स्तार्थे कन्
टाप् अत इत्वम् ।) काकजङ्गावृक्षः । इत्यमरः ।

२ । ४ । ११८ ॥ रक्तविवृत् । इति राजनिर्घण्टः ।

काकपक्षः, पुं, (काकस्य पक्ष इव आकारोऽस्त्यस्य ।
काकपक्ष + अच् ।) मत्स्यकपार्श्वद्वये केशरचना-

विशेषः । काण्पाटा जम्बी इति च भाषा ।

काकव

तत्पर्यायः। शिखण्डकः २। इत्यमरः। २। ६।
६६॥ शिखण्डकः ३ शिखण्डः ४। इति तट्टीका।
(यथा, रघुः। ११। १।

“कौशिकेन स किल क्षितीश्वरो
राममध्वरविधातशान्तये।

काकपक्षधरमेव याचित-
स्तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते”॥)

काकपदः, पुं, (बन्धस्य काकपदवदाकारवत्त्वात्
काकपद इव आकृतिरस्यस्य।) रतिबन्धविशेषः
तस्य लक्षणम्। यथा,—

“पादौ द्वौ स्नानयुग्मस्यौ क्षिप्त्वा लिङ्गं भजे जघ्।
कामयेत् कामुकीं कामी बन्धः काकपदो मतः”॥
इति रतिमञ्जरी॥

काकपर्णी, स्त्री, (काक इव कृष्णं पर्णं यस्याः। गौरा-
दित्वात् ङीष्।) मुद्रपर्णी। इति भावप्रकाशः॥
“मुद्रपर्णी हिमा रूक्षा तित्ता खादुश्च शुक्रला।
चक्षुष्या क्षतशोथघ्नी याहिणी ज्वरदाहनुत्।
दोषत्रयहरी लब्धौ ग्रहणशोऽतिसारजित्”॥
इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डप्रथमभागे॥

काकपीलुः, पुं, (काकप्रियः पीलुः।) काकतिन्दुकः।
काकतुण्डोऽथेतुगुणा। इति राजनिर्घण्टः। (पर्या-
योऽस्य यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे।
“श्वेतां रक्तोच्चटा प्रोक्ता कृष्णा चापि सा स्मृता।
रक्ता सा काकचिच्छी स्यात् काकानन्ती च रक्तिका।
काकादनी ककापीलुः सा स्मृता काकवल्लरी”॥
विशेषविवरणमस्य च गुणाशब्दे ज्ञेयम्॥)

काकपीलुकः, पुं, (काकपीलु + संज्ञायां कन्।)
काकतिन्दुकवृत्तः। इत्यमरः। २। ४। ३६।
माकडाकिन्दु इति भाषा॥

काकपुच्छः, पुं, (काकस्य पुच्छ इव पुच्छो यस्य।)
कोकिलः। इति शब्दरत्नावली॥

काकपुष्टः, पुं, (काकेन पुष्टः। कोकिल्या हि निजाण्ड-
स्फोटनाशक्ततया काकाण्डं तन्नीडात् निक्षिप्य
तत्र स्वकीयाण्डं स्थापयित्वा काकद्वारा स्थापय-
पोषणात् यस्य तथात्वम्।) कोकिलः। इति
त्रिकाण्डशेषः॥

काकपुष्पं, स्त्री, (काकवत् कृष्णं पुष्पमस्य।) गन्ध-
पर्णम्। इति राजनिर्घण्टः॥

काकफलः, पुं, (काकप्रियं फलमस्य।) निम्बवृत्तः।
इति राजनिर्घण्टः॥ (निम्बशब्देऽस्य गुणादयो
ज्ञातयाः॥)

काकबलिः, पुं, (काकेभ्यो देयो बलिरन्नादिकम्।)
काकसम्पदानकान्नादि। तद्दानविधिर्यथा।
ॐ यमदारावस्थितनानादिग्देशीयवायसेभ्यो नमः।
इति पाद्यादिभिरभ्यर्च्य प्रार्थयेत्।

“ॐ काकत्वं यमदूतोऽसि गृह्णाण बलिमुत्तमम्।
यमलोकगतं प्रेतं त्वमाप्यायितुमर्हसि॥

ॐ काकाय काकपुरुषाय वायसाय महात्मने।
अत्र पिण्डं प्रयच्छामि कथ्यतां धर्मेराजनि”॥

इति पुरकपिण्डदानान्ते हलायुधः॥ *॥

बलिवैश्वदेवान्तर्गततद्विधिर्यथा,—
“येन्द्रवारुणवायव्याः सौम्या वै नैर्ऋतास्तथा।

काकमु

वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयापितम्”॥

ॐ काकेभ्यो नमः। इति दद्यात् तदुपरि अङ्गिः
सिञ्चेत्। इत्याङ्गिकाचारतत्त्वम्॥ *॥

गयायां तद्विधिर्यथा,—

“बलिः काकशिलायाश्च काकमोक्षणमोक्षदः”।
इति श्रीवायुपुराणे श्वेतवाराहकल्पे गयामा-
हात्म्ये ४ अध्यायः॥ तत्र तृतीयदिनकृत्ये काक-
बलिदानं यथा,—

“ततः काकबलिं क्षिप्त्वा पुनः स्नानं समाचरेत्।
येन्द्रवारुणवायव्या यस्या वै नैर्ऋतास्तथा॥

वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयापितम्”॥

इति श्रीवायुपुराणे ७ अध्यायः॥

काकभाण्डो, स्त्री, (काकस्य मुखोद्भवसकारणस्य
ईषज्जलस्य भाण्डो क्षुद्रभाण्डमिव। तत्फलभक्ष-
णेन मुखात् ईषज्जलक्षरणात् अस्यास्तथात्वम्।)
महाकारुण्डः। इति राजनिर्घण्टः॥

काकभीरुः, पुं, (काकात् भीरुर्भयश्रीलः।) पेचकः।
इति त्रिकाण्डशेषः॥

काकमद्गुः, पुं, (काक इव कृष्णो मद्गुर्जलचरपक्षि-
विशेषः।) दाह्यहृपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (डा-
उकपाखी इति भाषा॥ यथा, महाभारते १३।
दानधर्मे संसारचक्रकथने १११। १२१।
“दृतं हत्वा तु दुर्बुद्धिः काकमद्गुः प्रजायते”॥)

काकमर्दः, पुं, (काकं मृदातीति। काक + मृद् +
अण्।) महाकाण्डवृत्तः। इति राजनिर्घण्टः॥

काकमर्दकः, पुं, (काकमर्द + संज्ञायां कन्।) महा-
काललता। इति रत्नमाला। माकाल इति भाषा॥

काकमाचिका, स्त्री, (काकमाचो + सार्धं कन्।)
काकमाचीवृत्तः। इति शब्दरत्नावली॥

काकमाचो, स्त्री, (काकान् मक्षते अर्चयति फल-
दानेनेति। मचि + अण् + गौरादित्वात् ङीष्
एयोदरादित्वात् न लोपः।) क्षुद्रवृत्तविशेषः।
गुडकामा इति भाषा। तत्पर्यायः। वायसी २।
इत्यमरः। २। ४। १५१॥ भ्रातृमाचो ३ वाय-
साङ्गा ४ सर्वतिक्ता ५ बज्रफला ६ कटफला ७

रसायनी ८ गुच्छफला ९ काकमाता १० खादु-
पाका ११ सुन्दरी १२ तिक्तिका १३ बज्रतिक्ता
१४। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्ण-
त्वम्। कफशूलार्शःशोथदोषकुष्ठकण्डूनाशित्वञ्च।
इति राजनिर्घण्टः॥ त्रिदोषप्रमताकारित्वम्।
वृष्यत्वम्। रसायनत्वम्। नातिश्रीतत्वम्। नात्यु-
ष्णत्वम्। हृद्यत्वम्। भेदकत्वञ्च। इति राज-
वल्लभः॥ (तथाच भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे॥

“काकमाचो त्रिदोषघ्नी स्निग्धोष्णास्त्रशुक्रदा॥
तिक्ता रसायनीशोथकुष्ठार्शोर्ज्वरमेहजित्।
कटुर्नैत्रहिता हिक्काच्छर्दिहृद्रोगनाशिनौ”॥)

काकमाता, स्त्री, (काकस्य मातेव पोषिका। काकस्य
तत्फलप्रियत्वात्।) काकमाचो। इति राजनि-
र्घण्टः॥ (काकमाचोशब्दे पर्यायगुणादिकं द्रष्टव्यं॥
काकमुद्रा, स्त्री, (काकेन ईषज्जलेन मुद्रं गच्छतीति।
काकमुद्र + गम् + ड + टाप्।) मुद्रपर्णवृत्तः।
इत्यमरः। २। ४। ११३॥ मुगाणी इति भाषा॥

काकव

(अस्याः पर्यायो यथा,—

“मुद्रपर्णी काकपर्णी सूर्यपर्णल्यिका सहा।

काकमुद्रा च सा प्रोक्ता तथा मार्जारगन्धिका”॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥ गुणा-
दयोऽस्या मुद्रपर्णीशब्दे ज्ञेयाः॥)

काकयवः, पुं, (काकमीषज्जलं यत्र तादृशो यव इव
नीरसत्वात्, यद्वा काकवन्निर्गुणो यवः।) तण्डुल-
शून्यधान्यम्। आगडा इति भाषा॥

(“यथा फलाः घण्टतिलाः यथा चर्ममया नृगाः।
तथैव पाण्डवाः सर्वे यथा काकयवा इव”॥ इति
महाभारते सभापर्व॥ तथा पञ्चतन्त्रे २। ६५।

“यथा काकयवाः प्रोक्ता यथारण्यभवास्तिलाः।
नाममात्रा न सिद्धौ हि धनहीनास्तथा नराः”॥)

काकयहा, स्त्री, (काक इव रोहति मूलशून्यतया
वृक्षाद्यवलम्बनेन जायते इति। काक + रुह +
कः। काकवत् परपृष्ठतयास्यास्तथात्वम्। यद्वा
काकपुरीषात् रोहति उत्पद्यते वृक्षोपरीत्यर्थः
अतएव तत् संज्ञयाख्यायते।) वन्दावृत्तः। इति
त्रिकाण्डशेषः॥

काकरूकः, पुं, (कु कुक्षितं करोतीति। कु + कृ +
उकः। कोः कादेशः।) स्त्रीजितः। उलूकः।
दम्भः। दिगम्बरभीरुकनिर्धनेषु च। इति हेम-
चन्द्रः॥

काकलं, स्त्री, (ईषत्कलो यस्मात्। कोः कादेशः॥
कण्डमणिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (श्रीवास्तोत-
देशः। इति सुश्रुतः॥ दुँटि इति भाषा॥)

काकलः, पुं, (का इत्याकारः कलो यस्य।) श्रेष्ठ-
काकः। इति शब्दरत्नावली॥

काकलकः, पुं, (काकलं ततः कप् पुंस्त्वञ्च।)
कण्डमणिः। इति हेमचन्द्रः॥

काकलिः, स्त्री, (कल् + इन् कलिः। कु ईषत् कलिः।
कोः कादेशः॥) सूक्ष्ममधुरास्फुटध्वनिः। इह-
मरटीकायां भरतः॥ (“कोकिलकाकलिकूजित-
कुक्षम्”॥ इति शिष्टप्रयोगः॥)

काकली, स्त्री, (काकलि + छदिकारान्तत्वात् वा
ङीप्।) सूक्ष्ममधुरास्फुटध्वनिः। इत्यमरः। १।
७। २॥ (यथा, गीतगोविन्दे। १। ४। ११।

“उन्मीलन् मधुगन्धलुब्धमधुपय्याधूतचूतान्तर-
क्रोडत्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वराः।
नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्ष-
प्राप्तप्राणसमासमागमरसोक्तासैरमी वासराः”॥

काकलीद्राक्षा, स्त्री, (काकलीव सूक्ष्मा द्राक्षा॥
द्राक्षाप्रभेदः। किष्किष् इति ख्याता। तत्-
पर्यायः। जम्बूका २ फलोत्तमा ३ लघुद्राक्षा ४
निर्वीजा ५ सुवृक्षा ६ रसाधिका ७। तस्या
गुणाः। मधुरत्वम्। अस्त्वत्वम्। रसानलत्वम्।
रुचिकारित्वम्। शिशिरत्वम्। श्यासहृल्लास-
नाशित्वम्। जनवल्लभत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

काकलीरवः, पुं, (काकली मधुरास्फुटो रवो यस्य।)
कोकिलः। इति राजनिर्घण्टः॥ (सूक्ष्ममधुरा-
स्फुटध्वनौ तु कर्मधारयः॥)

काकवल्लरी, स्त्री, (काकप्रिया वल्लरी।) खर्गवल्ली।

काकाद

इति राजनिर्घण्टः ॥

काकशीर्षः, पुं, (काकः शीर्षं अग्रं यस्य । काकस्य तदग्रे वासयोग्यत्वात् ।) वक्तृत्तः । इति जटा-
धरः ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—वैद्यकचक्रपाणिनस्य ।
“वक्तृपुष्पः काकशीर्षः स्थूलपुष्पः शिवाग्रिः ।

वसुकः काकनामा च वसुहट्टः स्फुरकः” ॥)

काकस्फूर्जः, पुं, (काकः स्फूर्जति यत्र । काक +
स्फूर्ज् + आधारे घञ् ।) काकतिन्दुकवृत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

काका, स्त्री, (काकवदाकारोऽस्यस्या इति अच्
ततश्चाप् ।) काकनासासता । काकोलीवृत्तः ॥
काकजङ्घावृत्तः । पर्यायो यथा भावप्रकाशस्य
पूर्वखण्डे १ भागे ।

“काकजङ्घा नदी कान्ता काकतिक्ता सुलोमशा ।
पारावतपदी दासी काका चापि प्रकीर्तिता” ॥
गुणादयोऽस्याः काकजङ्घाशब्दे बोद्धव्याः ॥) रक्ति-
कालता । मलपूवृत्तः । काकमाचोवृत्तः । इति
मेदिनी ॥

काकाङ्गा, स्त्री, (काकस्य अङ्गं जङ्घेवाकारो यस्याः
वा डीष् । पक्षे टाप् ।) काकाङ्गीवृत्तः । इत्य-
मरटीकायां रमानाथः ॥

काकाङ्गी, स्त्री, (काकस्य अङ्गं जङ्घा इव आद्यति-
र्यस्याः । डीष् ।) काकजङ्घावृत्तः । इत्यमरः । २ ।
४ । १८ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—भावप्रकाशस्य
पूर्वखण्डे १ भागे ।

“काकनासा तु काकाङ्गी काकतुण्डफला च सा” ॥)

काकाक्षी, स्त्री, (काकं तज्जङ्घाकारं अद्यति गच्छ-
तीति । काक + अन्च् + अण् + डीप् ।) काक-
जङ्घावृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

काकाण्डः, पुं, (काका अण्ड इव फलं यस्य । काकी-
त्यस्य एवद्भावः ।) महानिम्बः । काकतिन्दुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

(“मायैः समानं फलमात्मगुप्त-
मुक्तञ्च काकाण्डफलन्तथैव” ॥

इति सञ्चये सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ॥ वसिन्
व्यवहियते तद्यथा,—

“काकाण्डसुरसगवाच्या
पुनर्नवा वायसी शिरीषफलैः ।
उद्बुद्धविषजलमते
लेपोधनस्यपानानि” ॥

इति चरके चिकित्सास्थाने । २५ अध्याये ॥)

काकाण्डा, स्त्री, (काकस्याण्डमिव बीजमस्याः ।) को-
लशिम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकाण्डी, स्त्री, (काकाण्ड + गौरादित्वात् डीष् ।)
महाज्योतिष्मती जता । इति राजनिर्घण्टः ॥

(महाज्योतिष्मतीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

काकाण्डोला, स्त्री, (काकाण्डमोरति तत्सादृश्यं बीजे
प्राप्नोतीति । उर गतौ + अच् । रस्य सत्वम् ।)
कोलशिम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकादनी, स्त्री, (काकैर्यते मुञ्चतेऽसौ इति ।
काक + अद + कर्मणि ल्युट् ततो डीप् च ।)
गुञ्जा । इति शब्दरत्नावली ॥ श्वेतगुञ्जा । इति

काकुत्

राजनिर्घण्टः ॥ वृत्तविशेषः । कालियाकड़ा इति
भाषा । तत्पर्यायः । हिंसा २ गृध्रनखी ३ तुण्डी ४
काला ५ अहिंसा ६ कटुका ७ पाणिः ८ का-
पालः ९ कुलिकः १० । इति रत्नमाला ॥ (अस्या-
व्यवहारो यत्र तद्यथा,—

“विकङ्कितारवधकाकान्ती
काकादनीतापसवृत्तमूलैः ।
आलेपयेदेनम्” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिनसंग्रहे गण्डमालावधिकारे ॥
अस्याः पर्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे
१ भागे ॥

“श्वेता रक्तोच्छटा प्रोक्ता कृष्णला चापि सा स्मृता ।
रक्ता सा काकचिन्धी स्यात् काकानन्ती च रक्तिका ॥
काकादनी काकपीलुः सा स्मृता काकवल्ली” ॥)

काकायुः, पुं, (काकस्य आयुर्यस्मात् ।) स्वर्गवल्ली ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

काकारिः, पुं, (काकः अरिर्यस्य । काकस्यारिर्वा ।)
पेचकः । इति हेमचन्द्रः ॥

काकालः, पुं, (का इति शब्दं कलते रौति । का +
कल् + अण् ।) द्रोगकाकः । इति शब्दरत्नावली ॥

काकिणी, स्त्री, (ककलौत्ये । ककते गगनाकाले चक्षुली-
भवतीति । कक + णिनि + डीप् ।) एधोदरादि-
त्वात् नस्य णः ।) पञ्चतुर्योऽङ्गः । पाँच गण्डा-
कडि इति भाषा ॥ यथाह लीलावती ।

“वराटकानां दशकद्वयं यत् सा काकिणी” ॥)

मानदण्डः । काठा नल इत्यादि भाषा । कृष्णला ।
कुँच इति भाषा । एकवराटी । एक कड़ा इति
भाषा ।

(“तस्मात्पणं काकिणीं वा फलं पुष्पमथापि वा ।
प्रदद्याद् दक्षिणां यच्च यया स सफलो भवेत्” ॥
इति शुद्धितत्त्वे वृहस्पतिः ॥) उन्मानस्यांशकः ।
इति मेदिनी ॥

काकिनी, स्त्री, (ककलौत्ये । ककते गगनाकाले चक्षुली-
भवतीति । कक + णिनि + डीप् ।) काकिणी ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (यथा,—पञ्चतन्त्रे
२ । ७४ ।

“ईश्वरा भूरिदानेन यत्नमन्ते फलं किल ।
दरिद्रस्तच्च काकिन्या (स्या) प्राप्नुयादिति नः श्रुतिः” ॥)

काकिलः, पुं, (कु-ईषत् किरतीति । कु + कृ + कः ।
कोः कादेशः रस्य सत्वम् ।) काकलः । कण्ठमणिः ।
इति शब्दमाला ॥

काकुः, स्त्री, (कक लौत्ये + उण् ।) शोकभयादिभि-
र्धनिविकारः । इत्यमरः । १ । ६ । १२ ॥

(यथा, साहित्यदर्पणे । २ । २३ ।

“भिन्नकण्ठध्वनिर्धोरः काकुरित्यभिधायते” ॥ इति
काकुं लक्ष्मीकृत्य उदाहरणं यथा, तत्रैव

“गुरुपरतन्त्रतया वत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् ।
अलिकुलकोकिलललिते नैथति सखि ! सुरभि
समयेऽसौ ॥ नैथति, अपि तु एथति एवेति-
काका व्यज्यते” ॥) जिह्वा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काकुत्स्थः, पुं, (काकुत्स्थस्य वृत्तपरेपत्यम् । शिवादि-
त्वात् ४ । १ । २१२ । अण् ।) श्रीरामचन्द्रः । इति

काकोद

रामायणम् ॥ (यथा, रघुः १२ । ४६ ।

“असज्जनेन काकुत्स्थः प्रगुक्तमय दूषणम् ।
न चक्षमे शुभाचारः स दूषणमिवात्मनः” ॥
काकुत्स्थवंप्रोद्धवमात्रम् । अत्रात्रार्थे यथा रघु-
वंशे ६ । २ ।

“काकुत्स्थमालोकयतां नृपाणां
मनो बभूवेन्दुमतीनिराशम्” ॥

दशरथार्थे यथा रामायणे ६ । १०५ । १ ।
“प्रतिप्रयाते काकुत्स्थे महेन्द्रः पाकशासनः” ॥

काकुत्स्थ एव स्वार्थे अण् । पुरा किल महोत्तरूप-
धारिणो महेन्द्रस्य काकुदि स्थित्वा असुगान्
जितवानतोऽस्य तथात्वम् ।) पुरञ्जयराजः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (विवरणान्तु काकुत्स्थशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
काकुदं, स्त्री, (काकुं ददातीति । काकु + दा + क ।)
तालु । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥

काकेक्षुः, पुं, (काकमीषज्जलमत्र कोः कादेशः ।
ततः कर्मधारयः ।) खण्डः । इति रत्नमाला त्रि-
काण्डशेषः ॥ खण्डा आक् इति भाषा ॥
काशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकेन्दुः, पुं, (काकस्य इन्दुराकादकः ।) कुलकवृत्तः
माकाड़ा केन्दु इति ख्यातः । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥

काकेष्टः, पुं, (काकस्य इष्टः ।) निम्बवृत्तः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (निम्बशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

काकोचिकः, पुं, (कु ईषत् कोची सङ्गोचो । कुच +
णिन् स्वार्थे कन् । कोः कादेशः ।) काकोची मत्स्यः ।
इति हारावली ॥ काउची इति भाषा ॥

काकोची, स्त्री, (काकोच + डीष् ।) काकोचिमत्स्यः ।
इति हारावली ॥

काकोडुम्बरः, पुं, (काकप्रियः उडुम्बरः इति मध्य-
पदलोपी कर्मधारयः ।) काकोडुम्बरिका । इति
शब्दरत्नावली । काकडुमुर इति भाषा ॥

काकोडुम्बरिका, स्त्री, (काकोडुम्बरस्ततः स्वार्थे कन्
टाप् च अत इत्वम् ।) वृत्तविशेषः । कोठडुमुरि
डुमुरि इति च ख्याता । काकडुमुर इति भाषा ।
तत्पर्यायः । फल्गुः २ मलपूः ३ जघनेफला ४ ।

इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥ मलयः ५ फल्गुफला ६ का-
कोडुम्बरः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ फलवाटिका
८ बङ्गफला ९ । इति जटाधरः ॥ अस्या गुणाः ।
काकोडुम्बरिकाशब्दे द्रष्टव्याः ॥ (अस्या व्यवहारो
यत्र तद्यथा,—वैद्यकचक्रपाणिनसंग्रहे मुखरोगा-
धिकारे ।

“काकोडुम्बरिका गोजी पञ्चैर्विस्वावेद्विषक् ।
क्षौद्रयुक्तैश्च लवणैः सद्योभिः प्रतिसाधयेत्” ॥)

काकोदरः, पुं, (कु कुत्सितं अकति । कु + अक् वक्र-
गतौ + अच् । कोः कादेशः । काकं कुटिलगति-
कारि उदरं यस्य बङ्गब्रीहिः ।) सर्पः । इत्यमरः
१ । ८ । ७ ॥ (यथा, राघवपाण्डवीये ।

“यः पूतनामारण्यलब्धवर्णः
काकोदरो येन विनीतदर्पः ।

यशोदयाजङ्घतमूर्तिरथ-
न्नाथो यदूनामथवा रघूणाम्” ॥)

काकोडुम्बरिका, स्त्री, (काकप्रिया कृष्णा वा उडुम्ब-

काकोलू

रिका १) काकोडुम्बरिका । काकोडुम्बरि इति भाषा । अस्याः पर्यायः । कृष्णोदुम्बरिका २ खरपत्री ३ राजिका ४ लुद्रोदुम्बरिका ५ कुष्ठझो ६ फलगुवाटिका ७ अत्राजी ८ फलानी ९ मलयः १० विचमेवजा ११ धाङ्गनामो १२ । अस्या गुणाः । शीतत्वम् । कषायत्वम् । व्रणनाशित्वम् । गर्भरक्षाहितत्वम् । स्तनदुग्धप्रदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकोलं, स्त्री, (काकयति लोलयति दुःखदत्वात् । ककलौल्ये + णिच् + क्योल । काकोन उल्लायते भक्ष्यते अत्र वा आधारे घञर्थे कः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) नरकविशेषः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः ॥

“महानरककाकोलं सज्जीवनमहायसम्” ॥)

काकोलः, पुं स्त्री, (कु कुत्सितं तीव्रतरं यथा स्यात् तथा कोलति पीडयति विङ्गलीकरोति वा-
जनेन करणे घञ् ।) कृष्णवर्णस्यावरविशेषः । इत्यमरः ॥ १०८१० ॥

“काकोलमुग्रतेजः स्यात् कृष्णच्छविमहाविषम्” ।

इति वैद्यकम् ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“काकोलो गरलत्वेडो वत्सनामः प्रदीपनः ।

शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रो विषं स्याद्गरलो विषः” ॥

इति वैद्यकरत्नमाला ॥)

काकोलः, पुं, (कं जलमाकोलति संख्यायतीति । आ + कुल संख्याने + अण् ।) कुलालः । (कक लौल्ये स्वार्थे णिच् + बाङ्गलकात् क्योल ।) द्रोण्याकाकः । इति मेदिनी । (यथा, मनुः ५ । १४ ।

“वक्रक्षैव बलाकाश्च काकोलं खड्गरीटकम् ।

मत्स्यादान् विङ्गुराहंश्च मत्स्यानेव च सर्वशः” ॥)

सर्पः । शृङ्गारभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ काकोली नामस्थानौघविशेषः । इति धरणी ॥

काकोली, स्त्री, (काकोल + गौरादित्वात् ङीष् ।)

अष्टवर्गं प्रसिद्धौघविशेषः । तत्पर्यायः । मधुरा

२ काकी ३ कालिका ४ वायसोली ५ क्षीरा ६ धाङ्गिका ७ वीरा ८ शुक्ला ९ धीरा १० मेदुरा

११ धाङ्गोली १२ स्वादुमांसी १३ वयःस्था १४ जीवनी १५ शुक्लक्षीरा १६ पयस्विनी १७ । इति

राजनिर्घण्टः ॥ पयस्या १८ श्रोतपाकी १९ । इति

रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः । शीतत्वम् । मधुरत्वम् ।

क्षयपित्तानिलातिरक्तदाहज्वरनाशित्वम् । कफ-

शुक्लवर्द्धकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(क्षीरकाकोलीशब्दे चास्या विशेषविवरणं

ज्ञातव्यम् ॥ काकोल्यादिगणोयथा, “काकोली-

क्षीरकाकोलीजीवकर्षभकमुद्रपर्णमाषपर्णमिदा-

महामेदाक्षिन्नरुहाकर्कटशृङ्गोतुगाक्षीरीपद्मकप्र-

पौण्डरीकक्षिण्डिद्विष्टदीकाजीवन्योभधुकश्चेति” ।

“काकोल्यादिरयं पित्तशोणितानिलनाशनः ।

जीवगो वृंहणो दृष्यः स्तन्यक्षेपकरस्तथा” ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३८ अध्याये ॥)

काकोलूकिका, स्त्री, (काकश्च उलूकश्च नित्यविरो-

धित्वात् द्वन्द्वः । ततो वरे वृज् स्त्रियां टाप् च ।)

काकोलूकयोर्वैरता । इति शब्दरत्नावली ॥

काचः

काच इ काङ्गणे । आकाङ्क्षायामिति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-सेट्-इदित् ।)

इ काङ्गति धनं लोकः । नमध्यपाठेनैवेष्टसिद्धे इदनुबन्धो वेदेष्वचारणभेदार्थः । इति दुर्गा-

दासः ॥

काचः, पुं, (कु कुत्सितं अक्षं अत्र । “का पथ्यक्षयोः”

६ । ३ । १०४ । इति कोः कादेशः ।) कटाक्षः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भट्टिः । ८ । २४ ।

“आञ्जालाभोन्मुखो दूरात् काक्षेणानादरेक्षितः” ॥)

काक्षी, स्त्री, (लक्ष्णे कक्षे भवः । “तत्र भवः” । ४ ।

३ । ५२ । इत्यण् ततो ङीप् च ।) तुरिका । अङ्ग-
इति भाषा । सौराष्ट्रमृत्तिका । इति मेदिनी ॥

काक्षीवः, पुं, (कु ईषत् क्षीवयति । क्षीव + णिच् +

क्वच् । कोः कादेशः ।) शोभाञ्जनवृक्षः इत्यमरः ।

(गौतमात् श्रुद्रायामौशीनर्यां जातः पुत्रविशेषः ।

यथा महाभारते २ पर्वणि ।

“श्रुद्रायां गौतमो यत्र महात्मा संश्रितव्रतः ।

औशीनर्यामजनयत् काक्षीवाद्यान् सुतान्मुनिः” ॥)

काक्षीवकः, पुं, (काक्षीव + स्वार्थे कन् । यदा ईषत्-

क्षीवयतीति । गबुल् ।) शोभाञ्जनः । इति शब्द-

रत्नावली ॥

कागः, पुं, (का इति शब्दं गायतीति । का + गै +

कः ।) काकः । इति जटाधरः ॥

कागदं, स्त्री, (कागः काकवर्णः मस्यादिदीयते अत्र

इति । काग + दा + घञर्थे आधारे कः । कस्य

चित्तस्य आगदो विस्तारितभाषणं यत्र वा ।) लेखन-

पत्रविशेषः । कागज इति आरबी भाषा । यथा,

“भूर्जे वा वसने रक्ते क्षौमे वा तालपत्रके ।

कागदे चाष्टगन्धेन पञ्चगन्धेन वा पुनः ॥

त्रिगन्धेनाथवैकेन विलिख्य धारयेन्नरः ।

पञ्च सप्तत्रिलोकैर्व्या शोधितं कवचं शुभम्” ॥

इति श्रीघनानन्ददासविरचितमन्त्रकल्पद्रुमे हनु-

मन्त्रवचम् ॥

काङ्गा, स्त्री, (कुत्सितं अङ्गं यस्याः । काङ्ग + टाप् ।)

वचा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

काचं, स्त्री, (कच्यते बध्यते अनेन इति । कच बन्धने

+ घञ् न कुत्वम् । तस्य बन्धनहेतुत्वात् तथात्वम् ।)

सिक्थकम् । मोम इति भाषा । (काचः क्षार-

मृत्तिकाऽस्यस्याकारत्वेन इति अच् ।) काचलवणम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

काचः, पुं, (कच दीप्तौ + णिच् + घञ् ।) मृत्तिका-

विशेषः । काँच् इति भाषा । तत्पर्यायः । क्षारः

२ । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥ अस्य गुणाः । क्षार-

रसत्वम् । उष्णवीर्यत्वम् । अङ्गनात् दृष्टिकारि-

त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ शिक्थम् । शिका इति

भाषा ॥ मृगविशेषः । (यथा,

“आकरे पद्मरागाणां जन्म काचमण्यः कुतः” ।

इत्युद्भटः ॥) नेत्ररोगविशेषः । इति मेदिनी ॥

तस्य लक्षणम् ।

“अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूपे महागदे ।

चन्द्रादियौ सनक्षत्रावन्तरीक्षे च विद्युतः ॥

निर्मलानि च तेजांसि आजिष्णूनीव पश्यति ।

काचभा

स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंचितः” ॥

इति माधवकरः ॥

(“प्राप्नोति काचतां दोषे तृतीयपटलाक्षिते ।

तेनोर्द्धमीक्षते नाधस्तनुचेलावतोपमम् ॥

यथावर्णश्च रज्येत दृष्टिर्हयित च क्रमात् ।

तथाप्युपेक्षमाणस्य चतुर्थं पटलं गतः ॥

लिङ्गनाशं मनः कुर्वन् क्वादयेदृष्टिमण्डलम् ।

तत्र वातेन तिमिरे व्याविक्रमिव पश्यति ॥

चलाविलासणाभासं प्रसन्नश्चेक्षते मुञ्जः ।

जालानि कोशान् मशकान् रश्मिंश्चोपेक्षितेऽत्र च ।

काचीभूते दृग्गुणापश्यत्यास्यमनासिकम् ।

चन्द्रदीपाद्यनेकत्वं वक्रमृज्वपि मन्यते ॥

दृढः काचोदृष्टं कुर्व्याद्रजोधूमवृतामिव ।

स्पष्टागुणाभां विलीणां सूक्ष्मां वा हतदर्शनाम् ॥

सलिङ्गनाशो वाते तु सङ्कोचयति दृक्क्षिराः ।

दृङ्मण्डलं विशत्यन्तर्गम्भीरा दृगसौ स्मृता ॥

पित्तजे तिमिरे विद्युत् खद्योतोद्योतदीपितम् ।

शिखितित्तिरिपिच्छाभं प्रायोनीलश्च पश्यति ॥

काचे दृक् काचनीलाभा तादृगेव च पश्यति ।

अर्केन्दुपरिवेषाभिमरीचीन्द्रधनूंषि च ॥

मृङ्गनीला निरालोका दृष्ट्वास्त्रिधा लिङ्गनाशतः ।

दृष्टिः पित्तेन ऋक्षाख्या सा ऋक्षा ऋक्षदर्शना ॥

भवेत्पिण्डविदग्धाख्या पीतापीताभदर्शना ।

कफेन तिमिरे प्रायः स्निग्धं श्वेतश्च पश्यति ॥

प्रक्षेन्दुकुन्दकुसुमैः कुसुदैरिव चाचितम् ।

काचे तु निष्प्रभेन्द्रकंप्रदीपाद्यैरिवाचितम् ॥

सिताभा सा च दृष्टिः स्यालिङ्गनाशे तु लक्ष्यते ।

मूर्त्तः कफोदृष्टिगतः स्निग्धोदर्शननाशनः ॥

विन्दुर्जलस्येव चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः ।

उष्णे सङ्कोचमायाभिश्चाद्यायां परिसर्पति ॥

प्रक्षुब्धेन्दु कुसुदस्फटिकोपमशुक्लिमा ।

रक्तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतश्च पश्यति ।

काचेन रक्ता कृष्णा वा दृष्टिस्तादृक् च पश्यति” ।

इति वाभटे उत्तरस्थाने । १२ अध्याये ॥

विस्तृतविवरणमस्य नेत्ररोगशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

काचनं, स्त्री, (कचबन्धने + स्वार्थे णिच् + भावे ल्युट्

पत्रनिबन्धनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ काचेल इत्यपि

पाठो दृष्टः ॥ (सुग्धबोधमते “किमः त्वन्ताश्चि-

चनौ” इति । का + चनप्रत्ययेन) स्त्रीलिङ्गकिम्

शब्दार्थे य । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, प्रबोध-

चन्द्रोदये । “यूष्मा काचन कन्यका खलु मय-

तेनास्मि वाताधिकः” ॥)

काचनकं, स्त्री, काच्यते लेखो निबध्यते येन (कच् +

णिच् + ल्युट् । ततः स्वार्थे कन् ।) पत्रनिबन्धनम्

इति हारावली ॥

काचनकी, [न्] पुं, (काचनक + अस्त्यर्थे इनिः

लिपिः । तत्पर्यायः । वर्णदूतः २ स्वस्तिमुखः ।

लेखः ४ वाचिकहारकः ५ तालिकः ६ । इति

जटाधरः ॥

काचभाजनं, स्त्री, (काचनिर्मितं भाजनम् ।) काच-

पात्रम् । काँचेर वासन इति भाषा । तत्पर्यायः

शिङ्गानम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काञ्चन

काचमलं, स्त्री, (काचस्य चारुमृत्तिकायामलमिव ।)
काचलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काचलवणं, स्त्री, (काचात् चारुमृत्तिकाया जातं लव-
णम् ।) लवणविशेषः । कालालुण इति भाषा ।
तत्पर्यायः । नीलम् २ काचोद्भवम् ३ काचम् ४
नीलकम् ५ काचसम्भवम् ६ काचसौवर्चलम् ७
कृष्णलवणम् ८ पाकजम् ९ काचोत्थम् १० हय-
गन्धम् ११ काललवणम् १२ कुरुविन्दम् १३ काच-
मलम् १४ कृत्रिमम् १५ । अस्य गुणाः । रुचि-
कारित्वम् । ईषत्कारित्वम् । पित्तवृद्धिकारित्वम् ।
दाहदाहत्वम् । कफवातगुल्मशूलनाशित्वम् । अग्नि-
दीपनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काचसम्भवं, स्त्री, (सम्भवत्यस्मादिति सम्भवः । काचः
चारुमृत्तिका सम्भव उत्पत्तिस्थानमस्य ।) काच-
लवणम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

काचसौवर्चलं, स्त्री, (काचस्थानिकं सौवर्चलं लवणम् ।)
काचलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काचस्थाली, स्त्री, (काचस्य चारुस्य स्थालीव ।)
फलेरुहावृत्तः । पाखल गाक् इति भाषा । इत्य-
मरः । २ । ४ । ५४ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा—
“पाटलिः पाटला मोघा मधुदूती फलेरुहा ।
कृष्णवृन्ता कुवेराक्षी कालस्याल्यलिवस्तभा ॥
ताम्रपुष्पी च कथिता परा स्यात् पाटला सिता ।
मुष्कको मोक्षको घण्टा पाटलिः कालपाटला” ॥
कालस्थालीत्यत्र काचस्थालीत्येके ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुणादयोऽस्याः पाटलिशब्दे ज्ञेयाः ॥ काचनिर्मि-
ता स्थाली ।) काचपात्रम् ॥

काचिधः, पुं, (कचते दीप्यते इति बाहुलकात् इन् ।
काचिं कान्तिं हन्ति गच्छति । हन गतौ + ड ।
एधोदरादित्वात् हस्य घः ।) काचनम् । क्लेमखः ।
क्लिमङ्गा । इति भाषा । मूषिकः । इति मेदिनी ॥
काचित्, व्य (पाणिनिमते पदद्वयमेतत् । मुग्धबोध-
मते “किमन्त्यन्ताच्चिन्नौ” इति का + चित्-
त्ययः ।) काचन । कापि स्त्री । इति व्याकरणम् ।
(यथा, पदाङ्कदूते १ ।
“गोपीमर्तुर्विरहविधुरा काचिदिन्दीवराक्षी
उन्मत्तेव खलितकवरी निःश्वसन्ती विशालम्” ॥)
काचितं, चि, (कचते बध्यतेऽसौ । कच् + णिच् +
कर्मणि क्तः ।) शिक्वितम् । शिक्वारोपितवस्तु ।
इत्यमरः । ३ । १ । ८६ ॥ शिक्वाय तोला द्रव्य
इति भाषा ॥

काचिमः, पुं, (कच बन्धे + णिच् + इमन् ।) देव-
कुलोद्भववृत्तः । तत्पर्यायः । भङ्गरः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

काचनं, स्त्री, (काचते दीप्यते इति । कचि उ दीप्तौ
+ ल्युः ।) खणम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ ॥
(यथा मनुः । २ । २३६ ।
“अभिजादपि सद्भूतमभेदादपि काचनम्” ॥)
पद्मकेशरम् । इति मेदिनी ॥ धनम् । नागकेशर-
पुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भावे ल्युट् । दीप्तिः ।
काचनमये चि, यथा, मनुः । ५ । ११२ ।

काञ्चना

“निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुध्यति” ॥
काञ्चनः, पुं, (काञ्चते दीप्यते इति कर्त्तरि ल्युः ।)
खनामख्यातपुष्पवृक्षविशेषः । रक्तश्वेतभेदेन स
द्विविधः । आद्यस्य पर्यायः । रक्तपुष्पः २ कोवि-
दारः ३ युग्मपत्रः ४ कुण्डलः ५ ॥ द्वितीयस्य
पर्यायः । काञ्चनालः २ कर्बुदारः ३ पाकारिः ४ ।
इति रत्नमाला ॥ अस्य राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्यायौ
कोविदारशब्दे द्रष्टव्यौ ॥ * ॥ चम्पकः । नाग-
केशरः । उदुम्बरः । धुस्तूरः । इति मेदिनी ॥
(पुरुषवसो वंश उद्भवस्य भीमस्य पुत्रः । यथा,
भागवते । ६ । १५ । ३ ।

“भीमस्तु विजयस्याय काञ्चनो ह्योजकस्ततः” ॥
काञ्चनकं, स्त्री, (काञ्चन + संज्ञायां कन् ।) हरि-
तालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काञ्चनकः, पुं, (काञ्चन + स्वार्थे कन् ।) कोविदार-
वृक्षः । इति वैद्यकम् ॥

(“काञ्चनारः काञ्चनको गण्डारिः शोषापुष्पकः” ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणा-
दयोऽस्य कोविदारशब्दे ज्ञेयाः ॥)

काञ्चनकदली, स्त्री, (काञ्चनदली कदली ।) सुवर्ण-
कदली । इति राजनिर्घण्टः । चाँपाकला इति
भाषा ॥

काञ्चनकारिणी, स्त्री, (काञ्चनं बहुभूतेन बन्धनं क-
रोति । काञ्चन + क् + णिनिः । शिखां ङीप् ।)
शतमूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (शतावरी शब्दे
उस्या विवरणं बोद्धव्यम् ॥)

काञ्चनक्षीरी, स्त्री, (काञ्चनमिव क्षीरमस्याः । गौरा-
दित्वात् ङीप् । काञ्चनवृक्षस्य क्षीरमिव क्षीर-
मस्य वा ।) क्षीरिणीजला । इति राजनिर्घण्टः ॥

काञ्चनगिरिः, पुं, (काञ्चनमयो गिरिः । शाकपार्थि-
वादित्वात् समासः ।) सुमेरुपर्वतः । इति हिम-
चन्द्रः । (यथा भागवते । ५ । १६ । २८ ।
“जठरदेवकूटौ मेरुं पूर्वैर्गण्डादप्रयोजनयत्स-
मुदगायतौ हिसहस्रं पृथुतुङ्गौ भवतः । श्वभग-
रेण पवनपरियाचौ दक्षिणेन कैलासकरवरी
प्रागायतौ एवमुत्तरतस्त्रिष्टङ्गककरौ अष्टाभि-
रेतः परितृप्तौ ऽभिरिव परितस्त्रकास्ति काञ्चन-
गिरिः” ॥ दानाय कृतः सुवर्णपर्वतः ॥)

काञ्चनपुष्पकं, स्त्री, (काञ्चनमिव यौत पुष्पं यस्य । का-
ञ्चनपुष्प + कम् ।) आङ्गल्यवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

काञ्चनपुष्पी, स्त्री, (काञ्चनमिव पुष्पं यस्याः ङीप् ।)
गणिकारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गणिका-
रिका शब्दे उस्या विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

काञ्चनारः, पुं, (काञ्चनं तद्वर्णं ऋच्छति एष्यैः । काञ्चन
+ ऋ + अण् ।) कोविदारवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ कचनार इति हिन्दी भाषा ॥ (“काञ्च-
नारः काञ्चनकः” इत्यादि पर्यायाः काञ्चनकशब्दे
गुणाश्च कोविदारशब्दे ज्ञातव्याः ॥ व्यवहार्यते
यत्र तद्वयथा,—
“काञ्चनारत्वचः काथः शृङ्गीचूर्णेन नाशयेत् ।
गण्डमालान्तयाकाथः क्षौद्रेण वरुणत्वचः” ॥

काञ्जिकं

इति मध्यखण्डे २ अः शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥
काञ्चनालः, पुं, (काञ्चनं काञ्चनवर्णं अलति । काञ्चन
+ अल + अण् ।) कोविदारवृक्षः । इति शब्द-
रत्नावली । (काञ्चनारशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥
अस्य विवृतिः कोविदारशब्दे द्रष्टव्या ॥)

काञ्चनाङ्गयः, पुं, (काञ्चनं स्वर्णं आङ्गयते स्पृष्टं स्वं
भासा । आ + ङे + कः । काञ्चन इत्याङ्गयो
नाम यस्य वा ।) नागकेशरवृक्षः । इत्यमरः ।
२ । ४ । ६५ ॥

काञ्चनी, स्त्री, (काञ्चते दीप्यते अथवा । करणे ल्युट्
ङीप् ।) हृदिद्रा । इति मेदिनी ॥ खर्गक्षीरी-
वृक्षः । गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥

काञ्चनीया, स्त्री, (काञ्चनीया हृता । काञ्चन + च्छः
टाप् च ।) गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥

काञ्चिः, स्त्री, (काञ्चते इति “सर्वधातुश्च इन्” ।
उणां ४ । ११७ । इति इन् ।) काञ्ची । इत्युणादि-
कोषः ॥ (यथा आर्यासप्तशती ६६३ ।
“हृतकाञ्चिर्वस्तिबन्धोत्तरजघनादपरभोगमुक्तायाः ।
उत्तसति रोमराजिः शतनशम्भोर्गर्भलेखिव” ॥)

काञ्चिकं, स्त्री, (काञ्चि + संज्ञायां कन् ।) काञ्जिकम् ।
इति हिमचन्द्रः ॥

काञ्ची, स्त्री, (काञ्चि, “हृदिकारान्तत्वात्” वा ङीप् ।)
स्त्रीकव्याभरणम् । अङ्गहारः गोट इत्यादि भाषा ।
तत्पर्यायः ॥ मेखला २ सप्तकी ३ रसना ४ गार-
सनम् ५ । इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥ काञ्चिः ६
रसना ७ कक्षा ८ काञ्चा ९ सप्तका १० सार-
णम् ११ रसनम् १२ वन्धनम् १३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥

(“वीचिकोभस्तनितविहगश्रेणि काञ्चीगुणायाः” ॥
इति मेघदूते । ३० ॥) कैचित्तु

यद्ययच्छिर्भवेत् काञ्ची मेखला त्वष्टयशिका ।
रसना योङ्गश्च ज्ञेया कक्षापः यद्विंशकः” ॥

इति पठन्ति इह लभेदात् पर्यायता । इति
तट्टीका ॥ मोक्षदक्षसपुष्पान्तर्गतपुरीविशेषः । इति
मेदिनी ॥ (यदुक्तम् ।
“अथोद्धा मयुरा माया काञ्ची काञ्ची अवन्तिका ।
पुरी द्वागवती चैव सतैता मोक्षदायिकाः” ॥
इयं हि कूर्मविभागे दक्षिणस्यां दिशि
स्थिते द्राविडदेशे अजुमोयते ॥) गुञ्जा । इति
विश्वः ॥

काञ्चीपदं, स्त्री, (काञ्चराः पदं स्थानम् ।) जघनम् ।
इति हलायुधहेमचन्द्रौ ॥

काञ्जिकं, स्त्री, (अञ्ज + धात्वर्थनिर्देशे गृह्ण + टाप् चत
इव । अञ्जिका । कु कुत्सिता अञ्जिका व्यक्तियस्य
कोः कादेशः ।) वारिपर्युषिताञ्जलजम् । काँजी
इति भाषा । तत्पर्यायः । चारनालकम् २ सौवीरम्
३ कुल्लाषम् ४ अभियुतम् ५ अवन्तिसोमम्
६ धान्यालम् ७ कुञ्जलम् ८ । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥
कुल्लाषम् ९ कुल्लाषाभियुतम् १० काञ्जिकम् ११
काञ्जीकम् १२ काञ्जिका १३ कञ्जिकम् १४ काञ्जी
१५ भक्तवारि १६ धान्यमूलम् १७ धान्ययोनि
१८ तुषाम्बु १९ । इति तट्टीका ॥ गृह्णाक्षम् २०

काणः

महारसम् २१। इति रत्नमाला॥ तुषोदकम् २२
शुक्लम् २३ चुकम् २४ धातुघ्नम् २५ उन्नाहम् २६
रक्षोघ्नम् २७ कुण्डगोलकम् २८ सुवीरसम् २९।
इति हेमचन्द्रः॥ वीरम् ३० अभिप्रवम् ३१ अन्न-
सारकम् ३२। अस्य गुणः। वातशोथपित्तज्वर-
दाहभूक्षाशूलाध्मानविबन्धनाशित्वम्।

“काञ्जिकं दधि तैलन्तु बलीपलितनाशनम्।
दाहकं गात्रशैथिल्यं बल्यं सन्तर्पणं परम्”॥
मर्दान्नं च भक्षणात्। इति राजनिर्घण्टः॥ अ-
पि च। भेदकत्वम्। तीक्ष्णत्वम्। उष्णत्वम्।
पित्तश्चैवस्तिशुद्धाग्निवृद्धिकारित्वम्। स्पर्शं शी-
तलत्वम्। अमलमनाशित्वम्। पुरातनस्य तस्य
गुणः। हृत्पाण्डुरोगनाशित्वम्। अग्निवृद्धि-
कारित्वम्। इति राजवल्लभः॥ *॥

“कुल्माषधान्यमण्डेन चापृतं काञ्जिकं भवेत्॥
यन्मन्वादिशुचौ भाण्डे स गुडद्वौद्रकाञ्जिकम्।
धान्यराशौ चिरात्रस्य शुक्तं चुक्तं तदुच्यते”॥
इति वैद्यकपरिभाषा॥

काञ्जिकवटकः, पुं, (काञ्जिकयोगेन कृतो वटकः)।
वटकविशेषः। काँजि वड़ा इति भाषा। तस्य
पाकप्रकारो यथा,—

“मयूनी नूतना धार्या कटुतैलेन लेपिता।
निर्मलेनाम्बुनापूर्य तस्याध्वं विनिक्षिपेत्॥
राजिकाजीरलवणहिङ्गुशुण्ठीनिशाकृतम्।
निक्षिपेदटकांस्तत्र भाण्डस्यास्य च सुद्वयेत्॥
ततो दिनत्रयादूर्ध्वमन्नाः स्युर्वटका ध्रुवम्”॥
अस्य गुणाः।

“काञ्जिकवटको रस्यो वातहरः स्नेहकारकः शीतः।
दाहं शूलमजीर्णं हरते नेत्रामयेष्वहितः”॥
इति भावप्रकाशः॥

काञ्जिका, स्त्री, (कुत्सिता ईषदा अञ्जिका)। जीवन्ती-
लता। पलाशीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

काञ्जी, स्त्री (कं जलं अर्जति। क + अर्ज + कर्मणि
+ अण्)। गौरादित्वात् ङीष्)। महाद्रोणावृद्धः।
इति राजनिर्घण्टः॥ काञ्जिकम्। इत्यमरटीका॥
“तुम्बीवीजं सौद्रिदस्तु काञ्जीपिष्टं गुडीत्रयम्।
अर्शोहरं गुदस्यं स्यादधिमाहिषमश्रुतः”॥
इति तु काञ्जिकार्थं ज्ञेयम्। इति वैद्यकचक्रपाणि-
संग्रहे अर्शोऽधिकारे॥

काठः, पुं, (काठ्यते तङ्ग्यते इति। कठ + कर्मणि
घञ्)। पाषाणः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

काठिन्यं, स्त्री, (कठिनस्य भावः। कठिन + घञ्)।
कठिनता। यथा। “सीते मा कुश सम्भ्रमश्च मृदुना
काठिन्यमङ्गीकृतम्”। इत्युद्धटः॥

(यथा च कुमारः। ६। ७३।

“काठिन्यं स्यावरे काये भवता सर्वमर्पितम्”॥)

काठिन्यफलः, पुं, (काठिन्यं फले यस्य)। कपित्थवृक्षः।
इति राजनिर्घण्टः॥ (कपित्थशब्देऽस्य गुणादयो
बोद्धव्याः॥)

काणः, पुं, (कणति एकचक्षुर्निर्मूलतीति। कण सं-
ज्ञायां कर्त्तरि घञ्)। काकः। इति मेदिनी॥

काणं त्रि, (कणति एकचक्षुषा पश्यति। कण +

काण्डक

घञ्)। एकचक्षुः। इति मेदिनी॥ काणा इति
भाषा। (यथा, मनुः। ३। २४२।

“खड्गो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत्”॥)
काणकः, पुं, (कणति शब्दायते। कण शब्दे + “मृक-
णिभ्यामृकोकणौ”। उणां ४। ३६। इत्युक्ता)।
काकः। इत्युणादिकोषः॥

काण्डं, स्त्री, (कणतीति। कण शब्दे + डः। बाङ्गला-
कात् दोर्घः)। सन्धिविच्छिन्नैकखण्डास्थि। यथा।

“भयं समासाद्विविधं कृताश-
काण्डे च सन्धौ च हि तत्र सन्धौ।

उत्प्लवित्स्तिष्ठतिविवर्तितश्च

तिर्यग्गतं क्षिप्तमधश्च घट् च”॥

इति रोगविनिश्चयः॥ सन्धिविच्छिन्नैकखण्डमस्थि-
काण्डम्। काण्डेन च ललककपालवलयतरुणरुच-
कानां ग्रहणम्। तत्र भयं काण्डभयम्। इति
तट्टीकाव्याख्यानमधुकोषः॥

काण्डः, पुं स्त्री, (कणि दीप्तौ + जमन्तात् डः।
क्वादिभ्यः कित् अनुनासिकस्येति दीर्घः)। दण्डः।
(यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे ८। ७। २७।

“एषता वरत्राकाण्डेनाहन्ति”॥

“वरत्राकाण्डेन वंशदण्डेन”। इति कर्कः॥)

नालम्। वाणः। (यथा, महाभारते १३। ५। ३।

“विषये काशिराजस्य ग्रामान्निष्कम्प्य लुब्धकः।
सविधं काण्डमादाय मृगयामास वै मृगम्”॥)

शरवृक्षः। अर्वा। कुत्सितः। वर्गः। (वर्गश्च एक-
जातीयसमवायः। यथा, भागवते। ४। २४। ६।

“क्रियाकाण्डेषु निष्णातो योगेषु च कुरुद्वह”॥
परिच्छेदः। (यथा, अथर्ववेदे १२। ३। ४५।

“इदं प्रापमुत्तमं काण्डमस्य यस्मात्क्रोकात्परमेष्ठी
समाप”॥) अवसरः। प्रस्तावः। वारि। जलम्।

इत्यमरः। ३। ३। ४३॥ (यथा, हेः रामायणे
२। ८६। १८।

“तात्तु गत्वा परं तीरमवरोप्य च तं जनम्।

निरुताः काण्डचित्राणि क्रियन्ते दाश्वबन्धुभिः”॥

“जीर्वाधं काण्डचित्राणि काण्डे जले चित्राणि
चित्रगमनानि लघुत्वात् क्रियन्ते स्मेत्यर्थः”॥

इति तट्टीका॥) स्तम्भः। (यथा, अमरशतके ६५।
“उरुद्वयं मृगदण्डः कदलस्य काण्डौ

मध्यश्च बेणिरतुलं स्तनयुग्ममस्याः”॥)

दण्डादिगुणः। (यथा, भट्टिः ५। १८।

“दूर्वाकाण्डमिव श्यामा न्ययोधपरिमण्डला”॥)
तरुस्तम्भः। गुडि इति भाषा। (यथा, रामायणे।

“वृक्षकाण्डमितो भाति”॥ वृक्षाणां शाखा।
यथा, मनुः १। ४६।

“उद्भिज्जाः स्यावराः सर्वे वीजकाण्डप्ररोहिणः”॥
“केचित्काण्डात् शाखा एव रोपिता वृक्षतां यान्ति”॥

इति तट्टीका॥ वृन्दः। समूहः। रक्षः। निर्जन-
स्थानम्। इति मेदिनी॥ स्नाघा। इति हेमचन्द्रः॥

पापीयान्। इति धरणिः॥

काण्डकटुकः, पुं, (काण्डे स्तम्भे लतायामित्यर्थः कटुक-
स्तिक्तः)। कारवेक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (का-
रवेक्षशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम्॥)

काण्डवा

काण्डकाण्डकः, पुं, (काण्डस्य शरवृक्षस्य काण्डमिव
काण्डं यस्य। काण्डकाण्ड + कप्)। काण्डवणम्।
इति राजनिर्घण्टः॥

काण्डकारं, स्त्री, (काण्डं स्तम्भं किरति दीर्घतया उत्-
क्षिपति। काण्ड + कृ + क्यण्)। गुवाकः। इति
शब्दमाला॥ (एंसि तु काण्डं वार्यं करोति इति
काण्डकारः। वार्यकारकः॥)

काण्डकीलकः, पुं, (काण्डे स्तम्भे कीलकमिव यस्य।
काण्डकील + कप्)। लोघः। इति राजनिर्घण्टः।
लोघकाठ इति भाषा॥

काण्डगुण्डः, पुं, (काण्डेन गुच्छेन गुण्डयति वेष्टयति
भूमिम्। काण्ड + गुडि वेष्टने + क्यण्)। गुण्ड-
नामदण्डम्। इति राजनिर्घण्टः॥

काण्डगोचरः, पुं, (काण्डस्य वाणस्य गोचर इव गो-
चरो यस्य)। नाराचः। लौहमयवाणः। इति
त्रिकाण्डशेषः॥

काण्डणी, स्त्री, (काण्डेन स्तम्भेन नीयतेऽसौ काण्डं
नयति आत्मानं वा। काण्ड + नी + क्तिप्)। एषो-
दरादित्वात् णत्वम्)। सूक्ष्मपर्णलता। रामदूती
इति ख्याता। इति शब्दचन्द्रिका॥

काण्डतिलकः, पुं, (काण्डे स्तम्भे तिलकः)। भूमिम्। इति
राजनिर्घण्टः॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“किराततिलकः किरातः कटुतिलकः किरातकः।
काण्डतिलको नैर्यतिलको भूमिम्भो रामसेनकः”॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे। गुण-
दयोऽस्य किराततिलकशब्दे ज्ञेयाः॥)

काण्डतिलकः, पुं, (काण्डतिलक + स्वार्थे कन्)। भूमि-
वृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका। चिराता इति भाषा॥

काण्डनीलः, पुं, (काण्डे स्तम्भे नीलः)। लोघः। इति
राजनिर्घण्टः॥

काण्डपटः, पुं, (काण्डे काष्ठादिनिर्मितस्तम्भे आवर-
कत्वात् स्थितः पटः)। यवनी। तिरस्कारिणी।
इति हेमचन्द्रः। कानात् इति भाषा॥

काण्डपुष्पा, स्त्री, (काण्डस्य वाणस्य पुष्प इव पुष्पो
यस्याः)। शरपुष्पा। इति राजनिर्घण्टः॥

काण्डपुष्पं, स्त्री, (काण्डात् स्तम्भं व्याप्य पुष्पं यस्याः)।
क्षुद्रसुगन्धिपुष्पविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका।
दोना इति भाषा॥

काण्डपृष्ठं, स्त्री, (काण्डं तरुस्तम्भ इव स्थूलं पृष्ठं
यस्य)। कर्णधनुः। इति महाभारतम्॥

काण्डपृष्ठः, त्रि, (काण्डः वाणः पृष्ठे यस्य)। काण्ड-
स्पृष्टः। शस्त्राजीवः। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

(“स्त्रीपूर्णाः काण्डपृष्ठाश्च यावन्तो भरतर्षभ”॥
अजपा ब्राह्मणाश्चैव आजे नार्हन्ति केतनम्”॥

इति महाभारते। १३। २३। २२॥) वैश्यापतौ
पुं। इति दानधर्मः॥

काण्डवारिणी, स्त्री, (काण्डान् संग्रामापतितान् वा-
णान् स्मरणादेव निवारयतीति। काण्ड + व +
णिच् + णिनिः)। दुर्गा। यथा,—

“महागजघटाटोपसंयुगे नरवाजिनाम्।
स्मरणादारते वाणान् तेन सा काण्डवारिणी”॥

इति देवीपुराणे देवीनरकृत्तनाम ४५ अध्यायः॥

काण्डेष्टः

काण्डेष्टा, स्त्री, (काण्डात् किञ्चनान्धात् रोहतीति । काण्ड + रुह + कः टाप् च ।) कटुकी । इति रत्नमाला ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“कटुी तु कटुका तित्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा । अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी ॥ मत्स्यपित्ता काण्डेष्टा रोहिणी कटुरोहिणी” ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ अस्याः गुणाः कटुकः शब्दे ज्ञेयाः ॥)

काण्डेष्टिः, पुं, (काण्डस्य वेदविभागस्य ऋषिः । यद्वा काण्डेषु एकजातीयक्रियादिसमवायेषु ऋषिर्विचारकः ।) वेदकाण्डविशेषाध्यापकमुनिभेदः । स तु जैमिन्यादिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जैमिनिस्तु पूर्वमीमांसाशास्त्रप्रणयनेन क्रियाकाण्डस्य विचारकः । तथा वेदव्यासः उत्तरमीमांसारूप-वेदान्तशास्त्रप्रणयनेन ज्ञानकाण्डस्य विचारकः । इत्यादि सूत्रिभिर्निरुक्तम् ॥)

काण्डवान्, [त्] त्रि, (काण्डः शरः प्रहरणतया अस्यास्ति इति । काण्ड + मतुप् । मस्य वः ।) काण्डोदः । इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥ तीरान्दाज इति भाषा ॥

काण्डसन्धिः, पुं, (काण्डस्य स्तम्भस्य सन्धिः मेलनस्थानम् ।) ग्रन्थिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पावगाँट इति च भाषा ॥

काण्डस्पृष्टः, त्रि, (स्पृष्टं स्पृहीतं काण्डं येन निष्ठान्तत्वात् परनिपातः ।) काण्डपृष्ठः । शस्त्राजीवी । इत्यमरः । २ । ८ । ६७ ॥

काण्डहीनः, स्त्री, (काण्डेन स्तम्भेन हीनम् ।) भद्रमुक्तम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

काण्डिका, स्त्री, (काण्डः गुच्छः प्राशस्त्येन अस्ति अस्याः । काण्ड + ठन् + टाप् ।) लङ्गनामकधान्यविशेषः । वालुकीनामकर्कटीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काण्डोरः, त्रि, (काण्डः वाणः अस्यस्य । काण्ड + “काण्डाण्डादीरन्नीरचौ” । ५ । २ । १११ । इति ईरन् ।) काण्डास्त्रवान् । इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥ तीरान्दाज इति भाषा ॥ (यथा भट्टिः ४ । १० । “काण्डोरः खाजिकः शार्ङ्गि रत्तन् विप्रस्तनुचवान्” ॥)

काण्डोरः, पुं, (काण्डः स्तम्भः अस्यास्तीति । काण्ड + “काण्डाण्डादीरन्नीरचौ” । ५ । २ । १११ । इति ईरन् ।) अपामार्गवृक्षः । लताप्रभेदः । काण्ड-वेण इति ख्यातः । तत्पर्यायः । काण्डकटुकः २ नासासंवेदनः ३ पटुः ४ अयकाण्डः ५ स्तोमवल्ली ६ कारवल्ली ७ सुकाण्डिका ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । सारकत्वम् । दुष्टव्रणलुतागुल्मीदरस्त्रीहृशूलमन्दाग्निनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

काण्डोरी, स्त्री, (काण्डोर + गौरादित्वात् ङीष् ।) मञ्जिष्ठा । इति रत्नमाला ॥ काण्डोरा इत्यपि पाठः ॥ (मञ्जिष्ठाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥) काण्डेष्टुः, पुं, (काण्डे इक्षुरिव ।) कोकिलाक्षरवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १०४ ॥ कुलिया खाड़ा इति भाषा ॥ (अस्य पर्यायाः । यथा, भावप्रकाशस्य

कात्याय

पूर्वखण्डे १ भागे ॥

“कोकिलाक्षस्तु काकेक्षुरिक्षुरः क्षुरकः क्षुरः । भिक्षुः काण्डेक्षुरप्युक्त इक्षुगन्धेक्षु वाजिका” ॥ गुणाऽस्य क्षुरकशब्दे ज्ञेयाः ॥ काण्डेष्टम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काण्डेरी, स्त्री, (काण्डं वाणाकारं पुष्पं ईर्त्ते । काण्ड + ईरन् गतौ + चण् । गौरादेराक्षतिगणत्वात् ङीष् ।) नागदन्तीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

काण्डेष्टा, स्त्री, (काण्डे रोहति इति कः टाप् । सप्तम्या अलुक् ।) कटुकी । इति रत्नमाला ॥ (कटुकीशब्देऽस्या विशेषो बोध्यः ॥)

कातरः, त्रि, (कु कथेन तरतीति । कु + तृ + अच् । कोः कादेशः ।) व्यसनकुलचित्तः । व्याकुलः । तत्पर्यायः । अधीरः २ । इत्यमरः । ३ । १ । २६ ॥ (यथा रघुः ११ । ७८ ।

“कातरोऽसि यदि वोद्गतार्चिषा तर्जितः परशुधारया मम” ॥)

कातरः, पुं, (कं जलं आतरति । क + आ + तृ + अच् ।) कातलमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

कातलः, पुं, (कातर इव रस्य लः । अयं हि रोहितादिवत् न तेजस्वी अतोऽस्य तथात्वम् । यद्वा, कस्य जलस्य तलं स्पृश्यत्वेन न अस्ति अस्य । अश्व आदित्वादच् ।) मत्स्यविशेषः । कात्ला इति भाषा । तस्य गुणाः । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । गुरुपाकित्वम् । त्रिदोषकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, वैद्यके ।

“कातलो मधुरश्चोष्णो गुरुपाको त्रिदोषकृत्” ॥)

काढगं, स्त्री, (कुत्सितं ढगं क्षुद्रं ढगं वा । कोः कादेशः ।) रोहिषढगम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काट्यः, पुं, (कतस्य ऋषेर्गोत्रापत्यं । कत + “गर्गादिभ्यो यञ्” । ४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) कात्यायनमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कात्यायनः, पुं, (कतस्य गोत्रापत्यम् । गर्गादित्वात् यञ् यञन्तत्वात् यनिष्कः ।) धर्मशास्त्रकर्तृमुनिविशेषः । (यथा क्तं याज्ञवल्क्ये १ । ४ । ५ ।

“मन्वत्रि विष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योऽश्विनोऽङ्गिराः ।

यमापस्तम्बसम्बर्चाः कात्यायनवृक्षपती ॥

पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगोतमौ ।

शातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः” ॥

वररुचिः । इति मेदिनी ॥

कात्यायनी, स्त्री, (कतस्यापत्यं स्त्री । “गर्गादिभ्यो यञ्” । ४ । १ । १०५ । इति यञ् । “सर्वत्र-लोहितादिकतस्तेभ्यः” । ४ । १ । १०८ । इति य्कः । धित्वात् ङीष् ।) दुर्गा । (यथा मार्कण्डेय ६१ । २३ । “एतत्ते वदनं सौम्यं लोचनत्रयभूषितम् ।

पातु नः सर्वभूतेभ्यः कात्यायणि नमोऽस्तुते” ॥)

अर्द्धवृद्धा काषायवसना विधवा । इत्यमरः । २ ।

६ । १७ ॥ (याज्ञवल्क्यमुनेः पत्न्योरेका पत्नी ।

यदुक्तं वृहदारण्यकोपनिषदि । “याज्ञवल्क्यस्य

हे भार्ये बभूवतुः मैत्रेयी कात्यायनी च । तयोर्हं

मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्या-

यनी” ॥ पत्न्यां ङीष् । कात्यायनस्य ऋषेः पत्नी” ॥)

कादम्बा

कादम्बा, पुं, (कादम्बे समूहे भवः । कादम्ब + चण् ।) कलहंसः । वाणि ह्रास् इति भाषा । इत्यमरः । २ । ५ । २३ । (यथा रघुः १३ । ५५ ।

“क्वचित् खगानां प्रियमानसानां कादम्बसंसर्गवतीव पङ्क्तिः” ॥)

अस्य मांसस्य गुणाः । वायुरक्तपित्तनाशित्वम् । भेदकत्वम् । शुक्रकारित्वम् । शीतत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (कादम्ब इव । स्वार्थे अच् ।) कादम्ब-वृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (कादम्बस्येदमिति व्युत्पत्त्या अण् । कादम्बसम्बन्धिनि, त्रि । कादम्ब-कुसुमम् । यथा रघुः १३ । २७ ।

“गन्धश्च धाराहृतपल्लवानां कादम्बमर्द्धोज्ज्वलकेसरश्च” ॥)

वाणः । इति मेदिनी ॥

कादम्बकः, पुं, (कादम्ब + स्वार्थे कन् ।) वायः । इति हारावली ॥

कादम्बरं, स्त्री, (कादम्बम् कादम्बोद्भवं रसं लाति गृह्णातीति । कादम्ब + ला + कः । लस्य रः ।) कादम्बपुष्पोद्भवमद्यम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, माघे ।

“निषेय मधुमाधवाः सरसमत्र कादम्बरम्” ॥)

दधिसारः । इति हेमचन्द्रः ॥ श्रीधुः । इति विश्वः ॥ (इक्षुजातगुडादि । इति मल्लिनाथः ॥)

कादम्बरः, पुं, (कादम्बं कादम्बरसवत् लाति गृह्णातीति । ला + कः । लस्य रश्च ।) दध्यग्रम् । दधिसारः । इति मेदिनी ॥

कादम्बरी, स्त्री, (कु क्षणवर्णं नीलवर्णमित्यर्थः अम्बरं वस्त्रं यस्य । कोः कदादेशः । कादम्बरो बलरामस्तस्य प्रिया । कादम्बर + चण् ततः स्त्रियां ङीष् । यद्वा कादम्बे जातो रसः कादम्बः । “तत्रजातः” । ४ । १ । २५ । इत्यण् । कादम्बं राति ददातीति । रादाने + “आतोऽनुपसर्गे कः” । ३ । २ । ३ । इति कः । गौरादित्वात् ङीष् ।) मदिरा । इति मेदिनी ॥ (यथा,—

“कादम्बरीमदविधूर्णितलोचनस्य युक्तं हि जाङ्गलभृतः पतनं पृथिव्याम्” ॥

इत्युद्धटः ॥) कोकिला । खरखती । शारिकापक्षिणी । इति मेदिनी ॥ (वाणभट्टविरचितकाव्यविशेषः । खनायिकानामैव प्रसिद्धोऽयं ग्रन्थः । इयं कादम्बरी तु वाणभट्टेनासमापिता पुनरस्य पुत्रेण समाप्तिं नीता ॥ नायिकाविशेषः । सा तु तुम्बु-प्रभृतीनां वसुं गन्धर्व्याणां ज्येष्ठस्य हंस इत्याख्याया प्रसिद्धस्य गन्धर्वस्य कन्या । अस्या जननी सोम-मयूखसम्भवाभरसां कुले जाता गौरीति नाम्ना प्रसिद्धा । अस्या अन्यद्विरयन्तु कादम्बर्यां द्रष्टव्यम् ॥)

कादम्बरीवीजं, स्त्री, (कादम्बर्यैः वीजं आसवः ।) सुरावीजम् । इति रत्नमाला ॥

कादम्बर्यः, पुं, (कादम्बर्यै हितः इति यत् ।) कादम्ब-वृक्षः । इति जटाधरः ॥

कादम्बा, स्त्री, (कादम्ब इव आचरति । कादम्ब + आचारे क्तिप् + अच् + टाप् ।) कः खण्डोद्भूतः ।

कान्तं

इति शब्दचन्द्रिका ॥ सुखिहरी इति भाषा ॥
 कादम्बिनी, स्त्री, (कादम्बाः कलहंसाः सन्ति अस्यां ।
 कादम्ब + इति लोप् ।) मेघमाता । मेघश्रेणिः ।
 इत्यमरः । १ । ३ । ८ ॥
 कादाचित्कं, स्त्री, कदाचिद्भवम् । इति सुखबोध-
 व्याकरणम् ७ । १५ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३ । २७।
 “यद्यपि रसाभिन्नतया चर्चस्वापि न कार्यत्वं
 तथापि तस्य कादाचित्कतया उपचरितेन कार्य-
 त्वेन कार्यत्वमुपचर्यते” ॥)
 काद्रवेयः, पुं, (काद्रोरपत्यं पुमान् । काद्रु + “सुभादि-
 भ्यश्च” । ४ । १ । २२३ । इति ङक् । “ते लोपो-
 ऽकाद्वाः” । ६ । ४ । १४ । इति न लोपः ।) काद्रु-
 सन्तानः । नागः । इत्यमरः । १ । ८ । ४ ॥
 (यथा, महाभारते २ । ६५ । ४२ ।
 “श्रेष्ठोऽनन्तो वासुकिश्च तत्तत्कश्च सुवङ्गमः ।
 कूर्मश्च कुलिकश्चैव काद्रवेयाः प्रकीर्त्तिताः” ॥)
 कानकं, स्त्री, (कानकं फलमिव उग्रं फलं अक्षयम् ।
 कानक + अण् ।) जयपालवीजम् । अस्य गुणाः ।
 तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । सारकत्वम् । उत्फोद-
 कारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (वैद्यकचक्रपाणि-
 संग्रहे वृहत्सिंहनादगुणौ व्यवहारोऽस्य यथा ।
 “सहस्रं कानकफलं सिद्धे संचूर्ण्य निक्षिपेत् ।
 ततो माषद्वयं जग्ध्वा पिबेत्तप्तजलादिकम्” ॥)
 काननं, स्त्री, (कं जलं अननं जीवजमस्य । यद्वा
 कानवति दीपयति । कनदीप्तौ + णिच् + ल्युट् ।)
 वनम् । (यथा, मेघदूते ४४ ।
 “श्रीतो वायुः परिणमयिता काननोऽधुमरागाम्” ॥
 कस्य ब्रह्मणः आननं सुखम् ।) ब्रह्मणो मुखम् ।
 गृहम् । इति मेदिनी ॥
 काननारिः, पुं, (काननस्य अरिर्गन्धर्वः । शमीगर्भात्य-
 ताग्निना सर्वकाननस्य दहनात् तथात्वम् ।) शमी-
 वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अस्य गुणादयः शमी-
 शब्दे बोद्धव्याः ॥)
 कानीनः, पुं स्त्री, (कन्यायां अनुप्रायां जातः कन्याया
 जातो वा । कन्या + “कन्यायाः कानीन च” । ४ । १ ।
 १२६ । इति अण् कनीनादेशश्च ।) अनुप्रापुत्रः ।
 तत्पुत्र्यायः । कन्यकाजातः २ । इत्यमरः । २ । ६ ।
 २४ ॥ सा कन्या यद्यनूपा पित्र्यह एव तिष्ठति
 तदा तत्पुत्रो मातामहस्यैव यथा,—
 “कानीनः कन्यकाजातो मातामहस्यतो मतः” ॥
 इति याज्ञवल्क्यः । यद्यनूपा तदा वोढुरेव यथा,—
 “पितृवैश्वमिनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः ।
 तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम्” ॥
 इति मनुः ॥ व्यासे कर्णे च पुं । इति मेदिनी ॥
 कान्तं, स्त्री, (कान्ते दीप्यते इति । कन + कर्त्तरि क्तः ।)
 कुङ्कुमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ लौहविशेषः ।
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “स्वादुर्यं भवेन्निम्बकल्को राजन्दिबोधितः ।
 कान्तं तदुत्तमं यच्च रूप्येणावर्तितं मिलेत्” ॥
 तस्य परीक्षा । यथा ।
 पात्रे यस्मिन् विसरति जले तैलविन्दुर्निधितो
 विद्धं गन्धं विहजति निजं रुधिरं निम्बकल्कैः ।

कान्तलो

पात्रे दुग्धं भजति शिखराकारतां नैति भूमौ
 कान्तं लौहं तदिदमुदितं लक्षणोक्तं न चान्यत्” ॥
 इति सुखबोधः ॥ अपि च ।
 “यत्पात्रे न प्रसरति जले तैलविन्दुर्निधितो
 हिङ्गुर्गन्धं त्यजति भजते स्वादुतां निम्बकल्कः ।
 पात्रं दुग्धं भवति सिक्तापुञ्जमिति भूमौ
 कृष्णाङ्गः स्यात् सजलचयकः कान्तलौहं वदन्ति” ॥
 इति वैद्यकम् ॥ (वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे वृहत्सर्व-
 ज्वरहरलौहेऽस्य व्यवहारो यथा,—
 “पारदं गन्धकं शुद्धं ताम्रमभ्रञ्च मात्तिकम् ।
 हिरण्यं तारताण्डुलं कर्षमेकं पृथक् पृथक् ॥
 मृतं कान्तं पलं देयं सर्वमेकीकृतं शुभम्” ॥)
 कान्तः, त्रि, (कान्ते इति । कम् + कर्मणि क्तः “यस्य
 विभाषा” । ७ । २ । १५ । इति नेट् ।) अनुनासि-
 कस्येति दीर्घः ।) मनोरमः । शोभनः । इत्यमरमे-
 दिनीकरौ ॥ (यथा,
 “मलिनमपि मृगाद्या बल्कलं कान्तरूपं
 न मनसि रुचिभङ्गं खल्वपमप्यादधाति” ।
 इति प्राकृतले १ अङ्के ॥)
 कान्तः, पुं, (कम् + क्त ।) श्रीकृष्णः । चन्द्रः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ पतिः । (यथा मेघदूते । १०१ ।
 “कान्तोदन्तः सुहृदुपगतः सङ्गमात् किञ्चिदूतः” ॥)
 चन्द्रसूर्यायः पर्यायान्तः शिला । यथा । चन्द्रकान्त-
 सूर्यकान्तायस्कान्तादयः । इति मेदिनी ॥ हिज्जल-
 वृक्षः । वसन्त ऋतुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विष्णुः । यथा, महाभारते १३ । १४६ । ४५ ।
 “कामहा कामकृत् कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः” ॥
 शिवः । यथा, तत्रैव १३ । १७ । १४८ ।
 “गृहः कान्तो निजः सर्पः पवित्रं सर्वपावनः” ॥
 कार्तिकेयः । यथा, तत्रैव २ । २३१ । ४ ।
 “कामजित् कामदः कान्तः सत्यवाग्भुवनेश्वरः” ॥)
 कान्तपत्नी, [न] पुं, (कान्तस्य कार्तिकेयस्य पत्नी ।
 मयूरस्य कार्तिकेयवाहनत्वान्तायात्वम् ।) मयूरः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 कान्तपुष्पः, पुं, (कान्तानि मनोरमाणि पुष्पाण्यस्य ।)
 कोविदारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कान्तलकः, पुं, (कान्तं लक्यते आस्वादयते । कान्त + लक
 आस्वादेन + घञर्थे कः । यद्वा कान्त्ये इति “मति
 बुद्धिपूजार्थेभ्यश्च क्तः” । ३ । २ । १८८ । इति क्तः ।
 कान्तः । ततः लकतीति । लक + अच् । कान्त-
 खासौ लकश्चेति ।) नन्दीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १२८ ॥
 तुंद इति भाषा ॥
 कान्तलोहं, स्त्री, (कान्तं लौहश्रेष्ठत्वात् कमनीयं
 लोहम् ।) अयस्कान्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य
 परीक्षादिकं कान्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ अस्य निरुत्थी-
 करणं यथा, ॥
 “शुद्धस्य सुतराजस्य भागो भागद्वयं बलेः ।
 द्वयोः समं लौहचूर्णं मर्दयेत् कन्यकाद्रवैः ॥
 यामद्वयं ततो गोलं स्यापयेत्ताम्रभाजने ।
 आच्छादैरण्डजैः पद्मैरुष्णैः यामद्वयाद्भवेत् ॥
 त्रिदिनं धान्यराशिस्थं तत्ततोमर्दयेद्दृढम् ।
 रजस्तद्वस्त्रगणितं नीरे तरति हंसवत् ॥

कान्तारः

तीक्ष्णं मुखं कान्तलोहं निरुत्थं जायते भ्रष्टम्”
 “ततः कोटिसहस्रैर्वा कान्तलोहं महागुणम्” ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधि-
 कारे ॥)
 कान्ता, स्त्री, (कान्त्ये अस्मै । कम् + णिच् + कर्मणि
 क्त + टाप् ।) नारी । (यथा शृङ्गारतिलके ६ ।
 “भट्टिति प्रविष्ट गेहं मावहित्तिष्ठ कान्ते !
 ग्रहणसमयवेला वर्त्तते प्रीतरम्भेः ।
 अयि ! सुविमलकान्तिं वोच्य नूनं स राज-
 र्सति तव मुखेन्दुं पूर्णचन्द्रं विहाय” ॥) प्रिय-
 कुवृक्षः । इति मेदिनी ॥ सर्वाङ्गसुन्दरी स्त्री ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ३ ॥
 (गङ्गा यथा, काशीखण्डे २६ । ४३ ।
 “कूटस्था कण्ठा कान्ता कूर्मयाना कलावती” ॥)
 वृहदेला । रेणुका । नागरमुखा । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 कान्ताङ्गिदोहदः, पुं, (कान्तायाः अङ्गिणा चरणसं-
 नैव दोहदः पुष्पोद्गमो यस्य । “पादाघातार-
 शोको विकशति” इति कविप्रोक्तोक्तेस्तथात्वम् ॥
 अशोकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कान्ताचरणदोहदः, पुं, (कान्ताचरणेन रमणीचर-
 त्वात् नैव दोहदः पुष्पोद्गमो यस्य । “पादाघा-
 तादशोको विकशति” इति कविप्रोक्तोक्तेस्तथा-
 त्वम् ॥) अशोकवृक्षः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 कान्तायसं, स्त्री, (अय एव आयसम् । कान्तं कम-
 नीयं आयसम् ।) अयस्कान्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कान्तारं, स्त्री, (कस्य सुखस्य अन्तं ऋच्छति गच्छ-
 तीति । कान्त + ऋ + “कर्मण्यण्” । ३ । २ । १ ।
 इति अण् ।) उपसर्गादि । (कान्तं मनोर्षं
 ऋच्छति प्राप्नोतीति । कर्मण्यण् ।) काननम् ।
 (यथा, हेः रामायणे २ । २८ । ५ ।
 “सीते विमुच्यतामेषा वनवासकृता मतिः ।
 बज्रदोषं हि कान्तारं वनमित्यभिधीयते” ॥)
 पद्मविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कान्तारः, पुं, (कान्तं मनोज्ञं रसं ऋच्छति प्राप्नोति ।
 कान्त + ऋ + अण् ।) इक्षुविशेषः । कतारे इति
 हिन्दी भाषा । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।
 “कान्तारं तावसाविच्छुवंशकानुगुणौ मतौ” ॥)
 अस्य गुणाः । गुणत्वम् । शुक्लश्लेष्मवृद्धिकारित्वम् ।
 वृंहणत्वम् । सारकत्वम् । इति भावप्रकाशः ।
 कोविदारवृक्षः । वंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कान्तारः, पुं, स्त्री, (कस्य सुखस्य अन्तं ऋच्छति
 यत्र । हिंस्रसङ्कुलत्वात् । कान्त + ऋ + आधारे
 घञ् ।) महावनम् । (यथा, गोः रामायणे । ४ ।
 ४३ । १२ ।
 “कैकेयान् सिन्धुसौवीरान् कान्तारगिरयश्च ये ।
 गिरिजालाहतां दुर्गां मार्गध्वं पश्चिमां दिशम्” ॥)
 दुर्गमपथः । इत्यमरः । ३ । ३ । ७१ ॥ (उक्तञ्च—
 “सिंहक्षुण्णकरीन्द्रकपोलमूलगणितं रक्ताक्तमुक्ता-
 फलम् कान्तारे वदरीभमाद्भुतमगाद्भिस्त्रस्य
 पत्नी सुदा” इति ।) विलम् । छिद्रम् । इति
 मेदिनी ॥

कान्यकु

कान्तारकः, पुं, (कान्तार + स्वार्थे कन् । इत्थविशेषः ।
इत्यमरः । २।४।१६३॥ काजले आक् इति भाषा ॥
कान्तारी, स्त्री, (कान्तार + गौरादित्वात् डीष् ।)
इत्थभेदः । काजले आक् इति भाषा । अस्या
गुणाः । मधुरत्वम् । लघुत्वम् । क्षाररसत्वम् ।
कफवातकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
कान्तिः, स्त्री, (कम् कान्तौ कन् दीप्तौ वा + भावे
क्तिन् ।) दीप्तिः । तत्पर्यायः । शोभा २ द्युतिः ३
हविः ४ । इत्यमरः । १।३।१०॥ शुभा ५ दीप्तिः
६ भा ७ श्रीः ८ भासा ९ भाः १० । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अभिरक्षा ११ । इति जटाधरः ॥ * ॥
(यथा, विष्णुपुराणे १ मांशे ८ । २३ ।
“शशाङ्कः श्रीधरः कान्तिः श्रीस्तस्यैवागपायिनी” ॥)
कान्तिकारकपर्याया यथा । रश्मि १ उज्जसि २
वेति ३ वेनति ४ वेसति ५ वाञ्छति ६ वष्टि ७
वर्णति ८ जूषते ९ हर्षति १० आचके ११ उज्जिक्
१२ मन्यते १३ कन्तसत् १४ चाकनत् १५ चक-
मानः १६ कमति १७ कानिषत् १८ इत्यष्टादश-
कान्तिकर्माणि । इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥
स्त्रीशोभा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे ।
“रूपयौवनलालित्वं भोगाद्यैरङ्गभूषणम् ।
शोभा प्रोक्ता सैव कान्तिर्मन्मथाप्यायिता द्युतिः” ॥)
इच्छा । स्पृहार्थकमधातोर्भावे क्तिन् प्रत्ययः ।
दुर्गा । यथा, — देविपुराणे देवीनिष्कन्ताम ४५
अध्याये ॥
“स्तुतिः सिद्धिरिति ख्याता श्रिया संश्रयणाच्च या ।
लक्ष्मीर्वा लक्ष्मणा वापि क्रमात् सा कान्तिरुच्यते” ॥
(गङ्गा । यथा, काशीखण्डे गङ्गास्तोत्रे २६।४० ।
“कुमुदती कमलिनी कान्तिः कल्पितदायिनी” ॥
“कान्तिश्चन्द्रतेजोरूपा” । इति तट्टीका ॥)
कान्तिदं, स्त्री, (कान्तिं द्यति नाशयतीति । कान्ति + दो
+ क ।) पित्तम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कान्तिं
ददातीति । कान्ति + दा + कः ।) शोभादायके चि ॥
कान्तिदा, स्त्री (कान्तिद + टाप् ।) वाकुचोदत्तः ।
सोमराजी इति ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥
कान्तिदायकं, स्त्री, (कान्तिं ददातीति । कान्ति + दा
+ क्त्वल् ।) कालीयकदत्तः । इति जटाधरः ॥ शो-
भादायके चि ॥
कान्दविकः, चि, (कन्दौ संस्कृतं कान्दवं । कन्दु + अण् ।
कान्दवं पश्यं अस्य “तदस्य पश्यम्” । ४।४।५१ ।
इति ठक् ।) आपूपिकः । पूषविक्रयकर्त्ता । इत्य-
मरः । २।६।२८॥
कान्दिगभूतः, चि, (कां दिशं गच्छामि इत्याकुलीभूतः ।
कान्दिशू + भू + कर्त्तरि क्तः ।) भयेन पलायितः ।
इति पुराणम् ॥
कान्दिशीकः, चि, (कां दिशं यामि इत्याह । तदा
हेति मा शब्दादिभ्य उपसङ्ख्यानमिति ठक् एषो-
दरादिखात् साधुः ।) भयद्रुतः । भयेन पलायितः ।
इत्यमरः । ३।१।४२॥
कान्यकुब्जं, स्त्री, (कन्याः कुब्जा न्युजीकृता वायुना
यत्र । ततः स्वार्थे अण् ।) गङ्गातीरस्थपुरविशेषः ।
कनज् इति भाषा । तत्पर्यायः । महोदयम्

कापाली

२ कन्याकुब्जम् ३ गाधिपुरम् ४ कौशम् ५ कुश-
स्थलम् ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते
३।११५।१६ ।
“एतस्मिन्नेव काले तु पृथिव्याः पृथिवीपतिः ।
कान्यकुब्जे महानासीत् पार्थिवः सुमहाबलः ।
गाधीति विश्रुतो लोके वनवासं जगाम ह” ॥
एतदपुरविवरणं कन्याकुब्जशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
कान्यजा, स्त्री, (कात् जन्तात् अन्यस्मिन् जायते ।
कान्य + जन + डः + टाप् ।) नलोनामगन्धद्रव्यम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
कापटिकः, पुं, (कपटेन चरति इति ठक् ।) क्रात्रः ।
अन्यमर्मज्ञः । (“तत्र परमर्मज्ञः प्रगल्भच्छात्रः
कपटव्यवहारित्वात् कापटिकः । तं वृत्त्यर्थिन-
मर्थमानाभ्यामुपगृह्य रक्षति राजा ब्रूयात् यस्य
दुर्वृत्तं पश्यति तत्तदानीमेव मयि वक्तव्यम् । इति
मनुसंहितायां ७।१५४ । श्लोकस्य टीकायां कु-
ल्लुकभट्टः ।) शठे चि । इति मेदिनी ॥
कापट्यं, स्त्री, (कपटस्य कार्यं भावो वा । कपट
+ क्यन् ।) कपटता । शठता । कपटशब्दात्
भावार्थे णाप्रत्ययः ॥ इति सुम्भोध्याकरणम् ।
कापथः, पुं, (कुत्सितः पथ्याः । कु + पथिन् + अच् ।
“कापथ्यस्तयोः” । ६।३।१०४ । इति कादेशः ।)
कुत्सितपथः । तत्पर्यायः । व्यध्वः २ दुरध्वः ३
विपथः ४ कदध्वा ५ । इत्यमरः । २।१।१६॥
कुपथः ६ असत्यथः ७ कुत्सितवर्त्म ८ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (“आस्थातुं कापथं दुःखं विष-
मम् वज्रकण्टकम्” ॥ इति हेः रामायणे । २।
१०८।७॥)
कापालं, स्त्री, (कपालमेव कपालस्येदं वा । कपाल +
अण् ।) अष्टादशकुष्ठान्तर्गतवातिककुष्ठम् । इति
माधवकरः ॥ अस्य निदानं कपालशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
कापालः, पुं, (कपाल + अण् ।) कर्कटा । इति शब्द-
चन्द्रिका रत्नमाला च ॥ कालिया कड़ा इति
भाषा ॥
कापालिकः, पुं, (कपालेन नृकपालेन चरति अभ्य-
वहारादिकं करोतीति । कपालं + ठक् ।) वर्ण-
सङ्करजातिविशेषः । इति तन्त्रसारः ॥ कपालि
इति भाषा । वामाचारिविशेषः । यथा,—
“अथ तीर्थंकराग्रणीः प्रतस्थे
कापालिकजालकं विजेतुम्” ।
इति शङ्करविजयः ॥ (योगिविशेषः । यथा हट-
योगदीपिकायां १।८ ।
“भानुको नारदेवश्च खण्डः कापालिकस्तथा” ॥
तत्सम्प्रदायश्च यथा तत्रैव ३।६६ ।
“निषेव्यते श्रीतलमध्यधारा
कापालिके खण्डमते ऽमरोली” ॥
“कापालिकस्यायं कापालिकस्तस्मिन् कापालिके
खण्डकापालिकसम्प्रदाये इत्यर्थः” ॥ इति तट्टीका ॥)
कापाली, स्त्री, (कपाल + डीष् ।) विडङ्गा । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (शिवः । यथा महाभारते । १३।
१७।१०२ ।
“अजैकपाच्च कापाली त्रिशङ्कुरजितः शिवः” ॥)

कामः

कापिलः, पुं, (कपिलेन प्रोक्तं शास्त्रं वेत्ति अधीते वा
इति अण् ।) साङ्ख्यशास्त्रज्ञः । इति हेमचन्द्रः ॥
(कपिलमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । अण् । कपिलाधि-
कारेण कृत उपपुराणभेदः । यथा कूर्मपुराणे ।
“कापिलं मानवश्चैव तथैवोशनसेरितम्” ॥)
पिङ्गलवर्णः । तद्वति चि । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
कापिशं, स्त्री, (कापिशा माधवी तत्पुष्पमधूद्रवम् ।
कपिशा + अण् ।) मद्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥
कापिशायनं, स्त्री, (कपिशैव स्वार्थे अण् । तत्र जा-
तम् । “कापिशाः प्यक्” । ४।२।६६ । इति
प्यक् ।) मद्यम् । इति जटाधरः ॥ देवता । इति
धरणी ॥
कापिशेयः, पुं, (कपिशयाः अपत्यम् । ठक् ।) पिशाचः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कापुरुषः, पुं, (कुत्सितः पुरुषः । “विभाषा पुरुषे” ।
६।३।१०६ । इति कोःकादेशः ।) कुपुरुषः ।
कुत्सितपुरुषः । इति व्याकरणम् ॥ यथा हितो-
पदेशे ॥
“उद्द्योगिणं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-
दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति” ॥
कापेयः, चि, (कपेर्भावः कर्म वा । कपि + ठक् ।
कपिसम्बन्धी । इति हलायुधः ॥ (स्त्रियां प्रमाणं
यथा, गोः रामायणे । ६।१११।१६ ।
“कच्चिन्न खलु कापेयी सैव ते चलचित्तता” ॥)
कापोतं, स्त्री, (कपोतानां समूहः । अण् ।) कपोत-
गणः । इत्यमरः । २।५।४७ । पायसार भौक्
इति भाषा ॥ (कपोतस्येदम् । “तस्येदम्” । ४।
३।१२० । इत्यण् । यथा भागवते । ६।१८।२५ ॥
“दुर्मना भगवान् कायः पौरहित्यं विगर्हयन् ।
स्तुवन् वृत्तिं च कापोतीं दुहित्रा स ययौ पुरात्” ॥
कापोतीं कपोतसम्बन्धिनीं वृत्तिं परवृत्त्युपजीवित्व-
मित्यर्थः ॥) सौवीराञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कापोतः, पुं, (कपोत + अण् ।) सर्जिकाक्षारः ।
इत्यमरः । २।६।१०६ ॥ कचकः । इति मेदिनी ।
कपोताभवर्णः । तद्वति चि । इति हेमचन्द्रः ॥
कापोताञ्जनं, स्त्री, (कापोतश्च तत् अञ्जनश्चेति ।)
सौवीराञ्जनम् । खोतोञ्जनम् । इत्यमरः । २।६।१०० ॥
काप्यकरः, पुं, (कुत्सितं आप्यं काप्यं पापं करोतीति ।
काप्य + क्त्वा + ताच्छील्यादौ टः ।) स्वयं कृतं पापं
चित्ते आधाय यः कथयति सः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
काप्यकारः, पुं, (काप्यं करोतीति । काप्य + क्त्वा + अण् ।
चित्ते पापं आधाय यः प्रसंति सः । इति त्रिका-
ण्डशेषः ॥) श्रपापवक्ता । इति शब्दरत्नावली ॥
काफलः, पुं, (कुत्सितं फलं यस्य । कोःकादेशः ।)
कटफलः । इति शब्दरत्नावली ॥
काम, व्य, अभ्यनुज्ञा । इति विश्वः ॥
कामं, स्त्री, (कामाय हितम् । काम + अण् ।) रेतः ।
निकामः । काम्यम् । इति मेदिनी ॥ वाङ्म । अनु-
मतिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा माघे २।४३ ।
“मनागनभ्यावृत्त्या वा कामं क्षाम्यतु यः क्षमी” ॥
कामः, पुं, (काम्यते असौ कर्मणि घञ् ।) कास्य

कामः

इच्छा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा मनुः २ । ६४ ।
 “न जातु कामः कामानामुपभोगेन शान्ति ।
 हविषा कृण्वते भूय एवाभिवर्द्धते” ॥)
 कामस्तु ब्रह्मणो हृदयान्तातः । यथा ।
 “हृदि कामो भूवोः क्रोधो लोभश्चाधो रदच्छदात्” ।
 इति श्रीभागवतम् ॥ (काम्यते इति । काम्यार्थे घञ्
 वरः । यथा रुघुः २ । ६५ ।
 “सन्तानकामाय तथेति कामं
 राज्ञे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा” ॥
 कामं वरं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय इत्यर्थः ॥ मनोरथः ।
 यथा तत्रैव ३ । ६७ ।
 “तथेति कामं प्रतिश्रुत्वान्
 रथोर्यथागतं मातलिसारथिर्यथै” ॥
 महादेवः । यथा महाभारते १३ । १७ । ४१ ।
 “गणकृता गणपतिर्दिग्वासाः काम एव च” ॥
 विष्णुः । यथा तत्रैव १३ । १४६ । ४५ ।
 “कामहा कामकृत् कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः” ॥
 बलदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥ महाराजचूतः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ कामदेवः । (यथा कुमारः
 ३ । ६४ ।
 “कामस्तु वाणावसरं प्रतीक्ष्य
 पतङ्गवदङ्गिमुखं विविचुः” ॥)
 स तु श्रीकृष्णपुत्रः । तत्पर्यायः । मदनः २ मन्मथः
 ३ मारः ४ प्रदुग्धः ५ मीनकेतनः ६ कन्दर्पः ७
 दर्पकः ८ अन्नङ्गः ९ पञ्चशरः १० स्मरः ११ शम्भु-
 रारिः १२ मनसिजः १३ कुसुमेयुः १४ अन्नयजः
 १५ पुष्पधन्वा १६ रतिपतिः १७ मकरध्वजः १८
 आत्मभूः १९ ब्रह्मसूतः २० विश्वकेतुः २१ इत्यमरः
 १ । १ । २६-२८ ॥ * स तु पञ्चाशद्विधो यथा ।
 कामः १ कामदः २ कान्तः ३ कान्तिमान् ४
 कामगः ५ कामचारः ६ कामी ७ कामुकः ८
 कामवर्द्धनः ९ रामः १० रमः ११ रमणः १२
 रतिनाथः १३ रतिप्रियः १४ रात्रिनाथः १५
 रमाकान्तः १६ रममाणः १७ निशाचरः १८
 नन्दकः १९ नन्दनः २० नन्दी २१ नन्दयिता २२
 पञ्चवाणः २३ रतिसखः २४ पुष्पधन्वा २५ महा-
 धनुः २६ आमणः २७ अमणः २८ अममाणः २९
 अमोऽपरः ३० आन्तः ३१ आमकः ३२ भृङ्गः ३३
 आन्तचारः ३४ अमावहः ३५ मोहनः ३६
 मोहकः ३७ मोहः ३८ मोहवर्द्धनः ३९ मदनः
 ४० मन्मथः ४१ मातङ्गः ४२ भृङ्गनायकः ४३
 गायनः ४४ गीतिजः ४५ नर्तकः ४६ खेलकः ४७
 उन्नतोन्नतकः ४८ विलासः ४९ लोभवर्द्धनः ५० ॥
 “दाङ्गिमीकुसुमाभाश्च वामाङ्गे शक्तिसंयुताः ।
 सौम्या रक्ताम्बराः सर्वे पुष्पवाणेक्षुर्काम्यके ॥
 बिम्बाणाः सर्वभूषाणां कामाः पञ्चाशदीरिताः” ।
 इति शारदातिलकटीकायां राघवभट्टः ॥ तेषा-
 मेकपञ्चाशत्शक्तयो रतिशब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥
 तस्य स्थानानि यथा ।
 “पादे गुल्फे तथोरौ च भगे नाभौ कुचे हृदि ।
 कक्षे कण्ठे च ओष्ठे च गण्डे नेत्रे श्रुतावपि ।
 ललाटे शीर्षकेशेषु कामस्थानं तिथिक्रमात् ॥

टह

कामः

दक्षे पुंसां स्त्रिया वामे शुक्ले कृष्णे विपर्ययः ॥
 पादाङ्गुष्ठे प्रतिपदि द्वितीयायाश्च गुल्फके ।
 ऊरुदेशे तृतीयायां चतुर्थ्यां भगदेशतः ॥
 नाभिस्थाने च पञ्चम्यां घष्ठान्तु कुचमण्डले ।
 सप्तम्यां हृदये चैव अष्टम्यां कक्षदेशतः ॥
 नवम्यां कण्ठदेशे च दशम्यां चोष्ठदेशतः ।
 एकादश्यां गण्डदेशे द्वादश्यां नयने तथा ॥
 श्रवणे च त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां ललाटे ।
 पौर्णमास्यां शिखायाश्च क्षातयश्च इति क्रमात् ॥
 यत्र स्थाने वसेत् कामस्तथैव नखचुम्बनम् ।
 मन्त्रेणानेन कर्त्तव्यं क्षातयं रतिकोविदैः” ॥
 इति स्मरदीपिका ॥ मन्त्रस्तु प्रणवादिसविन्दुप्र-
 त्येकषोडशसंयुक्तनमोऽन्तप्रत्येकचन्द्रषोडशकल-
 रूपः ॥ उत्पन्नमात्रशरीरिषु कामस्थानुत्पत्ति-
 कारणं यथा । मार्कण्डेय उवाच ।
 “ब्रह्मापि तनयां सन्ध्यां दृष्ट्वा पूर्वमथात्मनः ।
 कामायाशु मनश्चक्रे त्यक्त्वा सा च सुतेति वै ॥
 तस्याश्च चलितां चित्तं कामवाणविलोडितम् ।
 ऋषीणां प्रेक्षतां तेषां मानसानां महात्मनाम् ॥
 भर्गस्य वचनं श्रुत्वा सोपहासं विधिं प्रति ।
 आत्मनश्चलचित्तत्वममर्थ्यादमृषीन् प्रति ॥
 कामस्य तादृशं भावं मुनिमोहकरं मुजः ।
 दृष्ट्वा सन्ध्या स्वयं तत्र त्रपामापातिदुःखिता ॥
 ततस्तु ब्रह्मणा शप्ते मदने तदनन्तरम् ।
 अन्तर्भूते विधौ शम्भौ गते चापि निजास्पदे ॥
 अमरवशमापन्ना सन्ध्या ध्यानपराभवत् ।
 ध्यायन्ती क्षणमेवात्र पूर्ववत्तं मनस्विनी ॥
 इदं विमर्शये सन्ध्या तस्मिन् काले यथोदितम् ॥
 उत्पन्नमात्रां मां दृष्ट्वा युवतीं मदनैरितः ॥
 अकार्षीत्तानुरागोऽयमभिलाषं पितामहः ।
 दृष्ट्वैव माममर्थ्यादं सकाममभवन्मनः ॥
 ममापि मथितं चित्तं मदनेन दुरात्मना ।
 येन दृष्ट्वा मुनीन् सर्वान्चलितं मन्मथो भृशम् ॥
 फलमेतस्य पापस्य मदनः स्वयमाप्तवान् ।
 यत्तं प्रश्रुत्वा कुपितः शम्भोरग्रे पितामहः ॥
 ममोचितं फलमहमाप्नुमिच्छामि साम्प्रतम् ।
 यन्मां पिता भ्रातरश्च सकामानपरोक्षतः ॥
 दृष्ट्वा चक्रुः स्पृष्ट्वा तस्मान्न मत्तः कापि पापकृत् ।
 ममापि कामभावोऽभूदमर्थ्यादं समीक्ष्य तान् ॥
 पथाविव सके ताते सर्वेषु सहजेष्वपि ।
 करिष्याम्यस्य पापस्य प्रायश्चित्तमहं स्वयम् ॥
 आत्मानमग्नौ होष्यामि वेदमार्गानुसारतः ।
 किन्त्वेकां स्थापयिष्यामि मर्थ्यादामिह भूतले ॥
 उत्पन्नमात्रा न यथा सकामाः स्युः शरीरिणः ।
 एतदर्थमहं कृत्वा तपः परमदारुणम् ॥
 मर्थ्यादां स्थापयित्वैव पश्चात् त्यज्यामि जीवितम् ।
 यस्मिन् शरीरे पित्रा मे ह्यभिलासः स्वयं कृतः ॥
 भ्रातृभिस्तेन कायेन किञ्चिन्नास्ति प्रयोजनम् ।
 येन स्वेन शरीरेण ततिष्ठेय सहजे सके ॥
 उद्भावितः कामभावो न तत्सुकृतसाधनम् ।
 इति संचिन्त्य मनसा सन्ध्या शैलवरं ततः ।
 जगाम चन्द्रभागाख्यं चन्द्रभागा यतः हृता ॥

कामाचा

तथा स शैलः समधिष्ठितः सदा
 सौवर्णगौर्यादिसमप्रभाभृता ।
 सोमेन सन्ध्यासमयोदितेन
 यथोदयान्निर्विरराज शम्भुत्” ॥
 इति कालिकापुराणे १६ अध्यायः ॥ * ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 “अथ तस्याः शरीरन्तु वल्कलाजिनसंवृतम् ।
 परिच्छीणं जटात्रातः पवित्रं मूर्द्ध्नि राजितम् ॥
 हिमानीतर्जिताम्भोजसदृशं वदनं तदा ।
 निरीक्ष्य क्षणयाविष्टो हरिः प्रोवाच तामिदम्” ॥
 श्रीभगवानुवाच ।
 “प्रीतोऽस्मि तपसा भद्रे भवत्याः परमेष्ठ वै ।
 स्तवेन च शुभे प्रक्षेपं वरं वरय साम्प्रतम् ॥
 येन ते विद्यते कार्यं वरेणास्ति मनेगताम् ।
 तत् करिष्ये च भद्रं ते प्रसन्नोऽहं तव व्रतैः” ॥
 सन्ध्यावाच ।
 “यदि देव प्रसन्नोऽसि तपसा मम संप्रति ।
 वृत्तदायं प्रथमं वरो मम विधीयताम् ॥
 उत्पन्नमात्रा देवेश प्राणिनोऽस्मिन् भुवःस्थले ।
 न भवन्तु क्रमेणैव सकामाः सम्भवन्तु वै” ॥
 श्रीभगवानुवाच ।
 “प्रथमं शैशवे भावः कौमाराख्यो द्वितीयकः ।
 तृतीयो यौवनो भावश्चतुर्थं वार्द्धकं तथा ॥
 तृतीयेष्वथ संप्राप्ते वयोभागे शरीरिणः ।
 सकामाः स्युर्द्वितीयान्ते भविष्यन्ति क्वचित् क्वचित् ।
 तपसा तव मर्थ्यादा जगति स्थापिता मया ।
 उत्पन्नमात्रा न यथा सकामाः स्युः शरीरिणः” ॥
 इत्यादि श्रीकालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥ * ॥
 अभिलाषः । तस्य रजोगुणादुत्पत्तिर्यथा,—
 “काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
 महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैश्वरम्” ॥
 इति श्रीभगवद्गीतायां ३ । ३७ ॥
 कामकला, स्त्री, (कामस्य कला प्रिया ।) रतिः ।
 कामदेवपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥ चन्द्रस्य या-
 धोऽश्रकलास्ता एव कामकलाः ॥
 कामकूटः, पुं, (काम एव कूटं प्रधानं यस्य ।) वेशा-
 प्रियः । वेश्याविश्वमः । इति मेदिनी ॥
 कामकेलिः, चि, (कामे तज्जेतुकरतो केलिर्यस्य ।)
 विङ्कः । इति चिकाण्डशेषः ॥ (कामविमिश्रा-
 केलिः ।) सुरते पुं । इति हेमचन्द्रः ॥
 कामखड्गदला, स्त्री, (कामं कमनीयं खड्ग इव दलं
 पत्रं यस्याः ।) खर्णकेतकी । इति राजनिर्घण्टः ।
 कामगामी, [न्] चि, (कामं यथेष्टं योनिविचारम-
 कुर्वन्नेव वा गच्छतीति । काम + गम + णिनिः ।)
 कामङ्गामी । खेच्छागमनशीलः । इत्यमरटीका ।
 कामगुणः, पुं, (कामकृतो गुणः ।) रागः । विषय-
 आभोगः । इति मेदिनी ॥
 कामङ्गामी, [न्] चि, (कामं यथेष्टं गमनशीलः ।
 सुपीति णिनिः । काममत्राययम् ।) खेच्छागमन-
 शीलः । तत्पर्यायः । अनुकामीनः २ । इत्यमरः ॥
 २ । ८ । ७६ ॥
 कामचारी, [न्] चि, (कामेन खेच्छया चरति ।

कामधे

काम + चर + णिनिः ।) कामुकः । (यथा
“पुरन्दरं च जानीते परस्त्रीकामचारिणम्” ॥
इति महाभारतम् ॥) खच्छन्दः ॥ कलविङ्कः । इति
मेदिनी ॥

कामचारी, [न] पुं, (कामेन इच्छानुसारेण चरति
विहरति । काम + चर + णिनिः ।) गरुडः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

कामजानः, पुं, (कामं जनयति कुडध्वनिना । काम
+ जन + णिच् + अच् । निपातनात् न ङस् ।
यद्वा कामजं कन्दर्पभावं ज्ञानयति । कामज +
आ + नी + ड ।) कोकिलः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ कामजनि इति च पाठः ॥

कामतालः, पुं, (कामं तालयति प्रतिष्ठापयति ।
काम + तलप्रतिष्ठायां + णिच् + अच् ।) को-
किलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कामदः, त्रि, (कामं अभिलाषं ददाति । काम + दा +
कः ।) कामदाता । अभिलाषदः । इति मेदिनी ॥
(यथा हेः रामायणे २ । ३३ । ७ ।

“ऐश्वर्यस्य हसद्भ्यः सन् कामानाद्यैव कामदः” ॥
कामं कामस्य रूपं स्वसौन्दर्येण द्यति अवखण्ड-
यतीति । यद्वा कामं मदनं द्यति नाशयतीति ।
ऊर्ध्वरेतस्वादस्य तथात्वम् । काम + दा + कः ।
कार्तिकेयः । यथा, महाभारते ३ । २३१ । ४ ।
“कामजित् कामदः कान्तः सत्यवाग्भवनेश्वरः” ॥)

कामदा, स्त्री, (कामं अभीष्टं ददाति या । काम + दा
+ कः + टाप् ।) कामधेनुः । इति मेदिनी ॥

कामदुघा, स्त्री, (कामं दोग्धि । काम + दुह +
“इगुपधञाप्तीकषः कः” । ३ । १ । १३५ । इति
कः । ततश्चाप् ।) कामधेनुः । इति मुग्धबोधया-
करणम् ॥ (यथा, भागवते १ । १० । ४ ।
“कामं ववर्ष पर्जन्यः सर्वकामदुघा मही” ॥)

कामदूतिका, स्त्री, (कामस्य उद्दीपकत्वात् दूतिकैव ।)
नागदन्तीरुद्धः । इति रत्नमाला ॥

कामदूती, स्त्री, (कामस्य दूतीव कामोद्दीपकत्वात् ।)
पाटलावली । इति शब्दरत्नावली ॥

कामधरः, पुं, (कामरूपं कामस्य संज्ञां वा धरति
धारयति वा । काम + धृ + अच् ।) कामरूपस्य
मत्स्यध्वजपर्वतस्यसरोवरः । यथा,—

“मणिमूलाचलात् पूर्वं मत्स्यध्वजकुलाचलः ।
निर्दग्धो यत्र मदना हरनेत्राभिना पुनः ॥
शरीरं प्राप्य तपसा समाराध्य वृषध्वजम् ।
तत्र मत्स्यस्वरूपस्तु कामदेवेन संस्थितः ॥
अधिवकायां पृथिवीं वीक्ष्यमाणः समन्ततः ।
तदा तु शान्धती नाम तत्रान्ते दक्षिणध्रुवा ॥
सरः कामधरो नाम तस्मिन् शैले व्यवस्थितः ।
शान्धत्यां विधिवत् स्नात्वा पीत्वा कामधराम्भसि ॥
विमुक्तपापः शुद्धात्मा शिवलोके महीयते” ॥
इति श्रीकालिकापुराणे २९ अध्यायः ॥

कामधेनुः, स्त्री, (कामप्रतिपादिका धेनुः ।) खनाम-
ख्यातगौः । तस्या उत्पत्तिर्यथा,—

“दक्षस्य तनया याभूत् सुरभिर्नाम नामतः ।
गवां माता महाभागा सर्वलोकोपकारिणी” ॥

कामधे

तस्यान्तु तनया जज्ञे कश्यपात्तु प्रजापतेः ।
नाम्ना सा रोहिणी शुभा सर्वकामदुघा नृणाम् ॥
तस्यां जज्ञे शूरसेनादसोरतितपोज्ज्वलात् ।
कामधेनुरिति ख्याता सर्वलक्षणसंयुता” ॥
“तस्यां जज्ञे शुनःशेफाल्मुनेरतितमोज्ज्वलात्” ।
इति पुस्तकान्तरे पाठः ॥

“सा सिताभ्रप्रतीकाशा चतुर्वेदचतुष्पदा ।
स्तनैश्चतुर्भिर्धर्मैर्धामाप्रसवकारिणी” ॥ * ॥
तस्या गर्भे शिववाहनवृषोत्पत्तिर्यथा,—

“सा स्वयम्भुशरीरात् कालेन महता सती ।
निर्मलं यौवनं कामधेनुराप मनोहरम् ॥
तां चरन्तीं मेरुपृष्ठे चारुणां मनोहराम् ।
ददर्श स तु वेतालः कामुकश्चाभ्यपद्यत ॥

तं कामुकान्तु वेतालं विदित्वा कामधेनुका ।
पशुधर्मात् स्वयं भजे तं पुलं प्रशभृदुतः ॥
सोऽवाप तस्यां परममामोदं शङ्करात्मजः ।
सा चापि परमं तस्मिन् मदनात् प्रतिहर्षिता ॥

तयोः प्रवृत्ते सुरते तस्या गर्भाऽभवत्तदा ।
काले प्राप्ते तु सुसुप्ते कामधेनुर्महावृषम् ॥
सोऽचिरेणैव कालेन सुमहान् वृषभोऽभवत् ।
महाककुदसंयुक्तश्चाङ्गद्वयान्वितः ॥

उत्क्षिप्तविचलत्कर्णयुगलो दीर्घवाक्स्थिः ।
ककुदेन च शृङ्गाभ्यां कर्णाभ्यां स सिताभ्रवत् ॥
विचरन् ददृशे देवैः प्रहृष्टैरिव हिमाचलः ।
वेतालस्वकरोत्तस्य नाम भृङ्ग इति द्विजाः ! ॥

स तु भृङ्गो ज्ञानशाली समाराध्यदीश्वरम् ।
सोऽपि तुष्टो वरं तस्मै ददावित् महेश्वरः ॥
तमेव वाहनं चक्रे कृत्वा देवतनुं वृषम् ।
स चिरानुष्ठ वलवान् पृथिवीधराजन्तमः ॥

भृङ्गो नाम महातेजाः केतुश्चाप्यभवत् पतेः ।
भृङ्गोऽभूदाहनो यस्माच्छृङ्गस्य महावृषः ॥
अतो भृङ्गिरिति ख्यातिं स च प्राप महेश्वरात्” ॥
इति श्रीकालिकापुराणे ६१ अध्यायः ॥ * ॥

अभीष्टप्रदा धेनुः । तद्दानफलं यथा,—
“वर्षो हरिः सर्व एव पवित्र-
स्तत्रापि वर्षे शरदेव शुद्धा ।
तस्यां शुभः कार्तिको नाम मास-
स्तत्रापि पुण्यो हि बभूव दर्शः ॥

यस्यां हरेर्दैत्यभयादिसुक्ता
उरःस्थलं प्राप्य सुखं सुशेते ।
लक्ष्मीः पुराद्यापि विनिर्मिता वै
कामप्रदा धेनु एव यत्र ॥

अहर्मुखे यत्र दिने समस्ताः
सुधेनवो भूमितले भ्रमन्ति ।
गृहे न यस्मिन् कथयन्ति कीलां
हानिः क्षयस्तत्र च प्रययो मे ॥

तस्मात्त्वमत्रैव च कामधेनुं
दद्याः समुद्दिश्य तु केशवस्य ।
विप्राय वै सर्वगुणोपपन्नां
कृत्वा व्रतं कृच्छ्रमतो हरेस्तु ॥

सम्यक् प्रदत्तैस्तु गवां सहस्रैः
सवत्सवस्त्रैः सहितैश्च हेमा ।

कामधे

काले फलं यत्नभते मनुष्यो
न कामधेनोश्च समं द्विजेभ्यः ॥
कन्यास्थानां करिवाजियुक्तैः
शतैः सहस्रैः सततं द्विजेभ्यः ।
दत्तैः फलं यत्नभते मनुष्यः
समं तथा स्यान्नतु कामधेनोः” ॥ * ॥

तद्देदाः तद्दानविधिश्च यथा,—
“नन्दा सुनन्दा सुरभी सुशीला सुमनास्तथा ।
निर्गता मथ्यमानेऽव्यौ उषःस्नानं शुभप्रदम् ॥

तत्र स्नात्वा समभ्यर्च्य धेनुं पूज्य प्रयत्नतः ।
गोदानफलमाप्नोति नरो विगतकल्मषः ॥
एकादश्यामुपोष्याथ नरो दिनचतुष्टयम् ।
वृतेन स्नापयेद्विष्णुं गव्येन पयसापि वा ॥

नक्ताशी गोरसहस्रैः पूजयेन्मधुसूदनम् ।
गन्धपुष्पैः सुनैवेद्यैर्वस्त्राभरणकुण्डलैः ॥
शङ्कासिचक्रोद्यतवाज्जवियायो-
र्गदाब्जहस्तस्य तु शङ्खपागोः ।

अर्घं प्रयच्छामि जनार्दनस्य
श्रिया यत्तस्यापि धराधरस्य ॥
श्रियः पतिं श्रीधरमेव कान्तं
श्रियाः सखायं हि श्रियोऽधिभूतम् ।

नमाम्यहं श्रीधरं श्रीनिवासं
समर्चितो मे प्रददातु कामान् ॥
एवं पूज्य विधानेन श्रिया युक्तेस्तु नामभिः ।
पृथक् जागरणं कुर्यात् श्रियां साज्जं जगत्पतेः ॥

या देवी भार्गवं भजे कुलं सर्वत्र पूजिता ।
आयातु सा गृहं नन्दा सुशीला वरदा मम ॥
याङ्गिरसश्च सा देवी सुनन्दा प्रत्युपस्थिता ।
आयातु मे गृहे सा तु सुशीला वरदा सती ॥

सुरभी या भरद्वाजं कामधेनुः सुकामदा ।
सदामवद्गृहं सात्र ममायातु सुगर्हिता ॥
सुशीला कश्यपं या तु भजे सर्वत्र कामदा ।
सा मे भवतु सुशीला कामधेनुर्द्वये सदा ॥

सुमना या वशिष्ठान्तु संप्राप्य सुसुप्ते शुभा ।
सा मे गृहं सदायातु कामदा देवपूजिता ॥
एवं पूज्य विधानेन प्रभाते विमले शुभे ।
शुक्लाम्बरधरः स्नातः शुक्लमाल्यानुलेपनः ॥

क्षतनिष्क्रियो हृष्टः कुण्डलाङ्गदभूषितः ।
अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिनसंस्तृते ॥
तिलप्रस्थेन चाकीर्णं चतुःस्वर्णविभूषिते ।
क्षौमवस्त्रान्विते शुभे मध्वान्यपात्रसंयुते ॥

शुभवस्त्रैः समावृत्य सर्वरत्नैरलङ्कृतम् ।
सुवर्णशृङ्गीं सुखुरां चतुःस्वर्णां मनोरमां ॥
क्षीराब्धिपयसोपेतां धेनुं मन्त्रैः प्रपूजयेत् ।
या धेनुः सर्वदेवानां ऋषीणां भावितात्मनाम् ॥

क्षीराब्धेर्निर्गता या च सा मे भवतु सुस्थिरा ।
वृतक्षीराभिषेकश्च कृत्वा विष्णोः प्रयत्नतः ॥
समभ्यर्च्य यथान्यायं गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
गावो ममाग्रतः सन्तु गावः पार्श्वे च पृष्ठतः ॥

गावो मे हृदये नित्यं गवां मध्ये वसाम्यहम् ।
प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि सितयक्षोपवीतिनोम् ॥
इमां त्वं प्रतिगृह्णीष्व देवदेव ! जगत्पते ! ।

कामधे

सवत्सालङ्कृतां धेनुं गोविन्द ! प्रीयतामिति ॥
एवं विप्राय तां दद्यात् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
अनुव्रजेच्च गच्छन्तं पदान्यहो नराधिप ! ॥
अनेन विधिना यस्तु कामधेनुं प्रयच्छति ।
सर्वकामसमृद्धार्थः स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥
किं दत्त्वा शतशोर्वीर्यं राज्ञ्यस्ते दिवाकरे ।
तत्फलं प्राप्यते राजन् कामधेनुं यदश्रुते ॥
इत्याद्ये बलिपुराणे कामधेनुप्रदाननामाध्यायः* ॥
अन्यत् वाल्मीकीयरामायणे बालकाण्डे ५३ सर्गे
महाभारते १ । १०१ अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥ *

अथ कामधेनुमहादानम् ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि कामधेनुविधिं परम् ।
सर्वकामफलं नृणां महापातकनाशनम् ॥
लोकेषावाहनं तद्वज्रोमकर्ममधिवासनम् ।
तुलापुरुषवत्कथं कुण्डमण्डपवेदिकम् ॥
खल्वेह्येकाग्रिवत् कुर्यात् गुरुरेव समाहितः ।
काञ्चनस्यातिशुद्धस्य धेनुं वत्सश्च कारयेत् ॥
धेनुं वत्सश्चेत्यनेन धेनुर्धोपात्तसुवर्णेनैव स्ने-
च्छया वत्सकल्पनमुक्तम् ॥
“उत्तमा पलसाहस्त्री तदर्द्धेन तु मध्यमा ।
कनीयसी तदर्द्धेन कामधेनुः प्रसीर्जिता ॥
शक्तिस्त्रिपलादूर्द्धमशक्तोऽपीह कारयेत् ।
वेद्यां कृष्णाजिनं न्यस्य गुडप्रस्थसमन्वितम् ॥
न्यसेदुपरि तां धेनुं महारत्नैरलङ्किताम् ।
कुम्भाकसमोपेतां नानाफलसमन्विताम्” ॥
महारत्नैरलङ्कृतैः ॥

“तथाष्टादश धान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् ।
इन्दुदण्डाष्टकं तद्वन्नानाफलसमन्वितम् ।
भाजनश्चासनं तद्वत्ताम्रदोहनकन्तथा ॥

कौषेयवस्त्रद्वयसंप्रयुक्तां

दीपातपत्राभरणभिरामाम् ।

सचामरां कुण्डलिनीं सघण्टां

मणिचक्रां चन्द्रकरोप्यपादाम्” ॥

मणिचक्रा अक्षमाला ।

“रसैश्च सर्वैः पुरतोऽभिजुष्टां

हरित्रया पुष्पफलैरनेकैः ।

अजाजिकुल्लभुरशर्कराभि-

र्वितानकश्चोपरि पञ्चवर्णम्” ।

रसैः सर्वैरिति लवणादिभिः षड्भिः । अजाजी-
जीरकः । कुल्लभुर धन्याकम् ॥

“स्नातस्ततो मङ्गलवेदघोषैः

प्रदक्षिणीकृत्य सपुष्पहस्तः ।

आवाहयेत्तां गुडधेनुमन्त्रै-

र्द्विजाय दद्यादथ दर्भपाणिः” ॥

बद्धतरुमत्स्यपुराणपुस्तकेषु गुडधेनुमन्त्रैरिति
पाठदर्शनात् गुडधेनुक्तया लक्ष्मीरित्यादिमन्त्र-
पाठश्चात्र कर्तव्यः । द्विजाय दद्यादिति श्रुतेः
कृतस्त्रैव कामधेनुर्गुरवे देया ऋत्विग्भ्यस्तु दक्षि-
यामाचमम् ॥

“त्वं सर्वदेवगणमन्दिरमङ्गभूता

विश्वेश्वरत्रिपथगोदधिपर्वतानाम् ।

तदानशस्त्रप्रकलीकृतपातकौघः

कामधे

प्राप्तोऽस्मि निर्द्वेतिमतीव परां नमामि ॥
लोके यद्येप्सितफलार्थविधायिनीं त्वा-
मासाद्य को हि भवदुःखमुपैति मर्त्यः ।
संसारदुःखशमनाय यतस्व कामं
त्वं कामधेनुमिति देवगणा वदन्ति ॥
आमन्त्र्य श्रीलकुल्लभपुण्यान्विताय
विप्राय यः कनकधेनुमिमां प्रदद्यात् ।
प्राप्नोति धाम स पुरन्दरदेवजुष्टं
कन्यागणैः परितृतः पदमिन्दुमौलेः” ॥*

अत्र यजमानः ससुपजातकामधेनुमहादानेच्छः

तुलापुरुषलिखितं खड्गचर्ममयाच्छन्नसन्नाहृतुला-
पुरुषस्यापनीयहरिप्रतिमासालङ्कारतुलाहस्तप्रा-
प्तप्रतिमावह्निःसर्वसम्भारमधिकत्वेन सुवर्णपल-
सहस्रनिर्मितासुतमां सुवर्णपलशतपञ्चकनिर्मि-
तां मध्यमां सुवर्णसार्द्धपलशतद्वयनिर्मितां कनी-
यसीं अशक्तौ पलत्रयादूर्द्धं यथाशक्त्युपात्तसुवर्ण-
घटितासुतकृत्तरत्नालङ्कृतां सवत्सां धेनुम् । धेनु-
वस्थापनार्थं कृष्णाजिनं गुडप्रस्थश्च धेनुवलङ्करणार्थं
यद्येच्छकाञ्चनघटितचन्द्रतिलकललाटपट्टिकाकुण्ड-
लयुगधरादौप्यखुरचतुष्टयस्फाटिकाक्षमालाचा-
मराणि । धेनुच्छादनार्थं कौषेयवस्त्रयुग्मम् । धेनु-
पार्श्वस्थापनार्थं कुम्भाकृतातिप्रचुरविविधफला-
ष्टादशधान्येन्दुदण्डाष्टकांस्त्यपात्रासनताम्रदोह-
नदीपसामग्रीकृत्रपादुकायुगानि । धेनुग्रतः स्था-
पनार्थं मधुरादिरसघटकहरिद्राजानानाविधकुसु-
मार्हणद्रव्यजीरकधन्याकशर्कराश्चोत्पादयेत् ।
ततस्तुलापुरुषोक्तसमयानामन्यतमस्य पूर्वतरदिने
गुर्द्वेतिगयजमानजापकास्तुलापुरुषबद्धविध्यभोज-
नादिकं कृत्वा निवेदनसङ्कल्पवाक्योस्तुलापुरुष-
पदस्थाने हिरण्यकामधेनुपदं प्रक्षिप्य निवेदनं
सङ्कल्प्य कुर्यात् । अपरदिने च यजमानस्तुलापु-
रुषवद्गोविन्दाद्याराधनादिमधुपर्कदानान्तं गो-
विन्दाद्यभ्यर्चनब्राह्मणानुज्ञापनदानसंकल्पपूरणाहा-
दिवाचनवरणवाक्येषु तुलापुरुषपदस्थाने हिरण्य-
कामधेनुपदं प्रक्षिप्य कुर्यात् । ततो गुर्द्वेतिग-
यजमानजापका उपवसेयुः । अपरदिने च कृत-
नित्यास्तुलापुरुषवदभिस्थापनादिमध्यब्राह्मणवाच-
नान्तं कर्म यथायथं कुर्यात् । एवञ्च मध्यब्राह्मण-
वाचनान्तं कर्म तुलापुरुषग्रन्थमनुसन्धायानुष्ठा-
तव्यम् । तत ऋत्विजः सवत्सां धेनुं प्रधानवेदी-
मध्यलिखितचक्रोपरि कृष्णाजिनमास्तौर्ध्वं तदुपरि
गुडप्रस्थं निधाय तत्रारोप्य पूर्वोक्तालङ्कारैरलङ्कृत्य
कौषेयवस्त्रयुगेनाच्छाद्य धेनुपार्श्वे च पूर्णकुम्भाकृ-
तानाविधफलानि अष्टादशधान्यानि रत्ननानावि-
धफलमिन्दुदण्डाष्टकांस्त्यभाजनपट्टिकाताम्रदो-
हनदीपातपत्रपादुकायुगान्यारोपयेयुः । धेनुग्रतः
मधुरादिरसघटकहरिद्राविधपुष्पाह्णसामग्री-
जीरकधन्याकशर्कराश्चारोप्य मङ्गलग्रीतवाद्यव-
न्दिघोषेषु यच्चकुण्डसमीपस्थकुम्भचतुष्टयजलेन स्व-
स्ववेदोक्ताभिषेचनिकमन्त्रैर्यजमानं स्थापयेयुः ।
ततो यजमानः शुक्लमाल्याम्बरधरो द्रुतसर्वाङ्ग-
ङ्कारः कुशहस्तः पुष्पाञ्जलिमादाय कामधेनुं प्रद-

कामम्

क्षिणीकृत्य या लक्ष्मीरित्यादि देवगणा वदन्ती-
त्यन्तं पठित्वा कामधेनुं पुष्पाञ्जलिना सम्पूज्य
गुरवे दद्यात् । तदयथा, ओं अद्यामुकसगोत्रावा-
मुकवेदामुकशाखाध्यायिने अमुकशर्मणे तुभ्यं
मत्स्यपुराणोक्तहिरण्यकामधेनुमहादानफलप्राप्ति-
कामोऽहं एतां कृष्णाजिनन्यस्तगुडप्रस्थारोपितां
उत्कृष्टरत्नसौवर्णचन्द्रतिलकपट्टककुण्डलयुगध-
रादौप्यखुरस्फाटिकाक्षमालाचामराक्षतां कौ-
षेयवस्त्रयुगाच्छादितां पूर्णकुम्भाकृतनानाफलाष्टा-
दशधान्यफलसहितेन्दुदण्डाष्टकांस्त्यपात्रासनता-
म्रदोहनदीपकृत्रपादुकायुगसर्वरसहरिद्राजाना-
विधकुसुमफलजीरकधन्याकशर्करायुतां पञ्चवर्ण-
वितानकसहितं सवाससां हिरण्यकामधेनुं
ददे । गुरुः स्वस्तीत्युक्त्वा सावित्रीं पठित्वा
हिरण्यकामधेनुरियं विष्णुदैवतेति उक्त्वा यथा-
शाखं कामस्तुतिं पठेत् । ततो गुर्द्वेतिग-
दक्षिणान्दद्यात् । ओं अद्य कृतैतदानदक्षिणा-
मिमां उत्पत्तियोग्यां भूमिमेतानि च रत्नाणि
ददे । स्वस्तीति ब्राह्मणा ब्रूयुः । गुरुस्तु स्वस्व-
न्तरं धेनुपुच्छं गृह्णीयात् । ततो यजमानस्तुला-
पुरुषवज्जापकेभ्यो दक्षिणां दत्त्वा दीनानायादौ-
स्तर्पयित्वा ब्राह्मणवाचनञ्च कृत्वा त्वरया गुरवे
कामधेनुं प्रतिपादयेत् । पलत्रयादूर्द्धं यथाशक्ति
स्वल्पमहादानदाने तु गुरुरेव स्वष्ट्योक्तविधि-
सर्वं ब्रह्माण्डवत् कुर्यात् ॥ इति हिरण्यका-
धेनुमहादानं समाप्तम् । इति दानसागरः ॥

कामध्वंसी, [न] पुं, (कामं कन्दपं ध्वंसयतीति । काम-
+ ध्वन्स् + णिच् + णिनिः ।) शिवः । इति ह-
लायुधः ॥

कामनः, त्रि, (कामयति इति । कम् + णिष् +
युच् ।) कामुकः । इत्यमरः । २ । १ । २४ ॥

कामना, स्त्री, (काम + अनुदात्तादेशेति णिष्न्तात्
भावे युच् टाप् च ।) इच्छा । इति हलायुधः ॥

कामन्धमी, [न] पुं, (कामं यथेष्टं धमति । काम +
ध्मा + णिनिः । बाङलकात् धमादेशः । निपात-
नात् सुमि साधुः ।) कांस्त्यकारः । इति जटाधरः ॥

कामपत्नी, स्त्री, (कामस्य पत्नी ।) रतिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

कामपालः, पुं, (कामान् पालयति । काम + पाल +
अण् ।) बलदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २४ ॥

कामप्रदः, पुं, (कामं कामजरतिभेदं प्रददाति । काम-
+ प्र + दा + कः ।) रतिबन्धविशेषः । यथा,—

“द्वौ पादौ स्नानसंलभौ क्षिप्त्वा लिङ्गं भजे तथा ।
कामयेत् कामुकः प्रीत्या बन्धः कामप्रदो हि सः” ॥

इति स्मरदीपिका ॥ (कामानां सर्वेषां पु-
षार्थाणां प्रदः । विष्णुः । यथा महाभारते । १३ ।
१४६ । ४५ ।

“कामहा कामकृत् कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः” ॥
कामफलः, पुं, (कामं यथेष्टं फलमस्य ।) महाराजा-
म्वरजः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामम्, य (कमेतिजन्तात् असु ।) अकामानुमतिः ।
इत्यमरः । ३ । ४ । १३ (यथा, शाकुन्तले ५ अङ्के

कामलः

“महाभागः कामं नरपतिरभिन्नस्थितिरसौ
न कश्चिद्वर्णानामपथमपद्योऽपि भजते” ॥

अनुमतिः । प्रकामम् । अस्त्रया । अनुगमनम् ।
इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

काममहः, पुं, (कामस्य महः उत्सवो यत्र ।) चैत्रो
पूर्णमा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कामयिता, [कृ] चि, (कामयते । कम् + णिच् +
टच् ।) कामुकः । इत्यमरः । ३।१।२४ ॥

कामरूपः, पुं, (मूलप्रकृतिर्भगवती कामरूपिणी
सती यत्र देशे विराजमाना स देशस्तद्भावा एव
उच्यते ।) खनामख्यातदेशः । तत्पर्यायः । प्राग्-
ज्योतिषः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्र काम-
गिरौ योनिपीठे कामाख्या देवी वर्तते । यथा ।
“योनिपीठं कामगिरौ कामाख्या तत्र देवता” ।
“सर्वत्र विरला चाहं कामरूपे गृहे गृहे” ॥
इति तन्त्रचूडामणौ पीठमाला ॥ (अयं हि गणेश-
गिरिप्रखरस्यो देशः । यदुक्तं तन्त्रे ।

“कालेश्वरं श्वेतगिरिं चैपुरं नीलपर्वतम् ।

कामरूपाभिधो देशो गणेशगिरिर्मुहूर्तनि” ॥

कालेश्वरं श्वेतगिरिं चैपुरं नीलपर्वतं यावत् ॥

अयं खलु वज्रदेशस्य ईशानभागे आसामप्रदेशस्य
पश्चिमभागे वर्तते ॥)

कामरूपः, चि, (कामं काम्यं मनोहरं रूपं यस्य ।)
मनोज्ञरूपः । स्वेच्छारूपः । (यथा महाभारते ।
१ । सुपर्णस्तुतौ २३ । ६ ।

“कामरूपः कामगर्भः कामबोर्था विहङ्गमः” ॥
तथा च । मेघदूते ६ ।

“जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्तकानां
जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः” ॥

कामरूपिणी, स्त्री, (कामं मनोज्ञं रूपं अस्यस्याः ।
कामरूप + इनि + डीप् ।) अश्वगन्धारुद्धः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कामरूपी, [न] पुं, (कामं कमनीयं रूपमस्यास्तीति ।
कामरूप + इनिः ।) विद्याधरः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥ जाह्नवजन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(कामेन स्वेच्छया रूपं धार्यत्वेनास्यस्य इनिः ।)
मनोज्ञरूपिणि स्वेच्छारूपिणि च चि । यथा,—

“सर्वमायु विचेतयं हरिभिः कामरूपिभिः” ॥
इति रामायणम् ॥

कामरेखा, स्त्री, (कामानां कामयापाराणां रेखा चित्रं
लक्षणं राजिर्वा यत्र ।) वेश्या । इति शब्दमाणा ॥

कामलः, पुं, स्त्री, (कम + णिच् + कलच् ।) रोग-
विशेषः । कौञ्जोल कामला इति च प्रसिद्धिः ।
इति मेदिनी ॥ तस्य निदानसम्प्राप्तिर्यथा,—

“पाण्डुरोगी च योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते ।
तस्य पित्तमखड्गसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते” ॥

तस्य लक्षणम् ।

“हारिद्रनेत्रः सुभृशं हरिद्रत्वङ्मखाननः ।

रक्तपीतशृङ्गमूत्रो भेकवर्णो हृतेन्द्रियः ॥

दाहविपाकदौर्बल्यसदगारुचिकर्षितः ।

कामला बद्धपित्तेषा कोष्ठशलाश्रया मता ।

कालान्तरात् खरीभूता कृच्छा स्यात्कुम्भकामला” ॥

कामला

तस्यारिखलक्षणम् ।

“कृष्णपीतशृङ्गमूत्रो भृशं शून्यश्च मानवः ।

सरक्ताक्षिसुखच्छर्दिर्विन्मूत्रो यस्य ताम्यति ॥

दाहाराचिह्नङानाहतन्द्रामोहसमन्वितः ।

नश्यति आसकासार्त्तो विड्भेदी कुम्भकामली” ॥

इति माधवकरः ॥

कामलः, पुं, (कामयते अभीष्टमस्मिन् । कम + अ-
धिकरणे + कलच् ।) वसन्तकालः । मरुभूमिः ।
(कामं लाति गृह्णातीति । काम + ला + कः ।) का-
मुके चि इति मेदिनी ॥

कामलता, स्त्री, (कामस्य लतेव ।) शिग्रः । इति
हेमचन्द्रः ॥

कामला, स्त्री पुं, (कामल + टाप् ।) खनामख्यात-
रोगः । अथ पाण्डुरोगभेदस्य कामलाया निदान-
पूर्विकां संप्राप्तिमाह ।

“पाण्डुरोगी तु योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते ।

तस्य पित्तमखड्गसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते” ॥

पित्तं कटं । दग्ध्वा संदृष्य । रोगाय कामला-

रूपाय । पाण्डुरोगिण्य एवातिप्रयितपित्तलसेवया
कामला भवति । नायं नियमः । किन्तु कामला

स्वतन्त्रापि भवति । यथा राजयक्ष्मा कासादुपे-
क्षिताद्भवति । नायं नियमः । किन्तु राजयक्ष्मा

स्वतन्त्रापि भवति । तद्वदेवापि ॥ * ॥
कामलाया लक्षणमाह ।

“हारिद्रनेत्रः सुभृशं हरिद्रत्वङ्मखाननः ।

पीतशृङ्गमूत्रो भेकवर्णो हृतेन्द्रियः ॥

दाहविपाकदौर्बल्यसदगारुचिकर्षितः” ॥

हारिद्रं हरिद्रावर्णम् । पीतशृङ्गमूत्रः । पीते
रक्ते वा शृङ्गमूत्रे यस्य सः । भेकवर्णः । वृद्धेक-

वर्णः । तस्या भेदावाह । “कामला बद्धपित्तेषा
कोष्ठशलाश्रया मता” । एषा कोष्ठाश्रया अपरा

शलाश्रया । तत्र कोष्ठकामलामाह । “कालान्त-
रात् खरीभूता कृच्छा स्यात् कुम्भकामला” ।

कालान्तरात् खरीभूता अतिरूक्षीकृतसर्वधातुः ।
कुम्भकामला कोष्ठकामलेत्यर्थः । सा कृच्छा कृ-
साध्या ॥ * ॥ कुम्भकामलिनोऽरिखलक्षणमाह ॥

“कृद्यरोचकहृत्तासज्वररक्तमनिपीडितः ।

नश्यति आसकासार्त्तो विड्भेदी कुम्भकामली” ॥

उभयोरपि कामलयोररिखलक्षणमाह ।

“कृष्णपीतशृङ्गमूत्रो भृशं शून्यश्च मानवः ।

सरक्ताक्षिसुखच्छर्दिर्विन्मूत्रो यस्य ताम्यति ॥

दाहाराचिह्नङानाहतन्द्रामोहसमन्वितः ।

नष्टात्मसंज्ञः क्षिप्रं हि कामलावान् विपद्यते” ॥*

अथ कामलाधिकारः ।

“त्रिफलाया गुडुया वा दार्या निम्बस्य वा रसः ।
प्रातर्भाक्षिकसंयुक्तः शीतलः कामलापहः ॥

अङ्गने कामलात्तानां द्रोणीपुष्पीरसो हितः ।

गुडूचीपत्रकल्कं वा पिबेत्तत्रैव कामली ॥

धात्रीलोहरजोथोषनिशाक्षौद्राज्यशर्कराः ।

लोढा निवारयन्त्याश्च कामलासुद्धतामपि ॥

कुम्भाख्यकामलायान्तु हितः कामलिको विधिः ।

गोमूत्रेण पिबेत् कुम्भकामलायां शिलाजतु ॥

कामाख्या

दग्ध्वाक्षिकाष्ठैर्मलमायसन्तु

गोमूत्रनिर्वापितमष्टवारान् ।

विचूर्णणीकं मधुनाचिरेण

कुम्भाङ्गयं पाण्डुगदं निहन्ति” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

“मरीचतिलपुष्पाभ्यामङ्गनं कामलापहम्” ॥

इति गारुडे १८७ अध्यायः ॥

“तण्डुलीयकगोक्षुरमूलं पीतं पयोऽन्वितम् ।

कामलादिहरं प्रोक्तं सुखरोगहरं तथा” ॥

इति तत्रैव १८८ अध्यायः ॥

कामवती, स्त्री, (कामः कमनीयता अस्यस्याः । काम
+ मतुप् । मस्य वः । डीप् च ।) दारुहरिद्रा ।

इति राजनिर्घण्टः । (कामः कन्दर्पभावः अस्य
स्याः । मैथुनानुरागयुक्ता स्त्री । यथा महाभारते

१ । शान्तनूपाख्याने ६७ । ५ ।

“त्यागः कामवतीनां हि स्त्रीणां सद्भिर्विगर्हितः” ॥)

कामवल्गुः, पुं, (कामः कमनीयः स्पृहणीय इत्यर्थः
अत एव वल्गुः प्रियः । यद्वा कामस्य कन्दर्पस्य

वल्गुः । कन्दर्पप्रियवसन्तकालोद्भवत्वात् तथात्वम् ।)
आत्मः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामवल्गुः, स्त्री, (कामस्य कन्दर्पस्य वल्गुः प्रिया ।
कामोद्दीपकत्वात् तथात्वम् ।) ज्योत्स्ना । इति

राजनिर्घण्टः ॥

कामवृद्धिः, पुं, (कामस्य वृद्धिर्यस्मात् ।) क्षुप-
विशेषः । कामज इति कर्णाटके प्रसिद्धः । तत्प-
र्यायः । स्मरवृद्धिसंज्ञः २ मनोजवृद्धिः ३ मदना-

युधः ४ कन्दर्पजीवः ५ जितेन्द्रियाङ्गः ६ कामैक-
जीवः ७ जीवसंज्ञः ८ । अस्य बीजगुणाः । मधु-

रत्वम् । बलवर्द्धनत्वम् । कामवृद्धिरुचिकारित्वम् ।
वज्रलेन्द्रियवृद्धित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामवृन्ता, स्त्री, (कामं कमनीयं वृन्तं यस्याः ।)
पाटलावृत्तः । इति शब्दमाणा ॥

कामवृद्धः, पुं, (कामं यद्येच्छं वीजाद्यनपेक्षतया
उत्पन्नो वृद्धः ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामशरः, पुं, (कामस्य कन्दर्पस्य शर इव कामोद्दीप-
कत्वात् ।) आत्मः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामसखः, पुं, (कामस्य सखा । “राजाहःसखि-
भ्यश्च” । ५ । ४ । ६९ । इति टच् ।) वसन्त-

कालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामसुतः, पुं, (कामस्य सुतः ।) अनिरुद्धः । इति
हेमचन्द्रः ॥

कामाख्या, स्त्री, (कामयते भक्तानां कामं पूरयति
यद्वा भक्तैः साधकैः काम्यतेऽसौ इति कामा ।

कामा आख्या यस्याः ।) देवीविशेषः । तन्नाम-
कारणं यथा ।

श्रीभगवानुवाच ।

“कामार्थमागता यस्मान्मया सार्द्धं महागिरौ ।

कामाख्या प्रोचते देवी नीलकूटे रहोगता ॥

कामदा कामिनी कामा कान्ता कामाङ्गदायिनी ।

कामाङ्गनाशिनी यस्मात् कामाख्या तेन चोच्यते” ॥*

तत्पीठकारणं यथा,—

“अथ काले बद्धतिथे अतीति प्राक्सिर्जने ।

कामाख्या

अमृतां दत्ततनयां भार्यां ह्यहं नैधूवराम् ॥
 सा मेऽभूत् प्रेयसी भार्या प्रदाय समयं पितुः ।
 अनिष्टकारी त्वच्चेत् स्याः प्राणांस्त्यज्ये तदा त्वहम् ॥
 ततो यज्ञे समस्तन्तु स च वज्रे चराचरम् ।
 न मां नापि सर्वो वज्रे तदनिष्टान्मृता तु सा ॥
 ततो मोहसमापन्नस्तामादाय मृतामहम् ।
 प्राप्तः पीठवरं तन्तु भ्रममाण इतस्ततः ॥
 तस्यास्त्वङ्गानि पथ्यायात् पतितानि यतो यतः ।
 तत्तत् पुण्यतमं जातं योगनिद्राप्रभावतः ॥
 तस्मिन्तु कुजिकापीठे सत्यास्तद्योनिमण्डलम् ।
 पतितं तत्र सा देवी महामाया व्यलीयत ॥
 लीलायां योगनिद्रायां मयि पर्वतरूपिणि ।
 स नीलवर्णः शैलोऽभूत् पतिते योनिमण्डले ॥
 स तु शैलो महातुङ्गः पातालतलमाविशत् ।
 तस्या आक्रमणाद्वाहं ततस्तं द्रुहिणोऽभ्ययात् ॥
 स तु पूर्वं ब्रह्मशक्तिशिलां धर्तुं चतुर्मुखः ।
 शैलरूपोऽभवत्तेन शैलरूपेण मामधात् ॥
 ब्रह्मा पर्वतरूपेण मयि पर्वतरूपिणि ।
 संसक्तोऽधोऽगमद्गामाक्रान्तो मायया विभ्रेः ॥
 ततो वराहः संसक्तो मयि मां स तु माधवः ।
 शैलरूपः शैलरूपं धर्तुं समुपचक्रमे ॥
 सोऽप्यधोऽयान्मया साङ्गं तदा पर्वतरूपिणा ।
 आक्रम्य देवीं पृथिवीं स्थितो भुवि निखातकः ॥
 शतं शतं योजनानां तुङ्गमासीद्गिरिचयम् ।
 तदाक्रान्तं महादेव्या सर्वमेव ह्यधोगतम् ॥
 क्रोशमाने स्थितं तुङ्गं शेषं तत्तितयस्य तु ।
 एका समस्तजगतां प्रकृतिः सा यतस्ततः ॥
 ब्रह्मविष्णुशिवैर्देवैर्धृता सा जगतां प्रसूः ।
 तत्र पूर्वा ब्रह्मशैलः श्वेत इत्युच्यते बुधैः ॥
 मद्रूपधारी शैलस्त नील इत्युच्यते तथा ।
 स तु मध्यगतः शैलस्त्रिकोणोदूखलाकृतिः ॥
 विभ्राजमानः सततं मध्ये ब्रह्मवराहयोः ।
 वराहः शैलरूपो यः स चित्र इति कथ्यते ॥
 स सर्वेषां स्थितः पश्चात् दीर्घः सर्वेभ्य एव तु ।
 ऐशान्यां योऽभवत् क्रुर्मैः शैलरूपो महाद्युतिः ॥
 मणिकर्णः स नाम्ना तु ख्यातो देवौघसेवितः ।
 योऽनन्तरूपः शैलस्तु वायव्यां समवस्थितः ॥
 मणिपर्वतसंज्ञोऽसौ पर्वतो माधवप्रियः ।
 महामायागिरिर्यस्तु नैर्ऋत्यां समवस्थितः ॥
 स गन्धमादनो नाम्ना सर्वदा शङ्करप्रियः ।
 वराहपृष्ठभवने यत्र च्छिन्नौ महासुरौ ॥
 हरिणा तत्र संजातः पाण्डुनाथ इति स्मृतः ।
 ब्रह्मशक्तिशिलायास्तु पूर्वभागे तु मध्यतः ॥
 यस्तु पर्वतरूपोऽहं स तु भस्माचलाङ्गयः ।
 एवं पुण्यतमे पीठे कुजिकापीठसंज्ञके ॥
 नीलकूटे मया साङ्गं देवी रहसि संस्थिता ।
 सत्यास्तु पतितं तत्र विशीर्णं योनिमण्डलम् ॥
 शिलात्वमगमत् शैले कामाख्या तत्र संस्थिता ।
 संस्पृश्य तां शिलां मर्त्यो ह्यमर्त्यत्वमवाप्नुयात् ॥
 अमर्त्यो ब्रह्मसदनं तत्स्थो मोक्षमवाप्नुयात् ।
 तस्याः शिलाया माहात्म्यं यत्र कामेश्वरी स्थिता ॥
 अद्भुतं यस्य गुह्यं तु बोद्धं भस्म भवेद्भूतम् ।

कामाख्या

सा चापि प्रत्यहं तत्र पञ्चमूर्तिधरा भवेत् ॥
 मोहार्थं सर्वलोकानां ममापि प्रीतये शिवा ।
 अहं पञ्चमुखेनास्य पञ्चभागे व्यवस्थितः ॥
 ईशानः पूर्वभागस्थः कामेश्वर्याः प्रधानतः ।
 ऐशान्यां वै तत्पुरुषो ह्यधोरस्तस्य सन्निधौ ॥
 सद्योजातोऽथ वायव्यां वामदेवस्तु सङ्गतः ।
 देव्याश्चापि नरश्रेष्ठ पञ्चरूपाणि भैरव ! ॥
 प्रदग्ध वेताल ! गुह्यानि देवैरपि सदैव हि ।
 कामाख्या त्रिपुरा चैव तथा कामेश्वरी शिवा ॥
 सारदाय महोत्साहा कामरूपगुणैर्युता ।
 मयि लिङ्गत्वमापन्ने शिलायां योनिमण्डले ॥
 सर्वे शिलात्वमगमत् शैलरूपाश्च निर्जराः ।
 यथाहं निजरूपेण रेमे वै सह कामया ॥
 शिलारूपप्रतिच्छन्नास्तदा सर्वास्तु देवताः ।
 शिलारूपप्रतिच्छन्नाः शैले शैले व्यवस्थिताः ॥
 रमन्ते च स्वरूपेण नित्यं रहसि सङ्गताः ।
 ब्रह्माविष्णुरहश्चात्र दिक्पालाः सर्वे एव ते ॥
 अन्येऽप्यत्र स्थिता देवाः सानुकूलाः सदा मयि ।
 उपासितुं तदा देवीं कामाख्यां कामरूपिणीम् ॥
 नीलशैलस्त्रिकोणस्तु मध्ये निम्नः सदाशिवः ।
 तन्मध्ये मण्डलं चारु षष्टिशक्तिसमन्वितम् ॥
 गुह्यं मनोभवा तत्र मनोभवविनिर्भिता ।
 योनिस्तस्यां शिलायान्तु शिलारूपा मनोहरा ॥
 वितस्तिमाचविस्तीर्णा एकविंशज्जुलायता ।
 क्रमसूक्ष्मविनिर्माणमस्मैलानुगामिनी ॥
 सिन्दूरकुङ्कुमारक्ता सर्वकामप्रदायिनी ।
 तस्यां योनौ पञ्चरूपा नित्यं तिष्ठति कामिनी ॥
 महामाया जगद्धात्री मूलभूता सनातनी ।
 तत्राद्यौ योगिनीर्नित्यं मूलभूताः सनातनीः ॥
 पूर्वोक्ताः शैलपुच्छाद्याः स्थिता देव्याः समन्ततः ।
 तासान्तुपीठनामानि प्रदग्धं चैकत्र भैरव ! ॥
 गुप्तकामा च श्रीकामा तथा च विन्ध्यवासिनी ।
 कटीश्वरी धनस्या तु पाददुर्गा तथापरा ॥
 दीर्घेश्वरी क्रमादेव प्रकटा भुवनेश्वरी ।
 स्वयोगिन्यः पीठनाम्ना ख्याता अद्यौ च देवताः ॥
 सर्वतीर्थानि चैकत्र जलरूपाणि भैरव ! ।
 स्थितानि नाम्ना सौभाग्या वरेण्या प्राणिपुण्यदा ॥
 विष्णुस्तु तीरे तस्याः स नाम्ना कमल इत्युत ।
 कामुकायास्तु वटुकः कामाख्याभरणसंस्थितः ॥
 लक्ष्मीः सरस्वती देव्यौ देव्या अङ्गे व्यवस्थिते ।
 ललिताख्याऽभवत्क्षीर्मातङ्गी तु सरस्वती ॥
 गणाध्यक्षः पूर्वभागे तस्य शैलस्य संस्थितः ।
 सिद्धः स नाम्ना विख्यातो हारिदेव्याः प्रियः सुतः ॥
 कल्पवृक्षः कल्पवल्ली तित्तिडी चापराजिता ।
 भूतास्तस्मिन्महाशैले स्थिते देव्या धृतप्रिये ॥
 वराहः पाण्डुनाथाख्यः स्थितस्तत्र हरिर्यतः ।
 जघने शिरसी कृत्वा जघान मधुकैटभौ ॥
 तस्यासन्ने ब्रह्मकुण्डं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।
 ईशानाख्यं शिरोरत्नं तत् सिद्धेश्वरसंज्ञकम् ॥
 शिलारूपं सिद्धकुण्डं मध्यस्थं विद्धि भैरव ! ।
 तस्यासन्न गयाक्षेत्रं क्षेत्रं वाराणसी तथा ॥
 योनिमण्डलसङ्काशं कुण्डं भूत्वा व्यवस्थितम् ।

कामाख्या

तत्रैवामृतकुण्डन्तु सुधासंघप्रपूरितम् ॥
 मम प्रियार्थं विन्ध्येन स्थापितं सह निर्जरेः ।
 वामदेवाङ्गं श्रीर्षं श्रीकामेश्वरसंज्ञकम् ॥
 कामकुण्डं महापुण्यं तस्यासन्ने व्यवस्थितम् ।
 केदारसंज्ञकं क्षेत्रं मध्यस्थं सिद्धकामयोः ॥
 दीर्घं चतुर्दश्यामं क्वायाच्छत्राङ्गं तु तत् ।
 तस्यासन्ने शैलपुच्छी गुप्तकामाङ्गया तु सा ॥
 गुप्तकुण्डस्य मध्यस्था कामेश्वर्याणि सङ्गता ।
 कामेश्वरशिलासक्ता कामाख्यासंज्ञिता सदा ॥
 पूर्वभागेन संसक्ता योनेस्तु परभागतः ।
 कामकामाख्ययोर्मध्ये कालरात्रिर्व्यवस्थिता ॥
 पीठे दीर्घेश्वरी नाम्ना सीमाभागे प्रचण्डिका ।
 कामाख्या प्रस्तरप्रान्ते कुष्माण्डो नाम योगिनी ॥
 पीठे कोटीश्वरी नाम्ना योनिरूपेण संस्थिता ।
 यच्चाधोराङ्गं श्रीर्षं तत् कामायास्तु दक्षिणे ॥
 पीठे भैरवनामा तु गीयते परमार्थिभिः ।
 चामुण्डाभैरवी नाम्ना भैरवासन्नसंस्थिता ॥
 नायिका कामदा भक्ते चण्डमुखविनाशिनी ।
 कामाभैरवयोर्मध्ये स्वयं देवी सुरापगा ॥
 हिताय सर्वजगतां देव्यास्तु प्रीतये स्थिता ।
 सद्योजाताङ्गं श्रीर्षं पीठे त्वाम्नातकेश्वरम् ॥
 भैरवाख्ये गङ्गरे तु स्थितं देवर्षिसेवितम् ।
 विद्धि तत्रैव दुर्गाख्यां नायिकां योगरूपिणीम् ।
 सिद्धकामेश्वरी नाम्ना ख्याता देवेषु नित्यशः ॥
 अजीर्णपत्रः सुच्छायो वृक्षस्तत्र तु संस्थितः ॥
 आम्नातकः कल्पवृक्षः कल्पवल्लीसमन्वितः ।
 पीठे तु सिद्धगङ्गाख्या स्वयं गङ्गा समुत्थिता ॥
 आम्नातकस्य निकटे मम प्रीतिविद्वये ।
 पुष्कराख्यन्तु तत् क्षेत्रं पीठे त्वाम्नातकाङ्गयम् ॥
 ऐशान्यां तत्पुरुषाख्यं मम श्रीर्षं व्यवस्थितम् ।
 भुवनेश्वरनाम्ना तु पीठे ख्यातञ्च भैरव ! ॥
 गङ्गरं भुवनेशस्य भुवनानन्दसंज्ञकम् ।
 तस्यासन्ने तु सुरभिः शिलारूपेण संस्थिता ॥
 कामधेनुरिति ख्याता पीठे कामप्रदायिनी ।
 योऽसौ सरभमूर्तिर्मम मध्यखण्डः प्रचण्डकः ॥
 महाभैरवनामाभूत् कोटिलिङ्गाङ्गयस्तु सः ।
 मूर्तिभिः पञ्चभिः पञ्चभागेषु सममास्थितः ॥
 अहं पश्चादतिप्रीत्या भैरवाख्यः स्थितोऽधरे ।
 महागौरी तु या देवी योगिनी सिद्धरूपिणी ॥
 सा ब्रह्मपर्वते चास्ते शिलारूपेण चोद्धतः ।
 अतीवरूपसम्पन्ना नाम्ना सा भुवनेश्वरी ॥
 यत्र ब्रह्मा तु संसक्तो मयि पर्वतरूपिणि ।
 कल्पवल्ली तु तत्रास्ते नाम्ना सा त्वपराजिता ॥
 कामधेनोरदूरस्था पूर्वभागे महेश्वरी ।
 श्रीकामाख्या योनिरूपा चण्डिका सा तु योगिनी ॥
 आग्नेयां विद्धि तां संस्थां सर्वकामप्रदां शुभाम् ।
 योगिनी चण्डघण्टाख्या पीठेऽभूत् विन्ध्यवासिनी ॥
 योगिनी खान्दमाता तत्पीठेऽभूदनवासिनी ।
 कात्यायनी पीठनाम्ना पाददुर्गेति गद्यते ॥
 नैर्ऋत्यां नीलशैलस्य प्रान्ते सा संस्थिता शिवा ।
 योऽसौ नन्दी मम तनुः स तु पार्श्वारूपपटक् ॥
 संस्थितः पश्चिमद्वारि हनुमान् पीठनामतः ॥*

कामाख्या

श्रीशैल उवाच ।

“इति तस्य वचः श्रुत्वा शम्भोरमिततेजसः ।
भैरवस्तु पप्रच्छ वेतालोऽपि समुत्सुकः” ॥

श्रीवेतालभैरवावचतुः ।

“श्रुतः पीठक्रमस्तात देव्याः पूजाक्रमन्ततः ।
श्रोतुमिच्छामि मूर्त्तीनां पञ्चानामपि शङ्कर !
रूपाणि पञ्चमूर्त्तीनां मन्त्राणि च समन्ततः ।
तथा यन्त्राणि तन्त्राणि वद नौ वृषभध्वज !” ॥

ईश्वर उवाच ।

“पृष्ट्वा वक्ष्यामि वेताल मन्त्रं तन्त्रं पृथक् पृथक् ।
कामाख्यापञ्चमूर्त्तीनां रूपं कल्प्य भैरव ! ॥
कामस्य काममध्यस्थं कामदेवपुटीकृतम् ।
कामेन कमयेत् कामी कामं कामे नियोजयेत् ॥
ज्येष्ठन्तु व्यञ्जनं ब्रह्म न परः शान्त उच्यते ।
प्रथमं क्रमतः कुर्यात् तत्संस्तं सुधामयम् ॥
प्रजापतिस्तथा शक्रवीजसंस्थादिसंयुतम् ।
चन्द्रार्द्रसहितं वीजं कामाख्यायाः प्रचक्षते ॥
इदं धर्मप्रदं काममोक्षार्थानां प्रदायकम् ।
इदं रहस्यं परममन्यत्र तु सुदुर्लभम् ॥
श्रोत्रेणेदं यः पृष्ट्वा दारुणवक्त्रात्तरोत्तमः ।
स कामानखिलान् प्राप्य शिवलोके महीयते ॥” ॥

“श्रुतिसकलितसारं देवकण्ठौघहारं
सकलकलुषहारि श्रीधरामर्त्यकारि ।
सुनयशुभयशोभिर्योजयेद्यत्तु गोभि-
स्तदिह शिवसमस्तं विघ्नधर्माङ्गितास्तम् ॥

नयनकलितकारि ध्यानिनां दत्तपारि
प्रणयसुनयसंस्थं देवसत्यादिकथम् ।
परमपदविशीर्षं शुद्धदौर्भाग्यजीर्णं
पृष्ट्वा शिवपदरूपं कामदेव्याः स्वरूपम् ॥

श्रवणगमनमात्रान्मार्गितं यस्य नाम
प्रभवति बज्रभूयै नीतिमार्गैकधाम ।
सुरगणगणसंघा कुण्डली यस्य शक्ति-
स्तदिह परमरूपं चिन्तनीयं कृतीशः ॥

रविशशिवतकर्णा कुङ्कुमापीतवर्णा
मणिकनकविचित्रा लोलकर्णा त्रिनेत्रा ।
अभयवरदहस्ता साक्षरूपप्रशस्ता
प्रणतसरवरेणा सिद्धकामेश्वरी सा ॥

अरुणकमलसंस्था रक्तपद्मासनस्था
नवतरुणशरीरा मुक्तकेशी सुहारा ।
श्वहृदि पृथुतुङ्गस्तनयुग्मा मनेन्द्रा
शिशुरविसमवस्था सिद्धकामेश्वरी सा ॥

विपुलविभवदात्री स्मेरवक्त्रा सुकेशी
दलितकरकदन्ता सासिचन्द्रावनमा ।
मनसिजटशदिस्था येनिसुजां लघन्ती
पवनचलनशक्ता संश्रुतस्थानभागा ॥

चिन्त्या चैवं विद्युदभिप्रकाशा
धर्म्मार्थायैः साधिता वाञ्छितार्थैः ।
कल्पं तन्त्रं पृष्ट्वा दं सम्यगर्थं
वेतालत्वं भैरवत्वं प्रतिष्ठम् ॥

तस्मिन्नाद्यं मण्डलं विद्धि पश्चात्
कार्यं तद्दे चन्दनैः पुष्पगन्धैः ।
तत्पर्यायो लेखने पूर्वमुक्तो

कामान्धः

देवीतन्त्रे सोऽत्र पूर्वं विधेयः” ॥

इति श्रीकालिकापुराणे ६१ अध्यायः ॥

कामाभिसन्दीपनमोदकं, स्त्री, (सन्दीप्यते अनेनेति
सन्दीपनम् । कामाग्नीनां सन्दीपनसुदीपकम् ।
कामाभिसन्दीपनञ्च तत् मोदकञ्चेति ।) औषध-
विशेषः । यथा,—

“कर्षो रसो गन्धकमभकञ्च

द्विद्वारचित्रे लवणाणि पञ्च ।

शुटी यमानीद्वयकीटहारि

तालीशपचाण्यपरं द्विकर्षम् ॥

जीरं चतुर्ज्वातलवङ्गजाती-

फलञ्च कर्षत्रयमेवमन्यत् ।

सद्यद्ददरं कटुकत्रयञ्च

तथा चतुःकर्षमितं निबोध ॥

धन्याकयलीमधुकं कशेरु-

कर्षाः पृथक् पञ्च वरी विदारी ।

वरेभक्त्योभवलात्मगुप्ता-

वीजं तथा गोक्षुरवीजयुक्तम् ॥

सवीजपत्रेन्द्रजःसमान-

समासिता क्षौद्रदृष्टञ्च तुल्यम् ।

कर्षैकमिन्दोरथमोदकं तत्

कामाभिसन्दीपनमेतदुक्तम्” ॥ * ॥

“वृष्टं ततः परतरं सततं न दृष्ट-

मेनं निधेय मनुजः प्रमदासहस्रम् ।

गच्छन्न लिङ्गश्रियलत्वमवाप्नुयाच्च

नागाधिपं विजयते बलतः प्रमत्तः ॥

कान्त्या ज्ञताशनमपि खरतो मयूरान्

वाहं यवेन नयनेन महाविहङ्गम् ।

वातानश्रीतिमथपित्तगदं समग्रं

क्षेत्रोत्पत्तिं शत्रुजः परमभिमान्यम् ॥

दुर्नामकामलभगन्दरपाण्डुरोग-

मेहातिसारकृमिहृद्ग्रहणीप्रदोषान् ।

कासज्वरश्चसनपीनसपार्श्वशूल-

श्रुलाक्षपित्तसहितान्धिरजान् समस्तान् ॥

हृत्वा गदानपि च तत् पुनरपत्यकारि

सर्वसुपथमथ सर्वसुखप्रदायि ।

वृष्टं बलीपलितहारि रसायनं स्यात्

श्रीमूलदेवकथितं परमं प्रशस्तम्” ॥

इति भैषज्यरत्नावली ॥

कामाङ्गुः, पुं, (कामे कामोद्दीपने अङ्गुश्च इव ।

नखाघातेन कामोद्दीपनादस्य तथात्वम् ।) नखः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कामस्य अङ्गुश्च इव ।) शिश्रुः ।

इति जटाधरः ॥

कामाङ्गः, पुं, (कामं कामोद्दीपकं अङ्गं मुकुलं यस्य ।)

आमलकः । इति जटाधरः ॥

कामातुरः, त्रि, (कामेन आतुरः) कामार्तः । यथा ।

“अर्थलाघवमुच्छ्रितो निपतनं कामातुरो लाञ्छ-

नम्” ॥ इति नवरत्नमध्ये धन्वन्तरिः ॥

कामान्धः, पुं, (कामेन अन्धयति निजध्वनिजनित-

मन्मथोद्दीपनेन हतज्ञानं करोतीति । काम +

अन्ध + शिच् + क् + क्त ।) कोकिलः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (कामेन अन्धः स्मरान्धः । कामवेशेन

कामिनी

कर्त्तव्यताज्ञानशून्यः ॥)

कामान्धा, स्त्री, (कामं यथेष्टं अन्धयति । अन्ध + शिच्

+ क् + टाप् ।) कस्तूरी । इति राजनिर्घण्टः ।

(स्मरेण अन्धा । कर्त्तव्यज्ञानशून्या । प्रगल्भा-

नायिकाविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ३ । ७० ।

“स्मरान्धा गाढतारुण्या समस्तरतकोविदा ।

भावोन्नता दरव्रीडा प्रगल्भाक्रान्तनायका” ॥

अस्या उदाहरणं यथा तत्रैव ।

“धन्यासि या कथयसि प्रियसङ्गमेऽपि

विश्रब्धचाटुकशतानि रतान्तरेषु ।

नीर्षी प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण

सख्यः श्रपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि” ॥)

कामायुः, [स्] पुं, (कामं यथेष्टं आयुर्वस्य ।) गरुडः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कामायुधः, पुं, (कामस्य आयुधमिव मुकुले आकारो-

ऽस्ति अस्य । अर्धं आदित्वात् अच् ।) महा-

राजचूतः । आम्नः । इति राजनिर्घण्टः ॥ काम-

देवास्त्रे स्त्री ॥

कामारण्यं स्त्री, (कामं मनोह्रं अरण्यम् ।) मनोह-

वनम् । इति शब्दमाणा ॥

(कामस्य अरण्यमिति वियहे कन्दर्पवनम् ॥)

कामारिः, पुं, (कामस्य अरिः ।) विटमादिकधातुः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ महादेवः कन्दर्पनाशकत्वात् ॥

कामार्तः, त्रि, (कामेन कृतः ।) कामपीडितः ।

कामातुरः । यथा, मेघदूते ५ ।

“कामार्ता हि प्रकृतिरुपगच्छेताचेतनेषु” ॥

कामानुः, पुं, (कामं यथेष्टं अन्धयति पुष्पविकाशेन

पथ्याप्नोतीति । अन्ध पथ्याप्नो + उङ् ।) रक्तका-

ञ्चनशृङ्गः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कामावसायिता, स्त्री, (कामेन खेच्छया अवसाययति

सर्वानि अविद्याबासनाजालानि । काम + अव +

सो + शिच् शिनि ततो भावार्थे तल् ।) कामान्

खेच्छया अवसाययितुं शीलमस्य कामावसायी

तस्य भावः । इति सारसुन्दरी ॥ शिवस्याग्निमा-

द्यष्टधैर्यान्तर्गतैश्वर्यविशेषः । इत्यमरः शब्द-

रत्नावली च ॥ सा तु सत्यसङ्गल्पता ॥ (अष्टैश्व-

र्याणि यथा,

“अग्निमा लघिमा व्याप्तिः प्राकाम्यं गरिमा तथा ।

ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता” ॥)

कामावसायित्वं, स्त्री (कामावसायिनो भावः । स्व-

प्रत्ययः ।) कामावसायिता । इति हेमचन्द्रः ॥

कामिः, पुं, (कामयते इति । कम् + शिच् + इङ् ।)

कामुकः । रत्यां स्त्री । इति मेदिनी ॥

कामिकः, पुं, (कामः अस्यस्य ठन् ।) कारय्यवपञ्ची ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (कामेन निर्दत्तम् । ठन् ।

कामनिर्वृत्तकर्मणि स्त्री । यथा, महाभारते

अनुशासनपर्वणि ।

“देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामिकं तस्य सिध्यति” ॥)

कामिनी, स्त्री, (अतिशयेन कामः अस्या अस्ति इति ।

काम + इनि + डीप् ।) अतिशयकामयुक्ता नारी ।

इत्यमरः । २ । ६ । ३ । (यथा, मनुः ८ । ११२ ।

“कामिनीषु विवाहेषु गवाम्भ्यो तथेभ्येन ।

कामेश्वर

ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च प्रपद्ये नास्ति पातकम्" ॥
भीरुस्त्री । वन्दा । इति मेदिनी ॥ दारुहरिद्रा ।
मदिरा । स्त्रीसामान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, आर्यासप्तशती २७० ।
“कर्ण इव कामिनीनां न शोभते निर्भरः प्रेमा” ॥)
कामिनीशः, पुं, (कामिन्याः कामिनीप्रियाङ्गनस्य
ईशः तस्याधनत्वात् ।) शोभाङ्गनवृत्तः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
कामी, [न] पुं, (अतिप्रयेन कामयते । कम + णिच्
+ णिनिः ।) चक्रवाकः । पारावतः । कामुकः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, मेघदूतः । ७४ ।
“सम्भ्रमं प्रह्वितनयनैः कामिलक्ष्मसौधैः” ॥)
चटकः । इति शब्दरत्नावली ॥ चन्द्रः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥ ऋषभौषधिः । सारसपक्षी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (सर्वकामवत्त्वात् विष्णुः । यथा,
महाभारते १३ । १४६ । ८३ ।
“कामदेवः कामपालः कामी कान्तः कृतागमः” ॥)
कामीजः, पुं, (काममनुगच्छति इति खः । एषोदरा-
दित्वात् साधुः ।) रामगुवाकः । इति भिकाख-
शेषः ॥ (कामीन इत्यपि दृश्यते ॥)
कामुकः, चि, (कामयते इति । “लघुपतपदेत्या-
दिना” । ३ । २ । १५४ । उक्त्वा ।) कामी । तत्प-
र्यायः । कामिता २ अनुकः ३ कम्पः ४ कामयिता
५ अमीकः ६ कमनः ७ कामनः ८ अभिकः ९ ।
इत्यमरः । ३ । १ । २० ॥ (यथा, भागवते ६ ।
२३ । १७ ।
“दुष्यन्तः स पुनर्भजे स्ववंशं राज्यकामुकः” ॥)
कामुकः, पुं, (कम + उक्त्वा ।) अशोकवृत्तः । अति-
मुक्तकलता । इति मेदिनी ॥ चटकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
कामुककान्ता, स्त्री, (कामुकानां कान्ता प्रिया ।)
अतिमुक्तकलता । इति राजनिर्घण्टः ॥
कामुका, स्त्री, (कम + उक्त्वा + स्त्रियां टाप् । न
डौप् ।) धनादीच्छाविशिष्टा । तत्पर्यायः । इच्छा-
वती २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥
कामुकी, स्त्री, (कम + उक्त्वा + “जानपदकुण्डेति”
। ४ । १ । ४२ । डौप् ।) मैथुनेच्छावती । तत्प-
र्यायः । वृषस्यन्ती २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥
(यथा, नैषधे १६ । २४ ।
“अनिशमवदत्यागादेन जनः खलु कामुकी
सुभगमभिधास्यत्युदामपराङ्मुखावदः” ॥)
कामेश्वरी, स्त्री, (काम्यन्ते इति कामा विषयास्तेषां
भोग्यानां प्रदायित्वेन ईश्वरी ।) कामाख्यापञ्च-
मूर्त्यन्तर्गतमूर्तिविशेषः । यथा,—
“देशास्त्रापि नरश्रेष्ठ ! पञ्च रूपाणि भैरव ! ।
प्रणु वेताल ! गुह्यानि देवैरपि सदैव हि ॥
कामाख्या त्रिपुरा चैव तथा कामेश्वरी शिवा ।
सारदाय महोत्साहा कामरूपगुणैर्युता” ॥
इति कालिकापुराणे ६१ अध्यायः ॥ * ॥
अस्या मन्त्रं यथा, श्रीभगवानुवाच ।
“देव्याः कामेश्वरीं मूर्तिं प्रणु वक्ष्यामि भैरव ! ।
यस्यास्त्रिन्तमात्रेण साधको लभते प्रियान् ॥

काम्पिल

तन्त्रं तस्याः प्रथमतस्ततोऽनुष्ठानगोचरम् ।
ततः पूजाक्रमं वक्ष्ये क्रमादेतालभैरव ! ॥
प्रजापतिस्ततो वज्रिन्निर्वीजं ततः परम् ॥
चूडाचन्द्रार्द्धसहितं चतुर्थस्वरसंयुतम् ।
इदं कामेश्वरीमन्त्रं सर्वकामार्थसाधनम्” ॥ * ॥
तस्या ध्यानं यथा,—
“रूपन्तु चिन्तयेद्देव्याः कामेश्वर्या मनोहरम् ।
प्रभिन्नाङ्गनसंकाशां नीलस्निग्धशिरोरुहाम् ॥
षडङ्गां द्वादशभुजां अष्टादशविलोचनाम् ।
प्रत्येकं षट्सु शीर्षेषु चन्द्रार्द्धवत्शेखराम् ॥
मणिमुक्तादिमणिगुणैर्युक्तां मालामुरःस्थले ।
कण्ठे च बिम्बतीं नित्यं सर्वालङ्कारमण्डिताम् ॥
पुस्तकं सिद्धसूत्रञ्च पञ्चवाणवरं तथा ।
खड्गं शक्तिञ्च शूलञ्च बिम्बतीं दक्षिणैः करैः ॥
अक्षमालां महापद्मं कौदण्डञ्चाभयं तथा ।
चर्मं पञ्चात् पिनाकञ्च बिम्बतीं वामपाणिभिः ॥
शुक्लं रक्तञ्च पीतञ्च हरितं कृष्णमेव च ।
विचित्रं कमलः शीर्षं श्रेष्ठानां पूर्वमेव च ॥
दक्षिणं पश्चिमञ्चैव तथैवोत्तरशीर्षकम् ।
मध्यस्थेति महाभाग ! कमात् शीर्षाणि वर्णतः ॥
शुक्लं माहेश्वरीवक्त्रं कामाख्यारक्तमुच्यते ।
त्रिपुरापीतसंकाशं सारदाहरितं तथा ॥
कृष्णं कामेश्वरीवक्त्रं चण्डायास्त्रिभिर्विभक्तम् ।
धम्मिल्लसंयतकचं प्रतिशीर्षं प्रकीर्तितम् ।
सिंहोपरिसितप्रेतं तस्मिन्लोहितपङ्कजम् ।
कामेश्वरी स्थिता तत्र ईषत्प्रहसितानना ॥
विचित्रांशुकसंप्रीता व्याघ्रचर्माम्बरा तथा ।
एवं कामेश्वरीं ध्यायेद्धर्मकामार्थसिद्धये” ॥
इत्यादि कालिकापुराणे ६३ अध्यायः ॥
कामोदकं, स्त्री, (कामेन खेच्छया दत्तं उदकम् ।)
मृतोद्देशे खेच्छया दत्तोदकम् । इति मिताक्षरा ॥
कामोदा, स्त्री, (कुत्सितो मोदो आमोदो यस्याः ।
सहृदयमनोहरत्वाभावात् ।) रागिणीविशेषः ।
इति हलायुधः ॥
काम्पिलः, पुं, (कम्पिलः नदीविशेषः तस्य अदूरे
भवः अण् ।) काम्पिल्यदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥
(अयन्तु पाञ्चालस्य दक्षिणांशे वर्तते । इति
हरिवंशः ॥)
काम्पिल्यः, पुं, (कम्पिल + जातार्थे ण्यच् ।) गुण्डा-
रोचनीनामसुगन्धिद्रव्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(कम्पिलाया अदूरे भवः इति सङ्गाशादित्वात्
ण्यः ।) उत्तरदेशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, महाभारते १ । १३६ । ६८ ।
“साकन्दीमथगङ्गायास्तीरे जनपदायुताम् ।
सोऽध्यवाक्षीत् दीनमनाः काम्पिल्यञ्च पुरोत्तमम् ।
दक्षिणांश्चापि पाञ्चालान् यावच्चर्मन्वती नदी” ॥)
काम्पिलः, पुं, (काम्पिल + अण् निपातनात् साधुः ।)
गुण्डारोचनी । कमलागुण्डा इति भाषा । इत्य-
मरः । २ । ४ । १४६ ॥ तस्य रूपान्तराणि
कम्पिलः । कम्पीलः । कम्पिलः । काम्पिल्यः ।
इति भरतः ॥
काम्पिलका, स्त्री, (काम्पिल + स्वार्थे कन् टाप् च ।)

कायः

काम्पिलः । इति हारावली ॥ (कचित् स्त्री
ऽपि दृश्यते । यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अः ।
“चूणं काम्पिलकं वापि तत्पीतं गुटिकाकृतम्”
काम्पीलः, पुं, (काम्पिल + अण् निपातनात् साधुः
काम्पिलः । इति शब्दरत्नावली ॥ (“देवो व
म्पीलवासिनीम्” । इति यजुर्वेदे ॥)
काम्पीलकः, पुं, (काम्पील + स्वार्थे कन् ।) काम्पिलः
इति रत्नमाला ॥
काम्पिलः, पुं, (कम्पिलेनादृतः । कम्पिल + अण् ।)
म्पिलादृतः । इत्यमरः । २ । ८ । ५४ ॥
काम्पिलिकः, पुं, (कम्पुः शङ्खं भूषणत्वेन शिखरः
ठक् ।) शङ्खकारः । इत्यमरः । २ । १० । ८
शङ्खारी इति भाषा ॥
काम्पुका, स्त्री, (कुत्सितं अम्बु यस्याः कप् । कं
कादेशः ।) अश्वगन्धा । इति रत्नमाला ॥
काम्बोजः, पुं, (कम्बोजदेशे भवः इति । अण् ।) कम्-
जदेशजघोटकः । इत्यमरः । २ । ८ । ४५ ॥ सो-
वल्कः । पुष्पागच्छः । इति मेदिनी ॥ (कम्बो-
जभिनो यस्य सिन्धवादित्वात् अण् ।) से-
जातिविशेषः । स तु यवनतुल्यः सगराजेश्वर
सर्वशिरोमुखं कृतम् । यथा । हरिवंशे ।
“अर्द्धं शकानां शिरसो सुगडित्वा व्यसर्जयत्
यवनानां शिरः सर्वं काम्बोजानां तथैव च” ॥
काम्बोजी, स्त्री (कम्बोजेषु भवः कच्छादित्वात्
डौप् ।) माषपर्णी । माषाणी इति भाषा । इ-
मरः । २ । ४ । १३८ ॥ वल्लखदिरः । इति मेदिनी ।
पापिङ्गि खर इति भाषा ॥ गुग्गा । पुं
इति भाषा । वाकुची । हाकुच् इति भाषा
इति राजनिर्घण्टः ॥
काम्यं, चि, (काम्यते इति । कम् + णिच् + कर्म-
यत् ।) कमनीयम् । सुन्दरम् । इति हेमचन्द्र
“काम्यानां स्वफलार्थश्च दोषघातार्थमेव च ।
अतः काम्यं नैमित्तिकं प्रायश्चित्तमिति स्थितिः
इति जाबालः ॥) कामनायुक्त्यक्तिः । कर्तव्यकर्म
यथा, सुगन्धोद्यतीकाद्वज्रामतर्कवागोपश्रुता स्त्री
“यत् किञ्चित् फलमुद्दिश्य यच्चदानजपादिकम्
क्रियते कायिकं यच्च तत्काम्यं परिकीर्तितम्” ॥
काम्यदानं, स्त्री, (काम्यश्च तत् दानञ्चेति ।) कमनीय-
वस्तुनो वरस्त्रीरत्नादिनां दानं कामनया वा दत्तं
इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । प्रवारणम् २ । इ-
मरः । ३ । २ । ३ ॥ (यथा, गरुडपुराणे ।
“अपत्यविजयैश्वर्यसर्गाथं यत्प्रदीयते ।
दानं तत् काम्यमाख्यातं ऋषिभिर्धर्मचिन्तकैः” ॥)
कायं, स्त्री, मनुष्यतीर्थम् । इति मेदिनी ॥ (कः प्रज-
पतिर्देवतास्य । “कस्येत्” । ४ । २ । २५ । इत्य-
इदन्तादेशश्च ततः आदिरुद्धिः ।) प्राजाप-
तीर्थम् । तत्तु स्वल्पाङ्गुल्योर्मूलम् । कनिष्ठा-
नामिकयोरधोभाग इति यावत् । इत्यमर-
भरतौ ॥ (यथा मनुः २ । ५६ ।
“अङ्गुलमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते ।
कायमङ्गुलिमूले ऽग्रे देवं पितृं तयोर्धः ॥)
कायः, पुं, (को ब्रह्मास्य देवता “कस्येत्” । ४ । २ ।

कायस्थः

२५। इत्यण्। इदन्तादेशश्च। यस्तेतिलोपात् पर-
त्वादादिर्द्विः कदैवतम्। स तु ब्राह्मतीर्थम्।
(कायति प्रकाशते इति अच्।) मूर्तिः।
("कायः सन्निहितापायः सम्पदः पदमापदाम्।
समागमाः सापगमाः सर्वसुत्पादि भङ्गुरम्"॥
इति हितोपदेशः॥) संघः। लक्ष्यः। स्वभावः।
इति मेदिनी॥ प्राजापत्यविवाहः। इति स्मृतिः॥
(यथा मनुः ३। ३८।

"वार्धोत्तजः सुतस्त्रोस्त्रीन्
षट् षट् कायोत्तजः सुतः"॥)

अस्य लक्षणं उदाहरणं द्रष्टव्यम्॥ मूलधनम्।
यथा,—नारदः।

"कायविरोधिनी शश्वत् पणार्द्धाद्या तु कायिका"॥
कायमानं, स्त्री, (कायस्य मानमिव मानमस्य।) टण-
कुटीरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कायवलनं, स्त्री, (कायो वल्यते आच्छाद्यते अनेन।
वलस्तुतौ करणे ल्युट्।) कवचम्। इति हारा-
वली। ७३॥

कायस्थः, पुं, (कायेषु सर्वभूतशरीरेषु अन्तर्गमि-
तया तिष्ठतीति। काय + स्था + कः।) पर
मात्मा। (यथा उत्तरगीतायाम्।

"कायस्थोऽपि न कायस्थः कायस्थोऽपि न जायते।
कायस्थोऽपि न भुङ्गान्नः कायस्थोऽपि न बध्यते"॥
काये ब्रह्मकाये तिष्ठतीति। काय + स्था + कः।)
नरजातिविशेषः। इति मेदिनी॥ तत्पर्यायः।
कूटक्षत् २ पक्षीकरः ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥
करणः ४ पक्षिकारकः ५। इति जटाधरः॥
तस्योत्पत्त्यादिर्द्विधा*।

* कायस्थोत्पत्त्यादौ ग्रन्थकृता राज्ञा यानि प्रमाणानि
संगृहीतानि तदितराण्यधुना प्राप्तानि। कतिपयप्रश्नप्रा-
माणप्रमाणान्यत्रोद्धृतानीति। तद् यथा,—

"चण धानस्थितस्यास्य सर्वकायादिनिर्गतः।
दिव्यरूपः पुमान् हस्ते मसीपात्रञ्च लेखनीं॥
चित्रगुप्त इति प्लानो धर्मराजसौपतः।
प्राणिनां सदसत्कर्मलेखाय स निरूपितः।
ब्रह्मणोन्मिष्यज्ञानी देवाग्न्योर्ध्वभक्तस वै।
भोजनाच्च सदा तस्मादाहुतिर्दीयते द्विजैः॥
ब्रह्मकायोद्भवो यस्मात् कायस्थो वर्ण उच्यते।
नानागोत्राश्च तदंश्याः कायस्था भुवि सन्ति वै"॥
इति पद्मपुराणे दृष्टिखण्डम्॥ *

दत्तात्रेय उवाच।

"निकालञ्च महाप्राज्ञं पुलस्त्यमुनिपुङ्गवम्।
उपसङ्गस्य प्रश्नश्च भीष्माः श्रुत्वास्तम्बरः॥
चतुष्पामपि वर्षानामाश्रमाणां तथैव च।
सम्भवः सङ्करादीनां श्रुतो विस्तरतो मया॥
कायस्थोत्पत्तयो लोकोपलब्धास्तैव महामते।
भूय एव महाप्राज्ञ! श्रोतुमिच्छामि तत्ततः॥
वैष्णवा दानशीलाश्च पित्र्यजपरायणाः।
कुशियः सर्वशस्त्रेषु काव्यालङ्कारबोधकाः॥
पोष्टारो निजवर्गाणां ब्राह्मणानां विशेषतः।
तान्त्रं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महामुने॥
रतस्त्वं शृण्वे विप्र! वक्त्रमर्हस्यशेषतः।
इति शृष्टो मुनिप्राज्ञः, गात्रेय! शृणु तत्ततः॥

पुलस्त्य उवाच।

शृण्वं गात्रेय! वक्ष्यामि कायस्थोत्पत्तिकारणम्॥

कायस्थः

श्रीहर उवाच।

"भूयस्तेऽहं प्रवक्ष्यामि वगलेति मनूत्तमम्।
यस्य यद्गणमात्रेण कायस्थो विप्रसेवकः॥

पार्वत्युवाच।

अतीव चित्रं शम्भो! त्वमुक्तवानावधोरुप।
शृद्धात् कनीयसी जातिरभवद्विप्रसेवकः॥
ओष्याम्यादौ हि कायस्थवृत्तान्तं ब्रूहि विस्तरात्।
कायस्थः क्षत्रविट्शूद्रान्यते विप्रार्चकः कथम्॥
केन प्रकारेण च वा वगलेति गृहीतवान्।
ततश्च सिद्धविद्याया वगलाया वरेश्वर॥
ओष्यामि महिमानञ्च साधनं त्वत् एव हि॥

हर उवाच।

ब्रह्मपादांशतो जन्म चातः कायस्थनामभूत्।
ककारं ब्राह्मणं विद्यादाकारं नित्यसंज्ञकम्॥
आयन्तु निकटं ज्ञेयं तत्र काये हि तिष्ठति।
कायस्थोऽतः समाख्यातो मसीशं प्रोक्तवांश्च यम्॥
जीवेत्तश्च भृगुपदे जन्मत्वात् शोभना धियः।
शूद्रश्च शूरता किञ्चिदनेकप्रतिपालकत्॥
जन्मावधि द्विजार्चायां मतिरेव निरन्तरम्।
कुशासनादि सकलं गृहीत्वा मस्तकोपरि॥
अनुगच्छामि सततमिति चिन्तामनाः सदा।
शूद्रत्वाच्चतुरत्वाच्च विप्रसेवामनुत्तमम्॥
वाञ्छत्येव मसीशः स सदोद्देशीतिमावहन्।
ब्राह्मणं हीश्वरं ज्ञात्वा भक्त्या स्तौति पुटाञ्जलिः॥
यं यं गच्छति विप्रश्च मसीशश्चानुगच्छति।
नद्यादौ गत्वा वेदिप्रः स्नात्वा कुर्यात्सपोऽपि च॥
यावत्तावच्च तिष्ठेत् स क्षुधया पीडितोऽपि च।
तथापि नासनं जाति शिरे धर्त्तुं, द्विजोऽपि च॥

न श्रुतं यत् त्वया पूर्वं तन्मे कथयतः शृणु॥
येनेदं सकलं विश्वं स्थावरं जङ्गमं तथा।
उत्पाद्य पाल्यते भूयो निधनाय प्रकल्पते॥
अव्यक्तः पुरुषः शान्तो ब्रह्मा लोकपितामहः।
यथाऽद्यजत् पुरा विश्वं कथयामि तव प्रभो॥
"मुखताऽस्य द्विजा जाना बाङ्गभ्यां क्षत्रियास्तथा।
ऊरुभ्याश्च तथा वैश्याः पद्भ्यां शूद्राः समुद्भवाः॥
द्विचतुःषट्पदादींश्च श्ववङ्गमसरीरुपान्।
एककाशेऽद्यजत् सर्वं चन्द्रसूर्यप्रकाशया॥
एवं बहुविधानेन विश्वमुत्पाद्य भारत!।
उवाच तं सुतं ज्येष्ठं कल्पं चातिवेजसम्॥
प्रतियत्नेन भोः पञ्च जगत् पालय सुव्रत!।
इत्याशाप्य सुतं ज्येष्ठं क्षत्रिसम्भवहेतुकम्॥
ततस्तु ब्रह्मणा तेन यत् कृतं तन्निबोध मे॥
"दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च।
समाधिस्थोऽभवत् प्राणान् संशम्य शान्तमानसः॥
ततः समाहितमनैर्धूम्रं तददामि ते।
तच्छरीराग्नहावाङ्गः श्वासः कर्मल्लोचनः॥
कम्बुपीवो गूढशिराः पूर्णचन्द्रनिभाननः।
लेखनी च्छेदनी च्छो मसौभाजनसंयुतः॥
निःश्वस्य दर्शने तस्यो ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः।
उत्तमः सुविचित्राङ्गः ध्यानस्थमितलोचनः॥
त्यक्त्वा समाधिं गात्रेय! तं ददर्श पितामहः।
अधोऽर्धस्त्रिरीच्याय पुरुषश्चाग्रतः स्थितः॥
नामधेयं हि मे तात! वक्त्रमर्हस्यतः परम्॥
यथोचितञ्च यत् कार्यं तत् ले मानुशस्य॥
पुलस्त्य उवाच।

कायस्थः

मसीशायादीक्षिताय क्षत्रवैश्योपमाय च।
अशूद्रायेति वोढुं न ददात्येवासनादिकम्॥

पार्वत्युवाच।

चित्रं ब्रवीषि हे नाथ कायस्थोऽशूद्र एव किम्।
जाने शूद्रकनिष्ठं तं शूद्रतुल्यः कथं स न॥
क्षत्रवैश्योपमो ह्युक्तस्त्वयैव कथमीश्वर॥
हर उवाच।

ब्रह्मपादांशतः शूद्रमसीशौ द्वौ बभूवतुः।
शूद्रात् परः कनिष्ठः स चातः कालि! ऋतश्च तत्॥
किन्तु सामादिवेदान् हि क्षत्रो विट् शूद्र एव हि।
गृहीतवान्न तत् किञ्चिन्मसीशोऽलसतः श्रिये!॥
अतो यज्ञोपवीती न ते हि यज्ञोपवीतिनः।
एते स्युर्वेदिकाचारा मसीशो हि स्वभावतः॥
मस्या सह तु ज्ञेयस्या सर्वं लेखितुमीश्वरः।
लेखितुं नैव शक्नोति वेदिकं किञ्चित् किल॥
अतो हृदि विचार्याथ खेदेन विप्रमीश्वरम्।
ज्ञात्वा भक्त्यानुगच्छेद्भि यत्र याति धरासुरः॥
क्षतचेतादापरेषु गतेष्वपि मसीशकः।
तदपि त्यक्त्वा नैव दृष्टं भक्तिं दिजेषु च॥
ततो हि क्षपया विप्रः कायस्थमनुत्तमं हि।
सालसं प्राददद्विद्यां वगलेति तव प्रिये॥
यतो दीक्षाभावेनैव पवित्रः कार्यसिद्धिता।
ततः कुशासनादींश्च वोढुं प्रादात् शिरोपरि॥
एवं प्रकारेण कालि! विप्राणामनुगाः कलौ॥
कायस्थाः कालिके! देवि! एनस्तद्विभवं शृणु॥
कलिप्रथमतो राजा क्षत्रियाणां महाबलः।
सुयज्ञनामा गोमेधमखमारब्धवान् प्रिये॥
आहूतवांश्च सर्वान् स चतुर्थोऽजममध्यतः।

"इत्याकणं ततो ब्रह्मा पुरुषं स्वशरीरजम्।
प्रहृष्य प्रत्युवाचेदमानन्दितमतिः पुनः॥
क्षिरचित्रं ससाधाय ध्यानस्थमतिमुन्दरम्।
मच्छरीरात् समुद्भूतस्तस्मात् कायस्थपञ्चकः॥
चित्रगुप्तेति नाम्ना वै प्लानो भुवि भविष्यति।
धर्मो धर्मविवेकार्थं धर्मराजपुत्रं सदा॥
स्थितिर्भवतु ते वत्स! ममाज्ञां प्राप्य निष्कलाम्।
क्षत्रवर्णोऽपि धर्मः पालनीयो यथाविधि॥
प्रजाः हज्जन् भोः पुत्र भुवि भारतसन्धिताः।
तन्मे दत्त्वा वरं ब्रह्मा तच्चैवान्तरधीयत"॥

पुलस्त्य उवाच।

"चित्रगुप्तान्वये जाताः शृणु तान् कथयामि ते।
श्रीमद्रा नागरा गौराः श्रौवत्सश्चैव साधराः॥
अदिपणाः सौरसेनाः शैवसेनास्तथैव च।
वर्णावर्णद्वयस्यैव अम्भठायाश्च सत्तमः॥
शृणु तेषाञ्च कर्मणि कुशवंशविवर्द्धन!।
पुत्रान् वै स्थापयामास चित्रगुप्ता महीतले॥
धर्मो धर्मविवेकश्चित्रगुप्ता महामतिः।
भूस्थानं बोधयामास सर्वसाधनमुभयम्॥
पूजनं देवतानाञ्च पित्र्यं यज्ञसाधनम्।
वर्णानां ब्राह्मणानाञ्च सर्वदातिथिसेवनम्॥
प्रजाभ्यः करमादाय धर्मो धर्मविवेकोऽकम्॥
कर्तव्यं हि प्रयत्नेन पत्न्याः स्वर्गस्य कामया॥
या माया प्रकृतिः शक्तिश्चक्षी चक्षप्रमर्दिनी।
तस्यास्तु पूजनं कार्यं सिद्धिं प्राप्य दिवं गताः॥
स्वर्गाधिकारमासाद्य यतो यज्ञभुजः सदा।
भवद्भिः सा सदा पूज्या ध्यातव्या सफलदिभिः॥
भवन्ती सिद्धिदा नित्यं पुत्रदा सा तु चण्डिका॥

कायस्थः

ब्राह्मणान् भ्रान्तिवशतः केवलं सुतपसं विना ।
प्राप्ताज्ञानदिजान् यातो दृष्ट्वा सुतपसः प्रिया ।
धवं तिरस्कृतवती यथैतच्छृणु कालिके ! ॥
हे स्वामिन्स्त्वां नृपो मूर्खं मत्वा नाहृतवान् मखे ।
केवलं तव पाण्डित्यं मत्समीपे न शोभते ॥

सुतपा उवाच ।

कान्ते ! ब्रवीमि विप्राणां यत् कर्तव्यं पृच्छस्व तत् ।
यात्रामात्रं वहन्नन्नं काङ्क्षितव्यं न चाधिकम् ॥
विदांश्चेद्विद्या दातव्या कापि नानार्जवं चरेत् ।
मूर्खश्चेत् केवला सन्ध्या सदापास्या प्रयत्नतः ॥
प्रिये तेन च वक्तव्यमृतमेवाप्रियन्त्वपि ।
विप्रेण सततं कार्यं वैद्यमागमिकञ्च तत् ॥
ऋतौ गच्छेत् स्वां कान्तां मुदा कालञ्च पातयेत् ।
कालीं कालादिकं वापि जपेद्विप्रो निरन्तरम् ॥
स्वयं स्वभावतो नृणां क्षत्रादीनां शिवं वचः ।
वक्तव्यं चेन्न गृह्णन्ति विप्रहासिर्न तत्क्षतिः ॥

ब्राह्मण्युवाच ।

सुमानुषत्वं ते कान्त ! सुविप्रत्वं धव ! त्वयि ।
तिष्ठत्वेव चिरं विप्र तेऽन्तौ मे मरणं शिवम् ।
कांश्यकङ्कणवलयौ सङ्गिनौ मे मृतावधि ॥

सुतपा उवाच ।

प्रिये ते ह्यधुना तीव्रं धनान्तःकरणं सदा ।
विना निमन्त्रितेनापि गत्वा चानीयते धनम् ॥
इत्युक्त्वा सुतपाः कान्तां गत्वा राजसभां प्रिये ! ।
रान्तं सुयज्ञं वरणं प्रोवाच नृपतिं द्विजः ॥
रे सुयज्ञ ! विनाङ्गनैरगच्छं ते सभामहम् ।
विप्राणां वरणं राजन् ! क्षत्रियाणां तथैव च ॥
कृतं तदपि नाहं रे त्वया दृष्टः स्वच्छुषा ।

तथाचोक्त्वा सुरापेया यानपेया द्विजातिभिः ॥
वैष्णवं धर्मसाधित्य मद्राक्ष्यं प्रतिपालय ।
कर्तव्यं हि प्रयत्नेन लोकद्वयक्षिताय वै ॥
अनुशिष्य सुतानेवं चित्रगुप्तो दिवं ययौ ।
धर्मराजस्याधिकारी चित्रगुप्तो बभूव च ॥
स्वयं भीष्म ! समत्यन्नाः कायस्था ये प्रकीर्तिताः ।
ये शृष्टास्ते मया ख्याताः संवादं शृणु तत्परः ॥
अहं ते कथयिष्यामि विचित्रं परमाद्भुतम् ।
प्रभावं चित्रगुप्तस्य समुद्भूतं यथा पुनः ॥

पुलस्त्य उवाच ।

“सौदासो नाम राजाभूत् समस्ते क्षितिमण्डले ।
सदा पापरतः सोऽथ धर्मो धर्मं न विन्दति ॥
स यथा स्वर्गमासाद्य लेभे पुण्यफलं शृणु ।
सर्वपापो दुराचारः सर्वधर्मविवर्जितः ॥
राजनौतिगतं धर्मं न जानाति कथञ्चन ।
आतिथ्यजयकर्मणि तत्तत्साधनमुत्तमम् ॥
न कर्तव्यं दिव्यैः कापि मयाज्ञप्रेमैहीतले ।
पुनमाज्ञप्रेमैहीतले देवपित्रयकर्मणि ॥
परित्यज्य स्वकं देशं ततो देशान्तरं ययौ ।
ये केचिदसन्ति चक्रुर्लोकेषु ब्राह्मणादिषु ॥
ततः प्रभृति गाङ्गेय ! न यज्ञध्वनं क्वचित्” ॥
“न कोऽपि कुर्वते भीष्म ! पुण्यं तत्र निषेवितम् ।
मृहीत्वा ब्राह्मणादिभ्यः कर्तुं कर्मविदूषकः ॥
अहो धर्मभृतां श्रेष्ठं शृणु कर्म विपाकजम् ॥
कालेनायाने गाङ्गेय सौदासो विचरन् महीम् ।
कार्तिके शुक्लपक्षे च द्वितीया चोत्तमा तिथिः ।
तस्यां कार्यञ्च कायस्थैश्चित्रगुप्तस्य पूजनम् ॥

कायस्थः

अहो भवतु ते यज्ञः शीघ्रं यातु स्थलान्तरम् ॥
क्रुधैतदुक्त्वा सुतपास्ततो नृपसदः स्थलात् ।
विप्रो निःसृतवान् राजा भीतेन मनसाब्रवीत् ॥
हे पुरोहित ! हे विप्र ! हेऽङ्गिरोऽसौ गतः सकः ।
रे इत्युक्त्वा सभामध्ये वृत्तान्तं वद विस्तरात् ॥
नृपाज्ञया क्षत्रियार्थं पट्टादिवस्त्रसंकुलम् ।
स्वर्गाङ्गुरीयकमपि चानेतुं गतवान् हि यः ।
कोषमन्दिरमालोक्य राजान्तिकमथागतः ॥
इत्यब्रवीच्च राजानं चित्रन्ते कोषमन्दिरं ।
किञ्चिच्च वस्तु दृष्टं न दृष्टं भस्मटणादिकम् ॥
श्रुत्वेतत् विस्मितो राजाऽब्रवीच्चैतत् पुरोहितम् ।
हे पुरोहित ! विप्र ! त्वं कृतवान् यत्त्वभूच्च तत् ॥
कोऽपराधोऽस्ति मे विप्रः कथं शङ्का गतः प्रभो ! ।
कोषमन्दिरसंपातसंवादं दत्तवानयम् ॥
कोषे नास्ति धनं किञ्चित् सर्वं भस्मटणादिकम् ।
श्रुत्वेतदङ्गिरा ब्रूते सुतपा यच्च तत्पट ॥
ततो दुर्गे स राजा च तूर्णं स्वर्गकुठारकम् ।
गले बद्धा द्विजकुलैर्गतवान् सुतपोऽन्तिकम् ॥
अङ्गिरादिद्विजाः सर्वे तत्राद्य सुतपोद्विजम् ।
स्तुतिश्चक्रुः स राजा च दूरस्थो भक्तितोऽस्तवीत् ॥
अङ्गिरःप्रभृतय ऊचुः ।

धरामरवर ! प्राञ्च ! नो वरस्त्वं धरातले ।
राज्ञः शिवं नो मानं त्वदयाचामह उमेशहृत् ॥
देवस्त्वं देवताज्ञस्त्वं पण्डितानाञ्च पण्डितः ।
दयालो ! नो दयस्व ह्य ! नमस्ते वरतो वर ! ॥
ब्रह्म ब्रह्मश्च एव त्वं ब्राह्मणेश्वर मानद ! ।
राज्ञः शिवं नो मानं त्वदयाचामह उमेशहृत्” ॥
सुयज्ञराज उवाच ।

महीतोभक्तिभावेन धूपदीपादिभिक्षया ॥
दैवयोगात्तथायातः सौदासः पर्यटन्महौम् ।
अद्यायुक्तशरीरेण दृष्टा च पूजनं ततः ।
कृत्वा संपूजनं तत्र चित्रगुप्तस्य भक्तिः ॥
गतपापोऽभवत् सद्यः सौदासोऽसौ महीपतिः ।
चित्रगुप्तप्रभावेण गतो लोकं सुरालयम् ॥
इदं विचित्रसाक्षात् चित्रगुप्तप्रभावजम् ।
कथितं नृपशार्दूल ! किमन्यत् श्रोतुमिच्छसि ॥
इत्याकर्ण्य ततो भीष्मः प्रत्युवाच मुनिं ततः ।
विधिना केन तत्रापि पूजा कार्या महामुने ! ॥
को मन्त्रः को विधिस्तत्र सर्वं तद्दद मे प्रभो ।
यामासाद्य मुनिश्रेष्ठ ! सौदासः स्वर्गमाप्नवान् ॥

पुलस्त्य उवाच ।

चित्रगुप्तस्य पूजाया विधानं कथयाम्यहम् ।
नैवेद्यैर्हृतपक्षैश्च यथाकालोद्भवैः फलेः ॥
गन्धपुष्पोपहारैश्च धूपदीपैः समासतः ।
चित्रगुप्तस्य संपूज्य श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ॥
नवकुम्भं समानीय पानीयपरिपूरितम् ।
शर्करापरितं कृत्वा पात्रं तस्यापरि व्यस्येत् ॥
पूजान्ते च प्रयत्नेन दातव्यं द्विजगणे ।
ब्राह्मणान् भोजयेत्तत्र कायस्थानपि मन्त्रवित् ॥
मसीभाजनसंयुक्तः सदा चरसि भूतले ।
लेखनौच्छेदनीचस्त्रचित्रगुप्त ! नमोऽस्तु ते ॥
चित्रगुप्तं नमस्कृत्य नमस्ते धर्मरूपिणे ।
तेषां तं पालकां नित्यं नमः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
मन्त्रेणानेन राजेन्द्र चित्रगुप्तस्य पूजनम् ।
एवं संपूज्य विधिवत् सौदासो भक्तिभावनः ॥

कायस्थः

हे नाथ ! हे धरेश्वर ! धर्मकर्मविधायक ! ।
वर्येश्वर ! नमस्तुभ्यं वन्दे ते चरणाम्बुजम् ॥
हे ब्रह्मण्यदेव ! हे नाथ हे धरामर हे प्रभो ! ।
कृपां कुरु नमस्तुभ्यं प्रणमामि पदं तव ।
नाहं जानामि ते पूजां नाहं जानामि ते स्तुतिम् ॥
नाहं जानामि ते ध्यानं मूर्ध्नि गां कृपया दय ॥

सुतपा उवाच ।

किमर्थं स्तुय हे विप्राः किमर्थं स्तौषि हे नृप ! ।
गच्छ यात मखं गव्यं सुखेन सफलं कुरु ॥
श्रुत्वेति सुतपोवाक्यं सुयज्ञः सुखमानसः ।
कृताञ्जलिपटो राजा चाब्रवीदिदमुत्तमम् ॥

राजोवाच ।

निमन्त्रणन्तु विप्रेन्द्र ! भोज्यश्च सकलोत्तमम् ।
मृच्छापराधसाहसं क्षमस्व मे कृपां कुरु ॥
अपराधसहस्राणि कृतवानहमवयय ! ।
मृच्छ मद्राजतीं मुद्रामयुतां मां कृपां कुरु ॥
मत्सभास्या द्विजा ह्येते प्रोचुः पाण्डित्यमद्भुतम् ।
गुणांश्च ते वज्रविधान् श्रुत्वाहं सुखमानसः ॥
क्षमस्व नाथ ! मे दोषमेकं प्रश्नोत्तरं वद ।
मत्सभास्थो बुधः कोऽपि न ब्रवीति विदामर ! ।
आगच्छति कलिर्धरस्तत्र के भक्तितो द्विजान् ।
अर्चिष्यन्तीति श्रुत्वा मे वरञ्च मरणं शिवम् ॥
श्रुत्वेतत् सुतपा विप्रोऽब्रवीच्च सदयो नृपम् ।
सुतपा उवाच ।

हे सुयज्ञ नृपश्रेष्ठ ! ब्राह्मणातिप्रियो नृपः ।
प्रज्ञैतान् विप्रभृत्यांस्वमासनादिशिरोधृताम् ।
एतद्द्वोरकलावेते भविष्यन्ति द्विजार्चकाः ।
जात्या मसीप्राः कायस्था ब्राह्मणेश्वरमानसाः ॥

अचिरात् पापसंमुक्तो राज्यं कृत्वा मृतो नृपः ।
नीतोऽसौ यमदूतैश्च यमलोकं भयानकम् ॥
चित्रगुप्तनदाष्टच्छेदमराजोऽपि भारत ! ॥
धर्मराज उवाच ।

सौदासोऽसौ दुराचारः पापकर्मसदारतः ।
यानि कानि च पापानि राजासौ कृतवान् भुवि ॥
शृष्टोऽसौ यमराजेन धर्मो धर्मविशारदः ।
धर्मराजं ततः प्राह चित्रगुप्तो महामतिः ॥
विपाकं धर्मजं ज्ञात्वा तं प्रहस्याब्रवीद्वचः ॥
चित्रगुप्त उवाच ।

जानेऽहं पापकर्मासौ राजायां विदितः सदा ।
लघुपादादहं सौर ! पूज्योऽस्मि वसुधातले ॥
तथा दमं वरं स्थानं भक्तसिद्धे सदा प्रियः ।
इति ज्ञात्वा वदाम्यत्र राजापापोऽस्ति मे मतिः ॥
पूजां चकार राजासौ दृष्ट्वा पूजाञ्च सामकीम् ।
अतस्ततोऽस्मि हे देव ! यातु विष्णुपदं नृपः ॥
यमेनाज्ञापितो राजा वैष्णवं पदमाप्नवान् ।
ये चान्ये पूजयिष्यन्ति चित्रगुप्तं महीतले ॥
कायस्थाः पापनिर्मुक्ता यास्यन्ति परमां गतिम् ।
तस्मात् त्वमपि गाङ्गेय ! पूजां कुरु विधानतः ॥

दत्तात्रेय उवाच ।

मुनेर्वचनमाकर्ण्य भीष्मः प्रयतमानसः ।
चकार पूजनं तत्र चित्रगुप्तस्य तत्परः ॥
कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयायाश्च भारत ! ।
यमश्च चित्रगुप्तश्च यमदूतांश्च पूजयेत् ॥
अतो यमद्वितीयेति संज्ञा लोके बभूव च ।
तेनैव भगिनीहस्ते भोक्तव्यं पण्डितवर्धनम् ॥

कायस्थः

महाविद्योपासकाश्च गुणतः क्षत्रियोपमाः ।
कलौ हि क्षत्रियाभावात् वैश्याभावाच्च सुव्रतः ॥
एते भक्त्या भविष्यन्ति विप्रमानसहिष्णवः ।
विप्रप्रिया विप्रभक्ता विप्रमानप्रदा यतः ॥
महाविद्याभित्तैवे क्षत्रकर्मकृतः कलौ ।
मस्या एवेश इत्यस्मात् मसीशोऽसौ निगद्यते ॥
ब्रह्मणो विप्रमूर्तेस्तु पादांशे सम्भवन्ति तत् ।
कायस्था इति संज्ञाः स्युः सुयज्ञैर्वा श्रिवा मतिः ॥
श्रुत्वैतत् सकलं राजा वृत्तान्तं सुतपोमुखात् ।
प्रेमाश्रुभिर्नयकारो कृताञ्जलिपटोऽब्रवीत् ॥

राजोवाच ।

इतः परमृष्टेऽहश्चेत् म्रिये तदपि मच्छिवम् ।
श्रुतं यत्तव जातीनां क्षत्रहीनकलौ सुखम् ॥
ततोऽतितुष्टः सुतपा उवाच मधुरं नृपम् ।
सुयज्ञ ! सुमतिस्त्वं हि त्वत्तो विप्रप्रियो न हि ॥
मानेन ब्राह्मणानां हि वरश्च मरणं नयेः ॥

सुयज्ञोवाच ।

हे नाथ सुतपो विप्र ! श्रुतं यन्मेऽङ्गकमुखात् ।
क्षपया प्रष्टुं तत् सख्ये ते जातेर्महिमानसु ॥
ब्राह्मणो ब्रह्म जानाति नान्यजातिरिति श्रुतिः ।
ब्रह्मज्ञानी सदा विप्रो न चेद्ब्राह्मणसंज्ञकः ॥
विना प्रयुक्तिं यो विप्र उपकारी स्वयं भवेत् ।
आशीः करोति ब्रूते च क्षत्रादीनां शिवं वचः ॥
स एव साक्षाद्भवेति विप्राणां जातिलक्षणम् ।
ब्राह्मणाञ्चावचो ये न गृह्णन्ति पालयन्ति च ॥
गुर्वञ्जालङ्घनं पापं स्पृशेत्तेषां शरीरतः ।
पित्रेति सकलं चोक्तं ते च सन्दिग्धजातयः ॥
वशीकारादि सकलं स्मृतिस्थितिलयश्च यत् ।
शक्नुवन्ति हि कर्तुं ते विप्राः पित्रेति चोक्तसु ॥
विनायसैर्मुदा यो यत् विप्राय शक्तितो ददत् ।
मुदा तदेव गृह्णाति विप्राणामिति लक्षणम् ॥
केषामपि न कापद्यं कुरुते ब्राह्मणः क्षचित् ।
विनापराधैर्न शपेदिति तज्जातिलक्षणम् ॥
हिंसे भवति हिंस्रः स शठे श्राव्यं समाचरेत् ।

नित्यं यशस्यमायुष्यसर्वकामार्थसिद्धिदम् ।
दानानि दापयेद्यस्तु भगिन्यै च विशेषतः ॥
काले तत्र च संपूज्य चित्रगुप्तं लेखकम्
चित्रैश्च चित्रपुष्पैश्च रक्तचन्दनमिश्रितैः ॥
नैवेद्यं दीयते तस्मै मोदकं गुडमिश्रितम् ॥

भीष्मोक्तप्रार्थना यथा—

उत्पन्नो प्रलये चैव भोग्ये दाने कृताकृतं ।
लेखकस्त्वं सदा श्रीमांश्चित्रगुप्तं नमोऽस्तुते ॥
श्रिया सह समुत्पन्नं समुद्रमथनोद्भव ! ।
चित्रगुप्तं महाबाहो ! ममाय वरदो भव ॥
चित्रगुप्तस्तु सन्तुष्टो भौम्याय च वरं ददौ ।
मत्पुत्रादान्महाबाहो स्तुत्युक्ते न भविष्यति ॥
स्मरिष्यसि यदा स्तुत्युं तदा स्तुत्युर्भविष्यति ।
इति तस्मै वरं दत्त्वा चित्रगुप्तो दिवं ययौ ॥
अनेन विधिना यस्तु चित्रगुप्तस्य पूजनम् ।
करिष्यति महाबुद्धे तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
इदं विपुलान् भोगान् भुङ्क्ता सर्वान् मनोरथान् ।
अक्षयं विष्णुलोकाच्च नरो याति न संशयः ॥
चित्रगुप्तकथां दिव्यो कायस्थोत्पत्तिपञ्चकाम् ।

कायस्थः

आर्जवञ्चेन्द्रियग्रामान् स्वयमेव स्थापयेच्चिरम् ॥
दयालुश्च सदा विप्र इति पुत्रं हृदि स्मरन् ।
भीत्या भक्त्या सदा पूज्यः पितेति ब्रूतवांश्च मे ॥
कटूक्त्या यदि गृह्णाति हृदा दुःखेन राति चेत् ।
तद्विप्रो दुःखं भजते दातुर्नैव शिवं क्षचित् ॥
वित्तश्राव्यं गृह्णश्राव्यं कार्यं नोभयतः क्षचित् ।
इत्यप्यात्मज विप्राश्च श्रुतं शासनसम्मतम् ॥
प्रष्टुं पुत्रं प्रवक्ष्यामि सावधानं समाचर ।
घ्नन्तं बज्रशपन्तं वा नैव द्रुहति भुसुरम् ॥
सुतपो नाथ मे पित्रा यद्यदुक्तं तदुक्तवान् ।
त्वक्षापि ब्राह्मणं ब्रह्म यथारुचि तथा कुरु ॥
श्रुत्वैतत् सुतपा विप्र उवाच परमादरम् ।
राजन् वरं वृणु वृणु यत्ते मनसि वाञ्छितम् ॥

सुयज्ञ उवाच ।

ऋषे ! वरेण ते नैक उपकार इहाधुना ।
यज्ञे समाप्तौ मे मस्तक्येता रामो भविष्यति ॥

सुतपा उवाच ।

यज्ञं समाप्य सुखतः प्रगच्छेर्विन्ध्यैर्ऋतिम् ।
तत्र वै स्वर्गदानया मध्ये द्वीपोऽस्ति सुन्दरः ॥
दादशक्रोशमानी हि तद्गत्वा वसतिं कुरु ।
यदा परशुरामस्ते कश्चिच्छेत्ता भविष्यति ॥
भविष्यति च काणाः स नय ते वाञ्छितं वरम् ।
ततः पुनः कृते राजन् जम्बूद्वीपेश्वरो भवान् ॥
भविष्यतीति त्वं वीजरूपेण तिष्ठ तत्र हि ।
वरं ते वाञ्छितं गृह्ण तुष्टोऽहं भक्तिस्तव ॥
इहतः परतो यद्यत् परमानन्द मुत्तमम् ॥

सुयज्ञराजोवाच ।

नाथ ! नाहं वरं याचे याचे केवलमङ्गिते ।
चिरं मम भतिस्तिष्ठेदिति देहि वरोत्तमम् ॥
तेऽङ्गौ पवित्रे परमे सर्वत्र सुखदे किल ।
तदेवास्तु इति प्रोच्य सुतपा गतवान् गृहम् ॥
राजापि च मखं कृत्वा विप्रेभ्यो दक्षिणां ददत् ।
परिवारयुतोऽगच्छद्द्वीपे काञ्चनदान्तरे ॥
वसतिं वरतः प्राप्तां चतुर्दिक्षु जलप्लुताम् ।

भक्तिपुष्पेन सतमा ये शृण्वन्ति नरोत्तमाः ॥
दौर्धाययो भविष्यन्ति सर्वव्याधिविवर्जिताः ।
सर्वं विष्णुपदं यान्ति यच्च यान्ति तपोधनाः ॥
इति भविष्यपुराणे चित्रगुप्तकायस्थोत्पत्तिमाहात्म्यकथं समाप्ता ॥ * ॥

“एवं हत्वाञ्जनं रामः सन्ध्याय निशितान् शरान् ।
एक एव ययौ हन्तुं सर्वानेवातुरान् शृणान् ॥
केचित् गहनमाश्रित्य केचित् पातालमाविशन् ।
सगर्भा चन्द्रसेनस्य भार्या दालभ्याश्रमं ययौ” ॥
“ततो रामः समायातो दालभ्याश्रममनुत्तमम् ।
पूजितो मुनिना सद्यः पाद्यार्घ्याचमनादिभिः ॥
ददौ मध्याह्नसमये तस्मै भोजनमादरात् ।
रामस्तु याचयामास हृदिस्थं समनोरथम् ॥
याचयामास रामाच्च कामं दालभ्यो महामुनिः ।
ततस्तौ परमप्रीतो भोजनं चक्रतुमुदा ॥
भोजनानन्तरं दालभ्यः पप्रच्छ भार्गवं प्रति ।
यत्त्वया प्रार्थितं देव तत् त्वं शंसितुमर्हसि ॥
राम उवाच ।

तवाश्रमे महाभाग सगर्भा स्त्री समागता ।

कायस्थः

अत्रस्थाः प्रापटन् विप्राः पण्डिताः स्वस्ववासभृम् ॥
एको मसीशः सर्वोऽख्यः सर्वोऽणीहृदयदिजात् ।
कुलप्रदीपः स्त्रीयानां जातीनां पूतनास्पृहः ॥
वगलेति महाविद्यां गृहीत्वा साधयन् मुदा ।
सर्वोऽणीहृदयाख्यस्य पण्डितस्य प्रसादतः ॥
वरं याचितवान् भक्त्या त्रिलोकाधिपतिं गुरो ! ।
क्षपया कुरु मां नाथ ! त्वमेव वगला मम ॥
गुरुस्त्वपि वरं दत्तो राज्यं भुङ्क्ता पुनर्भवन् ।
त्रिलोकाधिपतिर्भूय मुदा तत्र सुखिष्यसि ॥
गुर्वञ्जया मसीशः स राज्यभोगो द्विजार्चितः ।
विहाय देहं भूयश्च त्रिधारूपो बभूव ह ॥
चित्रगुप्तश्चित्रसेनश्चित्राङ्गद इति त्रयः ।
स्वर्गं मर्त्यं च यातास्ते राजते चिरमुत्तमः ॥
चित्रगुप्तो महाविद्यां प्राप्य कुल्ल्याख्यविप्रतः ।
पुत्रान् याचितवान्नैव गुरोर्देवत्वमावहन् ॥
यमान्तिस्थो बभूवपि स्वर्गमर्त्याधोविवेचकः ।
चिरं शुभाशुभं कर्म विविच्य श्रमनान्तिके ॥
यददेत् सकलानां तु तदेवाभोजयेत् यमः ।
चित्रसेनो महाविद्यां वगलेति गुरोर्नयन् ॥
जम्बा संतोष्य पुत्रादीन् याचित्वा प्राप्य मर्त्यतः ।
राज्यं चकार मुदयुक्तश्चित्राङ्गद व्यधोगतः ॥
अधोगतस्य हेतुं त्वं वगले प्रष्टुं काङ्क्षिके ! ।
वगलेति मनुं प्राप्य विप्रोऽस्मि इति वाक्क्या ॥
तपश्चकार पश्चाद्व्यं नामं किञ्चित् गृहीतवान् ।
फलमूलादिकं किञ्चित् सायमन्ति यथा मितेत् ॥
विहाय विप्रस्य गुरोरपि पूजाश्च पार्ष्वति ! ।
जपेन्नित्यं हि वगलामन्यविप्रश्च नेक्षयन् ॥
ज्ञात्वेति ब्राह्मणाः सर्वे ऊचुश्चित्राङ्गदं क्रुधा ।
वचो हि मधुरं किञ्चित् प्रियादभक्ताश्च सुन्दरि ! ॥
रे चित्राङ्गद ! अक्षस्त्वं वत्स विप्रत्वमिच्छसि ।
कदाप्युपानमस्तस्यो नैवेति न हि बुध्यसि ॥
वत्स ! प्रीतिमधो गच्छ चिरं कुरु तपो मुदा ।
ततः श्रुत्वेति श्रापं स भक्त्यातिशयमानसः ॥
कृताञ्जलिपटो ब्रूते चित्राङ्गद इतीश्वरि ! ॥

चन्द्रसेनस्य राजर्षेः क्षत्रियस्य महात्मनः ॥
तस्मै त्वं प्रार्थितं देहि हिंसेयं तां महासुने ।
ततो दालभ्यः प्रत्युवाच ददामि तव वाञ्छितम् ॥
दालभ्य उवाच ।

क्षत्रियो गर्भसमं बालं तस्मै त्वं दातुमर्हसि ।
ततो रामोऽङ्गवैदालभ्यं यदर्थमसहसागतः ॥
क्षत्रियान्तकरश्चाहं तत् त्वं याचितवानसि ।
प्रार्थितस्य त्वया विप्र ! कायस्थो गर्भ उत्तमः ॥
तस्मात् कायस्थ इत्याख्या भविष्यति शिशोः शुभा ॥
एवं रामो महाबाहुर्हिला तं गर्भमुत्तमम् ।
निर्जङ्गमाश्रमात् तस्मात् क्षत्रियान्तकरः प्रभुः ॥
“कायस्थ एव उत्पन्नः क्षत्रिय्यां क्षत्रियान्तकः ।
रामाञ्जया स दालभ्येन क्षत्रधर्मोद्दिष्टकृतः ॥
कायस्थधर्मोऽस्मै दत्तश्चित्रगुप्तश्च यः स्मृतः ।
तद्गोचजाश्च कायस्था दालभ्यगोचस्ततोऽभवन् ॥
दालभ्योपदेशतस्ते वै धर्मिष्ठाः सत्यवादिनः ।
सदाचारपरा नित्यं रता हरिहरार्चने ॥
देवविप्रपितृणाञ्च अतिथीनाञ्च पूजकाः” ॥
इति स्कान्दे रेणुकामाहात्म्यम् ॥ * ॥

कायस्थः

चित्राङ्गद उवाच ।

“हे ब्राह्मणा हे गुरवो ! मामेवातिनिरागसम् ।
कथं प्रेपुर्भवन्तो हि विप्ररूपा ह ईश्वराः ॥
मुखाद्वो श्रुतवान् यद्यत्कृतिः का तत्समाचरन् ।
उपास्यो यस्तद्भुवितुं सर्वं ह्युद्योगिनः स्युः ॥
जानेऽहं ब्राह्मणो ब्रह्म खेच्छया विविधाकृतिः ।
नानालीलामाचरितुं मानुषाकृतिरप्यभूत् ॥
तद्ब्रह्म ब्राह्मणं जाने जाने तत् सर्वरूपधृक् ।
राजति सञ्चाधारी कः किं वा तच्च प्रजामिधम् ॥
तदेव सकलस्थायि तदेव सर्वकर्तृ च ।
तदेव सर्वपाद स्यात्तदेव सर्वहृत् च ॥
पुरुषं चैव स्त्रीरूपं स्त्रीरूपं च नान्यथा ।
आत्मा एवैकरूपं तत् स्वमेवानेकमाकरोत् ॥
नानाप्रकारजीवादि चात्मनात्मानमेव हि ।
स्थावरं जङ्गमं विप्रास्तदेव नात्र संशयः ॥
भवन्तो हीश्वराः सर्वे किमर्चयथ तत् कथम् ।
कथं चिन्तयथात्मानं देवमर्चनकालतः ॥
क्लेशेन भूतशुद्धादि कृत्वा देवाः स्युरेव किम् ।
ईशोऽपि मानुषाकृत्या ईशत्वप्राप्तये पुनः ॥
यद्युद्योगी भवेत्तत् किं मानुषोऽहं न तच्चरे ।
अन्यायि न भवेद्ब्रह्म यूयमन्यायिनः कथम् ॥
वगलापि च या जप्या सा च ब्राह्मण एव हि ।
कश्चिद्विशेषो भेदोऽपि वगलायां द्विजेऽपि न ॥
अतस्तद्भवितुं विप्रा अहमप्येव तापसः ।
गुर्वीक्षा मे पुराभूच्च सर्वं त्यक्त्वा जपं कुरु ॥
अतोऽहं सकलं त्यक्त्वा केवलां वगलां जपे ।
वगलायां द्विजे नैव कश्चिद्भेदोऽस्ति प्रासने ॥
अतो विप्रोऽस्मीति कामं कृतवान् जपकर्मणि ।
गुरौ विप्रे मनौ चापि देवे चात्मानि भूसुराः ॥
मसीशजातिः किञ्चित् न विशेषं विचिन्तयेत् ।
ब्राह्मणोऽप्यविशेषश्च तस्मिंस्तस्मिंश्च भूसुराः ॥
आत्मन्यात्मनि कीटोऽपि चेति वो जातिलक्षणम् ।
मूर्खोऽहं यच्च श्रुतवान् प्रभवो ब्राह्मणस्यतः ॥
तदाचरितवान् मे को दोषोऽस्ति वदत द्विजाः ।
विनापराधतो विप्रा यूयं वामनरूपतः ॥
बलिज्ञातिप्रियं भक्तमधः प्रास्थापयन् यदि ।
अहं कीटोऽत्र नास्ति किमधो न पटे कथम् ॥
कृताञ्जलिपुटेऽहं वस्त्ररगं शतसंख्यया ।
प्रणमे स्मरहं विप्रा गच्छताहमधः पटे ॥
अधोगच्छाम्यहं तत्र किञ्चित् खेदं करोमि न ।
वाङ्मयामीति चाज्ञा वो न लङ्घ्या भवतु क्वचित् ॥
इत्यादि श्रुत्वा हे कालि ! लज्जां प्राप्यातिखेदिताः ।
ब्रुवन्ति आतिमधुरं क्रन्दन्त इव ते द्विजाः ॥
हे चित्राङ्गद ! हे विद्वन् ! दौर्बल्यं त्यज वत्सक ! ।
दुस्विन्तां कुरु मा तात भद्रं ते कथयामि ते ॥
जनस्तपोबलेनैव सर्वं भवितुमर्हति ।
नार्हतीशं विना तात ब्राह्मणो भवितुं किल ॥
इतीश्वराज्ञा वेदेऽस्ति प्रतिजानीहि तत्त्वतः ।
वरं प्राप्नोति देवत्वं ब्राह्मणत्वं कदापि न ॥
यथामरत्वमीशेन विना कापि न प्रासने ।
मा दुःखी त्वमधो गच्छ सुखेन वगलां जप ॥
कलेदशसहस्राणि नागलोकेश्वरो भव ।

६६

कायस्थः

ततस्त्रिलोकनाथस्त्वमिन्द्रतुल्यो भविष्यसि ॥
राज्यं मुक्ता ततो नैव पुनरावर्त्तनं तव ।
सदा वयं तव शिवं चिन्तयामो न भी कुरु ॥
के जानन्तीदृशं त्वां हि भक्तश्रेष्ठं विवेचकम् ।
श्रापं दारुणमाज्जस्वमधुना तन्न खण्डति ॥
तात गच्छ सुखं भुङ्क्ष्व नागलोकोऽपि विस्तरात् ।
तत आनन्दमनसा गतश्चित्राङ्गदस्तत्तलम् ॥
स्वस्थानं ब्राह्मणाश्चापि चागच्छन् लज्जितान्तराः ।
भूस्थो मसीशः सर्वोऽपि विप्रदासाभिधोऽभवत् ॥
विप्रप्रसादात् शूद्राणामपि श्रेष्ठो बभूव ह ।
वगलेति महामन्त्रं सर्वेषां सर्वकामदम् ॥
केवलेन जपेनैव लक्ष्म्या कालि ! सिध्यति ।
वशीकरणकर्मणादि दशसाहस्रतो भवेत् ॥
अथ वक्ष्ये महेशानि । वगलासाधनं तव ।
वगलेति मनोः संख्या पुरश्चरणाकर्मणि ॥
लक्ष्म्या मन्त्रसिद्धिः स्यात् नास्त्र्यत्र युगसंख्यकम् ।
ततो वश्यादि कर्त्तव्यं दशसाहस्रसंख्यया ॥
शरीरारोग्यतो वापि धनेच्छाशुतं जपेत् ।
कलावेतस्य हि मनोः प्रभावं किं ब्रवीमि ते ॥
सहस्रमात्रहोमेन सर्वसिद्धिर्न चान्यथा ।
नास्त्यपेक्षा हि ऋष्यादेः स्तुतिपाठादिकस्य वा ॥
स्तुतिर्वा कवचं वापि ऋष्यादिन्यास एव वा ।
वगलेति स्वयं सर्वं सिद्धविद्या इति प्रिये ! ॥
त्वयाद्यारूपया कालि ! स्वयमुक्तं पुरैकदा ।
शरीरारोग्यतो देवि ! वैरिनिग्रहतोऽपि वा ॥
दिवा नक्तञ्च कर्त्तव्या सहस्रमानतो जतिः ।
केवलाकृतिमात्रेण राजावारोग्यतां लभेत् ॥
वगले इति यो दिक्षाप्यक्तोच्चैर्यत्र वारयेत् ।
पथिस्था विप्रदाः सर्वे पलायन्ते तमीक्षिताः ॥
भवेद्धि सफलं कर्म वगलेति स्मरन् जनः ।
वगलाजापिनं दृष्ट्वा सर्वे भीतिमवाप्नुयुः ॥
केवलं पटलमिदं पठन् प्रदण्वन् मनोरथम् ।
लभेत् कालि ! वपुस्त्यक्त्वा वगलाञ्च न संशयः ॥
एषा विद्या मसीशेन सदोपास्या न संशयः ।
ब्राह्मणे वगलायाञ्च चिन्तयेदेकरूपतः ॥
विना प्रयुक्तिमपि च मसीशं आवयेद्दिजः ।
आवयायां धनाकाङ्क्षी न भवेद्ब्राह्मणोत्तमः ॥
आलस्यादा प्रमादादा आवयेन्न यदि द्विजः ।
मसीशहृत्माभागी स्याच्छावयित्वा तव प्रियः ॥
ब्राह्मणोऽपि वरारोहे ! प्रदण्वयात् भक्तितत्परः ।
निर्व्याणं लभते कालि ! निष्कामी कोऽपि चेत् पठेत् ।
एतदुक्तेऽपि कायस्थः प्रदण्वयात् यदि प्रिये ! ।
पटलं काम्यदक्षाशु ब्रह्महत्याफलं लभेत् ॥
इति आचारनिर्णयतन्त्रे वासुदेवसम्मते चर-
पार्वीसंवादे सप्तत्रिंशत्तमः पटलः ॥
“चाटचारणचौरेभ्यो वधवन्धभयादिभिः ।
पीडयमानाः प्रजा रक्षेत् कायस्थेभ्यो विशेषतः” ॥
इति वज्रपुराणे पाशुपतदानाध्यायः ॥ * ॥
गौडदेशे तेषामागमनकारणम् । तत्रादौ
मङ्गलाचरणं यथा,—
“यस्याभूद्रूपमिदं देवो वदनसरसि जेयदसु जेभूमिपालो
यस्योर्वोर्वैश्य एव द्विजमजरतिर्यस्य शूद्रः पदाब्जे ।

कायस्थः

दृष्ट्वा पातिव्यतीदं जगदिति प्रकृतिर्यः स्वयं पुरुषः
वन्देऽहं देवदेवं त्रिगुणमयवरं सर्वे लोकानुकम्पम्” ।

अथ आदिशूरराजप्रशंसा ।

“श्रीमद्राजादिशूरोभवद्वनिपतिर्धर्मराजो व शास्त्र-
सल्लोकः सद्भिचारैरदिति सुतपतिः स्वयं धर्म-
इतथासीत् । प्रातापादित्यवप्ताखिलतिमिररिः
स्तत्त्ववेत्ता महात्मा जिवा बुद्धांश्चकार स्वयमः
नृपतिर्गौडराज्यान्निरस्तान्” ॥ * ॥ अथादि-
शूरस्य पात्रं प्रति क्रतुञ्जब्राह्मणकुलीनशूद्रां
प्रशस्तस्योत्तरञ्च । “पात्रं पप्रच्छ पूर्वं परमसुरपः
दन्धपद्मार्चकोऽसौ कासन्ते काश्यपीशः क्र-
तु कृतिकुशलाः कापि शूद्राः कुलीनाः । पात्रन्तेषां
मवोचत् परिचयमखिलं भूपवाक्यात् दिक्षु
कोलाञ्चस्थाः कुरङ्गा इव किल तपसा नैव केषां
मधीनाः ॥ कोलाञ्चस्य महीपतिः क्षितिभूः
मेकप्रधानः प्रधी खेष्टे निष्ठमतिर्महाशयः
श्रीवीरसिंहः स्वभूत् । तद्देशवासिनः समाधि-
कृतिनः पापालिसंहारिणः सन्ति व्याससमा-
सभासद इतो गौडेश्वरमीश्वराः” ॥ * ॥

अथ वीरसिंहं प्रति लिपिप्रेरणम् ।

“भूपोऽभूद्रभवने स्वचैयितपरः सद्रूपभाष्यान्वितः
भूदेवान् दृष्टवान् विचित्रलिखनैरानेतुकामः सदा
पात्रेण प्रणयप्रमोदरचितां श्रीवीरसिंहे लिपिं
गौडेश्वरापतिरेव पुण्यसुमतिर्दूतेन प्रास्थापयत्” ॥

अथ लिपिप्रकारः ।

“सुदतसुदतसंघाः सर्वशास्त्रार्थदत्ता
लिपितद्वतविपदाः स्वस्तिवाक्याः श्रुतिज्ञाः
सजितसुगतन्दे गौडराज्ये मदीये
द्विजकुलवरजाताः सानुकम्पाः प्रयान्तु ॥
नृपतिसुदतिसारः स्वीयवंशावतारः
प्रबलबलविचारो वीरसिंहोऽतिवीरः ।
मयि वरसखितास्ते भूमिदेवान् सशूद्रान्
पुनरपि मम गौडे प्रापय त्वं नितान्तम्” ॥
अथ ब्राह्मणशूद्राणां गौडदेशे गमनेच्छा ।
“सुदा गन्तुकामाः पुरावासगौडाः
समाहाय कोलाञ्चदेशं क्षितीशम् ।
नृपाज्ञाञ्च लब्ध्वा सदारादिभृत्या
महायोगिनस्ते बभूवुः सशूद्राः” ॥ * ॥
अथादिशूरसमीपे ब्राह्मणप्रेरणम् ।
“महाराजराजादिशूरो महात्मा
त्वया वीरसिंहस्य मेऽस्त्वादिसख्यम् ।
तवाञ्जानुसारादि प्रस्थापयामि
द्विजान् पञ्चगोत्रान् सदारादिभृत्यान्” ॥ * ॥

अथ ब्राह्मणानां गमनम् ।

“चलच्चक्षुलाश्चालियानाः प्रधाना
दृष्टत्पुष्पश्रुगुम्फातिप्रोभानलाभाः ।
क्रतुज्ञाः श्रुतिज्ञाः प्रतिज्ञानसाध्याः
सर्वर्माश्वशस्त्राः प्रयाताः प्रयागम् ॥
ततः स्नानदानादि कृत्वा च विप्राः
ययस्तेऽपि वाराणसीं पञ्चगोत्राः ।
ततो विश्वनाथं समाशोक्य दानै-
र्यशः प्राप्य तस्माद्व्याभू मिमापुः” ॥ * ॥

कायस्थः

अथ ब्राह्मणानां गौडराज्यप्रवेशो राजसमीपे
आशिर्यं गमनञ्च ।

“पितृन् बान्धवांस्तारयित्वा गयायां
गताः शासितं गौडराज्येश्वराज्यम् ।
ततस्तेजसा ते दिशो भासयन्तः
श्रुतिं व्याहृतिं भारतीं पाठयन्तः ॥
ततो हस्तदूर्वाक्षताः पञ्चगोत्रा
नृपञ्चाशिर्यं कर्तुमेव प्रतस्थुः ।
अमी पञ्च मध्याह्नमार्तगडतुल्या
दिजाः स्थापिताः परश्वेयसञ्च” ॥ * ॥

अथैषां वेशं दृष्ट्वा राज्ञोऽवज्ञा तेषां शुष्कवृत्ते
आशिर्यो निक्षेपश्च । “दृष्ट्वैवं वेशमेवामवनिपति-
रसौ भ्रान्तचित्तो दिजानां तैरालापं न कृत्वा
खगृहमपि ययौ गन्तुकामाः पुनस्ते । बुद्धा भू-
पालबुद्धिं क्षणमपि च बुधाः शुष्कवृत्ताशिर्यस्ते
तद्वत्तात् प्राप्य दूर्वाक्षतमपि स वभौ शुष्कवृत्तः
सुवृत्तः” ॥ * ॥ अथ राज्ञा ब्राह्मणानां प्रशान्तनं
गोचनमप्रश्नश्च ।

“सविस्मया वै गलबद्धवस्त्रा
भूपादयस्ते चरणारविन्दम् ।
पवित्रकीर्त्तिं भुवि भूसुराणां
श्रुत्वा च पेतुः सकलाः प्रणम्य ॥
क्षमध्वमस्माकमुच्चित्तवादं
मूढात्मनाच्चापराधं हि विप्राः ।
भो ब्रूत विप्राः किमु नाम गोत्रं
ततश्च सर्वे गदितुं प्रवृत्ताः” ॥ * ॥
अथ पञ्चब्राह्मणानां परिचयः ।

“अभूद्वन्द्ववंशोद्भवो भट्टनारायणोऽयश्च शाण्डिल्य-
गोत्रे गरीयान् । तपस्वान् यशस्वान् दयावान्
सुविद्वान् विवस्त्रानिवास्यां सभायां विभाति ॥
श्रुतितत्त्वतदङ्गविचारकरोऽवनिपालक काश्यप-
गोत्रवरः । क्रतुदक्षसमः किल दक्षमहाशयो नाम
इति भुवि भाति यतिः ॥ समस्तशास्त्रपण्डित-
स्तथागतप्रखण्डितः प्रचण्डसर्ववैरिदर्पगर्वहर्ष-
कारकः । सावर्ण्यगोत्रसम्भवोऽत्र भाति वेदगर्भकः
छान्दः प्रभाति भूप वात्स्यगोत्रसम्भवः ॥ यशः-
सुधाकरोत्तपस्वपतिरुज्जयोषिताननाम्बुजे महा-
तपस्वपोवशीकृतेन्द्रियः ॥ अयं श्रीलक्ष्मणोऽनिशं
दानहर्षो महर्षिर्यथास्यां तपोभिः प्रभाति । क्षि-
तीन्द्र ! क्षितौ यो भरद्वाजगोत्रेश्वरो विप्रवर्यः
प्रतापारिप्रौर्यः” ॥ * ॥

अथ शूद्रपरिचयप्रश्नः ।

“के यूयं नाम किं वा कथयत कतिनः स्वागताः
क्वापि देशात् ? कोलाक्षात् पञ्चशूद्रा वयमपि
नृपते ! किङ्कराभूसुराणाम् । धन्या यूयं पृथिव्यां
परिचयमखिलं ब्रूत भो विप्रभक्ताः श्रुत्वोत्तुर्वि-
प्रवर्याः सकलपरिचयं भूपतेरन्ति चैषाम् ॥ * ॥

अथ पञ्चशूद्राणां परिचयः ।

“सुकृतालिङ्गताम्बर एव कृती
क्षितिदेवपदाम्बुजचाररतिः ।
मकरन्द इति प्रतिभाति यति-
र्दिवन्धकुलोद्भवमट्टगतिः ॥

कायस्थः

भ च घोषकुलाम्बुजभानुरयं
प्रथिमेन्दुयशःसुरकोकवशः ।
सततं सुसुखी सुमतिश्च सुधीः
शरदिन्दुपयोऽमुधिक्षुन्दयशः ॥
वसुधाधिपचक्रवर्त्तिनो
वसुतुल्या वसुवंशसम्भवाः ।
वसुधाविदिता गुणार्णवे-
नियतं ते जयिनो भवन्तु नः ॥
दशरथो विदितो जगतीतले
दशरथप्रथितः प्रथमः कुले ।
दशदिशां जयिनां यशसा जयी
विजयते विभवैः कुलसामगे ॥

यशस्विनां यशोधरः सदा हि सर्वभादरः
प्रमत्तसत्त्वमत्तहःशरत्सुधांशुवदयशः ।
प्रतापतापनोत्तपद्भिर्धालियोषिदालिको
विभाति मित्रवंशसिन्धुकालिदासचन्द्रकः ॥
दिजालिपालनार्थकोऽयसौ च हर्षसुवकः ।
कुलाम्बुजप्रकाशको यथाश्रकारदीपकः ॥
अयं गुहकुलोद्भवो दशरथाभिधानो महान्
कुलाम्बुजमधुव्रतो विविधपुण्यपुञ्जान्वितः ।
निशम्य गुहभाषितं सकलसम्भवाणां व्यभूत्
स वज्रगमनोद्यतो विविधमानभङ्गो यतः ॥
अहश्च पुरुषोत्तमः कुलभट्टगणः कृती
सुदत्तकुलसम्भवो निखिलशास्त्रविद्योत्तमः ।
विलोकितामिहागतो दिजवरैश्च राज्यं प्रभो !
चकार नृपतिः सत्तं विनयहीनतो निष्कुलम्” ॥ * ॥
अथाष्टौ सिद्धमौलिकाः ।

“गौडोऽष्टौ कीर्त्तिमन्तश्चिरवसतिवृत्ता मौलिका
ये हि सिद्धान्ते दत्ताः खेनदासाः करगृहसहिताः
पालिताः सिंहदेवाः । ये वापाद्याभिसुख्याः स्थि-
तिविनयजुषः सप्तसिन्धे दिपूर्वा होडाद्या वीक्ष्य
राजा चरणगुणयुता मौलिकत्वेन साध्याः” ॥ * ॥

अथ दिसप्ततिः साध्यमौलिकाः ।

“होडः खर धर धरणीवान् आश्च सोमः पै सुर
सामः । भङ्गो विन्दो गुह वल लोधः शर्मा वर्मा
ऊरु सुह चन्द्रः ॥ रुद्रो रक्षित राजादित्यो विष्णु-
नागः खिल पिल गूतः । इन्द्रो गुप्तः पालो भद्र
ओमश्चाङ्गु बन्धुर नाथः ॥ शार्ङ्ग हेमश्च मनो
गण्डो राहो राणा राजत साना दाहा दाना गण
उपमाना । खामः क्षोभो धर वैद्यो धो वीदन्तेज-
सार्णव आशः ॥ शक्तिर्भूतो ब्रह्मः शानः क्षेमो
क्षेमो बर्जन रङ्गः । गुरः कीर्त्तिर्यशः कुण्डर्नदी
शीलो धनुर्गुणः ॥ * ॥ इति दक्षिणराष्ट्रीयघटक-
कारिका ॥ * ॥ * ॥

अथ वज्रजकुलार्थकारिका लिख्यन्ते ।

अथ शूद्रोत्पत्तिः ।

तथा चाग्निपुराणोक्तजातिभालायाम् ।
“आदौ प्रजापतेर्जाता मुखदिप्राः सदारकाः ।
बाङ्गोश्च क्षत्रिया जाता उर्वोर्वैश्या विजक्षिरे ॥
पादाक्षूद्रश्च सम्भूतस्त्रियण्यश्च च सेवकः ।
होमनामा सुतस्तस्य प्रदीपस्तस्य पुत्रकः ॥
कायस्थस्तस्य पुत्रोऽभूद्भव लिपिकारकः ।

कायस्थः

कायस्थस्य त्रयः पुत्राः विख्याता जगतीतले ॥
चित्रगुप्तश्चित्रसेनो विचित्रश्च तथैव च ।
चित्रगुप्तो गतः स्वर्गं विचित्रो नागसन्निधौ ॥
चित्रसेनः पृथिव्यां वै इति शूद्रः प्रचक्ष्यते” ॥ * ॥
अथ चित्रसेनादिसुतः ।

“वसुधाधो गुहो मित्रो दत्तः करण एव च ।
मृत्युञ्जयश्च मरुते चित्रसेनसुता भुवि ॥
करणस्य सुता जाता नागो नाथश्च दासकः ।
मृत्युञ्जयतनुद्भूता देवः सेनश्च पालितः ॥
सिंहश्चैव तथा स्वातन्त्र्येते पद्धतिकारकाः ।
एते पद्धतिकाराश्च मुनिभिः कथिताः पुरा” ॥ * ॥
अथ द्वादशशुद्धवंशजाः ।

“वसुधाधो गुहो मित्रो दत्तो नागश्च नाथकः ।
दासो देवस्तथा सेनः पालितः सिंह एव च ॥
एते द्वादशनामानः प्रसिद्धाः शुद्धवंशजाः” ॥ * ॥

अथ सप्ताशीतिः पद्धतिकाराः ।

“मृत्युञ्जयवंशभूतो निखानन्दो नृपेश्वरः ।
नस्यापि वंशसंजाताः सप्ताशीतिः प्रकीर्त्तिताः ॥
तेऽपि पद्धतिकाराश्च मुनिभिः कथिताः पुरा” ॥ * ॥
तेषां नामानि ।

कभो भद्रो धर्मो नन्दी पालश्चाङ्गरदामकः ।
भ्मागो धरणिहोडो च वानश्चाश्चसोमकौ ॥
पै सुरः शोनकश्चैव भङ्गो विन्दुर्गृहस्तथा ।
वलश्च लोदकश्चैव शर्मा वर्मा च भूमिकः ॥
ऊरुश्च रुद्रकश्चैव चन्द्रो रक्षितराजकौ ।
आदित्यविष्णुगुप्ताश्च खिलश्च पीलकस्तथा ॥
चात्रिर्हेमश्च बन्धुश्च शाञ्जिश्च मुमनुस्तथा ।
गण्डको राहकश्चैव राणाराजतदाहकाः ॥
दाना गणश्च मानाश्च खामापक्षेमधारकाः ।
वैतो धोदकाश्चैव नन्दश्चार्णवश्चैव शक्तिकः ॥
भूतो ब्रह्मः संज्ञः क्षोभो बर्जनो हेमरङ्गकौ ।
भृञ्जिः कीर्त्तिर्यशः कुण्डः शीलश्चैव धनुर्गुणः ॥
दौर्द्धिर्भनोरितिश्चैव चाक्षिश्च नन्दनस्तथा ।
श्यामश्चाङ्गश्च पूञ्जश्च तेजको नाद एव च ॥
रोङ्गैर्मिश्र हाथिश्च लोलश्च दूतकस्तथा ।
एते पद्धतिकाराश्च सप्ताशीतिः प्रकीर्त्तिताः” ॥
एताः सप्ताशीतिपद्धतयः द्वादशशुद्धपद्धतयश्च मि-
लित्वा नवाधिकनवतिपद्धतयो भवन्ति ॥ एतेषां पु-
रोहितगोत्रप्रवरेण गोत्रप्रवरत्वं मुनिभिरुक्तम् ॥ * ॥
अथ कान्यकुब्जात् पञ्चानां विप्राणां शूद्राणाञ्चा-
गमनमाह देवीवरः ।

“अम्बलकुलसम्भूत आदिशूरो नृपेश्वरः ।
राष्ट्रगौडवरेन्द्राश्च वज्रदेशस्तथैव च ॥
एतेषां नृपतिश्चैव सर्वभूमीश्वरो यथा ।
अमात्यैर्बान्धवैश्चैव मन्त्रिभिर्द्विजवन्दकैः ॥
एतैः सह महीपाल एकदा स निजालये ।
उपविष्टो दिजान् प्रष्टुं धर्मशास्त्रपरायणः ॥
केन यज्ञेन भगवत्प्रीतिर्भवति निश्चितम् ।
तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामि कथयध्वं दिजोत्तमाः ॥
इति श्रुत्वा दिजाः सर्वे खर्व्वक्षितकलेवराः ।
कथयन्ति नृपाये तु सर्वे विद्वतमानसाः ॥
केन केन विधानेन यज्ञो वा क्रियते बुधैः ।

कायस्थः

वयं सर्वे न जानीमो विधानं कीदृशं क्रतोः ॥
 इति तेषां वचः श्रुत्वा चिन्ताशुक्तो महीपतिः ॥
 किं करोमि क्व गच्छामि विललाप पुनः पुनः ॥
 कान्यकुजात् समानीतान् दृतेन द्विजपञ्चकान् ॥
 वेदशास्त्रेष्ववगतान् सर्वास्ते च विशारदान् ॥
 गोयानारोहितान् विप्रान् खड्गचर्मादिभिर्युतान् ॥
 पत्तिवेषान् समालोच्य विषादो जायते हृदि ॥
 अश्रद्धा जायते राज्ञ इति ज्ञात्वा द्विजोत्तमाः ॥
 आशीर्वादार्यनिर्माल्यं मल्लकाष्ठोपरि स्थितम् ॥
 तदा काष्ठं सजीवं स्यात् फलपल्लवसंयुतम् ॥
 इति दृष्ट्वा नृपस्तस्मिन् कम्पान्वितकलेवरः ॥
 स्तोत्रञ्च बद्ध्वा तेषामकरोत् स नृपोत्तमः ॥
 आसनं पादमानीय ददौ विनयपूर्वकम् ॥
 उपविष्टा द्विजाः पञ्च तथा च शूद्रपञ्चकाः ॥
 राजस्ते कुशलं सर्वं प्रोचुस्त्वयवदत् स तान् ॥
 अद्य मे सफलं जन्म जीवितञ्च सुजीवितम् ॥
 पूतञ्च भवनं जातं युष्माकं गमनं यतः ॥
 एवञ्च क्रियते स्तोत्रं पृष्ट्वा न्यत् शूद्रपञ्चके ॥
 युष्माकं गोत्रमाख्या च किमर्थं वा द्विजैः सह ॥
 तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामि ब्रूत भोः शूद्रपञ्चकाः ॥
 इति राज्ञो वचः श्रुत्वा कथयन् नामगोत्रके ॥
 काश्यपे चैव गोत्रे च दक्षनामा महामतिः ॥
 तस्य दासो गौतमस्य गोत्रे दशरथो वसुः ॥
 शाखिल्यगोत्रे सम्भूतो भट्टनारायणः कृती ॥
 सौकालिनश्च दासोऽर्थघोषः श्रोमकरन्दकः ॥
 भरद्वाजेभ्यु विख्यातः श्रीहर्षो मुनिसत्तमः ॥
 दासस्तस्य विराटाख्यो गुहकः काश्यपः स्मृतः ॥
 सावर्णगोत्रनिर्दिष्टो वेदगर्भमुनिस्त्वयम् ॥
 तस्य दासो मित्रवंशो विश्वामित्रश्च गोत्रकः ॥
 कालिदास इति ख्यातः शूद्रवंशसमुद्भवः ॥
 वात्स्यगोत्रेषु सम्भूतश्चान्दङ्गश्चेति संज्ञितः ॥
 मौद्गल्यगोत्रजो दत्तः पुरुषोत्तमसंज्ञकः ॥
 एतेषां रक्षणायाय आगतोऽस्मि तवागले ॥
 इति श्रुत्वा नृपस्तत्र मनसा हर्षमागतः ॥
 विधानेनैव निर्वर्त्य क्रतुञ्च धर्मसंज्ञितम् ॥
 ग्रामं सुवर्णं गाश्चैव वस्त्राणि विविधानि च ॥
 दक्षिणार्थे द्विजातिभ्यः प्रददौ स नृपोत्तमः ॥
 अत्र देशे कृतावासाः सर्वे च द्विजशूद्रकाः ॥
 बह्वक्ष प्रजा जाता नानादेशनिवासिनः” ॥ * ॥
 अथ वल्लालकृतश्रेणिविभागः ॥
 “अथ वल्लालभूपश्च अम्बलकुलनन्दनः ॥
 कुरुतेऽतिप्रयत्नेन कुलशास्त्रनिरूपणम् ॥
 आदिशूरानीतविप्रान् शूद्रांश्चैव तथापरान् ॥
 एतेषां सन्ततीः सर्वा आनयत् स निजालये ॥
 यत्र यत्र स्थिता विप्रास्तत्र ग्रामे निरोपिताः ॥
 श्रेणीद्वयन्तु निर्णीतं राजीवारेन्द्रसंज्ञितम् ॥
 तथैव द्विविधं प्रोक्तं कुलञ्च सद्विजोत्तमे ॥
 शूद्रस्याथ चतस्रश्च नृपेण श्रेणयः कृताः ॥
 छद्गदक्षिणराष्ट्री च वङ्गवारेन्द्रकौ तथा ॥
 इति चतस्रः संज्ञाः सुस्ततद्देशनिवासनात् ॥
 कुलं चतुर्विधं तेषां श्रेणीश्रेणीविशेषतः” ॥ * ॥
 अथ वङ्गकायस्थश्रेणिविभागः ॥

कायस्था

“तत्र वङ्गेषु यैः शूद्रैर्निवासः क्रियतेऽधुना ।
 तेषां निर्णयमाचक्षे कुलञ्चैव विशेषतः ॥
 वसुवंशे च मुख्यौ द्वौ नाम्ना लक्षणपूर्वकौ ॥
 घोषेषु च समाख्यातस्तुर्भुजमहाकृती ॥
 गुह्ये दशरथश्चैव भिन्ने तारापतिस्तथा ।
 दत्ते नारायणश्चैव एते च वङ्गजाः स्मृताः” ॥
 अपरन्तु ।
 “नागे दशरथश्चैव महानन्दस्तु नाथकः ।
 चन्द्रशेखरदासस्तु सेने गङ्गाधरस्तथा ॥
 दामोदरकरः ख्यातो दामस्तुषापतिस्तथा ।
 पालिते जनसंज्ञः स्यात् चन्द्र नारायणाख्यकः ॥
 पाले आवः समाख्यातो राहवंशे च कृष्णकः ।
 भद्रे दिगम्बरश्चैव धरो तु व्याससंज्ञकः ॥
 प्रभाकरस्तु नन्दो स्यात् केशवो देववंशजः ।
 अवीपतिरिति ख्यातः कुण्डवंशे प्रकीर्तितः ॥
 सोमे वंशधरश्चैव सिंहे रत्नाकरस्तथा ।
 नारायणः समाख्यातो रक्षिते च तथापरे ॥
 वेदगर्भाङ्गुरश्चैव दैत्यारिर्विष्णुसंज्ञकः ।
 आच्छे जिलोचनः ख्यातो नन्दने च उषापतिः ॥
 एते वङ्गजनिर्दिष्टा वल्लालेन महात्मना ।
 अन्येऽपि शूद्रा विख्यातास्तत्र देशनिवासिनः ॥
 ते वङ्गजाः समाख्याताः करणेषु प्रतिष्ठिताः” ॥ * ॥
 अथ वङ्गजकुलीनादिनिरूपणम् ।
 “कुलीन इति संज्ञा स्यात् मध्यम्यश्च तथापरः ।
 महापात्रोऽचलश्चैव इति संज्ञाचतुष्टयम्” ॥
 तदुच्यते ।
 “वसुधोषो गुह्यो मित्रो दत्तो नागश्च नाथकः ।
 दासः सेनः करो दामः पालितश्चन्द्रपालकौ ॥
 राहो भद्रो धरो नन्दो देवः कुण्डश्च सोमकः ।
 रक्षिताङ्गरसिंहाश्च विष्णुराष्ट्रश्च नन्दनः ॥
 चत्वारोऽग्रस्त्यो मध्या महापात्राः परे तथा ।
 सप्तविंशतिः शूद्राणां वल्लालेन प्रशंसिताः” ॥ * ॥
 इति कुलीनमध्यम्यमहापात्राः । अचलान् वक्ष्यामि ।
 “होष्टश्च स्मारकश्चैव धरणीवान् एव च ।
 आद्रचः पैसुरश्चैव शानश्च भञ्जविन्दुकौ ॥
 गुहश्च वल्लोद्यौ च शर्मा वर्मा च भूमिकः ।
 ऊष्टश्च रुद्रकश्चैव राणादित्यौ च पीलकः ॥
 खिलश्च गुप्तचाजी च बन्धुश्च शाजिसंज्ञकः ।
 हेष्टश्च सुमनुर्गण्डो राणाराजतदाहकाः ॥
 दानागणपमानाख्याः खामः क्षेमश्च तोषकः ।
 वैष्णोपि धरवेदौ च भूतार्थवक्रवृद्धकाः ॥
 एन्दश्च शक्तिसंज्ञौ च क्षेमाशौ वर्द्धनस्तथा ।
 हेमश्च बन्धकश्चैव भूजिः कीर्त्तिश्च श्रीलकः ॥
 धनुर्गणो यशश्चैव मनोरीतिश्च दाडिकः ।
 चाक्षिश्च श्याम पूजिश्च गण्डको नादकस्तथा ॥
 रोष्टश्च होमकश्चैव चाशकश्च तथैव च ।
 जेलश्च दूतकश्चेति दिसप्तत्यचलाः स्मृताः” ॥
 एतेषां प्रतिपुरुषक्रमेण कुलार्चनात् महापात्र-
 भावो जायते ॥ * ॥ इति वङ्गजघटकरामानन्द-
 शर्मकृतकुलदीपिका ॥
 कायस्था, स्त्री, (कायस्थित्यनया । काय + स्थ +
 घञर्थे कः ।) हरीतकी । इति मेदिनी ॥ धात्री-

कारकु

वृक्षः । इति जटाधरः ॥ काकोली । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥ एलादयम् । तुलसी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ कायस्थस्त्रीजातिः । कायस्थपत्न्या
 कायस्थी ॥
 कायिका, चि, (कायेन निष्पादितः निष्पन्नो वा
 कायेन निर्वृत्त इति वा । काय + ठक् ।) शा-
 रीरिकः । कायनिष्पन्नः । यथा ।
 “अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
 परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम्” ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (स्त्री, शरीरसम्बन्धिनी
 चक्रवृद्धिः । यथा मनुः ८ । १५३ ।
 “चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या” ॥)
 कायिकावृद्धिः, स्त्री, (गोबलीवर्दादीनां कायपति-
 अमसाध्या या वृद्धिः ।) गवादिबलीवर्दादिकर्म-
 युता वृद्धिः । यथा ।
 “दोह्यावाहकर्मयुता कायिका समुदाहृता” ॥
 इति व्यासः ॥ मूलधनाविरोधिनी प्रत्यब्देयपक्ष-
 तदर्जादिरूपा वृद्धिः । यथा ।
 “कायाविरोधिनी शश्वत् पणार्द्धाद्या तु कायिका” ॥
 इति नारदः ॥ हलायधुस्तु पणार्द्धाद्या इत्यत्र
 पणवाह्येति पठित्वा पणस्य मूलधनस्य यावद-
 स्थानं तावत् शश्वत् वर्षसहस्रमपि उत्तमर्गेण वा
 वाह्यते प्राप्यते सा कायिकेति व्याख्यातव्यं
 तत्राद्या भोगलाभान्तर्गता अपरा च तद्वि-
 इति मिश्राः । इति विवादाण्यवसेतुः ॥
 कार, ण, (छ हिंसायां + भावे घञ्) वधः । निश्चयः ।
 (धातूनामनेकार्थत्वात् अत्र निश्चयार्थेऽपि) । कं सुखं
 ऋच्छत्यनेन । क + ऋ + करणे + घञ् ।) बलिः ।
 यत्नः । यतिः । (कं सुखं निर्वृतिं ऋच्छतीति । क
 + ऋ + कर्त्तरि अण्) । पतिः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (कं निश्चन्दजलमृच्छतीति) । तुषारश्रेणीः
 इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ कर्मोपपदे कर्त्तृवाच-
 कः । यथा कर्मकारः स्वर्णकार इत्यादि । इति
 व्याकरणम् ॥ क्रिया । यथा करणं कारः क्रिया ।
 इति रामतर्कवागीशः ॥ (अक्षरान्ते तदक्षर-
 वाचकः । यथा ककारः । मकारः । इत्यादिः) ॥
 कारकं, स्त्री, (क्रियाभिरन्वितं इति । भाष्यमते तु
 करोति क्रियां निर्वर्त्तयतीति । छ + कर्त्तरि ण्वुल्) ।
 क्रियानिमित्तं लोकतः सिद्धम् । इति दुर्गसिंहः ॥
 फणिभाष्यमते ण, यथा भवितुः स प्रयोजकः
 कारकः । तत्तु षष्ठिधम् । कर्म १ यथा रामं
 नमति । करणम् २ यथा नेत्रैः शिवो दृष्टः ।
 कर्त्ता ३ यथा जनैः शिवो दृष्टः । सम्पादनम् ४
 यथा हरिः सज्जः सुखं ददातु । अपादानम् ५
 यथा विभीषणः पदाद्वधः । अधिकरणम् ६ यथा
 रेमे शरदि गोविन्दः । इति वोपदेवः ॥ वर्षोप-
 लोद्धवं जलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कारकः, चि, (करोति कर्मादिकम् । छ + “ण्वुल्-
 चो” । ३ । १ । १३३ । इति ण्वुल्) । कर्त्ता ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा मनुः ७ । २०४ ।
 “आदानमप्रियकरणं दानञ्च प्रियकारकम्” ॥)
 कारकुक्षीयः, ण, (कारकुक्षि + क्) । शास्त्रदेशः ।

कारण

(तत्र भवः अणु बज्रं तस्य लुक् ।) तद्देशीयजने बज्रवचनान्तः । इति हेमचन्द्रः ॥

कारणं, स्त्री, (कार्यतेऽनेन । गिजन्तात् कृञो ल्युट् ।) येन विना यन्न भवति तत् । तत्पर्यायः । हेतुः २ वीजम् ३ । इत्यमरः । १ । ४ । २८ ॥ निमित्तम् ४ प्रत्ययः ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा, विष्णु-पुराणे । १ । १७ । ३० ।

“यतः प्रधानपुरुषो यत्सैतत् चराचरम् ।
कारणं सकलस्यास्य स नो विष्णुः प्रसीदतु” ॥
कारणत्वमाह । अन्यथासिद्धिश्चन्यत्वे सति नियत-पूर्ववर्तित्वम् । तत्रिविधम् । समवायिकारणत्वम् १ असमवायिकारणत्वम् २ निमित्तकारणत्वम् ३ परमाणुपरिमाणुभिन्नानां कारणत्वम् । इति भाषापरिच्छेदः । १६-१७ ॥ अणुपरिमाणुन्तु न कस्यापि कारणम् । इति सिद्धान्तमुक्तावली (यथा, हेः रामायणे । १ । ६४ । ११ ।

“ब्रह्मिः कारणैर्देव ! विश्वामित्रो महासुनिः ।
लोभितः क्रोधितश्चैव तपसा चाभिवर्द्धते” ॥
कारणम् । (कृ वधे + स्वार्थे णिच् भावे ल्युट् ।) बधः । इति मेदिनी ॥ (आदिः । मूलम् । यथा, मनुः । ११ । ८४ ।

“ब्राह्मणः सम्भवेनैव देवानामपि देवतम् ।
प्रमाणश्चैव लोकस्य ब्रह्मात्रैव हि कारणम्” ॥
प्रमाणम् । यथा, मनुः । ८ । २०० ।
“सम्भोगो दृश्यते यत्र न दृश्येतागमः क्वचित् ।
आगमः कारणं तत्र न सम्भोग इति स्थितिः” ॥
इन्द्रियम् । (यथा, गीतायाम् । १३ । २० ।
“कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते” ॥

“कार्यं शरीरं कारणानि सुखदुःखसाधनानी-
न्द्रियाणि तेषां कर्तृत्वे तदाकारपरिणामे” ।
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥) देहः । (यथा, शाङ्करात्मबोधे । १३ ।

“अनाद्यविद्याऽनिर्वाच्या कारणोपाधिरुच्यते ।
उपाधिचित्तयादन्यमात्मानमवधारयेत्” ॥
साधनम् । (करणमेव स्वार्थे चण् ।) कर्म । (यथा, चाणक्ये । २३ ।

“न कश्चित्कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचित् रिपुः ।
कारणेन हि जानाति मित्राणि च रिपून्तथा” ॥
कायस्थः । (करणशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥) वाद्य-प्रभेदः । गीतप्रभेदः । इति भरतधृतरत्नकोषः ॥ (आदिश्रृङ्गारत्वात् विष्णुः । यथा महाभारते । १३ । १४६ । ५४ ।

“करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गृह्णो गृह्” ॥
शिवः । यथा शङ्करकृते वेदसारशिवस्तवे ७ ।

“अजं शाश्वतं कारणं कारणानाम्
शिवं केवलं भासकं भासकानाम्” ॥

कारणगुणोद्भवगुणः, पुं, (कारणगुण उद्भवो यस्य ।
स चासौ गुणश्चेति कर्मधारयः ।) कारणगुण-पूर्वकगुणः । तद्वया । रूपम् १ रसः २ गन्धः ३
स्पर्शः ४ प्रत्यक्षम् ५ स्नेहः ६ वेगः ७ गुरु-त्वम् ८ शूलत्वम् ९ घृष्टत्वम् १० परिमाणम् ११

कारण

स्थितिस्थापकसंस्कारः १२ । इति भाषा-
परिच्छेदे । ६६ ॥

कारणशरीरं, स्त्री, (कारणं अविद्या सैव शरी-
रम् । अनाद्यविद्याऽनिर्वाचीयं शरीरद्वयकारण-
मात्रम् । सत्स्वरूपाज्ञानं यदस्ति तत्कारण-
शरीरमित्याहुः ।) सत्त्वप्रधानमज्ञानम् । (किन्तु
वीजावस्थायां सूक्ष्मवृत्तिवात् विषयव्यापाररहि-
तस्यान्तःकरणस्य सुतरां सुखस्वरूपेणानुभूयतेऽसौ
द्रष्टा ।) तत्पर्यायः । आनन्दमयकोषः २ सुषुप्तिः ३ ।
(यदुक्तं वेदान्तसारे । १६ ।

“अस्यापीयमहङ्कारादिकारणत्वात् कारणश-
रीरं आनन्दप्रचुरत्वात् कोषवदाच्छादकत्वाच्च
आनन्दमयकोषः सर्वोपरमत्वात् सुषुप्तिः अत-
एव स्थूलसूक्ष्मशरीरलयस्थानमिति चोच्यते” ॥ अत्र
सुबोधनी यथा ।

“प्रलयकाले हिरण्यगर्भादिप्रपञ्चोत्पादकेश्वर-
गतमूलप्रकृतिवत् सुषुप्तिकाले अहङ्कारादिशरी-
रोत्पादकसंस्कारमात्रावशिष्टजीवगताज्ञानस्यापि
कारणशरीरत्वं इन्द्रियतद्विषयाभावे व्यासङ्गा-
भावादानन्दबाह्यत्वादानन्दमयत्वं आच्छादकत्वा-
त्कोषत्वञ्च युक्तमिति भावः । ननु स्थूलसूक्ष्मशरीर-
लयस्थानस्य कथं सुषुप्तिशब्दाव्यवस्थित्याशङ्क्य
पूर्ववत् संज्ञाभेद इति वक्तुं तत्र युक्तिमाह सर्वो-
परमत्वादिति । पक्षीकृतस्थूलशरीरस्य व्यावहारि-
कस्य स्वाप्नप्रपञ्चस्य स्वकारणोऽज्ञाने लीनत्वात्
सर्वोपरतिरिक्त्यर्थः । तथा चोक्तम् ।

“लये फेनस्य तद्गर्भा द्रव्याद्याः स्युस्तरङ्गके ।
तस्यापि विलये नीरे तिष्ठन्त्येते यथा पुरा ॥
व्यवहारिक देहस्य लयः स्यात् प्रतिभासिके ।
तल्लये सच्चिदानन्दाः पर्यवस्यन्ति सात्त्विकि” ॥

कारणा, स्त्री, (कृ हिंसायाम् । गिजन्तात् कृञो
“श्यासश्च्येति” । ३ । ३ । १०७ । युच् ततः
टाप् ।) यातना । गाढवेदना । इत्यमरः । १ । ६ । ३ ॥
नरकव्याय यमयातना । इति केचित् । इति
भरतः ॥

कारणिकः, त्रि, (करणैः कारणैर्वा चरति । “चर-
तीति” । ४ । ४ । ८ । ठक् ।) परीक्षकः । इत्य-
मरः । ३ । १ । ७ ॥

कारणोत्तरं, स्त्री, (कारणेन उत्तरम् ।) प्रत्यव-
स्तन्दनम् । सत्यत्वेनाङ्गीकृत्य तत्प्रतिकूलरूप-
कारणं ब्रूयात् तदा तदुत्तरम् । तत्रिविधम् ।
बलवत् १ तुल्यबलम् २ दुर्बलम् ३ । आद्यं यथा
मया तत्तः शतं गृहीतमिति सत्यं किन्तु तत्
परिशोधितम् । द्वितीयं यथा मदीयेयं भूमिः
क्रमागतत्वादिति वाद्युक्ते प्रतिवादिनोऽपि तथो-
त्तरम् । तृतीयं यथा ममेयं भूमिः क्रमागतत्वात्
इति वाद्युक्ते ममेयं भूमिः दशवर्षोपभुज्यमानत्वात्
इति प्रत्युत्तरम् । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

कारणवः, पुं, स्त्री, (जमनाढव इति रमेडं ।
रुडः । ईषत् रण्डः । “ईषदर्थे” इ । ७ । १०५ ।
इति कोः कादेशः । कारणं वाति । वा गतौ +
“वातानुपेति” । ३ । २ । ३ । कः । कारणस्येदं

कारवे

कारणं तदाकारं वाति वा ।) हंसविशेषः
इत्यमरः । २ । ५ । ३४ ॥ खड्गस्य इति भाषा ।
(यथा ऋतुसंहारे । शरद्वर्गणे ८ ।

“कारणवाननविघटितवीचिमाणाः
कादम्बसारसकुलाकुलतीरदेशाः” ॥)

कारणव्यूहः, पुं, बृहभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(बौद्धशास्त्रविशेषः ॥)

कारण्यमी, [न्] पुं, (कर एव कारणं धर्मतीति । ध्वा
+ इनिः । एषोदरादित्वात् साधुः ।) कांस्यकारः ।
धातुवादरतः इति मेदिनी ॥

कारम्भा, स्त्री, (ईषत् रम्भा । कोः कादेशः ।) प्रिय-
कुलजः । इत्यमरः । २ । ४ । ५६ ॥

कारवः, पुं, (का इति खो यस्य । कुत्सितो खो
यस्येति वा ।) काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कारवल्ली, स्त्री, (कारा इतस्ततो विक्षिप्ता वल्ली
यस्याः । यदा कुत्सित आरौ गतिर्यस्याः । सा
चासौ वल्ली चेति ।) कारवेक्षः । काण्डोरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

कारवी, स्त्री, (कारं वाति । वा + कः । के जलोप-
लक्षितवर्षाकाले खो यस्य । कारवः कैकावरो
मयूरस्तस्य पुच्छमिवाकारोऽस्त्यस्य अच् । यदा कृ
हिंसायां स्वार्थे णिच् ततः क्तिप् ।) कारमवति । कर्म-
ण्यम् । गौरादित्वात् ङीष् ।) मधुरा । गौरी इति
भाषा । दीप्यः । मयूरप्रिया । रजजटा इति
भाषा । क्षेत्रयमानिका इति केचित् । सुषवी ।
केले जीरा इति भाषा । हिङ्गुपत्री । हिङ्गेर पाता
इति भाषा । इत्यमरभरतौ ॥ क्षुद्रकारवेक्षी ।
इति राजनिर्घण्टः । छोट करला इति भाषा ॥

कारवेक्षं, स्त्री, (कारं वेक्षति । वेक्ष चलने कर्म-
ण्यम् । यदा कारेण वातगमनेन वेक्षति चलति
गच्छति वा वेक्ष चलने अच् ।) कठिणकम् ।
करला इति भाषा । तत्पर्यायगुणाः ।

“कारवेक्षं कठिणं स्यात् कारवेक्षी ततो लघुः ।
कारवेक्षं हिमं भेदि लघु तिलमवातलम् ॥
ज्वरपित्तकफाखण्डं पाण्डुमेहक्षमीन् हरेत् ।
तदूणा कारवेक्षी स्याद्विशेषादीपनी लघुः” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अमरे पुंलिङ्गोऽयम् ॥

कारवेक्षः, पुं, (कारेण वायुवत् गत्या वेक्षति चल-
तीति । कार + वेक्ष + अच् ।) जटाविशेषः ।

करला इति भाषा । तत्पर्यायः । कठिणकः २
सुषवी ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १५४ ॥ सुषवी ४
सुषवी ५ । इति तट्टीका ॥ कण्डुरः । काण्डकटुकः
७ सुकाण्डः ८ उग्रकाण्डः ९ कठिणः १० नासा-
सम्बेदनः ११ पटुः १२ । इति राजनिर्घण्टः ।
तत्पुष्पगुणः । धारकत्वम् । रक्तपित्तरोगे सुपथ्य-
त्वञ्च ॥ तत्फलगुणः । शुक्रकफपित्तनाशित्वम् ।
रुचिकरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कारवेक्षकः, पुं, (कारवेक्ष एव । स्वार्थे कञ् ।) कार-
वेक्षः । इति रत्नमाणा ॥ (स्त्रीत्वमपि दृश्यते ।
यथा शुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

“तद्वत् कर्कोटकं प्रोक्तं कारवेक्षकमेव च” ॥
कारवेक्षी, स्त्री, (कारवेक्ष + अन्त्यार्थे ङीष् ।) क्षुद्र-

कारिः

कारवेल्हम् । करेलो इति हिन्दी भाषा । उच्चे
इति वङ्गभाषा ॥ (यदुक्तं पाकराजेश्वरे ।
“कारवेल्लीफलं तत्रो श्वेदितं हिङ्गुमर्दितम् ।
भर्जितं गवनीतेन सैन्धवेन समन्वितम् ॥
विदलितमुखमीषत् कारवेल्लीकटोरं
पुलकितमिव तैले साधितं रामठेन ।
रचितमरिचचूर्णं सैन्धवेनातिपूर्णम्
सुललितरसनायं लोभता मातनोति” ॥
अन्यत् कारवेल्हशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कारमिहिका, स्त्री, (कारस्य तुषारशैलस्य मिहिका
नीहार इव ।) कर्पूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कारस्करः, पुं, (कारं वधं करोतीति । कृ + “कृजो-
हेतुताच्छीलानुलोभ्येषु” । ३ । २ । २० । इति टः
निपातनात् सट् ।) वृद्धविशेषः । तत्पर्यायः ।
किम्पाकः २ । विषतिन्दुः ३ । करद्रुमः ४ । गन्धफलः ५ ।
कुपीलुः ६ । कालकूटः ७ । (यथा महाभारते
२ । द्यूतपर्वणि ४६ । २१ ।
“आवर्जिता इवाभान्ति नीपास्त्रिचक्रकौकुराः ।
कारस्करा लौहजङ्घा युधिष्ठिरनिवेशने” ॥)
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् ।
कुष्ठवातामयास्रकण्डू तिकृफार्शः । प्रगणनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कारस्कराटिका, स्त्री, (कारस्कर इव अटति । अट्
+ एवुलटाण् अत इत्वञ्च ।) कर्णजलौका । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ कर्णो केनु इति च भाषा ॥

कारा, स्त्री, (कीर्यते क्षिप्यते दण्डार्हो यस्याम् । कृ
विक्षेपे भिदादित्वात् अण् । “कृष्टशोऽडोति”
७ । ४ । १६ । गुणे दीर्घत्वं निपात्यते ।) कारागा-
रम् । तत्पर्यायः । बन्धनालयः २ । इत्यमरः । २ ।
८ । ११६ ॥ दूती । प्रसेवकः । सुवर्णकारिका ।
बन्धनम् । इति मेदिनी । पीडा । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

कारागारं, स्त्री, (कारैव आगारं कारायै बन्धनाय
आगारं वा ।) बन्धनगृहम् । यथा । “शिपुः कारा-
गारं कलयति च तं केलिकलयति” । इति तन्त्रसारे
श्यामास्तोत्रम् ॥

कारागुप्तः, स्त्री, (कारायां बन्धनागारे गुप्तः रुद्धः
रक्षितो वा ।) कारागारस्थः । इति हेमचन्द्रः ।
कयेदी इति भाषा ॥

काराधिका, स्त्री, (कं जलं आराति आदत्ते प्रचरण-
स्थानतया इति यावत् । आ + रा + ण्वल् टाप्
इत्वञ्च ।) बलाका । इति जटाधरः ॥

कारावेषः, [न्] स्त्री, (कारैव कारायै वा वेषः
गृहम् ।) कारागारम् । तत्पर्यायः । वधाङ्गकम् २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कारिः, स्त्री, (क्रियतेऽसौ । कृ + “विभाषाव्यानय-
रिप्रश्नयोरिञ्च” । ३ । ३ । ११ । इति इञ् ।)
क्रिया । (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्यां । “त्वं कां
कारिमकार्षीः । सर्व्यां कारिमकार्षम्” ॥) करो-
तीति डु कृञ् करणे । “कृञ् उदीचां कारुषु”
उणां । ४ । १२८ । इति इञ् ।) शिल्पिनि त्रि ।
इति मेदिनी ॥

कारुजः

कारिका, स्त्री, (धात्वर्थे निर्देशे करोतेऽण्वुल्
शित्वाहुट्तिः । यदा करोतीति ण्वुल् प्रत्ययस्था-
दिति इत्वम् ।) नटस्त्री । कृतिः । विवरणश्लोकः ।
(यथा, महाभारते । २ । ११ । ३३ ।

“नाटका विविधाः काव्याः कथाख्यायिककारिकाः” ॥)
शिल्पम् । यातना । इति मेदिनी ॥ वृद्धिः । इत्य-
मरटीकायां रमानाथः । सुद इति भाषा ॥ स्व-
ल्पाक्षरवृत्त्या बहुवर्धजापिका कविता । यथा,—
“कारिका तु खल्वृत्तौ बहोरर्थस्य सूचनी” ।
इति हेमचन्द्रः ॥

कारितः, त्रि, (कृ + णिच् + कर्मणि क्तः ।) कुर्वन्
प्रेरितः । कराण्य इति भाषा । यथा, मार्कण्डेये ।
देवीमाहात्म्ये ८२ । ६५ ।

“विष्णुः श्रीरम्यहममहमीशान एव च ।

कारितास्ते यतोऽतस्त्वां कः स्तोतुं शक्तिमान् भवेत्” ॥

कारिता, स्त्री, (कारित + टाप् ।) ऋणिकेन या
स्वकार्यसाधकतया अशीतितमभागद्विकप्रतादि-
तोऽधिका वृद्धिर्थावस्थापिता सा । अधिकं सुद
इति भाषा । यथा, विवादार्णवसेतौ काव्यायनः ॥

“ऋणिकेन तु या वृद्धिरधिका संप्रकीर्तिता ।
आपत्कालक्षता नित्यं दातव्या सा तु कारिता” ॥
(तथा च मनुः ८ । १५३ ।

“नाति सम्बन्धरीं वृद्धिं न चादृष्टां पुनर्हरेत् ।

चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या” ॥)

तत्पर्यायः । कारिका २ । कारितावृद्धिः ३ । इति
मिताक्षरा ॥

कारी, स्त्री, (कृणाति हिनस्ति कण्टकैः । कृ
हिंसायां + इञ् ततो डीष् ।) वृद्धविशेषः ।
कण्टकारी आकर्षकारीत्येषा द्विधा । तत्पर्यायः ।
कारिका २ । कार्या ३ । गिरिका ४ । कटुपत्रिका ५ ।

अस्या गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । पित्त-
नाशित्वम् । दीपनत्वम् । ग्राहित्वम् । रुचिकण्ट-
शोधकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कारीषं, स्त्री, (करीषाणां समूहः । भिदादित्वात्
अण् ।) करीषसमूहः । इत्यमरः । ३ । २ । ४३ ॥

घुटेर राशि इति भाषा । (यथा, हरिवंशे ।

“कारीषेषु प्रकृतेषु दीप्यमानेषु सर्वशः” ॥

कारु, पुं, (करोति इति । “कृवापाजिमीति” ।
उणां १ । १ । उण् ।) विश्वकर्मा । इति मेदिनी ॥

(भावे उण् ।) शिल्पम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कारु, त्रि, (करोति इति । कृ + उण् । उणां १ । १ ।)

कारकः । (यथा, भट्टिः ७ । २८ ।

“राघवस्य ततः कार्यं कारुर्वानरपुङ्गवः ।

सर्व्वानरसेनानामाश्रयमनमादिशत्” ॥)

शिल्पी । इति मेदिनी ॥ (यथा, कूर्मपुराणे ।

“कारयित्वा तु कर्माणि कारं प्रस्थानं वक्ष्येत्” ॥)

कारुकः, त्रि, (कारु + स्वार्थे कन् ।) शिल्पी । (यथा

मनुः । ४ । २१६ ।

“कारुकान् प्रजां हन्ति बलं निर्णेजकस्य च

गणान् गणिकाञ्च लोकेभ्यः परिक्रान्ति” ॥)

कारुजः, पुं, (कं जलं आरुजति । आ + रुज + कः ।)

करमः । फेनः । वल्लीकः । नागकेशरः । गैरिकम् ॥

कार्तस्व

(कारोः कारुतो जायते । कारु + जन + डः ।)
शिल्पिनां चित्रम् । स्वयं जाततिलः । इति
हेमचन्द्रः ॥

कारुणिकः, त्रि, (करुणा शीलमस्य । शीलमिति ठक् ।)
दयालुः । इत्यमरः । ३ । १ । १५ ॥ (यथा, रघुः ।
१५ । ७१ ।

“कविः कारुणिको वने सीतायाः सम्परिग्रहम्” ॥)

कारुण्डी, स्त्री, (कुत्सिता ईषत् वा रुण्डी मूर्द्धशीना
इव ।) जलौकाः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कार-
ण्डिका इति च पाठः ॥

कारुण्यं, स्त्री, (करुणः करुणावान् । तस्य भावः ।

करुणैव वा व्यञ्ज् ।) करुणा । इत्यमरः । १ । ७ ।

१८ ॥ (यथा गोः रामायणे १ । २ । १५ ।

“मुनेः शिष्यसहायस्य कारुण्यं समजायत” ॥)

कारुषा, पुं, (करुषो अभिजन एषाम् । भगां-

दित्वात् अण् बहुषु न तस्य लुक् ।) करुषरेश-

वासिनः । तत्पर्यायः । वृद्धद्वहाः २ । इति हेमच-

न्द्रः ॥ बहुवचनान्तोऽयं शब्दः ॥ (यथा, विश्व-

पुराणे २ । ३ । १६ ।

“कारुषा भालवाश्चैव परिषाजनिवासिनः” ॥)

कारोत्तमः, पुं, (कारेण सुरागालनेन उत्तमः । मध्य-

उत्तमतया तथात्वम् ।) कारोत्तरः । इत्यम-

टीकायां स्वामी ॥

कारोत्तरः, पुं, (कारेण सुरागालनक्रियया उत्तरा-

उत् + तृ + अच् ।) सुरायभागः । तत्पर्यायः ।

सुरामण्डः २ । इत्यमरः । २ । १० । ४३ ॥ कूपः

इति हारावली ॥

कार्कश्यं, स्त्री, (कर्कशस्य भावः । कर्कश + व्यञ्ज् ।)

कर्कशता । (यथा, अमरुशतके २४ ।

“कार्कश्यंगमितेपि चेतसि तनू रोमाश्चमालम्बते” ॥)

कार्तवीर्यः, पुं, (कृतवीर्यस्य अपत्यं व्यञ्ज् ।) चन्द्र-

वंशीयकृतवीर्यराजपुत्रः । तत्पर्यायः । हैहयः २

दोः सहस्रभृत् ३ । अर्जुनः ४ । (यथा, भागवते ६

२३ । २४ ।

“न नूनं कार्तवीर्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवाः ।

यज्ञदानतपोयोगश्रुतवीर्यजयादिभिः” ॥

अस्य खलु माहिष्मती नाम पुरी राजधान्या-

सीत् । मुञ्जवीर्येणायं सप्तदीपां धरामजयत् ।

दत्ताश्वेययोगात् बाहुसहस्रप्रभावं लब्धवान् ।

दिविजये आगतो रावणोऽनेन पराजितो निगडे

वद्धः पितामहेन पुलस्त्यमुनिना ततो मोचितः ।

अयन्तु जमदग्नेराश्रमं गत्वा बलात् सवत्सां हेम-

धेतुं जहार । ततः क्रुद्धेन जामदग्नेन सबलोनि-

हतोऽसौ कार्तवीर्यः । अथ वैरशुद्धिं चिकीर्षुमि-

दुरात्मभिः कार्तवीर्यपुत्रैरागत्य स्वाश्रमे ध्यानस्थो

जमदग्निर्निपातितः । ततोऽनेन पिबवधामर्षात्

जातक्रोधेन परशुरामेण सर्व्वे हैहयाः निपातिताः ॥

जैनराजचक्रवर्त्तिविशेषः । तत्पर्यायः । सुभूमः २ ।

इति हेमचन्द्रः ॥

कार्तस्वरं, स्त्री, (कृतस्वरे आकरभेदे भवम् व्यञ्ज-

कृताः पठिताः स्वरा येन सः कृतस्वरः सामगान-

कर्त्ता तस्मै दक्षिणात्वेन देयं वा । “श्रेष्ठे” । ४ । १

कार्तिकः

६२ इत्यम् । स्वर्गम् । (यथा, माघे १ । २० ।
“स तप्तकार्तिकस्वरभास्वरास्वरः” ॥)

धुस्तुरः । इत्यमरः । २ । ४ । ७७ ॥

कार्तिकः, पुं, (कृतान्तं वेत्ति । “कृतकथादि
सूत्रान्ताङ्क” । ४ । २ । ३० । इति ठक् ।) ज्यो-
तिर्वित् । देवज्ञः । इत्यमरः । २ । ८ । १४ ॥

कार्तिकः, पुं, (कृतिकानन्तचयुक्ता पौर्णमासी यत्र
मासे इति पाक्षिको अर्थः ।) वैशाखादिद्वादश
मासान्तर्गतसप्तममासः । कृतिकानन्तचयुक्ता
पौर्णमासी यत्र मासे सः । अयं तुलास्थरविप्रा-
रक्ष्यशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तरूपमुख्यचान्द्रः । सौ-
रस्तु तुलाराशिस्थरविकालः । इति स्मृतिः ॥
तत्पर्यायः । बाहलः २ ऊर्जः ३ कार्तिकिकः ४ ।
इत्यमरः । १ । १७ ॥ कौमुदः ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ * ॥

अथ कार्तिककृत्यम् ।

पञ्चपुराणे ।

“तुलामकरमेधेषु प्रातःस्नानं विधीयते” ।

तत्र संकल्पः अरुणोदयकाले मज्जनं कृत्वाचम्य
ॐ तत्सद्य कार्तिके मासि अमुकपत्ने अमुक-
तिथावारभ्य तुलास्थरविं यावत् प्रत्यहं अमुक-
गोत्रः श्री अमुकदेवशर्मा श्रीविष्णुप्रीतिकामः
प्रातःस्नानमहं करिष्ये इति संकल्प्य यथोक्तवि-
धिना इतिकर्त्तव्यतां विधाय—

“ॐ कार्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्दन ! ।
प्रीत्यर्थं तव देवेश ! दामोदर ! मया सह” ॥

इति स्नायात् । मया लक्ष्म्या । प्रतिदिनसंकल्पे
तु आरभ्य तुलास्थरविं यावत् प्रत्यहं इति न
वक्तव्यम् । किन्तु मासीत्यनन्तरं तुलास्थरवा-
वित्यधिकं वक्तव्यम् । चान्द्रस्नानवाक्यन्तु वैशाख-
कृत्ये अनुसन्धेयम् । तथा वायुपुराणे ।

“यदीच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्यग्रहोपमान् ।
कार्तिकं सकलं व्याप्य प्रातःस्नायी भवेन्नरः” ॥ * ॥

तथा च गारुडे ।

“गवामयुतदानेन यत् फलं लभते खग ! ।

तुलसोपचक्रैकेन तत् फलं कार्तिके स्मृतम्” ॥

ॐ अद्येत्यादि तुलसीपत्रकैकसमस्त्यायुतधेनु-
दानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामः एतानि तुलसी-
पत्राणि श्रीविष्णवेऽहं ददे । इत्यभिलष्य एतानि
तुलसीपत्राणि श्रीविष्णवे नमः । इत्यनेन
दद्यात् ॥ * ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

“विष्णुवैष्णवि यो दद्यात् कार्तिके मासि दीपकम् ।

अग्निष्टोमसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ॥

ॐ दामोदराय नमसि तुलायां लोभया सह ।

प्रदीपन्ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेद्यसे” ॥

लोभया लक्ष्म्या ।

“इति मन्त्रेण यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिरादिना ।

आकाशे मण्डपे वापि स चाक्षयफलं लभेत्” ॥

स्नानवत् । ॐ अद्येत्यादि अमुकतिथावारभ्य तुला-
स्थरविं यावत् प्रत्यहं अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मा

अक्षयदीपदानफलप्राप्तिकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो

कार्तिकः

वा आकाशे मण्डपे वापि श्रीविष्णवे दीपदान-
महं करिष्ये । इति संकल्प्य दामोदरायेत्यादिना
दद्यात् । द्वितीयादिदिने ॐ दामोदरायेत्यनेनेति
विशेषः । विष्णुगृहे तु । ॐ अद्येत्यादि अमुकति-
थावारभ्य तुलास्थरविं यावत् प्रत्यहं अमुकगोत्रो-
ऽमुकदेवशर्मा अग्निष्टोमसहस्रजन्यफलसमफलप्रा-
प्तिकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा श्रीविष्णुवैष्णवि
श्रीविष्णवे दीपदानमहं करिष्ये । इति संकल्प्य
ॐ दामोदरायेत्यादिना दद्यात् । द्वितीयादिदिने
ॐ दामोदरायेत्यनेनेति विशेषः ॥ * ॥

हविष्यामादौ तु ब्रह्मपुराणे ।

“ब्रह्मोपवासनिधयैः कार्तिको यस्य गच्छति ।
देवो वैमानिको भूत्वा स याति परमं पदम्” ॥

तत्र अद्येत्यादि अमुकतिथावारभ्य तुलास्थरविं
यावत् प्रत्यहं अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मा वैमा-
निकदेवत्वभवनपूर्वकपरमपदप्राप्तिकामः श्रीवि-
ष्णुप्रीतिकामो वा हविष्येतरभोजननिवृत्तिमहं
करिष्ये । इत्यादिवाक्ये विशेषः । एवं फलाहारा-
दावपि ॥ * ॥ हविष्यद्रथ्याणि च ।

“हैमन्तिकं सितास्त्रिं धान्यं मुद्रास्तिला यवाः ।

कलायककुनीवारा वास्तुकं हिलभोचिका ॥

यष्टिका कालशाकक्ष मूलकं केमुकेतरत् ।

लवणं सैन्धवसामुद्रे गव्यं च दधिसर्पिषी ॥

पयोऽनुद्धृतसारश्च पनसाम्बहरीतकी ।

तिन्तिडी जीरकश्चैव नागरञ्जश्च पिप्पली ॥

कदली लवली धात्री फलान्यगुडमैत्रवम् ।

अतैलपक्वं मुनयो हविष्यान् विदुर्बुधाः” ॥

हैमन्तिकमित्यभिधायगव्यसंज्ञितायाम् ।

“नारिकेलफलश्चैव कदली लवलीन्तथा ।

आम्रमामलकश्चैव पनसश्च हरीतकीम् ॥

ब्रतान्तरप्रशस्तश्च हविष्यं मन्वते बुधाः” ।

अत्र च आरभ्यब्रतोपवासादौ फलजलादिभक्ष्य-
मप्याहृतुर्योगपर्ववैधायनौ ।

“अथौ तान्यव्रतानि आपो मूलं फलं पयः ।

हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम्” ॥ * ॥

फलाहारादावपि तुलसीराहित्ये दोषमाह ।

“तुलसीं विना या क्रियते न पूजा

स्नानं न तदयत् तुलसीं विना कृतम् ।

भुक्तं न तद्यत् तुलसीविवर्जितं

पीतं न तद्यत्तुलसीविवर्जितम्” ॥ * ॥

नारदीये ।

“न मात्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्मं नान्यदेव हि ।

चण्डालो जायते राजन् कार्तिके मांसभक्षणात्” ॥

तथा च महाभारते ।

“कौमुदन्तु विशेषेण शुक्लपक्षे नराधिप ! ।

वर्जयेत् सर्वमांसानि धर्म्मो ह्यत्र विधीयते” ॥

कौमुदं कार्तिकम् । कार्तिकमधिकृत्य ब्रह्म-
पुराणम् ।

“एकादश्यादिषु तेषां तासु पञ्चसु रात्रिषु ।

दिने दिने च स्नातव्यं शीतलासु नदीषु च ।

वर्जितव्या तथा हिंसा मांसभोजनमेव च” ॥

ततश्च मांसभोजननिषेधे कार्तिकमासतत्शुक्ल-

कार्तिकः

पक्षतदेकादश्यादिपञ्चदिनानि शक्ताशक्तभेदात्
पापतारतम्यादा निषिद्धानि ।

“कार्तिके शौकरं मांसं यस्तु भुङ्क्षीत दुर्म्मतिः ।

षष्ठिवर्षसहस्राणि शौरवे परिपच्यते” ॥ अथ ल-

पटोलकदम्बवृन्ताककांस्यसन्निजानि वर्जयेत् ।

“पटोलानि कदम्बानि वृन्ताकसहितानि च ।

भुञ्जानः कार्तिके मासि यावदाहृतनारकी” ॥ * ॥

भूतचतुर्दशीकृत्यं तत्प्रबन्धे द्रष्टव्यम् । तत्र दीप-
दाने विशेषो यथा,—

“ततः प्रदोषसमये दीपान्दद्यात् प्रथमतः ।

ब्रह्मविष्णुशिवादीनां भवनेषु मठेषु च ।

कूटागारेषु चैवेषु गुहासु च नदीषु च” ॥

दीपदानमन्त्रः ।

“ॐ नमः पितृभ्यः प्रेतैर्भ्यो नमो धर्म्माय विष्णवे ।

नमो धर्म्माय रुद्राय कान्तारपतये नमः” ॥ * ॥

दीपान्विताकृत्यं तत्प्रबन्धे द्रष्टव्यम् । तत्र विशेषो

यथा । तत्र बाणातुरवृद्धयतिरेकेण दिवा न

भोक्तव्यम् । तत्र पार्वणाश्राद्धं कृत्वा प्रदोषे प्राची-

नावीती दक्षिणामुखो ज्वलदुष्काम् ।

“ॐ शस्त्राशस्त्रहतानाश्च भुतानां भूतदर्शयोः ।

उज्ज्वलज्योतिषा देहं दहेयं व्योमवाङ्मना” ॥

इत्यनेन गृह्णीयात् ।

“ॐ अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम ।

उज्ज्वलज्योतिषा दग्धास्ते यान्तु परमां गतिम्” ॥

इत्यनेन भूमौ स्थापयेत् ।

“ॐ यमलोकं परित्यज्य आगता ये महाकये ।

उज्ज्वलज्योतिषा वर्त्म प्रपश्यन्तो व्रजन्तु ते” ॥

इत्यनेन पितॄन् विसर्जयेत् । यद्येवं पूर्वदिन एव

प्रदोषयापिन्यमावास्या तदा पूर्वदिन एव आह्व-

मकृत्वापि उल्कादानं कर्त्तव्यम् । आचारात्

पञ्चभूतोपाख्यानश्च श्रोतव्यम् । उभयतः प्रदोष-

व्याप्तौ परदिन एव युग्मात् । उभयतः प्रदोषा-

प्राप्तावपि उल्कादानं परदिने पार्वणातुरोधात् ।

अथैव पूर्वदिने लक्ष्मी रात्रौ पूज्या ।

“अमावस्या यदा रात्रौ दिवाभागे चतुर्दशी ।

पूजनीया तदा लक्ष्मीर्विज्ञेया सुखराजिका” ॥

इति वचनात् । लक्ष्मीपूजाविषयेऽप्येवं व्यवस्था ।

ततो गृहमध्ये उत्तराभिमुखो लक्ष्मीं पूजयेत् ।

ततः स्वस्तिवाचनपूर्वकं ॐ सूर्यः सोम इति

ॐ तद्विष्णोरिति च पठित्वा तिलपुष्पजलान्या-

दाय ॐ तत्सदित्युच्चार्य ॐ अद्येत्यादि अमुक-

गोत्रोऽमुकदेवशर्मा परमविभूतिनाभकामो लक्ष्मी-

पूजनमहं करिष्ये । इति संकल्प्य शालग्रामे

घटादिस्थजले वा भूतशुद्धादिकं कृत्वा लक्ष्मीं-

पूजयेत् । तद्यथा । ॐ पाश्चात्तमाजिकाम्भोज

इत्यादिना ध्यात्वा । ॐ भूर्भुवःस्वर्म्हालक्ष्मी !

इहागच्छ इत्याद्यावाह्य एतत्पाद्यं ॐ लक्ष्मी नमः ।

एवमर्घ्याचमनीयगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यापुनराचम-

नीयताम्बूजादि प्रत्येकं दद्यात् ।

“ॐ नमस्ते सर्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये ! ।

या गतिस्त्वत्पद्मानां सा मे भूयाच्चदक्षिणात्” ॥

इत्यनेन पुष्पाञ्जलिचयं दत्त्वा प्रणमेत् ।

कार्तिकः

ॐ विश्वरूपस्य भार्यासि पद्मे पद्मालये ! शुभे ! ।
सर्वतः पाहि मां देवि महालक्ष्मि ! नमोऽस्तु ते ॥
ततः । “सुखरात्र्याः प्रदोषे तु कुवेरं पूजयन्ति ये” ॥
इति रुद्रधरवचनात् । कुवेरमपि पाद्यादिभिः
पूजयेत् ।

“ॐ धनदाय नमस्तुभ्यं निधिपद्माधिपाय च ।
भवन्तु त्वत्प्रसादान्मे धनधान्यादिसम्पदः” ॥
इति पठित्वा । ॐ कुवेराय नम इति त्रिः पूज-
येत् । ततो गृहादिषु दीपान्दद्यात् । तत्र मन्त्रः ।
ॐ अग्निज्योती रविज्योतिस्त्र्यम्बोतिस्तथैव च ।
उत्तमः सर्वज्योतीनां दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥
ततो ब्राह्मणान् बन्धुंश्च भोजयित्वा स्वयं भुञ्जीत ।
तत्र प्रत्युषे भविष्योक्तं कर्म कर्तव्यम् । गोरोचना-
तिलकधारणं प्रदीपवन्दनं कृत्वा लक्ष्मीं त्रिः पूज-
येत् ॥ तत्र मन्त्रः ।

“ॐ विश्वरूपस्य भार्यासि पद्मे पद्मालये ! शुभे ! ।
महालक्ष्मि ! नमस्तुभ्यं सुखरात्रिं कुरुष्व मे ॥
वर्षाकाले महाघोरे यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
सुखरात्रि ! प्रभातेऽद्य तन्मे लक्ष्मीर्व्यपोहतु ॥
या रात्रिः सर्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता ।
सम्बत्सरप्रिया या च सा ममास्तु सुमङ्गला ॥
माता त्वं सर्वलोकानां देवानां स्मृतिसम्भवा ।
आख्याता भूतले देवि ! सुखरात्रि ! नमोऽस्तु ते” ॥
ॐ लक्ष्मी नमः इति त्रिः पूजयेत् ॥ अन्यत् सुख-
रात्रिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

अथ द्यूतप्रतिपत् । तत्र प्रभाते अक्षक्रीडादिकं
कार्यम् । तत्र जयेवर्षं शुभम् । पराजये वर्षम-
शुभम् । ततः संकल्प्य शालग्रामे जले वा एतत्
पाद्यं ॐ बलये नमः । इत्यादि संपूज्य ।
“ॐ बलिराज ! नमस्तुभ्यं विरोचनसुत प्रभो ! ।
भविष्येन्न सुखरात्रे ! पूजेयं प्रतिगृह्यताम्” ॥
अनेन पुष्पाञ्जलिचयं दद्यात् ।
“यो यो यादृशभावेन तिलवत्स्यां युधिष्ठिर ! ।
हर्षदेन्यादिना तेन तस्य वर्षं प्रयाति हि” ॥

तथा ।

“महापुण्या तिथिरियं बलिरान्यविवर्द्धनी ।
खानं दानं शतगुणं कार्तिकेऽस्यां तिथौ भवेत्” ॥

अथ आठद्वितीया । तत्राष्टधाविभक्तदिनपञ्चम-
यामार्द्धप्राप्तायां द्वितीयायां उभयदिने तथा
चेत्परदिने कृत्यं युग्मात् । ततः ॐ तत्सदि-
त्युच्चार्य ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मा
खरक्षणाकामो यमादिपूजनमहं करिष्ये । इति
संकल्प्य शालग्रामे घटादिस्थजले वा पूजयेत् ।
एतत् पाद्यं ॐ यमाय नमः । एवं क्रमेण संपूज्य ।

“एहोहि मात्तण्डज ! पाशहन्त !

यमान्तकालोक्तधरामरेश ! ।

आठद्वितीयाकृतदेवपूजां

गृहाण चार्घ्यं भगवन्नमस्ते” ॥

इदमर्घ्यं ॐ यमाय नमः ततः आचमनीयादिकं
दत्त्वा प्रणमेत् ।

“ॐ धर्मराज ! नमस्तुभ्यं नमस्ते यमुनायज ! ।
पाहि मां किङ्करैः साडे सूर्यपुत्र ! नमोऽस्तु ते” ॥

कार्तिकः

ततः ॐ चित्रगुप्ताय नमः । इत्यनेन पूजयेत् । ततः
ॐ यमदूतेभ्यो नमः । इत्यनेन पाद्यादिभिः
पूजयेत् । यमुनाय पाद्यादिभिः संपूज्य प्रणमेत् ।
“ॐ यमस्वसर्नमस्तेऽस्तु यमुने ! लोकपूजिते ।
वरदा भव मे नित्यं सूर्यपुत्रि ! नमोऽस्तु ते” ॥
ततो आठभोजनकाले अन्नादिकं दत्त्वा भगिनी
पठेत् ।

“आतस्तवानुजाताहं भुङ्क्ष्व भक्तमिदं शुभम् ।
प्रीते ये यमराजस्य यमुनाया विप्रेषतः” ॥
ज्येष्ठा चेत् तवाग्रजाताहमिति वदेत् । ततः
पुष्टिकामो आता भुञ्जीत । “यत्नेन भगिनीह-
स्तात् भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धन” इति वचनात् ॥ * ॥

विष्णुत्थानं उत्थानैकादशीशब्दे द्रष्टव्यम् । तत्र
कार्तिकशुक्लैकादश्यादितिथिपञ्चके वक्रपञ्चकम् ।
“वक्रोऽपि तत्र नाश्रीयान्मत्स्यश्चैव कदाचन” ।

इति वचनात् ॥ कार्तिक्यां गोदानादौ फलाधि-
क्यम् । “कार्तिक्यां गोप्रदो भवेत्” । इति वच-
नात् । इति कृतवत्त्वम् ॥ * ॥ * ॥ अपि च ।
अथ कार्तिकव्रतनित्यता । स्कान्देब्रह्मनारदसंवादे ।

“दुष्प्राप्यं प्राप्य मानुष्यं कार्तिकोक्तं चरेन्न हि ।
धर्मं धर्म्मभृतां श्रेष्ठ ! स मातृपितृघातकः ॥

अत्रतेन क्षिपेद्यस्तु मासं दामोदरप्रियम् ।
तिर्यग्योनिमवाप्नोति सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥

स ब्रह्महा स गोप्राश्च स्वर्गस्तेषु सदान्ती ।
न करोति मुनिश्रेष्ठ ! यो नरः कार्तिके व्रतम् ॥

विधवा च विशेषेण व्रतं यदि न कार्तिके ।
करोति मुनिश्रेष्ठ ! नरकं याति सा भ्रुवम् ॥

व्रतन्तु कार्तिके मासि यदा न कुरुते गृही ।
इष्टापूते वृथा तस्य यावदाहृतनारकी ॥

संप्राप्ते कार्तिके मासे द्विजो व्रतपराङ्मुखः ।
भवन्ति विमुखाः सर्वे तस्य देवाः सवासवाः ॥

इष्टा च बज्रभिर्यज्ञैः कृत्वा आहुतानि च ।
स्वर्गं नाप्नोति विप्रेन्द्र ! अकृत्वा कार्तिके व्रतम् ॥

यतिश्च विधवा चैव विशेषेण वनाश्रमी ।
कार्तिके नरकं याति अकृत्वा वैष्णवं व्रतम् ॥

वेदैरधीतेः किं तस्य पुराणपठनैश्च किम् ।
कृतं यदि न विप्रेन्द्र ! कार्तिके वैष्णवं व्रतम् ॥

जन्मप्रवृत्तिर्यत्पुण्यं विधिवत्सुपार्जितम् ।
भस्मी भवति तत्सर्वमकृत्वा कार्तिके व्रतम् ॥

यद्वत्तच्च परं जप्तं कृतञ्च समुत्तमम् ।
सर्वं विफलतामेति अकृत्वा कार्तिके व्रतम् ॥

सप्तजन्मार्जितं पुण्यं वृथा भवति नारद ! ।
अकृत्वा कार्तिके मासि वैष्णवं व्रतमुत्तमम् ॥

पापभूतान् ते ज्ञेया लोके मर्त्या महासुने ! ।
वैष्णवाख्यं व्रतं यैस्तु न कृतं कार्तिके शुभम्” ॥

किञ्च ।

“अकृत्वा नियमं विष्णोः कार्तिकं यः क्षिपेन्नरः ।
जन्मार्जितस्य पुण्यस्य फलं नाप्नोति नारद !” ॥

किञ्च ।

“नियमेन विना चैव यो नयेत् कार्तिकं मुने ! ।
चातुर्मास्यं तथा चैव ब्रह्महा स कुलाधमः” ॥

किञ्च ।

कार्तिकः

“पिण्डदानं पितृणाञ्च पितृपक्षे न वै कृतम् ।
व्रतं न कार्तिके मासि आवण्णाम्भितर्पणम् ॥
चैत्रे नान्दोलितो विष्णुर्माघखानं न सज्जते ।
न कृता मर्हती पुष्ट्ये आवणो रोहिणाश्रमी ॥
सङ्गमे न कृता येन द्वादशी अवणान्विता ।
कुत्र यास्यन्ति ते मूर्खा नाहं जानामि नारद !” ॥
पाद्मे च । श्रीसौनकादिमुनिगणसंवादे ।

“मानुषः कर्म्मभूमौ यः कार्तिकं नयते मुधा
चिन्तामणिं करे प्राप्य क्षिपते कर्द्दमान्मुनि ।
नियमेन विना विप्राः कार्तिकं यः क्षिपेन्नरः ।
कृष्णः पराङ्मुखस्तस्य यस्मादूर्जोऽस्य वल्लभः” ॥
तत्र विशेषेण खानदानादिसत्कर्मनित्यता ।

स्कान्दे तत्रैव ।

“यैर्न दत्तं ऊतं जप्तं न खानं न हरेर्व्रतम् ।
न कृतं कार्तिके पुत्र ! द्विजास्ते वै नराधमाः” ॥

किञ्च ।

“यैर्न दत्तं ऊतं जप्तं कार्तिके न व्रतं कृतम् ।
तेनात्मा हारितो नूनं न प्राप्तं प्रार्थितं फलम्” ॥

किञ्च ।

“संप्राप्ते कार्तिके मासि ये रता न जनार्दन !
तेषां सौरिपुरे वासः पितृभिः सह नारद” ॥

किञ्च ।

“कार्तिके नाश्चितो यैस्तु भक्तिभावेन केशवः ।
नरकं ते गमिष्यन्ति यमदूतैस्तु यन्त्रिताः ॥
जन्मकोटिसहस्रैस्तु मानुष्यं प्राप्य दुर्लभम् ।
कार्तिके नाश्चितो विष्णुर्हारितं तेन जन्म वै ।
विष्णोः पूजा कथा विष्णोर्वैष्णवानाञ्च दर्शनम् ।
न भवेत् कार्तिके यस्य हन्ति पुण्यं दशाब्दिकम् ॥
अथ कार्तिकमाहात्म्यम् । स्कान्दे ।

“कार्तिकस्य तु माहात्म्यं प्राक् सामान्येन लिख्यं
ततो विशेषतस्तत्र कर्म देशादिभेदतः” ॥

अथ सामान्यतः स्कान्दे तत्रैव ।

“कार्तिकस्य तु मासस्य कोशुंशेनापि नार्हति ।
सर्वतीर्थेषु यत् खानं सर्वदानेषु यत् फलम् ॥

एकतः सर्वतीर्थानि सर्वे यज्ञा सदक्षिणाः ।
एकतः पुष्करे वासः कुरुक्षेत्रे हिमाचले ॥

मेरुतुल्यसुवर्णानि सर्वदानानि चैकतः ।
एकतः कार्तिको वत्स ! सर्वदा केशवप्रियः ॥

यत् किञ्चित् क्रियते पुण्यं विष्णुमुद्दिश्य कार्तिके
तदक्षयं भवेत्सर्वं सत्योक्तं तव नारद ! ॥

कार्तिकं खलु वै मासं सर्वमासेषु चोत्तमम् ।
पुण्यानां परमं पुण्यं पावनानाञ्च पावनम् ॥

यथा नदीनां विप्रेन्द्र शैलानाञ्चैव नारद ! ।
उदधीनाञ्च विप्रर्षे ! क्षयो नैवोपपद्यते ॥

पुण्यं कार्तिकमासे तु यत् किञ्चित् क्रियते मुने !
न तस्यास्ति क्षयो ब्रह्मन् पापस्याप्येवमेव च ॥

न कार्तिकसमो मासो न कृतेन समं युगम् ।
न वेदसदृशं शास्त्रं न तीर्थं गङ्गाया समम् ॥

कार्तिकः प्रवरो मासो वैष्णवानां प्रियः सदा ।
कार्तिकं सकलं यस्तु भक्त्या सेवेत वल्लभः ॥

पितृनुद्धरते सर्वान् नरकस्थान् महासुने” ॥
पाद्मे च तत्रैव ।

कार्तिकः

“दादशस्यपि मासेषु कार्तिकः कृष्णवर्णः ।
तस्मिन् संपूजितो विष्णुरल्पकैरप्युपायनैः ॥
ददाति वैष्णवं लोकमित्येवं निश्चितं मया ।
यथा दामोदरो भक्तवत्सलो विदितो जनैः ॥
तस्यायन्तादृशो मासः स्वल्पमप्युत्कारकः ।
दुर्लभो मानुषो देहो देहिनां क्षणभङ्गुरः ॥
तत्रापि दुर्लभः कालः कार्तिको हरिवत्सलः ।
दीपेनापि हि यत्रासौ प्रीयते हरिरीश्वरः ॥
सुगतिश्च ददात्येव परदीपप्रबोधनात्” ॥ * ॥

अथ व्रतमाहात्म्यं स्कान्दे तत्रैव ।

“व्रतानामिह सर्वेषामेकजन्मानुगं फलम् ।
कार्तिके तु व्रतस्योक्तं फलं जन्मशतानुगम् ॥
अक्रूरतीर्थे विप्रेन्द्र ! कार्तिकां समुपोष्य च ।
ज्ञात्वा यत् फलमाप्नोति तच्छ्रुत्वा वैष्णवं व्रतम् ॥
वाराणस्यां कुरुक्षेत्रे नैमिषे पुष्करेऽर्बुदे ।
गत्वा यत् फलमाप्नोति व्रतं कृत्वा तु कार्तिके ॥
अनिष्टा च सदा यज्ञैर्न कृत्वा पितृभिः स्वधाम् ।
व्रतेन कार्तिके मासि वैष्णवन्तु पदं व्रजेत् ॥
प्रवृत्तानाञ्च भक्त्याणां कार्तिके नियमे कृते ।
अवश्यं कृष्णरूपत्वं प्राप्यते मुक्तिदं शुभम्” ॥

किञ्च ।

“ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा मुनिसत्तम ! ।
वियोगिं न व्रजत्येव व्रतं कृत्वा तु कार्तिके” ॥

किञ्च ।

“कार्तिके मुनिशार्दूल ! स्वश्रुत्या वैष्णवं व्रतम् ।
यः करोति यथोक्तान्तु मुक्तिस्तस्य करे स्थिता ॥
सुपुण्ये कार्तिके मासि देवर्षिपितृसेविते ।
क्रियमाणे व्रते नृणां स्वल्पेऽपि स्यान्महाफलम्” ॥ * ॥
अथ कर्मविशेषमाहात्म्यम् । स्कान्दे तत्रैव ।
“दानं दत्तं ज्ञतं जपं तपश्चैव तथा कृतम् ।
तदक्षयफलं प्रोक्तं कार्तिके च द्विजोत्तम” ॥

किञ्च ।

“यत् किञ्चित् कार्तिके दत्तं विष्णुमुद्दिश्य मानवैः ।
तदक्षयं लभ्यते वै अन्नदानं विशेषतः” ॥

किञ्च ।

“यस्तु सम्बत्सरं पूर्णमग्निहोत्रमुपासते ।
कार्तिके स्वस्तिकं कृत्वा सममेतन्न संशयः ॥
कार्तिके या करोत्येवं केशवालयमण्डलम् ।
स्वर्गस्था शोभते सा तु कपोती पक्षिणी यथा ॥
यः करोति नरो नित्यं कार्तिके पञ्चभोजनम् ।
न स दुर्गतिमाप्नोति यावदिन्द्रास्वतुर्दृश ॥
जन्मप्रभृति यत्पापं मानवैश्च कृतं भवेत् ।
तत्सर्वं नाशमाप्नोति ब्रह्मपत्रेषु भोजनात् ॥
सर्वकामफलं तस्य सर्वतीर्थफलं लभेत् ।
न वापि नरकं पश्येत् ब्रह्मपत्रेषु भोजनात् ॥
ब्रह्म चैव स्मृतः साक्षात् पलाशः सर्वकामदः ।
मध्यमं वर्जितं पत्रं शूद्रस्य मुनिसत्तम ! ॥
शुद्धव्रतमाप्नोति यावदिन्द्रास्वतुर्दृश ।
तिलदानं नदीस्नानं सत्कथा साधुसेवनम् ॥
भोजनं ब्रह्मपत्रेण कार्तिके मुक्तिदायकम् ।
जागरं कार्तिके मासि यः करोत्यखण्डये ॥
दामोदराय विप्रेन्द्र ! गोसहस्रफलं लभेत्” ॥

कार्तिकः

जागरं पश्चिमे यामे यः करोति महामुने ! ॥
कार्तिके सन्निधौ विष्णोस्तत्पदं करसंस्थितम् ।
साधुसेवा गवां ग्रासः कथा विष्णोरथार्चनम् ।
जागरः पश्चिमे यामे दुर्लभः कार्तिके कलौ” ॥

किञ्च ।

“जलधेनुसहस्रञ्च दृषसंस्थे दिवाकरे ।
तोयं दत्त्वा यदाप्नोति स्नानं कृत्वा तु कार्तिके ॥
सन्निहत्यां कुरुक्षेत्रे राजयस्ते दिवाकरे ।
सूर्यवारेण यत्स्नानं तदेकाहेन कार्तिके ॥
पितृनुद्दिश्य यदत्तं कार्तिके कृष्णवत्सले ।
अन्नोदकं मुनिश्रेष्ठ ! अक्षयं जायते नृणाम्” ॥ * ॥

किञ्च ।

“गीतशास्त्रविनोदेन कार्तिकं यो नयेन्नरः ।
न तस्य पुनरावृत्तिर्मया दृष्टा कलिप्रिय !” ॥

किञ्च ।

“प्रदक्षिणञ्च यः कुर्यात् कार्तिके विष्णुसद्गति ।
पदे पदेऽश्वमेधस्य फलभागी भवेन्नरः ॥
गीतं वाद्यञ्च नृत्यञ्च कार्तिके पुरतो हरेः ।
यः करोति नरो भक्त्या लभते चाक्षयं फलम् ॥
हरेर्नाम सहस्राख्यं गजेन्द्रस्य च मोक्षणम् ।
कार्तिके पठते यस्तु पुनर्जन्म न विद्यते ॥
कार्तिके पश्चिमे यामे स्तवं गानं करोति यः ।
वसते श्वेतद्वीपे तु पितृभिः सह नारद ! ॥
नैवेद्यदानेन तु हरेः कार्तिके यवसंख्यया ।
युगानि वसते स्वर्गे तावन्ति मुनिसत्तम ! ॥
अगुरुन्तु सकर्पूरं यो दहेत् केशवाग्रतः ।
कार्तिके तु मुनिश्रेष्ठ ! युगान्ते न पुनर्भवः” ॥

किञ्च ।

“नियमेन कथां विष्णोर्येऽष्टगवन्ति च भाविताः ।
श्लोकाष्टं श्लोकपादं वा कार्तिके गोशतं फलम् ॥
सर्वधर्मान् परित्यज्य कार्तिके केशवाग्रतः ।
शास्त्रस्योच्चारणं पुण्यं श्रोतव्यञ्च महामुने ! ॥
श्रेयसा लोभबुद्ध्या वा यः करोति हरेः कथाम् ।
कार्तिके मुनिशार्दूल ! कुलानां तारयेच्छतम् ॥
नित्यं शास्त्रविनोदेन कार्तिकं यः क्षिपेन्नरः ।
निर्दहेत् सर्वपापानि यश्चायुतफलं लभेत् ॥
न तथा तुष्यते दानैर्न यज्ञैर्गोशजदिकैः ।
यथाशास्त्रकथानामैः कार्तिके मधुसूदनः ॥
कार्तिके मुनिशार्दूल ! यः श्रूयते हरेः कथाम् ।
स निस्तरति दुर्गाणि जन्मकोटिशतानि च ॥
यः पठेत् प्रयतो नित्यं श्लोकं भागवतं मुने ! ।
अष्टादशपुराणानां कार्तिके फलमाप्नुयात्” ॥

किञ्च ।

“सर्वान् धर्मान् परित्यज्य इष्टापूर्तादिकाग्रतः ।
कार्तिके परया भक्त्या वैष्णवैः सह संवसेत्” ॥

पादौ च तत्रैव ।

“कार्तिके भूमिशाश्वी यो ब्रह्मचारी हविष्यभुक् ।
पलाशपत्रे भुञ्जानो दामोदरमथार्चयेत् ॥
स सर्वपातकं हित्वा वैकुण्ठे हरिसन्निधौ ।
मोदते विष्णुसदृशो भजनानन्दनिर्दलः” ॥

किञ्च ।

“कार्तिकं सकलं मासं प्रातःस्नाथी जितेन्द्रियः ।

कार्तिकः

जपन् हविष्यभुक् दान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
कार्तिकान्तु नरो मासं यः कुर्यादेकभोजनम् ।
शूरञ्च वज्रवीर्यञ्च कीर्त्तिमांश्च स जायते” ॥

किञ्च ।

“पलाशपत्रभोजी च कार्तिके पुरुषो नरः ।
निष्पापः स्यात्तु नैवेद्यं हरेभुक्ता विमुच्यते ॥
मध्यस्थमैश्वरं पत्रं वर्जयेद्ब्राह्मणेतरः” ॥

किञ्च ।

“अपराधसहस्राणि पातकानि महान्त्यपि ।
क्षमतेऽस्य हरिर्देवः पूजितः कार्तिके प्रभुः ॥
नैवेद्यं पायसं विष्णोः प्रियं खण्डं घृतान्वितम् ।
विभज्य तच्च भुञ्जानो यक्षसाम्यं दिने दिने” ॥
तत्रैव श्रीकृष्णसत्या संवादे ।

“स्नानं जागरणं दीपं तुलसीवनपावनम् ।
कार्तिके ये प्रकुर्वन्ति ते नरा विष्णुमूर्त्तयः ॥
इत्थं दिनत्रयमपि कार्तिके ये प्रकुर्वन्ते ।
देवानामपि ते वन्द्याः किंवैराजन्मतत् कृतम्” ॥ * ॥
तत्रैव कार्तिकव्रताङ्गानि ।

“हरिजागरणं प्रातःस्नानं तुलसीसेवनम् ।
उद्यापनं दीपदानं व्रतान्येतानि कार्तिके” ॥

किञ्च ।

“पञ्चभिर्ब्रतकैरेभिः सम्पूर्णं कार्तिके व्रती ।
फलमाप्नोति तत् प्रोक्तं मुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥
विष्णोः शिवस्य वा कुर्यादालये हरिजागरम् ।
कुर्यादश्वत्थमूले वा तुलसीनां वनेषु च ॥
आपद्रतो यदाप्यम्भो न लभेत् सवनाय सः ।
व्याधितो वा पुनः कुर्याद्विष्णोर्भाषामार्जनम् ॥
उद्यापनविधिं कर्तुमशक्तो यो व्रते स्थितः ।
ब्राह्मणान् भोजयेच्छ्रुत्या व्रतसम्पूर्णहेतवे ॥
अशक्तो दीपदानस्य परदीपान् प्रबोधयेत् ।
तेषां वा रक्षणं कुर्यादातादिभ्यः प्रयत्नतः ॥
अभावे तुलसीनाञ्च पूजयेद्वैष्णवं दिवजम् ।
सर्वाभावे व्रती कुर्याद्ब्राह्मणानां गवामपि ॥
सेवां वा बोधिवटयोर्व्रतसम्पूर्णहेतवे” ॥ * ॥
अथ दीपदानमाहात्म्यम् । स्कान्दे तत्रैव ।

“कृत्वा कोटिसहस्राणि पातकानि बह्वन्यपि ।
निमेषार्द्धेन दीपस्य विलयं यान्ति कार्तिके” ॥

किञ्च ।

“शृणु दीपस्य माहात्म्यं कार्तिके केशवप्रियम् ।
दीपदानेन विप्रेन्द्र ! न पुनर्जायते भुवि ॥
रविग्रहे कुरुक्षेत्रे नर्मदायां शशिग्रहे ।
तत् फलं कोटिगुणितं दीपदानेन कार्तिके ॥
घृतेन दीपको यस्य तिलतैलेन वा पुनः ।
ज्वलते मुनिशार्दूल ! अश्वमेधेन तस्य किम् ॥
मन्त्रहीनं क्रियाहीनं श्रौचहीनं जगार्दने ।
सर्वं सम्पूर्णतां याति कार्तिके दीपदानतः ॥
तेनेष्टं कर्तुमिः सर्वैः कृतं तीर्थावगाहनम् ।
दीपदानं कृतं येन कार्तिके केशवाग्रतः ॥
तावद्गर्जन्ति पुण्यानि स्वर्गे मर्त्ये रसातले ।
यावन्न ज्वलते ज्योतिः कार्तिके केशवाग्रतः ॥
श्रूयते चापि पितृभिर्गाथा गीता पुरा द्विज ! ।
भविष्यति कुलेऽस्माकं पितृभक्तः सुतो सुवि ॥

कार्तिकः

कार्तिके दीपदानेन यत्प्रोषयति केशवम् ।
मुक्तिं प्राप्स्यामहे नूनं प्रसादाच्चक्रपाणिनः” ॥
किञ्च ।

“मेरुमन्दरमात्राणि कृत्वा पापान्यशेषतः ।
दहते नात्र सन्देहो दीपदानात् कार्तिके ॥
गृहे वायवने वापि दीपं दद्याच्च कार्तिके ।
पुरतो वासुदेवस्य महाफलविधायिनः ॥
स जातो मानुषो लोके स धन्यः स च कीर्त्तिमान् ।
प्रदत्तः कार्तिके मासि दीपो वै मधुहायतः ॥
निमिषार्द्धमात्रेण दीपदानेन कार्तिके ।
न तत् क्रतुशतैः प्राप्यं फलं तीर्थशतैरपि ॥
सर्वानुष्ठानहीनोऽपि सर्वपापरतोऽपि सन् ।
पूयते नात्र सन्देहो दीपं दत्त्वा तु कार्तिके ॥
तन्नास्ति पातकं किञ्चित् चिन्मृ लोकेषु नारद ! ।
यत्र प्रोध्यते दीपः कार्तिके केशवाग्रतः ॥
पुरतो वासुदेवस्य दीपं दत्त्वा तु कार्तिके ।
प्राप्नोति शाश्वतं स्थानं सर्वावाधाविवर्जितम् ॥
यः कुर्यात् कार्तिके मासि कर्पूरेण तु दीपकम् ।
द्वादश्याश्च विशेषेण तस्य पुण्यं वदामि ते ॥
कुले तस्य प्रसूता ये ये भविष्यन्ति नारद ! ।
समतीताश्च ये केचिद् येषां सङ्ख्या न विद्यते ॥
क्रीडित्वा मुचिरं कालं देवल्लोके यदृच्छया ।
ते सर्वे मुक्तिमायान्ति प्रसादाच्चक्रपाणिनः” ॥
किञ्च ।

“द्युतव्याजेन विप्रेन्द्र ! कार्तिके केशवालयम् ।
श्रोतयेद् यो महाभाग ! पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥
कार्तिके दीपदानन्तु कुर्याद् यो वैष्णवालये ।
धनं पुण्यो यश्च कीर्त्तिर्भवेत्तस्य च सर्वदा ॥
यथा च मधनादङ्गिः सर्वकाष्ठेषु दृश्यते ।
तथा च दृश्यते धर्मो दीपदाने न संशयः” ॥
किञ्च ।

“निर्जनेनापि विप्रेन्द्र ! कृत्वा चैवात्मविक्रयम् ।
कर्त्तव्यं दीपदानन्तु यावत् कार्तिकपूर्णिमा ॥
वैष्णवो न स मन्यव्यः संप्राप्ते कार्तिके मुने ! ।
यो न यच्छति मूढात्मा दीपं केशवसद्गनि” ॥
नारदीये श्रीसत्त्वज्ञानमोहिनीसंवादे ।
“एकतः सर्वदानानि दीपदानानि चैकतः ।
कार्तिके न समं प्रोक्तं दीपदो ह्यधिकः स्मृतः” ॥
पादो च तत्रैव ॥

“कार्तिके खण्डदीपं यो ददाति हरिसन्निधौ ।
दिश्यान्ति विमाना यो रमते स हरेः पुरे” ॥ *

अथ तत्र परदीपप्रबोधनमाहात्म्यम् ।

स्कान्दे तत्रैव ।

“पितृपक्षेऽन्नदानेन ज्यैष्ठाषाढे च वारिणा ।
कार्तिके तत् फलं पुंसां परदीपप्रबोधनात् ॥
बोधनात् परदीपस्य वैष्णवानाञ्च सेवनात् ।
कार्तिके प्रथमाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥
दीयमानन्तु ये दीपं बोधयन्ति हरेर्गृहे ।
परेण नृपशार्दूल ! निस्तीर्णा यमयावता ॥
न तद्भवति विप्रेन्द्र ! इहैरपि महामलैः ।
कार्तिके यत् फलं प्रोक्तं परदीपप्रबोधनात् ॥
एकादश्यां परैर्दत्तं दीपं प्रज्वाल्य भूषिका ।

कार्तिकः

मानुष्यं दुर्लभं प्राप्य परां गतिमवाप सा” ॥ * ॥
अथ शिखरदीपमाहात्म्यम् ।

स्कान्दे तत्रैव ।

“यदा यदा भासयते दीपकः कलसोपरि ।
तदा तदा मुनिश्रेष्ठ ! द्रवते पापसञ्चयः ॥
यो ददाति द्विजातिभ्यो महीमुदधिमेखलाम् ।
हरेः शिखरदीपस्य कलां नार्हति षोडशीम् ॥
यो ददाति गवां कोटिं सवत्यां क्षीरसंयुताम् ।
हरेः शिखरदीपस्य कलां नार्हति षोडशीम् ॥
सर्वस्वदानं कुरुते वैष्णवानां महासुने ! ।
शिखरोपरि दीपस्य कलां नार्हति षोडशीम्” ॥
किञ्च ।

“यः करोति परं दीपं मूलेनापि महासुने ! ।
शिखरोपरि मध्ये च कुलानां तारयेच्छतम् ॥
विमानं ज्योतिषा दीप्तं ये निरीक्षन्ति कार्तिके ।
केशवस्य महाभक्त्या कुले तेषां न नारकी ॥
दिवि देवा निरीक्षन्ते विष्णुदीपप्रदं नरम् ।
कदा भविष्यत्यस्माकं सङ्गमः पुण्यकर्मणा ॥
कार्तिके कार्तिको यावत् प्रासादोपरि दीपकम् ।
यो ददाति मुनिश्रेष्ठ ! तस्यैन्द्रवं न दुर्लभम्” ॥ *

अथ तत्र दीपमालामाहात्म्यम् ।

स्कान्दे तत्रैव ।

“दीपपङ्के रचनां सवाह्याभ्यन्तरे हरेः ।
विष्णोर्विमाने कुरुते स नरः शङ्खचक्रधृत् ॥
दीपपङ्के रचनां कुरुते केशवालये ।
तस्यालये प्रसूतानां लक्षणां नरकं न हि ॥
विष्णोर्विमानं दीपाद्यं सवाह्याभ्यन्तरे मुने ! ।
दीपोद्यतकरे मार्गे तेन प्राप्तं परं पदम्” ॥
भविष्ये च ।

“यः कुर्यात् कार्तिके मासि प्रोभनां दीपमालिकाम् ।
प्रबोधे चैव द्वादश्यामेकादश्यां विशेषतः ॥
सूर्यायतप्रकाशस्तु तेजसा भासयन् दिशः ।
तेजोराशिर्विमानस्थो जगदुद्योतयंस्त्रिधा ॥
यावत्परदीपसङ्ख्या तु घृतेनापूर्य बोधिता ।
तावद्धर्मसङ्ख्याणि विष्णुलोके महीयते” ॥ *

अथ आकाशादीपमाहात्म्यम् ।

पादो तत्रैव ।

“उच्चैः प्रदीपमाकाशे यो दद्यात् कार्तिके नरः ।
सर्वं कुलं समुद्रय विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
विष्णुकेशवमुद्दिश्य दीपं दद्यात् कार्तिके ।
आकाशस्य जलस्य च प्रदणु तस्यापि यत्फलम् ॥
धनं धान्यं समृद्धिश्च पुत्रवानोश्चरो गृहे ।
लोचने च शुभे तस्य विद्वानपि च जायते” ॥
किञ्च ।

“विप्रवेशनि यो दद्यात् कार्तिके मासि दीपकम् ।
अग्निहोमफलं तस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
चतुष्पथेषु रथासु ब्राह्मणावसथेषु च ।
खट्मूलेषु गोष्ठेषु कान्तारे गहनेषु च ॥
दीपदानाद्वि सर्वत्र महाफलमवाप्नुयात्” ॥ *

आकाशदीपदानमन्त्रः । तत्रैव ।

“दामोदराय नमसि तुलायां लोलया सह ।
प्रदीपन्ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे” ॥

कार्तिकः

अथ देशविशेषे कार्तिकमाहात्म्यविशेषः ।
पादो तत्रैव ।

“यत्र कुत्रापि देशेऽयं कार्तिकः खानदानतः ।
अग्निहोत्रसमफलः पूजायाश्च विशेषतः ॥
कुरुक्षेत्रे कोटिगुणो गङ्गायाश्चापि तत्तमः ।
ततोऽधिकः पुष्करे स्याद्धारकायाश्च भार्गव ! ॥
क्षणासालोक्यदो मासः पूजास्नानैश्च कार्तिकः
अन्याः पूर्यन्तस्मान्ना मुनयो मथुरां विना ॥
दामोदरत्वं हि हरेस्तत्रैवासीदयतः किल ।
मथुरायां ततश्चोर्ज्वा वैकुण्ठप्रीतिवर्द्धनः ।
कार्तिको मथुरायां वै परमावधिरिष्यते ।
यथा माघे प्रयागः स्याद्देशाखे जाङ्गवी यथा ।
कार्तिके मथुरा सेव्या ततोत्कर्षः परो न हि ।
मथुरायां नरैरूर्ज्वा स्नात्वा दामोदरोऽर्चितः ।
क्षणास्त्रुपा हि ते ज्ञेया नात्र कार्या विचारः ।
दुर्लभः कार्तिको विप्र ! मथुरायां नृणामिह ।
यत्रार्चितः स्वकं रूपं भक्तेभ्यः संप्रयच्छति ।
मुक्तिं मुक्तिं हरिर्दद्यादर्चितोऽन्यत्र सेविनाम् ।
भक्तिश्च न ददात्येष यतो वश्यकरी हरेः ।
सा त्वञ्जसा हरेर्भक्तिर्लभ्यते कार्तिके नरैः ।
मथुरायां सकृदपि श्रीदामोदरपूजनात् ।
मन्त्रद्रव्यविहीनश्च विधिहीनश्च पूजनम् ।
मन्यते कार्तिके देवो मथुरायां सदर्थनम् ।
यस्य पापस्य युज्येत मर्यान्ता हि निष्कृतः ।
तच्छुद्ध्यर्थमिदं प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मुनिस्त्वितः ।
कार्तिके मथुरायां वै श्रीदामोदरपूजनम् ।
कार्तिके मथुरायां वै पूजनादर्शनं ध्रुवः ।
श्रीं संप्राप्तवान् बाजो दुर्लभं योगतत्परः ।
सुलभा मथुरा भूमौ प्रत्यब्दं कार्तिकस्तथा ।
तथापि संसरन्तीह नरा मूढा भवान्मुधौ ।
किं यच्चैः किं तपोभिश्च तीर्थरन्ध्रैश्च सेवितैः ।
कार्तिके मथुरायाश्चेदर्थते राधिकाप्रियः ।
यानि सर्वाणि तीर्थानि नदा नद्यः सरांसि च ।
कार्तिके निवसन्त्यत्र माधुरे सर्वमण्डले ॥
कार्तिके जन्मसदने केशवस्य च ये नराः ।
सकृत्प्रविष्टाः श्रीकृष्णं ते यान्ति परमव्ययम् ।
परोपहासमुद्दिश्य कार्तिके हरिपूजया ।
मथुरायां लभेद्विक्तिं किं पुनः अद्रव्यं नरः” ॥ इति ।
“इत्थं कार्तिककृत्यानि व्यक्तान्येव स्तोत्रेऽभवेत् ।
तत्र किञ्चिद्विशेषेण तद्विधिर्लिख्यतेऽधुना” ॥ *

अथ कार्तिककृत्यविधिः । तत्रोपक्रमकालश्चैव ।
श्रीकृष्णसत्यासंवादीयकार्तिकमाहात्म्ये ।

“आश्विनस्य तु मासस्य या शुक्लैकादशी भवेत् ।
कार्तिकस्य व्रतानोह तस्यां कुर्यादतन्त्रितः ॥
नित्यं जागरणायान्ते यामे रात्रौ समुत्थितः ।
शुचिर्भूत्वा प्रबोधाथ स्तोत्रैर्निराजयेत् प्रभुम् ॥
निशम्य वैष्णवान् धर्मान् वैष्णवैः सह हर्षितः ।
कृत्वा गीतादिकं प्रातर्देवं नीराजयेत् पुनः ॥
नद्यादौ च ततो गत्वाचम्य सङ्कल्पमाचरेत् ।
प्रभुं प्रार्थाय तस्मै च दद्यादर्घ्यं यथाविधि ।

तत्र सङ्कल्पमन्त्रः ।

“कार्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनादर्नम्” ॥

कार्तिकः

प्रीत्यर्थं तव देवेश दामोदर ! मया सह" ॥
 प्रार्थनमन्तस्तु ।
 "तव ध्यानेन देवेश ! जलेऽस्मिन् स्नातुमुद्यतः ।
 त्वत्प्रसादाच्च मे पापं दामोदर ! विनश्यतु" ॥
 अर्घ्यमन्तः ।
 "व्रतिनः कार्तिके मासि स्नातस्य विधिवन्मम" ।
 अर्घ्यं गृह्णाण देवेश ! नमामि त्वां सुरेश्वर !" ॥
 काशोखण्डे ।
 "व्रतिनः कार्तिके मासि स्नातस्य विधिवन्मम ।
 दामोदर ! गृह्णाणार्घ्यं दनुजेन्द्रनिसूदन ! ॥
 नित्यं नैमित्तिके कृत्स्ने कार्तिके पापशोधने ।
 गृह्णाणार्घ्यं मया दत्तं राधया सहितो हरे !" * ॥
 "तिलैरालिप्य देहं स्वं नामोच्चारणपूर्वकम् ।
 स्नात्वा स विधिना सन्ध्यामुपास्य गृहमाव्रजेत् ॥
 उपलिप्याथ देवाग्रे निर्माय स्वस्तिकं प्रभुम् ।
 तुलसीमासलीपद्मागस्त्युप्यादिना चर्चयेत् ॥
 नित्यं वैष्णवसङ्कत्या सेवेत भगवत्कथाम् ।
 सर्पिषाहर्निशं दीपं तिलतैलेन चार्चयेत् ॥
 विशेषतश्च नैवेद्यान्यर्पयेदाचरेत्तथा ।
 प्रणामांश्च यथाशक्त्या एकभक्तादिकं व्रतम्" ॥
 तथा च पादो तत्रैव ।
 "प्रातरुत्थाय शौचादि कृत्वा गत्वा जलाशये ।
 कृत्वा च विधिवत् स्नानं ततो दामोदरार्चनम्" ॥
 किञ्च ।
 "मौनेन भोजनं कार्यं कार्तिके व्रतधारिणा ।
 हृतेन दीपदानं स्यात्तिलतैलेन वा पुनः ॥
 दिनञ्च कृष्णकथया वैष्णवानाञ्च सङ्गमैः ।
 नीयतां कार्तिके मासि सङ्कल्पव्रतपालनम् ॥
 चान्धिने शुक्लपक्षस्य प्रारम्भो हरिवासरे ।
 अथ वा पौर्णमासीतः संक्रान्तौ वा तुलाशमे ॥
 दीपदानमखण्डञ्च दद्याद् वै विष्णुसन्निधौ ।
 देवालये तुलसां वा व्याकाशे वा तदुत्तमम्" ॥
 किञ्च ।
 "रजतं कनकं दीपान् मणिमुक्ताफलादिकम् ।
 दामोदरस्य प्रीत्यर्थं प्रदद्यात् कार्तिके नरः" ॥
 स्कान्दे च श्रीरक्ताङ्गदमोहिनीसंवादे ।
 "न गृहे कार्तिके कुर्याद्विशेषेण तु कार्तिकीम् ।
 तीर्थे तु कार्तिकीं कुर्यात् सर्वयत्नेन भाविनी" * ॥
 अथ कार्तिके वर्ज्यानि ।
 तत्रैव ब्रह्मनारदसंवादे ।
 "कार्तिके तु विशेषेण राजमाघांश्च भक्षयन् ।
 निष्पावान् मुनिशार्दूल ! यावदाहृतनारकी ॥
 कलिङ्गानि पटोलानि रुन्ताकं सन्धितानि च ।
 न त्यजेत् कार्तिके मासि यावदाहृतनारकी ॥
 कार्तिके मासि धर्मात्मा मत्स्यमांसं न भक्षयेत् ।
 तत्रैव यत्नतस्त्याज्यं प्राशकं शौकरं तथा" ॥
 किञ्च ।
 "परान्नं परश्याञ्च परवादं पराङ्गनाम् ।
 सर्वदा वर्जयेत् प्राज्ञो विशेषेण तु कार्तिके ॥
 तैलाभ्यङ्गं तथा शय्यां परान्नं कांस्यभोजनम् ।
 कार्तिके वर्जयेद्यस्तु परिपूर्णव्रती भवेत् ॥
 संप्राप्तं कार्तिकं दृष्ट्वा परान्नं यस्तु वर्जयेत् ।

कार्तिकः

दिने दिने तु कृच्छस्य फलं प्राप्नोति मानवः" ॥
 तत्रैव श्रीरक्ताङ्गदमोहिनीसंवादे ।
 "कार्तिके वर्जयेत्तैलं कार्तिके वर्जयेन्मधु ।
 कार्तिके वर्जयेत् कांस्यं कार्तिके शुक्लसन्धितम् ॥
 न मात्स्यं भक्षयेन्नांसं स कौर्म्यं नान्यदेव हि ।
 चाण्डालः स भवेत् सुभ्रु ! कार्तिके मांसभक्षणात्" ॥
 अथ श्रीराधादामोदरपूजाविधिः । पादो तत्रैव ।
 "ततः प्रियतमा विष्णो राधिका गोपिकासु च ।
 कार्तिके पूजनीया च श्रीदामोदरसन्निधौ ॥
 द्विजं दामोदरं कृत्वा तत्पत्नीं राधिकां तथा ।
 कार्तिके पूजनीयौ तौ वासोऽनङ्गारभोजनैः ॥
 राधिकाप्रतिमां विप्राः पूजयेत् कार्तिके तु यः ।
 तस्य तुष्यति तत्प्रीत्यै श्रीमान् दामोदरो हरिः" ॥
 "दामोदरायुक्तं नाम स्तोत्रं दामोदरार्चने ।
 नित्यं दामोदराकर्षि पठेत् सत्यव्रतोदितम्" * ॥
 अथ श्रीदामोदरायुक्तम् । तत्रैव ।
 "नमामोश्चरं सच्चिदानन्दं
 लसत्कुण्डलं गोकुले आजमानम् ।
 यशोदाभियो लूखलाद्भावमानं
 परामृष्टमत्यन्ततो द्रुत्य गोप्या ॥
 रुदन्तं मूढम्रेत्रयुग्मं मृजन्तं
 कराम्भोजयुग्मेन सातङ्गनेत्रम् ।
 मुञ्जः श्वासकम्पचिरेखाङ्गकण्ठ-
 स्थितग्रेवदामोदरं भक्तिबन्धम् ॥
 इतीदृक् स्खलीलाभिरानन्दकुण्डे
 स्वधोषं निमज्जन्तमाख्यापयन्तम् ।
 तदीये श्रितक्षेत्रे भक्तिर्जितत्वं
 पुनः प्रेमतत्त्वां श्रुतावृत्ति-वन्दे ॥
 वरं देव मोक्षं न मोक्षावधिं वा
 न चान्यं दृष्टोऽहं वरेशादपीह ।
 इदन्ते वपुर्नाथ गोपालबालं
 सदा मे मनस्याविरास्तां किमन्यैः ॥
 इदन्ते सुखाम्भोजमत्यन्तनीलै-
 र्वृतं कुन्तलैः खिग्धरक्तैश्च गोप्या ।
 मुञ्जशुम्भितं विम्बरक्ताधरं मे
 मनस्याविरास्तामनं लज्जलाभैः ॥
 नमो देव ! दामोदरानन्त ! विष्णो !
 प्रसीद प्रभो ! दुःखजालात्त्रिममम् ।
 कृपादृष्टिदृष्ट्यातिदीनं वतानु-
 गृह्णाणेश मामङ्ग मेऽध्यक्षिदृश्यः ॥
 कुवेरात्मजौ बद्धमूर्त्यैव यद्-
 च्चया मोचितौ भक्तिभाजौ कृतौ च ।
 तथा प्रेमभक्तिं स्वकां मे प्रयच्छ
 न मोक्षे ग्रहो मेऽस्ति दामोदरेह ॥
 नमस्तेऽस्तु दास्ये स्फुरद्दीप्तिधाम्ने
 त्वदीयोदरायाथ विश्वस्य धाम्ने ।
 मनो राधिकायै त्वदीयप्रियायै-
 नमोऽनन्तलीलाय देवाय तुभ्यम्" * ॥
 अथ तत्र श्रीकृष्णायमीकृतम् ।
 पादो तत्रैव ।
 "गोवर्द्धने गिरौ रम्ये राधाकुण्डं प्रियं हरेः ।
 कार्तिके बज्रलाशय्यां तत्र स्नात्वा हरेः प्रियः ॥

कार्तिकः

नरो भक्तो भवेद्विप्रास्तद्धि तस्य प्रतोषणम् ॥
 यथा राधा प्रिया विष्णोस्तस्याः कुण्डं प्रियं तथा ।
 सर्वगोपीषु सैवैका विष्णोरत्यन्तवल्लभा" ॥
 किञ्च । तत्रैव श्रीराधिकोपाख्यानान्ते ।
 "रुन्दावनाधिपत्यञ्च दत्तं तस्याः प्रतुष्यता ।
 कृष्णोऽनन्यत्र देवी तु राधा रुन्दावने वने ॥
 तत्कुण्डे कार्त्तिके काश्यां स्नात्वा पूज्यो जनार्दनः ।
 सुबोधन्यां यथा प्रीतस्तथा प्रीतस्ततो भवेत्" * ॥
 अथ तत्र कृष्णचयोदशीकृतम् ।
 पादो च तत्रैव ।
 कार्तिके कृष्णपक्षे तु चयोदश्यां निशामुखे ।
 यमदीपं वह्निर्द्वादपमृत्युर्विनश्यति" ॥
 तत्र मन्तः ।
 "मृत्युना पाशदण्डाभ्यां कालः श्यामलया सह ।
 चयोदश्यां दीपदानात् सूर्यजनः प्रीयतामिति" * ॥
 अथ कृष्णचतुर्दशीकृतम् । तत्रैव ।
 "चतुर्दश्यां धर्मराजपूजा कार्या प्रयत्नतः ।
 स्नानमावश्यकं कार्यं नरैर्नरकभीरुभिः ॥
 अरुणोदयतोऽन्यत्र रिक्तायां स्नाति यो नरः ।
 तस्याब्दिकभवो धर्मो नश्यत्येव न संशयः" ॥
 स्कान्दे च तत्रैव ।
 "कार्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्दश्यां विधूदये ।
 अवश्यमेव कर्त्तव्यं स्नानं नरकभीरुभिः" ॥
 किञ्च । पादो तत्रैव ।
 "ततश्च तर्पणं कार्यं धर्मराजस्य नामभिः ।
 जीवत्पिता न कुर्वीत तर्पणं यमभीक्ष्णयोः ॥
 यज्ञोपवीतिना कार्यं प्राचीनावीतिना तथा ।
 देवत्वञ्च पित्रत्वञ्च यमस्यास्ते द्विरूपता ॥
 नक्तं यमचतुर्दश्यां यः कुर्याच्छिवसन्निधौ ।
 न तत् क्रतुशतेनापि प्राप्यते पुण्यमीदृशम् ॥
 कुमारीवटुकान् पूज्य तथा शैवतपोधनान् ।
 राजसूयफलं तेन प्राप्यते नात्र संशयः ॥
 कार्तिके भौमवारेण चित्रा कृष्णा चतुर्दशी ।
 तस्यां भूतेशमभ्यर्च्य गच्छेच्छिवपुरं नरः" ॥
 किञ्च ।
 "अमावस्याचतुर्दश्योः प्रदोषे दीपदानतः ।
 यममार्गान्धकारेभ्यो मुच्यते कार्तिके नरः" * ॥
 अथामावास्याकृतम् । पादो तत्रैव ।
 "दिवा तत्र न भोक्तव्यं विना बालातुरान् जनान् ।
 प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयेच्च यथाक्रमम्" ॥
 किञ्च ।
 "प्रदोषसमये विप्राः कर्त्तव्या दीपमांजिका ।
 दीपदानात् ततः पञ्चाक्षर्यां सप्तां प्रबोधयेत् ॥
 त्वं ज्योतिः श्रीरविश्चन्द्रो विद्युत् सौवर्णतारकाः ।
 सर्वेषां ज्योतिषां ज्योतिर्दीपज्योतिःस्थिते नमः ॥
 मन्त्रेणानेन कमला दीपहस्ताः श्रियो द्विजाः ।
 देवीं प्रबोधयेयुश्च ततः कुर्युश्च भोजनम् ॥
 प्रदोषसमये लक्ष्मीं भोजयित्वा शुनक्ति यः ।
 पुमान् संवत्सरं यावत् लक्ष्मीस्तं नैव मुञ्चति" * ॥
 अथामावास्यानिर्णयः । यथा निर्णयाम्बते ।
 उपवासादिष्वमावास्या प्रतिपद्युतेव यास्या
 तदुक्तम् ।

कार्तिकः

“अमावास्या तृतीया च सा उपोष्या परान्विता” ॥
इति । चतुर्दशीविद्वानिषेधश्च निगमे ।
“भूतविद्धा त्वमावास्या निष्कलं स्यात्तयं त्वदम्” ॥
स्नानेऽपि ।
“भूतविद्धा त्वमावास्या न ग्राह्या मुनिपुङ्गवैः” ॥
अथ शुक्लप्रतिपत्कृत्यम् । स्नाने ।
“प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य द्यूतञ्चैव समाचरेत् ।
भूषणीयास्तथा गावः पूज्याश्च दोहवाहनाः ॥
श्रीकृष्णदासवर्धोऽयं श्रीगोवर्द्धनभूधरः ।
शुक्लप्रतिपदि प्रातः कार्तिकेऽर्च्योऽत्र वैष्णवैः” ॥
“प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य रात्रौ जागरणं चरेत्” इति
क्वचित् पाठः । तस्मात्तदिदं कर्म गोवर्द्धनप्राधा-
न्येन गोप्राधान्येन च ख्यातमप्येकमेव ज्ञेयम् ।
अत्र दिननिर्णयः । यदाह देवलः ।
“प्रतिपददर्शनयोगे क्रीडन्तु गवां मतम् ।
परविद्वान्तु यः कुर्यात् पुन्रदारधनक्षयः” ॥
निर्णयामृततृप्तपुराणान्तरवचनम् ।
“या कुहः प्रतिपन्मिआ तत्र गाः पूजयेन्मृप !
पूजामात्रेण वर्द्धन्ते प्रजा गावो महीपतेः” ॥
ततः प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्येति पूर्वाह्णतात्पर्यकम् ।
द्वितीयासमये तु सर्वथा निषिद्धम् ।
तत्रैव । तद्यथा ।
“नन्दायां दर्शने रक्षाबलिदानदशासु च ।
भद्रायां गोकुलक्रीडा देशनाशाय जायते” ॥
पुराणसमुच्चये तु सम्भावितचन्द्रोदयद्वितीयासं-
योग एव निषिध्यते ।
“गवां क्रीडादिने यत्र रात्रौ दृश्येत चन्द्रमाः ।
सोमो राजा पश्यन् हन्ति सुरभीपूजकांस्तथा” ॥
तदुदयसम्भावनश्च निर्णयामृते निर्णयितम् ।
प्रतिपद्यापराह्णिकविमुहूर्तव्यापिन्यां द्वितीयायां
चन्द्रदर्शनं सम्भाव्यते । तदुक्तमग्राधानविषये
वृद्धशतावतपेन ।
“द्वितीया त्रिमुहूर्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्णिकी ।
अग्राधानश्चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनात्” ॥ इति
अपराह्णश्च पञ्चधाविभक्तस्याह्णश्चतुर्थो भागः ।
ततश्च यत्र प्रतिपदि षण्मुहूर्तव्यापिनी द्वितीया
तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति । अन्यदा तूत्तरैव
प्रतिपत्तत्र गृहीता । तथैव पुराणसमुच्चये ।
“वर्द्धमानतिथौ नन्दा यदा सार्द्धत्रियामिका ।
द्वितीयावृद्धिगामित्वादुत्तरा तत्र चोच्यते” ॥
किञ्च । यदा पूर्णप्रतिपत् परत्र च निष्कामति
तदाप्युत्तरैव कार्यम् । यथोक्तं भविष्योत्तरे ।
“यथा द्वादशभिर्मासैर्मासो वृद्धो मलिन्नुचः ।
तथैवाहोरात्रिवृद्धा तिथिः प्रोक्तौ मलिन्नुचः ॥
यथा मलिन्नुचः पूर्वा मासो दैवस्तथापरः ।
त्याज्या तिथिस्तथा पूर्वा ग्राह्या चैव तथोत्तरा” ॥
इति निर्णयामृतमतम् । किन्तु बज्रुलीन्यायेन
पूर्वैव मन्तुं शक्यते । तद्वदत्रापि देवलादि वचन-
प्रामाण्यमस्तीति ॥ * ॥
अथ गोवर्द्धनपूजाविधिः । पादो तत्रैव ।
“मधुरायां तथान्यत्र कृत्वा गोवर्द्धनं गिरिम् ।
गोमयेन मद्वास्तूजं तत्र पूज्यो गिरिर्यथा ॥

१०६

कार्तिकः

मधुरायां तथा साक्षात् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
वैष्णवं धाम संप्राप्य मोदते हरिसन्निधौ” ॥
पूजामन्तः ।
“गोवर्द्धनधराधार गोकुलत्राणकारक ! ।
विष्णुबाहुकृतोच्छाय गवां कोटिप्रदो भव” ॥ इति
गोपूजामन्तः । स्नाने तत्रैव ।
“लक्ष्मी र्या लोकपालानां धेनुरूपेण संस्थिता ।
छतं वहति यच्चार्थं यमपाशं व्यपोहतु ॥
अग्रतः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु पृष्ठतः ।
गावो मे पार्श्वतः सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम्” ॥
अथ गोक्रीडा तत्रैव ।
“क्रोधापयेद्धावयेच्च गोमहिष्यादिकं ततः ।
वृषान् कर्षापयेद्गोपैरुक्तिप्रत्युक्तिवादानात्” ॥
पादो च तत्रैव ।
“महिष्यादेस्तथा भूषा क्रीडनं वारणान्तथा” ।
तन्माहात्म्यश्च तत्रैव ।
“एवं गोवर्द्धनं गाश्च पूजनीया विधानतः ।
गोवर्द्धनमखो रम्यः कृष्णसन्तोषकारकः” ॥ * ॥
अथ श्रीबलिदैत्यराजपूजा ।
“लिखित्वा श्रीबलिं पट्टे विन्यावल्यान्वितं मुदा ।
प्रदोषे तत्रतिपदो भगवद्भक्तमर्चयेत्” ॥
तथा च स्नाने ।
“बलिमालिख्य दैत्येन्द्रं वर्णकैः पञ्चरङ्गकैः ।
सर्वाभरणसम्पूर्णं विन्यावल्या सहस्रितम् ॥
कुम्भाग्रमयजन्मभोरु मुरदानवसंस्तुतम् ।
सम्पूर्णहृदवदनं किरीटोत्कटकुण्डलम् ॥
द्विभुजं दैत्यराजानं कारयित्वा चैवेन्नृप !” ।
तत्पूजाकारणम् । पादो तत्रैव ।
“यथार्पितं देहमनेन विष्णवे
भीतेन मिथ्यावचसो महात्मना ।
दैत्येन तेनाथ कठोरचेष्टया
बद्धो बलिर्वीरमनमूर्त्तिना वत ॥
बद्धानीतोऽथ पातालं विमनाः खिन्नमानसः ।
नाभ्यसूयद्वरि दैत्यस्त्यक्ताहममतः सुधीः ॥
तदोवाच हरिः प्रीतस्त्वस्मै दैत्याय भागवत् ॥
अश्रोत्रिये दत्तममन्त्रकं ऊतं
जप्तं तथा व्यग्रधिया जनेन यत् ।
तथोर्ज्यशुक्लप्रतिपदिनेन तु
त्वामर्चयेत्तत्सुकृतं तवास्तु ॥
इति तस्मै वरो दत्तो हरिणा दितिजाय च ।
ततोऽवश्यं प्रपूज्योऽसौ बलिराजदिने मुदा ॥
कृष्णसान्निध्यतश्चापि पूजनीयः प्रथमतः” ॥ * ॥
अथ बलिपूजाविधिः । स्नाने तत्रैव ।
“गृहस्य मध्ये शालायां विशालायां ततोऽर्चयेत् ।
आढमाढजनैः सार्द्धं सन्तुष्टो बन्धुभिस्तथा ॥
कमलः कुसुदैः पुष्पैः कङ्कारै रक्तकोत्पलैः ।
गन्धपुष्पादिनैवेद्यैरुत्तैर्गुण्डपूषकैः” ॥
तत्र पूजामन्तः ।
“बलिराज ! नमस्तुभ्यं विरोचनसुतप्रभो ! ।
भविष्यन्सुराराते ! पूज्यं प्रतिगृह्यताम् ॥
दीपोत्सवैर्जनितसर्वजनप्रमोदैः
कुर्वन्ति ये सुमतयो बलिराजपूजाम् ।

कार्तिके

दानोपभोगसुखवृद्धिशतकुलानां
नूनं प्रयाति सकलं प्रसुदैव वर्षम्” ॥
अथ यमद्वितीयाकृत्यम् । स्नाने पादो च ।
“ऊर्जं शुक्लद्वितीयायां मध्याह्ने यममर्चयेत् ।
स्नानं कृत्वा भानुजायां यमलोकं न पश्यति” ॥
किञ्च ।
“तस्यां निजगृहे विप्र ! न भोक्तव्यं ततो बुधैः ।
स्नेहेन भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम् ॥
दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विधानतः ।
सर्वा भगिन्यः संपूज्या अभावे प्रतिपत्तजाः” ॥
किञ्च ।
“यस्यां तिथौ यमुनया यमराजदेवः
संभोजितस्त्वतिशयसखसौ हृदेन ।
तस्यां सखः करतलादिह यो मुनक्ति
प्राप्नोति वित्तसुभगं धनसुत्तमं सः” ॥ * ॥
अथ शुक्लाष्टमीकृत्यम् ।
पादो तत्रैव कूर्मपुराणे च ।
“कार्तिके शुक्लपक्षे तु स्मृता गोपाष्टमी बुधैः
तद्दिने वासुदेवोऽभूद्भूषः पूर्वंन्तु वत्सपः ।
तत्र कुर्याद्गवां पूजां गोप्रासं गोप्रदक्षिणम् ।
गवानुगमनं कार्यं सर्वान् कामानभीषतम् ॥”
प्रबोधनीकृत्यं तत्प्रशब्दे द्रष्टव्यम् । इति श्री
पालभट्टविलिखिते लिखिते भगवद्भक्तितिल-
श्रीदामोदरप्रियो नाम १६ षोडशविंश-
तत्र जातस्य पलम् ।
“दक्षः क्रये विक्रययो धनायः
स्यादावदूकोऽखिलकौशलज्ञः ।
यः कार्तिके कार्तिकरूपधारी
जातो भवेद्युद्धविशारदश्च” ॥
इति कोलीप्रदोषः ॥ * ॥ वर्षविशेषः । स च हारि-
कारोहिण्योरेकतरस्मिन् वृहस्पतेरस्तोदयैकता
सम्बन्धे भवति । इति मलमासतत्त्वम् । कार्तिके
यथा,—ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डम् ॥
“दृष्ट्वा तान् कृत्तिकाः सर्वा भयविकलमानसा
कार्तिकं कथयामासुर्जलन्तं ब्रह्मतेजसा” ॥
कार्तिकिकः, पुं, (कार्तिकी पौर्णमासी अस्मि-
मासे इति । “विभाषा पाणिगुनीश्वरणाकार्तिके
चैत्रीभ्यः” । ४ । २ । २३ । इति ठक् ।) कार्तिक-
मासः । इत्यमरः । १ । ४ । १८ ॥
कार्तिकेयः, पुं, (कृत्तिकानामपत्यम् । “स्त्रीभ्यो ङ्क्”
४ । १ । १२० । इति ङ्क् ।) शिवपुत्रः । यथा,—
“या बभूव रङ्गक्रीडा पार्वतीशिवयोः पुरा ।
दृष्टस्य च सुरैः शम्भोर्वीर्यं भूमौ पपात ह ॥
भूमिस्तदक्षिपत् वज्रौ वक्रिश्च शरकानने ।
तत्त्वं जल्यः कृत्तिकाभिरधुना गच्छ साम्प्रतम् ॥
तवाभिषेकं विष्णुश्च करिष्यति सुरैः सह ।
हनिष्यसि तारकाख्यं सर्वशस्त्रं नमिष्यसि ॥
पुनश्च विन्धसं हतुं स्वां गोमुमक्षमा इमाः ।
नाभिं गोमुं यथाशक्तः शुक्लवृत्तः खकोटरे” ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डम् ॥ * ॥
स एव कल्पभेदे अग्निपुत्रः । यथा,—
“कुमारश्चाभवत् तत्र तद्वर्णकसमद्युतिः ।

कार्पटः

वक्रितेजोभवः श्रीमान् गङ्गाकुक्षिपरिच्युतः ॥
तं कुमारं ततो जातं दृष्ट्वा सेन्द्रा मरुद्गणाः ।
तदा क्षीरप्रदानार्थं क्षत्तिकाः संन्ययोजयन् ॥
ताः क्षीरं तस्य देवस्य समयेन ददुस्तदा ।
स्यादस्माकमयं पुत्रः ख्यातो नाम्नेति राघव ! ॥
अन्योन्यं पिबतस्तासां तनयस्य मुखानि षट् ।
समभूवन् महाबाहो ! यगन्मुखस्तेन विश्रुतः ॥
ततस्ता देवता ऊचुः कार्तिकेय इति प्रभुः ।
पुत्रोऽयं जगति ख्यातो भविष्यति न संशयः ॥
इति वाल्मीकीयरामायणम् ॥*॥ तत्पर्यायः महा-
सेनः २ शरजन्मा ३ षडाननः ४ पार्वतीनन्दनः
५ खन्दः ६ सेनानीः ७ अग्निभूः ८ गुहः ९ बाहु
लेयः १० तारकजित् ११ विशाखः १२ शिखिवा-
हनः १३ धारणातुरः १४ शक्तिधरः १५ कुमारः १६
क्रौञ्चदारणः १७ । इत्यमरः १११।४१-४३॥ आग्नेयः
१८ दीप्तकीर्तिः १९ अनमेयः २० मयूरकेतुः २१
धर्मात्मा २२ भूतेशः २३ महिषार्दनः २४
कामजित् २५ कामदः २६ कान्तः २७ सत्यवाक्
२८ भुवनेश्वरः २९ शिशुः ३० श्रीधरः ३१ युधिः
३२ चण्डः ३३ दीप्तवर्णः ३४ शुभाननः ३५ अमोघः
३६ अग्नयः ३७ रौद्रः ३८ प्रियः ३९ चन्द्राननः ४०
दीप्तशक्तिः ४१ प्रशान्तात्मा ४२ भद्रकृत् ४३
कूटमोहनः ४४ षष्ठीप्रियः ४५ पवित्रः ४६ मातृ
वत्सलः ४७ कन्याहर्ता ४८ विभक्तः ४९ स्वाहेयः
५० रेवतीसुतः ५१ प्रभुः ५२ नेता ५३ नैगमेयः
५४ सुदुस्वरः ५५ सुव्रतः ५६ ललितः ५७ बाल-
क्रीडनप्रियः ५८ खचारी ५९ ब्रह्मचारी ६० शूरः
६१ शरवणोद्भवः ६२ विश्वामित्रप्रियः ६३ देव-
सेनाप्रियः ६४ वासुदेवप्रियः ६५ प्रियकः । ६६
इति वनपर्व ॥ गाङ्गः ६७ स्वामी ६८ द्वादशलो-
चनः ६९ । इति जटाधरः ॥ सिद्धसेनः ७० शम्भु-
तनयः ७१ देवसेनापतिः ७२ बालचर्यः ७३ कृक-
वाकुध्वजः ७४ महाबाहुः ७५ युद्धरङ्गः ७६
शिखिध्वजः ७७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (पाव-
कात्मजः ७८ । रुद्रसूनुः ७९ । षट्शिराः ८० ।
दितिजान्तकः ८१ । इति महाभारतम् ॥ * ॥)

अस्य ध्यानम् । यथा ।

“कार्तिकेयं महाभागं मयूरोपरिसंस्थितम् ।
तप्तकाञ्चनवर्णं शक्तिहस्तं वरप्रदम् ॥
द्विभुजं शत्रुहन्तारं नानालङ्कारभूषितम् ।
प्रसन्नवदनं देवं सर्वसेनासमावृतम्” ॥
इति कार्तिकेयपूजापद्धतिः ॥

कार्तिकेयप्रसूः, स्त्री, (कार्तिकेयं प्रसूते या । प्र +
सू + क्तिप् । कार्तिकेयस्य प्रसूता ।) दुर्गा । इति
शब्दरत्नावली ॥

कार्तिकोत्सवः, पुं, (कार्तिक्यां कार्तिकीपौर्णमास्यां
भव उत्सवः । तत्सम्बन्धी तत्कर्तव्यः उत्सवो वा ।)
कौमुदी । कार्तिकी पूर्णिमा । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

कार्पटः, पुं, (कार्पट इव आकारोऽस्यस्य । कार्पाट
+ अच् ।) जतु । जो इति भाषा । कार्यी । इति
हेमचन्द्रः । दरवारी उमेदोयार इत्यादि पारस्य-

कार्पास

भाषा ॥ (कर्पट एव ! स्वार्थे अण् । जीर्णवस्त्र-
खण्डम् ॥)

कार्पाटिकः, पुं, (कार्पाटं अन्तस्तत्त्वं वेत्ति इति कर्पटेन
चरति इति वा । ठक् । कार्पाटोऽस्यस्य वा ठन् ।)
मर्मवेत्ता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तीर्थसेवी ।
इति काशीखण्डम् ॥
“सायं च तत्रैव वह्निः सकुटुम्बस्तरोस्तले ।
समावसत् कार्पाटिकैः सोऽन्यदेशागतैः सह” ॥
इति कथासरित्सागरे ॥

कार्पास्यं, स्त्री, (कृपणस्य भावः । कृपण + अच् ।)
कृपणता । तत्पर्यायः । दैन्यम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, भगवद्गीतायाम् २ । ७ ।

“कार्पास्यदोषोपहतस्वभावः

पृच्छामि त्वां धर्मेसंमूढचेताः” ॥)

कार्पासः, पुं, स्त्री, (कर्पास एव । स्वार्थे अण् ।) कर्पास-
वृक्षः । कापास इति भाषा ॥ (अस्य पत्रादिना
सर्पदंष्टः पुरुषो नीरोगो भवति । इदानीं पत्रा-
दीनां व्यवहारक्रम उच्यते ।

दंशनानन्तरमेव दंष्टं पुरुषं सार्द्धद्वितोलक-
परिमितः कार्पासपत्ररसः पाययितव्यः । अथ
क्षतप्रदेशं विधौतं परिष्कृतञ्च विधाय तत्र पत्र-
रसः प्रदेयः । क्षतस्थानोपरि च कार्पासपत्रैः
प्रलेपो दातव्यः । एवं कृतेऽपि यदि शरीरस्य
कश्चिदंशः स्फीतो भवेत् तदा तत्रैव एतत्पत्र-
रसेन पेषयितव्यम् । आसुस्यात् प्रतिस्पदाददण्ड-
मेवं कृते सर्पदंष्टः पुरुषः सुस्थो भविष्यतीति
निश्चयः ॥)

कार्पासं, त्रि, (कर्पास्याः विकारे अवयवे वा अण्
विष्वाद्यण् वा ।) कार्पासजातवस्त्रादि । तत्पर्यायः ।
फालम् २ वादरम् ३ । इत्यमरः २ । ६ । १११ ॥
(यथा, महाभारते २ । ५० । २४ ।

“स्रज्जं वस्त्रमकार्पासमाविकं स्रज्जं चाजिनम्” ॥)

कार्पासधेनुः, स्त्री, (दानार्थं कल्पिता कार्पासवस्त्र-
निर्मिता धेनुः ।) दानार्थकार्पासादिनिर्मित-
धेनुः । यथा ।

होतोवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि धेनुं कार्पासिकीं नृप ! ।

यत्प्रदानाद्वरा यान्ति ऐन्द्रलोकमनुत्तमम् ॥

विधुवे त्वयने पुण्ये युगादिग्रहणे तथा ।

ग्रहपीडासु चोग्रास दुःखप्रारिहदर्शने ॥

पुण्ये ह्यायतने राजन् शुचिदेशे गवां गणे ।

गोमयेनोपलिप्तायां दर्भानास्तीर्थं वै तिलान् ॥

तन्मध्ये स्थापयेत् धेनुं वस्त्रमाल्यानुलेपनैः ।

नैवेद्यधूपदीपाद्यैः पूजयेच्च विमत्सरः ॥

उत्तमां चतुर्भिर्भारैस्तद्वेगं तु मध्यमा ।

भारेण चाधमा प्रोक्ता वित्तशायं विवर्जयेत् ॥

चतुर्थीशेन कृत्वा वै वत्सन्तु परिकल्पयेत् ।

कर्त्तव्या रक्ताश्रुजैस्तु रजतक्षुरसंयुता ॥

नानाफलमया दन्ता रत्नगर्भसमन्विता ।

इत्येवं सर्वसंपूर्णं कृत्वा श्रद्धासमन्वितः ॥

आवाहयेत्तां कार्पासधेनुं मनैर्द्विजातये ।

दद्यादथ दर्भपाणिः प्रयतः श्रद्धयान्वितः ॥

कार्मुकं

पूर्वोक्तस्तु विधिः कार्यो दानमन्त्रपुरःसरः” ॥

पूर्वोक्तविधिः लवणधेनुक्तविधिः ।

“यथा देवगणाः सर्वस्वया ह्रीनो न वर्त्तते ।

तथा मामुद्धरेर्देवि ! पाहि संसारसागरात्” ॥

इत्यादिवराहपुराणे श्वेतोपाख्याने कार्पासधेनु-
माहात्म्यम् ॥

कार्पासनासिका, स्त्री, (कार्पासस्य नासिका इव ।)

तर्कुः । इति शब्दरत्नावली । टेको इति भाषा ॥

कार्पासिका, स्त्री, (कार्पासी + कन् । ततष्ठाप् ।)

कार्पासी । इति शब्दरत्नावली ॥ (त्रि, कार्पा-

साज्जातः । कार्पासनिर्मितम् । यथा गोः रामा-

यणो । ५ । ४९ । ५ ।

“अवेष्टयन्त काङ्गुलं जीर्णैः कार्पासिकैः पटैः” ॥)

कार्पासी, स्त्री, (कार्पास + जातित्वात् डीष् । यद्वा

कर्पासोऽस्यस्याः प्रज्ञाद्यण् ततो डीप् ।) का-

र्पासवृक्षः । कापास इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।

बदरा २ तुण्डिकेरी ३ समुद्रान्ता ४ । इत्यमरः ।

२ । ४ । ११६ ॥ पटदः ५ । इति रत्नमाणा ॥

सारिणी ६ चय्या ७ तूला ८ गुडः ९ तुण्डिके-

रिका १० मरुद्भवा ११ पिचुः १२ बादरः

१३ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । स्तन-

दुग्धकारित्वम् । पित्तकफघ्नादाहश्रमभ्रान्ति-

मूर्च्छाणाशित्वम् । बलकारित्वम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥ तत्पत्रगुणाः । वायुनाशित्वम् । रक्त-

कारित्वम् । मूत्रवर्द्धकत्वम् । कर्णपिण्डिकानाद-

पूयास्त्रावनाशित्वम् । तद्बीजगुणाः । स्तन्यदत्वम् ।

वृध्यत्वम् । स्निग्धत्वम् । कफकरत्वम् । गुरुत्वम् ।

इति भावप्रकाशः ॥

कार्मुकं, त्रि, (कर्म्म शीलं अस्य । कृत्वादित्वात् यः ।

“कार्मुकस्तच्छीले” । ६ । ४ । १९२ । इति

सूत्रानुसारेण निपातनात् टिणोपः । फल मन-

पेक्ष्य कर्म्मसु प्रवृत्तः ।) कर्म्मशीलः । इत्यमरः ।

३ । १ । १८ ॥

कार्मुकं, स्त्री, (कर्म्मैव इति । कर्म्मन् + “तदयुक्तत्वात्

कर्म्मणोऽण्” । ५ । ४ । २६ । इति अण् । कर्म्मणे

हितमिति अण् वा ।) मूलकर्म्म । इत्यमरः । ३ ।

२ । ४ ॥ ओषध्यादिमूलेन यत् त्रासनोच्चाटन-

स्तम्भनवशीकरणादिकर्म्म तत् । इति भरतः ॥

(यथा माघे । १० । ३७ ।

“चाटु चाकृतकसम्भममासां

कार्मुकत्वमगमन् रमणेषु” ॥

तथा च, काशीखण्डे ४५ । ९ ।

“काचित्कार्मुकतत्त्वज्ञा काचित्मौक्तिकगुम्फिका” ॥)

मन्त्रतन्त्रादियोजनम् । (कर्म्म साध्यत्वेन अस्यस्य

इति अण् ।) कर्म्मठे त्रि । इति मेदिनी ॥

कार्मुकः, त्रि, (कर्म्मणा चित्रकर्म्मणा निर्वृत्तः ।

इति ठक् ।) विचित्रवस्त्रादि । (“कार्मुकं कर्म्मणा

चित्रेण निर्मितं यत्र निष्पन्ने पटे चक्रस्त्विका-

दिकं चित्रसूत्रैः क्रियते तत्कार्मुकमित्युच्यते” ॥)

इति मिताक्षरा । (तथा च याज्ञवल्क्यः । २।१८३ ।

“कार्मुके रोमवद्धे च त्रिशङ्कागच्छयो मतः” ॥)

कार्मुकं, स्त्री, (कर्म्मणे प्रभवतीति । “कर्म्मण्य

काश्मरी

उकञ् । ५ । १ । १०३ । इति उकञ् । धनुः ।
इत्यमरः । २ । ८ । ८२ । धनुक् इति भाषा ॥
(यथा, माघे । २ । ६७ ।

“काम्मकेखेव गुणिना वायः सन्धानमेव्यति” ॥)

काम्मकः, पुं, (काम्मकं धनुः साधनेनास्यस्य इति
अच्) वंशः । वांश् इति भाषा । (काम्मके कार्याय
प्रभवतीति । काम्मन् + उकञ् ।) काम्मदमे चि ।
इति मेदिनी ॥ श्वेतखदिरः । हिज्जलः । महा-
निम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कार्यं, स्त्री, (क्रियते यत् तत् । कृ + “विभाषा कृ
लघोः” । ३ । १ । १२० । इति क्यवभावे “ऋहलो-
र्णत्” । ३ । १ । १२५ । इति ण्यत् । ततो ण्विद्धिः ।)
क्रियते यत् । इति व्याकरणम् । काज इति भाषा ।
(“कार्यन्तु तद्यस्याभिनिर्वृत्तिरभिसन्धाय प्रवर्तते
कर्त्ता” । इति चरके विमानस्याने । ८ अध्यायः ॥
तथा मनुः । ६ । २६६ ।

“आरभेत ततः कार्यं सञ्चिन्त्य गुरुणाधवम्” ॥

कर्त्तव्यम् । यथा तत्रैव । ३ । ८० ।

“आश्रासते कुटुम्बिभ्यस्तेभ्यः कार्यं विज्ञानता” ॥)

तत्प्रति कारणम् त्रिविधम् । समवायिकारणम् १
यथा घटकार्यं प्रति कपालम् । असमवायिकार-
णम् २ यथा घटकार्यं प्रति कपालसंयोगादि ।
निमित्तकारणम् ३ यथा घटं प्रति दण्डचक्रादि ।
इति तर्कशास्त्रम् ॥ हेतुः । प्रयोजनम् । इति
मेदिनी ॥ ऋणादिविवादः यथा,—

“यस्मात् कार्यसमारम्भश्चिरात्तेन विनिश्चितः ।
तस्मान्न लभते कालमभियुक्तञ्च कालभाक्” ॥

इति व्यवहारतत्त्वे कात्यायनः ॥

(तथा च मनुः । ८ । ४३ ।

“नोत्पादयेत् स्वयं कार्यं राजा नाप्यस्य पूरुषः” ॥)

अपूर्वम् । यथा,—

“विधिप्रत्ययस्य कार्यं शक्तिरिति मीमांसकाः” ॥

व्याकरणमते आदेशप्रत्ययागमाः । इति दुर्गा-
दासः ॥ (चि, करणीयम् । कर्त्तव्यम् । यथा मनुः ।
२ । २४८ ।

“सहपिण्डक्रियायान्तु कृतायामस्य धर्मतः ।

अन्यैवावृता कार्यं पिण्डनिर्व्वपनं सुतैः” ॥)

कार्यकुशलः, चि, (कार्यं कर्मणि कुशलः निपुणः ।)
कर्मठः । इति भूरिप्रयोगः ॥

कार्यपुटः, पुं, (कार्यां क्रियायां न पुटति । कारि +
पुट् संक्षेपणे + कः ।) क्षपणः । उन्मत्तः । अनर्थ-
करः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

कार्यप्रदेयः, पुं, (कार्यं प्रदेष्टुं अनेन । प्र + दिष् +
करणे घञ् ।) बालस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कार्या, स्त्री, (कृ + ण्यत् । टाप् ।) कारीरुद्धः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

कार्यो, [न] पुं, (कार्यं अस्यस्य इति इनिः ।) यस्य
निर्दिश्यते कार्यं सः । इति दुर्गादासः ॥ क-
र्म्मार्थी । इति कार्पटशब्दार्थे हेमचन्द्रः । (यथा
मनुः । ८ । २ ।

“विनीतवेधाभरणः यश्चेत्कार्यार्थि कार्यिणाम्” ॥)

काश्मरी, स्त्री, (कृष् + स्वार्थे णिच् भावे मनिन्

काल

काश्म तत् राति । ग + कः गौरादित्वात् ङीप् ।)
काश्मरी । गम्भारीरुद्धः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

काश्मः, पुं, (कृष् + स्वार्थे ण्यञ् ।) काश्मः । सालरुद्धः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ कलूरः । लकूचः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (कृष्णस्य भावः । “वर्णदृष्टादिभ्यः
व्यञ्च्” । ५ । १ । २२३ । इति व्यञ् ।) कृष्णतायां स्त्री ॥
(यथा, मेघदूते ३१ ।

“सौभाग्यन्ते सुभग ! विरहावस्थया व्यञ्जयन्ती
काश्मं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्यः” ।)

कार्धकः, पुं, (कर्धति इति । कृष् + “कृधेर्द्विचो-
दीची” । उणां । २ । ३८ । इति कृन् । यदा कृधिः
श्रीलमस्य कृत्वादित्वात् णः स्वार्थे कन् ।) कर्धकः ।
इत्यमरटीकायां राघमुकुटः ॥

कार्धपणः, पुं स्त्री, (कर्धस्यायं “तस्येदम्” । १ । ३ । २२० ।

इत्यण् । नित्यं पणः परिमाणे इत्यण् गोचर-
सञ्चरेति धो वा कार्धस्य कार्धेण वा आपणः
व्यवहारो यच्च । यदा कर्धस्येदं स्वार्थे वा व्यण्
तेन आपण्यते । आ + पण कर्मणि यः ।) का-
र्धिकः । षोडशपणः । इति मेदिनी ॥ रूप्यकर्ध-
द्यतव्यवहारद्रव्यम् । लोके तु तन्मूले षोडश-
पणसमुदाये कार्धपणसोपचारेण प्रवृत्तिः । तथा
हि शास्त्रीयो रजतमाधो द्विद्वयणः । द्वे द्वयणौ
समष्टौ विज्ञेयो रूप्यमाधकः । इति मनुः ॥
आद्ये कृतयुगे रजतद्वयणलथोर्द्वयणस्य मूल्य-
मिति द्वाविंशता द्वयणलानी रजतकर्धस्य षो-
डशपणा एव मूल्यम् । पुराणशब्दश्चात्र कार्धिकं
पुराणञ्च कार्धपण इति बोधायितः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (यथा, मनुः । ८ । १३६ ।

“कार्धपणान्तु विज्ञेयन्ताम्बिकाः कार्धिकः पणः” ॥)

कार्धिकः, पुं, (कर्ध + स्वार्थे ठक् ।) कार्धपणः । इत्य-
मरः । २ । ६ । ८८ ॥ (यथा याज्ञवल्क्यः । १ । ३६५ ।

“निष्कः सुवर्णश्चत्वारः कार्धिकस्ताम्बिकाः पणः” ॥

कर्धः कर्धेण श्रीलमस्य । कर्ध + ठक् ।) कृधकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (कर्धस्यायम् । कर्ध + ठञ् । शा-
स्त्रीयपलचतुर्भागः । कर्धः परिमाणमस्य ठक् ।
कर्धपरिभितद्रव्यम् । कर्धेण क्रीतः । ठञ् । कर्ध-
क्रीतः ॥)

कार्धिः, पुं, (कृष्णस्यापत्यम् । अत इञ् ।) कामदेवः ।

इति विकारुद्देशः । (यथा हरिवंशे । १६३ । १६ ।

“तामापतन्तीं मायान्तु कार्धिः कमललोचनः” ॥

गन्धर्वविशेषः । यथा महाभारते । १ । १२३ । ५३ ।

“युगपत्पुण्यः कार्धिर्नन्दिस्त्रिचरयस्तथा” ॥)

कार्धी, स्त्री, (कार्ध + ङीप् ।) शतावरी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (शतावरीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञा-
तव्यम् ॥)

कार्धः, पुं, (कृष् + “इगुपधेति” ३ । १ । १४५ ।

कः । चतुर्वर्णादित्वात् स्वार्थे ण्यञ् ।) सालरुद्धः ॥

इत्यमरः । २ । ४ । ४४ ॥ (अस्य पर्यायो यथा ।

“शालस्तु सज्जकार्ध्याश्चकार्णिकाश्चसम्बरः” ।

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

काल त् क कालोपदेशे । इति करिकल्पद्रुमः ।

(अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) यथा अचकालत्

कालः

कालमियत्तया गणकः । एतावती वेलेति कथित-
वानित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कालं, स्त्री, (इष्टत् कृष्णत्वं वाति गृह्णाति । ला +
कः धातुश्च कृत्स्निरूपतया अलति वा । अण् +
अच् । कोः कादेशः ।) लौहम् । इति वाचस्पति-
शिवमरटीकायां भरतः ॥ कक्कोलकम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ कालीयकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कालः, पुं, (कलयति आयुः । कल् संख्याने पञ्च-
द्यत् ततः प्रचाद्यण् । यदा कालयति सर्वाणि
भूतानि । कल् घेरणे ण्यन्तात् पचाद्यच् ।) कल्-
दण्डमुल्लङ्घ्यप्रहरदिनरात्रिपञ्चमासायनवत्सरादिः ।

इति दुर्गादासः ॥ तत्पर्यायः । दिष्टः २ अनेन ।

समयः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १ ॥ “जन्यानां जनकः कालो
जगतामाश्रयो मतः । परापरत्वधीहेतुः क्षणादि-
स्यादुपाधितः” ॥ (यथा विष्णुपुराणे । १ । २ । ११ ॥

“परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषः प्रथमं द्विज ।
व्यक्तायते तथैवान्ये रूपे कालस्तथा परम्” ॥)

अस्य गुणाः । सङ्ख्या १ परिमितिः २ पृथक्त्वम्
३ संयोगः ४ विभागः ५ । इति भाषापरिचयः ।

“अनादिनिधनः कालो रुद्रः सङ्कर्षणः स्मृतः ।
कलनात् सर्वभूतानां स कालः परिकीर्तितः” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

(“कालस्तु त्रिविधो ज्ञेयोऽतीतोऽनागत एव
वर्त्तमानस्तृतीयस्तु वक्ष्यामि षष्ठ्यु लक्षणम् ॥

कालः कलयते लोकं कालः कलयते जगत् ।

कालः कलयते विश्वं तेन कालोऽभिधीयते ।

कालस्य वशगाः सर्वे देवर्षिसिद्धकिन्नराः ।

कालो हि भगवान्देवः स साक्षात्परमेश्वरः ।

सर्गपालनसंहर्ता स कालः सर्वतः समः ।

कालेन कल्प्यते विश्वं तेन कालोऽभिधीयते ।

येनोत्पत्तिश्च जायेत येन वै कल्प्यते कला ।

सोऽन्तवच्च भवेत्कालो जगदुत्पत्तिकारकः ॥

यः कर्मणि प्रपश्येत प्रकर्षं वर्त्तमानके ।

सोऽपि प्रवर्त्तको ज्ञेयः कालः स्यात् प्रतिपादकः ॥

येन मृत्युवृष्टं याति कृतं येन जयं व्रजेत् ।

संहर्ता सोऽपि विज्ञेयः कालः स्यात् कलनापः ॥

कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः ।

कालः स्वपिति जागर्त्ति कालो हि दुरतिक्रमः ॥

काले देवा विनश्यन्ति काले चासुरपुत्रगाः ।

नरेन्द्राः सर्वजीवाश्च काले सर्व विनश्यति ॥

त्रिकालात् परतो ज्ञेय आगन्तुर्गतचेष्टकः ।

तथा वर्षाहिमोष्णाख्या स्त्रयः काला इमे मताः ॥

तथा त्रयोऽन्येऽपि ज्ञेया उद्यन्मथास्तरूपिणः ॥

सृक्षोऽपि सर्वगः स वै व्यक्ताद्युक्ततरः शुभः” ॥

इति प्रथमस्थाने ४४ । हारीतेनोक्तम् ॥)

यमः । (यथा गोः रामायणे । ३ । ३५ । ४३ ।

“आपतन्तीश्च तां दृष्ट्वा कालदण्डोपमां गदाम्” ॥)

कृष्णवर्णः । कृष्णगुणवति चि । इत्यमरः । १ ।

५ । ४४ । १६ । (यथा गोः रामायणे । ६ । ६७ । २ ।

“उद्यतायुधनिस्त्रिंशे रथे च समलङ्किते ।

कालान्वयुक्ते महति स्थितः कालान्तकोपमः” ॥)

नृत्यः । (यथा भागवते । ६ । ६ । २ ।

कालकी

“दिलीपस्तुतस्तद्वदशक्तः कालमेयिवान् ।
भगीरथस्तस्य पुत्रस्तेपे स मुमहत् तपः” ॥
महाकालः । इति मेदिनी ॥ शनिः । इति
दीपिका ॥ कासमर्दः । रक्तचित्रकः । रासः ।
कोकिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सर्वकलनात्
शिवः । यथा महाभारते १३ । १७ । ४७ ।
“गजहा दैवहा कालो लोकभाता गुणाकरः” ॥
कालनियन्तृत्वात् विष्णुः । यथा महाभारते १२ ।
१ । ४६ । ५८ ।
“ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः” ॥
पर्वतविशेषः । यथा गोः रामायणे ४ । ४४ । २१ ।
“ततो महाश्रमं गत्वा देवगन्धर्वसेवितम् ।
कालं नाम सदा शान्तं गमिष्यथ शिलोत्थयम्” ॥
कालकं, स्त्री, (काल + स्वार्थे कन् । यद्वा, कलयति
नोदयति रक्तताम् । कल नोदने + ण्वुन् ।) काल-
शाकम् । इति भावप्रकाशः ॥ (कालशाकशब्दे-
ऽस्य गुणादिकं बोध्यम्) यक्षत् । इति हेमचन्द्रः ॥
कालकः, पुं, (कालयतीति । कलत्वाच्चेपे + “गवुल्ठचौ”
३ । १ । १३३ इति गवुल् ।) जतुकः । इत्यमरः ।
२ । ४ । ४६ ॥ जडुर इति भाषा ॥ (“वर्णे चा-
नित्ये” । “रक्ते” । “कालाच” । ५ । ४ । ३१, ३३
इति कन् । कालकः पटः । कालिका शाटी ।
कालकं मुखं इति सिद्धान्तकौमुदी ॥) अलमर्द-
सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ (राक्षसविशेषः ।
यथा गोः रामायणे ३ । २६ । ३० ।
“दुर्जयः कालकाख्यश्च परुषः कालिकासुखः” ॥
कालकटङ्कटः, पुं, (कालरूपः कटङ्कटः ।) शिवः ।
शालकटङ्कटोऽपि पाठः । इति दानधर्मं शिव-
सहस्रनामसु पठितः ॥ (यथा, महाभारते १३ ।
शिवसहस्रनामकथने १७ । ५७ ।
“वैष्णवी पश्यती ताली खली कालकटङ्कटः” ॥)
कालकण्ठः, पुं, (कालः कृष्णवर्णः नीलो वा कण्ठो-
यस्य ।) शिवः । पीतसारः । मयूरः । खड्गनः ।
कलविद्धः । दातृहृपक्षी । इति मेदिनी ॥
कालकण्ठकः, पुं, (कालः कृष्णः कण्ठोऽस्य । ततः
कप् स्वार्थे कन् वा ।) दातृहृपक्षी । इत्यमरः । २
५ । २१ ॥ (दातृहृशब्देऽस्य गुणपर्याया वक्तव्याः) ॥
कालकन्दकः, पुं, (कालं कृष्णसर्पं कन्दति स्पृष्टे यद्वा
कालः सन् कन्दते वैलक्षण्यं गच्छति । काल + कदि
+ अच् । स्वार्थे कन् ।) जलसर्पः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
कालकर्णिका, स्त्री, (कालस्य कर्णिका इव ।) अलङ्घनीः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
कालकर्णी, स्त्री, (कालः कर्णीऽस्याः । अच् ततः
स्त्रियां ङीप् ।) अलङ्घनीः । इति शब्दरत्नावली ॥
कालका, स्त्री, (कालकेश्याख्यासुराणां ज्ञाना काला
एव कन् । बाङ्गलात् न इत्वम् ।) कालकेश्यामा
ऽसुरगणमाता । इति जटाधरः ॥ (सा च वैश्वानर-
कन्या । यथा, भागवते ६ । ६ । ३२ ।
“वैश्वानरसुता वाच चतस्रश्चारुदर्शनाः ।
उपदानवी ह्यशिरा पुलोमा कालका तथा” ॥)
कालकीलः, पुं, (कालं प्रकृतकालोपयुक्तं सत् प्रसङ्गा-

कालग्र

दिकं कीलयति आह्वयति नाशयति वा । काल
+ कील + अण् । कोलाहलस्य सत्त्वादिनाशक-
त्वात् तथात्वम् ।) कोलाहलः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
कालकुण्डः, पुं, (कालेन कालरूपिणा परमेश्वरेण
कुण्डते असौ । कुण्ड + कर्मणि घञ् ।) वमः ।
इति शब्दमाला ॥
कालकुण्डं, स्त्री, (कालात् कृष्णपर्वतात् कुण्डते
निष्कस्यते । कुण् + कर्मणि क्तः ।) कङ्कुटम् ।
पर्वतौघमृत्तिकाविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कालकूटः, स्त्री, (कालं शिवमपि कूटयति अवसा-
दयति यद्वा कालस्य मृत्योः कूटं आयोजन
समर्थः इव वा ।) वोलम् । विषम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भागवते ८ । ६ । २५ ।
“नभेतयं कालकूटात् विषाज्जलधिसम्भवात्” ॥)
कालकूटः, पुं, स्त्री, (कालस्य मृत्योः कूटः कृदादूत
इव ।) स्यावरविषभेदः । इत्यमरः ॥ १ । ८ । २० ।
(यथा भागवते ३ । २ । २३ ।
“अहो वकी यं स्तनकालकूटं
जिघांसयाऽपाचयदपसाध्वो” ॥
अस्य स्वरूपं यथा,—
“देवासुररणे देवैर्हृतस्य पृथुमालिनः ।
दैत्यस्य रुधिराज्जातस्तत्तद्वत्तस्यसन्निभः ॥
निर्यासः कालकूटोऽयं सुनिभिः परिकीर्तितः
सो हि क्षेपे शृङ्गवरे कौङ्कणे भलये भवेत्” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वोक्तपदार्थे १ भागे शोधन-
माराणाधिकारे ॥ * ॥
देशविशेषः । यथा, महाभारते २ । २० । २६ ।
“कुरुक्षेत्रः प्रस्थितास्ते तु मध्येन कुरुक्षेत्रम् ।
रम्यं पद्मसरो गत्वा कालकूटमतीत्य च” ॥)
कालकूटकः, पुं, (कालस्य कूटमिव कायति प्रकाशते ।
कै + कः ।) कारस्तरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, महाभारते १ । १२८ । ४४ ।
“ततो दुर्योधनः पापस्तद्वक्ष्ये कालकूटकम् ।
विषं प्रक्षेपयामास भीमसेनजिघांसया” ॥
कारस्तरशब्देऽस्य गुणपर्याया ज्ञेयाः) ॥
कालकृतः, पुं, (कालं करोतीति । कालस्य परिमाणं
उदयास्ताभ्यां दण्डपलादिक्रमेण सन्नादयतीति ।
कृ + क्तिप् तुगागमश्च ।) सूर्यः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
कालकृतः, पुं, (कालेन परमेश्वरेण कृतः सृष्टः । यद्वा
कालं काष्ठाकलादिमानं कृतः कर्त्ता । कृ + कर्त्तरि
+ क्तः ।) सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ कालजाते,
त्रि । यथा, पुराणे,—
“सर्वं कालकृतं मन्ये कालो हि बलवत्तरः” ॥
कालखड्गः, स्त्री, (कालेन कालान्तरेण खड्गति
विकृतिं गच्छतीति । काल + खजि + ल्युट् ।) यक्षत् ।
इति हेमचन्द्रः ॥
कालखण्डं, स्त्री, (कालं कृष्णं खण्डम् ।) यक्षत् । दक्षि-
णकुक्षिस्यमांखण्डम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥
(यक्षत्शब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः) ॥
कालग्रन्थिः, पुं, (कालस्य ग्रन्थिरिव ।) वत्सरः । इति

कालता

त्रिकाण्डशेषः ॥
कालकृतः, पुं, (कुक्षितोऽपि अलङ्कृतः ईषदलङ्कृतो
वा । कोः कादेशः ।) वृक्षविशेषः । कालकासुन्दे
इति भाषा । तत्पर्यायः । अरिमर्दः २ कासमर्दः
३ कर्कशः ४ । इति रत्नमाला ॥
कालचक्रं, स्त्री, (कालस्य कालगतेश्चक्रमिव ।) आच-
रूपचक्रम् । यथाह—हेमचन्द्रः ॥
“कालो द्विविधोऽवसर्पिण्युत्पिण्णीषु भेदतः ।
सागरकोटिकोटिनां विंशत्या स समाप्यते ॥
अवसर्पिण्यां यदुरा उत्पिण्यां त एव विपरीताः ।
एवं द्वादशभिररेर्विवर्तते कालचक्रमिदम्” ॥
ज्योतिश्चक्रविशेषः । यथा,—
“त्रिनाभिमति पञ्चारे षष्ठे मिन्यक्षयात्मके ।
सम्बत्सरमये कृतं कालचक्रं प्रतिष्ठितम्” ॥
इति विष्णुपुराणे २ । ८ । ४ । चक्रमेवोपासनायै
विशिष्यन्नाह । त्रिनाभिमतीति । नाभिः स्तम्भः
यत्राक्षः प्रोतः स च त्रिमेखलः । अक्षश्चात्र
नाभित्वेनोपास्यत्वात् मेखलाख्यातिस्तो नामयः
पूर्वाह्नमध्याह्नापरार्द्धास्तद्युक्ते । पञ्चारे पञ्च संव-
त्सरपरिवत्सरादयो वक्ष्यमाणा अराः शलाका
यस्य सः तस्मिन् । षष्ठे मिति पट् ऋतवो नेमयः
शान्तवलयानि तद्वति । काष्ठात्मकत्वादक्षयात्मके ।
संवत्सरमये संवत्सरावयवमासारम्भकत्वात् संव-
त्सरेणोपास्यत्वात् तन्मयम् । तदुक्तं मात्से ।
“अहस्त्रिनाभिः सूर्यस्य त्वेकचक्रस्य वे स्रुतम् ।
अराः संवत्सराः पञ्च नेम्यः यदुत्तवः सृताः” ॥
इति । तस्मिन् कालचक्रं कालोपलक्षणभूतं कृतं
ज्योतिश्चक्रं प्रतिष्ठितं आश्रितम् । सूर्यगत्यधीन-
त्वात् कालचक्रफलस्य । इति तट्टीकायां श्रीधर-
स्वामी ॥ (“स एव निमेषादियुगपर्यन्तः कालश्चक्र-
वत् परिवर्त्तमानः कालचक्रसुखत इत्येके” ॥ इति
सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये ॥)
कालजः, पुं (कालं कालानुयायिकत्वात्तयादिकं काल-
गतिं वा जानातीति । काल + ज्ञा + कः ।) कुक्कुटः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (कालवेचरि त्रि,
यथा, मनुः ७ । २१७ ।
“तत्रात्मभूतैः कालजैरर्हयैः परिचारकैः” ॥)
कालजरः, पुं, (कालं जरयति । काल + जृ + शिच्
+ अच् । बाङ्गलात् मुम् ।) योगिचक्रमेलकम् ।
(कालं मृत्युं जरयतीति ।) भैरवः । (कालेन
जीर्यति । जृ + अच् ।) पर्वतविशेषः । इति
मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ३ । तीर्थयात्रा-
पर्वणि ८५ । ५६ ।
“अत्र कालजरं नाम पर्वतं लोकविश्रुतम् ।
तत्र देवर्षदे स्नात्वा गोसखफलं लभेत्” ॥)
देशविशेषः । इति धरणी ॥
कालजरी, स्त्री, (कालं जरयति । काल + जृ + शिच्
+ अच् । मृत्युञ्जयः तस्य पत्नी ङीप्) चण्डी ।
इति धरणी ॥ (खयमेव कालं जरयतीति व्युत्-
पत्त्या टावेव) । तदा कालजरा इति रूपान्तरम् ॥
कालतालः, पुं, (कालतायै कृष्णत्वात् अलति पर्या-
प्नोति । कालता + अल + अच् ।) तमालवृक्षः

कालपु

इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य गुणादिकन्तमालशब्दे-
ज्ञेयम् ॥)
कालधर्मः, पुं, (कालस्य धर्मः । आनुषः परिणाम
काले पञ्चत्वप्राप्तिरूपो धर्मः ।) मृत्युः । इत्यमरः
॥ २ । ८ । ११६ ॥ समयस्य स्वभावः ॥ (यथा, हेः
रामायणे ॥ २ । ७२ । ३७ ।
“कालधर्मपरिच्छिन्नः पाश्चैरिव महागजः” ॥)
कालनिर्यासः, पुं, (कालः कृष्णवर्णो निर्यासः ।)
गुणलुः । इति रत्नमाला ॥
कालनेमिः, पुं, (कालस्य मृत्योः नेमिरिव चक्रवत् ।)
स्वनामख्यातराक्षसः । स च लङ्कापते रावणस्य
मातुलः । यथा,—
“कालनेमिं दुराधर्षं रक्षःपरमदुर्जयम् ।
चतुरास्यं चतुर्हस्तमष्टनेत्रं भयावहम्” ॥
इति गोः रामायणे ६ । ८२ । ६४ ॥ दैत्यविशेषः ।
यथा,—श्रीभागवते ।
“आत्मानमिह संजातं जानन् प्राप्तिव्याना हतम् ।
महासुरं कालनेमिं यदुभिः स व्यरुध्यत” ॥
स तु हिरण्यकशिपुपुत्रः । इति हरिवंशः ॥
(कालचक्रम् ॥)
कालनेमिरिपुः, पुं, (कालनेमेः कालनेमिसंज्ञका-
सुरस्य रिपुः हन्ता ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (कालनेमे रावणमातुलस्य रिपुः हन्ता ।
हनुमान् । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)
कालनेमिहा, [न्] पुं, (कालनेमिं तन्नामानं असुरं
हतवान् । हन् + क्तिप् ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यदुक्तं महाभारते १३ । १४६ । ८२ ।
“कालनेमिनिहा वीरः शौरिः शूरजनेश्वरः” ॥
कालनेमिं स्वनामख्यातरावणमातुलं हतवानिति
व्युत्पत्त्या हनुमान् ॥)
कालनेमी, [न्] पुं, (कालसेव नेमिरस्यस्य ब्रीह्या-
देराकृतिगणत्वात् इनिः ।) कालनेमिः । इति
हिरूपकोषः ॥
कालनेम्यरिः, पुं, (कालनेमेः अरिः शत्रुः ।) विष्णुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कालपर्यः, पुं, (कालं कृष्णं पर्यं पत्नं यस्य ।) तगर-
वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
कालपालकः, स्त्री, (कालं कृष्णवर्णं पालयति धार-
यतीति काल + पाल + क्तृल् ।) कङ्क, कृमृत्तिका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कालपीलुकः, पुं, (कालः कृष्णः पीलुः । स्वार्थे कन् ।)
कुपीलुः । इति भावप्रकाशः ॥ (गुणाः पर्याया-
श्चास्य कुपीलुशब्दे बोद्धव्याः ॥)
कालपुरषः, पुं, (कालः कालचक्रं पुरष इव ।) यम-
सहायः । इति जटाधरः ॥ ज्योतिःशास्त्रम् । यथा
“किन्वस्य कालपुरषाख्यमहार्णवस्य
गच्छेत् कदाचिदन्तर्धर्मनसापि पारम्” ॥
कालपुरषः स चाख्या नाम यस्यासौ तस्य
ज्योतिःशास्त्रविस्तीर्णसमुद्रस्य । इति भट्टोत्पलः* ॥
नराणां शुभाशुभज्ञानार्थं जन्मलभादिद्वादशरा-
शिकल्पितपुरुषाकारः । यथा,—
“श्रीमुखवाजहृदयोदराणि कटिबन्धिगुह्यसञ्च-

११०

कालमे

कानि । ऊरुजानुकजङ्घेचरणाविति च राशयो-
ऽजाद्याः” ॥ इति दीपिका ॥ * ॥ नराणां शुभा-
शुभज्ञानार्थं जन्मलभादिराशित्रेक्षाणघटितपुरु-
षाकारः । यथा, “कं दृक्त्रोचनसाकपोलहनवो
वक्त्राच्च होरादयस्ते कण्ठांशकवाजपार्श्वहृदयको-
ङ्गनिनाभिस्ततः । वस्तिः शिग्रगुदे ततश्च वृषणा-
वूरुततो जानुनी जङ्गाङ्गी ह्युभयत्र वाममुदितै-
र्त्रेक्षाणभागैस्त्रिधा” ॥ इति “कालनरस्याङ्गे सद-
सद्यह्योगतः । एंसामपि तदङ्गेषु शुभाशुभफलं
वदेत्” ॥ इति वृहज्जातकम् ॥
कालपृष्ठः, स्त्री, (कालं कृष्णं पृष्ठं यस्य ।) कर्णधनुः ।
धनुर्मात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
कालपृष्ठः, पुं, (कालं कृष्णवर्णं पृष्ठं पृष्ठभागे यस्य ।)
कङ्कपक्षी । मृगविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
कालपेघी, स्त्री, (पिष्यतेऽसौ । पिष् + कर्मणि घञ् ।
पेघः । कालः पेघः । ततः स्त्रियां ङीप् ।) श्या-
मालता । इति रत्नमाला ॥ (अस्या पर्याया यथा ॥
“कालपेघी महाश्यामा सुमद्रोत्पलशारिवा ।
दीर्घमूला च पालिन्दीमसूरविदला च सा” ॥)
कालप्रभातं, स्त्री, (कालं कृष्णं प्रभातं यत्र ।) शर-
दृतुः । शरत्कालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कालभागिका, स्त्री, (कालभागे कृष्णप्रभागे अगृह्णति
उद्यच्छति । अङि + एवल् टाप् इत्वञ्च ।) मञ्जिष्ठा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कालमानः, पुं, (कालो मन्यते यः जनैरिति शेषः ।
काल + मन + कर्मणि घञ् ।) कृष्णार्जकः । इति
रत्नमाला ॥ कालतुलसी इति भाषा । राजनिर्घण्टे
लान्तशब्दोऽयम् ॥ (लकारान्तस्यास्य व्यवहारो
यच्च तदयथा ।) सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३८ अः ॥
“सुरसा-श्वेतश्वरसा-फणिज्भक्तार्जक-भूक्तृण-सुग-
न्धक-सुमुख-कालमान-कासमर्द-क्षवक-खरपुष्पा-
विडङ्ग-कटफल-सुरसीत्यादयः, सुरसादिगणे ॥)
कालमुष्ककः, पुं, (कालो मुष्क इव कायति प्रका-
शते । कै + कः ।) घण्टापारणिहृतः । इति रत्न-
माला ॥ (यस्मिन्नस्य व्यवहारस्तदयथा,—
“प्रशस्तेऽहनि नक्षत्रे हतमङ्गलपूर्वकम् ।
कालमुष्ककमाह्वय दग्ध्वा भस्म समाहरेत्” ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे अर्शोऽधिकारे कुच-
चित्तृक्षारनामकौषधे ॥)
कालमूलः, पुं, (कालं मूलं यस्य ।) रक्तचित्रकवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कालमेषिका, स्त्री, (कालः मिश्रते कालोऽयमिति
कथ्यते जनैरिति शेषः । मिश्र + कर्मणि घञ्
गौरादित्वात् ङीष् ततः कन् टाप् ऋस्त्वञ्च ।)
कालमेषिका । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
कालमेशी, स्त्री, (कालमेश + ङीष्) कालमेषिका ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥
कालमेषिका, स्त्री, (कालं मिश्रति स्पृजते स्वकाण्डेन ।
मिश्र + क्तृल् । गौरादित्वात् ङीष् स्वार्थे कन् टाप्
ऋस्त्वञ्च ।) मञ्जिष्ठा । कृष्णचिह्ना । इत्यमरः २ ।
४ । १०६ ॥ अस्याः पर्याया यथा,—
“चिह्नतया माज्जन्त्रा च पालिन्दी च सुषेणिका ।

कालवे

मसूरविदला कोलकैषिकाकालमेषिका” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥
कालमेषी, स्त्री, (कालमेष + ङीष् ।) सोमराजी
इत्यमरः ॥ २ । ४ । ६६ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
“अवसृजो वाकुची स्यात् सोमराजी सुपङ्क्तिः
शशिलेखाकृष्णफला सोमा पूतिफलीति च” ॥
सोमवल्ली कालमेषी कुक्षी च प्रकीर्तिता ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । गुण-
श्चास्या वाकुचीशब्दे ज्ञेयाः ॥) मञ्जिष्ठा । इति
शब्दरत्नावली ॥ चिह्नत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कालरात्रिः, स्त्री, (कालः कालरूपा ब्रह्मैकदिने षड-
ईशमनूनामधिकारावसाने दृष्टिसंहारहेतुर्भा-
रात्रिः ।) रात्रिविशेषः । सा तु कालः सहा
मरणं तदुपलक्षिता रात्रिः कल्पान्तरात्रिरिव
इति देवीमाहात्म्यटीकायां विद्याविनोदः । भी-
रथी । इति हारावली ॥ दुर्गायाः शक्तिविशेष-
यथा,—
“सा दुर्गा शक्तिभिः साजं कार्शीं रक्षति सर्व-
तः प्रयत्नेन संपूज्याः कालरात्रिसुखा नरे” ॥
इति काशीखण्डम् ॥ (दीपावली । यथा,—
“दीपावली तु या प्रोक्ता कालरात्रिश्च सा सा
इत्यागमवचनात् ।
क्रियायोग्यकालविशेषः । यदुक्तं दीपिकायाम्
“रवौ घटं विधौ वेदं कुजवारे द्वितीयकम्
बुधे सम गुरौ पञ्च मृगशारे तृतीयकम् ॥
शुक्रावाद्यं तथा चान्तं रात्रौ कालं विवर्जयेत्” ॥
कालरुद्रः, पुं, (कालः कालरूपः सर्वसंहारको ह
कालाग्निरुद्रः । यथा, देवीपुराणे,—
“येषु नः कालरुद्रस्य नागास्त्रीशतसङ्ख्या ।
विचित्रहर्म्यविन्यासा कुतस्ते मेरुपृष्ठतः ।
सा एव कालरुद्रस्य तनुरूपेण संस्थिता” ॥
काललवणं, स्त्री, (कालं कृष्णवर्णं लवणम् ।) मि-
लवणम् । इति रत्नमाला ॥
“(न काललवणे गन्धः सौवर्णलवणस्य ते” ॥
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अः ॥)
काललौहं, स्त्री, (कालं कृष्णं लौहं आयसमिह
कालायसम् । तिखा इति भाषा । तत्पर्याय-
कृष्णायसम् २ खण्डम् ३ तीक्ष्णम् ४ । इति रत्न-
माला ॥ (कालायसशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥
काललवनं, स्त्री, (कालयति उपभुनक्ति विषयं । कल्-
पिच् + लच् । काल्यते प्रेयतेऽसौ कालेन वा शि-
कर्मणि घञ् । कालः कायः तस्य लवनं का-
रणम् । लवणं संवरणे + करणे ल्युट् ।) वर्मम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ कायलवनमिति साधुपाठः ॥
कालवृन्तः, पुं, (कालं वृन्तं यस्य ।) कुलत्पदम्
इति रत्नमाला ॥
कालवृन्ती, स्त्री, (कालवृन्त + गौरादित्वात् ङीष्
पाठलावृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कालवेला, स्त्री, (कालस्य वेला ।) क्रियानर्हकाल-
विशेषः । सा तु रथादिवारे कालस्य शनैः
यामार्द्धरूपवेला । यथा । रवौ दिवा पञ्चमयामार्-
धं नक्तं षष्ठयामार्द्धम् । सोमे दिवा द्वितीययामार्-

कालस्क

नक्तं चतुर्थयामार्जम् । कुजे दिवा षष्ठयामार्जं
नक्तं सप्तमयामार्जम् । बुधे दिवा तृतीय यामार्जं
नक्तं सप्तमयामार्जम् ॥ गुरौ दिवा सप्तमयामार्जं
नक्तं षष्ठमयामार्जम् । शुक्रे दिवा चतुर्थयामार्जं
नक्तं तृतीययामार्जम् । शनौ दिवा प्रथमामृम-
यामार्जं नक्तं तदेव । इति दीपिका ॥

कालशाकं, स्त्री, (कालं कृष्णं शाकम् ।) खनामख्यात-
शाकम् । नरचा इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः ।
नाडिकम् २ आडशाकम् ३ कालकम् ४ । अस्य
गुणाः । सारकत्वम् । रजिवायुबलकारित्वम् ।
कफशोथरक्तपित्तनाशित्वम् । मेध्यत्वम् । हिम-
त्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ तिक्तपूतिका । कुलत्प-
शाकं इति केचित् । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
अभिदीपनत्वम् । गुरुत्वम् । शोथनाशित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ (यथा च वाभटे सूत्रस्थाने ।
६ अध्याये ।

“वर्षाभौ कालशाकश्च सत्तारं कटुतिक्तकम् ।

दीपनं भेदनं हन्ति गरशोफकफानिबान्” ॥)

कालशालिः, पुं, (कालः कृष्णः शालिः उत्कृष्टधान्य-
विशेषः ।) कृष्णशालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालशेयं, स्त्री, (कलशं भवम् । कलशी + ङक् ।)

कालसेयम् । घोलम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कालसंरोधः, पुं, (कालस्य संरोधः ।) चिरकालाव-
स्थानम् । इति मिताक्षरा ॥ यथा ।

“न चाधेः कालसंरोधाभिसर्गोऽस्ति न विक्रयः” ।

इति याज्ञवल्क्यः ॥

कालसर्पः, पुं, (कालः कृष्णः सर्पः ।) कृष्णसर्पः ।
तत्पर्यायः । अजगर्जः २ महाविषः ३ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा काशीखण्डे १०० अध्याये ।

“स दष्टः कालसर्पेण स दष्टो मृत्युना स्फुटम् ।

स मुष्टस्तत्र दिवसे विश्वेशो यत्र नेत्तितः” ॥)

कालसारं, स्त्री, (कालः सारः प्रधानं यस्य ।) पीत-
चन्दनम् । इति भावप्रकाशः ॥ (कालीयकशब्देऽस्य-

गुणादयो बोद्धव्याः ॥)

कालसारः, पुं, (कालः सारः प्रधानं यस्य ।) खनाम-
ख्यातहरिणः । तत्पर्यायः । कृष्णसारः २ । इति

शब्दरत्नावली ॥

कालसूत्रं, स्त्री, (कालस्य यमस्य वन्धनहेतुकायाः
सूत्रमिव ।) नरकविशेषः । इत्यमरः । १ । ८ । २ ॥

तत्तु कुलाजघ्नसूत्रच्छेदनरूपम् । इति मनुः ॥

(यथा मार्कण्डेये १४ । ८६ ।

“कालसूत्रे तथाच्छेदमनेकाश्चैव यातनाः ।

प्राप्य निष्कृतिमेतस्मात् न वेद्मि कथमेव्यति” ॥)

कालसेयं, स्त्री, (कलस्यां भवम् । कलसी + ङक् ।)

घोलम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५३ ॥

कालस्कन्धः, पुं, (कालः कृष्णः स्कन्धो यस्य ।) तमाज-
रुद्धः । तिन्दुकरुद्धः । जीवकद्रुमः । इति मेदिनी ॥

दुष्खदिरः । उदुम्बरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्य व्यवहारो यथा,—सुश्रुते सूत्रस्थाने ।

३८ अध्याये सालसादिवर्गे ॥

“सालसाराजकर्णखदिरकदरकालस्कन्धकमुकभूर्ज-
मेवशङ्खीत्यादिषु” ॥

कालाभि

काला, स्त्री, (कालो वर्णोऽस्यस्य अर्धं आदिभ्यश्चच्
टाप् च । अत्र वर्णस्याविवक्षायां जानपदेति न
ङीष् । अर्धं आद्यजन्तात् न ङीष् इत्यर्थः ।)
नीलिनी । कृष्णचिह्ना । कृष्णजीरकः । इत्यमरः ।
२ । ४ । ६४ ॥ मञ्जिष्ठा इति मेदिनी ॥ कुलिक-
रुद्धः । कालियाकड़ा इति भाषा । इति रत्न-
माला ॥ अश्वगन्धारुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पाटलारुद्धः । इति भावप्रकाशः ॥ (दत्तकन्या-
विशेषः । सा तु कश्यपपत्नी । यथा महाभारते
१ । सम्भवपर्वणि ६५ । १२ ।

“अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका
तथा” ॥)

कालागुरु, स्त्री, (कालं कृष्णं अगुरु ।) कृष्णागुरु ।
इत्यमरः । २ । ६ । १२७ ॥ (यथा रघुः ४ । ८१ ।

“चकम्पे तीर्णलौहिये तस्मिन् प्रागज्योतिषेश्वरः ।

तद्गजालानतां प्राप्तिः सह कालागुरुद्रुमैः” ॥

कृष्णागुरुशब्देऽस्य पर्यायः गुणाश्चक्षेयाः ॥)

कालाभिः, पुं, (कालः सर्वसंहारकः अभिः ।) प्रल-
याभिः । यथा महाभारते १ । ५४ । २५ ।

“ब्रह्मदण्डं महाघोरं कालाभिसमतेजसम् ।

नाशयिष्यामि माऽत्र त्वं भयं कार्षीः कथञ्चन” ॥

तदधिष्ठातृदेवस्य प्रियत्वात् पञ्चमुखरुद्राक्षो-
ऽपि कालाभिनाम्नाख्यायते ।) पञ्चमुखरुद्राक्षः ।

यथा स्कान्दे ।

“पञ्चवक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाभिर्नाम नामतः ।

अगम्यागमनाश्चैव अभक्ष्यस्य च भक्षणात् ।

मुच्यते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात्” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

कालाभिरुद्रः, पुं, (कालः संहारकः अभिः सम्बर्त्त-
काभिरित्यर्थः । तस्याधिष्ठाता रुद्रः । कालाभि-
रिव रुद्रो वा ।) संहारकारिरुद्रः । यथा ।

कालाभिरुद्र ऋषिरित्यादि वैदिकसन्ध्यायां रुद्रो-
पस्थानम् ॥ * ॥ तद्विवरणं यथा,—

शक उवाच ।

“भगवंस्तव वाक्यानां न हस्तिर्भवते मम ।

कालाभिपार्थिवं मानं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः” ॥

भगवानुवाच ।

“न हि पार्थिवदीपेषु मेरुपृष्ठेऽपि वासव ! ।

भोगाज्जादकरा नृणां तथा पातालवासिषु ॥

येषु नः कालरुद्रस्य नानास्त्रीशतसंकुलाः ।

विचित्रहर्म्याविन्यासा कुतस्ते मेरुपृष्ठतः ॥

सा एव कालरुद्रस्य तनुरपेण संस्थिता ।

सा पराशिवभावेन परमापददायिका ॥

तस्या यदुःसहं तेजो ब्रह्मादीनां क्षयं करम् ।

तं विद्धि कालरुद्रेति सौम्यरूपं सदाशिवम् ॥

कालाभिर्यसनं लक्षं योजनानां प्रमाणतः ।

अर्द्धनोष्ठयतस्तस्य पादाः पादेन वासव ! ॥

सिंहरूपा महाघोरा महानका महाबलाः ।

कालाभिरुद्ररूपो यो बहुरूपसमावृतः ॥

अनन्तपद्मरूपश्च धातारः कारयेश्वरः ।

दाश्याभिश्च रुद्रश्च यमहन्ता क्षमान्तकः ॥

लोहितः क्रूरतेजश्चा घनो दृष्टिर्वशाहकः ।

कालानु

विद्युतखलशीघ्रश्च प्रसन्नः शान्तसौम्यदृक् ॥

सर्वज्ञो विविधो बुद्धो द्युतिमान् दीप्तिप्रभः ।

एते रुद्रा महात्मानः कालिकाशक्तिरुहिताः ॥

संहरन्ति समस्तेदं ब्रह्माद्यं सचराचरम् ।

कालाभिभुवनीशोऽयं बह्वकोटिभिरावृतः ॥

तस्याः पुरस्य विस्तारं शतकोटिसुवर्तुलाः ।

देवगन्धर्वसिद्धानां तत्र भोगाः सुदुर्लभाः ॥

पूर्वोत्तरपरा पक्षिर्गन्धोत्तरस्थिता परा ।

अनलानिलपरा च नैर्ऋतीशानगापरा ॥

एतेषां मध्यतो राजन् कालरुद्रस्तु शोभने ।

पङ्कजाकारैः पुरैः सर्वे कटकं तस्य संस्थितम् ॥

समन्ताद्विहितवनं प्राकाराट्टालगोपुरैः ।

वर्षेन्द्रनीलवैदूर्यैः प्राकारैः सर्वतोऽन्वितम् ॥

कालाभिभिरुद्रकान्ते तु पुरं कालस्य संस्थितम् ।

पञ्चाशत्क्षत्विस्तारं समन्तात् परिवर्तुलम् ॥

जाम्बूनदमयैर्हर्मैः खचितं रत्नधातुभिः ॥

प्रमदाजनसंयुतं नानावर्णसमावृतम् ॥

कामोन्मत्तप्रमत्तश्च तद्भाति जनसंकुलम् ।

कालस्य भुवनं दिव्यं लताकारं मनोहरम् ॥

वेष्टितं हेमप्राकारैर्योजनायुतमुक्थितम् ।

प्राकारावहिदगङ्गान्तं अन्तरं योजनायुतम् ॥

अभिज्वालेष्व निविडैर्भयदैः किंशुकप्रभैः ।

हरितालनिभा ज्वाला सिन्दूरगैरिकाप्रभा ॥

अत उर्द्धं प्रज्ज्वाल वातोद्भूताभिभास्वरा ।

वोचितरङ्गकल्लोलज्वालाभामाकुलाम्बरा ॥

प्रलतास्ताः प्रमाणेन योजनद्वयकोटयः ।

अष्टावतिलक्ष्णाणि ज्वाला उर्द्धन्ततः शिला ॥

वज्रभूता सदा तप्ता तस्य तेजोनियामिका ।

चत्वारि कोटिमानेन कारयेन तु स्थापिता ॥

तस्यार्द्धेन भवेत् किञ्चित् कोट्यश्चत्वारि वासव ! ।

एवं कालाभिरुद्रस्य माहात्म्यं कीर्तितं मया ॥

अवगात् सर्वपापानि श्राम्यन्ति कालजान्यपि” ॥

इत्याद्ये देवीपुराणे कालाभिरुद्रपुरकथनम् ॥

(कृष्णयजुर्वेदगतोपनिषद्विधेयः । यथा, मुक्ति-

कोपनिषदि ।

“कालाभिरुद्रमैत्रेयी सुवाक्यद्वारिमन्त्रिका” ॥

वटिकौघविशेषः । यथा,—

“सूतकान्ताभनौहानां भस्ममाक्षिकगन्धकम् ।

भृधराख्ये पृष्टे पश्चाद्दिनैकं तद्विपाचयेत् ॥

दशमांशं विषं योज्यं माषमात्रं भवेत् ॥

रसः कालाभिरुद्रोऽयं दशाहेन विसर्पेत्तु” ॥

कालाभिरुद्रोरसः ॥

इति रसेन्द्रसारसंग्रहे वीसर्पाधिकारे ॥*)

कालाङ्गनी, स्त्री, (अज्यतेऽनया । अङ्ग + करणे

ल्युट् + ङीप् । काली अङ्गनी ततः पुंवद्भावः ।)

क्षुपविशेषः । कालिकर्पसिकिनी इति ख्याता ।

तत्पर्यायः । अङ्गनी २ रेचनी ३ शिलाङ्गनी ४

नीलाङ्गनी ५ कृष्णाभा ६ काली ७ कृष्णाङ्गनी ८ ।

अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । अमणत्वम् ।

क्षुभिशोधनत्वम् । अपानावर्त्तशमनत्वम् । जाठरा-

मयनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालानुनादी, [न] पुं, (कल एव कालः अन्त्यक्षमधुर-

कालिकः

ध्वनिः । तं अनुनदतीति । अनु + नद् + णिनिः ।)
 शोलम्बः । भ्रमरः । कलविद्धः । चटा इति भाषा ।
 कपिञ्जलः । ज्ञातकपत्ती । इति मेदिनी ॥
 कालानुसारिणा, स्त्री, (कालेन कृष्णवर्णेन अनु-
 कृता शारिवा ।) तगरपादिकम् । तगरमूल इति
 भाषा । शीतलीजटा । इति रत्नमाला । शीतली-
 क्रोप् इति भाषा ॥ (तगरशब्देऽस्या गुणादयो
 बोध्याः ॥)
 कालानुसारकं, स्त्री, (कालं कृष्णवर्णं मृगमदं अनुस-
 रति गन्धेन । अनु + हृ + गुल् ।) तगरम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ पीतचन्दनम् । इति भावप्रकाशः ॥
 कालानुसारिः, पुं, (कालं कृष्णवर्णं मृगमदं अनुसर-
 तीति । काल + अनु + हृ + इच् ।) शैलेयम् ।
 शैलजनमगन्धद्रव्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 कालानुसार्यं, स्त्री, (कालेन मृगमदेनानुस्रियते ।
 अनु + हृ गतौ + “कृहलोर्यत्” । ३ । १२४ ।
 इति णत् ।) शैलेयम् । शैलज इति भाषा ।
 कालीयकम् । कालीयानामपीतवर्णसुगन्धिका-
 यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२२ ॥ शिंशपावृक्षः ।
 इति मेदिनी । शिंशु इति भाषा ॥ तगरम् । इति
 भावप्रकाशः ॥
 कालानुसार्यकं, स्त्री, (कालानुसार्य + कप् ।) शैले-
 यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कालान्तरविषः, पुं, (कालान्तरे दंष्ट्रानादन्तस्मिन् काले
 विषं विहृतिकारि यस्य ।) मूषिकादिः । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 कालापः, पुं, (कालः मृत्युराप्यते यस्मात् । काल +
 आप् + अयादने घञ् ।) सर्पभोगः । राजसः ।
 इति धरणी ॥ (कलापं खनामख्यातं व्याकरणं
 वेत्तीति । अण् ।) कलापव्याकरणवेत्तरि चि ।
 (कृषिविशेषः । यथा महाभारते । २ । ४ । १७ ।
 “कुक्कुरो वेणुजङ्घोऽय कालापः कठ एव च ।
 सुनयो धर्मविदांसो धृतात्मानो जितेन्द्रियाः” ॥)
 कालायसं, स्त्री, (कालश्च तत् अवस्थेति । “अनो-
 ष्मायः सरसां जातिसंज्ञयोः” । ५ । ४ । ६४ ।
 इति टच् ।) लौहम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ।
 (यथा, गोः रामायणे । ५ । ४६ । ३२ ।
 “ददश् वीक्षमाणश्च परिघं तोरणाश्रयम् ।
 तमादाय महाबाहुः कालायसमयं दृढम्” ॥
 अस्य पर्याया यथा, —
 “लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी” ।
 अस्य सप्तदोषा यथा, —
 “गुरुता दृढत्वोत्प्लेदः कश्मलं दाहकारिता ।
 अश्लक्ष्णः सुदुर्गन्धो दोषाः सप्तायसस्य तु” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 कालिकं, स्त्री, (कालः कृष्णो वर्णोऽस्त्यस्य इति ठञ् ।)
 कृष्णचन्दनम् । तत्पर्यायः । कालीयम् २ काला-
 यकम् ३ हरिप्रियम् ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (काले भवम् । ठञ् । कालेन निर्दत्तं ठक् वा ।)
 सामयिके चि । (यथा, भाषापरिच्छेदे १२२ ।
 “दैशिकं कालिकञ्चापि मूर्त्त एव तु दैशिकम्” ॥)
 कालिकः, पुं, (काले वर्षाकाले चरति ठञ् । के जले

कालिका

अलति पर्याप्रोति । अल् + बाहुलकात् इकन्
 वा ।) क्रौञ्चः । इति शब्दरत्नावली ॥
 कालिका, स्त्री, (कालो वर्णोऽस्त्यस्याः इति ठनाविति
 ठञ् । यद्वा, काल + जानपदात् डीष् स्वार्थे कन्
 ऋस्वञ् । चण्डिकाभेदः । काली । तन्नामकारणं यथा ।
 “सर्वे सुरगणाः सेन्द्रास्ततो गत्वा हिमाचलम् ।
 गङ्गावतारनिकटे महामायां प्रतुष्टुवुः ॥
 अनेकसंस्तुता देवी तदा सर्वामरोत्तरैः ।
 मातङ्गवनितामूर्त्तिभूत्वा देवानपेक्षतः ॥
 युष्माभिरमरैश्च स्तूयते का च भाविनी ।
 किमर्थमागता यूयं मातङ्गस्याश्रमं प्रति ।
 एवं ब्रुवन्त्या मातङ्गास्तस्यास्तु कायकोपतः ।
 समुद्रुताव्रीदेवी मां स्तुवन्ति सुरा इति ॥
 शुम्भो निशुम्भो ह्यसुरौ बाधेते सकलान् सुरान् ।
 तस्मात्तयोर्व्याधाय हं स्तूयेऽद्य सकलैः सुरैः ॥
 विनिःसृतायां देव्यान्तु मातङ्गाः कायतन्तदा ।
 भिन्नाङ्गननिभा कृष्णा साभूत् गौरी क्षणादपि ॥
 कालिकाख्याऽभवत्स्यापि हिमाचलकृताश्रया ।
 तामुग्रतारां कृष्यो वदन्तीह मनीषिणः ।
 उग्रादपि भयात्राति यस्माद्भक्तान् सदाश्रिता ॥
 एतस्याः प्रथमं वीजं कथितं तन्ममेव च ।
 यथैवैकजटा ख्याता यस्मात्तस्या जटैकिका ।
 षट्शतं चिन्तनं चास्याः सम्यग्वेतालभैरवौ ॥
 यथा ध्यात्वा महादेवीं भक्तः प्राप्नोत्यभीष्टितम् ।
 चतुर्भुजां कृष्णवर्णां मुण्डमालाविभूषिताम् ॥
 खड्गं दक्षिणपाणिभ्यां बिम्बतीन्दीवरं त्वधः ।
 कर्त्रोश्च खर्परश्चैव क्रमाद्दामेन बिम्बतीम् ॥
 खं लिखन्तीं जटामेकां बिम्बतीं शिरसा स्वयम् ।
 मुण्डमालाधरां शीर्षं ग्रीवायामपि सर्वदा ॥
 वक्षसा नागहारान्तु बिम्बतीं रत्नलोचनाम् ।
 कृष्णवस्त्रधरां कथां व्याघ्राजिनसमन्विताम् ॥
 वामपादं श्रवहृदि संस्थाप्य दक्षिणं पदम् ।
 विन्यस्य सिंहपङ्के तु लेलिहानासवं स्वयम् ॥
 साट्टहासमहाघोररावसुक्तातिभीषणा ।
 चिन्त्योग्रतारा सततं भक्तिमद्भिः सुखेभुभिः ॥
 एतस्याः संप्रवक्ष्यामि या अष्टौ योगिनीस्तु ताः ।
 महाकाव्येय रुद्राणी उग्रा भीमा तथैव च ॥
 घोरा च भामरी चैव महारात्रिश्च सप्तमी ।
 भैरवी चाष्टमी प्रोक्ता योगिनीस्ताः प्रपूजयेत्” ॥
 इति कालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ६० अध्यायः ।
 कार्णागम् । उच्छिक्कपचरुतः । क्रमदेवस्तुमूल्यम् ।
 धूसरी । नवमेघः । पटोलशाखा । रोमाली ॥
 मांसी । काकी । शिवा । मेधावलिः । इति मे-
 दिनी ॥ (यथा रघुः ११ । १५ ।
 “ताडका चलकपालकुण्डला
 कालिकेव निविडा वलाकिनी” ॥)
 खण्डोषः । इति जटाधरः ॥ क्षीरकोटः । इति
 हारावली ॥ मसी । इति शब्दरत्नावली ॥ का-
 कोली । श्यामापत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रति-
 मासीया वृद्धिः । यथा, —
 “प्रतिमासं खवति या वृद्धिः सा कालिका मता” ।
 इति विवादावसेतौ नारदः ॥ सुरा । इति

कालिका

हेमचन्द्रः ॥ कुष्माटिका । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 हिमाचलभवा चिश्चिरा हरीतकी । सा गन्ध-
 योगकरणे प्रशस्ता । इति राजवल्लभः ॥ (नदी-
 विशेषः । यथा महाभारते ३ । ८४ । १४६ ।
 “कालिकासङ्गमे स्नात्वा कौशिक्याणां योयतः ।
 चिरात्रोपधितो विद्वान् सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥)
 कालिकाव्रतं, स्त्री, (कालिकायाः प्रीतये यद्व्रतं वि-
 हितनियमादिकम् ।) अमावास्यायां स्त्रीकर्त्तव्य-
 व्रतविशेषः । यथा, —
 युधिष्ठिर उवाच ।
 “कालिकाव्रतमाहात्म्यं वद वेदविदाम्बर ।।
 किमेतस्य फलं देव को वा तद्विधिरव च ॥
 कस्माद्भुतमिदं भूतं मय्ये केन प्रकाशितम् ।
 त्वत्तत्तत् अतोमुच्छामि तत्सर्वं ब्रूहि केशव ।।”
 श्रीकृष्ण उवाच ।
 “पुरा भविष्यशास्त्रेषु यदुक्तं धर्मसंहितम् ।
 तत्सर्वं षट्शतं राजेन्द्र ! कालिकाव्रतमुत्तमम् ॥
 खर्गे पुरन्दरश्चासीत्तस्यैव राजसद्गनि ।
 यदुक्तान्तमभूत्तत्र तच्छृणुष्व युधिष्ठिर ! ॥
 सभायां संस्थितो राजा नृत्यासक्तो हि निवृत्तः
 दिनैकस्य च वृत्तान्तं श्रुत्वा हृष्टो बभूव सः ।
 अद्यामेदं समभ्येत्य पुष्पवृष्टिरभुत्तदा ।
 पुरन्दरः स्वयं प्राप्य पाणिजातं गृहीतवान् ।
 घ्रात्वा राज्ञा तदा पुष्पं प्रदत्तं तद्विज्ञातये ।
 लज्जितो ब्राह्मणः सोऽपि मानहीनोऽभवत् ॥
 क्रोधेन महताविष्टः शर्तुं कामसमन्वितः ।
 क्षणं विमृश्य चेन्द्राय शोपो दत्तः सदारुणः ।
 व्याधालयेषु मार्जारो दादृशाब्दं भविष्यति ।
 तेन कर्मविपाकेन मदयुक्तो विचेतनः ॥
 प्राप्तमार्जारदेहोऽसौ राजा विपिनमास्थितः
 पत्नी तस्य च तत्रासीत् पत्युः सर्वाधिकारिणी ।
 ततो व्याधग्रहे राजा मार्जारोभूय तिष्ठति ।
 ततः पुरन्दरपुरं राजशून्यमभूत्तदा ॥
 शची तु चिन्तायामास अन्नपानं विहाय सा ।
 उपवासं समाचर्य मासमेकान्तु तिष्ठति ॥
 ततो देवगणाः सर्वे चिन्तया व्याकुलेन्द्रियाः ।
 गत्वा तु राजभवनं व्याकुलां तां विलोक्य च ।
 विमृश्य चामराः सर्वे शचीं वाक्यमुदाहरन् ।
 शचि ! त्वं राजजायासि कथमेतत् करोषि च ।
 मासमेकमनाहारं कृत्वा तिष्ठसि सुव्रते ! ।
 किं वा त्वदीप्सितं देवि ! सत्येन वद पशिते ।
 तच्छ्रुत्वा तु तदा देवी कृताञ्जलिर्भाषत ।
 यूयमेव जगन्नाथाः स्मृतिस्थित्यन्तकारकाः ॥
 क्व गतो मम भर्ता च तन्न जानामि कथ्यताम् ।
 परिचिन्त्यामराः सर्वे ध्यानमास्थाय संस्थिताः ।
 मार्जाररूपमास्थाय स्थीयते चान्यथाश्रमे ।
 तच्छ्रुत्वा राजपत्नी च वेपमाना मुहुर्मुहुः ॥
 उवाच कुशलं प्रश्नं राजार्थं किं करोम्यहम् ।
 पत्युर्यथा विमोक्षः स्यात् तत् कुरुष्व सुधाश्रमः ॥
 प्रत्युच्छामराः सर्वे याहि त्वं द्विजसन्निधिम् ।
 संभाष्य मधुरं प्रश्नं द्विजसेवां समाचर ।
 द्विजगेहं समागत्य द्विजसेवापराऽभवत् ॥

कालिका

स तस्याः प्रियकार्येण सन्तुष्टो दिजसत्तमः ।
हिंसाद्रोहविमुक्तश्च बलिहोमपरायणः ।
शान्तो दान्तः क्षमायुक्तः सदा मधुरभाषितः ॥
सर्वप्राणिहितार्थी च लेभमोहविवर्जितः ।
जितेन्द्रियो जितक्रोधो दृढोऽसौ ब्राह्मणोत्तमः ॥
राजपत्न्याः सुसेवाभिः प्रीतोऽसौ दिजसत्तमः ।
प्रत्युवाच स तां प्रीत्या श्रुचि ! त्वं चातिदुर्लभे ।
किं वा त्वदीप्सितं देवि ! सत्येन वद पण्डिते ॥

श्रुत्वा च ।

“पापं यज्ज्ञानतो भर्त्ता समस्तं कर्मणा कृतम् ।
तत् क्षमस्व महाभाग ! रक्षस्व सुरपालकम् ॥
वासवस्तव श्रापेन मार्जारत्वमुपागतः ।
इन्द्रो व्याधयच्छे देव ! विद्यते हि न संशयः ।
परन्दरस्य श्रापान्तः केनापायेन सिध्यति” ॥

ब्राह्मण उवाच ।

“श्रुचि ! त्वं पतिभक्तासि मदाक्यमवधारय ।
पतिव्रते ! महाभाग ! कालिकाव्रतमाचर ॥
दारुणं यत् कृतं तेन व्रतेनैव विमुच्यते ।
कोपात् श्रापो मया दत्तो तन्मोक्षं कुरु व्रतते” ॥

श्रुत्वा च ।

“विधानं ब्रूहि मे ब्रह्मन् कालिकाया व्रतस्य च ।
तदा तव प्रसादेन करोमि तद्व्रतं दिज !” ॥

ब्राह्मण उवाच ।

“अश्रुत्यतरुमूलोऽस्ति वटको नाम हिंसकः ।
तस्यैव भवनं गच्छ श्रापान्मोक्षं च कारय ॥
पत्नी सुभद्रा तस्यास्ति पतिशुश्रूषणे रता ।
तस्याः कुलव्रतं कर्म तत्परा भव शोभने ।
तत्तत् प्राङ्मुखीभूय गता सा तस्य मन्दिरम् ॥
तदा व्याधः शर्चो देवीं प्रत्युवाच सुभद्रिकाम् ।
आयान्तीयं शर्चो देवी तस्याः सम्भाषणं कुरु ॥
इति तस्य वचः श्रुत्वा सुभद्रा हृष्टमानसा ।
तस्याः सम्भाषणार्थन्तु सुभद्रा आगता वह्निः ।
ताञ्च दृष्ट्वा शर्चो देवीं सार्धपाद्यादिकं ददौ ॥
श्रुचि ! त्वं राजभार्यासि कस्मादागमनं तव ।
किं कार्यं कथय त्वं हि इत्युवाच शर्चो प्रति ॥
प्रत्युवाच शर्चो तान्तु भर्त्ता मे सुरपालकः ।
स च ब्राह्मणश्रापेन मार्जारस्वभावद्वज्जितम् ॥
क्व गतः प्राणनाथोऽसाविति चिन्तापरान्निभम् ।
ज्ञात्वा केनाप्युपायेन प्राप्ता च भवतीत्यहम् ॥
इत्युक्त्वा राजपत्न्या च दृष्टो मार्जारकस्तदा ।
सा ज्ञात्वा तं प्रियं शक्रं चिन्तां प्राप्ता दुरत्ययाम् ॥
दृष्ट्वा मार्जारतां प्राप्तं विललापाकुलेन्द्रिया ।
विलपन्ती शर्चो दृष्ट्वा सुभद्रा प्रत्युवाच ताम् ॥
पतिव्रते महाभागे ! तमेव राजगोहिनी ।
त्वं दुःखेन विलिप्तासि सन्देहो नास्ति तत्र वै ॥
किञ्च तस्याप्युपायोऽस्ति कालिकाव्रतमाचर ।
अतिप्रयत्नरूपा सा अस्माकं कुलदेवता ॥
कालिका सा महादेवी शुभसन्ततिदायिनी ।
व्रतस्यास्य प्रभावेण साकल्यमुपजायते” ॥

श्रुत्वा च ।

“विधानं चास्य मे ब्रूहि कालिकाया व्रतस्य च ।
ममोपदिश्यतामेव तद्व्रतं करोम्यहम् ॥

कालिङ्ग

शुद्धकाले समारभ्य कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् ॥
संकल्प्य विधिना पूर्वममावास्यां व्रतं चरेत् ।
समारभ्य गुणैकेन दिगुणं परिशोधयेत् ॥
न रात्रौ भोजनं कार्यं वामहस्ते भुजिक्रिया ।
सिद्धमन्नं रात्रिकाले दग्धमीनश्च सर्वदा ॥
वर्जयेत् पिष्टकं किञ्चित् रक्तशाकस्य चास्लकम् ।
दिष्टकां विप्रजायाश्च सधवां भोजयेत्ततः ॥
एवं क्रमेण कृत्वा तु कतिकालं नयेद्व्रतम् ।
ततः शुद्धदिने प्राप्ते भौमाहे मन्दवासरे ॥
यथाशक्त्युपचारेण पूजां कुर्याद्विधानतः ।
तथापराह्णकाले तु सन्ध्योपसमये तथा ॥
रात्रौ तु कदलीकाण्डे गृहं निर्माय प्राङ्मुखे ।
तस्य मध्ये समारोप्य कालिकां पूजयेत् सदा ॥
पाद्यार्घ्याचमनीयैश्च गन्धपुष्पादिभिस्तथा ।
धूपैर्दिव्यप्रदीपैश्च नैवेद्यैर्विविधैस्तथा ॥
पिष्टकं चैव सिद्धान्नं व्यञ्जनं दग्धमीनकम् ।
निवेद्य सकलं देव्यै बलिं दत्त्वा प्रणम्य च ॥
तदन्नं व्यञ्जनं सर्वं नैवेद्यादिबलिं तथा ।
महारण्ये प्रदातव्यं कृत्वा तु व्रतमुत्तमम् ॥
वैष्णवे कदलीमूले या कुर्यात् कालिकाव्रतम् ।
कार्यसिद्धिर्भवेत् तस्या भविता गतिरुत्तमा ॥
एतद्व्रतविधानन्तु कृत्वा सिद्धिर्भविष्यति ।
एतद्व्रतमिदं भद्रे कुरु गत्वा निजालयम् ॥
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा सा शर्चो हर्षमानसा ।
गृहमागत्य सा तस्या वार्धिकां व्रतमाचरत् ॥
गन्धपुष्पैर्धूपैर्नैवेद्यैरुत्तमैस्तथा ।
कृत्वा चाभ्युपार्ज्यो देवीं पूजयेत् भक्तिसंयुता ॥
नानासुगन्धिपुष्पाणि दिव्यरत्नाद्यलङ्कृतम् ।
सिद्धान्नं पायसश्चैव शर्करान्वितपिष्टकम् ॥
अमृतयुतहावश्च दीयते च प्रयत्नतः ।
लुलापच्छागमेषादिबलिं दत्त्वा प्रभूतकम् ॥
नानावाद्योद्यमैर्गतिः प्रणिपत्य पुनः पुनः ।
कृताङ्गलिपुटा स्तोत्रं भक्तिभ्रमा चकार सा ॥
तुष्टा प्राह महाकाली वरं दणुं शुभाग्रने ! ।
तत् श्रुत्वा राजपत्नी सा बभार्धे च मुदान्विता ॥
मत्पुत्राखुभुक् भूतस्तन्मोक्षं कुरु चेश्वरि ! ।
वरं दत्त्वा हैमवती बभूवन्तर्हिता नृप ! ॥
द्वादशाब्दाश्च तत्श्रापान्मोक्षितो वत्सरे तदा ।
मार्जाररूपं सन्त्यज्य स गतोऽन्तेऽमरावतीम् ॥
पुष्पदृष्टिश्च दुन्दुभ्या वायं देवगणैः कृतम् ।
कालिकायाः प्रसादेन गतः शक्रो निजालयम् ॥
अनेनैव विधानेन या कुर्यात् कालिकाव्रतम् ।
सत्वरं कार्यसिद्धिः स्यात्तस्या अत्र न संशयः” ॥
इति भविष्यपुराणे कालिकाव्रतकथा समाप्ता ॥
कालिङ्गं, स्त्री, (केन जलेन आलिङ्ग्यतेऽसौ । आ +
लिङ्गि + कर्मणि घञ् ।) फलविशेषः । तरुमुज्ज्वलम् ।
इति ख्यातम् । तत्पर्यायः । कालिन्दकम् २ कृष्ण-
वीजम् ३ फलवर्तुलम् ४ । अस्य गुणाः । शीतल-
त्वम् । ग्राहित्वम् । खादुपाकरसत्वम् । गुरुत्वम् ।
विष्टम्भित्वम् । स्यन्दित्वम् । दृक्शुक्लपित्तनाशि-
त्वम् । कफवातकारित्वम् । पक्वस्य तस्य गुणाः ।
पित्तद्विकारित्वम् । उष्णत्वम् । क्षारत्वम् । कफ-

कालिन्दी

वातनाशित्वम् । तत्पत्रगुणौ । रुधिरस्थापनत्वम् ।
तिक्तत्वम् । इति पथ्यापथ्यविवेकः ॥
कालिङ्गः, पुं, (केन जलेनालिङ्ग्यते इति । क + आ-
लिङ्गि + कर्मणि घञ् ।) भूमिकर्कशः । (कं जल-
मालिङ्गति । आ + लिङ्गि + कर्मणि घञ् ।) हस्ती ।
(कं वातं आलिङ्गति गृह्णाति अन्नाति इत्यर्थः ।)
सर्पः । इति मेदिनी ॥ (कुत्सितं लिङ्गं अङ्गादि-
चिह्नं यस्येति कोः कादेशः ।) लौहभेदः । अस्य
लक्षणम् । “कालिङ्गो लिङ्गवान् यः स्याद्भनः
सूक्ष्माङ्गको मतः” । इति सुखबोधः ॥ (कलिङ्गे
भवः । अण् । कलिङ्गदेशोद्भवः । यथा महा-
भारते ८ । कर्णशल्यसंवादे ४५ । १४ ।
“कुरवः सहपाश्वालाः शाल्वा मत्स्याः सनैमिषाः ।
कोमलाः काश्यपोऽङ्गाश्च कालिङ्गा मागधास्तथा” ॥
कलिङ्गदेशस्य राजा । अण् । कलिङ्गराजः ।
यथा रघुः ४ । ४० ।
“प्रतिजग्राह कालिङ्गः तमस्त्रैर्गजसाधनः ।
पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्धोव पर्वतः” ॥)
कालिङ्गिका, स्त्री, (कालिङ्ग + गौरादित्वात् ङीष् ।
स्वार्थे संज्ञायां वा कन् टाप् ऋस्त्वम् ।) चिह्नम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कालिङ्गी, स्त्री, (कालिङ्ग + गौरादित्वात् ङीष् ।)
राजकर्कटो । इति मेदिनी ॥ (कालिङ्गदेशोद्भवा ।
यथा महाभारते १ । ६५ । २२ ।
“अक्रोधनः खलु कालिङ्गीं करम्भां नामोपयेमे” ॥)
कालिदासः, पुं, (काल्याः दासः । संज्ञायां ऋस्त्वम् ।) खना-
मख्यातकविः । तत्पर्यायः । रघुकारः २ मेघासदः
३ कोटिजित् ४ । इति चिकायशेषः ॥ स तु
रघुकुमारसम्भवश्रुतबोधमेघदूताभिज्ञानशकुन्तल-
नलोदयप्रहङ्गारतिलकादियथ्यकर्त्ता विक्रमादित्य-
राजसभास्थनवरत्नमध्ये सप्तमरत्नम् ॥ (यदुक्तम् ।
“धन्वन्तरिच्छपणकामरसिंहशङ्ख-
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नैव विक्रमस्य” ॥)
कालिदासकः, पुं, (कालिदास + स्वार्थे कन् ।) कालि-
दासः । इति शब्दरत्नावली ॥
कालिनी, स्त्री, (कालः शिवः अधिष्ठातृतया यद्वा
कालः पुरुषाकारः आकाशस्यो लुब्धकः समिक्कृ-
त्वेन अस्यस्याः ।) आर्द्रानलम् । इति हेमचन्द्रः ॥
कालिन्दकं, स्त्री, (कालिं जलराशिं ददातीति । दा +
कः । स्वार्थे कन् ।) कालिङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कालिन्दी, स्त्री, (कलिन्दाख्यपर्वते तत्सन्निहितदेशे
वा जाता । कलिन्दात् निःसृता वा “तत्र भवः” ।
४।३।५।३ । इति अण् ततो ङीष् ।) यमुना नदी ।
इत्यमरः १ । १० । ३२ ॥ (यथा रघुः १५ । २८ ।
“उपकूलं स कालिन्दाः पुरीं पौरुषभूषणः ।
निर्ममे निर्म्ममोऽर्थेषु मयुरां मधुराहतिः” ॥)
रक्तचिह्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कालिन्दीकर्षणः, पुं, (कालिन्दीं कर्षति यः । कृष् +
कर्त्तरि ल्युः । कालिन्दाः कर्षणो वा ।) बलदेवः ।
इति हलायुधः ॥

काली

(कालिन्दीसङ्घर्षकथा हरिवंशे १०२ अध्याये उक्ता । तद्यथा,—

“रामस्तु यमुनामाह स्वातुमिच्छे महानदि ।
एहि मामभिगच्छस्व रूपिणी सागरङ्गमे ॥
सङ्घर्षस्थं मत्तोक्तां भारतीं परिभूय सा ।
नाभ्यवर्तत तं देशं स्त्रीस्वभावेन मोहिता ॥
ततश्चक्रोद्य बलवान् रामो मदसमीरितः ।
चकार स हलं हस्ते कर्षणाधोमुखं बली ॥
तस्यामुपरि मेदिन्यां पेतुस्तामरसखजः ।
मुमुचुः पुष्पकोषैश्च पुष्परेणवखणं जलम् ॥
स हलेनानतायेण कुले गृह्य महानदीम् ।
चकर्ष यमुनां रामो व्युत्थितां वनितामिव ॥
सा विङ्गलजलखोता ऋदप्रस्थितसङ्घया ।
व्यावर्तत नदी भीता हलमार्गानुसारिणी ॥
लाङ्गलादिष्टमार्गां सा वेगगा वक्रगामिणी ।
सङ्घर्षमयत्रस्ता योमेवाकुलतां गता ॥
पुलिनश्रोणिबिम्बोष्ठी मृदितैस्तोयताङ्गितैः ।
येनमेखलसूत्रैश्च वेगगाम्बुदगामिनी ॥
तरङ्गविषमापीडा चक्रवाकोन्मुखस्तनी ।
वेगगम्भीरवक्राङ्गी चक्रमौनविभूषणा ॥
सितहृत्सेतुगपाङ्गी काश्रत्तौमोच्छ्रिताम्बरा ।
तीरजोद्धतकेशान्ता जलखलितगामिनी ॥
लाङ्गलोच्छ्रितापाङ्गी क्षुभिता सागरङ्गमा ।
मत्तेव कुटिला नारी राजमार्गेण गच्छती ॥
कृष्यते सा स्म वेगेन खोतखलितगामिनी ।
उन्मार्गा नीतमार्गा सा येन वृन्दावनं वनम् ॥
वृन्दावनस्य मध्येन सा नीता यमुना नदी ।
रोह्यमाणेव खगैरन्विता तोयवासिभिः ॥
सा यदा समभिक्रान्ता नदी वृन्दावनं वनम् ।
तदा स्त्रीरूपिणी भूत्वा यमुना राममब्रवीत् ॥
प्रसीद नाथ ! भीतास्मि प्रतिलोभेन कर्मणा ।
विपरीतमिदं रूपं तोयश्च मम जायते ॥
असत्त्वहं नदीमध्ये रौहिणेय ! त्वया कृता ।
कर्षणेन महाबाहो स्वमार्गव्यभिचारिणी ॥
प्राप्तां मां सागरे नूनं सपत्नेया वेगगर्विताः ।
येनहासैर्हसिष्यन्ति तोयव्यावृत्तगामिनीम् ॥
प्रसादं कुर्व मे वीर ! याचे त्वां कृष्णपूज्य ! ।
सुप्रसन्नमना नित्यं भव त्वं सुरसत्तम ! ॥
कर्षणायुधकृष्टास्मि रोषोऽयं विनिवर्त्यताम् ॥
गच्छामि चरणौ मूर्द्धां तवैषा लाङ्गलायुध ! ।
मार्गमादिष्टमिच्छामि क्व गच्छामि महाभुज ! ॥
कालिन्दीभेदनः, पुं, (कालिन्दीं भिनत्ति । भिद् + कर्त्तरि ल्युः । कालिन्द्या भेदनो वा ।) बलदेवः । इत्यमरः ॥ १११२५ ॥ (“कालिन्दीभेदनो हलीति” पुराणम् ॥)
कालिन्दीसुः, स्त्री, (सूते इति । सू + क्तिप् । कालिन्द्याः यमुनायाः सूः माता प्रसवित्रीत्यर्थः । कालिन्दीं सूते सूतवती वा ।) सूर्यपत्नी । यमुनामाता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कालिन्दीसोदरः, पुं, (कालिन्द्याः सोदरः सहोदरः ।) यमः । इति हेमचन्द्रः ॥
काली, स्त्री, (कालः कृष्णवर्णोऽस्यस्याः । काल + “जा-

११४

काली

नपदकुण्डलोत्थलभाजनागकालनीलेत्यादिना” । ४१।४२ । डीष् ।) शान्तनुराजपत्नी । इति चि-
काण्डशेषः ॥ (कालः शिवः । तस्य पत्नीति डीष् ।)
कालिका । अम्बिकाललाटनिष्क्रान्ता देवी । यथा,
“ततः कोपं चकारोच्चैरम्बिका तानरीन् प्रति ।
कोपेन चास्या वदनं मसीवर्णमभूत्तदा ॥
भुकुटीकुटिलात्तस्या ललाटफलकाद्भुतम् ।
काली करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनी” ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे ८७ । ५ ॥ * ॥ अन्यच्च ।
“देव्या ललाटनिष्क्रान्ता या कालीति च विस्तृता ।
तस्यास्तन्त्रं प्रवक्ष्यामि कामदं प्रहृणु भैरव ! ॥
समाप्तिरहितो दन्तः प्रान्त्यस्तस्मात् पुरःसरः ।
षष्ठसराभिर्विन्दुसहितो मादिरेव च ॥
कालीतन्त्रमिति प्रोक्तं धर्मकामाथदायकम् ।
एतन्मूर्त्तिं प्रवक्ष्यामि वत्सिकायमनाः प्रहृणु ॥
नीलोत्पलदलश्यामा चतुर्बाहुसमन्विता ।
खट्वाङ्गं चन्द्रहासश्च बिभ्रती दक्षिणे करे ॥
वामे चर्म च पाशश्च ऊर्ध्वधो भावतः पुनः ।
दधती मुण्डमालाश्च व्याघ्रचर्मवराम्बरा ॥
कृष्णाङ्गी दीर्घदंष्ट्रा च अतिदीर्घातिभीषणा ।
लोलजिह्वा निस्सरत्तनयना नादभैरवा ॥
कवन्धवाहना पीनविस्तारश्रवणानना ।
यथा ताराङ्गया देवी चामुण्डेति च कथ्यते ॥
एतस्या योगिनीश्चाष्टौ पूजयेच्चिन्त्येदपि ।
त्रिपुरा भीषणा चण्डी कर्त्री हन्त्री विधातका ॥
कराला श्रुतिनी चेति अष्टौ ताः परिकीर्त्तिताः ।
एषातिकामदा देवी जाड्यहानिकरी सदा ॥
एतस्याः सदृशी काचित् कामदा न हि विद्यते” ।
इति श्रीकालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ६० अध्यायः ।
क्षीरकीटः । मातृभेदः । उमा । नवमेघसमूहः ।
परीवादः । इति हेमचन्द्रः ॥ कालाङ्गनी । तुवरी ।
चिह्नम् । रात्रिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अग्नि-
शिखाभेदः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मुण्डकोप-
निषदि १ । २ । ४ ।

“कालीकराली च मनोजवा च

सुलोहिता या च सुधूमवर्णा ।

स्तुतिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी

लेलायमाना इति सप्त जिह्वा” ॥

वृत्तिकालीवृत्तः । इति रत्नमाला । (कालिया
विह्वली इति भाषा ॥ लता । यथा वैद्यके ।
“सप्तपर्यन्तया काली गुडुची पिचुमर्दकम्” ॥ * ॥
भीमसेनस्य पत्नीभेदः । यथा, भागवते ६ । २२ । ३१ ।
“युधिष्ठिरात् पौरव्यां देवकोऽथ घटोत्तचः ।
भीमसेनात् हिडिम्बायां, काल्यां सर्वगतस्ततः” ॥
मातृकाध्यानं चामुण्डाशब्दे द्रष्टव्यम् । कालिकाया
ध्यानं लिख्यते यथा—

“करालवदनां घोरां मुक्तकेशीं चतुर्भुजाम् ।
कालिकां दक्षिणां दिव्यां मुण्डमालाविभूषिताम् ॥
सद्यस्त्रिजगत्पतिरःखङ्गवामाधोर्द्धकराम्बुजाम् ।
अभयं वरदस्त्रैव दक्षिणोर्ध्वाधोपायिकाम् ॥
महामेघप्रभां श्यामां तथा चैव दिगम्बरीम् ।
कण्ठावसक्तमुण्डालीगणदुधिरचर्चिताम् ॥

काली

कर्णावतंसतानीतश्वयुग्मभयानकाम् ।
घोरदंष्ट्रां करालास्यां पीनोन्नतपयोधराम् ॥
शवानां करसंघातैः कृतकाक्षीं हसन्मुखीम् ।
वृक्काहयगलद्रक्तधाराविष्फुरिताननानाम् ॥
घोररावां महारौद्र्यं श्मशानालयवासिनीम् ।
बालार्कमण्डलाकारलोचनधितयान्विताम् ॥
दन्तुरां दक्षिणव्यापिमुक्तालम्बिकचोच्चयाम् ।
श्वरूपमहादेवहृदयोपरिसंस्थिताम् ॥
शिवाभिर्घोररावभिश्चतुर्दिक्षु समन्विताम् ।
महाकालेन च समं विपरीतरतातुराम् ॥
मुखप्रसन्नवदनां स्मेराननसरोरुहाम् ।
एवं सन्निनयेत् कालीं सर्वकामार्थसिद्धिदाम्” ॥
इति तन्त्रसारवृत्तकालतन्त्रम् ॥
(कालशक्त्या सर्वमिदं जगत् परिचालयति सैव
काली प्रकीर्त्तिता यदा कालयति कलयति वा
उत्पादयति पालयति प्रलये पुनरात्मन्येव विजा-
पयतीति काली आद्या मूलप्रकृतिः महत्तत्त्वा-
देव्यत्तत्त्वयादीनामाधारभूता । कलिहन्त्रि का-
मधेनुरिति कलधातुः बह्वर्थबोधिनी स्वरूपतः
ब्रह्मणः सकाशात् नानाविधजगद्विचित्रनिर्माद-
समर्था बुद्धिरूपा ब्रह्मशक्तिरेव प्रकृतिः कालीति
संज्ञया प्रकीर्त्त्यते । एतत् प्रबोधनाय समासतः
कतिपयवचनान्यचोद्धृतानि यथायथं द्रष्टव्यानि ।
तथाहि ज्ञानसङ्गलिनीतन्त्रे । भागवते च ।
“सा माया पालिनीशक्तिः स्मृतिस्ंहारकारिणी ।
सा वा एतस्य संख्युः शक्तिः सदसदात्मिका ।
माया नाम महाभाग ! ययेदं निर्ममे विभु” ॥
एषैव पारमेष्ठरी मूलशक्तिः दुर्बलाधिकारिणा-
मुपासनासौकर्याय तन्त्रादिशास्त्रेषु कालीश्यामा-
तारादिविविधनामरूपैः कल्पिता ॥
यथा,—
“या देवी सर्वभूतेषु विष्णुमायेति श्रद्धिता” ।
चितिरूपेण या कृत्स्नमेव द्वाप्य स्थिता जगदिति” ॥
इति मार्कण्डेयपुराणीयदेवीमाहात्म्ये देवकृत-
देव्याः स्तुतौ । ८५ । १२, ३४ । तथा च महा-
निर्वाणोक्ते ४४ उक्तासे । देवीं प्रति सदाशि-
वोक्तिः ।
“त्वं परा प्रकृतिः साक्षात् ब्रह्मणः परमात्मनः ।
महत्तत्त्वादिभूतान्तं त्वया कृष्टमिदं जगत् ॥
निमित्तमात्रं तद्ब्रह्म सर्वकारणकारणम् ।
तस्येच्छामात्रमात्मन्य त्वं महायोगिनी परा ॥
करोषि पाप्मि हंस्यन्ते जगदेतच्चराचरम् ।
कलनात् सर्वभूतानां महाकालः प्रकीर्त्तितः ।
महाकालस्य कलनात् त्वमाद्या कालिकापरा ॥
कालत्वादादिभूतत्वादाद्या कालीति गीयते ।
ध्यानन्तु द्विविधिं प्रोक्तं स्वरूपारूपभेदतः ।
स्वरूपं तव यज्ज्ञानमवाङ्मनसगोचरम् ॥
मनसोधारणार्थाय ग्रीष्मं स्वाभीष्टसिद्धये ।
सूक्ष्मध्यानप्रबोधाय सूक्ष्मध्यानं वदामि ते ।
अरूपायाः कालिकायाः कालमातुर्महाद्युतेः ।
गुणक्रियानुसारेण क्रियते रूपकल्पना” ॥
तस्या अरूपाया महाकात्याः कथमेव रूप-

काली

कल्पनादिकमिति जिज्ञासितवतीं पार्वतीं प्रति भगवतः शिवस्योत्तरदानं तत्रैव १३ उल्लासे ॥
“उपासकानां कार्याय पुरैव कथितं प्रिये ! ।
गुणक्रियानुसारेण रूपं देयाः प्रकल्पितम् ॥
श्वेतपीतादिको वर्णो यथा कृष्णे विधीयते ।
प्रविशन्ति तथा काल्यां सर्वभूतानि शैलजे ! ॥
अतस्तस्याः कालशक्तेर्निर्गुणाया निराकृतेः ।
हितायाः प्राप्तयोगानां वर्णः कृष्णो निरूपितः ॥
नित्यायाः कालरूपाया अद्ययायाः शिवात्मनः ।
अमृतत्वात् ललाटेऽस्याः शशिचिह्नं निरूपितम् ॥
शशिसूर्याभिभिर्नित्यै रखिलं कालिकं जगत् ।
सम्पश्यति यतस्तस्मात् कल्पितं नयनत्रयम्” ॥
तस्याः स्थूलध्यानं यथा तत्रैव ५८ उल्लासे ।

“मेघाङ्गीं शशिशेखरां त्रिनयनां रक्ताम्बरं
विभ्रतीं पाणिभ्यामभयं वरश्च विलसद्भक्तारविन्दं
स्थिताम् ॥

मेघाङ्गीमिति वर्णनेनास्याः कृष्णवर्णत्वं सूचितं
परं अरूपाया निराकृतेः कालशक्तेरेव ध्याना-
लम्बनतया स्थापकत्वमिति यावत् ॥

शशिशेखरेत्युक्त्वा शशी चन्द्रः जीवसमष्टिः
सर्वजीवजीवस्वरूपो हिरण्यगर्भो ब्रह्मा एव
चन्द्रनाम्नाख्यायते अतएवास्या देव्या ललाटे ऊर्ध्व-
देशे इति निर्देशात् समस्तजडशक्तिभ्यः पृथक्
कृत्वा जीवशक्तैस्तत्त्वं बोधयति यथा,—

“भूमिरापोऽनसो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।

अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।

जीवरूपां महाबाहो ! ययेदं धार्यते जगत्” ॥

अतोऽस्या जीवशक्त्याधायकतया सैव परमात्म-
रूपिणी चिदानन्दमयीति प्रबोध्यते । यदि च
स्थानभेदे क्वचित् परब्रह्मणः सकाशादस्याः पार्थ-
क्यं दृश्यते तत्तु केवलमज्ञानां क्रियाविशेषबोध-
नायैव स्वरूपतः अर्धेर्द्विकाशशक्तिवत् सर्वत्रैव
शास्त्रकृद्भिन्नयोरभेदः प्रतिपादितः । त्रिनयन-
मित्युक्त्वा सर्वव्योतिःपदार्थानां प्रधानभूता-
श्चन्द्रसूर्यादयः प्रकाशशक्तेराधिक्यात् तैरेवास्या
देव्या नयनत्रितयत्वेन प्रकल्पितं वस्तुतः सर्व-
प्रकाशकानां सूर्यादीनां सेवान्तर्धामितयाधिष्ठा-
त्रीदेवतात्मरूपिणीति बोध्यम् ॥

रक्ताम्बरं विभ्रतीं इति सृष्टिकारणार्थं सैव परमा-
त्मरूपिणी रजोगुणोद्वेकरूपमम्बरं वस्त्रं आवरण-
शक्तिमिति भावः विभ्रतीं धारिणीं । पाणिभ्या-
मभयं वरश्च इति भक्तसाधकानां रक्षार्थं कुशला-
र्थश्च वरामयदानरूपशक्तिद्वयस्य पाणिद्वयत्वेन
कल्पितं रक्तारविन्दस्थितामिति रजोगुणसमुद्भ-
वाया इच्छाशक्तेरेवारविन्दत्वेन प्रकल्पनं कृतमिति
बोध्यम् । अतः स्थूलज्यानादीनां यदिचापाततः
स्थूलदृष्ट्या नामरूपादिस्थूलजडभावो लक्ष्यते परं
सर्वत्रैव तेषां सूक्ष्मार्थरूपपरमात्मन्येव गूढता-
त्यर्थार्थः प्रतिफलत्वेन विज्ञानद्वारेण तत्सर्वतो-
क्षातुं शक्यते । न ह्येतदस्माकं केवलं स्वकपोल-
कल्पनामात्रं श्रीमद्भगवद्गीताप्रभृतितत्त्वज्ञान-

कालीय

प्रतिपादकशास्त्रेषु विशेषतोनिश्चितं किञ्च प्रकृ-
तिपुरुषयोरपि तत्तच्छास्त्रे भूयोभूयोऽविनश्य-
त्वमनादित्वं चाङ्गीकृतम् ।

“प्रकृतिं पुरुषश्चैव विद्वानादी उभावपीत्यादि” ।
भूरिभूरि प्रमाणाणि सन्ति बाहुल्यभिया नैवा
स्मद्भिस्तान्युद्धतानि ॥

कालीकः, पुं, (के जले अलति पर्याप्नोति प्रभवती-
त्यर्थः । अल + इकन् एषोदरादित्वात् दीर्घः ।
यदा के जले + अलीकः मत्स्यलाभाय कपटशान्त-
मूर्त्तिरिव) कौशः । इति शब्दरत्नावली ॥

कालीची, स्त्री, (काल्या यमभगिन्या चीयतेऽच ।
चिञ् + बाहुलकात् अधिकरणे ङः । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) यमविचारभूमिः । इति, त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

कालीतनयः, पुं, (काल्याः यमरूपाया यमभगिन्याः
यमत्वशक्ते र्वा तनयः इव यमवाहनत्वात्तथात्वम् ।
यदा, काली इतः ज्ञातः सन् बलिदानाय आत्मानं
नयति प्रापयति । नी + अच् । कालीं प्रति
उद्दिश्य वा इतः प्राप्तः उपस्थित इत्यर्थः आत्मनो
नयः प्रापणं यस्य । महिषस्य कालीसन्निधाने
बलिदानाय नीयमानतया तथात्वम् ।) महिषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

कालीयः, स्त्री, (कालस्य कृष्णवर्णस्यायं कालस्थाने
भवन् वा “उद्धाच्छः” । ४ । २ । ११४ । इति च्छः ।)
कृष्णचन्दनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अस्य व्यव-
हारो यथा, वैद्यकचक्रपाणिंसंग्रहे एकदादशप्र-
तिकप्रसारणीतिज्ञे । “कालीयोत्पलपद्मकाङ्कय-
निश्रेत्यादि” ॥)

कालीयकं, स्त्री, (कालीय + स्वार्थे कन् । कालीयमिव
कायति वा । कै + कः ।) कालिया इति ख्यातं
पीतवर्णसुगन्धिकाळम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
(यथा, महाभारते २ । ५१ । १० ।

“चन्द्रनागुरुकाष्ठानां भारान् कालीयकस्य च ।
घर्भैरत्नसुवर्णानां गन्धानाञ्चैव राशयः” ॥)

तत्पर्यायः । जायकं २ कालानुसार्यं ३ । इत्यमरः ।
२ । ६ । १२६ । जायकम् ४ । इति टीकासर्वस्वम् ॥
कालीयम् ५ वर्णकम् ६ कान्तिदायकम् ७ । इति
भरतदृष्ट्याङ्गिः ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्यायौ पी-
तचन्दनशब्दे द्रव्यौ ॥ कृष्णचन्दनम् । तत्पर्यायः ।
कालीयम् २ कालिकम् ३ हरिप्रियम् ४ । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ दारुहरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य व्यवहारो यत्र तद्यथा, “साजसाराज-
कार्णखदिरकदरकालखान्धकमुकभूर्जमेघ शृङ्गीति
निशचन्दनकुचन्दनशिशपा शिरीषासनधवाङ्गु-
नतालशाकनक्तमालपूतीकाश्वकर्णगुरुणि काली-
यकश्चेति” ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३८
अध्यायः ॥)

कालीयकः, पुं, (कालीय + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।)
दारुहरिद्रा । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य पर्याया
यथा,—

“दार्वी दारुहरिद्रा च पर्जन्यापर्जनीति च ।

कटङ्कटरी पीता च भवेत् सैव पचम्पचा ॥

कावचि

सैवकालीयकः प्रोक्तस्तथा कालीयकोऽपि च ।

पीतद्रुश्च हरिद्रुश्च पीतदारुकापीतकम्” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कालीयः, स्त्री, (कं सुखं आलेयं आदेयं यस्मात् ।)
कालियानामपीतवर्णसुगन्धिकाळम् । इति व्याङ्गिः
रमानाथश्च ॥ (यथा, कुमार ७ । ६ ।

“तां लोभकत्वेन हृताङ्गुतैला-

माश्रयानकालीयकताङ्गरागाम्” ॥

कलायै रक्तधारिण्यै हितं इति ढक् ।) काल-
खण्डनम् । यक्षत् इति यावत् इति मेदिनी ॥

कालीयः, पुं, (कालाया अपत्यं ढक् ।) दैत्यभेदः । इति
मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते १ । ६५ । ३४ ।

“काशायाः प्रथिताः पुत्राः कालकल्पाः प्रहारिणः ।

प्रविख्याता महावीर्या दानवेषु परन्तपाः ॥

विनाशनश्च क्रोधश्च क्रोधहन्ता तथैव च ।

क्रोधशत्रुस्तथैवान्यः कालीया इति विश्रुताः” ॥)

कालीयकं, स्त्री, (कालीय + स्वार्थे कन् ।) कालीयकम् ।

कालियानाम पीतवर्णसुगन्धिकाळम् । इत्यमर-
टीका ॥ (“मधुकर्कुलकलङ्ककालीकृतकालीयक-
कुसुमकुण्डलेषु” । इति कादम्बरी ॥)

कालीयकः, पुं, (कालीय + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।)

दारुहरिद्रा । इत्यमरः २ । ४ । १०१ ॥ (यथा, सुश्रुते
सूत्रस्थाने ३६ अध्यायः । “कालीयकागुदितल-
पर्यां कुष्ठहरिद्रेति” ॥ कालीयकशब्देऽस्य विव-
रणं ज्ञातव्यम् ॥ कलये विवादाय साधुः । कल +

ढक् + संज्ञायां कन् । कुक्कुराणां हि अन्योन्य-
कलहपरत्वं प्रसिद्धम् ।) कुक्कुरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

काल्यः, पुं, (कल्पे विधौ भवः । “तत्र भवः” ४ । ३ ।
५३ । इति अण् ।) हरिद्राविशेषः । काँचा हलुद
इति भाषा । तत्पर्यायः । कर्वूरः २ द्राविडकः ३

द्राविडभूतिकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

काल्यकः, पुं, (कल्पे विधौ भवः । “तत्र भवः” ४ । ३ ।
५३ । इत्यन्तात् संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।) कर्वूरकः ।

इत्यमरः २ । ४ । १२५ ॥ काँचा हलुद इति भाषा ॥

काल्यनिकः, त्रि, (कल्पनायाः आगतः । ठञ् ।)
कल्पनाभवः । कल्पितः । यथा । “रसः साद्यते

इति काल्यनिकं भेदसुरीकृत्य कर्मकर्त्तरि वा
प्रयोगः” । इति साहित्यदर्पणम् ॥

काल्यं, स्त्री, (कलयति चेषाम् । अग्रादयश्चेति
कलेर्यक् । ततः प्रज्ञाद्यण् ।) प्रत्युषः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा हेः रामायणे २ । ३४ । ३४ ।

“तर्पितः सर्वकामैस्त्वं च काल्ये साधयिष्यसि” ॥)

काल्यकः, पुं, (काले साधुः । तत्र साधुरिति यत् ।
स्वार्थे कन् ।) काल्यकः । इति शब्दरत्नावली ॥

काल्या, स्त्री, (कालः प्राप्तोऽस्याः । कालादयत् ।
टाप् च ।) गर्भग्रहणप्राप्तकाणा ऋतुमतो गौः ।

तत्पर्यायः । उपसर्था २ । इत्यमरः २ । ६ । ७० ॥
(“उपसर्था काल्या प्रजने” । इति पाणिनिः । ३ ।

१ । १०४ ॥)

कावचिकं, स्त्री, (कवचिनां समूहः । “ठञ् कव-
चिनश्च” । ४ । २ । ४१ । इति ठञ् ।) वर्मभृतां

काव्यं

गणः । कवचधारियोद्धुसमूहः । इत्यमरः । २ ।
 ८ । ६६ ॥
 कावारं, स्त्री, (कं जलं आहणोतीति । आ + वृ +
 ञ् ।) प्रैवजः । इति चिकाण्डशेषः ॥
 कावारी, स्त्री, (कावार + डीष् ।) टणादिच्छत्रम् ।
 तत्पर्यायः । जङ्गमकुटी २ भ्रमकुटी ३ । इति
 चिकाण्डशेषः ॥
 कावकः, पुं, (कुक्षितः एक इव ईषत् एक इव वा ।
 कोः कादेशः ।) कुक्षुटः । चक्रवाकः । पीतमल्लक-
 पक्षी । इति विश्वमेदिनी ॥
 कावेरं, स्त्री, (कस्य सूर्यस्येव आ ईषत् वेरं चङ्गं
 यस्य । ज्योतिर्मयत्वात् तथात्वम् ।) कुङ्कुमम् । इति
 जटाधरः ॥ (कुङ्कुमशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
 कावेरी, स्त्री, (कं जलमेव वेरं शरीरं । तस्येयम् ।
 “तस्येदम्” ॥ ४।३।२० । इति चण् । डीप् ।)
 नदीविशेषः । इत्यमरः । १ । १० । ३५ ॥ (यथा,
 महाभारते ३ । ८५ । २२ ।
 “ततो गच्छेत् कावेरीं वृतामभूरसां गणैः ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन् गोसहस्रफलं लभेत्” ॥
 इयं हि सहाद्रेः मलयपर्वतस्य च सानुसन्नि-
 कटस्था । इति रघुः ॥ कुक्षितं अपवित्रं वेरं
 शरीरं यस्याः । कोः कादेशः ।) वेश्या । हरिद्रा ॥
 इति मेदिनी ॥
 काव्यं, स्त्री, (कवेरिदं कर्म भावे वा । व्यञ् ।) ग्रन्थः ।
 इति मेदिनी । रसयुक्तवाक्यम् । यथा,—
 “वाक्यं रसात्मकं काव्यं दोषास्तस्यापकर्षकाः ।
 उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालङ्काररहितयः” ॥
 यथा प्रत्येकं लक्षणानि लिखन्ते । तत्रादौ वाक्य-
 लक्षणं यथा,—
 “वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः” ॥
 रसलक्षणं यथा,—
 “विभावेनानुभावेन यत्तुः सञ्चारिणा तथा ।
 रसतामेति रत्यादिः स्यादौ भावः सचैतसाम्” ॥
 दोषलक्षणं यथा,—
 रसापकर्षका दोषास्ते पुनः पञ्चधा मताः ।
 पदे तदंशे वाक्यार्थे सम्भवन्ति रसेऽपि यत्” ॥
 गुणलक्षणं यथा,—
 “रसस्याङ्गित्वमात्रस्य धर्माः श्रौत्यादयो यथा ।
 गुणा साधुर्यमोजोऽथ प्रसाद इति ते त्रिधा” ॥
 अलङ्कारलक्षणं यथा,—
 “शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः प्रोभाविशायिनः ।
 रसादीनुपकुर्वन्तोऽलङ्कारास्तेऽङ्गदादिवत्” ॥
 रीतिलक्षणं यथा,—
 “पदसंघटनारीतिरङ्गसंस्थाविशेषवत् ।
 उपकर्त्री रसादीनां सा पुनः स्याच्चतुर्विधा ।
 वैदर्भी चाथ गौडी च पाञ्चाली लाटिका तथा” ॥
 इति साहित्यदर्पणम् ॥ * ॥ तत् काव्यं त्रिविधं
 ध्वनिगुणीभूतव्यञ्चित्रभेदेन । तत्राद्यस्य लक्षणम् ।
 “इदमुत्तममविशयिनि, व्यञ्ज वाचात् ध्वनिर्बुधैः
 कथितः” । द्वितीयस्य लक्षणम् ।
 “अतादृशि गुणीभूतव्यञ्जं व्यञ्जे तु मध्यकम्” ॥
 तृतीयस्य लक्षणम् ।

काशः

“शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यञ्जं त्ववरं स्मृतम्” ।
 इति काव्यप्रकाशः ॥
 “एतेषां विवरणानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि” ॥
 काव्यं, पुं, (कवेः भृगोरपत्यं पुमान् इति “कुर्वीद्विभ्यो
 ण्यः” ॥ ४।१।१५१ । इति ण्यः ।) यञ् इति केचित् ।
 शुक्राचार्यः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते
 १ । सम्भवपर्वणि ७६ । ६ ।
 “जिगीषया ततो देवा वव्रिरेऽङ्गिरसं मुनिम् ।
 पौरहिष्येन याव्यत्वे काव्यं तूष्णसं परे” ॥
 तामसमन्वन्तरीयवृद्धविशेषः । यथा, मार्कण्डेये
 ७४ । ५६ ।
 “ज्योतिर्धामा पृथुः काव्यश्चैत्रोऽभिर्वलकस्तथा ।
 पीवरश्च तथा ब्रह्मन् सप्त सप्तर्षयोऽभवन्” ॥)
 काव्यचौरः, पुं, (काव्यस्य चौर इव । अन्यरचितकाव्यस्य
 स्वकीयत्वेन प्रख्यापकत्वात् तस्य तथात्वं बोध्यम् ।)
 चन्द्रेशः । इति चिकाण्डशेषः ॥
 काव्या, स्त्री, (कववर्णने क्लृतिगाने च । बाङ्गलका-
 दित्वात् ण्यत् । टाप् च ।) पूतनाया हि वाक्-
 विलासविन्यासादिना नारीणां मनो मोहयित्वा
 ताभ्यो शिशूनाद्यन्यनाशकारितया तथात्वं बो-
 ध्यम् ।) पूतना । बुद्धिः । इति मेदिनी ॥
 काशः कृ ङ द्युतौ । कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्म-
 चकं-सेट् ।) कृ अचकाशत् । ङ काशते चन्द्रः ।
 दन्त्यान्त इति केचित् । इति दुर्गादासः ॥
 काशः य उ कृ ङ द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
 आत्म-चकं-सेट् ।) य ङ काशते । उ काशित्वा
 काष्ठा । कृ अचकाशत् । इति दुर्गादासः ॥
 काशः, पुं स्त्री, (काशते दीप्यते शोभते इति यावत् ।
 काशः ङ दीप्तौ + पचाद्यच् ।) दृग्भेदः । केश्या
 इति भाषा । इति मेदिनी ॥ (यथा रघुः ४ । १७ ।
 “पुण्डरीकातपत्रस्तं विकसत् काशचामरः ।
 ऋतुर्विडम्बयामास न पुनः प्राप तच्छ्रियम्” ॥)
 तत्पर्यायः ॥ इच्छुगन्धः २ पोटगलः ३ । इत्यमरः ।
 २ । ४ । १६२ ॥ कासः ४ । इति भरतः ॥ काशी ।
 ५ । इति मुकुटादयः ॥ काशा ६ । इति नयना-
 नन्दः ॥ वायुसेतुः ७ काण्डेक्षुः ८ अमरपुष्पकः ९ ।
 इति रत्नमाला ॥ काशकः १० वनहासकः ११ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ इक्ष्वारिः १२ काकेक्षुः १३
 इक्षुरः १४ इक्षुकाण्डः १५ शारदः १६ सित-
 पुष्पकः १७ नादेयः १८ दर्भपत्रः १९ लेखनः २०
 काण्डकाण्डकः २१ कच्छलकारकः २२ । अस्य
 गुणाः । शिशिरत्वम् । गौल्यत्वम् । रुचिकारित्वम् ।
 पित्तदाहनाशित्वम् । तृप्तिबलशुक्रकारित्वम् । अम-
 शोषकपापहृत्त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कण्डक-
 ण्डूयनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्पर्यायगुणाः ।
 “काशः काकेक्षुर्द्विष्टः स स्याद्विद्वुरसस्तथा ।
 इक्ष्वालिकेक्षुगन्धा च तथा पोटगलः स्मृतः ॥
 काशः स्यान्मधुरस्तिक्तः खादुपाके हिमः सरः ।
 मूत्रकृष्णाम्नादाहाखक्षयपित्तजरोरगजित्” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 काशः, पुं, (केन जलेन कफात्मकेन अश्रुते व्याप्यते-
 ऽङ् । क + अश् + अधिकरणे घञ् ।) क्षतम् ।

काशः

इति शब्दरत्नावली ॥ खनामख्यातरोगविशेषः ।
 काशी इति भाषा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्-
 पर्यायः । क्षवधुः २ काशिका ३ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ कासः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १६१ ॥ कासयति
 कुत्सितशब्दं कारयति कासः । काण्डेक्षुः कुशब्दे
 ज्ञान्तात् पचाद्यन् कासो दन्त्यान्तः । कश्च शब्दे
 इत्यस्मात् ज्ञान्तात् पचाद्यनि काशस्तालयान्तश्च ।
 शालूरकाशशब्दकथ इत्युभभेदे दन्त्यतालयान्तमधे
 पाठात् ।
 “वाराणस्यां भवेत् काशी क्षवधौ ना दृष्टे स्त्रिया”
 मिति तालयान्तेषु रभसः । इति तट्टीकायां
 भरतः ॥ * ॥ तस्य निदानं यथा,—
 धन्वन्तरिखाच ।
 “आशुकारी यतः काशः स एवातः प्रवक्ष्यते ।
 पञ्च काशाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ॥
 क्षयाधोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम् ।
 तेषां भविष्यतां रूपं कण्ठे कण्ठरुचिकः ॥
 श्रुक्कणास्यकण्ठत्वं तत्राधो विहितोऽग्निलः ।
 ऊर्ध्वं प्रवृत्तः प्राप्योरस्तस्मिन् कण्ठे च संलग्नः ।
 शिरः श्रोतांसि संपूर्णं ततोऽङ्गान्युत्क्षिपति च ।
 क्षिपन्निवाक्षिणी पृष्ठमुरः पार्श्वे च पीडयन् ॥
 प्रवर्त्तते स वक्ष्ये भिन्नकांस्थोपमध्वनिः ।
 हृत्पार्श्वोरः शिरःशूलमोहक्षोभस्वरक्षयात् ॥
 करोति शुष्ककाशश्च महावेगरजा खनम् ।
 सोऽङ्गहर्षो कफं शुष्कं कृच्छ्रन्मुक्तोऽप्यतां शनैः ॥
 पित्ताक्षु पीताक्षिकता तित्तास्यत्वं ज्वरो भमः ।
 पित्ताहंस्वमनं दृष्ट्वा वैस्वर्थं धूमको मदः ॥
 प्रतप्तं काशवेगे च ज्योतिषामिव दर्शनम् ।
 कफादुरोऽप्यरुद्धं हृदयं स्तिमितं गुरु ॥
 कण्ठे प्रलेपदमनं पीनसच्छर्द्दरोचकः ।
 रोमहर्षघनस्निग्धस्नेह्याश्च प्रवर्द्धनम् ॥
 युद्धाद्यैः साहसैस्त्रैः सेवितैरयथाबलम् ।
 उरस्यन्तःक्षितो वायुः पित्ते चानुगतो बली ॥
 कुपितः क्रुद्धः काशं कफं तेन सशोणितम् ।
 पीतश्यावश्च शुष्कश्च ग्रथितं कृण्वितं वज्र ॥
 स्त्रीवेत् कण्ठेन रुजता विभिन्नेनैव चोरसा ।
 सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुदमानेन शूलिना ॥
 पर्वभेदज्वरश्चासदृष्टावैस्वर्थकम्पवान् ।
 पारावत इवोत्कूजन् पार्श्वशूली ततोऽस्य च ॥
 कफाद्यैर्वमनं पक्तिर्वर्णं वर्णश्च हीयते ।
 क्षीणस्य साहस्रज्वलं श्यावपृष्ठकटीग्रहः ॥
 वायुप्रधानाः कुपिता धातवो राजयक्ष्माः ।
 कुर्वन्ति यक्ष्मायतनैः काशं स्त्रीवेत् कफं ततः ॥
 पूतिपूयोपमं पीतं विषं हरितशोणितम् ।
 लुप्यते तुद्यत इव हृदयं पचतीव च ॥
 अकस्मादुष्णं शीतेच्छा ब्रह्माशित्वं बलक्षयः ।
 स्निग्धप्रसन्नवृत्तत्वं श्रीमद्दर्शननेत्रता ॥
 ततोऽस्य क्षयरूपाणि सर्वाण्यविर्भवन्ति च ।
 इत्येवं क्षयजः काशः क्षीणानां देहनाशनः ॥
 याप्यो वा बलिनां तद्वत् क्षतजोऽपि नवौ च तौ ।
 सिध्यतामपि सामर्थ्यात् साध्यादौ च पृथक्क्रमः ॥
 मिश्रायाप्याशु ये सर्वे जरसः खविरस्य च ।

काशः

काशश्चासन्नयच्छर्दिस्वरसादादयो गदाः ॥
भवन्त्युपेक्षया यस्मात् तस्मात् त्वरया जयेत् ॥
इति गारुडे काशरोगनिदानं १५४ अध्यायः ॥ * ॥

अथ काशस्य चिकित्सा ।

तत्र वातकाशस्य चिकित्सा ॥
“वास्तुको वायसीशकं मूलकं सुनिषण्णकम् ।
खेहास्तीलादयो भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौड़िकाः ॥
दध्याश्लान्नास्त्रफलं प्रसन्नापानमेव च ।
शस्यते वातकाशेषु स्वादस्त्रलवणानि च ॥
वायसी काकमाची कवई इति लोके । सुनिषण्णकं
सिनुयारि इति लोके प्राकविशेषः । चाङ्गेरी-
सदृश्चतुष्पत्रा सजलदेशे भवति । चौपति इति
लोके ॥

“ग्राम्यानूपोदकैः शालियवगोधूममष्टिकान् ।
रसेन्माषात्मगुप्तानां यूषैर्वा भोजयेद्वितान्” ॥
ग्राम्यानूपोदकैः रसेरित्यन्वयः । आत्मगुप्ता कि-
वाह इति लोके ॥

“दशमूलीकृता काशश्चासहिकारजापहा ।
यवागूर्दीपनी दृष्ट्या वातरोगविनाशिनी ॥
रसः कर्कटकानां वा दृढमृष्टः स नागरः ।
वातकाशप्रघ्नमनः प्रहृष्टमत्यस्य वा पुनः” ॥ *

अथ पित्तकाशस्य चिकित्सा ।

“कण्टकारीयुगद्राक्षावासाकर्चूरवाल्मीकेः ।
नागरेण च पिप्पल्या कथितं सलिलं पिबेत् ॥
शर्करामधुसंयुक्तं पित्तकाशहरं परम्” ॥ *

अथ कफकाशस्य चिकित्सा ।

“पिप्पलीकटफलं शुगठी प्रहृष्टी भार्गी तथोषणम् ।
कारवी कण्टकारी च सिन्धुवारो यवानिका ॥
चित्रको वासकश्चैषां कषायं विधिवत् कृतम् ।
कफकाशविनाशाय पिबेत् क्षण्यारजोयुतम्” ॥
पिप्पल्यादिकायः ॥ *

अथ क्षतजकाशस्य चिकित्सा ।

“इक्षुक्षुरालिकापद्मगुणालोत्पलचन्दनम् ।
मधुकं पिप्पली द्राक्षा लाक्षा प्रहृष्टी शतावरी ॥
द्विगुणा च तुगाक्षीरी सिता सर्वचतुर्गुणा ।
लिङ्गात्तन्मधुसर्पिर्भ्यां क्षतकाशनिवृत्तये” ॥
इक्षुरालिका इक्षुभेदः । चन्द्र इति लोके । पद्मं
पद्मकाष्ठम् । मृणालं विशम् । उत्पलं कमलम् ।
चन्दनमत्र धवलम् चूर्णत्वात् । प्रहृष्टी कर्कट-
प्रहृष्टी । तुगाक्षीरी वंशलोचना । सा चैक्षोर्दि-
गुणा ॥ * ॥ अथ क्षयकाशचिकित्सा । “चूर्णं काकु-
भमिष्टं वासकरसभावितं बह्वन् वारान् । मधु-
दृतसितोपलाभिर्लेह्यं क्षयकाशरक्तपित्तहरम्” ॥
काकुभं चूर्णं काकुभत्वचूर्णम् ॥ *

अथ काशस्य सामान्यतश्चिकित्सा ।

“ताम्यमानस्य काशेन नासाखावे खरे जडे ।
क्षवधौ गन्धनाशे च धूमपानं प्रयोजयेत् ॥
मनःशिलाभरिचं मांसीमुक्तेजुदैः पिबेत् ।
धूमं न्यहं च तस्यानु पथश्च सगुडं पिबेत् ॥
यथ काशान् पृथक् द्वन्द्वसर्वदोषसमुद्भवान् ।
शतैरपि प्रयोगाणामसाध्यान् साधयेत् ध्रुवम्” ॥
आलं हरितालम् । इक्षुदमिह पुल्लजीवकफलम् ॥

काशः

“बदरीदलमालिप्तं शिलाया धर्मशोधितम् ।
तद्धूमपानं सक्षीरं महाकाशनिवारणम् ॥
कण्टकारिहृतकायः सक्षुष्णः सर्वकाशहा ।
कण्टकार्याः कण्ठायाश्च चूर्णं समधु काशहृत् ॥

लवङ्गजातीफलपिप्पलीनां
भागान् प्रकल्प्यात्तसमानमीषाम् ।
पलार्द्धमानं मरिचं प्रदेयं
पलानि चत्वारि महौषधस्य ॥
सितासमस्तेन समाप्य चूर्णं
रोगानिमानाशु बलान्निहन्ति ।
काशज्वरारोचकमेहगुल्म-
श्चासाधिमान्द्यग्रहणीविकारान्” ॥

समशर्करचूर्णं वटिका वा ॥

“कुनटीसैन्धवयोषविडङ्गामयहिकुम्भिः ।
लेहः सान्ध्यमधुः काशश्चासहिकारनिवारणः” ॥ *

“हरीतकीकणा शुगठी मरिचं गुडसंयुतम् ।
काशघ्नो मोदकः प्रोक्तः परं वज्रैः प्रदीपनः” ॥ *

“कर्षः कर्षांशौ पलं पलद्वयं स्यात्ततोऽर्द्धकषश्च ।
मरिचस्य पिप्पलीनां दाडिमगुडयावश्रुक्कानाम्” ॥

सर्वोषधैरसाध्याः काशा ये वैद्यनिर्मुक्ताः ।
अपि यूयं कर्षयतां तेषामिदमौषधम्” ॥

पथ्यम् ॥ वज्रसेनस्तु कर्षांश इति पाठे कर्षांशः
कर्षार्द्धमिति व्याचष्टे ॥

“मरिचं कर्षमात्रं स्यात् पिप्पली कर्षसंमिता ।
अर्द्धकर्षो यवक्षारः कर्षयुग्मश्च दाडिमम् ॥

एतच्चूर्णोक्तं युज्यादयत्कथं गुडेन हि ।
प्राणग्रमाणां गुटिकां कृत्वा वज्रैः विधारयेत् ॥

अस्याः प्रभावात् सर्वेऽपि कासा यान्त्येव सन्त्यम्” ॥
दाडिमं दाडिमफलवल्कलं ग्राह्यम् । मरिचादि-
वटिका ॥ *

“समूलवल्कच्छर्दकण्टकार्या-

स्तुलां ततो द्रोणमितं जलञ्च ।

हरीतकीनां शतमेकपात्रे

विपथ्य कुर्याच्चर्याम्बुशेषम् ॥

तस्मिन् कषाये तनुवस्त्रपूते

हरीतकीभिः सहितो गुडस्य ।

तुलां विनिःक्षिप्य पचेत् सुपक्व-

मेतत् समुत्तार्य सुशीतले च ॥

पलं पलञ्चापि कटुवयश्च

तथा चतुर्जातपलं विचूर्ण्य ।

पलानि षट् पुष्परसस्य चापि

विनिःक्षिपेत्तत्र विमिश्रयेच्च ॥

प्रयुज्यमानो विधिनघ लेहो

यथाबलञ्चापि यथानलञ्च ।

वातात्मकं पित्तकृतं कफोत्थं

द्विदोषजातानपि च त्रिदोषम् ॥

क्षतोद्भवश्च क्षयजश्च काशं

श्वासश्च हन्यात् सह पीनसेन ।

यक्ष्माण्यमेकादशसुरारूपं

हरीतकीयं भृगुगोपदिष्टम्” ॥

पुष्परसो मधु । चतुर्जातं त्वगेलापत्रनागकेशराः ।
भृगुहरीतकी ॥ *

काशः

“कण्टकारीतुलां नीरद्रोणे पक्त्वा कषायकम् ।
पादश्रेष्ठं गृहीत्वा च तत्र चूर्णानि दापयेत् ॥
पृथक् पलांशान्तेतानि गुडूचीचयचित्रकाः ।
मुस्तं कर्कटप्रहृष्टी च व्युषणं धन्वयासकः ॥
भार्गी राक्षा सटी चैव शर्करा पलविंशतिः ।
प्रत्येकञ्च पलान्यष्टौ प्रदद्यात् दृढतैलयोः ॥
पक्त्वा लेहत्वमानोय शीते मधुपलाष्टकम् ।
चतुष्पलं तुमाक्षीर्याः पिप्पलीञ्च चतुष्पलाम् ॥
क्षिप्वा निदध्यात् सट्टे मृण्मये भाजने शुभे ।
लेहोऽयं हन्ति क्षिक्काक्षिक्कासश्चासानशेषतः” ॥
कण्टकार्याविलेहः । इति कासाधिकारः । इति
भावप्रकाशः ॥ * ॥ अपि च ।

“हरीतकीकणा शुगठी मरिचं गुडसंयुतम् ।

काशघ्नो मोदकः प्रोक्तस्तृष्णारोचकनाशनः ॥

कण्टकारीगुडूचीभ्यां पृथक् त्रिंशत्पलाद्रसे ।

प्रस्थसिद्धो दृढादातकाशनुद्विज्जिदीपनः” ॥

इति गारुडे १७४ अध्यायः ॥

“मनःशिला बलामूलं काक्षपर्णञ्च गुग्गुलुम् ।

जातिपत्रं कोलिपत्रं तथा चैव मनःशिला ॥

एभिश्चैव कृत्वा वर्त्तिर्वदराग्रो महेश्वर ! ।

धूमपानं काशहरं नात्र कार्या विचारणा” ॥

इति च गारुडे १८४ अध्यायः ॥

“कतकस्य फलं शङ्खं सैन्धवं व्युषणं वध्वा ।

फेनोरसाञ्जनं क्षौद्रं विडङ्गानि मनःशिला ।

एषां वर्त्तिर्हन्ति काशं तिमिरं पटलं यथा” ॥

इति तत्रैव १८८ अध्यायः ॥

“अभयामलकं द्राक्षा पिप्पली कण्टकारिका ।

प्रहृष्टं पुनर्नवा शुगठी जग्धा काशं निहन्ति वै” ॥

इति च तत्रैव १८९ अध्यायः ॥

काशकः, पुं, (काशते दीप्यते इति । काश + कर्त्तरि
गवुल् ।) काशः । इति शब्दरत्नावली ॥ केश्या
इति भाषा ॥

काशमर्दः, पुं, (काशं मृद्राति उपशमयति नाश-
यति वा । मृद + “कर्मण्यण्” । ३ । २ । १ ।
इति अण् ।) कासमर्दश्चक्षुः । इत्यमरटीकायां
रायमुकुटः ॥ (कासमर्दशब्दे ऽस्य गुणाः पर्या-
याश्च ज्ञेयाः ॥)

काशा, स्त्री, (काशते इति । काश + अच् + टाप् ।)
काशहणम् । इत्यमर-टीकायां भरतः ॥

काशाश्लमलिः, स्त्री, (कुत्सिता श्लाघमलिः । कोः
कादेशः ।) कूटश्लाघमलिः । इति जटाधरः ॥

काशिः, स्त्री, (काश् + “सर्वधातुभ्य इन्” । उणां
४ । ११७ । इति इन् ।) काशी । इत्युणादिकोषः ॥
(यथा हेः रामायणे १ । १३ । २३ ।

“तथा काशिपतिं स्निग्धं सततं प्रियवादिनम् ।

सदृक्तं देवसङ्गाशं स्वयमेवानयस्व हि” ॥)

काशिनगरोपलक्षिते जनपदे पुंभूतिः ।

यथा महाभारते ६ । ६ । ४१ ।

“अत ऊर्ध्वं जनपदान्निबोध गदतो मम” ।

“बोधो मद्राः कलिङ्गाश्च काशयो परकाशयः” ॥

सुष्टिः । इति निरुक्तिः । यथा ऋग्वेदे ७ । १०४

। ८ । “आप इव काशिना संमृभीतो असन्नस्वा-

काशी

सत इन्द्र वक्ता” ॥ “काशिका मुष्टिना” इति भाष्यम् ॥ सूर्ये णं । इति जुमर्याकरणम् ॥ काशिका, स्त्री, (काश् + स्तार्थे कन् टाप् । यदा काशयति ज्ञानं भक्तानां इति । काश् + शिच् + ण्वल् टाप् अत इत्वच् ।) काशी । इति शब्द-रत्नावली ॥ (पारिभाषिककाशिकाया लक्षण-मुक्तं यथा शङ्कराचार्येण ।

“मनोनिवृत्तिः परमोपशान्तिः
सा तीर्थवर्था मणिकर्णिका वै ।
ज्ञानप्रवाहा विमला हि गङ्गा
सा काशिकाऽहं निजबोधरूपः” ॥ * ॥

वामनकृता पाणिनिवृत्तिः ॥)

काशिकाप्रियः, णं, (काशिकाप्रिया यस्य । काशि-
कायाः प्रियो वा ।) दिवोदासः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

काशिराजः, णं, (काश्याः राजा । “राजाहः सखि-
भ्यश्च” । ५ । ४ । ६९ इति टच् ।) वाराणसी-
राजः । तत्पर्यायः । धन्वन्तरिः २ दिवोदासः
३ सधोद्भवः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यदि च क्रमावयेन तत्र बहवो राजान आसन् ।
तथापि तत्स्थानाधिकारित्वात् यदा योऽधि-
कारी स एव काशिराजः अतो नासाधुप्रयोग
इति मन्यामहे । “अथ खलु भगवन्तममरवर-
मृषिगणपरिवृतमाश्रमस्थं काशिराजं दिवोदासं
धन्वन्तरिमौपद्येनव वैतरणीरभयौक्तावतकर-
वीर्यगोपुररक्षितमुश्रुतप्रभृतय ऊचुः” ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १ अः ॥)

काशी, स्त्री, (काशते शिवत्रिशूलोपरि । काश् +
दीप्तौ + अच् गौरादित्वात् डीष् । काश् +
इन् डीप् वा । अथवा काशयति प्रकाशयतीदं
सर्वं या । काश् + शिच् अच् गौरादित्वात्
डीष् ।) खनामखाततीर्थम् । शिवपुरी । तत्प-
र्यायः । वाराणसी २ तीर्थराजी ३ तपःस्थली ४ ।
इति जटाधरः ॥ काशिका ५ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ काशिः ई । इत्युणादिकोषः ॥

अविमुक्तम् ७ आनन्दवनम् ८ आनन्दकाननम् ९
अपुनर्भवभूमिः १० रुद्रावासः ११ महाभक्षणम्
१२ । तस्या उत्पत्तिर्यथा,—

“तत्तत्तदैकलेनापि खैरं विहरता मया ।
स्वविग्रहात् स्वयं कृष्टा खशरीरानपायिनी ॥
प्रधानं प्रकृतिं त्वां तु मायां गुणवतीं पराम् ।
बुद्धितत्त्वस्य जननीमाहुर्विकृतिवर्जिताम् ॥
युगपच्च त्वया शक्त्या साकं कालस्वरूपिणा ।
मयाद्य पुरुषेणैतत् क्षेत्रज्ञापि विनिर्मितम्” ॥

स्कान्द उवाच ।

सा शक्तिः प्रकृतिः प्रोक्ता स पुमान्नीश्वरः परः ।
ताभ्याश्च रममाणाभ्यां तस्मिन् क्षेत्रे घटोद्भव ! ॥
परमानन्दरूपाभ्यां परमानन्दरूपिणि ! ॥
पञ्चकोशपरीमाणे स्वपादतलनिर्मिते ॥
सुने प्रलयकालेऽपि न तत् क्षेत्रं कदाचन ।
विमुक्तं न शिवाभ्यां यदविमुक्तं ततो विदुः ॥
न यदा भूमिवलयं न यदापां समुद्भवः ।

११८

काशी

तदा विहर्तुमीशेन क्षेत्रमेतत् विनिर्मितम् ॥
इति काशीखण्डम् ॥ तत्र कर्त्तव्ययात्राविधानं
यथा,—

सूत उवाच ।

“यात्रापरिक्रमं ब्रूहि जनानां हितकाम्यया ।
यथावत् सिद्धिकामानां सत्यवत्याः सुतोत्तम ! ॥

व्यास उवाच ।

निशामय महाप्राज्ञ लोमहर्षण ! वक्षि ते ।
यथा प्रथमतो यात्रा कर्त्तव्या यात्रिकैर्मुदा ॥
सचेज्जमादौ संज्ञाय चक्रपुष्करिणीजले ।
सन्तप्य देवान् सपितृन् ब्राह्मणांश्च तपस्विनः ॥
आदित्यं त्रौपदीं विष्णुं दण्डपाणिमहेश्वरम् ।
नमस्कृत्य ततो गच्छेत् द्रष्टुं दुर्गविनायकम् ॥
ज्ञानवापीमुपस्पृश्य नन्दिकेशं ततोऽर्चयेत् ।
तारकेशं समभ्यर्च्य महाकालेश्वरं ततः ॥
ततः पुनर्दण्डपाणिमित्येषा पञ्चतीर्थिका ।
दैवन्दिनी विधातव्या महाफलमभीप्सुभिः” ॥ * ॥

“ततो वैश्वेश्वरी यात्रा कार्या सर्वार्थसिद्धये ।

द्विसप्तायतनानाञ्च कार्या यात्रा प्रयत्नतः ॥

कृष्णां प्रतिपदं प्राप्य भूतावधि यथाविधि ।

अथवा प्रतिभूतञ्च क्षेत्रसृष्टिमभीप्सुभिः ॥

तत्तत्तीर्थकृतस्नानस्तत्तत्क्षिप्रकृताश्चनः ।

मौनेन यात्रां कुर्वीतः फलं प्राप्नोति यात्रिकः ॥

ओङ्कारं प्रथमं पश्येन्मत्स्योदर्यां कृतोदकः ।

त्रिपिष्टपं महादेवं ततो वै कृत्तिवाससम् ॥

रत्नेशश्चाथ चन्द्रेशं केदारञ्च ततो व्रजेत् ।

धर्मेश्वरञ्च वीरेशं गच्छेत् कामेश्वरं ततः ॥

विश्वकर्मेश्वरं चाथ मणिकर्णेश्वरं ततः ।

अविमुक्तेश्वरं दृष्ट्वा ततो विश्वेश्वरमर्चयेत् ॥

यथा यात्रा प्रयत्नेन कर्त्तव्या क्षेत्रवासिभिः ।

यस्तु क्षेत्रमुषित्वापि नैतां यात्रां समाचरेत् ॥

विप्लास्तस्योपजायन्ते क्षेत्रोच्चाटनसूचकाः” ॥ * ॥

“अष्टायतनयात्रान्या कर्त्तव्या विप्लवशान्तये ॥

दक्षेशः पार्वतीशश्च तथा पशुपतीश्वरः ।

गङ्गेशो नर्मदेशश्च गभस्तीशः सतीश्वरः ॥

अष्टमस्तारकेशश्च प्रत्यष्टमि विशेषतः ।

दृष्टान्येतानि लिङ्गानि महापापोपशान्तये” ॥ * ॥

“अपरापि शुभा यात्रा योगक्षेमकरी सदा ।

सर्वविप्लोपहन्त्री च कर्त्तव्या क्षेत्रवासिभिः ॥

शैलेशं प्रथमं वीक्ष्य वरणास्नानपूर्वकम् ।

स्नानन्तु सङ्गमे कृत्वा द्रष्टव्यः सङ्गमेश्वरः ॥

खर्णीजतीर्थे सुखातः पश्येत् खर्णीजमीश्वरम् ।

स्नात्वा मन्दाकिनीतीर्थे द्रष्टव्यो मध्यमेश्वरः ॥

पश्येद्विरण्णगर्भेशं तत्र तीर्थकृतोदकः ।

पञ्चचूडङ्गदे स्नात्वा ज्येष्ठस्थानं ततोऽर्चयेत् ॥

चतुःसमुद्रकूपे तु स्नात्वा देवं ततोऽर्चयेत् ।

देवस्थाने तु या वापी तत्रोपस्पृशने कृते ॥

शुक्रेश्वरं ततः पश्येत् तत्कूपविहितोदकः ।

दण्डखाते नरः स्नात्वा व्याघ्रेशं पूजयेत्ततः ॥

मौनकेश्वरकुण्डे तु स्नानं कृत्वा ततोऽर्चयेत् ।

जम्बुकेशं महालिङ्गं कृत्वा सात्रामिमां नरः ॥

क्षविन्न जायते भूयः संसारे दुःखसागरे ॥

काशी

समारभ्य प्रतिपदं यावत्कृष्णां चतुर्दशीम् ॥

एतत्क्रमेण कर्त्तव्यान्त्येतावतनानि वै ।

इमां यात्रां नरः कृत्वा न भूयोऽप्यपिजायते” ॥ * ॥

“अन्या यात्रा प्रकर्त्तव्यैकादशायतनोद्भवा ।

अग्नीध्रकुण्डे सुखातः पश्येदग्नीध्रमीश्वरम् ॥

उर्वशीशं ततो गच्छेत्तत्तु नकुलीश्वरम् ।

आषाढीशं ततो दृष्ट्वा भारभूतेश्वरं ततः ॥

लाङ्गलीशमथाकोष्य ततस्तु त्रिपुरान्तकम् ।

ततो मनःप्रकामेशं प्रीतिकेशमथो व्रजेत् ॥

मदानलेश्वरं तस्मात् तिलापर्णेश्वरं ततः ।

यात्रैकादशलिङ्गानामेषा कार्या प्रयत्नतः ॥

इमां यात्रां प्रकुर्वीतौ रुद्रत्वं प्राप्नुयान्नरः” ॥ * ॥

“अतः परं प्रवक्ष्यामि गौरीयात्रामनुत्तमाम् ॥

शुक्लपद्मतीयायां या यात्रा विश्वरुद्रिका ।

गोप्रेक्षतीर्थे सुखाय मुखनिर्मालिकां व्रजेत् ॥

ज्येष्ठवाप्यां नरः स्नात्वा ज्येष्ठां गौरीं समर्चयेत् ।

सौभाग्यगौरी संपूज्या ज्ञानवाप्यां कृतोदकैः ।

ततः शृङ्गारगौरीश्च तत्रैव च कृतोदकः ।

स्नात्वा विशालगङ्गायां विशालाक्षीं ततो व्रजेत् ।

सुखातो जलिततीर्थे जलितं पूजयेत्ततः ।

स्नात्वा भवानीतीर्थे तु भवानीं परिपूजयेत् ॥

मङ्गला च ततोऽभ्यर्च्य विन्दतीर्थकृतोदकैः ।

ततो गच्छेन्महालक्ष्मीं स्थिरलक्ष्मीसमृद्धये ॥

इमां यात्रां नरः कृत्वा क्षेत्रेऽस्मिन् मुक्तिमवाप्ति ॥

न दुःखैरभिभूयेत इहामुत्रापि कुचक्षितः ।

कुर्वीत प्रतिचतुर्थीह पूजां विघ्नेशितुः सदा ।

ब्राह्मणैश्चतुर्दशैश्चादेया वै मोदका मुदे” ॥ * ॥

“भौमे भैरवयात्रा च कार्या पातकहारिणी ।

रविवारे रवेर्यात्रां घण्टां वा रविसंयुजि ॥

तथैव रविसप्तम्यां सर्वविप्लोपशान्तये ।

नवम्यामथवा घण्टां चण्डिकायां शुभावहा” ॥ * ॥

“अन्तर्गृहस्य यात्रा वै कर्त्तव्या प्रतिवत्सरम् ।

प्रातः स्नानं विधायादौ नत्वा पञ्च विनायकान् ॥

नमस्कृत्याथ विश्वेशं स्थित्वा निर्वाणमण्डपे ।

अन्तर्गृहस्य यात्रां हि करिष्येऽधौघशान्तये ॥

गृहीत्वा नियमञ्चेति गत्वाथ मणिकर्णिकाम् ।

स्नात्वा मौनेन चागत्य मणिकर्णेशमर्चयेत् ॥

कम्बलाश्वतरौ नत्वा वासुकीशं प्रणम्य च ।

पर्वतेशं ततो दृष्ट्वा गङ्गाकेशवमप्यथ ॥

ततस्तु जलितं दृष्ट्वा जरासमेश्वरं ततः ।

ततो वै सोमनाथञ्च वराहञ्च ततो व्रजेत् ॥

ब्रह्मेश्वरं ततो नत्वा नत्वागस्तीश्वरं ततः ।

कश्यपेशं नमस्कृत्य हरिकेशवमन्ततः ॥

वैद्यनाथं ततो गत्वा ध्रुवेशमथ वीक्ष्य च ।

गोकर्णेशं ततोऽभ्यर्च्य षाटकेशमथो व्रजेत् ॥

अस्थितोपतडागश्च दृष्ट्वा वै कीकेशेश्वरम् ।

भारभूतं ततो नत्वा चित्रगुप्तेश्वरं ततः ॥

चित्रघण्टां प्रणम्याथ ततः पशुपतीश्वरम् ।

पितामहेश्वरं गत्वा ततस्तु कलसेश्वरम् ॥

चन्द्रेशश्च वीरेशो विघ्नेशोऽग्नीश्वर एव च ।

नागेश्वरो हरिश्चन्द्रश्चिन्तामणिविनायकः ॥

सेनाविनायकश्चाथ द्रष्टव्यः सर्वविप्लवहृत् ।

काशी

वशिष्टवामदेवौ च मूर्तिरूपधरावभौ ॥
 द्रष्टव्यौ यत्नतः काश्यां महाविघ्नविनाशिनौ ।
 सीमाविनायकं नाथं करुणेशं ततो व्रजेत् ॥
 त्रिसन्धेशो विशालाक्षी धर्मेशो विश्वबाहुका ।
 आशविनायकश्चाथ वृद्धादित्यस्ततः पुनः ॥
 चतुर्वक्त्रेश्वरं लिङ्गं ब्रह्मेशन्तु ततः परम् ।
 ततो मनःप्रकाशेश ईशानेशस्ततः परम् ॥
 चण्डीचण्डेश्वरौ दृश्यौ भवानोशङ्करौ ततः ।
 दुर्गिणं प्रणम्य च ततो राजराजेशमर्चयेत् ॥
 लाङ्गलीशन्ततोऽभ्यर्च्य ततस्तु नकुलीश्वरम् ।
 परात्रेशमथो नत्वा परब्रह्मेश्वरं ततः ॥
 प्रतिग्रहेश्वरश्चापि निष्कलङ्केशमेव च ।
 मार्कण्डेयेशमभ्यर्च्य ततश्चाभ्युपवेश्य ॥
 गङ्गेशोऽर्च्यस्ततो ज्ञानवाण्यां स्नानं समाचरेत् ।
 नन्दिकेशं तारकेशं महाकालेश्वरं ततः ॥
 दण्डपाणिं महेशं च मोक्षेशं प्रणमेत्ततः ।
 वीरभद्रेश्वरं नत्वा अविमुक्तेश्वरं ततः ॥
 विनायकास्ततः पञ्च विश्वनाथं ततो व्रजेत् ।
 ततो मौनं विरुज्याथ मन्त्रमेनमुदीरयेत् ॥
 अन्तर्यहस्यं यात्रेयं यथावत् या मया कृता ।
 न्यूनातिरिक्तया शुभः प्रीयतामनया विभुः ॥
 इति मन्त्रं समुच्चार्य क्षणं वै मुक्तिमण्डपे ।
 विश्राम्य यायात् भवनं निष्पापः पुण्यवान् नरः ॥*
 “संप्राप्य वासरं विष्णोर्विष्णुतीर्थेषु सर्वतः ।
 कार्या यात्रा प्रयत्नेन महापुण्यसमृद्धये ॥
 नभस्यपञ्चदश्याश्च कुलस्तम्भं समर्चयेत् ।
 दुःखं रुद्रपिशाचत्वं न भवेद्यस्य पूजनात् ॥
 अद्वापूर्वमिमा यात्राः कर्त्तव्याः क्षेत्रवासिभिः ।
 पर्वस्वपि विशेषेण कार्या यात्राश्च सर्वतः ॥
 न वन्धं दिवसं कुर्याद्दिना यात्रां क्वचित् क्षती ।
 यात्रादयं प्रयत्नेन कर्त्तव्यं प्रतिवासरम् ॥
 आदौ स्वर्गतर्ङ्गिणालतो विश्वेशितुर्भुवम् ।
 यस्य वन्धं दिनं यातं काश्यां निवसतः सतः ॥
 निराशाः पितरस्तस्य तस्मिन्नेव दिने भवेत् ।
 स दृष्टः कालसर्पेण स दृष्टो मृत्युना स्फुटम् ॥
 स मुष्टस्तत्र दिवसे विश्वेशो यत्र नेक्षितः ।
 सर्वतीर्थेषु सखौ स सर्वयात्रा व्यधात् स च ॥
 मणिकर्णान्तु यः स्नातो यो विश्वेशं निरेक्षत ।
 सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यं सत्यं पुनः पुनः ॥
 दृश्यो विश्वेश्वरो नित्यं स्नातव्या मणिकर्णिका” ॥
 इति श्रीस्वान्दपुराणे काशीखण्डे १०० अध्यायः ॥
 (चिच्छक्तिः । सुषुम्नाया नाडी च । अन्या
 नाडी चिद्भासया सम्यगाभासेता सती प्रकाशते
 अतएव इयं हि ब्रह्मप्रकाशरूपिणी चिन्मयी
 ज्ञानप्रकाशकतया अस्यास्तथात्वं वेदतन्त्रादि-
 ज्ञानप्रतिपादकशास्त्रैः सुषुम्नाया एव ब्रह्मनाडीत्वं
 प्रतिपादितं तथा सर्वप्रकाशकतया चिच्छक्तेरेव
 स्वरूपकाशीत्वं विज्ञाप्यते यथा,—
 “यदेदं काश्यते सर्वं सा काशी परिकीर्त्यते” ॥
 यदि चिच्छक्तिरेव काश्याः स्वरूपार्थवाचिका
 तर्हि तस्या वाराणसीत्याख्यायां कागतिरिति
 संशयश्चेत् ततोऽवधीयताम् ।

काशमीरी

“तदिदं मन्ये देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां
 ब्रह्मसदनं अत्र हि जन्तोः प्राणैरुत्क्रममाणस्य
 रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृतीभूत्वा मोक्षी
 भवति तस्मादविमुक्तमेव निधेवेत अविमुक्तं न
 विमुक्षेदेवमेवेतद्याज्ञवल्क्यः । अथहैनमत्रिः
 पप्रच्छ याज्ञवल्क्यः । य एषोऽनन्तोऽन्यत्त आत्मा
 कथमहमिमं विजानीयामिति सोऽविमुक्त उपास्य
 इति सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति वरणा-
 यामस्याश्च प्रतिष्ठित इति का च वरणा भवति
 का चासिर्भवति । सर्वान् इन्द्रियकृतान् दोषान्
 वारयति तेन वरणा भवति सर्वान् इन्द्रियकृतानि
 पापानि अस्यति तेनासि भवति कतममस्याः
 स्थानं भवति इति भुवोर्ब्राह्मणस्योभयसन्धिः स यौ-
 लीकस्य परस्य च सन्धिर्भवति । एवमेवेन सन्धिं
 सन्ध्यां ब्रह्मविद उपासते कोऽसौ रुद्र इति रुद्र-
 स्तापत्रयात्मकं संसारदुःखं तद्धेतुर्वा तत्सर्वं द्राव-
 यति शरणागतानामुपासकानामिति अतएव चि-
 च्छक्तिमयः सर्वज्ञः परमेश्वर एव रुद्रः । तथा हि
 “एको रुद्रो न द्वितीयाश्रयतस्युः” ॥ इति श्रीश्री-
 मदुभगवत्पूज्यपादपरमहंसपरिव्राजकाचार्यसुरे-
 श्वरसूत्रिप्रणीतकाशीमुक्तिविवेकः ॥

काश्यालगम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (मुष्टिः ।

इति निरुक्तिः ॥)

काशी, [न] त्रि, (काशीऽस्यास्ति इति । इतिः ।
 काशीरोगयुक्तः । इति राजवल्क्यः ॥ (काशते
 इति काश शिनिः । प्रकाशशीलः ॥)

काशीनाथः, पुं, (काश्याः नाथः ।) शिवः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा काशीखण्डे,—

“काशीनाथं समाश्रित्य कुतः कालभयं दृणाम्” ॥)

काशीराजः, पुं, (काश्याः काशीप्रदेशस्य राजा ।

“राजाहः सखिभ्यश्च” । ५ । ७ । ६९ । इति

टच् ।) दिवोदासः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अयं

हि योगरूढ्यर्थः । यौगिकार्थेन तु सर्वस्मिन्नेव

काशीदेशाधिकारिणि प्रयोगो दृश्यते ।

यथा गीतायाम् १ । ५ ।

“धृष्टकेतुश्चेकितानः काशीराजश्च वीर्यवान्” ॥)

काशीशं, स्त्री, (कुत्सितं ईषत् वा शीशमिव । कोः

कादेशः । काशिं दीप्तिं दृष्टे इति केचित् ।

ईश + कः ।) उपधातुविशेषः । हिराकसी इति

भाषा । तत् द्विविधम् । धातुकाशीशम् १ । तत्

हरिद्वर्णं लोहितश्च । एष्यकाशीशम् २ । तत्-

शुक्लवर्णं कृष्णश्च । इति रत्नमाला ॥

(अस्य पर्याया गुणाश्च यथा,—

“काशीशं धातुकाशीशं पांशुकाशीशमित्यपि ।

तदेव किञ्चित् पीतन्तु एष्यकाशीशमुच्यते ॥

काशीशमस्तमुष्णश्च तिक्तश्च तुवरन्तथा ।

वातश्लेष्महरश्चेष्टं नेत्रकण्डूविषप्रणत् ॥

मूत्रकृच्छ्राश्मरीश्चित्रनाशनं परिकीर्त्तितम्” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

द्विदन्त्यसकारोऽपि पाठः ॥ (काशीदेशाधिपतौ

शिवे च पुं ॥)

काशमीरी, स्त्री, (काशते इति । “अनेभ्योऽपि” । ३ ।

काशमीरा

२ । ७५ । इति वनिप् “वनोरच” । ४ । १ । ७ ।
 इति डीब्रौ । एषोदरात् वस्य सत्वम् ।) गम्भारी-
 वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३५ ॥ (अस्याः पर्याया
 यथा,—

“गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका ॥

काशमीरी काशमीरी हीरा काशमर्थः पीतरोहिणी ।

कृष्णवृन्ता मधुरसा महाकुसुमिकापि च” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणा-

स्यास्या यथाचैव ॥

“काशमीरी तु वरा तिक्ता वीर्याणामधुरा गुरुः ।

दीपनी पाचनी मेध्या मेदिनी भ्रमशोपजित् ॥

दोषदण्डाऽमश्रुलाशोविषदाहज्वरापहा ।

तत्फलं वृंहणं वृध्यं गुरुकेशं रसायनम् ॥

वातपित्तदघातक्षयमूत्रविवन्धनत् ।

खादु पाके हिमं स्निग्धं तुवराश्लविशुद्धिदत् ॥

हृन्वादाहृदयावातरक्तपित्तज्वरान् तथा” ॥ * ॥

यथा, महाभारते ३ । १५८ । ४४ ।

“वित्त्वान् कपित्थान् जम्बून् काशमीरैर्बदरीस्तथा” ॥)

काशमर्थः, पुं, (काशमीरीति शब्दोऽस्त्यस्य अस्मिन् वा ।

अन्येभ्योपीति यप् । स्वार्थं य्यञ् इति केचित् ।)

गम्भारी । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥ स्त्रीविज्ञो-

ऽप्ययम् । इति भरतः ॥

(“हृद्यं मूत्रविवन्धनं पित्ताहृत्वातनाशनम् ।

केशं रसायनं मेध्यं काशमर्थं फलमुच्यते” ॥

इति मुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्यायः ॥)

काशमीरं, स्त्री, (काशमीरे काशमीरे वा भवं “कच्छा-

दिभ्यश्च” । ४ । २ । १३३ । इति अण् ।) पुष्कर-

मूलम् । इत्यमरः । २ । ४ । १४५ ॥ टङ् । कु-

ङ्कुमम् । इति मेदिनी ॥ (शोधनमस्य यथा,—

“काशमीरश्चापि सर्पिषा” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिंसंयज्ञे वातयाध्यधिकारे ॥)

काशमीरः, पुं, (काशमीर एव स्वार्थं अण् । काशमीर

इति नाम्नाख्यायते वा ।) स्तनमग्न्यातदेशः ।

इति जटाधरः । (उक्तश्च शक्तिसङ्गमतन्त्रे ।

“शारदामठमारभ्य कुङ्कुमाद्रितटान्तकम् ।

तावत्काशमीरदेशः स्यात्पश्चात्तयोजनात्मकः” ॥

अत्र कपिलेश्वरनामा महादेवो वर्त्तते । शि-

वनामकीर्त्तणे “काशमीरे कपिलेश्वरः” ॥ इति

वचनात् ॥ (यथा गोः रामायणे ४ । ४३ । २२ ।

“काशमीरमण्डलं चैव शमीपीलुवनानि च ।

पुराणि च सशैलानि विचिन्वन्तु वनौकसः” ॥

तद्देशवासिनि त्रि । यथा, महाभारते ६ । ६ । ५३ ।

“काशमीराः सिन्धुसौवीरा गन्धारा दर्शकास्तथा” ॥)

काशमीरजं, स्त्री, (काशमीरे जायते । जन + “सप्त-

म्यां जनेडः” । ३ । २ । ६७ । इति डः ।) कुष्ठम् ।

कुङ्कुमम् । इति मेदिनी ॥ पुष्करमूलम् । इति

विश्वः ॥ (गुणाः पर्यायाश्चास्य कुष्ठशब्दे कुङ्कुमशब्दे

च ज्ञातव्याः ॥)

काशमीरजन्म, [न] स्त्री, (काशमीरे जन्म यस्य तत् ।)

कुङ्कुमम् । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥

काशमीरा, स्त्री, (काशमीरे भवः । “तच्च भवः” । ४ ।

३ । ५३ । इत्यण् । काशमीरदेश उत्पत्तिस्थानत्वे

काश्यपिः

नास्ति अस्याः । अच् टाप् च इति केचित् ।
अतिविधा । इति मेदिनी ॥ कपिलद्राक्षा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

काश्यरी, स्त्री, (काश्यरीदेशे भवः । “तत्र भवः” ।
४ । ३ । ५३ । इत्यण् । स्त्रियां ङीप् ।) गम्भारी ।
इति भावप्रकाशः ॥ (अस्याः पर्यायगुणाः काश्म-
रीशब्दे ज्ञेयाः ॥)

काश्यं, स्त्री, (कुत्सितं आशं यत्र । कं जलं आशं वा
यत्र । (मद्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥) नृपविशेषे पुं ।
यथा महाभारते १ । १०२ । ४६ ।

“अक्षतः क्षयित्वारीन् संख्येऽसंख्येयविक्रमः ।
आनयामास काश्यस्य सुताः सागरगामुतः” ॥

काश्यपं, स्त्री, (काश्यं मयं पिबत्यत्र । पा + घञ्
कः । मांसस्य हि मद्यपानाङ्गत्वेन प्रसिद्धे तया-
त्वम् ॥) मांसम् । इति हेमचन्द्रः ॥

काश्यपः, पुं, (काश्यस्य गोत्रापत्यम् । विदाद्यच् ।)
कणादमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गृगभेदः ॥
इति मेदिनी ॥ गोत्रविशेषः । तत्प्रवरान्तर्गत-
मुनिविशेषः । इति स्मृतिः ॥ काश्यपस्यापत्य-
मात्रञ्च ॥ (विभाण्डकमुन्यर्थे यथा, महाभारते
३ । १११ । २० ।

“स्वाध्यायवान् वृत्तसमाधियुक्तो

विभाण्डकः काश्यपः प्रादुरासीत्” ॥ * ॥

खनामख्यातो द्विजविशेषः । अयं हि विष-
विद्यापारदर्शी । अस्य विवरणमुच्यते ।

यदा शमीकपुच्छेण शृङ्गिणा “स कौरवाक्षमः
सप्तमेऽहनि सर्पराजेन तच्छर्केन दष्टो यमसदनं
गमिष्यतीति” शप्तः परीक्षितः, तदा राज्ञश्चत्वारिंश-
तन्तान्माकर्ण्यसौ काश्यपो नाम ब्राह्मणः राजानं
परीक्षितं तच्छकविषात् रक्षितुं धनार्थं हस्तिना-
पुरमुद्दिश्य प्रस्थितः । गच्छन्तमेनं पथि तच्छको
दृष्टवानाह च को भवान् कुत्र वा गच्छति । अथ
तच्छर्केनैवमुक्तोऽसौ काश्यपः सर्वं निवेदयामास ।
एवमुक्तवति तु काश्यपे तच्छकस्तस्य विद्याप्रभावं
दिदृक्षुः सम्मुखस्थमेकं न्यग्रोधं यदणत् । दष्टो
वृक्षस्तु प्रचण्डविषतेजसा क्षणात् प्रज्ज्वाल ।
एवमुक्तेऽसौ काश्यपः स्वविद्याप्रभावं विज्ञापयितु-
कामो न्यग्रोधभस्मकणामादाय तस्मा मन्त्रबलेन
पुनर्नवस्यति जीवयामास । अथ नागराजस्तच्छक
एतदालोक्य सविस्मयस्तस्मै प्रभूतधनं दत्त्वा
विसर्जयामास ॥ एतद्विवरणान्तु महाभारते १ ।
४३ । अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

काश्यपिः, पुं, (काश्यपस्यापत्यं बाहुलकात् इज् ।)
अरुणः । “काश्यपिर्गण्डायजः” । इत्यमरः १ । ३ ।
३२ ॥ गरुडः । इति हेमचन्द्रः ॥ (महाभारते
१ पर्वणि तथोक्त्यतिविवरणम् । यथा,—
“एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा ।
विनता नाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी ॥
तपस्तप्ता व्रतपरा स्वाता पुंसवने शुचिः ।
उपचक्षाम भर्तारं तामुवाचाथ काश्यपः ॥
आरम्भः सफलो देवि ! भविता यस्त्वयेष्पितः ।
जनयिष्यसि पुत्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ ।

काष्ठत

तपसा वालिखिल्यानां मम सङ्कल्पजौ तथा” ॥
काश्यपी, स्त्री, (काश्यपस्येयं । “तस्येदम्” । ४ । ३ ।
१२० । इत्यण् स्त्रियां ङीप् ।) एधिवी । इत्य-
मरः १ । १ । २ ॥

(“अथागम्य महाराज ! नमस्कृत्य च काश्यपम् ।
एधिवी काश्यपी जज्ञे सुता तस्य महात्मनः” ॥
इति महाभारते ॥ दानधर्मे । १३ । १५४ । ७ ॥
प्रजा । एतद्विषयकप्रमाणं कूर्मशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

काश्यपेयः, पुं, (काश्यपस्येयम् । काश्यप + अण् ङीप् च
काश्यपी काश्यपपत्नी अदितिः । तत्र भवः इति
टक् ।) सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
“जवाकुमुमसङ्गाश्च काश्यपेयं महाद्युतिम् ।
ध्वान्तरिं सर्वपापघ्नं प्रणतोऽस्मि दिवाकरम्” ॥
इति सूर्यप्रणामः ॥ देवमात्रं । काश्यपीसुतत्वात् ॥)

काश्यरी, स्त्री, (काश् + वजिप् “वनोरच” । ४ । १ । ७
इति ङीप् रश्च । जातौ ङीप् वा ।) का-
श्यरी । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

काष्ठं, स्त्री, (काशते दीप्यते काशत्यनेन वा । काश्
+ “हनि कुषीत्यादिना” उणां । २ । २ । कथन् ।
ब्रश्चेति षत्वम् तितुचेति नेट् ।) दारु । इत्यमरः ।
२ । ४ । १३ ॥ काट् इति भाषा । (उक्तञ्च ।
“संसारमतिशुष्कं यत् मुष्टिमध्ये समेष्यति ।
तत्काष्ठं काष्ठमित्याहुः खदिरादिसमुद्भवम्” ॥)

काष्ठकं, स्त्री, (काष्ठं सत्कायति । काष्ठ + कै + कः
केचित्त्वात् काष्ठं विद्यतेऽस्य नडादित्वात् च्छः कुक्
च विन्वकादित्वात् च्छमात्रस्य लुक् । प्रशस्तका-
ष्ठत्वात् अस्य तथात्वं ।) अगुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥

काष्ठकदली, स्त्री, (काष्ठवत् कठिना कदली) ।
कदलीभेदः । काट्कला इति भाषा । तत्पर्यायः ।
सुकाष्ठा २ वनकदली ३ काष्ठिका ४ शिलारम्भा
५ दारुकदली ६ फलाष्ठा ७ वनमोचा ८ अश-
कदली ९ अस्या गुणाः । रुचिकारित्वम् । रक्त-
पित्तनाशित्वम् । हिमत्वम् । गुरुत्वम् । मन्दापि-
जनकत्वम् । दुर्गन्धत्वम् । मधुरत्वम् । हितत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

काष्ठकीटः, पुं, (काष्ठे जातः कीटः । काष्ठलेखकः
कीटो वा ।) घृणः । इति हेमचन्द्रः ॥

काष्ठकुट्टः, पुं, (काष्ठं कुट्टीति । कुट्ट + अण् ।) पक्षि-
विशेषः । काट्टोकरा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
शतच्छदः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काष्ठकुडालः, पुं, (कुं मलं उद्दालयति विदारयति
निपातनात् साधुः । काष्ठस्य कुडालः काष्ठेन
निर्मितः काष्ठमयः कुडालो वा ।) नौकादेर्मला-
पनयनार्थं काष्ठघटितकुडालः । तत्पर्यायः । अ-
वधिः २ । इत्यमरः ॥

काष्ठजम्बू, स्त्री, (काष्ठप्रधाना जम्बूः) भूमिजम्बूः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

काष्ठतक्षकः, पुं, (काष्ठं तक्षति । काष्ठ + तक्ष +
ण्वल् ।) काष्ठतट् । इति शब्दरत्नावली ॥

काष्ठतट्, [क्ष] पुं, (काष्ठं तक्षति । तक्ष् तनूकरणे
क्षिप् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । कुतार इति
भाषा । तत्पर्यायः । तक्षा २ वर्जकिः ३ तक्षा ४

काष्ठाम्बु

रथकारः । ५ । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥
काष्ठतन्तुः, पुं, (काष्ठे तन्तुस्त्वि विलुप्ततयावस्थित-
त्वात् ।) काष्ठतन्मिः । तत्पर्यायः । कोषकारः २ ।
इति हारावली ॥

काष्ठदारुः, पुं, (काष्ठं दारुसंज्ञकं । काष्ठप्रधानो दारु-
रिति केचित् ।) देवकाष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
काष्ठदुः, पुं, (काष्ठप्रधानो दुर्लभः ।) पलाशवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

काष्ठधात्रीफलं, स्त्री, (काष्ठमिव शुष्कं धात्रीफलम्) ।
अमलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काष्ठपाटला, स्त्री, (काष्ठवत् कठिना पाटला) ।
सितपाटलिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः
पर्याया यथा “अपरा स्यात्पाटला सिता ।
मुष्कको मोक्षको घण्टा पाटलिः काष्ठपाटला” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ म भागे ॥)

काष्ठमटी, स्त्री, (काष्ठरचिता मटीव) चिता ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काष्ठमल्लः, पुं, (काष्ठं मल्लः वाहक इव यत्र) शव-
यानम् । इति हारावली ॥

काष्ठलेखका, पुं, (काष्ठं लिखति । कर्त्तनेन लेखना-
कारं करोतीति । लिख + ण्वल् ।) घृणः । इति
हारावली ॥

काष्ठलोही, [न्] पुं, (काष्ठेन युक्तं लोहं विद्यते
यत्र । यद्वा काष्ठं च लोहं च ते स्तोऽत्र । इति ॥)
लोहयुक्तसुदूरः । तत्पर्यायः । वातर्हिः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

काष्ठवल्लीका, स्त्री, (काष्ठवत् शुष्का वल्लीका)
कटुका । इति वैद्यकम् ॥ (कट्टीशब्देऽस्या गुण-
दयो बोद्धव्याः ॥)

काष्ठशारिवा, स्त्री, (काष्ठमिव शुष्का शारिवा)
शारिवा । इति राजनिर्घण्टः । अनन्तमूल इति
भाषा ॥

काष्ठा, स्त्री, (काशते प्रकाशते । काश् दीप्तौ ।
“हनि कुषीनोरमिकाशिभ्यः कथन्” । उणां २ । २ ।
इति कथन् । ब्रश्चेति षत्वं ततः टाप् ।) दिक् ।
(यथा, माघे ११ । १२ ।

“स्फुरति विशदमेघा पूर्वकाष्ठाङ्गनायाः” ॥)
स्थितिः । सीमा । उत्कर्षः । (यथा, कठश्रुते ।
“इन्द्रियाणि पराण्याज्जिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिः बुद्धेरात्मा महान् परः ॥
महत्तः परमव्यक्तं अव्यक्तात् पुरुषः परः ।
पुरुषाच्च परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः” ॥
अष्टादशनिमेषात्मककालः । इत्यमरः । १ । ४ । १२ ॥
(यथा मनुः १ । ६४ ।

“निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठा चिंशत्तु ताः कला” ॥
विष्णुपुराणमते पञ्चदशनिमेषात्मकः कालः ।
यदुक्तं, तत्रैव १ । ३ । ७ ।
“काष्ठा पञ्चदश ख्याता निमेषा मुनिसत्तम ! ॥
दारुहरिद्रा । इति मेदिनी ॥ (काश्यपपत्नीभेदः ।
यथा, भागवते ६ । ६ । २५ ।

“अदितिर्दितिर्दनुः काष्ठा अरिष्ठा सुरसा इला” ॥)
काष्ठाम्बुवाहिनी, स्त्री, (अम्बूनां जलानां वाहिनी

कासः

अम्बुवाहिनी । काष्ठेन निर्मिता काष्ठस्य वा
अम्बुवाहिनी ।) काष्ठादिकृतच्छिन्नाग्रनौकाकृति
जलमेचनी । सेधोत् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
द्रोणी २ । इत्यमरः । १ । १० । ११ ॥

काष्ठीलः, पुं, (काष्ठिना इत्यते क्षिप्यते इति ।
काष्ठि + इलु क्षेपणे + कर्मणि घञ् ।) राजार्कः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

काष्ठीला, स्त्री, (कुस्तिता ईषद्वा अष्ठीलेव । क्षुद्रा-
ष्ठीलेव इति वा ।) कदलीवृक्षः । इत्यमरः ।
२ । ४ । ११३ ॥

कास, ऋ ङ कुशब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
आत्म-अक-सेट-कटित् ।) कुशब्द इह रोग-
हेतुककुत्सितशब्दः । ऋ अचकासत् । ङ कासते
वृद्धः । इति दुर्गादासः ॥

कासः, पुं, (कासतेऽनेन । कास् शब्दकुत्सनयोः ।
“हलश्च” ३ । ३ । १२१ । इति घञ् ।) रोगविशेषः ।
कासी इति भाषा । तत्पर्यायः । क्षवथुः २ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ५२ ॥ तस्य निदानं यथा,—

“धूमोपघाताद्रजसस्तथैव
व्यायामरूक्षाग्रनिषेवणाच्च ।
विमार्गगत्वाच्च हि भोजनस्य
वेगावरोधात् क्षवथोस्तथैव” ॥

सम्प्राप्तिर्यथा । “प्राणो ह्युदानानुगतः प्रदुष्टः” ॥
क्षवथो यथा ।

“संभिन्नकांस्यस्वनतुल्यघोषः ।
निरेति वक्तात् सहसा सदोषो
मनीषिभिः कास इति प्रदिष्टः” ॥
स च पञ्चविधो यथा,—

“पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ।
क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम्” ॥
तेषां पूर्वस्वरूपं यथा,—

“पूर्वस्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता ।
कण्ठे कण्डूश्च भोजनानामवरोधश्च जायते” ॥
वातिको यथा,—

“हृच्छूम्भूर्द्धादरपार्श्वशूली
क्षामाननः क्षीयबलसरोजाः ।
प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन
भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव” ॥

पैत्तिको यथा,—

“उरोविदाहज्वरवक्त्रशोषै-
रभ्यर्हितस्तिलसुखस्तृषार्तः ।
पित्तेन पीतानि वमेत् कटूनि
कासेत् सपाण्डुः परिदह्यमानः” ॥

क्षैणिको यथा,—

“प्रलिप्यमानेन मुखेन सीदन्
शिरोरुजार्तः कफपूर्णदेहः ।
अभक्तरगौरवसादयुक्तः
कासेद्भृशं सान्द्रकफः कफेन” ॥

क्षतजो यथा,—

“अतिव्यायमारोग्ययुद्धाश्वगजवियहैः ।
रुक्षस्योरः क्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत् ।
स पूर्वं कासते शुष्कं ततः क्षीवेत् सशोणितम् ।

कासः

कण्ठेन रुजतात्यर्थं विरुमेनेव चोरसा ॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिलक्ष्यमानेन शूलिना ।
दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना ॥
पर्वभेदज्वरश्चासदृष्टावैस्वर्यपीडितः ।
पारावत इवाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात्” ॥

क्षवथो यथा,—

“विषमासात्मभोज्यातिव्यायाद्गनिग्रहात् ।
क्षयिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ च यो मलाः ।
कुपिताः क्षवजं कासं कुर्युर्देहक्षयप्रदम्” ॥

सगात्रशूलज्वरदाहमोहान्
प्राणक्षयक्षोपलभेत कासी ॥
शुष्यन् विनिष्ठीवति दुर्बलस्तु
प्रक्षीणमांसो रुधिरं संप्रयम् ।
तं सर्वलिङ्गं भण्डदुष्चिकित्स्यं
चिकित्सितज्ञाः क्षवजं वदन्ति ॥

इत्येषः क्षवजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ।
साध्यो बलवतां वा स्यादप्यल्पत्वेन क्षतोत्थितः ॥
नवो कदाचित् सिध्यतामपि पादगुणान्वितो ।
स्वविराणां जराकासः सर्वो याप्यः प्रकीर्तितः ।
जीन् पूर्वान् साधयेत् साध्यान् पथ्यैर्याप्यास्तु याप
येत्” ॥ इति माधवकरः ॥ * ॥

(“आशुकारी यतः कासस्तमेवातः प्रवक्ष्यति” ॥

अस्य प्रागुपसंहितासंप्राप्ती रूपाणि च यथा ॥

“तेषां भविष्यतां रूपं कण्ठे कण्डूरुचकः ॥

शूकपूर्णभकण्डलं, तत्राधो विहृतोऽनिलः ।

उर्ध्वं प्रवृत्तः प्राणोऽन्तस्मिन् कण्ठे च संसजन् ॥

शिरः खोतांसि संपूर्य ततोऽङ्गान्युत्क्षिपन्निव ।

क्षिपन्निवत्क्षिणी पृष्ठमुरः पार्श्वे च पीडयन् ॥

प्रवर्तते सवक्त्रेण भिन्नकांस्योपमध्वनिः ।

हेतुभेदात् प्रतीघातभेदो वायोः संहसः ॥

यद्रुजा शब्दवैषम्यं कासानां जायते ततः ।

कुपितो वातलैवातः शुष्कोरः कण्ठवक्त्रताम् ॥

हृत्पार्श्वोरः शिरःशूनं मोहक्षोभस्वरक्षयान् ।

करोति शुष्कं कासश्च महावेगकृत्वास्त्रनम् ॥

सोऽङ्गहर्षो कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्ताक्षयतां व्रजेत् ।

पित्तात् पीताक्षि कफता तित्तास्यत्वं ज्वरोभ्रमः ॥

पित्ताह्वमनदृष्ट्या वैस्वर्यं धूमको मदः ।

प्रततं कासवेगेन ज्योतिषामिव दर्शनम् ॥

कफादुरोऽल्परुद्धमूर्द्धहृदयं स्तिमितं गुरु ।

कण्ठोपलेपः सदनं पीनसच्छर्द्दरोचकाः ॥

रोमहर्षोघनस्निग्धश्चेतस्त्रेणप्रवर्तनम् ।

युद्धाद्यैः साहसैस्तैः सेवितैर्यथाबलम् ॥

उरस्यन्तःक्षते वायुः पित्तेनानुगतो बली ।

कुपितः कुरुते कासं कफं तेन सशोणितम् ॥

पीतं श्यामञ्च शुष्कञ्च यथितं कुथितं बद्ध ।

क्षीवेत् कण्ठेन रुजता विभिन्नेनेव चोरसा ॥

सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिलक्ष्यमानेन शूलिना ।

पर्वभेदज्वरश्चासदृष्टावैस्वर्यकम्पवान् ॥

पारावत इवाकूजन् पार्श्वशूली ततोऽस्य च ।

क्रमादीर्थं रुचिः पक्तिर्बलं वर्णश्च क्षीयते ॥

क्षीणस्य साहस्रमूर्त्तत्वं स्याच्च पृष्ठकटौघहः ।

वायुप्रधानाः कुपिता धातवो राजयस्मिणः ॥

कासः

कुर्वन्ति यक्ष्मायतनैः कासं क्षीवेत् कफं ततः ।

पूतिपूयोपमं पीतं विषं हस्तिनोहितम् ॥

लुप्तेते इव पार्श्वे च हृदयं पततीव च ।

अकस्मादुष्णशीतेच्छा वक्त्राश्लिषत्वं बलक्षयः ॥

स्निग्धप्रसन्नवक्त्रत्वं श्रीमद्भूषणनेत्रता ।

ततोऽस्य क्षयरूपाणि सर्वाण्यविर्भवन्ति च ॥

इत्येषः क्षवजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ।

याप्यो वा बलिनो तद्वत् क्षवजोऽभिनवौ तु तौ ॥

सिध्येतामपि सानाध्यात् साध्यादोषैः पृथक्त्रयः ।

मिश्रा याप्या दद्यात् सर्वं जरसा स्थविरस्य च ॥

कासाच्छासक्षयच्छर्दि खरसादादयो गदाः ।

भवन्त्युपेक्षया यस्मात् तस्मात्तत्वरया जयेत्” ॥

इति वामटे निदानस्थाने । ३ अध्याये ॥ * ॥

अथ कासस्य चिकित्सा यथा ॥

“केवलानिलजं कासं खेहैरादावुपाचरेत् ।

वातप्रसिद्धेः स्निग्धैश्च पेयाधूरसादिभिः ॥

खेहैर्धूमैस्तथाभ्यङ्गैः खेदसेकावगाह्नैः ।

वस्तिभिर्वद्विड्वातं सपित्तान्तुर्द्धभक्तिकैः ॥

पृतैः क्षीरैश्च सकफं जयेत् खेहविरचनैः ।

गुडूचीकण्टकारीभ्यां पृथक्त्रिंशत्पलाद्रसे ॥

प्रस्थः सिद्धो घृतादातकासनुत् वक्रिदीपनः ।

क्षारगन्धवचाहिङ्गुपाठायश्चाङ्गधान्यकैः ॥

दिशणैः सर्पिषः प्रस्थं पञ्चकोलयतैः पचेत् ॥

दशमूलस्य निर्यूहे पीतोमण्डानुपाधिना ॥

सकासश्चासहृत्पार्श्वग्रहणीरोगगुल्मनुत् ।

द्रोणोऽपां साधयेद्राक्षा दशमूलप्रतावरीः ॥

पक्षोन्मितादिकुडुवं कुलत्थं वदरं यवम् ।

तुलाद्धञ्जाजमांसस्य तेन साध्यं घृताङ्गकम् ॥

समक्षीरं पलांशैश्च जीवनीयैः समीक्ष्य तत् ।

प्रयुक्तं वातरोगेषु पाननावनवतिभिः ॥

पञ्चकासान् शिरःकम्पं धोनिवङ्कणवेदनाम् ।

सर्वोष्णैकाङ्गैरोगांश्च सञ्जीवोर्द्धानिलान्जयेत्” ॥ * ॥

“दुरालम्भं भृङ्गवेरं शटीं द्राक्षां सितोपलाम् ॥

लिङ्गात् कर्कटशृङ्गीश्च कामे तैलेन वातजे ।

दुष्पर्णां पिप्पलीं मुस्तां भार्गो कर्कटकं शटीम् ॥

पराणगुडतैलाभ्यां चूर्णिताख्यवलेहयेत् ।

तद्वत् सक्त्राणां शुण्ठौघं सभार्गी तद्वदेव च ॥

पिबेच्च कृष्णां कोष्णोन सलिलेन ससैन्यवाम् ।

मस्तुना ससितां शुण्ठौ दध्ना वा कण्डरेणुकाम् ॥

पिबेद्वदरमञ्जो वा मदिरा दधिमस्तुभिः ।

अथवा पिप्पलीकल्कं घृतभृङ्गं ससैन्यवम् ॥

कासीसपीनसोधूमं खेहिकं विधिना पिबेत्” ॥

“यवानोपिप्पलीविल्वमध्यनागरचित्रकैः ।

रास्त्राज्जाजी पृथक्पर्णी पलाशशटीपौष्करैः ॥

सिद्धां स्निग्धास्त्रलवणां पेयामनिलजे पिबेत् ।

कटिहृत् पार्श्वकोष्ठार्त्तिश्चासद्विक्लाप्रणाशनी” ॥

“पित्तकासे तनुकफे चित्तां मधुरैर्युताम् ।

युष्माद्विरेकाययुतां घनस्नेहानि तित्तकैः ॥

हृत्तदोषो हिमं खादु स्निग्धं संसर्जनं भजेत् ।

घने कफे तु शिथिलं रुद्धं तित्तोपसंहितम् ॥

लेहः पित्ते सितो धात्री क्षौद्राक्षा हिमोत्पलैः ।

सकफे साब्दमरिचः सघृतः सानिले हितः ॥

कासः

मृदीकाऽर्द्धशतं त्रिंशत्पिप्पलीः शर्करापलम् ।
 लेहयेन्मधुना गोर्वा क्षीरपस्य शकृद्रसम् ॥
 त्वगेलाव्योषमृदीकापिप्पलीमूलपौष्करैः ।
 लाजमुक्ता शठीरास्त्रा धात्रीफलविभीतकैः ॥
 शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिर्लेहो हृद्रोगकासहा ।
 मधुरैर्जाङ्गलरसैर्ववशांमाककोद्रवाः ॥
 मुद्गादियूधैः शकैश्च तिक्तकैर्मात्रया हिताः ।
 घनश्लेष्मिण लेहाश्च तिक्तकामधुसंयुताः ॥
 शालयः स्युक्तनुकफे पष्टिकाश्च रसादिभिः ।
 शर्कराभोऽनुपानार्थं द्राक्षक्षरसाः पयः ॥
 काकोली वृहतीमेदादयैः स रुषणाग्नैः ।
 पित्तकासे रसक्षीरपेयायूषान् प्रकल्पयेत् ॥
 “गुनर्वा शिवाटिका सरलकासमर्द्धामृता ।
 पटोलवृहतीफणिज्जकरसैः पयः संयुतैः ॥
 द्रुतं चिकटुना च सिद्धमुपयुज्य सञ्जायते ।
 न कासविषमज्वरक्षयगुदाङ्गरेभ्यो भयम्” ॥ * ॥
 “दशमूलं स्वयङ्गुप्तं शङ्खपुष्पी शठीं बलाम् ॥
 हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ।
 भार्गीं पुष्करमूलञ्च द्विपलाणान् यवाङ्कम् ॥
 हरीतकीशतशैकं जलेपञ्चाङ्के पचेत् ।
 यवस्त्रिंशे कषायं तं पूतन्तश्चामयाशतम् ॥
 पचेद्भुङ्क्तुलां दत्त्वा कुडवश्च पृथगहृतात् ।
 तैलात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च नात्कितात् ॥
 लेहं द्वे चाभये नित्यमतः खादेद्रसादनात् ॥
 तद्वलीपलितं हन्यादग्न्यायुर्बलवर्द्धनम् ॥
 पञ्चकासान् क्षयं श्वासं सहिष्णुं विषमज्वरम् ।
 मेहगुल्मग्रहण्यर्द्धद्रोगाक्षिपीनमान् ॥
 अग्नित्विहितं धनमिदं श्रेष्ठं रसायनम्” ॥
 इति व्यागस्यरसायनम् ॥ * ॥
 “विधिश्च यद्यविहितो यथावस्थं क्षते हितः ॥
 निरुते क्षतदोषे तु कफे वृद्धे उरः शिरः ।
 दाह्यते कासिनो यस्य सधूमानाधिपेदिमान् ॥
 दिमेदा दिवलाषष्टीकल्कैः क्षौमे सुभायिते ।
 वस्तिं कृत्वा पिबेद्धूमं जीवगीदृष्टतानुपः ॥
 मनःशिला पलासाजगन्ध्यात्वक्क्षीरिणाग्नैः ।
 तद्वरेवानुपानन्तु शर्करेक्षुगुडोदकम् ॥
 पिष्ट्वा मनःशिलां तुल्या मारुत्या वटशङ्खभा ।
 ससर्पिष्कं पिबेद्धूमं तित्तिमिप्रतिभोजनम् ॥
 क्षयजे वृंहणं पूर्वं कुर्यादमेधं वर्द्धनम् ।
 बद्धदोषाय सखेहं मृदुदद्याद्विरेचनम् ॥
 शम्याकेन चिहृतया मृदीकारसयुक्तया ।
 तित्त्वकस्य कषायेण विदारीखरसेन च ॥
 सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्ता ज्योतिर्देहो विप्रोधनम् ।
 पित्ते कफे धातुषु च क्षीणेषु क्षयकासवान् ॥
 द्रुतं कर्कटकीक्षीरदिवलासाधितं पिबेत् ।
 विदारीभिः कदम्बैर्वा तालशम्यैश्च साधितम् ॥
 द्रुतं पयश्च मूत्रस्य वैवर्णे कृच्छ्रनिर्गमे ।
 शूने सवेदने मेद्रे पायौ सश्रोणिबहुण्ये ॥
 द्रुतमखेन लघुनानुवास्यो मिश्रकेश वा ।
 जाङ्गलैः प्रतिमुक्तस्य वत्तकाद्या विलेपय्याः ॥
 क्रमशः प्रसृष्टास्तद्वत् पयोव्याः पिशिताग्निनः ।
 श्लेष्माप्यस्मादिभवाच्च सोतोभ्यश्चावयन्ति ते ॥

कासः

कफं शुद्धैश्च तःपुष्टिं कुर्यात्सम्यग्वहन् रसः ।
 चविकाचिफलाभार्गी दशमूलः स चित्रकैः ॥
 कुलत्थपिप्पलीमूलपाठाकालयवैर्जले ।
 प्रतैर्नागरदुसार्शा पिप्पलीशठिपौष्करैः ॥
 पिष्टैः कर्कटप्रहृष्टा च सप्तैः सर्पिर्विपाचयेत् ।
 सिद्धेऽस्मिन्शुण्ठितौ क्षारौ द्वौ पञ्च लवणानि च ॥
 दत्त्वा युक्तापिबेन्मात्रां क्षयकासनिपीडितः ।
 कासमर्द्धाऽभयामुक्तापाठाकटफलनाग्नैः ॥
 पिप्पल्या कटुरोहिण्या काशस्थ्याः खरसेन च ।
 अक्षमात्रैर्द्रुतप्रस्थं क्षीरद्राक्षा रसाङ्कैः ॥
 पचेच्छोषज्वरक्षीहसर्वकासहरं शिवम्” ॥ * ॥
 “वृष्याग्नी गुडूचीनां पञ्चमूलपलाङ्गुणान् ।
 रसकल्केष्टं पक्वं हन्ति कामज्वरारुचौ” ॥
 “स्युर्दोषवृद्धः कटुरोः स्रोतसाश्च विशुद्धये ॥
 प्रस्थोन्मिते यवक्षाये विंशतिर्विजयाः पचेत् ।
 खिन्नामृदित्वा तास्तस्मिन् पुराणातृषट्पलं गुडात् ॥
 पिप्पल्या द्विपलं कर्षं मनोज्ञाया रसाक्षनात् ।
 दत्त्वाऽर्द्धां पचेद्भुङ्क्तुः सलेहः श्वासकासनुत्” ॥
 “तद्वन्मि चचूर्णं वा सष्टशक्षौद्रशर्करम् ।
 पृथ्वाशुगो घनगुडैर्गुटिकां धारयेन्मुखे ॥
 सर्वेषु श्वासकासेषु केवलं वा विभीतकम् ।
 पञ्चकल्कं द्रुतभृष्टं तित्त्वकस्य सशर्करम् ॥
 पेयावोक्ताशिकाच्छर्दिटकासामातिसारनुत् ।
 कण्टकाग्रीरये सिद्धो मुद्गयूषः सुसंस्कृतः ॥
 स गौगमलकः सास्त्रः सर्वकासभिषगिजितम् ॥
 वातघ्नौषधनिष्काये क्षीरं यूषान् रसानपि ।
 वैष्कारान् प्रातुदानं वैलान् दापयेत् क्षयकामिने ॥
 क्षतकाये च येधूमाः सानुपानानि दर्शिताः ।
 क्षयकाशेऽपि ते योज्या वक्ष्यन्ते यच्च यक्ष्माणि ॥
 वृंहणं दीपनञ्चाम्रे स्रोतसाश्च विप्रोधनम् ।
 व्यत्यासात्क्षयकासिभ्यो वल्यं सर्वं प्रशस्यते ॥
 सन्निपातोद्भवो घोरः क्षयकासो दतस्ततः ।
 यथादोषवत्तन्मस्य सन्निपातहितं हितम्” ॥
 इति बाभरे चिकित्सास्थाने ३ अध्याये ॥ * ॥
 अस्य सकारणसम्प्राप्तिकं लक्षणं चिकित्सितं च
 यथा,—
 “तपसा यशसा धृत्या धिया च परयान्वितः ।
 आचर्यः कामशान्त्यर्थं सिद्धं प्राह चिकित्सितम् ॥
 वातादिभिस्तयो ये च क्षतजः क्षयजस्तथा ।
 पक्षैते स्युर्दृगां कासा वर्द्धमानाः क्षयप्रदाः” ॥
 “अधःप्रतिहतो वायुर्बद्धस्रोतः समाश्रितः ।
 उदानभावभापन्नः कण्ठं मत्तस्तथोरसि ॥
 आविश्य शिरसः खानि सर्व्याणि प्रति पूरयन् ।
 आभङ्गनाक्षिपन्देहं हनुमन्ये तथाक्षिणी ॥
 नेत्रे पृष्ठसुरः पार्श्वे निर्भज्य स्तम्भयन्ततः ।
 शुष्को वा सकफो वापि कसनात् कास उच्यते ।
 प्रतिघातविशेषेण तस्य वायोः सरंहसः ॥
 वेदनाशब्दवैधर्म्यं कासानामुपजायते ।
 रुद्धशीतकषायान्प्रमितान्प्रश्नं स्त्रियः ॥
 वेगधारणमायासो वातकासप्रवर्तकाः ।
 हृत्पार्श्वारः शिरःशूलखरभेदकरो भृशम् ॥
 शुष्कोरः कण्ठवक्त्रास्यदृष्टलोमः प्रताप्यतः ।

कासः

निर्घोषीस्तनतो दैन्यदौर्बल्यक्षयमोहकृत् ॥
 शुष्ककासः कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्ताल्पतां व्रजेत् ।
 स्निग्धास्त्रलवणोष्णैश्च मुक्तभात्रे प्रशाम्यति ॥
 ऊर्ध्ववातस्य जीर्णोऽग्ने वेगवान्मास्ततो भवेत् ।
 कटुरोष्णविदार्यस्त्रक्षारगामतिमेवम् ॥
 पित्तकासकर्म क्रोधः सन्तापश्चात्सिद्धयर्थः ।
 पीतनिष्ठीवनाक्षित्वं तिक्तास्यत्वं खरामयः ॥
 उरौ धूमायनं वृषणा दाहोमोहोऽसचिर्ममः ।
 प्रततं कासमानश्च ज्योतीर्धीव च पश्यति ।
 श्लेष्माणां पित्तसंस्थं निष्ठीवति च पैत्तिके ॥
 गुर्वभिष्यन्दिमधुरस्निग्धस्त्रप्रात्रिचेष्टनैः ।
 वृद्धः श्लेष्मानिलं रुद्धा कफकासं करोति हि ॥
 मन्दाभित्वाक्चिच्छर्दि पीनसोऽक्लेशगौरवैः ।
 लोमहर्षास्यमाधुर्यक्तेदसंसदनेत्येतम् ॥
 वृंहणं मधुरं स्निग्धं निष्ठीवति घनं कफम् ।
 कासमानोऽतिरुग्धवत्तः सम्पूर्णमिव मन्यते” ॥
 “दुर्गन्धं हरितं रक्तं क्षीवेत् पूयोपमं कफम् ।
 स्थानादुत्कासगानश्च हृदयं मन्यते द्युतम् ॥
 अकस्मादुष्णशीतार्तो वक्त्राशीदुर्बलः कृशः ।
 स्निग्धाश्चमुखवर्गत्वक् श्रीमद्वर्णलोचनैः ॥
 पाणिपादतलौ स्रज्ज्यो सततास्रयकोष्ठणी ।
 ज्वरो मिश्राकृतिस्तस्य पार्श्वरक्त पीनसोऽवधिः ॥
 भिन्नसङ्घातवर्चस्त्वं खरभेदोऽनिमित्ततः ।
 इत्येषः क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशक” ॥
 “रुद्धस्थानिलजं कासं चादौ खेचैरुपाचरेत् ।
 सर्पिर्भिर्वस्तिभिः पेयायूषक्षीररसादिभिः ।
 वातप्रसिद्धैः खेहाद्यैर्धूमैर्लेहैश्च युक्तितः ॥
 अभ्यङ्गैः परिषेक्षैश्च स्निग्धैः खेदैश्च बुद्धिमान् ।
 वस्तिभिर्वृद्धविद्धवातं शुष्कोऽर्द्धं चोर्द्धमक्षिकैः ॥
 द्रुतैः सपित्तं सकफं जयेत् स्नेहविरेचनैः” ॥
 “पिप्पली पिप्पलीमूलचयचित्रकनाग्नैः ।
 धान्यपाठावचागन्ध्या यष्ट्याङ्गुलाङ्गुलिभिः ।
 कोलमात्रैर्द्रुतप्रस्थादशमूली रसाङ्कैः ॥
 सिद्धां चतुर्थिकां पीत्वा पेयामखं पिबेदनु ।
 तच्छासकासहृत्पार्श्वहृत्पीदोषगुल्मनुत्” ॥
 “चूषणं त्रिपलां द्राक्षां काशस्थ्याणि पुरुषकम् ।
 द्वे पाटे सरलं व्याघ्रीं खगुमाचित्रकं शठीम् ।
 ब्राक्षीं तामलकीं मेदां काकनासां शतावरीम् ।
 चिकण्टकां विदारीश्च पिष्ट्वा कर्षसमं दृतात् ॥
 प्रस्थं चतुर्गुणं क्षीरं सिद्धं कासहरं पिबेत् ।
 ज्वरगुल्मारुचिहीनोऽपिरोहृत्पार्श्वशूलनुत् ॥
 कामलाशोऽनिलाक्षीला क्षतशोषक्षयापहम् ।
 व्यूषणं नाम विख्यातमेतद्द्रुतमनुत्तमम्” ॥
 इति व्यूषणाद्यं द्रुतम् ॥ * ॥
 “द्रोणेऽपि साधयेद्राक्षां दशमूलं शतावरीम् ।
 पलिकां माणिकां शानु कुलत्थान् वदरान् यवान् ॥
 तुलाङ्गुलाजमांसस्य पादशेषेण तेन च ।
 दृताङ्कं समक्षीरं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥
 सिद्धं तद्वर्णमिः कल्कैः नस्यमानानुवासनैः ।
 समीक्ष्य वातरोगेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥
 पञ्च कासान् शिरःकर्म शूलं वृङ्गयोनिकम् ।
 सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च सन्नीहोर्द्धनिलान् जयेत्” ॥

कासः

“दशमूर्त्ती स्वयङ्मुखां शङ्खपुष्पीं शठीं बलाम् ।
हस्तिपिप्पलीपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ॥
भार्गीं पुष्करमूलञ्च द्विपलांशयवाङ्कम् ।
हरीतकीशतैकं जलपञ्चाङ्के पचेत् ॥
यवे सिन्धे कषायन्तम्पूतन्तचाभयाशतम् ।
पचेत् गुडतुलां दत्त्वा कुडवच्च पृथग् घृतात् ॥
तैलात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धश्रीते च माच्छिकात् ॥
लिङ्गाद्दे चामये नित्यमतः खादेद्रसायनात् ॥
तद्वलीपलितं हन्ति वर्णायुर्बलवर्द्धनम् ।
पञ्चकासान् क्षयं कासं हिक्कां सविषमज्वराम् ॥
हृन्त्यात्तथाशौण्ड्यहृद्गोशुचिपीनसान् ।
अगस्त्यविहितं श्रेष्ठं रसायनमिदं शुभम्” ॥

इत्यगस्त्यहरीतकी ॥ * ॥

“शिरसः सदनं खावे नासाया हृदि ताग्यति ।
कासप्रतिशयाय रसे धूमं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥
दशाङ्गुलोन्मितां नाडीं अथवाष्टाङ्गुलोन्मिताम् ।
शरावसंपुटच्छिन्ने क्वातान्दृष्ट्वा विचक्ष्वाः ॥
वैरेचनं मुखेनैव कासवान् धूममापिबेत् ।
तसुरः केवलं प्राप्नोति मुखेनैवोद्धमेत् पुनः ॥
सहस्रस्य तैलप्राद्विच्छिप्य श्लेष्माणमुरसि स्थितम् ।
निष्कृष्य शमयेत् कासं वातश्लेष्मसमुद्भवम्” ॥
“मनःशिलाजलमधुकर्मासीमुत्सेजुदैः पिबेत् ।
धूमं तस्यानु च क्षीरं सुखेण सगुडं पिबेत् ॥
एष कासान् पृथग्दोषसन्निपातोद्भवान् जयेत् ।
प्रसङ्गं पर्यसंसिद्धान्यैर्योगशतैरपि” ॥
“मनःशिलैलामरिचक्षाराङ्गनकुटन्नटैः ।
वंशलोचनशैवालक्षौमनक्तकरोहिषैः ॥
पूर्वकल्पेन धूमोऽयं सानुपानो विधीयते ।
आलं मनःशिला तद्वत् पिप्पलीनागरैः सह ॥
त्वग्जुदीदृह्यौ द्वे तालमूलं मनःशिला ।
कार्पासाश्चाश्वगन्धा च धूमः कासविनाशनः” ॥
“पैत्तिके स कफे कासे वमनं सर्पिषा हितम् ।
तथा मदनकाशमर्थमधूकक्षयितैर्जलेः ॥
यष्ट्याङ्गफलकल्केर्वा विदारीक्षुरसयुतैः ।
हृत्तदोषस्ततः शीतं मधुरञ्च क्रमं भजेत् ॥
पैत्ते तनुकफे कासे त्रिदशं मधुरैर्युतम् ।
दद्याद्द्वयकफे तिलैर्विरेकार्थं युतां भिषक् ॥
“शर्कराचन्दनद्राक्षा मधुधात्रीफलतोषलेः ।
पैत्तेसमुत्तमरिचः सकफे सद्यतोऽनिले ॥
मृदीकाङ्कशतं त्रिंशत् पिप्पलीशर्करापलम् ।
लेहयेन्मधुना गोव्वां क्षीरपशुं शृङ्गद्वयम्” ॥
“बलिनं वमनैरादौ शोधयेत् कफकासिनम् ।
यवाग्नेः कटुखट्वाणैः कफप्लेक्षाण्युपाचरेत् ॥
पिप्पलीक्षारिकैर्युधैः कोलत्थं मूलकस्य च ।
जघन्यन्नानि भुञ्जीत रसैर्वा कटुकान्वितैः” ॥
कासमर्दाश्वबिट्मृङ्गराजोवार्त्ताकुमारसाः ।
सक्षौद्राः कफकासघ्नाः सुररस्यासितस्य च” ॥
“क्षतकासाभिभूतानां दृष्टिः स्यात् पित्तकासिकी ।
क्षीरसर्पिर्मधुप्राया संसर्गे तु विशेषणम् ॥
वातपित्तादितेऽप्यङ्गो गात्रभेदेष्टतैर्हितः ।
तैलैर्मरुतरोगघ्नैः पीडमाने च वायुना ॥
हृत्पाश्वार्त्तिधु पानं स्याज्जीवनीयस्य सर्पिषः ।

कासः

सदाहं कासिनो रक्तं छीवतः सबलेऽनिले ।
मांसोचितेभ्यः कामेभ्यो लावादीनां रसा हिताः” ॥
“निवृत्ते क्षतदोषे तु कफे दृढ उरः शिरः ।
दाह्यते कासिनो यस्य सधूमाद्वापिबेदिमान् ॥
दे मेदे मधुकं दे च बलेतैः क्षौमनक्तकैः ।
वर्त्तितैर्धूममापीय जीवनीयघृतं पिबेत्” ॥
“सम्पूर्णरूपं क्षयजं दुर्बलस्य विवर्जयेत् ।
नवोत्थितं बलवतः प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम्” ॥
“पित्ते कफे च संक्षीणे परिक्षीणेधु धातुषु ।
घृतं कर्कटकीक्षीरद्विबलासाधितं पिबेत्” ॥
“क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः ।
क्षतकासेऽपि तानेव यथावस्थं प्रयोजयेत्” ॥
“सन्निपातभवेऽप्येष क्षयकासः सुदारुणः ।
सन्निपातक्षितं तस्मात् सदा कार्यं भिषग्जितम् ॥
दोषानुबलयोगाच्च हरेद्रोगबलाबलम् ।
कासेष्वेषु गरीयांसं जानीयादुत्तरोत्तरम्” ॥
इति चिकित्सास्थाने २२ अध्याये चरके-
योक्तम् ॥ * ॥

कासस्य निदानसम्प्रदायप्रिलक्षणसहितं प्रायुषं
चिकित्सितञ्च यथा,—

“उक्ता ये हेतवो नृणां रोगयोः आसहिक्तायोः ।
कासस्यापि च ते क्षेयास्तत्र वोत्पत्तिहेतवः” ॥

“स वातपित्तप्रभवः कफाच्च
क्षतात्तथान्यः क्षयजोऽपरश्च ।
पञ्चप्रकारः कथितो भिषग्भि-
र्विवर्द्धितो यथाविकारकृत्यात् ॥
भविष्यतस्तस्य तु कण्ठकाण्डू-
र्भाज्योपरोधोगलतालुलेपः ।
खण्डवैषम्यमरोचकोऽग्नि-
सादश्च लिङ्गानि भवन्त्यमुनि” ॥
“दृढत्वमासाद्य भवत्यथो वै
याप्यन्तमाहर्भिमज्जन्तु कासम् ॥
शृङ्गीवचा कटुफलकक्षुणाब्द-
धान्याभयाभार्यमराङ्गविश्वम् ।
उष्णाम्बुना हिङ्गयुतं तु पीत्वा-
बद्धास्यमप्याशु जहाति कासम् ॥
फलत्रिकथोषविडङ्गशृङ्गी
रास्त्रावचापद्राकदेवकाष्ठैः ।
लेहः समैः क्षौद्रसिताघृताक्तः
कासं निहन्त्यादचिरादुदीर्णम् ॥
पथ्यां सितामामलकानि लाजां
समागधीक्षामि विचूर्णं शुगठोम् ।
सर्पिर्मधुभ्यां विलिङ्गीतकासी
स सैन्धवां वोष्णाजलेन कृष्णाम् ॥
खादेद्गुडं नागरपिप्पलीभ्यां
द्राक्षाच्च सर्पिर्मधुनावलिङ्गात् ।
द्राक्षां सितां मागधिकाञ्च तुल्याम्
सशृङ्गवेरं मधुकन्तुगाञ्च ॥
लिङ्गादृष्टतक्षौद्रयुतां समांसां
सितोपकां वा मरिचांशयुक्ताम् ।
धात्रीकणाविश्वसितोपलाञ्छ
सङ्गृह्य मण्डेन पिबेच्च दध्ना ॥

कासः

हरेणकां मागधिकाञ्च तुल्याम्
दध्ना पिबेत् कासगदाभिभूतः” ॥
“पिबेच्च सीधुं मरिचान्वितं वा
तेनाशु कासं शममभ्युपैति ।
द्राक्षाम्बुमल्लिष्ठपुराङ्गवाभिः
क्षीरं श्रुतं मात्तिकसंप्रयुक्तम् ॥
निदिग्धिकानागरपिप्पलीभिः
खादेच्च सुद्धान् मधुना सुसिद्धान् ।
उत्कारिकां सर्पिषि नागराक्षाम्
पक्वा समूलैस्त्रिदशैः ॥
रभिर्निधेवेत क्षताञ्च पेयाम्
तन्वीं सुशीतां मधुना विमिश्राम् ।
यत्क्षीरं सर्पिर्विहितं षडङ्गम्
नद्धातकासं जयति प्रसङ्ग ॥
विदारि गन्धादिक्षतं घृतं वा
रसेन वा वासकजेन पक्वम् ।
विरेचनं क्षैद्विकमत्र चोक्त-
मास्यापनञ्चाप्यनुवासनञ्च ॥
धूमं पिबेत् क्षैद्विकमप्रसक्तः
पिबेत् सुखेण घृतमेव चात्र ।
हिता यवाग्वक्ष रसेषु सिद्धाः
पयांसि लेहाः स घृतास्तथैव ॥
प्रच्छेदं न कायशिरौ विरेका
स्तथैवधूमाकबलग्रहाश्च ।
उष्णाश्च लेहाः कटुकानि हृन्त्युः
कफं विशेषेण विशेषणं वा” ॥
“खर्जूरभार्गीभगधापियाल-
मधुलिकैलामलकैः समांशैः ।
चूर्णं सिताक्षौद्रघृतप्रगाढ-
न्वीन् हन्ति कासानुपयुज्यमानः” ॥
“प्रस्यत्रयेणामलकीरसस्य
शुद्धस्य दत्त्वाऽर्द्धतुलां गुडस्य ॥
चूर्णीक्षतैर्यष्टिकचव्यजीर-
योषेभक्त्या ह पुष्पाजमोदैः ।
विडङ्गसिन्धुत्रिफलायमागी
पाठाभिधान्यैश्च पित्तप्रमाणैः ॥
दत्त्वा त्रिदशैर्षपलानि चाष्टा-
वत्यौ च तैलस्य पचेद्यथावत् ।
तन्मन्त्रयेदक्षफलप्रमाणम्
यथेष्टचेष्टं त्रिसृगन्धि युक्तम् ॥
अनेन सर्वे ग्रहणी विकाराः
स आसकासस्वरभेदशोभाः ।
शाम्यन्ति चायं चिरमन्तरमे-
र्हतस्य पुंस्त्वस्य च दृढिहेतुः ॥
स्त्रीणाञ्च बन्ध्यामयनाशनः स्यात्
कल्याणको नाम गुडः प्रतीतः” ॥
इति कल्याणको गुडः ॥ * ॥
“कुलीर शुक्ती चटकैलावा-
न्निःकाथ्य वर्गेर्मधुरैस्तथान्यैः ॥
पचेदृष्टं तत्तु निषेधमानम्
हृन्त्यात् क्षतोत्थं क्षयजञ्च काशम्” ॥
इति सश्रुते उत्तरतन्त्रे । ५२ अध्याये ॥ * ॥

कासः

“पारदं गन्धकं शुद्धं मृत्तलोहञ्च टङ्गणम् ।
 रास्त्रा विडङ्गत्रिफला देवदारुकचिचकम् ।
 अमृतां पद्मकं क्षौद्रं विषञ्चैव विचूर्णयेत् ।
 द्विगुणं वातकासार्तिः सेवयेदमृतार्णवम्” ॥
 इति अमृतार्णवो रसः ॥ * ॥
 “भस्मताम्रकान्तानां कासमत्वर्द्धो रसैः ।
 मुनिजैर्वैतसास्त्रेन दिवं मर्यं प्रयत्नतः ॥
 निष्काद्धं पित्तकासार्तिं भद्रयेच्च दिनचयम् ।
 श्वासकासादिमान्द्यञ्च क्षयकासं निरुन्तति” ॥
 इति पित्तकासान्तजो रसः ॥ * ॥
 “सुशुद्धं पारदं गन्धं प्रत्येकं शुक्तिसन्मितम् ।
 ततः कज्जलिकां कृत्वा मर्दयेच्च पृथक् पृथक् ॥
 विष्वाग्निमश्रयोनाककाशस्यः पाटला बला ।
 सुस्तं पुनर्नैवा धात्री वृद्धतीक्ष्णपत्रकम् ॥
 विदारि बज्रपुत्ती च र्षां कर्षुरसैः पृथक् ।
 सुवर्णं रजतं ताम्रं प्रत्येकं प्राणमानकम् ॥
 पलमात्रन्तु कृष्णाभं तद्वर्द्धन्तु शिलाह्वयम् ।
 जातीकोषफलं मांसी तालीशैला लवङ्गकम् ।
 प्रत्येकं कोलमानन्तु वासानीरैर्विमर्दयेत् ।
 शोधयित्वा ततः पश्चाद्विदारि रसमर्दितः ॥
 त्रिगुणां तां वटीं खादित्पिप्ली मधुसंयुताम् ।
 नाम्ना नित्योदयश्चायं रसो विष्णुविनिर्भितः ॥
 पञ्च कासान्निहन्त्याश्च चिरकालमसुद्धवम् ।
 राजयक्ष्मागमयगुमित्यादि बहवो गुणाः” ॥
 इति नित्योदयो रसः ॥ * ॥
 “शुद्धं कृष्णाभचूर्णद्विपलपरिमितं
 प्राणमानं यदन्यत्
 कर्पूरं जातिकोषं सजलमिभकशा-
 तेजपत्रं लवङ्गम् ।
 मांसीतालीशचोषं गजकुसुमगर्द-
 धातकीचेति तुल्यम्
 पश्चाधात्री विभीतं त्रिकटुरपि पृथक्
 त्वर्द्धशाणं द्विशायम् ॥
 रक्षा जातीफलार्थं क्षितितलविधिना
 शुद्धगन्धस्य कोलम्
 कोलाद्धं पारदस्य प्रतिपदविहितं
 पिष्टमेकत्र मिश्रम् ।
 पाणीयेनैवकार्याः परिणतचणक-
 स्विन्नतुलाश्च वधः
 प्रातःखाद्याश्चतसस्तदनु खलु कियत्
 षट्कवेरं सपणम् ॥
 पाणीयं पीतमन्ते ध्रुवमपहरति-
 क्षिप्रमेतान् विकारान्
 कोष्ठे दुष्टाग्निजातान् ज्वरमुदरश-
 राजयक्ष्माश्च ।
 कासं श्वासं सशोथं नशनपरिभवं
 मेहमेदो विकारान्
 हन्यादामागिलोत्थान् कफपवनकृतान्
 पित्तरोगान् विशेषान् ॥
 बल्योदयश्च योगस्तृणकरवरः-
 सर्वरोगप्रशस्तः
 पथ्यं मांसैश्च यूषैर्द्वैतपरिलुलित-

कासः

गन्धदुग्धञ्च भृयः ।
 भोज्यो योज्यो यथेष्टं ललितललनया-
 दीयमानो सुदा यत्
 षट्काराभ्येकामी युवतिजनप्रता-
 भोगयोगादतुष्टः ॥
 यज्यं शाकास्त्रमादौ न च कतिपयचित्-
 सेच्छ्या भोज्यमानः” ॥
 इति षट्काराभ्यः ॥ * ॥
 “जीर्णं सुवर्णं लौहं वा यद्यत्रैव प्रदीयते ।
 तदायं सर्वरोगाणां सार्वभौमो न संशयः” ॥
 इति सार्वभौमो रसः ॥ * ॥
 “त्रिकटु त्रिफलाधान्यं चयं चिचकसैन्धवम् ।
 दिव्यौषधिहृतश्चापि सर्वतुल्यन्वयोरजः ॥
 नवगुणाप्रमाणेन वटिकां कारयेद्विषक् ।
 प्रातःकाले शुचिर्भूत्वा चिन्तयित्वा मृतेश्वरीम् ॥
 एकैकां वटिकां खादेत् रक्तोत्पलरससुताम् ।
 नीलोत्पलरसेर्वापि कुलत्पस्य रसेन वा ॥
 निहन्ति विविधं कासं दोषत्रयसमुद्भवम् ।
 वातिकं पित्तकश्चैव गरदोषसमुद्भवम् ।
 सरक्तमथवा रक्तं कासश्वाससमन्वितम् ॥
 तड्दाहभ्रमशूलघ्नी रुक्षा बलिप्रदीपनी ।
 बलवर्णकरी वृक्षा जीर्णज्वरविनाशनी ॥
 इयं चन्द्रामृता नाम्ना चन्द्रनाथेन निर्मिता ।
 वासागुडचिका भार्गी सुस्तकं कण्टकारिका ॥
 भोजनान्ते प्रकर्त्तव्या वटिका कार्थसिद्धये” ॥
 इति श्रीचन्द्रामृता वटी ॥ चन्द्रामृतं लौहमि-
 त्यपि पाठः ॥ * ॥
 “रसगन्धकलौहानां प्रत्येकं कार्थिकं क्षिपेत् ।
 टङ्गणस्य पलं दत्त्वा मरिचस्य पलाद्धकम् ॥
 त्रिकटुत्रिफलाचष्ट धान्यजीरकसैन्धवम् ।
 प्रत्येकं तोलकं ग्राह्यं क्रागोदुग्धेन पेययेत् ॥
 नवगुणाप्रमाणेन वटिकां कारयेद्विषक् ।
 प्रातःकाले शुचिर्भूत्वा चिन्तयित्वा मृतेश्वरीम् ॥
 एकैकां वटिकां खादेत् रक्तोत्पलरससुताम् ।
 नीलोत्पलरसेनापि कुलत्पस्य रसेन वा ॥
 निहन्ति विविधं कासं वातरक्तकफोद्भवम् ।
 सरक्तमथवा रक्तं ज्वरश्वाससमन्वितम् ॥
 हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च जीर्णज्वरविनाशनः ।
 चन्द्रामृतरसो नाम चन्द्रनाथेन भाषितः” ॥
 इति वृहच्चन्द्रामृतो रसः ॥ * ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे कासरोगाधि-
 कारे ॥ * ॥ * ॥
 अथ कासपथ्यम् ॥
 “स्वेदो विरेचनं कृदिधूमपानं समाशनम् ।
 शालिषष्ठिकगोधूमश्यामाकयवकोदवाः ॥
 आत्मगुप्ता माघसुदुक्तुल्यानां रसाः पृथक् ।
 ग्राम्यौदकानूपधन्वमांसानि विविधानि च ॥
 सुरा पुरातनं सर्पिश्चागश्चापि पयो दृतम् ।
 वास्तुकं वायसी शाकं वार्त्ताकुं बालमूलकम् ॥
 कण्टकारी कासमर्दो जीवन्ती सुनिषसकम् ।
 दाक्षाविन्वी मातुलुङ्गं पौष्करं वासकस्तुटिः ॥
 गोमूत्रं शुतं पथ्यं योऽनुशोदकं गधु ।

कासरः

लाजा दिवसनिद्रा च लघून्यन्नानि यानि च ॥
 पथ्यमेतद्यथा दोषमुक्तं कासगदातुरे” ॥
 अथापथ्यमाह ॥
 “वस्तिं नस्यमखड्गोक्षं व्यायामं दन्तधर्षणम् ।
 आतपं दुष्टपवनं रजोमार्गनिषेवणम् ॥
 विष्टम्भीनि विदाहीनि रुक्षाणि विविधानि च ।
 प्रक्षन्मूत्रोद्गारकासवमिवेगनिधारणम् ॥
 मत्स्यं कन्दं सर्पपञ्च तुम्बीफलसुपोदिकाम् ।
 दुष्टाम्बु चान्नपानञ्च विरुद्धान्यशनानि च ॥
 गुरुशीतश्चान्नपानं कासरोगी परित्यजेत्” ॥
 इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ कासरोगाधिकारः ॥ * ॥
 काशटण्डम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ शोभाञ्जनः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 कासकन्दः, पुं, (कासहेतुः कन्दः ।) कासालुः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 कासघ्नी, स्त्री, (कासं हन्ति । कास + हन् + टक् ।
 स्त्रियां ङीप् ।) कण्टकारी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (कण्टकारीशब्देऽस्या गुणादिविवरणं ज्ञेयम्) ॥
 कासजित्, स्त्री, (कासं जयतीति । कास + जि +
 क्तिप् ।) भार्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कासनाशनी, स्त्री, (कासं नाशयतीति । कास +
 नश् + शिच् + णिनिः ।) कर्कटप्रदङ्गीवृक्षः । इति
 रत्नमाला ॥
 कासन्दीवटिका, स्त्री, (कासं द्यति नाशयतीति ।
 दो + कः ततो ङीप् । कासन्दीं वटिति वक्ति
 तन्नाम्ना प्रकाशते इत्यर्थः । वट् + गुल् । टाप्
 अत इत्वम् । कासन्दीवटिका इति पारिभाषिक-
 नाम्ना आख्यायते वा ।) वेसवारविशेषः । गोटा
 कासन् इति भाषा । अस्या गुणाः । हृद्यत्वम् ।
 वातक्षेपारोगनाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । वायु-
 मलानुलोमकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 कासमर्दः, पुं, (कासं मृद्विति । कास + मृद् + “कर्म-
 ण्यण्” । ३।२।१ । इति अण् ।) पेधितजल
 मिश्रितवस्त्रगलितवेसवारः । इति पाकराजेश्वरः ॥
 कासन्दी इति ख्यातः । गुल्मभेदः । इत्यमरभरतौ ॥
 कास कासन्दा इति भाषा ॥ शेषस्य पर्यायः ।
 अरिमर्दः २ कासारिः ३ कासमर्दकः ४ कालः ५
 कनकः ६ जरणः ७ दीपनः ८ । अस्य गुणाः ।
 तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । कफवात-
 जीर्णकासपित्तनाशित्वम् । पाचकत्वम् । कण्ट-
 शोधनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अग्निदीपन-
 त्वम् । खादुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अस्य पञ्च-
 गुणाः । रुचिकारित्वम् । शुक्रवर्द्धकत्वम् । कास-
 विषरक्तकफवातपित्तनाशित्वम् । मधुरत्वम् । पा-
 चनत्वम् । कण्टशोधनत्वम् । लघुत्वम् । विशेषतः
 कासहरत्वम् । ग्राहकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कासमर्दनः, पुं, (कासं मृद्विति । कास + मृद् +
 कर्त्तरि ल्युः । कासस्य मर्दनो वा ।) पटोलः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 कासरः, पुं, (के जले आसरति । आ + ह + अच् ।
 महिषस्य प्रायेण जलवासात्तथात्वम् ।) महिषः ।
 इत्यमरः । २।५।४॥ (यथा, आर्यासप्तशती ५२२ ।

काहला

“व्यारोषं मानिन्यास्तमोदिवः कासरं कलमभूमेः।
वद्धमनिं च नलिन्याः प्रभातसन्धापसारयति” ॥
कासारः, पुं, (कास + “तुषारादयश्च” उणां ३।१३६
इति आरन् प्रत्ययः। कास्य जलस्य आसारो यत्र
वा। अथवा कासं शब्दं ऋच्छति प्राप्नोति जल-
गमनपतनादिकाले। ऋ + “कर्मण्यण्” ३।२।१।
इति अण्। सपद्मो निष्पद्मो वा महाजलाशयः।
सरोवरः। इत्यमरः १।१०।२८ ॥ (यथा,—
गीतगोविन्दे २।२०।

“दुरालोकस्तोक्तस्तवनवकाशोक्तलतिका-
विकाशः कासारोपवनपवनोऽपि व्यथयति” ॥
कासारिः, पुं, (कासस्य अरिः नाशकः।) कासमर्दः।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कासालुः, पुं, (कासहेतुः कासजनको वा आलुः।)
कन्दविशेषः। कोकणदेशे प्रसिद्ध आलुविशेषः।
तत्पर्यायः। कासकन्दः २ कन्दालुः ३ आलुकः ४
आलुः ५ विशालपत्रः ६ पत्रालुः ७। अस्य
गुणाः। उग्रत्वम्। कण्डुवातश्लेष्मानयारोचक-
नाशित्वम्। खादुत्वम्। पथ्यत्वम्। अग्निदीपन-
त्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

कासीसं, स्त्री, (कासीं क्षुद्रकासं स्यति नाशयतीति।
सो + कः।) उपधातुविशेषः। हिराकसी इति
भाषा। (यथा सुश्रुते सूत्रे ३६ अध्याये।
“कासीसकटुरोहिण्योर्जातीकन्दहरिद्रयोः” ॥)
तत्पर्यायः। धातुकासीसम् २ खेचरम् ३ धातु-
शेखरम् ४। इति हेमचन्द्रः ॥ केसरम् ५ हंस-
लोमशम् ६ शोधनम् ७ पांशुकासीसम् ८ शुभ्रम्
९। अस्य गुणाः। कषायत्वम्। शिशिरत्वम्।
विषकुष्ठकृमिखर्ज्जनाशित्वम्। चक्षुर्हितत्वम्।
कान्तिवर्द्धनत्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (विस्तृत-
विवरणमस्य काशीशब्दे ज्ञेयम् ॥)

कासः, स्त्री, (कश्चिन् कुत्सितशब्दं गच्छतीति।
कश् गतो + “णिच् कश्चिद्व्यते”। उणां १।८७।
इति ऊः। एषोदरादित्वात् सत्वम्।) विकलवाक्।
शक्त्यस्त्रम्। इति मेदिनी ॥ (कासते प्रकाशते इति
कास् + ऊ।) दीप्तिः। भाषा। इति शब्दरत्ना-
वली ॥ रोगः। बुद्धिः। इति हेमचन्द्रः ॥

काहका, स्त्री, (काहला इति। एषोदरादित्वात्
लस्य कः।) काहलावाद्यम्। इति द्विरूपकोपः ॥
काहलं, स्त्री, (कुत्सितं अस्पृश्यमयत्तं हलं वाक्यं
ध्वनिर्वा यत्र। विलेखनार्थकस्यापि हलधातो-
रचधातूनामनेकार्थत्वात् तथात्वम्।) अयत्तवा-
क्यम्। इति हेमचन्द्रः ॥

काहलः, पुं, (कुत्सितं यथा स्यात् तथा हलति।
लिखति नखैर्भूमिमिति शेषः। हल + अच्।
कोः कादेशः।) कुक्कुटः। शब्दमात्रम्। इति
मेदिनी ॥ विडालः। इति शब्दमाला ॥ वृहड्-
ट्टका। तत्पर्यायः। महानादः २। इति हारा-
वली ॥

काहलः, त्रि, (केन जलेन अहलः अस्पृष्टः।) शुष्कः।
भृशम्। खलः। इति मेदिनी ॥

काहला, स्त्री, (कुत्सितं अयत्तं वा हलति शब्दं

किंशुकः

करोति। हल् + अच् टाप् च।) वाद्यभागभेदः।
(ईषदपि न हलं कुत्सितं अङ्गं यस्याः। कोः का-
देशः।) अप्सरोविशेषः। इति मेदिनी ॥

काहलापुष्पः, पुं, (काहलाकृतिरिव पुष्पमस्याः।)
धुन्तूरः। इति शब्दमाला ॥

काहली, स्त्री, (कं मुखं आहलति ददातीति। आ +
हल् + इन्। ततो ङोप्।) तरुणी। युवती। इति
मेदिनी ॥

काहारकः, पुं, (कुत्सितं शिविकादिकमालम्ब्य जी-
वनयाचामाहरति। आ + ह् + गृन्।) शिवि-
कावाहकजातिः। काहार इति वेहारा इति च
भाषा। यथा,—

“तथा गारुडिका वीराः क्षुरकस्त्रीपजीवकाः।
याधाः काहारकाः पुष्टाः कृष्णं संवाहयन्ति ये” ॥
इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्वणि १० अ-
ध्यायः ॥

काही, स्त्री, (केन वायुना आहन्यते। आ + हन् +
ङः ङोप्। यद्वा कं मुखं आहन्ति ददाति प्राप-
यति। आ + हन् + अन्तर्गिज्जन्तात् ङः। ङोप् च।)
कुटजवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कि र लि घाने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ङादि-
परं-सकं-सेट्।) र वैदिकः। लि चिकेति। इति
दुर्गादासः ॥

किं, व्य, किम्। इति मेदिनी ॥ (यथा विष्णुपुराणे
१ मांशे १७।२४।

“न केवलं तात ! मम प्रजानां
स ब्रह्मभूतो भवतश्च विष्णुः।
धाता विधाता परमेश्वरश्च
प्रसीद कोपं कुरुष्व किमर्थम्” ॥)

किं, [म्] त्रि, जिज्ञासार्थम्। कि इति भाषा।
सर्वनामकिम्शब्दस्य स्त्रीवलिङ्गे रूपमिदम्। इति
व्याकरणम् ॥ अस्यार्थान्तराणि किम्शब्दे द्रष्ट-
व्यानि ॥ (सर्वशब्दमयत्वात् विष्णुः। यथा, महा-
भारते १३।१४६।६१।

“एको नैकः सवः कः किं यत्तत्पदमनुत्तमम्” ॥)
किंवदन्तिः, स्त्री, (किं + वद + भिच्।) किंवदन्ती।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

किंवदन्ती, स्त्री, (किम् + वद + भिच् ङोप् च।) जन-
श्रुतिः। सत्यमसत्यं वा लोकवादः। इत्यमरः।
१।६।७। (“अस्ति किलैषा किंवदन्ती अस्माकं
कुले कालरात्रिकल्पा विद्या नाम राक्षसी समु-
त्पत्स्यते”। इति प्रबोधचन्द्रोदयनाटकम् ॥)

किंवा, व्य, (किम् च वा च। इति द्वन्द्वसमासः।)
विकल्पः। अथवा। तत्पर्यायः। उताहो २ यदि
वा ३ यद्वा ४ नेति ५। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

किंशारः, पुं, (किं किञ्चित् कुत्सितं वा शृङ्गातीति
शृङ्गं हिंसायां + “किञ्जरयोः श्रिणः”। उणां
१।४। इति जुण्।) शस्यशूकम्। शृङ्गा इति
भाषा। इत्यमरः २।६।२१ ॥ वाणः। कङ्क-
पक्षी। इति मेदिनी ॥

किंशुकः, पुं, (किञ्चित् अवयवैकदेशः शुक इव शुक-
तुण्डाभपुष्पात्वात् तथात्वमिति बोध्यम्।) पलाश-

किङ्किणी

वृक्षः। इत्यमरः २।४।२६ ॥ (अस्य पर्यायो
यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

“पलाशः किंशुकः पर्यो यच्चिधो रक्तपुष्पकः।
क्षारश्चेष्टो वातहरो ब्रह्मवृक्षः समिद्धरः” ॥
यथा गोः रामायणे ६।६८।३१।

“तयोः कृतव्रणौ देहौ श्शुभाते महात्मनोः।
पुष्पिताविव निष्पन्नौ यथा शात्मलिकिंशुकौ” ॥
तत्पुष्पादयोऽपि। यथा चाणक्ये ७।

“रूपयौवनसम्पन्ना विप्रालकुलसम्भवाः।
विद्याहीनान् शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः” ॥)
विवरणमस्यान्यत् पलाशशब्दे ज्ञातव्यम् ॥ नन्दी
वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

किंशुलुकः, पुं, (किंशुक + निपातनात् साधुः।)
पलाशवृक्षविशेषः। इति शब्दरत्नावली ॥

किकिः, पुं, (कक + इन्। एषोदरादित्वात् आदे-
रित्वम्।) किक्कीदिविः। इति शब्दमाला।
नारिकेलः। इति राजनिर्घण्टः ॥

किक्कीदिविः, पुं, (किक्कीति अस्फुटनादेन दीव्यतीति।
दिव् + इन्।) चाषपक्षी। इति शब्दमाला ॥

किक्कीदिवः, पुं, (किक्कीति अव्यक्तशब्देन दीव्यति।
दिव् + कः।) चाषपक्षी। इति शब्दमाला ॥

किक्कीदिविः, पुं, (किक्की इति अस्फुटनादं कुर्वन्
दीव्यति। “कविष्ट्विच्छविस्थवि किक्कीदिविः”।
उणां ४।५६ इति किन् निपातनात् सिद्धम्।)
सर्गाचातकः। सोणाघडा इति भाषा। नीलकण्ठ
इति क्वचित् ख्यातः। इति भरतः ॥ तत्पर्यायः।
चाषः २। इत्यमरः २।५।१६ ॥ चासः ३
किक्कीदीविः ४। इति भरतः ॥ किक्की ५ दिविः ६।
इति स्वामी ॥ किकिः ७ किकिदिवः ८ किकिदीविः
९। इति शब्दमाला ॥ किक्कीदिवः १० सर्गा-
चूडः ११ इति जटाधरः ॥

किक्कीदीविः, पुं, (किक्की इत्यव्यक्तशब्देन दीव्यति
क्रीडति। निपातनात् दीर्घत्वे साधुः।) चाष-
पक्षी। इति शब्दमाला ॥

किखिः, स्त्री, (खदति हिनस्ति। खद् हिंसायां
निपातनात् साधुः।) लघुशृङ्गालः। इति हेम-
चन्द्रः ॥ ख्याक्श्रेयालि इति भाषा ॥

किखिः, पुं, (किखिरिति कुत्सितशब्दं करोति यः।)
कपिः। इति भूरिप्रयोगः ॥

किङ्करः, त्रि, (किञ्चित् करोति। दिवाविभेद्यत्र किं
यत्तद्वृद्धव्यत्यच्।) दासः। इत्यमरः २।१०।
१७ ॥ (यदुक्तं पुराणे।

“विप्रस्य किङ्करो भूपो वैश्योभूपस्य भूमिपः।
सर्वेषां किङ्कराः शूद्रा ब्राह्मणस्य विशेषतः” ॥)

किङ्किणी, स्त्री, (किमपि किञ्चिद् वा कथयति।
कथ्य शब्दे + इन् + ङोप् च। एषोदरात् साधुः।)
कथ्याभरणविशेषः। घाघर इति भाषा। तत्प-
र्यायः। क्षुद्रघण्टिका २। इत्यमरः २।६।११० ॥

कङ्कणी ३। इति भरतः ॥ किङ्किणिका ४ कि-
ङ्किणिः ५। इति केचित् ॥ क्षुद्रघण्टी ६ प्रतिसरा
७ किङ्किणीका ८ कङ्कणिका ९ क्षुद्रिका १०।
इति शब्दरत्नावली ॥ घर्घरी ११। इति जटा-

किञ्चिलि

धरः ॥ (यथा, महाभारते १३।५३।३१।
“किञ्चिलीखननिर्घाधो युक्तस्तोरणकल्पनैः” ॥)
विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
किञ्चिरं, स्त्री, (किं कुत्सितं मदवारि किरति विच्छि-
पति । कृ + कः ।) गजकुम्भः । इति सारस्वतः ॥
किञ्चिरः, पुं, (किमपि अनिर्वचनीयं मधुरास्मृतं
किरति रीति । किञ्चित् किरति क्षिपति चित्तं
विरहिणां वा ।) कोकिलः । भ्रमरः । घोटकः ।
कामदेवः । इति सारस्वतः ॥
किञ्चिरा, स्त्री, (किञ्चित् कुत्सितं वा किरति प्ररी-
रात् निःसरति । किं + कृ + कः टाप् च ।) रक्तम् ।
इति सारस्वतः ॥
किञ्चिरातः, पुं, (किञ्चिरं रक्तवर्णत्वं अतः पुष्प-
काले निरन्तरं प्राप्नोति । अत + अण् ।) अशोक-
वृक्षः । कामदेवः । शुकपक्षी । कोकिलः । इति
सारस्वतः ॥ रक्तास्त्रानः । राज्ञा भ्रंशटी इति
भाषा । इति जटाधरः ॥ पुष्पवृक्षविशेषः । तत्प-
र्यायः । हेमगौरः २ पीतकः ३ पीतभद्रकः ४
विप्रलोभी ५ पीतास्त्रानः ६ षट्पदानन्दः ७ ।
अस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् ।
अग्निदीपनत्वम् । कफवायुकण्डूशोथरक्तत्वग्दोष-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।
“किञ्चिरातो हेमगौरः पीतकः पीतभद्रकः ।
किञ्चिरातो हिमस्तिक्तः कषायश्च हरेदसौ ॥
कफपित्तपिपासाखदाहशोषवमिक्रिमीन्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥
किञ्चिरालः, पुं, (किञ्चिराय रक्तत्वाय अलति । पर्या-
प्रोति । अल + अच् । किञ्चिरेण रक्तत्वेनालति
वा । वर्णरुद्धः । इति वैद्यकम् ॥
किञ्चिरी, [न्] पुं, (किञ्चिरं रक्तवर्णफलमस्यस्मिन्
अस्य वा । किञ्चिर + इनिः ।) विकङ्कतवृक्षः ।
इति जटाधरः ॥ वंश्चि इति भाषा ॥ (विकङ्कत-
शब्देऽस्या गुणादिकं बोद्धव्यम् ॥)
किञ्च, व्य, (किम् च, च च । दन्तसमासः ।) आरम्भः ।
साकल्यम् । इति मेदिनी ॥ अवान्तरम् । इति
जटाधरः ॥
किञ्चन, य, (किम् च चन च । सुगन्धो धमते तु
“किमः त्वन्तात् चित् चनौ” । इति चनप्रत्ययः ।)
असाकल्यम् । अकार्त्तम् । इत्यमरः । ३।४।३॥
किञ्चनः, पुं, (किम् + चन् + अच् ।) हस्तिकर्णप-
लाशः । इति शब्दरत्नावली ॥
किञ्चित् य, (किम् च चित् च पाणिनिमते पदद्वयम् ।
सुगन्धो धमते तु “किमः त्वन्तात् चित् चनौ” । इति
चित्प्रत्ययः ।) अल्पम् । तत्पर्यायः । ईषत् २
मनाक् ३ । असाकल्यम् । यथा । असाकल्ये तु
चित्चन । इत्यमरः । ३।४।३॥
(यथा विवेकचूडामणौ ११ ।
“चित्तस्य शुद्धये कर्म न तु वस्तुपलज्यये ।
वस्तुसिद्धिर्विचारेण न किञ्चित् कर्मकोटिभिः” ॥)
किञ्चिलिकः, पुं, (किञ्चित् चुलुम्पति । चुलुम्प इति
सौचध्रातुः । डुः संज्ञायां कन् । एषोदरात् उभ-
यञ् अस्याने इत्वम् ।) किञ्चुलुकः । इत्यमरटीका ॥

किञ्चुलुकः, पुं, (किञ्चित् चुलुम्पति । चुलुम्प + डुः +
संज्ञायां कन् ।) कीटविशेषः । कौचो इति भाषा ।
तत्पर्यायः । महीलता २ गण्डूपदः ३ । इत्यमरः ।
१।१०।२२। “वाह्या यूकाः प्रसिद्धाः स्युः किञ्चु-
लूकास्थयान्तराः” ॥ इति हारीते चिकित्सित-
स्थाने ५ अध्याये ॥
किञ्जं, स्त्री, (किञ्जलं यञ् । एषोदरादित्वात् ललो-
पे साधुः ।) किञ्जल्कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
किञ्जलः, पुं, (किञ्चित् जलं अञ् ।) किञ्जल्कः । इति
शब्दरत्नावली ॥
किञ्जल्कः, स्त्री, (किञ्चित् जलति । जल् अपवारणे
+ बाङ्गकात् कः ।) नागकेशरपुष्पम् । पद्मा-
भ्यन्तरस्थं केशकारं कर्हाटकवेष्टनम् । केशर
इति ख्यातम् । (यथा, रघुः १५।५२ ।
“स तद्वत्तं हिमस्तिष्ठकिञ्जल्कमिव पङ्कजम् ।
ज्योतिष्कणाहतप्रभश्च कण्ठनालादपातयत्” ॥)
तत्पर्यायः । मकरन्दम् २ केशरम् ३ पद्मकेशरम्
४ किञ्जम् ५ पीतपरागम् ६ तुङ्गम् ७ चाम्पे-
यकम् ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रुक्षत्वम् ।
कटुत्वम् । आस्यब्रणोपहतत्वम् । शिशिरत्वम् ।
रुच्यत्वम् । पित्तघ्नादाहविनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
किञ्जल्काः, पुं, (किम् + जल + बाङ्गकात् कः ।)
केशरः । इत्यमरः । १।१०।४७॥ पद्मकेशरः ।
तत्पर्यायगुणाः ।
“किञ्जल्कः केशरः प्रोक्तश्चाभ्येयश्चापि स स्मृतः ।
किञ्जल्कः शीतलो रुक्षः कषायोग्राहकोऽपि सः ॥
कफपित्तघ्नादाहरक्ताग्नीविषशोथजित्” ।
इति भावप्रकाशः । (वैद्यचक्रपाणिसंग्रहे रक्त
पित्ताधिकारे दूर्वाद्यतैले व्यवहारो यथा,—
“दूर्वासोत्पलकिञ्जल्कमक्षिष्टासैलवालुकाः” ॥)
किट गतौ । भयभीषयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
परं-सकं अक्ष-सेट् ।) भीषा खतो भयोत्पादना ।
केटति अनो व्याघ्रो जनं भीषयतीत्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥
किटिः, पुं, (केटति शत्रुं प्रति वेगेन गच्छति मजा-
दीनुद्दिश्य गच्छति वा । किट-गतौ इन् इगुप-
धात् कित् च ।) शूकरः । इत्यमरः । २।५।२॥
किटिभः, पुं, (किटिरिव भाति । भा + कः ।) केश-
कीटः । इति हेमचन्द्रः । उक्ता इति भाषा ॥
किट्टः, स्त्री, (केटति लोहादिधात्ववयवात् निर्गच्छ-
तीति । गत्यर्थेतिक्तः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्
नेट् ।) मलः । इत्यमरः । ६।२।६५॥
(यदुक्तं चिन्तामणौ ।
“ध्यायमानस्य लोहस्य मलं मण्डूरमुच्यते ।
यत्तोहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टमपि तद्गुणम्” ॥
यस्य कस्यापि असारोऽपि । यथा,—
“आहारस्य रसः सारः सारहीनो मलद्रवः ।
शिराभिस्तज्जलं नीतं वस्ति मूत्रत्वमाप्नुयात् ॥
शेषं किट्टश्च यत्तस्य तत्परीषं निगद्यते” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
किट्टवर्जितं, स्त्री, (किट्टेन मलेन वर्जितम् ॥)

शूकरम् । इति हेमचन्द्रः ॥
किट्टालः, पुं, (किट्टेन मलेन अलति पर्याप्रोति ।
अल + अच् ।) ताम्रकलसः । लोहगूथकम् इति
मेदिनी ॥
किणः, पुं, (कण् गतौ + अच् । एषोदरादित्वात्
अत इत्वम् ।) मांसग्रन्थिः । निर्घर्षणजयथा-
चिह्नम् । इति जिह्वादिसंग्रहे अमरभरतौ ।
कडा इति भाषा ॥ (यथा, रघुवंशे । १६।८४ ।
“तदेतदाजानुविलम्बिता ते
ज्याघातरेखाकिणालाश्वजेन ।
भुजेन रक्षापरिधेया भूमे-
रूपैतु योगं पुनरसलेन” ॥
यथा च—वाभटे उत्तरस्थाने ३७ अध्याये ॥
“राजकोषातकी मूलं किणो वा मथितोद्भवः” ॥
घृणः । इति हारावली ॥
किणिः, स्त्री, (किणाय तन्निवृत्तये प्रभवति । बाङ्ग-
लकात् इन् ।) अपामार्गः । इति शब्दरत्नावली ।
(अपामार्गशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
किणिही, स्त्री, (किणः अस्मिन् अस्मिन् वा इति
इनिः । किणिनो ब्रह्मन् हन्ति । हन् + डः गौरा-
दित्वात् डीष् ।) अपामार्गवृक्षः । इत्यमरः । २।
४।८६॥ (यत्रास्य व्यवहारस्तद्यथा,—
“रसं शिरीषा किणिही पारिभद्रककिण्मुक्ता” ॥
इति वाभटे चिकित्सास्थाने २१ अध्याये ॥
अस्याः पर्याया यथा,—
“अपामार्गस्तु शिखरी ह्यधः शल्यो मयूरकः ।
मर्कटी दुर्ग्रहा चापि किणिही खरमञ्जरी” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
किण्वं, स्त्री, (कण् + “उत्पादयश्च” ।) उणां ४।६५
इति साधुः । यद्वा “अश्रुप्रवि लटोति” । उणां
१।१५१॥ इति कान् बङ्गलवचनादित्वम् ॥ सुरा-
वीजम् । (यथा, मनुः । ८।३२६॥
“सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च” ॥)
पापम् । इति मेदिनी ॥
किण्वः, पुं, स्त्री, (कण् + “अश्रुप्रधीति” उणां १।
१५१॥ इति कान् बङ्गलवचनादित्वम् ॥) सुरा-
बीजम् । इति वाचस्पतिरित्यमरटीकायां भरतः ॥
कित संशये । इच्छायां । वासे । आरोग्ये । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-सकञ्-सेट् ।)
विचिकित्सति मनः संशये इत्यर्थः । आरोग्ये
चिकित्सत्यातुरं वैद्यः । इच्छानिवासयोस्तु कित-
तीति बोपदेवः ॥ तत्र तिवादयो न प्रयुज्यन्ते ।
इति रमानाथः ॥ इति न वनितामेतां हन्तुं मनो
विचिकित्सते । इति तु अन्तर्भूतकार्यतया कर्म-
कर्त्तरि सन्प्रत्ययस्य इत्यादिना यक्निघेधे सि-
द्धम् । इति दुर्गादासः ॥
कित र लि मतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (झादि-
परं-सकं-सेट् ।) र वैदिकः । लि चिकेति । इति
दुर्गादासः ॥
कितवः, पुं, (कितं वायति कितेन वाति वा । कित
+ वा + कः ।) अक्षदेवी । (यथा, मनुः । ३।१५१॥
“जटिलज्ञानधीयानं दुर्बलं कितवन्तथा ।

किन्नरः

याजयन्ति च ये पूगांस्तान्श्च आद्रे न भोजयेत्" ॥
 भुक्तरः । इत्यमरः । २ । ४ । ७७ ॥
 ("कितवाडशयोर्वोजं नागरं सहरीतकम् ।
 चूर्णोक्त्याद्रिकरसैः" ॥ इति वैद्यककषायसंग्रहे
 कासाधिकारे ग्राम्मरीगुडिकायाम् ॥) मत्तः ।
 वक्षकः । इति मेदिनी ॥
 (यथा, भागवते । ८ । २० । ३ ।
 "स चाहं वित्तलोभेन प्रत्याचक्षे कथं दिवम् ।
 प्रतिश्रुत्य ददामीति प्राज्ञादिः कितवो यथा" ॥
 घृतः । यथा, आर्यासप्तशती ३३ ।
 "अस्थिररागः कितवो मानी चपलो विदूषकस्त्व-
 मसि । मम संख्याः पतसि करे पश्यामि यथा
 ऋजुर्भवसि" ॥) खलः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा महाभारते । १ । १ । १५६ ।
 "यदाश्रौषं वाससां तत्र राशिं
 समाक्षिपत् कितवो मन्दबुद्धिः" ॥)
 रोचननामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः राज-
 निघण्टुश्च ॥
 किन्नरः, पुं, (किं कुत्सिता तनुरस्य ।) अष्टपादः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः । माकडसा इति भाषा ॥
 किन्नराम्, व्य, (कुत्सितार्थे किम् । बहूनां मध्ये
 एकस्य अतिशये तमम् । "किमेत्तिड्ययेति" । ५
 ४ । ११ । इति आसुः ।) एष्टैकतमम् । इति
 शब्दरत्नावली ॥ इदमेवामतिशयेन किम् । इति
 व्याकरणम् ॥
 किन्नरां, व्य, (इयोर्मध्ये एकस्यातिशये तरप् आसुः) ।
 एष्टैकतरम् । इति शब्दरत्नावली ॥ इदमनयो-
 रतिशयेन किम् । किम् शब्दोऽत्र कुत्सार्थः ।
 अतिकुत्सितं रूपमित्यर्थः । इति मुग्धबोध-
 टीकायां दुर्गादासः ॥
 किन्तु, व्य, (किं च तु च इति द्वन्द्वसमासः ।) कि-
 म्भुनः । प्रागुक्तिविरुद्धार्थम् । यथा,—
 "भृत्याभावे भवति मरणं किन्तु सम्भावितानाम्" ।
 इति प्राचीनाः ॥
 किन्तुपुनः, पुं, ववाद्येकादशकरणान्तर्गतशेषकरणम् ।
 इति दीपिका ॥ तत्र जातफलम् ।
 "मिथामित्रे नैव किञ्चित् विशेषो
 धर्माधर्मे तुल्यता मानवस्य ।
 स्त्रोत्रे वादे सर्वदा प्रीतिमुक्तः
 किन्तुपुनः ख्ये यस्य नूनं जनिः स्यात्" ॥
 इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
 किन्वी, [न] पुं, (किं कुत्सिता धीरस्यस्य । इतिः ।)
 अन्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 किन्नरः, पुं स्त्री, (किं कुत्सितो नरः । अन्धमुखत्वा
 त्तयात् ॥) खनामख्यातदेवयोनिः । स तु
 अन्धमुखत्वात् कुत्सितनरः स्वर्गागायकः तुम्बुर-
 प्रभृतिः । तत्पर्यायः । किम्पुनः २ तुरङ्गवदनः ३
 मयुः ४ । इत्यमरः । १ । १ । ७४ ॥
 अन्धमुखः ५ गीतमोदी ६ हरिणनर्तकः ७ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—
 "राक्षसांश्च पुनस्तस्य वानराः किन्नरास्तथा ।
 यक्षाश्च मनुजयात्रं । पुत्रास्तस्य च धीमताः" ॥

किमिच्छ

इति महाभाते । १ । ६६ । ७ ॥
 अर्हदुपासकविशेषः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥
 किन्नरेशः, पुं, (किन्नराणां ईशो राजा ।) कुवेरः ।
 इत्यमरः । १ । १ । ७२ ॥
 किन्नरेश्वरः, पुं, (किन्नराणां ईश्वरः ।) कुवेरः । इति
 हलायुधः ॥
 किन्न, व्य, (किं च नु च । इति द्वन्द्वसमासः ।) प्रश्नः ॥
 (यथा हेः रामायणे । २ । ७४ । ३ ।
 "किन्न तेऽदोमयद्राजा रामो वा भृशधार्मिकः ।
 यथोर्ध्वविव्वासश्च त्वत्कृते तुल्यमागतौ" ॥)
 वितर्कः । (यथा शकुन्तलायां १ अङ्के ।
 "किन्न खलु यथा वयमस्यामेवमियमस्मान् प्रति
 स्यात्" ॥) स्थानम् । सादृश्यम् । करणम् । इति
 जटाधरः ॥
 किम्, व्य, (कु + बाहुलकात् हिम् ।) कुत्सा ।
 (यथा गोः रामायणे । १ । २२ । २१ ।
 "देवदानवगन्धर्वा यक्षाः पतंगपद्मगाः ।
 न शक्ता रावणं सोढुं किं पुनर्मानवा युधि" ॥)
 वितर्कः । (यथा, हितोपदेशे ।
 "किमनुरक्तो विरक्तो वा मयि खाभीति आ-
 म्यामि तावत्" ॥) निषेधः । प्रश्नः । इति मेदिनी ॥
 किम्, चि, क्षेपः । वितर्कः । निन्दा । परिप्रश्नः ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः ११ । १६५ ।
 "प्रणतं परिपृच्छेयुः साम्यं सौम्येच्छसीति किम्" ॥
 किमपि अनिर्वचनीयम् । यथा, विष्णुपुराणे
 १ । १६ । ७५ ।
 "तस्माच्च सूक्ष्मादिविशेषाणां
 अगोचरे यत् परमात्मरूपम् ।
 किमप्यचिन्त्यं तव रूपमस्ति
 तस्मै नमस्ते पुरुषोत्तमाय" ॥)
 किमिच्छकः, पुं, (किमिच्छसीति प्रश्नेन दानार्थं का-
 यति शब्दादयतेऽत्र । निपातनात् साधुः ।) व्रत-
 विशेषः । तद्विरणं यथा,—
 मार्कण्डेय उवाच ।
 "अथ साऽवीक्षितो माता वीरा वीरप्रजावती ।
 पुण्येऽहनि समाह्वय प्राह पुत्रमवीक्षितम् ॥
 पुत्राहमभ्यनुज्ञाता तव पित्रा महात्मना ।
 उपवासं करिष्यामि दुष्करोऽयं किमिच्छकः ॥
 स चायत्तस्तव पितुस्त्वया साध्यो मयापि वा ।
 प्रतिज्ञाते त्वया पुत्र ! तत्तत्र यतान्यहम् ॥
 द्रव्यस्याहं महाकोषात् तव दास्याम्यहं पितुः ।
 धनं ते पितुरायत्तमनुज्ञातास्मि तेन च ॥
 क्लेशसाध्यो ममायत्तः स हि श्रेयो भविष्यति ।
 साध्यो भविष्यो यदि ते कश्चिद्भयपराक्रमैः ॥
 स ते साध्योऽन्यथा वापि दुःखसाध्यो भविष्यति ।
 तत्त्वं प्रतिज्ञां कुरुष्व यदि पुत्राच्च वै व्रते ॥
 तदेतदहमारभ्ये कथतां यन्मतं तव ।
 अवीक्षितदुवाच ।
 वित्तं मे पितुरायत्तं ममेशत्वं न तत्र वै ।
 यन्मच्छरीरनिष्पाद्यं तत् करिष्ये त्वयोदितम् ॥
 किमिच्छकं व्रतं मातर्निश्चित्य भव निश्चया ।
 राज्ञा पित्राभ्यनुज्ञातं यदि वित्तेश्वरेण मे ॥

किमिच्छ

मार्कण्डेय उवाच ।

ततः सा राजमहिषी तद्वृतं समुपोषिता ।
 यथोक्तं साऽकरोत् पूजां राजराजस्य संयता ॥
 निधीनामप्यप्रेषाणां निधिपालनस्य च ।
 जलप्राश्च परया भक्त्या यतवाक्कायमानसा ॥
 विविक्ते तु गृहान्तःस्थः सोऽय राजा करन्धमः ।
 आसीन उक्तः सच्चिवैर्नीतिशास्त्रविशारदैः ॥
 सच्चिवा ऊचुः ।
 राजन् वयःपरिणतं तवैवं शासतो महीम् ।
 एकस्ते तनयोऽवीक्षित् त्वत्तदारपरिग्रहः ॥
 अपुत्रः स वने निष्ठां यदा भूप ! गमिष्यति ।
 तदारिपक्षं पृथिवी निश्चितं तव यास्यति ॥
 वंशस्तयस्ते भविता पिष्टपिण्डोदकक्षयः ।
 यतन्महत्ते विवरं क्रिया हान्या भविष्यति ॥
 तस्मात् कुरु तथा भूप ! यथा ते तनयः पुनः ।
 करोति सततं बुद्धिं पितृणां सुपकारिणीम् ॥
 श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
 एतस्मिन्नन्तरे शब्दं श्रुत्वा जगतीपतिः ।
 पुरोहितस्य वीराया गदतोऽर्थिजनं प्रति ॥
 कः किमिच्छति दुःसाध्यं कस्य किं साध्यतामिति ।
 करन्धमस्य महिषी किमिच्छकमुपोषिता ।
 राजपुत्रोऽप्यवीक्षित् श्रुत्वा पौरोहितं वचः ।
 प्रत्यवाचार्यिनः सर्वान् राजद्वारमुपागतान् ॥
 मया साध्यं शरीरेण यस्य किञ्चित् ब्रवीतु सः ।
 मम माता महाभागा किमिच्छकमुपोषिता ॥
 प्रष्टवन्तु मेऽर्थिनः सर्वे प्रतिज्ञातं मयात्र च ।
 किमिच्छथ ददाम्येष क्रियमाणे किमिच्छके ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 ततो राजा निश्चयेतत् वाक्यं पुत्रमुखाश्रुतम् ।
 समुपेत्याब्रवीत् पुत्रमहमर्थी प्रयच्छ मे ॥
 अवीक्षितदुवाच ।
 दातव्यं यन्मया तात ! भवते तद्वन्नवीक्षि माम् ।
 कर्त्तव्यं दुष्करं वा ते साध्यं दुःसाध्यमेव च ॥
 राजोवाच ।
 यदि सत्यप्रतिज्ञस्त्वं ददासि च किमिच्छकम् ।
 पौत्रस्य दर्शय मुखं ममोत्सङ्गतस्य तत् ॥
 अवीक्षितदुवाच ।
 अहं तवैव तनयो ब्रह्मचर्यं मे नृप ! ।
 न मे पुत्रोऽस्ति पौत्रस्य दर्शयामि कथं मुखम् ॥
 राजोवाच ।
 पापाय ब्रह्मचर्यं ते यदिदं धार्यते त्वया ।
 तस्मात्त्वं मोक्षयात्मानं मम पौत्रं प्रदर्शय ॥
 अवीक्षितदुवाच ।
 विरमास्मान्महाराज ! यदन्यत्तत् समादिश ।
 वैराग्येण मया त्यक्तः स्त्रीसम्भोगस्तथा रसः ॥
 राजोवाच ।
 बद्धमिदं ध्यानस्य न दृष्टो वैरिभिर्जयः ।
 तत्रापि यदि वैराग्यमुपैषि तदपयिष्ठतः ॥
 किं वा नो बहूनीकान् ब्रह्मचर्यं परिव्रज ।
 मातुस्त्वभिच्छ्या वृत्तं पौत्रस्य मम दर्शय ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 यदा स बद्धश्चोऽन प्रोक्तः पुण्येण पार्थिवः ।

कियत्

नान्यत् प्राप्यते किञ्चित् तदा पुनोऽप्रीत् पुनः ॥
 दत्त्वा किमिच्छन् तुभ्यं प्राप्तोऽहं तात । सङ्कटम् ।
 तत् करिष्यामि निर्लज्जोभूयो दारपरिग्रहम् ॥
 स्त्रियाः समक्षं विजितः पतितो धरणीतले ।
 स्त्रीपतिर्भविता भूयस्तावैतदतिदुष्करम् ॥
 तथापि किं करोम्येष सत्यपाशवशजितः ।
 करिष्यामि यथात्य त्वं मुच्यतां निजशासनम् ॥
 इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे अवीक्षितचरितनामा-
 ध्यायः ॥

किमु, य, (किम् च उच इति द्वन्द्वसमासः ।) सम्भा-
 वना । विमर्षः । इति मेदिनी ॥ (यथा,—
 “निर्व्याणदीपे किमुतैलदानं” इति शिष्टोक्तिः ॥)
 किमुत, य, (किम् च उच इति द्वन्द्वसमासः ।)
 प्रश्नः । वितर्कः । विकल्पः । अतिशयः । इति
 मेदिनी ॥

किम्पच, चि, (किं कुत्सितं अतिथ्यादिभ्योऽप्रदाय
 केवलं खोदरमात्रपूरणायैव पचतीति । किम् +
 पच् + अच् ।) किम्पचानः । इत्यमरटीकायां राय-
 मुकुटः ॥

किम्पचानः, चि, (किं कुत्सितं कस्मैचिदपि न दत्त्वा
 केवलं आत्मारथं पचतीति । पच् + आनच् ।)
 कृपणः । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ॥

किम्पाकः, चि, (किं कथमपि पाकः शिष्टाप्रकारो
 यस्य ।) माहृशासितः । इति जटाधरः ॥

किम्पाकः, पुं, (कुत्सितः पाकः परिणामो यस्य ।)
 महाकालकला । इति रत्नमाला । माकाल इति
 भाषा ॥ (यथा, हे रामायणे २ । ६६ । ६ ।
 “न लुब्धो बुध्यते दोषान् किम्पाकमिव भक्तयन्” ॥
 महाकालशब्देऽस्य विवरणं बोद्धव्यम् ॥)

किम्पुषः, पुं, (कुत्सितः पुषः ।) किन्नरः । इत्य-
 मरः । १ । १ । ७४ । (यथा, कुमारः ३ । ३८ ।
 “पुष्पासवाधूर्णितनेत्रशोभि
 प्रियासखं किम्पुषश्चुम्बे” ॥)
 लोकेभेदः । इति मेदिनी ॥ (अभिप्रेत्य नवपुष्पा-
 यामेकः । यथा, विष्णुपुराणे २ । १ । १६, १६ ।
 “जम्बूद्वीपेश्वरो यस्तु आग्नीध्रो मुनिसत्तम ।
 तस्य पुष्पा बभूवुस्ते प्रजापतिरसमा नव ॥
 नाभिः किम्पुषश्चैव हरिवर्ष इलादतः” ॥
 “हेमकूटं तथा वर्षं ददौ किम्पुषाय सः” ॥
 किंपुष इति संज्ञा यस्य वर्षस्य ।) जम्बूद्वीपस्य नव-
 खण्डान्तर्गतं हिमाचलहेमकूटयोर्मध्यवर्त्ति वर्षम् ।
 इति श्रीभागवतम् ॥ कुत्सितपुषः । इति व्युत्प-
 त्तिलज्जोऽर्थः ॥

किम्पुषेश्वरः, पुं, (किम्पुषाणां ईश्वरः शास्ता
 राजा वा ।) कुवेरः । इति हेमचन्द्रः ॥

किम्पुषः, स्त्री, (किम्पुष इत्याख्या यस्य वर्षस्य ।)
 किम्पुषवर्षम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

किम्भरा, स्त्री, (किञ्चित् विभर्त्ति । किम् + भृ +
 अच् ।) नलीनामगन्धद्रवम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कियत्, चि, किम्परिमाणमस्य (“किमिदं भां वो घः”
 ५ । ४० । इति वतुप् । किम् क्वादेशः । वस्य घः ।)
 कियत् परिमाणम् ॥ कतो इति भाषा ॥

१२८

किरात

(“गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृदब्रूवाणा” ॥
 इति साहित्यदर्पणम् ॥)

कियदेतिका, स्त्री, उत्साहः । उद्योगः । इति
 हेमचन्द्रः ॥

कियाहः, पुं, (कियान् रक्तवर्णः ह्ययः । एषोद-
 रादित्वात् निपातनात् साधुः ।) रक्तवर्णघोटकः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥

किरः, पुं, (किरति विक्षिपति मलोपलक्षितस्थलम् ।
 कृ + कः ।) शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥

किरकः, पुं, (किरति लिखतीति । कृ + क्त्वाल् ।)
 लेखकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

किरणः, पुं, (कीर्यन्ते विक्षिप्यन्ते रश्मयः अस्मात्
 “कृपुवृजिमन्दिनिधाजः कृः” । उणां २ । ८१ ।
 इति कृः ।) सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कीर्यते
 परितः क्षिप्यतेऽसौ । कृ + कर्मेणि कृः ।) सूर्य-
 रश्मिरिति भगीरथमाधयौ ॥ चन्द्रसूर्ययोरश्मि-
 रिति रायमुकुटः ॥ रत्नरश्मौ गभस्तिशब्दप्रयो-
 गात् सामान्यरश्मिः । तथा च भट्टिः । १ । ६ ।
 “ऊर्द्धस्फुरन्नगभस्तिभिर्या” । इति मञ्जरी ।
 इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ तत्पर्यायः । अश्वः २
 मयूखः ३ अश्वः ४ गभस्तिः ५ दृष्टिः ६ दृष्टिः ७
 भानुः ८ करः ९ मरीचिः १० दीधितिः ११ ।
 इत्यमरः । १ । ४ । ३३ ॥ त्विट् १२ द्युतिः १३ आभा
 १४ प्रभा १५ विभा १६ रक्त १७ रुचिः १८ भाः
 १९ कृतिः २० दीप्तिः २१ रश्मिः २२ अभीषुः २३
 महः २४ ज्योतिः २५ सहः २६ रोचिः २७
 शोचिः २८ त्विषा २९ दृष्टिः ३० प्रकाशः ३१
 आतपः ३२ द्योतः ३३ । इति शब्दरत्नावली ॥
 पादः ३४ आलोकः ३५ वसुः ३६ ऋषिः ३७
 भामः ३८ घर्म्मः ३९ लोकः ४० अर्चिः ४१ भासः
 ४२ वीचिः ४३ हेतिः ४४ घाम ४५ वर्चः ४६
 शुभ्र ४७ तेजः ४८ ओजः ४९ । इति जटाधरः ॥
 (यथा, रघुवंशे ५ । ७४ ।
 “भवति विरलभस्तिर्ज्ञानपुष्पोपहारः
 स्फिरणपरिवेषोद्देदश्रुत्याः प्रदीपाः” ॥)

किरणमाला, [न्] पुं, (किरणाणां माला अख्यस्य ।
 किरणमाला + इनिः ।) सूर्यः । इति हारावली ॥

किरातः, पुं, (किरं अवस्कारादेर्निक्षेपस्थानभूमिं
 अतति सततं अटतोति । अव + अण् । यद्वा
 किरं शूकरादिकं अतति हिनस्तीति । अच् ।)
 स्त्रेभेदः ॥ (निघादः । यथा, किराते १२ । ५५ ।
 “कच्छन्ते सुरसरितो निधाय सेना-
 मन्वीतः स कतिपयेः किरातवर्गैः” ॥)
 भूनिम्बः । (यथा, शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे २ अः ।
 १७ श्लोके ।
 “पर्यटाब्दाभ्युदयकिरातैः साधितं जलम् ।
 पञ्चभद्रमिदं ज्ञेयं वातपित्तज्वरापहम्” ॥)
 अक्षयतनुः । इति मेदिनी ॥ घोटकरक्षकः ।
 इति सारस्वतः ॥

किरातकः, पुं, (किरात एव । स्वार्थे कन् ।) भूनिम्बः
 इति राजनिर्घण्टः ॥

किरातविक्षा, पुं, (किरातः भूनिम्बस्तद्वत् विक्षः ।)

किरिटी

वृक्षविशेषः । किराता इति भाषा । तत्पर्यायः
 भूनिम्बः २ अनार्यविक्षा ३ । इत्यमरः । २ । १ ।
 १४३ ॥ कौरातम् ४ काण्डविक्षा ५ । इति रत्न-
 माला ॥ किरातकः ६ इति जटाधरः ॥ किरति
 ७ किरातविक्षा ८ विक्षकः ९ सुविक्षकः १०
 इति शब्दरत्नावली ॥ कटुविक्षा ११ रामसेन
 १२ ॥ अस्य गुणाः । वायुवृद्धिकारित्वम् । रुक्षत्वम्
 कफपित्तज्वरनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 “किरातकोऽन्यो नैपालः सार्द्धविक्षो ज्वरान्तकः
 किरातः सारको रुक्षः शीतलविक्षको वधुः ।
 सन्निपातज्वरश्चासकफपित्तासदाहनुत् ।
 काण्डशोषघटाकुष्ठज्वरत्रयक्षमिप्रणुत्” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्यायः
 भूनिम्बशब्दे द्रष्टव्यौ ॥
 (“किरातविक्षमन्तं द्राक्षांमामलकीं शठी ।
 निष्काण्डं पित्तानिलजे काथन्तं सगुणं पिबेत् ।
 इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)

किराताशी, [न्] पुं, (किरातान् निघादान् च
 आतीति । अश्व भोजने + शिनिः ।) गरुडः
 इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य विवरणं यथा महा-
 भारते १ । २८ अध्याये ।
 “इत्युक्तो गरुडः सर्पैस्ततो मातरमब्रवीत् ।
 गच्छाम्यमृतमाहर्तुं मध्यमिच्छामि वेदितुम् ।
 विनतोवाच ।
 समुद्रकुक्ष्यावेकान्ते निघादालयमुत्तमम् ।
 निघादानां सहस्राणि तान् भुक्त्वाऽमृतमाशय ।
 नच ते ब्राह्मणं हन्तुं कार्या बुद्धिः कथञ्चन” ॥)

किरातिः, स्त्री, (किरेण समन्तात् जलक्षेपेण च
 गच्छतीति । अत + इन् ।) गरुडा । इति जटाधरः ॥

किरातिनी, स्त्री, (किरातदेश उत्पत्तिस्थानत्वेन
 स्त्र्यस्याः । इनिः । डीप् ।) जटामांसी । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (जटामांसीशब्देऽस्या गुणवर्ति-
 यो ज्ञेयः ॥)

किराती, स्त्री, (किराति + वा डीप् ।) दुर्गा । महा-
 कुट्टिनी । इति मेदिनी ॥ खर्गगरुडा । इति
 शब्दमाला ॥

किरिः, पुं, (किरति समलभूमिम् । “कृष्टः
 कुटिभिर्दिच्छिदिभ्यः” । उणां ४ । १४२ । इति
 इप्रत्ययः ।) शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥

किरिटि, स्त्री, (किरिणा शूकरेण टल्यते विक्षयते
 टल विक्षवे + डिः ।) हिन्तालफलम् । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥

किरीटः, पुं स्त्री, (किरति कीर्यतेऽनेन वा ।
 “कृष्टकृषिभ्यः कीटन्” । उणां ४ । १८४ इति
 कीटन् ।) मुकुटः । इत्यमरः । २ । ६ । १०२ ॥

किरीटी, [न्] पुं, (किरीटोऽख्यस्य । किरीट +
 इनिः ।) अर्जुनः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 (यथा, महाभारते ! ४ । ४२ । १७ ।
 “पुरा शक्रेण मे दत्तं युध्यतो दानवर्षभैः ।
 किरीटं मुद्गिदृश्यामं तेनाङ्गमां किरीटिनम्” ॥)
 किरीटयुक्ते चि ॥ (यथा भगवद्गीतायां ११ । १७ ।
 “किरीटिनं गदिनं चक्रिणश्च तेजोराशिं सर्व्वतो

किर्मीर

दीप्तिमन्तम् । पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्तादी-
मानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥

किर्मी, स्त्री, (कृ + कि + निपातनात् सुट् । ततो
डीप् ।) पलाशः । गृहम् । खण्डपुत्तलिका । इति
मेदिनी ॥ लोहपुत्तलिका । इति विश्वः ॥

किर्मीरः, पुं, (कृ + गम्भीरादित्वात् ईरन् निपा-
तनात् साधुः ।) नागरङ्गवृक्षः । राक्षसविशेषः ।
(यथा महाभारते ३ । ११ । २२ ।

“प्रत्युवाचाय तद्रक्षो धर्मेराजं युधिष्ठिरम् ।
अहं वक्षस्य वै भ्राता किर्मीर इति विश्रुतः” ॥
कर्वूरवर्णः । इति मेदिनी ॥ तद्वर्णयुक्ते चि ।
इत्यमरः ॥ १ । ५ । १७ ॥

किर्मीरजित्, पुं, (किर्मीरं जितवान् । जि +
भूते क्तिप् ।) भीमसेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(किर्मीरवधकथा महाभारते ३ । ११ अध्याये
उक्ता । तद्यथा,—

“प्रत्युवाचाय तद्रक्षो धर्मेराजं युधिष्ठिरम् ।
अहं वक्षस्य वै भ्राता किर्मीर इति विश्रुतः ॥
वनेऽस्मिन् काम्यके शून्ये निवसामि गतज्वरः ।
युधि निर्जितं पुरुषानाह्वारं नित्यमाचरन् ॥
के यूयमभिसंप्राप्ता भक्ष्यभूता ममान्तिकम् ।
युधि निर्जित्य वः सर्वान् भक्षयिष्ये गतज्वरः” ॥
वैशम्पायन उवाच ।

“युधिष्ठिरस्तु तच्छ्रुत्वा वक्षस्य दुरात्मनः ।
आचक्षते ततः सर्वं गोत्रनामादि भारत !” ॥
“किर्मीरस्त्वब्रवीदेनं दिष्ट्या देवैरिदं मम ।
उपपादितमद्येह चिरकालान्मनोगतम् ॥
भीमसेनवधार्थं हि नित्यमभ्युद्यतायुधः ।

चरामि पृथिवीं कृत्स्नां नैनश्चासादयाम्यहम् ॥
सोऽयमासादितो दिष्ट्या भ्रातृहा काङ्क्षितश्चिरम् ।
अनेन हि मम भ्राता वको विनिहृतः प्रियः ॥
वेचकीयस्ये राजन् ! ब्राह्मणश्चक्षुरूपिणा ।
विद्याबन्धुमुपाश्रित्य न ह्यस्यस्यौरसं बलम्” ॥
“यदि तेन पुरा मुक्तो भीमसेनो वकेन वै ।
अद्यैनं भक्षयिष्यामि पश्यतस्ते युधिष्ठिर !” ॥

“एवमुक्तस्तु धर्मात्मा सत्यसन्धो युधिष्ठिरः ।
नैतदस्तीति संक्रुद्धो भर्तृशामास राक्षसम् ॥
ततो भीमो महाबाहुराख्य तरसा द्रुमम् ।
दशव्याममथोदिदं निष्पन्नमकरोत्तदा” ॥

“किर्मीरश्चापि सहसा वृत्तमुत्पाद्य पाण्डवम् ।
दण्डपाणिरिव क्रुद्धः समये प्रत्यधावत” ॥

“तावन्धोऽन्यं समाश्लिष्य प्रकर्षन्तौ परस्परम् ।
उभावपि चक्राश्रेते प्रवृद्धौ वृषभाविब ॥
तयोरासीत्सुतुलः संप्रहारः सुदारुणः ।
नखदंष्ट्राधुवतोर्थाग्रयोरिव दीप्तयोः” ॥

“तयोर्भुजविनिष्फेडादुभयोर्बलिनोस्तदा ।
शब्दः समभवद्गोरो वेणुस्फोटसमो युधि ॥
अधैनमाक्षिप्य बलाद्गृह्य मध्ये वृकोदरः ।
धूनयामास वेगेन वायुखण्ड इव द्रुमम् ॥

स भीमेन पराभूतो दुर्बलो बलिना रणे ।
व्यस्यन्दत यथा प्राणं विचकर्ष च पाण्डवम् ॥
तत एनं परिश्रान्तमुपलक्ष्य वृकोदरः ।

किलकि

योक्तव्यामास बाहुभ्यां पशुं रसनया यथा ॥

विनदन्तं महानादं भिन्नभेरीखनं बली ।

आमयामास सुचिरं विष्फुरन्तमचेतनम् ॥

तं विसीदन्तमाज्ञाय राक्षसं पाण्डुनन्दनः ।

प्रमृष्ट्य तरसा दोर्भ्यां पशुमारममारयत् ॥

अथ जर्जरसर्वाङ्गं व्याविद्धनयनाम्बरम् ।

भूतले आमयामास वाक्यचेदमुवाच ह ॥

हिडिम्बवकथोः पाप ! न त्वमश्रुप्रमार्जनम् ।

करिष्यसि गतश्चापि यमस्य सदनं प्रति ॥

इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीर-

स्तं राक्षसं क्रोधपरीतचेताः ।

विस्मृतवस्त्राभरणं स्फुरन्त-

सुह्रान्तचित्तं व्यसृज्यसज्ज” ॥ * ॥

किर्मीरत्वक् [च] स्त्री, (किर्मीरा चित्रा त्वक्
यस्य ।) नारङ्गवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (ना-
रङ्गनागरङ्गशब्दयोरस्या गुणादयो बोध्याः ॥)

किर्मीरभित् [द] पुं, (किर्मीरं राक्षसविशेषं
भिन्नवान् । भिद् + क्तिप् भूते ।) भीमसेनः । इति
भूरिप्रयोगः ॥ (अस्य विवरणं किर्मीरजित्-शब्दे
द्रष्टव्यम् ॥)

किर्मीरसूदनः, पुं, (किर्मीरं सूदयति हन्तीति ।
सूद + शिच् + ल्युः । कर्तृविभक्त्यावशात् क्वचिद्
भूतार्थे वा ।) भीमसेनः । इति हेमचन्द्रः ॥
(अस्य विवरणं किर्मीरजित्-शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

किल क नुदौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
सकं-सेट् ।) क केलयति । नुदिरिति गुद औष्-
प्रेरणे इत्यस्य औष्णादिककिप्रत्यये रूपम् । इति
दुर्गादासः ॥

किल श शौक्लो । क्रोडे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदां-परं-अकं-सेट् ।) श किलति प्रासादः
शिशुर्वा । केलिता । इति दुर्गादासः ॥

किल, थ, (किल + कः ।) वार्त्ता । सम्भाव्यम् । इत्य-
मरः ॥ ३ । २ । २५३ ॥ निश्चयः । इति तट्टीका-
सारसुन्दरी ॥ (यथा शाकुन्तले १ भागे दुष्म-
न्तोक्तिः ।

“इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-

स्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।

भुवं स नीलोत्पलपत्रधारया

शमीजतां हेतुमृषिर्व्यवस्यति” ॥)

अनुनयार्थम् इति मेदिनी ॥

किलकिक्षितं, स्त्री, (किल अलीकेन किं ईषत् चितं
रक्षितम् ।) हावः । प्रहृष्टारभावजा क्रिया । इति
जटाधरः ॥ तस्य लक्षणम् ।

यथा, अलङ्कारकौस्तुभे ।

“गर्व्याऽभिलासवदितस्मितासूयाभयक्रुधाम् ।

सङ्करीकरणं यत् स्यादुच्यते किलकिक्षितम्” ॥

(तथा च साहित्यदर्पणे ३ । १०६ ।

“स्मितशुक्लवदितवृत्तित्वासकोधश्मदीनाम् ।
साङ्ख्यैः किलकिक्षितमभोद्यतमसङ्गमादिजाड्यार्त्तम्” ॥
उदाहरणं तत्रैव यथा,—

“पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं

भर्तृनाञ्च मधुरस्मितगर्भाः ।

किलासं

कामिनः स्म कुरुते करभोर

हारिशुक्लवदितश्च सुखेऽपि” ॥

किलकिला, स्त्री, (किल + कः । प्रकारे वीष्पायां
वा दित्वम् । स्त्रियां टाप् ।) हर्षध्वनिः । किलकिल-
शब्द इति यावत् । तत्पर्यायः । हर्षस्वनः २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(“आसीत् किलकिलाशब्दस्तस्मिन् गच्छति पा-
थिवे” । इति महाभारते १ । ६६ । ६ ॥)

किलाटः, पुं, क्षीरविक्षतिः । इति जटाधरः ॥ दधि-
कूर्चिकातक्रकूर्चिकयोः पिण्डः । अस्य गुणाः ।
शीतत्वम् । क्षिग्धत्वम् । गुरुत्वम् । गौल्यत्वम् ।
वृष्यत्वम् । पित्तापहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(“नष्टदुग्धस्य पक्कस्य पिण्डः प्रोक्तः किलाटकः” ॥
इति भावप्रकाशः । तथा चरके सूत्रस्थाने ।
२७ अध्याये ॥

“पीयूषो मोरटक्षैव किलाटा विविधाश्च ये ।

दीप्ताग्नीनामग्निद्राणां सर्वे एते सुखप्रदाः ॥

गुरुवस्तर्पणा वृष्या वृंह्याः पवनापहाः” ॥

अस्योत्पत्तिविवरणं यथा भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे
द्वितीये भागे ॥ किलाटकः गिजिरी इति लोके ।

“अपक्वमेव यन्नष्टं क्षीरश्राकं हि तत्पयः” ।

क्षीरश्राकं तुधिमरा इति लोके ।

“दध्ना तक्रेण वा नष्टं दुग्धं बद्धं सुवाससा ।

द्रवभावेन सहितं तक्रपिण्डः स उच्यते ॥

नष्टदुग्धं भवन्तीरं मोरटक्षेष्टोऽज्वीव ।

पेयूषश्च किलाटश्च क्षीरश्राकं तथैव च ॥

तक्रपिण्ड इमे वृष्या वृंह्या बलवर्जनाः ।

गुरुवः स्नेहला दद्या वातपित्तविनाशनाः ॥

दीप्ताग्नीनां विनिद्राणां विद्रधौ चाभिपूजिताः ।

सुखशोषटषादाहरत्तपित्तज्वरप्रणुत्” ॥)

किलाटी, स्त्री, (किलाट + गौरादित्वात् डीप् ।)
क्षीरविक्षतिः । तत्पर्यायः । कूर्चिका २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (कूर्चिकाशब्देऽस्या गुणपर्याया ज्ञा-
तव्याः ॥)

किलाटी, [न्] पुं, (किलतीति । किल + कः । अट
+ णिनिः । ततः । किलञ्चासौ आटी चेति कर्म-
धारयः । यद्वा किलमटतीति ।) वंशः । इति
हारावली ॥ वाँश् इति भाषा ॥

किलासं, स्त्री, (किलं वर्णं अस्यति क्षिपति विक्षतिं
करोति इति यावत् । किल + अस् + “कर्म-
ण्यण्” ॥ ३ । २ । १ । इति अण् ।) रोगविशेषः ।
कुली इति भाषा । तत्पर्यायः । सिङ्घा २ । इत्यमरः ।
२ । ६ । ५३ ॥ सिङ्घम् ३ । इति भरतः ॥ लक्ष्मपुष्पम्
४ लक्ष्मपुष्पी ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

(“कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं दाहयन् तत् ।

निर्दिष्टमपरिखावि चिघातूद्भवसंश्रयम् ॥

वाताद्गुच्छाख्यं पित्तात्तानं कमलपञ्चवत् ।

सदाहं रोमविध्वंसि ककाक्षेत्तं घनं गुरु ॥

सकण्डु च क्रमाद्रक्तमांसमेदः स्रक्कादिश्रेत् ।

वर्णं नैवेदृग्भयं लक्ष्मं तक्षोत्तरोत्तरम् ॥

अशुक्लरोमावज्जलसंस्पर्शं मिथो नवम् ।

अनभिदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्धमतोऽन्यथा” ॥

किल्बी

इति वामटे निदानस्थाने १४ अध्याये ॥

अस्यौघं यथा ॥

“कुष्ठं तमालपत्रं मरिचं समनःशिलं सकाशीशम् ।
तैलेन युक्तमुचितं सप्ताहं भाजने ताम्ने ॥
तेनालितं सिद्धं सप्ताहाद्येति तिष्ठतो घर्मे ।
भासाद्भवं किलासं स्नानं मुक्ता विशुद्धतनोः” ॥

इति सिद्धलेपः ॥*

“किलासहन्ता मूलान्यावर्गुजानि लाक्षा च ।
गोपित्तमङ्गने हे पिप्पल्यः काललोहरजः” ॥

इति श्वित्रे प्रलेपः ॥

“दाह्यं वाह्यं श्वित्रं किलासं नामभिस्त्रिभिः ।
विज्ञेयं त्रिविधं तच्च त्रिदोषं प्रायश्च तत् ॥
दोषे रक्ताश्रिते रक्तं ताम्रं माससमाश्रिते ।
श्वेतं मेदः श्रिते श्वित्रं गुरुता चोत्तरोत्तरम्” ॥

असाध्यलक्षणमस्य यथा,—

“यत्परस्परतो भिन्नं बद्ध यत्तत्तलोमवत् ।
यच्च वर्षगणोत्पन्नं तच्चित्रं नैव सिध्यति” ॥

अस्य निदानं यथा,—

“वचांस्तथागि कृतप्लभावो

निन्दा सुराणां गुरुधर्मणश्च ।

पापक्रिया पूर्वकृतश्च कर्म

हेतुः किलासस्य विरोधिचात्रम्” ॥

इति चरके चिकित्सास्थाने ६ अध्याये ॥

किलासप्लवः, पुं, (किलासं हन्तीति । हन् + टक् ।)
वृत्तविशेषः । कौकरोल इति भाषा । तत्पर्यायः ।
कर्कोटकः २ तित्तपत्रः ३ सुगन्धकः ४ । इति हेम
चन्द्रः ॥ (कर्कोटकशब्देऽस्य गुणपर्याया ज्ञेयाः ॥)

किलासी, [नृ] त्रि, (किलासं अस्यास्तीति इतिः ।)
किलासरोगयुक्तः । तत्पर्यायः । सिद्धलः २ ।
इत्यमरः २ । ६ । ११ ॥

किलिञ्च, स्त्री, (किल्यतेऽनेन । किल् + इन् । किल्
चिनेतीति । चि + डः । एषोदरात् साधुः ।) सूक्ष्म
दारु । इति जटाधरः ॥ किलिञ्चमिति च पाठः ॥

किलिञ्चः, पुं, (किलितो जायते । जन + डः । एषो-
दरादित्वात् सुम् च ।) सूक्ष्मदारु । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (किलित् नृपसकत्वमपि दृश्यते ॥)

किलिञ्चकः, पुं, (किलिञ्च + स्वार्थे कः ।) काशादि-
रज्जुः । येन कुसुलं वेद्यते कुसुलश्च मरायिरिति
टीकान्तरम् । दण्डरचितटाटी इति ख्यात
इत्यने । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
कटः २ । इत्यमरः २ । ६ । २६ ॥

किलिमं, स्त्री, (किल् + इमन् ।) देवदारु । इति
शब्दरत्नावली राजनिर्घण्टश्च ॥

(“मरिचं पिप्पलीमूलं मगधागजपिप्पली ।

सरलः किलिमं हिङ्गु भागोतिजोवतोत्वचौ” ॥

इति चरके कल्पस्थाने ७ अध्याये ॥)

किलिषं, स्त्री, (“किलेर्वुक् च” । उणां १ । ५१ इति
टिषच् वुकागमश्च ।) पापम् । अपराधः । इत्य-
मरः ३ । ३ । २२२ ॥ (यथा गीतायां ३ । १३ ।
“यश्चाश्रितः शिवः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः” ॥)
रोगः । इति मेदिनी ॥

किल्बी, [नृ] पुं, (किल् + भावे किल्प ततोऽस्यर्थे

१३०

किष्कुप

बाहुलकात् विनिः ।) घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
किश्लं, स्त्री पुं, (किश्चित् शलति । शल चक्षणे गतौ
वा + अच् । एषोदरादित्वात् मलोपः ।) पल्लवः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

किश्लयं, स्त्री पुं, (किश्चित् शलति । शल चक्षणे +
बाहुलकात् कयन् प्रत्ययः । एषोदरात् मलोपे-
साधुः ।) पल्लवः । इति शब्दरत्नावली ॥

(“कुल्याम्भोभिः पवनचपलैः शाखिनो धौतमूलाः
भिन्नो रागः किश्लयश्चामाव्यधुमोद्भवेन” ॥

इति शाकुन्तले १ भाङ्गः । अत्र केचित् दन्त्यसका-
रमपि पठन्ति ॥)

किशोरः, पुं, (किश्चित् प्रवृत्ताति । शू हिंसायाम् ।
“किशोरादयश्च” । उणां १ । ६६ । इति
चोरन् । निपातनात् साधुः ।) अश्वशिशुः । (“कि-
शोरं वड्वा यथा” । इति महाभारतम् ॥) तैल

पण्योपधिः । सूर्यः । तरुणावस्थः । स तु एका-
दशवर्षावधिपञ्चदशवर्षपर्यन्तवयस्कः । इति मे-
दिनी ॥ कौशोरावस्थायुक्ते वाचलिङ्गोऽपि ॥

(यथा, श्रीभागवतटीकाकृतस्वामिप्रादधृतवचनम् ।
“कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि ।
कौशोरमापञ्चदशात् यौवनञ्च ततः परम्” ॥)

किष्क क ड वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
ध्वात्—सकं—सेट ।) मूर्धन्योपधः । क ड किष्क-
यते । इति दुर्गादासः ॥

किष्किन्धः, पुं, (किं किं दधाति । धा + कः । पार-
स्कारादित्वात् पूर्वस्य किमो मलोपः सुट् षत्वञ्च
निपातनात् ।) ओङ्देशस्य पूर्वतविशेषः । तत्प-
र्वतगुहा च । इति शब्दरत्नावली ॥

किष्किन्धी, स्त्री, (किष्किन्ध + गौरादित्वात् डीष् ।)
किष्किन्धपूर्वतगुहा । इति शब्दरत्नावली ॥
किष्किन्धः, पुं, (किं किं दधातीति धा पारस्कारादि-
सुटि पूर्वमलोपे च स्वार्थे यत् प्रत्ययेन नि-
पातनात् साधुः ।) खनामख्यातपूर्वतः । इति
शब्दरत्नावली ॥

किष्किन्धा, स्त्री, (किष्किन्ध + टाप् ।) किष्किन्ध-
पूर्वतगुहा । इति शब्दरत्नावली ॥ सा तु एरा-
वालिनामवानरराजधान्यासीत् श्रीरामचन्द्रस्तं
हत्वा सुग्रीवाय तद्राजधानीं दत्तवान् । इति
रामायणम् ॥

किष्किन्धाधिपः, पुं, (किष्किन्धाया अधिपः ।)
वालिनामवानरराजः । इति जटाधरः ॥ (सुग्रीवः ।
इति रामायणम् ॥)

किष्कु, पुं स्त्री, (कै + मृगयादित्वात् कुः । पार-
स्कारादित्वात् सुटि षत्वे च निपातनात् साधुः ।)
वितस्तिः । द्वादशाङ्गुलिपरिमाणम् । प्रकोष्ठः ।
कफोष्णरधोमणिवन्मपर्थन्तः । हस्तः । इति मे-
दिनी ॥ (यथा महाभारते २ । १ । १६ ।
“सर्वैर्गुणसम्पन्नं दिव्यरूपां मनोरमाम् ।
दशकिष्कुसहस्रां तां मापयामास सर्वतः” ॥)

कुत्सिते चि । इति विश्वो हेमचन्द्रश्च ॥

किष्कुपर्वा, [नृ] पुं, (किष्कुमितं वितस्तिमितं
हस्तमितं वा प्रबलं यस्य ।) इक्षुः । वेणुः । पोट-

कीचकः

गलः । इति मेदिनी । नल इति भाषा ॥

किसलं, स्त्री पुं, (किमीषत् सलति । सल गतौ +
अच् । एषोदरादित्वात् मलोपे निपातनात् साधुः ॥)
किसलयम् । इति शब्दरत्नावली भरतश्च ॥

किसलयं, स्त्री पुं, (किश्चित् ईषत् वा सलति । सल
+ बाहुलकात् कयन् । एषोदरात् मलोपे साधुः ॥)
पल्लवः । इत्यमरः २ । ४ । १४ ॥ स तु नवपत्रादि-
युक्तशाखाग्रपूर्वणि नवपत्रस्तवकः इति मधुः । इति
भरतः ॥ (यथा गोः रामायणे । ४ । ५० । २८ ।
“तरुणादित्यसङ्गाशान् रक्तैः किसलयैर्वृतान् ।
जातरूपमयैश्चापि चरद्भिर्मत्स्यकच्छपैः” ॥)

कीकटः, पुं, (की शनैर्द्रुतं वा कटति गच्छति धावति ।
की + कट् + अच् ।) घोटकः । देशभेदः । इति
विश्वः ॥ (यथा शक्तिसङ्गमतन्त्रे ।
“चरणाद्रिं समारभ्य गच्छकूटान्तकं शिवे ।।
तावत् कीकटदेशः स्यात् तदन्तर्भगधो भवेत्” ।
वेङ्गार इति ख्यातः । अत्र बुद्धः समजनि ।
इति भागवतम् १ । ३ । २४ ॥ अस्य कीकट
इति पुरातननाम आसीत् ततो जरासमेन
मगध इत्याख्या प्रदत्ता ॥ खनामख्यातः सङ्घट-
पुल्लः । यथा, भागवते ६ । ६ । ६ ।
“ककुभः सङ्घटस्तस्य कीकटस्तनयो यतः” ॥)

कीकटः, त्रि, (की कुत्सितं घनाभावात् कटति प्रका-
शते । की + कट् + अच् ।) निर्धनः । (की कुत्सितं
कटति वर्धति ददाति अर्थिने कार्पण्यात् इति ॥)
कृपणः । इति मेदिनी ॥

कीकटाः, पुं, (की कुत्सितं ईषत् वा कटति वर्ध-
येषु इन्द्रः । ईषद्वर्धतया तद्देशानां तथात्वम्
की + कट् + अधिकरणे षप् ।) देशविशेषः
बज्रवचनान्तशब्दोऽयम् । इति मेदिनी ॥ वेङ्गार
इति ख्यातः । इति केचित् ॥ (यथा, भागवते
१ । ३ । २४ ॥
“ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरदिप्ताम् ।
बुद्धो नाम्नाज्ञानसुतः कीकटेषु भविष्यति” ।
देशोऽयं कुत्सिताचारपरिपूर्णाः । यथा, भागवते
७ । १० । १८ ।
“साधवः समुदाचारास्ते पूयन्त्यपि कीकटाः” ॥)

कीकसं, स्त्री, (की कुत्सितेन रक्तादिना देहाभ्यन्तरे
कसति उत्पद्यते । की + कस + अच् ।) अस्थि
इत्यमरः २ । ६ । ६८ ॥ (अस्थिशब्दे विवरणं
ज्ञातव्यम् ॥)

कीकसः, पुं, (की कुत्सितं यथा स्यात् तथा कसति ।
कस गतौ + अच् ।) कृमिजातिः । इति मेदिनी ॥
कर्कशे त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

कीकसास्यः, पुं, (कीकसं अस्थि आस्येऽस्य ।) पक्षी
इति हारावली ॥

कीकि, पुं, (कीति शब्दं कायति । कै + बाहुलकात्
डिः ।) किकिः । प्राशपक्षी । इत्यमरटीका ॥

कीचकः, पुं, (चीकयति शब्दयते । चीक मर्मणे
“चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च” । उणां ५ । १६
इति वुन् आद्यन्तविपर्ययश्च ।) अनिजयोगात्
शब्दायमानवंशः । इत्यमरः २ । ४ । १६१ ॥ सर-

नृकवंशः । (यथा, कुमारः १ । ८ ।

“यः पूरयन् कीचकरन्ध्रभागान्
दरीमुखोत्थेन समीरणेन” ॥

राक्षसविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ दैत्यभेदः ।
वृक्षविशेषः । इति विश्वः ॥ नलः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ केकयराजपुत्रः । स च विराटराजस्य
श्यालः सेनापतिश्च ॥ (यथा महाभारते ४ ।
कीचकवधपर्वणि १३ । ५ ।

“सेनापतिर्विराटस्य ददर्श द्रुपदात्मजम् ।

तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां चरन्तीं देवतामिव ।

कीचकः कामयामास कामवाणप्रपीडितः” ॥

अयन्तु कृष्णवेशधारिणा विराटभवनस्थेन भीम-

सेनेन हतः । अस्य विवरणं महाभारते ४ पर्वणि

१३ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् । देशविशेषः । तत्र

बहुवचनान्तोऽयम् ॥ यथा, महाभारते १।१५७।२।

“मत्स्यान् त्रिगर्तान् पाञ्चालान्कीचकानन्तरेण च ।

रमणीयान्वनोद्देशान् प्रेक्षमाणाः सरांसि च” ॥

कीचकजित्, पुं, (कीचकं जितवान् । जि + भूते

क्षिप् तुक् च ।) भीमसेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(पुराणिन दुष्टात्मा कीचकः विराटभवनस्थां

सैरिन्ध्रीरूपधारिणीं द्रौपदीमकामयत । द्रौपदी

तु तस्य कामुकस्य दुरभिसन्धिं विज्ञाय तं बहुल

कटूत्या निर्भर्त्सयामास । अथ कीचक एवमप-

मानितः क्रुधा तां पदा ताडितवान् । अथ सा-

भिमानीनी द्रौपदी निजदुःखं भीमं निवेदया-

मास । भीमस्तु एतदाकर्ण्य संजातरोषः कीचकं

हन्तुं मनो दधे । अथ सुबुद्धिर्भीमो द्रौपदीं

उपदिदेश श्वो निशायां यथा स दुरात्मा राज-

श्यालकः मत्स्यराजशुद्धान्तकन्यानर्त्तनशालायां त्व-

क्षोभेन समुपतिष्ठेत तथाऽऽश्राप्य समयां विधी-

यताम् । ततस्त्वद्देशेन तत्र सङ्गतोऽहमेनं कामात्तं

दुष्कार्यस्य फलं व्युभावयामि । एवं स्थिरीकृते

द्रौपदी पूर्वोक्तमन्त्रितं स्थानं कीचकं विज्ञापित-

वती । अथ निशायां मूर्च्छुब्धिः कामुकवेशधारी

तत्रैव गतः प्रच्छन्नोपविष्टेन बलीयसा भीमेन

पशुमारं निपातितः ॥ एतद्विस्तृतिस्तु महाभा-

रते ४ । २१ अध्याये द्रष्टव्या ॥

कीचकनिसूदनः, पुं, (कीचकं निसूदयतीति । नि +

सूद + णिच् ल्युः ।) भीमसेनः । इति हेमचन्द्रः ॥

(अस्य विवरणं कीचकजिच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कीचकभित्, पुं, (कीचकं भिन्नवान् । भिद् + क्षिप् ।)

भीमसेनः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (अस्य विवरणं

कीचकजिच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कीट, क बन्धे । वर्णः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-

परं-अकं-सेट् ।) क कीटयति कीटः । वर्णः

कैश्चिन्नमन्यते । इति दुर्गादासः ॥

कीटः, पुं, (कीट् + अच् ।) कृमिजातिः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (यथा मनुः १ । ४० ।

“कृमिकीटपतङ्गांश्च यूकामक्षिकमत्कुण्म” ॥

“सर्पाणामेव विण्मूत्रशुक्राण्डश्वकोथजाः ।

दोषैर्यस्तैः समस्तैश्च युक्ताः कीटास्तुर्विधाः ॥

दृष्टस्य कीटैर्वायवैर्दंशस्तोदसजोत्पन्नाः ।

आग्नेयैरल्पसंखावो दाहुरागविसर्पवान् ॥

पक्षपीलुफलप्रख्यः खर्जूरसटशोऽथवा ।

कफाधिकैर्मन्दरजः पक्षोदुम्बरसन्निभः ॥

खावाणः सर्वलिङ्गस्तु विवर्जः सान्निपातिकैः ।

वेगाश्च सर्पवच्छोपो वर्द्धिष्णुर्विखरक्तता ॥

शिरोऽस्ति गौरवं मूर्च्छाभ्रमः श्वासोऽतिवेदना ।

सर्वेषां कर्णिकाशोपो ज्वरः कण्डूरोचकः” ॥

अस्य चिकित्सा यथा ।

“अर्कस्य दुग्धेन शिरोधवीजं

त्रिर्भातं पिप्पलीचूर्णमिश्रम् ।

एषो गदो हन्ति विषाणि कीट-

भुजङ्गलूतोन्दुरवृक्षिकानाम्” ॥

इति च वामटे उत्तरतन्त्रे ३७ अध्याये ॥

अस्यौषधं यथा ॥

“जतुसेवपत्रगुग्गुलुभस्मातककुकुभपुष्पसर्जरसाः ।

श्वेता एव धूम उरगाखुकीटवृक्षकृमिनुदग्राः” ॥

“क्षीरिष्टत्त्वगालेपः शुद्धः कीटविषापहः” ॥

इति चरके चिकित्सास्थाने २५ अध्याये ॥

“सर्पाणां शुक्रविण्मूत्रश्वपूतयण्डसम्भवाः ।

वाय्वग्न्यम्बुप्रकृतयः कीटास्तु विविधाः स्मृताः ॥

सर्वदोषप्रकृतिभिर्युक्ताश्चापरिणामतः ।

कीटत्वेऽपि सुघोरास्ते सर्वे एव चतुर्विधाः ॥

कुम्भीनसस्तुण्डिकेरी प्रङ्गीशतकुलीरकः ।

उच्छिष्टिङ्गोऽग्निनामा च चिच्छिष्टिङ्गो मयूरिका ॥

आवर्त्तकस्तथोरभसारिका मुखवैदलौ ।

शरावकुर्दोऽभीराजी परुषश्चित्रशीर्षकः ॥

शतबाहुश्च यश्चापि रक्ताराजः प्रकीर्त्तितः ।

अष्टादशेति वायव्याः कीटाः पवनकोपनाः ॥

तैर्भवन्तीह दृष्टानां रोगा वातनिमित्तजाः ॥ *

कौण्डिल्यकः कण्ठमको वरटी पञ्चदक्षिकः ॥

विनासिका ब्रह्मणिका विन्दुलो भ्रमरस्तथा ।

वाह्यकी पिच्छितः कुम्भी वर्षः कीटोऽरिमेदकः ॥

पद्मकीटो दुन्दुभिको मकरः शतपादकः ।

पञ्चालकः पाकामत्यः कृष्णतुण्डोऽथ गर्दभी ॥

क्षीतः कृमिसरारी च यश्चाप्युत्केशकः स्मृतः ।

एते ह्यभिप्रकृतयस्तुर्विधाः प्रकीर्त्तिताः ॥

तैर्भवन्तीह दृष्टानां रोगाः पित्तनिमित्तजाः ॥ *

“विश्वम्भरः पञ्चशुक्रः पञ्चकृष्णोऽथ कौकिलः ।

सैरेयकः प्रचलको वलभः किटिमस्तथा ॥

सूचीमुखा कृष्णगोधा यश्च काषायवासिकः ।

कीटगर्दभकश्चैव तथाचोटक एव च ॥

त्रयोदशैते सौम्याः स्युः कीटाः श्लेष्मप्रकोपणाः ।

तैर्भवन्तीह दृष्टानां रोगाः कफनिमित्तजाः ॥ *

तुङ्गीनासो विचिलकस्तालको वाहकस्तथा ।

कोष्ठागारी किमिकरो यश्च मण्डलपुच्छकः ॥

तुङ्गनाभः सर्षपिकोऽलङ्गुली शम्बुकस्तथा ।

अभिकीटश्च घोराः स्युर्द्वादश प्राणनाशनाः ॥

तैर्भवन्तीह दृष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत् ।

तास्ताश्च वेदनास्तीव्रा रोगा वै सान्निपातिकाः” ॥

“क्षाराभिदग्धवदंशो रक्तापीतसितारुणः ।

ज्वराङ्गमर्द्दरोमाश्चवेदनाभिः समन्वितः ॥

कृद्यतीसारवृष्णा च दाहो मोहविच्छिम्बिका ।

वेपथुश्चासहिक्काश्च दाहः शीतश्च दाहणम् ॥

पिङ्गकोपचयः शोफो ग्रन्थयो मण्डलानि च ।

दद्रवः कर्णिकाश्चैव विसर्पाः किटिभानि च ॥

तैर्भवन्तीह दृष्टानां यथास्वश्चाप्युपद्रवाः ।

येऽन्ये तेषां विशेषास्तु तूष्णीं तेषां समादिशेत् ॥

एकजातीनतस्तूष्णीं कीटान् वक्ष्यामि भेदतः ।

सामान्यतो दृष्टलिङ्गैः साध्यासाध्यक्रमेण च ॥

त्रिकण्टकः कुण्ठी चापि हस्तिकच्छोऽपराजितः ।

चत्वार एते कण्ठा व्याख्यातास्तीव्रवेदनाः ॥

तैर्दृष्टस्य श्वयथुरङ्गमर्द्दोगुरुता गात्राणां दंशः

कृष्णश्च भवति ॥

“प्रतिसूर्यः पिङ्गभासो बहुवर्णो महाशिराः ।

तथा निरुपमश्चापि पञ्चगौधेरकाः स्मृताः ॥

तैर्भवन्तीह दृष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत् ।

रुजश्च विविधाकारा ग्रन्थयश्च सुदारुणाः ॥

गलगोली श्वेतकृष्णा रक्तराजी रक्तमण्डला

सर्वश्वेता सर्षपिकेत्येवं षट् ताभिर्दृष्टे सर्षपिका-

वर्जं दाहशोफस्तोदा भवन्ति ॥ सर्षपिकया हृदय

पीडातिसारश्च ॥

शतपद्यस्तु परुषा कृष्णा चित्रा कपिलिका

पीतिका रक्ता श्वेता अग्निप्रभा इत्यष्टौ ताभिर्दृष्टे

शोफो वेदना दाहश्च हृदये । श्वेताग्निप्रभाभ्यामे-

तदेव दाहो मूर्च्छाचातिमात्रं श्वेतपिङ्गकोत्पत्तिश्च ॥

मण्डूकाः कृष्णाः सारः कुहको हरितो रक्ता

यववर्णाभी भृकुटी कोटिकश्चैत्यष्टौ तैर्दृष्टस्य

दंशकण्डूभवति पीतफेणागमश्च वक्त्रात् । भृकुटी

कोटिकाभ्यामेतदेव दाहश्चर्द्दिमूर्च्छाचाति मा-

त्रम् ॥

विश्वम्भराभिर्दृष्टे दंशः सर्षपाकाराभिः पिङ्ग-

काभिश्चीयते शीतज्वरात्तश्च पुरुषो भवति ॥

अहिर्गुण्डकाभिर्दृष्टे तोददाहकण्डूश्वयथवो

मोहश्च । कण्डूमकाभिर्दृष्टे पीताङ्गश्चर्द्यतीसारः

ज्वरादिभिरभिहिन्यते । शूकलन्तादिभिर्दृष्टे कण्डू-

कोटाः प्रवर्द्धन्ते शूकश्चात्र लक्ष्यते ॥

पिपीलिकाः स्थूलशीर्षा सम्बाहिका ब्रह्मणि-

काङ्गलिका कपिलिका चित्रवर्णैति षट् ताभिर्दृष्टे

दंशे श्वयथुरभिस्पृशवद्दाहशोफो भवतः ॥

मक्षिकाः कान्तारिका कृष्णा पिङ्गलिका मधू-

लिका काषाथी स्थालिकेत्येवं षट् ताभिर्दृष्टस्य

दाहशोफो भवतः स्थालिकाकाषाथीभ्यामेतदेव

पिङ्गकाश्च सोपद्रवा भवन्ति ॥

मशकाः सामुद्राः परिमण्डलो हस्तिमशकाः

कृष्णाः पार्वतीय इति पञ्च तैर्दृष्टस्य तीव्रकण्डूदंश-

शोफश्च पार्वतीयस्तु कीटैः प्राणहरैस्तुल्यलक्षणाः ॥

नखावृक्षेऽथर्षं पिङ्गकाः सदाहपाका भवन्ति ।

जलौकसां दृष्टलक्षणमुक्तं चिकित्सितम् ॥

भवन्ति चात्र ॥

गोधेरकाः स्थालिका च ये च श्वेताभिसंप्रभे ।

भृकुटी कोटिकश्चैव न सिध्यन्त्येकजातिषु ॥

श्वमूत्रपुरीषैस्तु सविधैरवमर्षणात् ।

स्युः कण्डूदाहकोठारः पिङ्गकातोदवेदनाः ॥

प्रक्षेदवांस्तथास्वावो भृशं सम्पाद्येत्तच्चम् ॥

कीनाशः

दिग्भविद्विज्यास्तत्र यथावदवचारयेत् ॥
 नावसन्नं नचोत्सन्नमतिस्तरम्भवेदनम् ।
 दंशादौ विपरीतार्त्तिं कीटदष्टं सुबाधकम् ॥
 कीटैर्दष्टानुग्रविधैः सर्पवत् समुपाचरेत् ॥
 इति सुश्रुते कल्पस्थाने ८ अध्यायः ॥
 कीटकः, पुं, (कीट + संज्ञायां अल्पार्थे स्वार्थे वा कन् ।) मागधजातिः । इति धरणी ॥ कृमिजातिः । निष्ठुरे च । इति मेदिनी ॥
 कीटप्लः, पुं, (कीटं हन्ति । हन् + टक् ।) गन्धकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गन्धकशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)
 कीटजा, स्त्री, (कीटोभ्यो जायते । जन् + डः । टाप् ।) लाक्षा । इति रत्नमाळा ॥ (लाक्षाशब्दे ऽस्या गुणादिकं ज्ञेयम् ॥ कीटसम्भवे, चि, । यथा महाभारते २ । ५ । २३ । “और्णवश्चैव पटुजं कीटजन्तथा” ॥)
 कीटपादिका, स्त्री, (कीटाः पादे मूलेऽस्याः । कीट-पाद + कप् । अत इत्वं टापि ।) हंसपदीरुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कीटमाता, स्त्री, (कीटानां माता इव । मूलदेशात् बज्जलकीटोत्पत्त्यात्तयात्वम् ।) हंसपदीरुद्धः । इति भावप्रकाशः ॥ (हंसपदीशब्दे ऽस्या गुण-पर्याया बोद्धाः ॥)
 कीटमारी, स्त्री, (कीटं मारयति । मृ + शिच् + अच् । उपपद मासः । गौरादित्वात् ङीष् ।) हंसपदीरुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कीटैरः, पुं, (कील + एरच् । लस्य डः ।) तण्डुलीय-प्राकः । इति भावप्रकाशः ॥
 कीटकः, [श्र] चि, (कस्येव दर्शनमस्य क इव दृश्यते इत्यादि वा । किम् + टश् + क्तिन् । “इदं किमो-रीश्वकी” ॥ ३ । ६० । इति व्यादेशः ।) किम्प्रकारः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा नैषधे १ । १३७ । “विलोकयन्त्या रुदतोऽथ पक्षिणः प्रिये स कीटक् भविता तव क्षणः” ॥)
 कीटदृशः, चि, (क इव दृश्यते ऽसौ कस्येव वा दर्शनमस्य । किम् + दृश् + कङ् ।) किम्प्रकारः । इति व्याक-रणम् ॥ (यथा, महाभारतम् ॥)
 “कीटदृशः साधवो विप्राः केभ्यो दत्तं महाफलम् । कीटदृशानाञ्च भोक्तव्यं तन्मे ब्रूहि पितामह !” ॥
 कीनाशः, पुं, (क्षिप्नातीति । क्षिप्त्वा विनाशने वधे वा । “क्षिप्तेरीचोपधायाः लोपश्च लो नाम् च” । उणां ५ । ५६ ॥ इति कन् उपधाया इत्वं ललोपो नामागमश्च ।) यमः । इत्यमरः ३ । ३ । २१४ ॥ (“विधेहि कीनाशनिकेतनातिथिं” माघः । १ । ७३ ॥) वानरविशेषः । इति तट्टीकायां स्वामी ॥
 कीनाशः, चि, (क्षिप्नातीति । क्षिप्त्वा विनाशने वधे च । “क्षिप्तेरीचोपधाया लोपश्च लो नाम् च” । उणां ५ । ५६ । इति कन् उपधाया इत्वं ललोपो नामागमश्च ।) कर्षकः । (यथा मनुः ६ । १५० । “कीनाशो गोदयो यानमज्ज्वारश्च वेष्ट च । विप्रस्योद्धारिकं देयमेकांशश्च प्रधानतः” ॥)

१३२

कीर्त्तिभा

क्षुद्रः । पशुघाती । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
 कीरं, स्त्री, (कीलति बभ्राति शरीरम् । कील + अच् । लस्य रः ।) मांसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कीरः, पुं, (कीरति अयत्तं ईरयतीति । ईर + शिच् + अच् ।) शुक्रपक्षी । इत्यमरः २ । ५ । २१ ॥ (यथा, नैषधे २ । १५ । “खगवागियं इत्यतोऽपि किं न मुदं धास्यति कीरगीरिव” ॥)
 कीरकः, पुं, (कीर + संज्ञायां कन् ।) रुद्धभेदः । क्षपणकः । प्राणम् । इति धरणी ॥ (शुक्रपक्षी । इति आचार्याः ॥)
 कीरवर्णकं, स्त्री, (कीरस्येव वर्णो यस्य । वर्ण + कप् ।) स्त्रीयेयकनामसुगन्धिद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्रीयेयकशब्दे विवरणमस्य ज्ञातव्यम् ॥)
 कीराः, पुं, (क + ईर + शिच् + अच् । एषोदरात् साधुः ।) काशीरदेशः । तद्देशस्थजनः । बज्रवच-नान्तोऽयं शब्दः । इति मेदिनीचिकाश्लेषौ ॥
 कीरेष्टः, पुं, (कीरस्य शुक्रस्य इष्टः प्रियः ।) आम्-रुद्धः । आखोटरुद्धः । जलमधूकरुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कीर्णः, चि, (कीर्त्यतेऽसौ । कृ + कर्मणि क्तः ।) आच्छन्नः । विक्षिप्तः । (यथा, शाकुन्तले १ माङ्गे ॥ “प्रीतामङ्गाभिरामं सुज्जरुपतति स्यन्दने दत्त-दृष्टिः पञ्चाङ्गेन प्रविष्टः शरपतनभयात् भूयसा पूर्वकायम् । शय्यैरर्द्धावलीढैः अमविष्टमुख-भ्रंशभिः कीर्णवर्मा पश्योदयप्रवृत्त्यात् विवर्ति बज्जतरं स्तोकाभिरुपप्रयाति” ॥) हिंसितः । इति मेदिनी ॥
 कीर्त्तनं, स्त्री, (कृत् + भावे ल्युट् ।) कथनम् । वचनम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ६२ । २२ । “रुद्धां करोति भूतेभ्यो जन्मनां कीर्त्तनं मम” ॥)
 कीर्त्तना, स्त्री, (कृत् + कर्मणि युच् टाप् च ।) यशः । इति शब्दरत्नावली ॥
 कीर्त्तिः, स्त्री, (कृत् + क्तिन् । यद्वा, कृत् संशब्देन “हृषिषिष्यतीति” उणां ४ । ११८ । इरादि-कार्ये इन् ।) सुख्यातिः । तत्पर्यायः । यशः । समञ्जा ३ । इत्यमरः १ । ६ । ११ ॥ समाञ्जा ४ समाख्या ५ समञ्जा ६ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ अभिरुद्धा ७ श्लोकः ८ वर्णः ९ । इति जटाधरः ॥
 कीर्त्तना १० । इति शब्दरत्नावली ॥
 “दानादिप्रभवा कीर्त्तिः शौर्यादिप्रभवं यशः” ॥ इति माधवी ॥ अत एव यशःकीर्त्त्यैर्भेदस्याति दर्शनात् “यशःकीर्त्तिप्रविभक्तो जीवन्नपि न जीवति” इति कस्यचित् प्रयोगः । जीवितः ख्या-तिर्यशो भूतस्य ख्यातिः कीर्त्तिरिति केचित्तन्न साधु “कीर्त्तिस्ते नृपदूतिकेति” प्रयोगदर्शनात् । इति भरतः ॥ * ॥ प्रसादः । इति मेदिनी ॥
 शब्दः । दीप्तिः । मातृकाविशेषः । इति शब्द-रत्नावली ॥ विस्तारः । कर्दमः । इति विश्वः ॥
 कीर्त्तिता, चि, (कृत् + क्तः ।) कथितः । ख्यातः । यथा,—भावप्रकाशे ॥
 “कुप्याख्यी तु भृशं लब्धी कर्काररपि कीर्त्तिता” ॥
 कीर्त्तिभाक्, [ज] पुं, (कीर्त्तिं भजते । भज + शिच् ।)

कीलालं

द्रोणाचार्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ कीर्त्तियुक्ते चि । यथा,—महाभारते १ । ८३ । ४१ ।
 “राज्यभाक् स भवेद्भक्षन् ! पुण्यभाक् कीर्त्तिभाक् तथा” ॥
 कीर्त्तिमान् [त्] पुं, (कीर्त्तिरस्यास्तीति मतुप् ।) वसुदेवकृष्णपुत्रः । (यथा भागवते ६ । २४ । ५१ । “वसुदेवस्तु देवक्यां अष्टपुत्रानजीजनत् । कीर्त्तिमन्तं सुषेणश्च भद्रसेनमुदारधीः । ऋजुं समदर्शनं भद्रं सङ्घर्षणमहीश्वरम्” ॥)
 कीर्त्तिविशिष्टे चि ॥ (यथा, हेः रामायणे १ । २ । ४२ । “उदारवृत्तार्थपदैर्मनोरमै-स्तदास्य रामस्य चकार कीर्त्तिमान् । समाक्षरैः श्लोकशतैर्यशस्विनो यशस्करं काव्यमुदारदर्शनः” ॥)
 कीर्त्तिशेषः, पुं, (कीर्त्तिः शेषो यस्य ।) मरणम् । इति जटाधरः ॥
 कील, नन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा-परं-सकं-सेट् ।) चतुर्थस्वरी । कोलति । इति दुर्गादासः ॥
 कीलः, पुं स्त्री, (कील्यते रध्यतेऽसौ अनेनात्र ना । कील बन्धे + कर्मणि करणेऽधिकरणे च यथायथं घञ् पुंसीति घोवा ।) अभिशिष्टा । शशुः । इत्यमरः ३ । ३ । १६६ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १५ । १५ । “परिखास्वपि कौरव्य ! कीलेः सुनिश्चिताः क्षताः” । तथा च आर्यासप्तशती ३७४ । “या लुप्तकीलभावं याता हृदि वहिरदृष्टापि” ॥)
 स्तम्भः । लेशः । कफोष्णिः । इति मेदिनी । कफो-ष्णिनिर्घातः । इति विश्वः ॥ (मूलागमस्य प्रकारभेदः । यथा ॥ “तत्र ऊर्द्धबाहुशिरः पादौ यो योनि-मुखं निखण्डि कील इव स कीलः” ॥)
 इति सुश्रुते निदानस्थाने ८ अध्याये ॥
 कीलकः, पुं, (कीलति बभ्राति अनेन । करणे घञ् स्वार्थे कः ।) कीलः । खोटा गोंज खिल इत्यादि भाषा । गवां गात्रकण्डूयनार्थं गोष्ठे निखातस्तम्भः । इति सुभूतिः ॥ कण्डूयनार्थं काष्ठम् । इति के-चित् । बन्धनखण्डः । इति केचित् । यत्र बद्धा गौर्दुह्यते सः । इति केचित् । इति भरतः । तत्पर्यायः । शिवकः २ । इत्यमरः २ । ६ । ८१ ॥
 कीलसंस्पर्शः, पुं, (कीलं संस्पृशति । सम् + स्पृश् + अच् ।) रुद्धविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गाव इति भाषा ॥
 कीला, स्त्री पुं, (कील + टाप् ।) कीलः । इत्यमर-मेदिनीकरौ ॥
 कीलालं, स्त्री, (कीलं वज्रिज्वालां अलति वारय-तीति । कील + अल् + कर्मण्यल् । यद्वा कीलाव वज्रिशिखायाः शिखाग्रहणेनात्र वज्रेव ग्रहण-मिति ध्येयम्, अतएवाग्नेः सकाशात् अलति-पर्याप्नोति उत्पद्यते इति यावत् “अग्नेरापः” इति श्रुतेः । अल् + अच् ।) जलम् । (यथा, शङ्करकविकृते अम्बावक्त्रे २ । “कूलातिगामिमयतूलावलिज्वलनकालानिजसृति-

कुकुटः

विधाकोलाहलपितकालामरी कुशलकीलाल-
पोषणभाः” ॥ रक्तम् । इत्यमरः २ । ३ । १६६ ॥
(और्वाग्नेः कीलं आलाति । आला + कः ।)
अमृतम् । मधु । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुं कीलाय
वन्धाय अलति पर्याप्नोतीति । पशुः ॥)
कीलालधिः, पुं, (कीलालं जलं धीयतेऽस्मिन् । धा +
किः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
कीलालपः, पुं, (कीलालं रुधिरं पिबति । पा +
“आतोऽनुपसर्गे कः” । ३ । २ । ३ । इति कः ।)
राक्षसः । इति शब्दरत्नावली ॥
कीलितः त्रि, (कीलितेऽसौ ॥ कील + कर्मणि क्तः ।)
वद्धः । इत्यमरः २ । १ । ४२ ॥ (यथा, राजेन्द्र-
कर्णपुरे ३० ।
“किं वान्यत्तव देव ! वेक्षति यदि भूवक्षरौपक्षवः
सोऽपि क्षामकपोलकीलितकरः संक्रन्दनः क्रन्दति” ॥)
कीशः, पुं, (की इति शब्दं ईष्टे । ईष् + कः ।) यद्वा
कस्य वायोरपत्यं अत इन् । किः हनुमान् ईशो
यस्य ।) वानरः । इत्यमरः २ । ५ । ३ ॥ (यथा,
काशीखण्डे ४२ । ३१ ।
“रासभैः करभैः कीशैः श्येनैरश्वतरैर्वैकैः” ॥
के आकाशे ईष्टे प्रभवतीति । क + ईष् + कः ।)
सूर्यः । पक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ नभे चि ।
इति मेदिनी ॥
कीशपर्णः, पुं, (कीशः वानरः तस्य लोमेव पर्णा-
मस्य ।) अपामार्गः । इति शब्दरत्नावली ॥
कीशपर्णी, स्त्री, (कीशपर्ण + जातौ ङीष् ।) अपा-
मार्गः । इत्यमरः २ । ४ । ८६ ॥
कु ख शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-आत्म-अकं-
सेट् ।) ख कवते इति दुर्गादासः ॥
कु ल शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-पर-अकं-
सेट् ।) ल कौति । इति दुर्गादासः ॥
कु शि ख आत्तखरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-
आत्म-अकं-सेट् ।) शि ख कवते अकुत । इति
दुर्गादासः ॥
कु, थ, (कु + डः ।) पापम् । कुत्सा । ईषदर्थः ।
निवारणम् । इति मेदिनी ॥
कुः, स्त्री, (कु + मितादित्वात् डः ।) पृथिवी । इत्य-
मरः २ । १ । ७ ॥
कुक्, ख आदाने । इति कविकल्पद्रुमः । (आ-आत्म-
सकं-सेट् ।) ख कोकते । इति दुर्गादासः ॥
कुकभं, स्त्री, (कुकेन आदानेन पानेनेत्यर्थः भातीति ।
भा + कः ।) मयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कुकुरः, त्रि, (कुत्सितः करोः यस्य ।) कुत्सितहस्त-
युक्तः रोगादिना कुक्षितकरः । तत्पर्यायः । कुणिः
२ । इत्यमरः २ । ६ । ४८ ॥ कूणिः ३ कोणिः
४ । इति तट्टीका ॥
कुकीलः, पुं, (कुः पृथिवी तस्याः कील इव ।) पर्वतः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कुकुटः, पुं, (कु ईषत् कुत्सितं यथा स्यात् तथा वा
कुटतीति । कुट् + कः ।) सितारः । इति राज-
निर्घण्टः । सुषणि प्राक इति भाषा ॥ (अस्य
पर्याया यथा भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।

कुक्कलः

“श्रितिवार श्रितिवरः स्वस्तिकः सुनिषस्तकः ।
श्रीवारकः सूचिपत्रः पर्याकः कुकुटः शिखी” ॥
गुणाश्चास्य सुनिषस्तकशब्दे ज्ञेयाः ॥
कुकुदः, पुं, (कुक् इत्यर्थं अलङ्कृता कन्या । तां सत्-
कृत्य पात्राय ददाति यः ।) ब्रूकुदः । सत्कारपूर्व-
कालङ्कृतकन्यादानकर्त्ता । इत्यमरटीकायां राय-
मुकुटः ॥
कुकुन्दरः, स्त्री, (स्कुन्दते कामिनाऽञ् । स्कुदि आङ्-
वने मद्गुरादयश्चेति निपातनात् साधुः ।) नितम्ब-
स्यकूपकद्वयम् । एष्टवंशादधोगर्तद्वयम् । इत्यमरः ।
२ । ६ । ७६ ॥ कुकुन्दरे इति द्विवचनान्तोऽपि
प्रयोगः ॥ (यथा सञ्चते शारीरस्थाने । ६ अ ॥
“पार्श्वजधनवहिर्भागे एष्टवंशमुभयतो नातिनिसे
कुकुन्दरे नाम मर्मणी तत्र स्पर्शाज्ञानमधःकाये
चेष्टोपघातश्च” ॥)
कुकुन्दरः, पुं, (कुं भूमिं दश्यति दारयति वा अन्त-
र्भूतव्यन्तात् ट् क् चण निपातनात् वृद्धभावेन
साधुः । कु ईषत् कुत्सितं वा कुन्दरमच ।)
कुक्कुरः । कुकुरौदा इति हिन्दी भाषा । तत्-
पर्यायगुणाः । यथा भावप्रकाशे ॥
“कुकुन्दरस्तान्मृच्छः सूक्ष्मपत्रो मृदुच्छदः ।
कुकुन्दरः कटुस्तिक्तो ज्वररक्तकफापहः ॥
तन्मूलमाङ्गं निःक्षिप्तं वदने मुखशोषहृत्” ॥
(पुंलिङ्गोऽयं शब्दोऽपि नितम्बस्यकूपकद्वये वर्त्तते
यथा ॥
“एष्टवंशं ह्युभयतो यौ सन्धौ कटिपार्श्वयोः ।
जघनस्य वह्निर्भागे मर्मणी तौ कुकुन्दरौ” ॥
इति वामदे शारीरस्थाने । ४ अध्याये ॥)
कुकुमा, स्त्री, (कु ईषत् कुः पृथ्वीधियाचो देवता इव
भा यस्याः ।) राशिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥
कुकुरः, पुं, (कु कुत्सितं कुरति शब्दायते । कुर +
अच् ।) कुकुरः । (कुं पृथिवीं कुरति स्वामित्वेन
आदत्तवान् । कुर + कः ।) यद्वा—कुक्कधातोः
“मद्गुरादयश्च” । उणां १ । ४२ । इति साधुः ।)
क्षत्रियविशेषः । इत्यादिकोषः । स तु यदुवशी-
यान्धकराजपुत्रः । इति आभागवतम् ॥ (यथा
माघे १३ । १६ ।
“परिपुङ्गवगण्डफलकाः परस्परम्
परिरेभिरे कुकुरकौरवस्त्रियः” ॥)
ग्रन्थिपर्णीवृक्षः । इति चि काण्डशेषः ॥
कुकुराः, पुं, (कुकुराः खनामख्याताः क्षत्रियाः तेषां
जनपदः ।) देशविशेषः । तद्देशस्थलोकश्च । तत्-
पर्यायः । यदवः २ दशाह्वः ३ सात्वताः ४ ।
बहुवचनान्तोऽयं शब्दः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कुक्कुटी, पुं, (कोः पृथिव्याः कूटोऽस्यस्याः । अच्
गौरादित्वात् ङीष् ।) प्राक्कलिच्छः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (प्राक्कलिच्छब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)
कुक्कुलं, स्त्री, (कोः भूमेः कूलं । कुत्सितं कूलं वा ।)
प्राङ्मुभिः सङ्गीयं श्वभम् । इत्यमरः ३ । ३ । २०२ ।
तनुत्रम् । इति हारावली ॥
कुक्कुलः, पुं, (कु + ऊलच् कुगागमश्च ।) तुषानलः ।
इत्यमरः ३ । ३ । २०२ ॥

कुक्कुटा

(“श्रीरीषादपि मृदङ्गो ज्ञेयमायतलोचना
अयं क्षत्र कुक्कुलाधिकर्कशो मदनानलः” । इति
उद्भटः । केचित्तु “कुक्कुलाभिः कर्कशो मदनानलः”
इत्येवमाहुः ॥)
कुकोलं, स्त्री, (कुत्सितं कोलति । कुल + अच् ।)
कोलिवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कुक्कुटः, पुं स्त्री, (कुक् + सम्मदादित्वात् क्तिप् ।
कुक्का आदानेन कुटतीति । कुट् + कः ।) पक्षि-
विशेषः । कुकुडा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
क्षकवाकुः २ ताम्रचूडः ३ चरणायुधः ४ । इत्य-
मरः २ । ५ । १७ ॥ कालक्षः ५ नियोज्झा ई
विष्किरः ७ नखरायुधः ८ ताम्रशिखो ९ । इति
जटाधरः ॥ राजिवेदः १० उषाकरः ११ वृताक्षः
१२ काक्षलः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ दत्तः
१४ यामनादी १५ शिखण्डिकः १६ । तन्मांस-
गुणाः । (यथा, भावप्रकाशे ।
“कुक्कुटो वृंहणः स्निग्धो वीर्योष्णोऽनिलक्ष्णः ।
चक्षुष्यः शुक्रकफहृत्क्षयो रूक्षः कषायकः ॥
आरण्यकुक्कुटः स्निग्धो वृंहणः स्नेहको गुरुः ।
वातपित्तक्षयवमिविधमज्वरनाशनः” ॥
अरण्यकुक्कुटमांसगुणाः । हृद्यत्वम् । स्नेह-
हरत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ रूक्ष-
त्वम् । कषायत्वम् । खादुत्वम् । शीतलत्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ ग्राम्यकुक्कुटमांसगुणाः । स्नि-
ग्धत्वम् । वातहरत्वम् । दीपनत्वम् ॥ गुरुत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वनकारित्वम् । उष्णत्वम् ।
मधुरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * निषादपुल्लः ।
शूद्रपुल्लः । लणोष्णा । कुक्कुभपक्षी । इति मे-
दिनी ॥ वज्रिकाणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (आसन-
विशेषः । यथा हठयोगदीपिकायाम् । १ । २३ ।
“पद्मासनन्तु संस्थाप्य जानूँर्वारन्तरे करौ ।
निवेश्य भूमौ संस्थाप्य योमस्यं कुक्कुटासनम्” ॥)
कुक्कुटकः, पुं, (कुक्कुट + सांज्ञायां कन् ।) कुक्कुभपक्षी ।
इति शब्दरत्नावली ॥ स्वार्थे कन् प्रत्यये कुक्कुट-
शब्दार्थोऽप्यत्र ॥
कुक्कुटव्रतं, स्त्री, (कुक्कुट इत्याख्यं व्रतम् ।) सन्तानार्थं
स्त्रीकर्त्तव्यव्रतम् । इति शब्दमाला ॥ कुक्कुटीव्रत-
मपि पाठः । ललितासप्तमीव्रतमिदम् । यथा,—
“भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां नियमेन या ।
आत्मा शिवं लेखयित्वा मण्डले च सहात्मिकम् ॥
पूजयेच्च तदा तस्या दुष्प्रापं नैव विद्यते” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वे भविष्यपुराणम् ॥
कुक्कुटमण्डपः, पुं, सुक्तिमण्डपः । यथा, काशीखण्डे ।
“ततो लोकास्तदारभ्य कथयिष्यन्ति सर्वतः ।
सुक्तिमण्डपनामैतदेव कुक्कुटमण्डपः” ॥
कुक्कुटमस्तकं, स्त्री, (कुक्कुटस्येव मस्तकं शिखा यस्य ।)
चयम् । इति राजनिर्घण्टः । चोद् इति भाषा ॥
(चयशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)
कुक्कुटशिखः, पुं, (कुक्कुटस्य शिखेव शिखा यस्य ।)
कुसुमवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कुक्कुटामः, पुं, (कुक्कुट इव आभाति । आ + भा +
कः ।) कुक्कुटतुल्यवर्णचरणसर्पविशेषः । तत्पर्यायः ।

कुक्कुरः

कुक्कुटाहिः २॥ इति हेमचन्द्रः ॥
 कुक्कुटाहिः, पुं, (कुक्कुटः तच्चरण इव अहिः सर्पः ।)
 कुक्कुटामसर्पः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुक्कुटिः, स्त्री, (कुक्कुट इव आचरति । आचारे
 किपि इन् ।) दम्भचर्या । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुक्कुटी, स्त्री, (कुक्कुटि + वा डीप् ।) अन्तर्चर्या ।
 इति मेदिनी ॥ ज्येष्ठी । इति शब्दरत्नावली ॥
 टिक् टिकि इति भाषा शास्त्रावली ॥ इति
 जटाधरः । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ६० अ० ॥)
 “कुक्कुटी सर्पगन्ताश्च तथाकाण्विषाणिके” ॥
 योषिद्विशेषः । इति चिन्तामणिः ॥
 कुक्कुटीव्रतं, स्त्री, (कुक्कुटी इति संज्ञकं व्रतं निय
 मविशेषः ।) भाद्रशुक्लसप्तमीकर्त्तव्यनियमविशेषः ।
 तद्विवरणं ललितासप्तमीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 कुक्कुभः, पुं, (कुक्कुशब्दं भाषते । भाष् + बाङ्गल-
 कात् डः । यद्वा कुक् इत्ययत्तं कौति शब्दायते ।
 कु + बाङ्गलकात् भक् ।) पक्षिविशेषः । इत्यमरः ।
 २।५।३५। पालुका इति भाषा ॥
 कुक्कुरं स्त्री, यश्चिपर्यम् । इत्यमरः । २।४।१३२ ।
 गाँठियाला इति भाषा ॥ (अस्य पर्याया यथा,—
 “स्यौयेयकं वहिर्वहं शुक्लवर्हं कुक्कुरम् ।
 श्रीश्रीरोमं शुक्लापि शुक्लपुष्पं शुक्लच्छदम्” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥ गुणा-
 स्वास्य स्यौयेयकशब्दे ज्ञेयाः ॥)
 कुक्कुरः, पुं, (कौकते आदत्ते इति । कुक् + क्तिप् । कुक्
 यत्किञ्चिदपि गृह्णन्तं जनं दृष्ट्वा कुरति शब्दा-
 यते । कुर + कः ।) जन्तुविशेषः । कुक्कुर इति
 भाषा । तत्पर्यायः । कौलेयकः २ सारमेयः ३
 मृगदंशकः ४ शुनकः ५ भवकः ६ आ ७ । इत्य-
 मरः । २।१०।२१ ॥ कुक्कुरः ८ शुनः ९ शुनिः १०
 श्वानः ११ । इति तट्टीका ॥ भवणः १२ भल्लूकः
 १३ वक्रलाङ्गूलः १४ वकारिः १५ राजजिगरः
 १६ कालेयकः १७ ग्राम्यमृगः १८ मृगारिः १९
 शूरः २० शयालुः २१ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तस्य गुणाः ।
 “वज्राशी खलपसन्तुष्टः सुनिद्रः श्रीघ्रचेतनः ।
 प्रभुभक्तश्च शूरश्च षडेते च शुनो गुणाः” ॥
 इति चाणक्यम् । तस्य परीक्षा यथा ।
 “मृगयार्थं शकुनार्थं कौतुकार्थमस्तीक्ष्णता ।
 श्वानः पोथ्यास्तत्तत्त्वेषामत्र वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
 गुणजातिप्रभेदेन शुनो भेदो ह्यनेकधा” । तद्यथा ।
 “सात्त्विका राजसाश्चैव तामसाश्च त्रिधा मताः ॥
 अश्रान्ता अपरिच्छिन्नाः पवित्राः स्वल्पभोजिनः ।
 श्वानस्ते सात्त्विकाः प्रोक्ता दृश्यन्ते चक्षुषित्वं क्वचित् ॥
 क्रुद्धा बलश्रुजो दीर्घा गुरुवत्तन्तूदराः ।
 जाङ्गलस्था जाङ्गिकाश्च श्वानस्ते राजसा मताः ॥ २
 अल्पश्रेयस्य ये श्रान्ता ललज्जिक्का गुरुदराः ।
 श्वानस्ते तामसा ज्ञेयाः सन्ध्यावनसमाश्रयाः ॥ ३
 ब्रह्मादिजातिभेदेन चतुर्धा सर्वे एव हि ।
 शुभा दीर्घा स्तब्धकर्णा लघुपृच्छास्तनूदराः ॥
 सुशुक्लखरदन्ताश्च श्वानस्ते ब्रह्मजातयः ॥ १
 रक्ताङ्गास्तनुलोमानो ललज्जिक्कास्तनूदराः ॥

कुक्कुर्म

दीर्घा दीर्घा नखरदाः श्वानस्ते क्षत्रजातयः ॥ २
 ये पीतवर्णा मृदवस्तनुलोमान एव च ॥
 क्रुद्धा क्रुद्धा ललज्जिक्कास्ते श्वानो वैश्यजातयः ॥ ३
 कृष्णवर्णास्तनुमुखा दीर्घरोमा एव च ॥
 अक्रुद्धाः श्रमयुक्ताश्च ते श्वानः शूद्रजातयः ॥ ४
 लघुप्रमाणास्तु गुरुदरा ये
 येऽमेध्यमक्षा बलपुलकाश्च ।
 प्रवृद्धपृच्छा लघुस्तनूदना
 सेचान्यजाः कुक्कुरजातयः स्युः ॥ ५ ॥
 द्विजातिचिह्नसंस्मृतां द्विजातिः श्वा भयावहः ।
 लक्षणावयवसम्बन्धात् त्रिजातिर्धननाशनः ॥
 भोजोऽपि ।
 द्विजातिर्व्या त्रिजातिर्व्या त्रिजातिः श्वा महीभृताम् ।
 भयं धनक्षयं श्लोकं विदधाति यथाक्रमम् ॥
 इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥ (मुनिविशेषः ।
 यथा महाभारते । २ । ४ । १७ ।
 “कुक्कुरो वेणुजङ्घोऽय कालापः कठ एव च ।
 मुनयो धर्मविदांसो हृतात्मानो जितेन्द्रियाः” ॥)
 कुक्कुरः, पुं, (कुक्कुरः कुक्कुरगन्धोपलक्षितः दुर्लभः ।)
 लक्ष्यविशेषः । कुक्कुरश्लोका इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । ताम्रचूडः २ सूक्ष्मपत्रः ३ मृदुच्छदः
 ४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । ज्वर-
 रक्तकफनाशित्वम् । इति मदनविनोदः ॥
 “तन्मूलमाद्रं निक्षिप्तं वदने मुखशोधहृत्” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 कुक्कुरी, स्त्री, (कुक्कुर + स्त्रियां जातित्वात् डीष् ।)
 कुक्कुरस्त्री । कुत्ती इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 सरमा २ श्वानी ३ सारमेयी ४ शुनी ५ भवी ६ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 कुक्कुवाक्, पुं, (कुक्कुरस्य वाक् शब्द इव शब्दो-
 यस्य ।) सारङ्गमृगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुक्षः, पुं, (कुषनिष्कर्षे + “उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च” ।
 उणां ३ । ६८ । इति सः क्तिप् ।) कुक्षिः । इति
 सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः ॥
 कुक्षिः, पुं, (कुषनिष्कर्षे + “गुधिकुषिशुभ्रिभ्यः क्तिप्” ।
 उणां ३ । १५५ इति क्तिप् ।) उदरम् । इत्यमरः ।
 २ । ६ । ७७ ॥ (यथा, महाभारते १ । ७७ । १३ ।
 “यात्रोषितं विशाणाक्षि । त्वया चन्द्रनिभानने ।
 तत्राहमुषितो मन्त्रे कुक्षौ काव्यस्य भाविनि” ॥
 दानवविशेषः । यथा महाभारते १ । ६७ । ५७ ।
 “कुक्षिस्तु राजन् विख्यातो दानवानां महाबलः” ॥)
 कुक्षिम्भरिः, त्रि, (कुक्षिं विभर्तीति । भृ + खः
 + सुम् च ।) आत्मभरिः । खोदरपूरकः । इत्य-
 मरः । ३ । १ । २१ ॥
 कुक्षिरन्ध्रः, पुं, (कुक्षौ रन्ध्रं किद्रं यस्य ।) नलः । इति
 निर्घण्टः ।
 कुङ्कुमं, स्त्री, (कुम्कुम् इति शब्दोऽस्ति वाचकत्वेनास्य
 अर्थ आद्यच् । यद्वा कुक्यते आदीयतेऽसौ । कुक्
 आदाने उभक् निपतनात् सुम् ।) खनामख्यात-
 गन्धद्रव्यम् । कुम्कुम् इति केशर इति भाषा ।
 (यथा माघे ११ । १४ ।
 “क्षतधवलमभेदैः कुङ्कुमेनेव किञ्चित् ।

कुचः

मलयखरजोभिर्भूषयन् पश्चिमाशाम्” ॥)
 तत्पर्यायः । काशीरजम् २ अमिश्रितम् ३
 वरम् ४ वाङ्गीकम् ५ पीतनम् ६ रक्तम् ७
 सङ्कोचम् ८ पिशुनम् ९ धीरम् १० लोहित-
 चन्दनम् ११ । इत्यमरः । २ । ६ । १२४ । याव
 १२ वाङ्गीकम् १३ वरवाङ्गीकम् १४ रक्तचन्दनम्
 १५ । इति तट्टीका ॥ अमिश्रेखरम् १६ अष्टकं
 १७ काशीरजम् १८ पीतकम् १९ काशीरम्
 २० खचिरम् २१ शठम् २२ शोणितम् २३
 घुस्त्रम् २४ वरेण्यम् २५ अखण्डम् २६ कालेयकम्
 २७ जागुडम् २८ कान्तम् २९ वज्रिशिखम् ३०
 केशरवरम् ३१ गौरम् ३२ केशरम् ३३ हरि-
 चन्दनम् ३४ खलम् ३५ रजम् ३६ दीपकम् ३७
 लोहितम् ३८ सौरभम् ३९ चन्दनम् ४० इति
 शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । सुरभित्वम् ।
 तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कासवातकफ-
 कण्ठरोगमूर्द्धशूलविषदोषनाशित्वम् । रोध-
 नत्वम् । तनुकान्तिकारत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 रेचकत्वम् विवर्णताकण्डूनाशित्वम् । इति राज-
 वल्लभः ॥ खिगधत्वम् । शिरोरोगग्रणजन्तुविमर्श-
 दोषत्रयापहत्वम् । बल्यत्वम् । इति भावप्रकाशः ।
 त्वग्दोषनाशित्वम् । इति रत्नावली तत्त्वचक्रिका
 च ॥ देशभेदे तत् त्रिविधम् । यथा,—
 “काशीरदेशजे क्षेत्रे कुङ्कुमम् यद्वेदितम् ।
 सूक्ष्मकेशरमारक्तं पद्मगन्धि तदुत्तमम् ॥ १ ॥
 वाङ्गीकदेशसंजातं कुङ्कुमं पाण्डुरं भवेत् ।
 केतकीगन्धयुक्तं तन्मध्यमं सूक्ष्मकेशरम् ॥ २ ॥
 कुङ्कुमं पारसीकेयं मधुगन्धि तदीरितम् ।
 ईषत्पाण्डुरवर्णं तदधमं स्थूलकेशरम्” ॥ ३ ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 कुङ्कुनी, स्त्री, (कुङ्कुमवर्णोऽस्यस्याः । अच् गौर-
 दित्वात् डीष् । ततः एषोदरादित्वात् साधुः
 महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः । (कु-
 मीति केचित् ॥)
 कुच, ज रोधपकौटिल्यलेखने । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (भां-परं-सकं, अकं च-सेट्-ज्वां ।
 ज कोचः कुचः । रोधः क्रियारोधः जङ्गीभूत
 इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थ एव प्रायो वर्तते । यस्मिन्
 प्रसुदिते रात्रि तमः सङ्कोचति क्षितौ । पक्षे
 सम्पर्कः । इति दुर्गादासः ॥
 कुच, शि सङ्कोचे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुसं-
 परं-अकं-सेट् ।) प्रायः संपूर्णस्य प्रयोगः । शि-
 संकुचति अकुचीत् चुकोच । इति दुर्गादासः ।
 कुच, तारशब्दे । उच्चैःशब्द इति यावत् । इति कवि-
 कल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-सेट् ।) कोचति उच्च
 भट्टमल्लस्तु तारे शब्दे च कोचति इति नाना
 पठति । तन्मते तारस्त्रिज्जगता । कोचति का
 वणिकं चिक्कायतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 कुच, पुं, (कुचति संकुचतीति । कुच् संकोच-
 “इगुपधेति” । ३ । १ । १३५ । कः ।) खनः
 इत्यमरः । २ । ६ । ७७ । (यथा गोः रामायणे
 ५ । १३ । ५७ ।)

कुचेला

“अन्या वक्षसि चान्यस्यास्तस्याश्चाप्यपराः कुचे ।
उरुपार्श्वकटीष्टमन्योन्यं समुपाश्रिताः” ॥
स्त्रीणां यौवने कुचपरिवृद्धिर्भवति ।
यथाह भावप्रकाशे ।
“पुष्पाणां मुकुले गन्धो यथा सन्नपि नाप्यते ।
तेषां तदपि तारुण्ये पुष्टत्वात् यत्किमेति हि ॥
कुसुमानां प्रफुल्लानां गन्धः प्रादुर्भवत्यथा ।
रोमराज्यादयः पुंसां नारीणामपि यौवने ॥
जायते ऽत्र च यो भेदो ज्ञेयो व्याख्यानतः स च” ॥
व्याख्यानं यथा,—

“पुंसां रोमराजिभ्रमश्रुप्रभृतयः
नारीणान्तु रोमराजी स्तनार्त्तादयः” ॥

कुचगुडिका, स्त्री, (कुत्सिता चगुडिका कोपना इव ।
विकृतिकारितया तथात्वम् ।) मूर्खानता । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

कुचन्दनम्, स्त्री, (कुत्सितं गन्धहीनतया यच्चन्दनं
यदा कौ पृथिव्यां चन्दनमिव ।) रक्तचन्दनम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । १३२ ॥ पञ्चाङ्गम् । वकम्
काठ इति भाषा । उक्तभेदः । इति मेदिनी ॥
कुङ्कुमम् । इति शब्दचन्द्रिका । (अस्य पर्याया
यथा,—वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“पतङ्गं रङ्गं रक्तं पञ्चाङ्गं कुचन्दनम्” ॥)

कुचफलः, पुं, (कुच इव फलं यस्य । कुचसदृशत्वा-
त्तथात्वम् ।) दाडिमवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(गुणपर्याया दाडिमशब्दे ऽस्य ज्ञातव्याः ॥)

कुचरः, चि, (कुत्सितं चरतीति । कु + चर् + अच् ।)
कुवादः । परदोषकथनशीलः । इत्यमरः । ३ । १
३७ ॥ (दुर्गमदेशगता । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५४ । २ ।
“प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण ऋगो न भीमः कुचरो
गिरिष्ठाः” ॥ कुस्थाने चरतीति । कान्तारादि-
पर्यटकः । कौ पृथ्व्यां चरतीति । भूमिचरः ॥
यथा महाभारते । १४ । ३८ । १३, १४ ।

“दृष्ट्वा त्वादित्यमुद्यन्तं कुचराणां भयं भवेत् ।
अध्वगाः परितप्येयुरुष्णतो दुःखभागिनः ॥
आदित्यः सत्वमुद्रितं कुचरास्तु तथा तमः ।
परितापोऽध्वगानाञ्च रजसो गुण उच्यते” ॥)

कुचायं, स्त्री, (कुचस्य कुचयोर्वा अयम् ।) स्तनाय-
भागः । तत्पर्यायः । चूचुकम् २ । इत्यमरः । २ ।
६ । ७७ ॥ चुचुकम् ३ । इति तट्टीका ॥

कुचाङ्गेरी, स्त्री, (कुत्सिता चाङ्गेरी ।) इति रत्न-
माला ॥ चुक्रिका । चुकापालं इति भाषा ॥

कुचिकः, पुं स्त्री, (कुच + बाहुलकात् इकन् ।)
मत्स्यविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः । कुंचिया
इति भाषा ॥

कुचेलः, चि, (कुत्सितं चेन्न वस्त्रं यस्य ।) कुवासाः ।
परिहितकुत्सितवस्त्रो जनः । इति मेदिनी ॥
(कुत्सितं चेन्नमिति विग्रहे । स्त्री, जीर्णवस्त्रम् ।
यथा, मनुः । ६ । ४४ ।

“कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।
समता च व सर्वस्मिन्नेतन्मूलस्य जघनम्” ॥)

कुचेला, स्त्री, (कुचा सङ्कुचा इना भूमिः निद्रा वा
यस्याः ।) विद्रवणी । इति मेदिनी (यथा, भैषज्य-

कुञ्जटिः

रत्नावल्याम् ।

“कुचेला कुलका रात्रिर्मेघनामा च ग्रन्थिका” ॥
अस्याः पर्याया यथा ।

“अम्बुलाम्बुकीपाटा कुचेला पापचेलिका ।
एकास्त्रीला वरा तिल्ला प्राचीनौकाश्रिवावुका” ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कुचेली, स्त्री, (कुचेला + गौरादित्वात् ङीष् ।) अम्बुला ।
इति रत्नमाला ॥ आकनादि इति भाषा ॥

कुच्छं, स्त्री, (कोः पृथिव्याः दुःखं व्यति दर्शनाप्राणा-
दिना लुनातीति । कु + क् + कः ।) कुसुदम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कुमुदशब्देऽस्य गुणपर्याया
बोद्धव्याः ॥)

कुज उ स्तेये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां—परं—सकं—
सेट्—इदित् ।) कुञ्जति कुञ्जरः । इति दुर्गादासः ॥
कुजः, पुं, (कोः पृथिव्याः जायते । कु + जन् + डः ।)
मङ्गलयज्ञः । (यथा, मङ्गलयज्ञस्तुतौ । “अङ्गारकः
कुजो भीमः” इति ।) नरकासुरः । (यथा,—

“तत्राहतास्ता नरदेवकन्याः
कुजेन दृष्ट्वा हरिमात्तवन्धुम्” ॥

श्रीमद्भागवते ३ । ३ । ८ ॥) उक्तः । इति हेमचन्द्रः ॥
कुजम्भलः, चि, (कोः पृथिव्याः कौ वा जम्भलः
मृत्तिकादिखननेन सन्धिचौरः ।) चौरविशेषः ।
इति हारावली । सिंदेल चौर इति भाषा ॥

कुजम्भिलः, चि, (कुजम्भोऽस्यास्तीति । इलच् ।)
कुजम्भलः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुजा, स्त्री, (कुजाः पृथिवीजाः उच्चाः आश्रयत्वेन
सन्ति अस्याः इति अच् ततश्चाप् । यथा,—

“कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचुः ।
विष्वाश्रोकौ जयन्ती च विज्ञेया नवपञ्जिका” ॥

इति मन्त्रोक्तनवपञ्जिकासु “तव स्थानमिदं मर्त्ये”
इत्यादि निर्देशेन चास्याः आश्रयत्वात् तथात्वम् ।)
कात्यायनी देवी । इति मेदिनी ॥ (कोः पृथिव्याः
जायते । जन + डः टाप् च । सीता देवी भूमेः
तदुत्पत्तिकथा कालिकापुराणे ३७ अध्याये ।

“ततः पुरोधसं राजा गोतमं मुनिसत्तमम् ।
तत्पुत्रश्च शतानन्दं पुरोधायाकरोन्मखम् ॥

द्वौ पुत्रौ तस्य सञ्जातौ यज्ञभूमौ परौ स्मृतौ ।
एका च दुहिता साध्वी भूम्यन्तरगता शुभा” ॥)

कुञ्जिशः, पुं, मत्स्यभेदः । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
हृद्यत्वम् । कषायत्वम् । दीपनत्वम् । बलकारित्वम् ।
खिण्वत्वम् । गुणत्वम् । ग्राहित्वम् । वाते हित-
त्वम् । रोचनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुञ्जटिः, स्त्री, (कोजति अपहरति सूर्यप्रकाशम् ।
कुञ् + क्तिप् न कुलम् । भट् संघाते इन् । ततः
कर्मधारयः ।) कुञ्जटिका । कुया । कुयासा इति
च भाषा । तत्पर्यायः । धूममहिषी २ रतान्ध्री
३ कुहेलिका ४ धूमिका ५ नमोरेणुः ६ । इति
त्रिकाण्डशेषः । अस्य गुणाः । रुक्षत्वम् । तमोगुण-
प्रायत्वम् । कफपित्तकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

कुञ्जरः

कुञ्जटिका, स्त्री, (कुञ्जटि + स्त्री कन् टाप् ।)

कुञ्जटिः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुञ्जटी, स्त्री, (कुञ्जटि + स्त्रियां वा ङीप् ।)
कुञ्जटिः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुञ्चनं, स्त्री, (कुञ्चति चनेन । कुञ्च + करणे ल्युट् ।)
नेत्ररोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

“वाताद्या वर्त्मसङ्कोचं जनयन्ति यदा मलाः ।
तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुञ्चनं नाम तद्विदुः” ॥

इति माधवकरः ॥ (भावे ल्युट् । सङ्कोचः । यथा
सुश्रुते ।

“कुर्वात् शिरागतं मूलशिरा कुञ्चनपूरणम्” ॥)

कुञ्चफला, स्त्री, (कुञ्चं कुञ्चितं फलं अस्याः ।) कुष्माण्डी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

कुञ्चिः, पुं, (कुञ्च + इन् ।) अष्टमुष्टिपरिमाणम् ।

यथा, स्मृतिः ॥

“अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलम्” ॥

कुञ्चिका, स्त्री, (कुञ्च + क्तिप् + टाप् इत्वंच् ।)
गुह्या । कुञ्च् इति भाषा । वंशप्राखा । कश्चि इति
भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कृष्णजीरकः । इति
जटाधरः ॥

(अस्या व्यवहारो यथा मरिचाद्यचूर्णे ।

“मरिचः कुञ्चिकाम्बुला उच्छास्त्राः कुड्वाः पृथक्” ॥
इत्यादिषु द्रव्यम् । इति चरके चिकित्सास्थाने ।

१८ अः ॥) कूञ्चिका । कुञ्जि चावि इति च भाषा ।
इति हेमचन्द्रः ॥ मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मत्स्यभेदः । कुञ्चे इति भाषा । यथा । “कुञ्चिकयैर्न
विस्माययति भाययति” । इति मुग्धबोधम् ॥

कुञ्चितं, चि, (कुञ्च + क्तः ।) वक्रम् । इत्यमरः ।
३ । १ । ७१ ॥ (यथा, नैषधे ३ । १ ।

“आकुञ्चिताभ्यामथ पक्षतिभ्यां
नभोविभागात्तरसावतीर्य” ॥)

तगरपुष्पे स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुञ्जः, पुं स्त्री, (कौ जायते जन + डः ।) एषोदरा-
दित्वात् सुमि साधुः ।) पर्वतादेशतः प्रवृत्तादिभिः

समन्ताच्छादितगर्भो गङ्गरादिदेशः । इति मधु-
प्रभृतयः ॥ उपरि चतुर्दिक्षु च जलादिभिराच्छा-
दितस्य स्थानस्य मध्ये शून्यदेशः । इत्यन्ये । इति

भरतः ॥ तत्पर्यायः । निकुञ्जः । इत्यमरः । २ । ३ । ८ ॥
(यथा, पदाङ्गदूते १ ।

“गोपीभर्तुर्विरहविधुरा काचिदिन्दीवराप्ती
उन्मत्तेव स्खलितकवरी निःश्वसन्ती विशालम् ।

अत्रैवास्ते सुररिपुरिति भ्रान्तिदूतीसहाया
त्यक्ता गेहं भटिति यमुना मङ्गकुञ्जं जगाम” ॥)

चनुः । इक्षिदन्तः । इति मेदिनी ॥

कुञ्जरः, पुं, (प्रशस्तः कुञ्जः चनुर्दन्तो वा अस्यस्य ।
कुञ्ज + “रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्यः उपसंस्थानम्” ।
वार्त्तिकं इति रः ।) इक्षी । (यथा, महाभारते

३ । द्वैतवनप्रवेशे २६ । १५ ।

“कुञ्जरस्येव संग्रामे परिगृह्णाद्भुशयश्च” ॥)

उत्तरपदे श्रेष्ठवाचकः । यथा पुरुषकुञ्जर इत्यादि ।
इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (सर्पविशेषः । यथा,

महाभारते । ३५ । १५ ।

कुटः

“कुटः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः” ॥
 केशः । इति मेदिनी ॥ देशभेदः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (पर्वतविशेषः ॥ यथा गोः रामायणे
 ४।४१।५०।
 “ततः शक्रध्वजाकारः कुञ्जरो नाम पर्वतः ।
 अगस्त्यभवनं तत्र निर्मितं विश्वकर्माया” ॥
 कुञ्जरपिप्पली, स्त्री, (कुञ्जरनाम्नी पिप्पली ।) गज-
 पिप्पली । इति शब्दमाला ॥ (गजपिप्पलीशब्दे-
 ऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)
 कुञ्जरचारमूलं, स्त्री, (कुञ्जरपिप्पल्या इव चारं उग्रं
 मूलमस्य ।) मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुञ्जरा, स्त्री, (कुञ्जः हस्तिदन्त इव पुष्पं अस्यस्याः ।
 रप्रत्यये अच् तत अजादित्वात् टाप् ।) धातकी ।
 धातुफल इति भाषा । (अस्याः पर्याया यथा,—
 “धातकी धातुपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुञ्जरा ।
 सुभिक्ता बज्रपुष्पी च वक्रिज्वाला च सा स्मृता” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । गुणा-
 श्चास्या धातकीशब्दे ज्ञातव्याः ॥) पाटलावृक्षः ।
 इति मेदिनी ॥ (कुञ्जर + टाप् ।) हस्तिनी । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 कुञ्जरातिः, पुं, (कुञ्जरस्य अरातिः शत्रुः) शरभः
 इति हेमचन्द्रः ॥ (सिंहः । इति व्युत्पत्तिबलव्यो-
 ऽर्थः ॥)
 कुञ्जरालुकं, स्त्री, (कुञ्जरसंज्ञकं आलुकम्) आलुक-
 विशेषः । हस्त्यालु । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 कुञ्जराशनः, पुं, (कुञ्जरेण अश्रयते । अश्र भोजने +
 कर्मणि ल्युट् ।) अश्वत्थवृक्षः । इत्यमरः । २।४।
 २० ॥ (अश्वत्थशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)
 कुञ्जरी, स्त्री, (कुञ्जर + जातित्वात् ङीष्) हस्तिनी ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 कुञ्जलं, स्त्री, (कुत्सितं जलमिव जलं यत्र । पृषोदरात्
 साधुः ।) काञ्चिकम् । इत्यमरः । २।६।३६ ॥
 कुञ्जवस्त्ररी, स्त्री, (कुञ्जाकृतिरिव कुञ्जाकारा वा
 वस्त्ररी) निकुञ्जिकास्रावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुञ्जिका, स्त्री, (कुन्ज + गुल् + टाप् इत्वं च ।)
 कृष्णजीरकः । कुञ्जिका इति कश्चित् पाठः । इति
 जटाधरः । निकुञ्जिकास्रावृक्षः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 कुट इ वैकल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
 सकं-सेट् । इदित् ।) पञ्चमखरी । इ कुण्टयते ।
 वैकल्यमिह विकलीकरणम् । कुण्टति जनं
 शोकः । इति दुर्गादासः ॥
 कुट शि कौटिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-
 -सकं-सकञ्-सेट्) शि कुटति अकुटीत् चुकोट
 कौटिल्यमिह कुटिलीभावः कुटिलीकरणञ्च ।
 इति दुर्गादासः ॥
 कुट क ड प्रतापने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
 आत्मं-सकं-सेट्) पञ्चमखरी । क ड कोट-
 यते । यघोऽन्यैर्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
 कुटः, पुं स्त्री, (कुट + कः) कलशः । इत्यमरः ।
 २।६।३२ ॥
 कुटः, पुं, (कुट + कः) कोटः । इति मेदिनी । गड

१३६

कुटञ्ज

इत्यादि भाषा ॥ शिवाकुट्टम् । पातरभाङ्गा हातुङ्गी
 इति भाषा । वृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ पर्वतः ।
 इति हारावली ॥ (कुटिले चि, यथा, ऋग्वेदे
 १।४६।४। “हविषाजारो अपां पिपत्तिं
 पपुरिर्नरा । पिता कुटस्य चर्षणिः” ॥)
 कुटङ्गः, पुं, (कुट्टहभूमिः टङ्गते आच्छाद्यतेऽनेन ।
 कु + टङ्कि आच्छादने । करणे घञ्) गृहाच्छाद-
 नम् । इति शब्दमाला ॥ चाल इति ख्यातः ॥
 कुटङ्गकः, पुं, (कुटस्याङ्गमिव । शक्रध्वादिवात् साधुः)।
 वृक्षलतागहनम् । कृदिः । चाल इति भाषा ।
 गृहभेदः । इत्यमरटीकायां सुकुटादयः ॥ कुङ्गे
 इति भाषा ॥
 कुटचः, पुं, (कुटे गिरौ चीयते उत्पद्यते । चि + डः)।
 कुटजवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कुटजशब्दे
 गुणादयोऽस्य बोद्धव्याः ॥)
 कुटजः, पुं, (कुटे पर्वते जायते । जन् + डः) पुष्प-
 वृक्षविशेषः । यस्य फलं इन्द्रयवः । कुङ्गी इति
 भाषा ॥ (यथा, माघे ६।३५।
 “कुटजपुष्पपरागकणाः स्फुटं
 विदधिरे दधिरेणुविडम्बनाम्” ॥)
 तत्पर्यायः । शक्रः २ वत्सकः ३ गिरिमल्लिका ४ ।
 इत्यमरः । २।४।६६ ॥ कौटजः ५ । इति तट्टीका ॥
 वृक्षकः ६ शक्रपर्यायः ७ । इति रत्नमाला ॥
 कुटजः ८ काही ९ कालिङ्गः १० मल्लिकापुष्पः
 ११ प्रावृष्यः १२ शत्रुपादपः १३ वरतिलः १४
 यवफलः १५ संग्राही १६ पाण्डुरजुमः १७ प्रावृ-
 षेणः १८ महागन्धः १९ पाण्डुरः २० । इति
 शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।
 “कुटजः कूटजः कौटो वत्सको गिरिमल्लिका ।
 कालिङ्गः शत्रुप्राखी च मल्लिकापुष्प इत्यपि ॥
 इन्द्रो यवफलः प्रोक्तो वृक्षकः पाण्डुरजुमः ।
 कुटजः कटुको रूक्षो दीपनस्तुवरो हिमः” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
 तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । अतिसारना-
 शित्वञ्च । असितस्य तस्य गुणः । रक्तपित्तत्वग्दोषा-
 र्शानाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कफनाश-
 कत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 (“कुटजत्वकृत्तः काथो घनीभूतः सुशीतलः ।
 लेहितोऽतिविषायुक्तः सर्वातीसारनुद्भवः” ॥
 “कुटजस्य पत्रं ग्राह्यमद्यभागजले प्लवतम् ।
 तथैव विपचेद्भूयो दाडिमोदकसंयुतम् ॥
 यावच्चैवलसीकामं प्लवतं तमुपकल्पयेत् ।
 तस्यार्द्धकर्षतक्रेण पिबेद्भक्त्यातिसारवान् ॥
 अवश्यमरणीयोऽपि मृत्योर्वाति न गोचरम्” ॥
 इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽतिसाराधिकारे ॥)
 अगस्त्यमुनिः । द्रोणाचार्यः । इति मेदिनी ॥
 कुटन्नटं, स्त्री, (कुटन् वस्त्रीभवन् सन् नटति । नट
 स्यन्दने + पचाद्यच्) । कौवर्त्तीमुल्लवम् । इत्यमरः ।
 २।४।१३१ ॥ केउटिया सुता इति ख्यातम् ।
 केशुर इति नीचोक्तिः । इति तट्टीका ॥
 (अस्य व्यवहारो यत्र तद्यथा ।
 “पद्मकं चन्दनोश्चैव पाठां मूर्त्तौ कुटन्नटम्” ॥

कुटिच

इति वामटे चिकित्सास्थाने १० अध्याये ।
 अस्य पर्यायाः यथा ।
 “कुटन्नटं परं बल्यं सुस्ताभश्च परीक्षवम्” ॥
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 कोसची मोथा । गुडतजी इति च । इयन्तु वितु-
 न्नकनाम्नो वृक्षस्य त्वक् सुस्ताकृतिः ॥
 पर्यायाश्च यथा ।
 “कुटन्नटं दासपुरं बालेयं परिपेक्षवम् ।
 श्रवणोपरगोनर्दकैवर्त्तीमुल्लकानि च ।
 सुस्तावत् पेक्षवपुटं शुक्राभं स्याद्वितुन्नकम्” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणा-
 श्चास्य वितुन्नकशब्दे ज्ञातव्याः ॥
 कुटन्नटः, पुं, (कुटन् सन् नटति । नट् + चच्)।
 श्योनाकवृक्षः । इत्यमरः । २।४।५७ ॥
 (अस्य पर्याया यथा ।
 “श्योनाकः शोषणाश्च स्यान्नटकङ्कडुगुटुकः ।
 मण्डूकपर्णपत्रोणं शुक्रनासकुटन्नटाः ।
 दीर्घवन्तो रलुखापि पृथुश्विनः कटम्बरः” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ श्यो-
 नाकशब्देऽस्य गुणाश्च बोद्धव्याः ॥)
 कुटपः, पुं, (कुटात् विपञ्जनात् पाति रक्षति । कुट
 + पा + कः) । मुनिः । निष्कुटः । गृहसमीपोष-
 नम् । (कुट + “उभिकुटिदधीति” । उणां १।
 १४२ । इति कपन्) । मानभेदः । स तु कुङ्ग-
 परिमाणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ कमले स्त्री । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 कुटरं, स्त्री, (कुट + बाहुलकात् करन्) । कुट
 मयानदण्डबन्धनस्तम्भः । इत्यमरटीकायां नील-
 कण्ठः ॥
 कुटरः, पुं, (कुट + “कुटः किञ्च” । उणां ४।८०।
 इत्यरः किञ्च ।) वस्त्रगृहम् । इत्यादिकोषः ।
 कानात् तां इति भाषा ॥
 कुटरणा, स्त्री, (कुटेषु वृक्षेषु अरणा । शक्रभ्रा-
 दित्वात् साधुः) । चिह्ना । इति रत्नमाला ॥
 तेउडी इति भाषा ॥
 कुटलं, स्त्री, (कुटति आच्छादयत्यनेन । कुट् + करणे
 कलच्) । पटलम् । इति हारावली ॥ चाल इति
 भाषा ॥
 कुटहारिका, स्त्री, (कुटं कलशं हरति जलाद्यादय-
 नायं गृह्णाति या । कुट + ह + गुल् + टाप् इत्वं
 च ।) दासी । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुटिः, स्त्री, (कुथते सञ्चीयते द्रव्यादिभिः असौ ।
 कुट् + “कृ गृ षू षू कुटीति” । उणां ४।१४२ ।
 इति इः स च कित् ।) गृहम् । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥
 कुटिः, पुं, (कुथते क्थिते असौ । कुट क्थेदने + “कुटि
 कंथोर्नलोपश्च” । उणां ४।१४३ । इति इः ।
 स च कित् । धातोर्नलोपश्च) । वृक्षः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ “शरीरम् । इति सिद्धान्तकौमु-
 द्यामुणादिवृत्तिः ॥ (पर्वतः । इत्युज्ज्वलदत्तः ।
 ४।१४३ ॥)
 कुटिचरः, पुं, (कुटि कुटिलं जले चरतीति । कुटि +

कुटज

चर + टः ।) जलशुकरः । इति शब्दरत्नावली ॥
 शुशुक् इति भाषा ॥
 कुटितं, चि, (कुटं कौटिल्यं जातमस्य । कुट् + इतच्
 किञ्च ।) कुटिलम् । इत्युणादिकोषः ॥
 कुटीरं, स्त्री, (कुच्यते निर्ममयते यत् । कुट् + इरन् ।)
 कुटीरम् । लघुकुटी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 कुटिलं, चि, (कुट् वक्राभावे + बाहुलकात् इलच् ।)
 अलज् । वक्रा इति भाषा । तत्पर्यायः । अरालम्
 २ वजिनम् ३ जिह्वम् ४ ऊर्मिमत् ५ कुक्षितम् ६
 नतम् ७ आविजम् ८ भुजम् ९ वेक्षितम् १०
 वक्रम् ११ । इत्यमरः । ३ । १ । ७१ ॥ भङ्गुरम् १२ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ वेङ्गु १३ विनतम् १४ उन्दुरम्
 १५ । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, विष्णुपुराणे १ । ६ । २३ ।
 “ज्वलज्जटाकलापस्य भङ्गुटीकुटिलं मुखम् ।
 निरीक्ष्य कस्त्रिभुवने मम यो न गतो भयम्” ॥)
 तगरपुष्पे स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्याया
 यथा,—
 “कालानुशाखा वक्रं तगरं कुटिलं शठम् ।
 महोरगं नतं जिह्वं दीनं तगरपादिकम्” ॥
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ स्त्री, कन्दोभेदः ॥)
 कुटिला, स्त्री, (कुटति वक्रं व्रजतीति । कुट् + इलच्
 + स्त्रियां टाप् ।) नदीविशेषः । इति मेदिनी ॥
 सरस्वती नदी । स्पृकानामगन्धद्रव्यम् । इति रा-
 जनिर्घण्टः ॥ (राधिकाभर्तृभगिनी ॥ चि, अस-
 रलम् ॥)
 कुटी, स्त्री, कुटि + वा डीप् ।) कुटः । गृहम् ।
 इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥ (यथा मनुः । ११ । ७२ ।
 “ब्रह्महा दादशसमाः कुटीं कृत्वा वने वसेत्” ॥)
 कुटी, स्त्री, कुम्भदासी । कुटिनी इति भाषा ॥ सुरा-
 नामगन्धद्रव्यम् । चित्रगुच्छः । इति मेदिनी ॥
 कुटीचकः, पुं, (कुट्या लोष्टेन पुत्तामेन चकते तत्रोति ।
 कुटी + चक् + क्त्वा ।) पुत्तामजीवी । तत्पर्यायः ।
 पुत्तामादः २ । इति चिकाय्यशेषः ॥ (कुट्यां
 पर्णकुटीरे चकते तत्रोति वसतीति । सम्रासि-
 भेदः । स च कर्मणिष्ठः । यथा—महाभारते
 १३ । १४ अध्याये ।
 “चतुर्विधा भिन्नवस्ते कुटीचकबद्धकौ ।
 हंसः परमहंसश्च योऽत्र पश्चात् स उत्तमः” ॥)
 कुटीचरकः, पुं, (कुट्यां चरति । कुटी + चर + टः
 स्त्रार्थे कन् ।) यतिविशेषः । इति यतिधर्मसंग्रहः ॥
 कुटीरः, पुं, (कुटी + खल्यार्थे रः ।) कुट्टगृहम् ।
 कुंड़े इति भाषा । तत्पर्यायः । खल्यवेष्ट २ ।
 इति जटाधरः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । २८ ।
 “लजित-लवङ्ग-लता-परिश्रीलन-कोमल-मलय-
 समीरे । मधुकर-निकर-करम्बित-कोकिळ-कूजि-
 त-कुञ्ज-कुटीरे” ॥)
 कुट्टकः, पुं, (कुट्ट + स्त्रार्थे कन् ।) वृक्षलतागह-
 नम् । पिटः । डोल इति भाषा । छदिः । चाल
 इति भाषा । इत्यमरटीकायां भरतः । वृक्षलता ।
 गृहभेदः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ कुंड़े इति
 भाषा ॥

कुट्टकः

कुट्टम्, क ड ध्रुवाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-
 आत्म-अक-सेट् ।) ओष्ठवर्गशेषोपधः । क ड
 कुट्टम्यते । अयं कैश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
 कुट्टम्, पुं, (कुट्टम्यते पालयति । कुट्टम् + अच् । यदा
 कुट्टम्यते पाल्यते सम्बध्यते वा । कुट्टम् + कर्मणि
 घञ् ।) नाम । ज्ञातिः । बान्धवः । सन्ततिः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ पोष्यवर्गः । इत्यमरमाला ॥
 (यथा, मनुः । ११ । २२ ॥
 “तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा स्वकुट्टम्बान्महीपतिः ।
 श्रुतश्रीले च विज्ञाय वृत्तिं धन्यां प्रकल्पयेत्” ॥)
 कुट्टम्यापतः, चि, (कुट्टम्भरणाय व्यापतः नियुक्तः ।)
 कुट्टम्भपोषणासक्तः । तत्पर्यायः । अभ्यागारिकः २
 उपाधिः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । १११ ॥ (कुट्टम्बेन
 पुत्रदारादिपोष्यवर्गेण व्यापतः संयुक्तः । बह-
 परिवारविशिष्टः पुरुषः ॥)
 कुट्टम्बिनी, स्त्री, (कुट्टम्बः अतिशयेन अस्यस्याः ।
 अस्यर्थे इनिः । ततो डीप् ।) कुट्टम्बविशिष्टा ।
 पतिपुत्रदुहित्रादिमती प्रतिष्ठिता स्त्री । तत्प-
 र्यायः । पुरन्धी २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥
 पुरन्धिः ३ । इति भरतः ॥ पुरन्धिका ४ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा रघुवंशे । ८ । ८६ ।
 “अपशोकमनाः कुट्टम्बिनीमनुगृहीष्व निवा-
 पदन्तिभिः” ॥) कुट्टम्बपविषेयः । तत्पर्यायः ।
 पयस्या २ क्षीरिणी ३ जलकामुका ४ वक्रशल्या
 ५ दुराधर्मा ६ क्रूरकर्मा ७ सिरिण्डिका ८
 शीता ९ प्रहरकुटवी १० शीतला ११ जलेरुहा
 १२ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । ग्राहित्वम् ।
 कफपित्तत्रणारक्तदोषकण्डूनाशित्वम् । रसायत्वञ्च ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुट्टम्बी, [न] पुं, (कुट्टम्बः अस्यस्य । अस्यर्थे इनिः ।)
 गार्हस्थ्याश्रमविशिष्टः । तत्पर्यायः । गृही २
 गृहमेधी ३ गृहस्थः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
 कुमारे । ६ । ८ । ५ ।
 “शैलः सम्पूर्णकामोऽपि मेनामुखमुदैक्षत ।
 प्रायेण गृहस्थीनेत्राः कन्यार्थेषु कुट्टम्बिनः” ॥)
 कुट्टम्बी [न], चि, (कुट्टम्बः पोष्यवर्गोऽस्यस्य अस्यर्थे
 इनिः ।) कर्मकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुट्टम्ब-
 विशिष्टश्च ॥
 कुट्टम्बौकः, [स्] स्त्री, (कुट्टम्बानां ज्ञातिबान्धवानां
 दार-पुत्रादीनां ओकः वासस्थानम् ।) कुट्टम्बवास-
 स्थानम् । इति जटाधरः ॥
 कुट्ट, क कुत्सायाम् । छिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क कुट्टयति । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 कुट्ट, क ड प्रतापने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
 आत्म-सकं-सेट् ।) पञ्चमसरी । टदयान्तः । क ड
 कुट्टयते । एषोऽन्येन मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
 कुट्टकः, पुं, (कुट्टकः भाव्यभाजकादिगणनं यच्च ।)
 अङ्गविशेषः । तस्य सूत्रं यथा,
 “भाव्यो हारः क्षेपकश्चापवर्गः
 केनाप्यादौ संभवेत् कुट्टकार्यम् ।
 येन च्छिन्नौ भाव्यहारौ न तेन

कुट्टलं

क्षेपक्षेपदुष्टमुद्दिष्टमेव” ॥
 उदाहरणं यथा ।
 “एकविंशतियुतं शतद्वयं
 यद्गुणं गुणकपञ्चमष्टियुक् ।
 पञ्चवर्जितशतद्वयोद्धतं
 शुद्धिमेति गुणकं वदाशु तम्” ॥
 इति लीलावती ॥ (कुट्टयति उपलदन्तादिभिर्भि-
 नन्ति क्षिन्ति चूर्णयति वा । कुट्ट क्ते + गुल् ।
 क्तेके, चि । यथा, याज्ञवल्क्यः । ३ । ४६ ।
 “दन्तोत्खलिकः कालपक्षाशी वाष्मकुट्टकः” ॥)
 कुट्टनं, स्त्री, (कुट्टते इति । कुट्ट क्तेने + भावे ल्युट् ।)
 क्तेदनम् । कोटा इति भाषा । कुत्सनम् । प्रता-
 पणम् ॥
 कुट्टनी, स्त्री, (कुट्टयति क्षिन्ति नाशयति स्त्रीणां
 कुलमनया । कुट्ट + स्त्रार्थे णिच् ततः ल्युट् डीप् ।
 यदा कुट्टते क्षिद्यते स्त्रीणां कुलं अनया । कुट्ट
 क्तेने + करणे ल्युट् डीप् च ।) पुरुषेण सह
 परस्त्रीयोगकर्त्री । कुट्टनी इति भाषा । तत्प-
 र्यायः । शम्भली २ । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥
 कुट्टनी ३ सम्भली ४ । इति तट्टीका ॥ माधवी
 ५ रङ्गमाता ६ अर्जुनी ७ । इति जटाधरः ॥
 कुम्भदासी ८ गणेशका ९ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (यथा, हितोपदेशे । १ । २४३ ।
 “तदालिङ्गनमवलोक्य समीपवर्तिनी कुट्टन्यधि-
 न्तयत्” ॥)
 कुट्टमितं, स्त्री, स्त्रीणां दशधाष्टङ्गारचेष्टान्तर्गत-
 चेष्टाविशेषः । स्त्रीणां स्वाभाविकदशाष्टङ्गारान्त-
 र्गतमिदम् । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य लक्षणं यथा,
 साहित्यदर्पणे । ३ । १११ ।
 “केष्टनाधरादीनां यत्तु हर्षोऽपि सम्भमात् ।
 प्राङ्गः कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूननम्” ॥
 कुट्टारं, स्त्री, (कुट्ट + आरन् ।) केवलम् । रतिः । इति
 मेदिनी ॥ कामलम् । इति विश्वः ॥
 कुट्टारः, पुं, (कुट्टते भिद्यते हन्यते वाऽस्मिन् पतने-
 नेति शेषः । कुट्ट + आरन् ।) पर्वतः । इति चि-
 काय्यशेषः ॥
 कुट्टिमः, पुं स्त्री, (कुट्ट + भावे घञ् । तेन निर्दिष्टः
 निष्पन्नः इत्यर्थे इमप् ।) मणिभूः । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥ (यथा रघुः ११ । ६ ।
 “मस्तुर्न मणिकुट्टिमोचितौ
 माण्डपार्थपरिवर्तिनाविव” ॥)
 सुधाघटितभूतलम् । इति सुभूतिः ॥ कुटीरः ।
 इति मथुरानाथः ॥ दाडिमवृक्षः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 कुट्टिहारिका, स्त्री, (कुट्टते यत् । कुट्ट + इन् । कुट्टिं
 मत्स्यमांसादिकं हरति । कुट्टि + ह + गुल् टाप्
 अत इत्वं च ।) दासी । इति हर्षायुधः ॥
 कुट्टीरः, पुं, (कुट्टतेऽस्मिन् । कुट्ट + इरन् ।) पर्वतः ।
 इति हारावली ॥
 कुट्टलं, स्त्री, (कुट्टते नारकिभ्यो यन्मया दीयते यच्च ।
 कुट् + “वृषादित्वात्” । उणां १ । १०८ । इति कलच्
 तस्य मुट् च ।) नरकभेदः । इति मेदिनी । यच्च

कुठेरः

रञ्जुभिः पीडनम् । इति मनुः ॥
 कुड्मलः, पुं, स्त्री, (कुटति ईषत् विकासोन्मुखीभवतीति ।
 कुटि + “वृषादिभ्यश्चित्” । उणां १।१०८ । इति
 कलत्रच् ।) विकासोन्मुखप्रौढकलिका । ईषद्विक-
 सिता कलिका । तत्पर्यायः । मुकुलः २ । इत्यमरः ॥
 कोषः ३ । इति जटाधरः ॥ (यथा, माघे २।७ ।
 “द्योतितान्तः समैः कुन्दकुड्मलाग्रदतः स्मितैः” ॥)
 कुठ क्तिदि । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भां-परं-सकं-सेट् ।) कुठेरः कुठारः कुठाकुः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 कुठ इ खोटने । वैकल्ये । आलस्ये । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-सेट्-इदित् ।) पञ्चमखरी ।
 कर्मणि इ कुण्डते । वैकल्यं विकलीभावः ।
 आलस्यं मन्दीभावः । कुण्डति खड्गः शोकार्त्ता
 दृढो वा । इति दुर्गादासः ॥
 कुठः, पुं, (कुण्यते क्तिद्यतेऽसौ ।) कुठ क्तेदने + कर्मणि
 घञर्थे कः । दृत्तः । इत्यमरः २।४।५ ॥
 कुठरः, पुं, (कुठ + बाहुलकात् करन् ।) मशान-
 दण्डवन्धनार्थस्तम्भः । तत्पर्यायः । दण्डविष्कम्भः
 २ । इत्यमरः २।६।७४ ॥ (नागविशेषः ।
 (यथा, महाभारते १।३५।१५ ।
 “कुठरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः” ॥
 कुठाकुः, पुं, (कोठति आहन्ति भिनन्ति काष्ठम् ।
 कुठ क्तेदने + आकुन् किच्च ।) पत्तिविशेषः ।
 इत्युणादिकोषः । काठोक्ता इति भाषा ॥
 कुठाटङ्कः, पुं स्त्री, (कुठारदृक् इव । एषोदरादित्वात्
 रणोपे साधुः ।) कुठारः । इति जटाधरः ॥
 कुठारः, पुं स्त्री, (कोठतीत्यनेन । कुठ + करणे
 चारन् ।) अस्त्रविशेषः । कुडाण इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । सुधितिः २ परशुः ३ परश्वधः ४ ।
 इत्यमरः २।८।६२ ॥ कुठारी ५ परशुः ६
 परश्वधः ७ परश्वधः ८ । इति तट्टीका ॥ कुठाटङ्कः
 ९ द्रुघणः १० । इति जटाधरः ॥ (यथा,
 श्रीमद्भागवते ३।२५।१२ ।
 “तं त्वागताहं शरणं शरणं
 खभृत्यसंसारतरोः कुठारम्” ॥)
 कुठारः, पुं, (कुण्यते क्तिद्यतेऽसौ ।) कुठ + कर्मणि
 चारन् ।) दृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
 कुठाण, पुं, (कुठ + आण ।) दृत्तः । वानरः । इति
 मेदिनी ॥ शस्त्रकारः । इति शब्दरत्नावली ॥
 कुठिः, पुं, (कुठ + “कुठिकं प्योर्नञोपश्च” । उणां ४।
 १४३ । इति इन् किच्च ।) पर्वतः । दृत्तः ।
 इत्युणादिकोषः ॥
 कुठिकः, पुं, (कुठ + इकन् किच्च ।) कुष्ठम् । इति
 हारावली । कुड् इति भाषा ॥
 कुठेरः, पुं, (कुण्डति तापयति वैकल्यं करोति वा ।
 कुठि खोटने वैकल्ये आलस्ये च + “पतिकठि-
 कुठीति” । उणां १।५६ । इति एरक् बाहुल-
 कात् नुमोऽभावः ।) अग्निः । इति शब्दमाला ॥
 तुलसी । इत्युणादिकोषः ॥ अर्जकः । इति राज-
 निर्णयः ॥ वर्वरी इति ख्यातः ।
 (यथा, गोः रामायणे ३।१७।१० ।

कुडिः

“दाडिमान् करवीरांश्च अशोकांस्तिलकांस्तथा ।
 अङ्गोटांश्च कुठेरांश्च नीलाशोकांश्च सर्वशः” ॥
 कुठेरकः, पुं, (कुठेर इव कायति प्रकाशते । कै + कः ।)
 पर्णासः । इत्यमरः २।४।७६ ॥ तुलसी इति
 ख्यातः । श्वेतच्छदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ श्वेततुलसी
 बाबुइ तुलसी इति च ख्यातः । (अस्य पर्यायाः ।
 “अर्जकः श्वेतपर्णासो गन्धपुल्लः कुठेरकः” ।
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् । वर्वरी । एतदर्थे-
 ऽस्य पर्याया यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे
 प्रथमभागे ।
 “वर्वरी तुवरीतुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ।
 पर्णाशस्तत्र कृष्णे तु कटिस्तत्कुठेरकौ” ॥
 गुणाश्चास्य वर्वरीशब्दे ज्ञेयाः ॥) नन्दीदत्तः ।
 इति राजनिर्णयः ॥
 कुठेरजः, पुं, (कुठेर इव जायते । जन् + डः ।) कुठे-
 रकः । श्वेततुलसी । इति शब्दरत्नावली ॥
 कुठेरः, पुं, (कुठ + एरक् ।) चामरवातः । चाम-
 रेण वातास इति भाषा । तत्पर्यायः । मशयः
 २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कुड शि बाल्ये । अदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
 परं-सकं-सेट्-इदित् ।) एतदाद्यास्तत्वारः पञ्चम-
 खरिणः । बाल्यमिह शिशुयापारः । शि कुडति
 अकुड्डीत् सिताभिः शिशुः । इति दुर्गादासः ॥
 कुड इ वैकल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
 सकं-सेट्-इदित् ।) इ कर्मणि कुण्डते । कुण्डति
 जनं देवः विकलं करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 कुड इ ड दाहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्मं-
 सकं-सेट्-इदित् ।) इ कर्मणि कुण्डते । ड
 कुण्डते इति दुर्गादासः ॥
 कुड इ क रत्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
 सकं-सेट्-इदित् ।) इ क कुण्डयति । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 कुडपः, पुं, (कुड + कपन् ।) कुडवपरिमाणम् । इत्य-
 मरटीकायां स्वामी ॥
 कुडवः, पुं, (कुण्डति परिमाति अनेनास्मिन् वा । कुड
 + कवन् ।) परिमाणविशेषः । (यथा, आर्या-
 सप्तशत्याम् । १३० । “उपनीय कमलकुडवं
 कथयति समयश्चित्सके हृत्तिकः” ॥) स तु प्रस्थ-
 चतुर्थांशः । इति लीलावती ॥ वैद्यकमते विप्र-
 रतपरिमाणम् । द्वात्रिंशत्तोलकमिति यावत् ।
 तत्पर्यायः । अङ्गलिः २ अष्टमारम् ३ शरावार्द्धम्
 ४ । इति परिभाषा ॥ (यदुक्तं वैद्यकपरिभाषायाम् ॥
 “रक्तिकादिषु मानेषु यावन्न कुडवो भवेत् ।
 शुक्लवार्द्धयोश्चापि तुल्यमानं प्रकीर्तितम्” ॥
 “प्रवृत्तिभ्यामङ्गलिः स्यात् कुडवोऽर्द्धशरावकः ॥
 अष्टमानश्च स ज्ञेयः” । इति शार्ङ्गधरस्य पूर्व-
 खण्डे । १ अः ॥)
 कुडङ्घ्री, स्त्री, (कुडो जुडा ङ्घ्री कारवेल्ली) जुड-
 कारवेल्ली । इति राजनिर्णयः ॥
 कुडिः, पुं, (कुण्डते दह्यते इति । कुडि दाहे + इन् ।)
 शरीरम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिकृतिः ॥
 कुडिशः, पुं, (कुण्यते भक्ष्यतेऽसौ ।) कुड अदने +

कुणपः

बाहुलकात् शः तत इट् ।) मत्स्यविशेषः । कुडिचि
 माच् इति भाषा । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
 हृद्यत्वम् । कषायत्वम् । अग्निदीपनत्वम् । लघुत्वम् ।
 स्निग्धत्वम् । वातरोगे पथ्यत्वम् । रोचनत्वम् ।
 बलकोष्ठबन्धकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 कुड्मलः, पुं, (कुड बाल्ये + “वृषादिभ्यश्चित्” ।
 उणां १।१०८ । इति कलत्रच् कुडेरपि । मुट् च ।)
 कुड्मलः । इत्यमरटीका सिद्धान्तकौमुदी च ॥
 कुडं, स्त्री, (कुडि + तत्र साधुरिति यत् । कौते-
 रङ्गादित्वात् यक् डुगागमश्च इत्युज्ज्वलदत्तादयः ।)
 भित्तिः । भित् देयाल इत्यादि भाषा । इत्यमरः ।
 २।२।४४ ॥ (यथा, महाभारते १।१४५।१० ।
 “सर्पिल्लैवसाभिश्च लाक्ष्या चाप्यनक्षया ।
 मृत्तिकां मिश्रयित्वा त्वं लेपं कुण्डेषु दापय” ॥)
 विज्ञेयम् । इति मेदिनी ॥ कौतूहलम् । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 कुडकं, स्त्री, (कुड + सार्धं कन् ।) कुडम् । भित्तिः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 कुडच्छेदी, [न्] पुं, (कुडं भित्तिं क्षिन्वति विदार-
 यतीति । कुड + क्षिद् + णिनिः ।) चौरविशेषः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ सिंदेल चोर इति भाषा ॥
 कुडच्छेद्यं, स्त्री, (कुडस्थितं कुडस्य वा क्षेद्यम् ।)
 खानिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः । देयालेर गर्तं
 इति भाषा ॥
 कुडमत्स्यौ, स्त्री, (कुडो मत्स्य इव । मत्स्य + जाति-
 त्वात् खोष् यणोपः ।) गृहगोधिका । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 कुडमत्स्यः, पुं, (कुडो मत्स्य इव ।) गृहगोधिका ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 कुण त् क आभाषे । मन्त्रे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्त-चुरां-परं-सकं-सेट् ।) ऋसो मूर्द्धन्योपधः ।
 कुणयति । मन्त्रोऽभिमुखीकरणम् । गुप्तोक्तिरि-
 त्येके । इति दुर्गादासः ॥
 कुण श उपकरणे । शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) उपकरणं दानादिना
 पोषणम् । श कुणति दीनं दयालुः । कोणितः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 कुणझरः, पुं, (कुणं झुल्लादिदं जरयति । कुण + जृ
 + बाहुलकात् खच् ।) दृत्तविशेषः । वनवेतुया
 इति भाषा । तत्पर्यायः । कुणझा २ झणझः ३
 अरण्यवास्तूकः ४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
 रुचिकारित्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वम् । हित-
 त्वञ्च । एतच्छाकगुणाः । त्रिदोषनाशित्वम् ।
 मधुरत्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वम् । ईष-
 त्वकषायत्वम् । संयाहित्वम् । पित्तक्षेपहरत्वम् ।
 लघुत्वञ्च । इति राजनिर्णयः ॥
 कुणपः, पुं, (कुणोः + कपन् सम्प्रसारणञ्च ।) शवम् ।
 मृतशरीरम् । इत्यमरः २।८।११८ ॥ (यथा,
 महाभारते-१४।६।२२-२३ ।
 नारद उवाच ।
 “उन्मत्तवेशं विभत् स चकमीति यथासुखम्
 वाराणस्यां महाराज ! दर्शनेभुर्महेन्दरम् ।

कुण्ड

तस्या द्वारं समासाद्य न्यसेथाः कुणपं क्वचित् ।
तं दृष्ट्वा यो निवर्त्तते स सम्बर्त्तो महीपते । ॥
एतदर्थं नष्टसकलिकोऽपीति नयनानन्दः ॥ पूति-
गन्धिः । इति मेदिनी ॥ अस्त्रविशेषः । वड्डशा
इति भाषा । इत्यमरटीकायां शयमुकुटः ॥ पूति-
गन्धौ त्रिलिङ्गोऽपि यथा,—
“कुणपं मस्तुलुङ्गामं सुगन्धं कथितं नज्ज” ॥
इति माधवकरः ॥ (रोगविशेषः) । यथा “कुण-
पश्चात्पित्ताभ्याम्” । इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे ।
१ अध्यायः ॥
कुणपी, स्त्री, (कुणप + गौरादित्वात् ङीष् ।) विट-
शारिका । इति मेदिनी ॥ गयेशालिक इति
भाषा ॥
कुणालः, पुं, (कुण + “पीयूषाभ्यामिति” उणां ३ ।
७६ । इति । कालन् । सम्प्रसारणश्च ।) देशभेदः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तिः ॥ (अशोक-
राजपुत्रेणैकः । स च बौद्धः ॥)
कुणिः, पुं, (कुण + इन् ।) तुम्रच्छतः । इत्यमरमेदिनी-
करौ ॥ तुंद् इति भाषा । (शरीरस्य स्थानविशेषः)
“कक्षाक्षमध्ये कक्षाष्टक् कुणितं तत्र जायते” ॥
इति वामटे शरीरस्थाने ४ अध्याये ॥
कुणिः, त्रि, (कुण + इन् ।) कुकरः । इति मेदिनी ॥
कोपा इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते ।
“गर्भवातप्रकोपेण दोहदे चावमानिते ।
भवेत् कुजः कुणिः पङ्कः” इति ॥)
कुणिन्दः, पुं, (कुण शब्दे + “कुणिपुल्लोः किन्दच्” ।
उणां ४ । ८५ । इति किन्दच् ।) शब्दः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तिः ॥
कुण्टकः, त्रि, (कुटि + एवल् ।) स्थूलः । इति शब्द-
माला । मोटा इति भाषा ॥
कुण्डः, त्रि, (कुण्डति क्रियासु मन्दीभूतो भवति ।
कुटि + अच् ।) क्रियासु मन्दः । अकर्मण्यः । इत्य-
मरः । २ । १ । १७ ॥
(यथा, शङ्करकविकृते विष्णुस्तोत्रे २४ ।
“वैकुण्ठोऽत्र कण्ठे वसतु मम मतिः कुण्डभावं
विहाय” ॥) मूर्खः । इति मेदिनी ॥
कुण्डकः, त्रि, (कुण्डति कुण्डयति वा आत्मानं जडी-
भूतं करोति । कुटि + एवल् ।) मूर्खः । इति शब्द-
माला ॥
कुण्डितः, त्रि, (कुटि + कर्त्तरि क्तः ।) सङ्कुचितः ।
यथा । “दशवदनभुजानां कुण्डिता यत्र शक्तिः” ॥
इति महाभाटकम् ॥
कुण्डं, स्त्री, (कुणतीति । “अमन्तात् ङः” । उणां
१ । ११३ । इति ङः ।) मानभेदः । (कुण्डाते
रक्ष्यते जलं यत्र । कुडि + अधिकरणे अप् ।)
देवजलाशयः । इति मेदिनी ॥ जलाधारविशेषः ।
चौवाष्ठा इति भाषा ॥
तज्जलगुणाः । अधिकपक्वारितम् । रूक्षत्वम् ।
मधुरत्वम् । कषुत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कपा-
जकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * (पात्रविशेषः ।
यथा, रघौ १ । ८४ ।
“सुवं कोष्ठेय कुण्डोऽग्री मेघेनावमृतादपि” ॥)

१३६

कुण्ड

होमीयाभ्यालयः । तत्तु प्रायश्चित्तार्हस्तमितं भवति
तस्य विधिः । तत्र मत्स्यपुराणम् ।
“प्रागुदकज्वनां भूमिं कारयेद्दुयत्नतो नरः” ॥
प्रागुदकज्वनां पूर्व्वनीचां उत्तरनीचां वा ॥
तत्र वशिष्ठपञ्चरात्रे विज्ञानललितायाञ्च ।
“सर्वाधिकारिकां कुण्डं चतुरस्रन्तु सर्व्वदम्” ॥
चतुरस्रं चतुष्कोणम् ॥ भविष्योत्तरम् ।
“सहस्रे त्वथ होतये कुर्यात् कुण्डं करात्मकम् ।
दिहस्तमयुते तच्च लक्ष्मणे चतुष्करम्” ॥
दिहस्तादिके यामलः ।
“पूर्व्वपूर्व्वस्य कुण्डस्य कोणसूत्रेण निर्मितम् ।
उत्तरोत्तरकुण्डानां मानं तत्परिकीर्त्तितम्” ॥
पूर्व्वपूर्व्वस्य कुण्डस्य हस्तदिहस्तादिमितस्य कोण-
सूत्रेण ईशानान्निकृत्तकोणदत्तसूत्रेण परिमितं
यन्मानं उत्तरोत्तरकुण्डानां तदेव पारिभाषिकं
दिहस्तादिमानं न तु प्रकृतहस्तद्वैगुण्यादिमितम् ।
तथात्वे दिहस्तादिमितस्य चतुर्हस्तपरिमाणा-
पत्तेः । कृष्णस्य भूमेः परिमाणवत् ॥
वशिष्ठपञ्चरात्रे ।
“यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननं तावदिष्यते ।
हस्तेके मेखलास्तिष्ठो वेदाभिनयनाङ्गुलाः ॥
कुण्डे दिहस्ते ता श्रेया रसवेदगुणाङ्गुलाः ।
चतुर्हस्ते तु कुण्डे ता वसुतर्कयुगाङ्गुलाः” ॥
मेखला ब्रह्मचारिमेखलावत् कुण्डवेष्टिता मृद्व-
टिताः । ताश्च खातदेशाद्वाह्ये एकाङ्गुलरूपं कण्ठं
परित्यज्य उच्चायेण विस्तारेण चेत्यादिक्रमेण
वेदाङ्गुलाः । एतद्विपरीतास्तन्वान्तरोक्ता व्यव-
हारविबद्धाः । वेदाश्चत्वारः अमयस्त्रयः नयने द्वे
रसाः षट् गुणास्त्रयः वसुतर्कयुगानि अष्टषट्-
चत्वारि ॥ पिङ्गलामते ।
“खातादेकाङ्गुलं त्यक्त्वा मेखलानां विधिर्भवेत्” ॥
एककुण्डस्य पश्चिमदिक्कर्त्तव्यतामाह महादा-
ननिर्णये वशिष्ठपञ्चरात्रम् ।
“भुक्तौ सुक्तौ तथा पुष्टौ जीर्णोद्दारे तथैव च ।
सदा होमे सदा शान्तावेकं वासयदिगतम्” ॥
शारदातिलके ।
“होतुरय योनिरासामुपर्य्यन्त्यपचवत् ।
सुष्ट्यरत्नेकहस्तानां कुण्डानां योनिरोरिता ॥
षट्चतुर्द्विङ्गुलायामविस्तारोन्नतिशालिनी ।
एकाङ्गुलन्तु योन्ययं कुर्यादीषदधोमुखम् ॥
एकैकाङ्गुलतो योनिं कुण्डेऽव्ययेषु वर्द्धयेत् ।
यवद्वयक्रमेणैव योन्ययमपि वर्द्धयेत् ॥
स्थलादारभ्य नालं स्याद्योन्या मध्ये सरन्ध्रकम्” ॥
आसां मेखलानां अन्त्यपचवदित्यनेन चतुरङ्गुल-
विस्तृतमूलात् यद्योक्तक्रमेण एकाङ्गुलान्तःसं-
चितविस्तारा ॥ यामले ।
“नालमेखलयोर्मध्ये परिधेः स्थापनाय च ।
रन्ध्रं कुर्यात्तथा विद्वान् द्वितीयमेखलोपरि” ॥
परिधौ स्तब्धिन्यासानाह कन्दोगपरिशिष्टे ।
“बाहुमात्राः परिधय ऋजवः सत्वचोऽप्रणाः ।
त्रयो भवन्त्यग्रीर्ण्या एकेषान्तु चतुर्दिशम् ॥
प्रागयावभितः पश्चादुदगग्रामथापरम् ।

कुण्डपा

न्यसेत् परिधिमन्यसेदुदगग्रः स पूर्व्वतः” ॥
अत्रणाः किन्नरहिताः अर्भितोऽग्नेः पार्श्वद्वये
दक्षिणतः उत्तरतः पश्चात् पश्चिमे उदगग्रं उत्तरा-
ग्रम् ॥ त्रैलोक्यसारेऽपि ।
“कुम्भद्वयसमायुक्ता अश्वत्थदलवन्नता ।
अङ्गुलमेखलायुक्ता मध्ये त्वान्यस्थितिर्यथा” ॥
कुम्भद्वयसमायुक्ता गजकुम्भाकारमूलदेशयुक्ता
नता नम्रा अङ्गुलमितमृद्वटितमेखलावेष्टनयुक्ता
तथात्वे हस्तगणितान्यस्थित्या कुण्डे तत्पातो भव-
तीत्यर्थः ॥ पञ्चरात्रे ।
“कल्पयेदन्तरे नाभिं कुण्डस्याम्बुजसन्निभाम् ।
सुष्ट्यरत्नेकहस्तानां नाभिरुत्सेधविस्तृता ॥
नेत्रवेदाङ्गुलोपेता कुण्डेऽव्ययेषु वर्द्धयेत् ।
यवद्वयक्रमेणैव नाभिं पृथगुदारधीः ॥
नाभिर्द्वे त्रिधा कृत्वा मध्ये कुर्व्वित कर्णिकाम् ।
वह्निर्द्वयदे नाष्टौ पञ्चाणि परिकल्पयेत्” ॥ *
तत्र कुण्डस्य दोषानाह विश्वकर्मा ।
“खाताधिके भवेद्गोपी हीने धेनुधनक्षयः ।
वक्रकुण्डे च सन्तापो मरणं किन्नमेखले ॥
मेखलारहिते श्रोको ह्यधिके वित्तसंक्षयः ।
भार्याविनाशकं कुण्डं प्रोक्तं योन्या विना कृतम् ॥
अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं यत् कण्ठवर्जितम्” ॥
अत एव वशिष्ठसंहितायाम् ।
“तस्मात् सम्यक् परीक्ष्यैवं कर्त्तव्यं शुभवेदिकम् ।
हस्तमात्रं स्थण्डिलं वा सन्तिमे होमकर्म्मणि” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
कुण्डं, स्त्री स्त्री, (कुण्डाते रक्ष्यते भक्ष्यादि अस्मिन् ।
कुडि रक्षणे + अच् ।) स्थाली । इत्यमरभरतौ ।
कुण्डः, पुं, (कुण्डाते दह्यते कुलं अनेन । कुडि-दाहे
+ करणे घञ् ।) अमृते भर्त्तरि जारजः । जीवति
भर्त्तरि उपपतिजातः । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥
स्वामी वाँचियां थाकिते उपपतिजात विजन्म
सन्तान इति भाषा ॥ (यथा मनुः ३ । १७४ ।
“पत्न्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्त्तरि गोलकः” ॥
सर्पविशेषः । यथा महाभारते । १ । १२३ । ६८ ।
“कच्छपश्चाथ कुण्डश्च तत्तकश्च महोरगः” ॥)
कुण्डकीटः, पुं, (कुण्डे नरककुण्डे स्थितः कीट इव
चाव्वाकसंख्यत्वात् ।) चाव्वाकवचनाभिन्नपुरुषः ।
पतितब्राह्मणीपुत्रः ॥ (कुण्डे योनिकुण्डे कीट-
इव ।) दासीकामुकः । इति मेदिनी ॥
कुण्डगोलकं, स्त्री, (कुण्डे पात्रविशेषे गोलं गोलाकारं
कं जलं अत्र ।) काञ्जिकम् । इति हेमचन्द्रः ॥
(काञ्जी इति भाषा ॥ * ॥ कुण्डश्च गोलकश्च इति
द्वन्द्वे कृते कुण्डगोलकौ । यथा मनुः । ३ । १७४ ।
“परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ ।
पत्न्यौ जीवति कुण्डः स्यात् मृते भर्त्तरि गोलकः” ॥)
कुण्डङ्गः, पुं, (कुण्डं तदाकारं गच्छति । गम +
बाहुलकात् खः ङिच् ।) कुञ्जम् । दक्षिणादि-
तस्थानम् । इति हेमचन्द्रः ॥
कुण्डपायः, पुं, (कुण्डे चमसैः पीयतेऽत्र सोमः । कुण्ड
+ पा + अधिकरणे यत् युगागमश्च निपात्यते ।)
क्रतुः । इति मुग्धबोधम् ॥

कुण्डली

कुण्डलं, स्त्री, (कुण्डले रक्ष्यते इति कुडि रक्षायां + वृषादित्वात् कणच् । यद्वा कुण्डं तदाकारं लाति गृह्णातीति । ला + कः ।) खनामख्यात-कर्णभूषणम् । (यथा विष्णुध्याने ।

“ध्येयः सदा सविष्टमण्डलमध्यवर्ती

नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः

केयूरवान् कनककुण्डलवान् किरीटी” ॥)

तत्पर्यायः । कर्णवेष्टनम् २ । इत्यमरः ॥ २।६।१०३ ।

पाशः । वलयः । इति मेदिनी ॥ (पुं, कौरवकुलज-सर्पविशेषः । यथा महाभारते १।५७।१३ ।

“एरकः कुण्डलो वेणी वेणीखन्धः कुमारकः ।

बाहुकः षट्कुण्डलधूर्तकः प्रातरातकौ ।

कौरवकुलजास्तेते प्रविष्टा ह्यवाहनम्” ॥

पुंलिङ्गे ऽस्य रक्तकाञ्चनवाचकत्वा उक्ता । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“रक्तपुष्पः कोविदारो युग्मपञ्चस्तु कुण्डलः” ॥)

कुण्डलिनी, स्त्री, (कुण्डलिन् + स्त्रियां ङीप्) कुल-कुण्डलिनी शक्तिः । यथा,—

“ध्यायेत् कुण्डलिनीं सूक्ष्मां मूलाधारनिवासिनीम् ।

तामिदमेवतारूपां सार्द्धं त्रिवलयान्विताम् ॥

कोटिसौदामिनीभासां स्वयम्भुजिङ्गवेष्टिनीम् ।

तामुत्थाप्य महादेवीं प्राणमन्त्रेण साधकः ॥

उद्यद्दिनकरोद्योतां यावच्छासं दृष्टासनः ।

अशेषाशुभशान्त्यर्थं समाहितमनाश्चिरम् ।

तत्प्रभापटलव्याप्तं शरीरमपि चिन्तयेत्” ॥

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

गुडूची । इति राजनिर्घण्टः ॥ मिष्टान्नविशेषः ।

जिलिपी इति भाषा । तस्य पाकप्रकारो यथा ।

“नूतनं घटमानीय तस्यान्तः कुण्डलो जनः ।

प्रस्थाद्वपरिमाणेन दध्यस्तेन प्रलेपयेत् ॥

द्विप्रस्थां समित्वा तत्र दध्यस्तेन प्रस्थसन्मितम् ।

द्वतमद्वंशरावञ्च घोलयित्वा घटे क्षिपेत् ॥

आतपे स्थापयेत्तावदुद्यवदुद्यति तदस्त्वताम् ।

तां सुपक्वा हतानीत्वा सितापाके तनुजवे ॥

कर्पूरादिसुगन्धे च क्षपयित्वा दरेत्ततः” ॥

अस्या गुणाः ।

“एषा कुण्डलिनी नाम्ना पुष्टिकान्तिवलयप्रदा ।

धातुद्विकरी दृष्ट्या रक्ष्या चेन्द्रियतर्पणी” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

कुण्डली, स्त्री, (कुण्डल + जातौ ङीप्) मिष्टान्न-विशेषः । जिलिपी इति भाषा । इति पांकराज-श्वरः ॥ * ॥ कुलकुण्डलिनी शक्तिः । यथा,—

“त्रिकोणं तत्तु विज्ञेयं शक्तिपीठं मनोहरम् ।

तद्गङ्गरे कामवायुर्जीवरूपोऽतिचञ्चलः ॥

अधोमुखस्तत्र लिङ्गः स्वयम्भुस्तेन चाप्यते ॥

नीवारशूकवत्तन्वी कुण्डली परदेवता ॥

शङ्खतुल्यनिभा देवी सार्द्धं त्रिवलयान्विता ।

मुखेनाच्छाद्य ब्रह्मास्यं तया संवेष्टितः प्रभुः ॥

डाकिनी ह्यत्र वसति दारपाली सयष्टिका ।

यः साधकोऽत्र रमत स दिव्यो नैव मानुषः” ॥

इति सम्मोहनतन्त्रम् ॥ (अस्याः पर्याया यथा,

हठयोगदीपिकायाम् । ३।१०४ ॥ कुटिलाङ्गी २

कुण्डिनः

कुण्डलिनी ३ भुजङ्गी ४ शक्तिः ५ ईश्वरी ६ अरु-न्धती ७ ॥ गुडूची । काञ्चनदत्तः । इति मेदिनी । (अस्याः पर्याया यथा,—

“कोविदारश्चमरिकः कुण्डलो युगपञ्चकः ।

कुण्डलीताम्रपुष्पश्च स्मन्तकः स्वल्पकेशरी” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥)

कपिकच्छुः । सर्पिणीदत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुण्डली, [न] पुं, (कुण्डलं अस्थस्य इति इनिः ।

कुण्डलाकारेण स्थितेरस्य तथात्वम् ।) सर्पः । इत्य-

मरः ॥ १।८।७ ॥ वरुणः । (कुण्डलं कुण्डलवदा-

कारं शरीरे अस्थस्य ।) मयूरः । इति मेदिनी ॥

चित्तलमृगः । इत्यजयपालः । (विष्णुः । यथा,

महाभारते १३।१४६।११० ।

“अरौद्रः कुण्डली चक्री विक्रमूर्जितश्रासनः” ॥)

कुण्डलयुक्ते, चि । इति मेदिनी । (यथा गोः रामा-

यणो । ३।६।११ ।

“इमे च पुरुषा दिव्या यान्त्यस्य रथमन्तिकात् ।

परं शुभाः कुण्डलिनी युवानः खड्गपाणयः” ॥)

कुण्डाशी, [न] चि, (कुण्डं योनिः कुण्डं तदुप-

लक्ष्मीद्वय अस्मात् जीवनयात्रां यापयतीति ।

कुण्ड + अश् + णिनिः ।) भगभक्तकः । कोटना

इति भाषा । इति महाभारते दानधर्मः । (कुण्ड-

स्य जारजातस्य अन्नं अस्मात्तीति ।) कुण्डान्नभोजी ।

तस्य नरको यथा,—

“रङ्गोपजीवी कैवर्तः कुण्डाशी गरदस्तथा ।

सूचो माहिषकश्चैव पर्वकारी च यो द्विजः ॥

आगारदाही मित्रघ्नः शाकुनिर्यामयाजकः ।

रुधिरान्धे पतन्त्येते सोमं विक्रीणते च ये” ॥

इति विष्णुपुराणे । २।६।२०, २१ ॥ “रङ्गो-

पजीवी नटमल्लादिरुक्तिः । कैवर्तः धीवरुक्तिः

पत्न्यौ जीवति जाराज्जातः कुण्डः तदन्नभोजी

कुण्डाशी । सूचो पिशुनः । माहिषो माहिषोप-

जीवी । यद्वा ।

‘महिषीत्युच्यते भार्याभगिनोपार्जितं धनम् ।

उपजीवति यस्तस्याः स वै माहिषकः स्मृतः’ ॥

इति स्मृतिप्रोक्तः । पर्वकारी धनादिलोभेना-

पर्वसु अमावस्यादिक्रियाप्रवर्तकः । पर्वगामीति

पाठे पर्वसु स्त्रीगामी । शाकुनिः पक्षिजीवी ।

शुभनिमित्तशकुनोपजीवी वा । ग्रामयाजकः ग्रामार्थं युज्वा” । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

(हृतराष्ट्रपुत्रः । यथा महाभारते १।११७।१३ ।

“कुण्डाशी विरजाश्चैव दुःशला च शताधिका” ॥)

कुण्डिका, स्त्री, (कुण्ड + स्त्री कन् टाप् अत इत्वं

च ।) कमण्डलुः । इति हेमचन्द्रः ॥ पिठरः । इति

शब्दचन्द्रिका । कुण्डि इति भाषा ॥ (ताम्रकुण्डम् ।

स्थाली । सामवेदान्तगत उपनिषद्विशेषः । यथा,

मुक्तिकोपनिषदि ।

“अथैकाक्षरं पूर्णं सूर्याध्यध्यात्मकुण्डिका” ॥)

कुण्डिनं, स्त्री, विदर्भनगरम् । इति हेमचन्द्रः ।

(यथा, हरिवंशे ।

“कुण्डिने पुण्डरीकाक्षे भोजपुत्रस्य शासनात्” ॥)

कुण्डिनः, पुं, (कुडि रक्षायां दाहे च “बहुलमन्य-

कुतुकं

चापि” । उणां । २।४६ । इति इनच् ।) सुनि-विशेषः । इत्युणादिकोषः । (यथा, आश्वलायने ।

“कुण्डिनानां वाशिश्रुमैत्रावरुणकौण्डिन्येति” ॥

कुखवंशीयद्वयभेदः । स च हृतराष्ट्रस्य पुत्रः ।

यथा महाभारते १।६४।५६ ।

“हस्ती वितर्कः काथश्च कुण्डिनश्चापि पञ्चमः” ॥)

कुण्डी, स्त्री, (कुडि + इन् । ततो वा ङीप् । कुण्ड +

संज्ञायां वा ङीष् ।) कमण्डलुः । इत्यमरः ॥ २।

७।४६ ॥ स्थाली । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कुण्डिरः, पुं, (कुण्डले दह्यते संसारानलसन्तापेन ।

कुडि + ईरन् ।) मनुष्यः । (कुण्डले रक्ष्यते दुर्बल-

लो येन ।) बलवति चि । इति धरणी ॥

कुत् आस्तृवौ । सौचधातुरयम् । इति कविकल्प-

द्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-सेट् ।) कुतपः । इति दुर्गा-

दासः ॥ कुत् अपस्यः कुतपः कालविशेषः । कृत्ति-

रचितस्त्रेहपात्रश्च । इति केचित् ॥

कुतः, [स्] व्य, प्रश्नः । पञ्चमर्थः । निङ्गवः । इति

विश्वः । (यथा, विष्णुपुराणे । १।१६।३७ ।

“सर्वभूतात्मके तात ! जगन्नाथे जगन्मये ।

परमात्मनि गोविन्दे मित्रामित्रकथा कुतः” ॥)

कुतनुः, पुं, (कुत्सिता तनुर्न्यस्य । पिङ्गलनेत्रत्वात् तथा-

त्वम् ।) कुवेरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (चि,

कुत्सितशरीरः । इति व्युत्पत्तिबन्धोऽर्थः ॥)

कुतपः, पुं स्त्री, अङ्गोऽष्टमोऽंशः । दिवसस्याष्टमो

मूहर्तः । यथा,—

“अङ्गो मुहर्तः विख्याता दश पञ्च च सर्वदा ।

तत्राष्टमो मुहर्तः यः स कालः कुतपः स्मृतः” ॥

इति आङ्गवत्त्वे मत्स्यपुराणवचनम् ॥ * ॥ पारि-

भाषिककुतपा यथा,—

“मध्याह्नः खड्गपात्रश्च तथा नेपालकम्बलः ।

रौप्यं दर्भास्त्रिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः ॥

पापं कुत्सितमिवाङ्गलस्य सन्तापकारिणः ।

अष्टावेते यवस्तस्मात् कुतपा इति विश्रुताः” ॥

इति मिताक्षरायामाचाराध्यायः ॥ स च त्रिंश-

द्वद्वदिनमाने द्वितीहप्रहरशेषदशद्वयवि तृतीय-

प्रहरप्रथमदण्डपर्यन्तकालः । इत्यमरः ॥ २।७।३१ ॥

स तु एकोद्विष्टाद्धारम्भकालः । यथा,—

“आरभ्य कुतपे आर्जुन्यदारौहिणं बुधः ।

विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणस्तु न लङ्घयेत्” ॥

इति आङ्गवत्त्वम् ॥

“दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्वरः ।

स कालः कुतपो ज्ञेयः पितृणामन्नमन्त्रयम्” ॥

इति शातातपः ॥ * ॥ दौहित्रः । वाद्यम् । काग-

लोमजकम्बलम् । कुशद्वयम् । इति मेदिनी ॥

कुतपः, पुं, (कुत्सितं पापं तपति कुं भूतिं तपति वा ।

तप + अच् । कुत् + कपन् वा ।) सूयः । वैश्वान-

नरः । दिजन्मा । अतिथिः । ग्नैः । भागिन्यः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

कुतुकं, स्त्री, (कुत् + बाहुलकात् उकच् ।) कौतु-

कम् । इत्यमरः ॥ १।७।३१ ॥ (यथा, गुमानि-

कविकृतोपदेशशतके । १०२ ।

“कुतुकाय कोविदानां मूढमतीनां महोपकाराय ।

कुचचि

निरमात्कविर्गुमानिः शतमेपदेशप्रबन्धमसुम्” ॥
कुतुपं, स्त्री, (कुतप + एषोदरादित्वात् साधुः ।)
कुतपः । दिनस्याष्टमसुहृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
कुतुपः, पुं, (ऋखा कुतुः ततो डुप् च । ततः एषोद-
रात् अकारागमे साधुः ।) चर्मनिर्मिताल्प-
खेहपात्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३३ ॥ छोट कुपो
इति भाषा ॥

कुतुः, स्त्री, (कुत्सितं तन्यते । तन् बाहुलकात् कूः ।
टिलोपश्च ।) चर्मनिर्मितखेहपात्रम् । इत्यमरः ।
२ । ६ । ३३ ॥ मसक इति कुपो इति च भाषा ॥
कुतुणकः, पुं, (कु ईषत् वृणयति सङ्कोचयति चक्षुः यः ।
कु + वृण सङ्कोचे + क्तुल् ।) बालरोगविशेषः ।
स तु नेत्ररोगः । कतुया इति भाषा । तस्य लक्ष-
णम् ॥

“कुतुणकः क्षीरदोषाच्छिशूनामेव वर्त्मनि ।
जायते तेन तन्नेत्रं कण्डूरश्च खवेन्मुहुः ॥
शिशुः कुर्यात्क्षलाटाक्षिकूटनासावधर्षणम् ।
शक्तो नार्कप्रभां द्रष्टुं न वर्त्मनीलनक्षमः” ॥
इति माधवकरः ॥ कुतुणक इत्यपि पाठः ॥
(यथा,—

“कुतुणकः शिशोरेव दन्तोत्पत्तिनिमित्तजः ॥
स्यात्तेन शिशुरच्छूनतामाक्षो वीक्ष्यताक्षमः ।
स वर्त्मशूलपेच्छिल्यकर्णनासाक्षिभेदेन” ॥
इत्युत्तरतन्त्रे च अध्याये वामटेनोक्तम् ॥ * ॥
चिकित्सा यथा ॥

“शुष्ठी भृङ्गनिष्ठाकल्कः पुटपाकः ससैन्धवः ।
कुतुणकेऽक्षिरोगेषु भद्रमाश्रोतनं हितम् ॥
क्रिमिघ्नान्निषादावीर्णां लाक्षाकाञ्चिकगैरिकैः ।
चूर्णाङ्गनं कुतुणे स्याच्छिशूनां पोषकीषु च ।
सदर्शनामूलचूर्णादङ्गनं स्यात् कुतुणके” ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे बालरोगाधिकारे ॥
कुतुहलं, स्त्री, (कुतुं चर्ममयतैलादिपात्रवत् अन्त-
र्हन्ति सोत्सुकं करोति । हल + अच् ।) अपूर्ण-
वस्तुदिदृक्षाद्यतिशयः । तत्पर्यायः ।
कौतुहलम् २ कौतुकः ३ कुतुकम् ४ । इत्यमरः ।
१ । ७ । ३१ ॥ चित्रम् ५ । इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, नैषधे । १ । ११६ ।

“प्रियाविद्योगादिधुरोऽपि निर्भरं

कुतुहलाक्रान्तमना मनागभूत्” ॥

नायिकालङ्कारविशेषः । तल्लक्षणं यथा साहित्य-
दर्पणे । ३ । ११६ ।

“रस्यवस्तुसमाशोके लोलता स्यात्कुतुहलम्” ॥

कुतुहलः, त्रि, प्रशस्तः । अद्भुतः । इति हेमचन्द्रः ॥
कुहलं, स्त्री, (कुत्सितं दृष्टमिव ।) कुम्भी । इति हारा-
वली । पाना इति भाषा ॥ (कुम्भिकाशब्दे ऽस्य
विवृतिर्ज्ञेया ॥)

कुच, व्य, (“सप्तम्यास्त्रज्” । ५ । ३ । १० । इति
त्रज् ।) कस्मिन् इति व्याकरणम् । कोथाय इति
भाषा ॥ (यथा, माहानाटके ।

“हा ! सीता केन नीता मम हृदयगता केन वा
कुच दृष्टा” ॥)

कुचचित्, व्य, (कुच च चित् च इति द्वन्द्वसमासः ।

कुथः

सुग्धबोधमते “किमः त्वन्ताच्चिन्नौ” । इति-
चित् ।) कोनखाने इति भाषा । इति व्याकरणम् ।
(यथा महाभारते । ३ । १४२ । ५३ ।

“असुरेभ्यो भयं नास्ति युष्माकं कुचचित् कचित्” ॥
कुत्स ड क अ अवक्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ चुरां-
आत्म-उभश्च-सकं-सेट् ।) पञ्चमसूरी । दन्त्यवर्गा-
द्योपधः । अवक्षेपो निन्दा । ड क, यो न कुत्सयते
कुत्सयति हलायुधः ॥ अ, कुत्सयति कुत्सयते ।
अयमात्मनेपदीत्यन्ते । कदाचित् परस्मैपदार्थो
जकारः । इति दुर्गादासः ॥

कुत्सनं, स्त्री, (कुत्स + भावे ल्युट् ।) निन्दनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनौ ४ । १६३ ।

“नास्ति क्वं वेदनिन्दाश्च देवतानाश्च कुत्सनम्” ॥
कुत्सयते निन्दतेऽनेन । करणे ल्युट् । निन्दासा-
धनधर्मः । चि कुत्सायुक्तः ॥)

कुत्सना, स्त्री (कुत्सं क्रयविक्रययोर्निमित्ततया निन्दां
जाति । ना + कः + टाप् ।) नीलीलक्षः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

कुत्सा, स्त्री, (कुत्स् निन्दने + भावे अप्-टाप् च ।)
कुत्सनम् । तत्पर्यायः । अवर्णः २ आक्षेपः ३
निर्व्यादः ४ परीवादः ५ अपवादः ६ उपक्रोशः ७
जुगुप्सा ८ निन्दा ९ गर्हणम् १० । इत्यमरः । १ ।
६ । १३ ॥ गर्हा ११ निन्दनम् १२ कुत्सनम् १३
परिवादः १४ जुगुप्सनम् १५ अपक्रोशः १६ भर्त्स-
नम् १७ अपवादः १८ । इति शब्दरत्नावली ॥
उपरागः १९ अवधंसः २० दृष्टा २१ धिक् २२
सामि २३ । इति जटाधरः ॥

कुत्सितं, स्त्री, (कुत्स + कर्मणि क्तः ।) कुष्ठनामौषधम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुड् इति भाषा ॥)

कुत्सितः, त्रि, (कुत्स + क्तः ।) निन्दितः । तत्पर्यायः ।
निक्षुब्धः २ प्रतिकुष्ठः ३ अव्या ४ रेफः ५ याप्यः
६ । अवमः ७ अधमः ८ कुपयः ९ अवयः १०
खेटः ११ गर्हः १२ अणकः १३ इत्यमरः ।
३ । १ । ५४ ॥ रेपः १४ अरमः १५ आणकः १६
अणकः १७ । इति तट्टीका ॥ कुप्रियः १८ । इति
जटाधरः ॥ आखेटः १९ रेपसः २० काण्डः २१
गर्हितः २२ अपकण्टकः २३ । इति शब्दरत्नावली ॥

कुथ इ क्षेपे । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्वां-परं-
अकं-सकश्च-सेट् इदित् ।) पञ्चमसूरी । इ कर्मणि
कुत्थते । क्षेप इह दुःखानुभवः । शीतार्त्तश्च न
कुत्थतीति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

कुथ य पूतित्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-
अकं-सेट् ।) पूतित्वं दुर्गन्धीभावः । य, कुत्थति
मीनो दुर्गन्धः स्यादित्यर्थः । चुकोथ । इति दुर्गा-
दासः ॥

कुथः, पुं स्त्री, (कुत्थति अशोभां क्षेपं वा । कुथ इ
हिंसायां अच् । आगमविधेरनित्यत्वात् न मुमा-
गमः ।) गजपृष्ठस्थितचित्रकम्बलम् । हातिर
पिठेर भुज् इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रवेणी २
आस्तरणम् ३ वर्णः ४ परिष्ठोमः ५ । इत्यमरः ।
२ । ८ । ४२ ॥ प्रवेणिः ६ परिष्ठोमः ७ कुथा ८
कुथम् ९ । इति तट्टीका ॥ वोलः १० आस्तरः

कुदालः

११ । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा शब्दार्थचिन्तामणौ ।

“कुथा कन्या समाख्याता कुथः स्यात् करिकम्बलम् ।

कुथः कुशः कुथः कीटः प्रातःस्नायी द्विजः कुथः” ॥

यथा महाभारते २ । ५१ । ३६ ।

“शतशश्च कुथांस्तत्र सिंहलाः समुपाहरन्” ॥

कुथः, पुं, (कुथ + अच् ।) कुशल्यम् । इत्यमरः ।

२ । ४ । १६६ ॥ (यथा हेः रामायणे । २ । ३० । १४ ।

“प्राद्वलेषु यदा शिश्ये वनान्ते वनगोचरा ।

कुथास्तरणतल्पेषु किं स्यात् सुखतरं ततः” ॥)

कुथोदरी, स्त्री, (कुथं हिंसात्मकमुदरं यस्याः सा ।)

निकुम्भदुहिता । कुम्भकर्णपौत्री । सा च कल्कि-
देवेन हता । यथा ।

मुनय ऊचुः ।

“प्रष्टुं विष्णुयशःपुत्र ! कुम्भकर्णात्मजात्मजा ।

कुथोदरीति विख्याता गगनार्द्धसमुत्थिता ॥

कीलकक्षस्य महिषी विकलजननी च सा ।

हिमालये शिरः कृत्वा पादौ च निषधाचले ॥

श्रोते स्तनं पाययन्ती विकलं प्रसूतस्तनी ।

तस्या निश्वासवातेन विवशा वयमागताः ॥

दैवेनैव समानीताः प्राप्तास्तव पदाम्बुजम् ।

मुनयो रक्षणीयास्ते रक्षःसु च विपत्सु च ॥

इति तेषां वचः श्रुत्वा कल्किः परपुरञ्जयः ।

सेनागणैः परिहृतो जगाम हिमवद्भिर्मि” ॥

इत्यादि ॥

“सा क्रुधोत्थाय सहसा ननर्ह परमाद्भुतम् ।

तेन नादेन महता विचस्ताम्बाभवन् जनाः ।

निपेतुः सैनिकाः सर्वे मूर्च्छिता धरणीतले ॥

सा रथांश्च गजांश्चापि विवृतास्या भयानका ।

जघास प्रश्नासवातैः समानीय कुथोदरी ॥

सेनागणास्तदुदरं प्रविष्टाः कल्किना सह ।

यथर्त्तमुखवातेन प्रविशन्ति पिपीलिकाः ॥

तद्दृष्ट्वा देवगन्धर्वा हाहाकारं प्रचक्रिरे ।

तत्रस्था मुनयः प्रेपुर्जेपुश्चान्ये महर्षयः ॥

निपेतुरन्ये दुःखार्त्ता ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।

रघदुः पृष्ठयोधा ये जह्मुस्तन्निशाचराः ॥

जगतां कदनं दृष्ट्वा सस्मारात्मानमात्मना ।

कल्किः कमलपत्राक्षः सुरारतिनिस्सूदनः ॥

वाणाभिं चेलचर्मभ्यां कम्बलैर्यानदारुभिः ।

प्रज्वाल्योदरमध्येन करवाजं समाददे ॥

तेन खड्गेन महता कुत्सिं निर्भिद्य बन्धुभिः ।

बलिभिर्भाटभिर्विह्वलैः शस्त्रास्त्रपाणिभिः ॥

वह्निर्बभूव सर्वेशः कल्किः कल्कविनाशनः ।

सहस्राक्षो यथा दृजकुत्सिं दम्भोलिनेभिना ॥

योनिरन्याद्गजगरथास्तुरगाश्चाभवन् वह्निः ।

नासिकाकर्णविवरात् केऽपि तस्या विनिर्गताः ॥

ते निर्गतास्ततस्तस्याः सैनिकारुधिरोक्षिताः ।

तां विव्यधुर्निक्षिपन्ती तरसा चरयौ करौ ॥

ममार सा भिन्नदेहा भिन्नकुत्सिशिरोधरा ।

नादयन्ती दिशो यां खं चूर्णयन्ती च पर्वतान्” ॥

इति कल्किपुराणे १६ अध्यायः ॥

कुदालः, पुं, (कुं भूमिं दाणयति विदारयति । कु +

कुनखः

दन् विदारणे + णिच् + अण् । कुदालः । इत्य-
मरटीकायां रमानाथः ॥
कुदालः, पुं, (कुं पृथ्वीं दारयति विदारयति । कु +
ट् + णिच् + कर्मण्यण् । एषोदरात् साधुः ।) कु-
दालः । इति जटाधरः ॥ (काश्चनदत्तः । दत्तमा-
त्रम् । भूविदारणेन समुत्थितत्वात् ॥)
कुदालः, पुं, (कुं भूमिं दारयति । कु + दल् + णिच्
+ अण् । एषोदरात् दिव्ये साधुः ।) कोविदार-
दत्तः । इत्यमरः ॥ २।४।२२ ॥ (यथास्य पर्यायाः ।
“कोविदारश्चमरिकाः कुदालो युगपचक्रः ।
कुण्डलीतामपुष्पञ्च स्मन्तकः स्वल्पकेशरी” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥ गुणा-
श्चास्य काश्चनारश्चन्द्रे उक्ताः ॥) भूमिदारणास्त्रम् ।
इति मेदिनी ॥ कोदाल इति भाषा । (यथा
महाभारते । ३।१०७।२३ ।
“समासाद्य विलं तच्चाप्यखनन् सगरात्मजाः ।
कुदालैर्धैर्यैश्चैव समुद्रं यत्नमास्थिताः” ॥)
कुचं, स्त्री, (कु + क् + क् + क्) कुचम् । भित्तिः । इत्यमर-
टीका ॥
कुद्र, इ क मिथ्याहो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
परं-सकं-सेट् । इदित्) पञ्चमखरी । दन्त्यवर्ग-
द्वितीयोपधः । इ क कुद्रयति नीचः । मिथ्यां
वदतीत्यर्थः । कुद्र इत्यनेनैवेष्टसिद्धे इदनुबन्धो
वेदेष्टुधारणभेदार्थः । इति दुर्गादासः ॥
कुद्रङ्गः, पुं, (कुद्रं मिथ्येव कायते अनित्यत्वात् क्षणमकु-
रत्वाच्च । कै + कः । निपातनात् साधुः ।) मृह-
विशेषः । मन्त्रोपरिमण्डपः । तत्पर्यायः । उद्घाटः
२ पिठरः ३ । इति चिकित्सकशेषः ॥
कुद्रङ्गः, पुं, (कु ईषत् उद्गतो रङ्गः रङ्गं यत्र अनित्य-
त्वात् । कु + उत् + रन्ज + अधिकरणे घञ् ।
एषोदरादित्वात् साधुः ।) मन्त्रमण्डपः । इति हारा-
वली ॥
कुद्रवः, पुं, (कुं भूमिं दारयति । कु + द्रु + अन्तर्णिच्
अच् ।) कोद्रवः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (को-
दधान् इति भाषा ॥)
कुद्रः, पुं, (कुं पृथ्वीं भूमिं दारयति । कु + द्रु + मूल-
विभ्रजादित्वात् कः ।) पर्वतः । इति हलायुधः ॥
(यथा कालिदासोक्तौ ।
“वार्धारेड्ध्वजधग्धुतोऽधिपतिः कुभ्रेड्जजानिर्गण्डे
गोराडाड्डुरः सरैड्डुतरयैवेयकभाड्डम् ।
उड्डीड्डुनरकामिभिस्त्रिदग्भिर्दार्जजिनाच्छ्रविः
स स्तादम्बुमदम्बुदालिगलरुदेवो मुदे वो मृडः” ॥)
कुनखः, पुं, (कुत्सितो नखो यत्र ।) क्षुद्ररोगविशेषः ।
तस्य लक्षणं यथा ।
“नखमांसमधिष्ठाय वातः पित्तञ्च देहिनाम् ।
कुर्वते दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्यमादिशेत् ॥
तदेवात्यतरेदौघैः परुषं कुनखं वदेत्” ॥
इति माधवकरः ॥
(अस्य चिकित्सा यथा ।
“चिप्ये सटङ्ग्यास्तोता मूललेपो नखप्रदः” ।
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे क्षुद्ररोगाधिकारे ॥
तथाच मुञ्चते ।

कुनच

“अभिघातात् प्रदुष्टो यो नखोरुद्धोऽसितःखरः ।
भवेत्तु कुनखं विद्यात् कुलीनमिति संज्ञितम्” ॥
अयं हि रोगः जन्मान्तरीयसुवर्णापहरणा-
क्षतप्रायश्चित्तस्य सुक्तावशिष्टमहापातकस्य चिह्न-
रूपः । यथा विष्णुसंहितायाम् ।
“नरकानुभूतदुःखानां तिर्यक्कुमुत्तीर्णानां मानुष्ये
लक्षणाणि भवन्ति । कुक्षतिपातकी ब्रह्महा यक्षी
सुरापः श्यावदन्तकः सुवर्णहारी कुनखी गुरुत-
ल्पगो दुश्चर्मा” ॥) कुत्सितनखयुक्ते, चि ॥
कुनखी [न्] चि, (कुनख इति खनामविश्रुतरोगो
ऽस्यास्तीति ।) कुनखरोगयुक्तः । सङ्कुचितनखः ।
यथा । “सुवर्णहारी कुनखी । कुनखी श्यावदन्तश्च
दादशरात्रं व्रतं चरित्वा तदन्तनखावुद्धरेयाताम्” ॥
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
कुनटः, पुं, (कुत्सितं नटतीति । कु + नट् + अच् ।)
श्लोकाकप्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुत्सितो
नटः इति वियहे नटाधमः ॥
श्लोकाकप्रभेदेऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
कुनटी, स्त्री, (कुनट + गौरादित्वात् ङीष् ।) मनः-
शिला । इत्यमरः ॥ २।६।१०० ॥
(अस्याः पर्यायाः ॥
“मनःशिला मनोश्चा च नैपाली कुनटी शिला” ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
अन्यद्विवरणमस्य मनःशिला शब्दे व्याख्येयम् ॥
धन्याकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(पर्याया यथा ॥
“धान्यकं धानकं धान्यं धानाधानेयकन्तथा ।
कुनटी धेनुकाच्छा कुलुम्बुवितुन्नकम्” ॥
गुणाश्चास्य धन्याकशब्दे ज्ञातव्याः ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
नेपालदेशजमनःशिला । इति केचित् । इति
भरतः ॥ (कुत्सिता नर्तकी । अनिष्टा नर्तकी ॥)
कुनली, [न्] पुं, (कुत्सित ईषद् वा नखोऽस्यास्तीति
इतिः ।) वकदत्तः । इति चिकित्सकशेषः ॥
कुनाभिः, पुं, (ईषत् नाभिरिव आवर्तवत्त्वात् ।)
वातमण्डलो । इति चिकित्सकशेषः ॥ घूर्णवातास
इति भाषा ॥ निधिः । इति हेमचन्द्रः ॥
कुनाशकः, पुं, (ईषत् नाशयति स्पर्शनेन । कु + नश् +
णिच् + क्तुण् ।) यवासः । इत्यमरः ॥ २।४।६१ ॥
(दुराशभा । आल्लुशीति भाषा ॥
अस्य पर्याया यथा ॥
“यासोपवासो दुष्पशो धन्वयासः कुनाशकः ।
दुरालभादुरालम्भा समुद्रान्ता च रोदिनी ॥
गान्धारी कच्छुरानन्ता कषाया हरविग्रहा” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ म भागे ॥)
कुनच वक्रणे । तौच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
परं-अकं-सकं-सेट्) पञ्चमखरी । वक्रणमिति वक्र
इवाचरतीति कौ वक्रं करोतीति कौ च रूपम् ।
तेन कुटिलीभावः कुटिलीकरणश्च । तौच्छमल्ली-
भावः अल्योकरणश्च । कुक्षति खलः कुटिलोऽल्यो
वा स्यादित्यर्थः । कुक्षति सतां वायुः कुटिलामल्यां
वा करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कुन्ती

कुन्तः, पुं, (कुं भूमिं उगति क्षोदयति । कुं शरीरं
उगति भेदयति दारयति वा धातुनामनेकार्थ-
त्वात् उन् + बाहुलकात् तः । शकन्धादिवत्
साधुः ।) गवेधुका । प्रासास्त्रम् । इति मेदिनी ।
(भस्त्रास्त्रम् । भाषा इति भाषा । यथा कथासरित्
सागरे ।
“कुन्तदन्ता कथं कुर्वात् राक्षसीव हि सा शिवम्” ॥)
घण्डभावः । क्षुद्रजन्तुः । इति विश्वः ॥ क्षुद्रकीटाः ।
उल्लुगम् । (उल्लु इति भाषा ॥)
कुन्तलः, पुं, (कुन्तं उल्लुगं ज्ञाति गृह्णाति । ज्ञा + कः ।)
केशः । (यथा साहित्यदर्पणे ३।१२४ ।
“कापि कुन्तलसंयानसंयमव्यपदेशतः ।
बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम्” ॥)
क्षीवेरम् । इत्यमरः ॥ २।६।६५ ॥ चषकः । यवः ।
इति मेदिनी ॥ (कुन्तस्य अयाकारमिव ज्ञाति ।)
लाङ्गलः । इति विश्वः ॥ भ्रुकभेदः । यथा,—
“वर्णैः षोडशभिः कार्यः कुन्तलो लघुशेखरे ।
शृङ्गारे च रसे प्रोक्तमानन्दफलदायकः” ॥
इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (दाक्षिणात्यजनपद-
विशेषः । तदधिष्ठाता राजा च यथा महाभारते
२ । राजसूयिकपूर्वखि ३४।११ ।
“आकर्षः कुन्तलश्चैव मालवास्त्रान्धुकास्तथा ।
द्राविडाः सिंहलाश्चैव राजा काश्मीरकस्तथा” ॥)
कुन्तलवर्जनः, पुं, (कुन्तलान् केशान् खरसेन वर्ज-
यति । दध् + णिच् + क्तुण् ।) मृङ्गराजदत्तः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
कुन्तलाः, पुं, (कुन्ता अस्त्रविशेषा जीयन्ते गृह्यन्ते
यत्र । ज्ञा + घञर्थे कः ।) देशविशेषः । बह्वच-
नान्तशब्दोऽयम् । इति मेदिनी ॥ (स च दाक्षि-
णात्यप्रदेश इत्युच्यते । यथा महाभारते ६।६।५६ ।
“भिक्षिकाः कुन्तलाश्चैव सौहृदा नलकाननाः ।
कोकुटकास्तथा चोलाः कोङ्कणा मालवा नराः” ॥)
कुन्तलिका, स्त्री, (कुन्तलस्य लाङ्गलस्यायाकार इव
विद्यतेऽस्याः इति ठन् । टाप् अत इत्वं च ।)
दध्यादिच्छेदनी । दक्षकाटा कुरी इति भाषा ।
तत्पर्यायः । पालिका २ । इति हारावली ।
(बालानामौघधम् । यथा मुञ्चते ।
“कुन्तलिका कुरगिटका प्रमृतीनीत्युपक्रम्य ॥
अस्याः गुणास्तत्रैवोक्ताः ।
“सादुपाकरसाः शीताः कफप्लावातिपित्तलाः ।
लवणाद्ररसा रूक्षाः सक्षारा वातलाः सराः” ॥
सादुतिक्ता कुन्तलिका” ॥)
कुन्तलीश्रीरं, स्त्री, (कुन्तल इव उश्रीरम् ।) बा-
लकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ बाणा इति
भाषा ॥
कुन्ती, स्त्री, (राज्ञा कुन्तिभोजेन आबाल्यात् पा-
लिता सती एथा वसुदेवभगिनी कुन्तीति नाम्ना
विख्याता । यथा, हरिवंशे ३४ । २३-२४ ।
“एथां दुहितरं वव्रे कुन्तिस्तु कुसुनन्दन ! ।
शूरः पूज्याय वज्राय कुन्तिभोजाय तां ददौ ॥
तस्मात्कुन्तीति विख्याता कुन्तिभोजात्मजा एथा” ॥)
पाण्डुराजमार्था । सा च शूरसेनराजकन्या एथा

कुन्दः

नाम्ना ख्याता। तत्पिता शूरसेनः तां राज्ञे कुन्ति-
भोजाय दत्तवान्। इयं हि कन्यावस्थायां मुनिदत्त-
विद्यापरीक्षार्थं मन्त्रवलाहतात् सूर्यात् कणं
प्राप्नोति। विवाहात् परञ्च सा मृगीभूतस्य मुनेः
प्रापात् स्त्रीसङ्गमवस्थितस्य खाभिर्नो महाराज-
पाण्डोराज्ञया धर्मादुपधिष्ठिरं पवनाद्भीमं इन्द्रा-
दर्जनं सुषुवे। इति महाभारते १।१११ अध्यायः॥
इयञ्च परमसाध्वीतया भगवद्वादरायणादिमह-
र्षिगणवरप्रभावेण प्रातःस्मरणीया रमणी।

यदुक्तम्,—

“अहल्या त्रौपदी कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा।
पञ्चकन्याः स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम्”॥
गुग्गुलुवृक्षः। शृङ्गकी। इति विश्वमेदिन्यौ॥
ब्राह्मणी। इति जटाधरः॥

कुञ्च ग स्त्रिषि। क्षिप्रि। इति कविकल्पद्रुमः॥
(त्रयां-परं-सकं-अकं च-सेट्।) पञ्चमस्वरी। क्षिप्रि
दुःखानुभवे। ग कुञ्चाति बुभुक्षार्त्तः। इति हला-
युषः। चुकुञ्च। इति दुर्गादासः॥

कुञ्चः, पुं, (कुञ्चाति दुःखसहनक्षमो भवति। कुञ्च +
उन्।) बौद्धविशेषः। जिनचक्रवर्त्तिविशेषः। इति
हेमचन्द्रः॥

कुन्दः, पुं स्त्री, (कु कुत्सितं दुर्गन्धादिजनितक्लेशं
यति नाशयति। कु + दो क्तेने + कः। एषोद-
रात् नुम्। यद्वा कौतीति। “अब्दादयश्च”।
उणां ४। ६८। इति निपातनात् सिद्धम्।) एष्यवृत्तविशेषः। कुँदफुलेर गाह् इति भाषा।
तत्पर्यायः। माध्यमः २। इत्यमरः २। ४। ७३॥
शुक्लपुष्पः ३। इति रत्नमाला॥ मकरन्दः ४
महामोदः ५ मनोहरः ६ सुक्तापुष्पः ७ सदापुष्पः
८ तारपुष्पः ९ अट्टहासकः १० दमनः ११ वन-
हासः १२ मनोज्ञः १३ वोरटम् १४ वरटम्
१५। इति शब्दरत्नावली॥

(यथा, नवग्रहस्तोत्रे शुक्रस्तुतिः।

“ॐ हिमकुन्दमृगालाभं दैत्यानां परमं गुरुम्।
सर्वशास्त्रप्रवक्तारं भार्गवं प्रणमाम्यहम्”॥)

अपि च। भावप्रकाशे॥

“कुन्दन्तु कथितं माध्यं सदापुष्पञ्च तत् स्मृतम्।
कुन्दंशीतं जघ्नं श्लेष्मश्लेरोरुगिषपित्तहृत्”॥

अस्य गुणाः। अतिमधुरत्वम्। शीतत्वम्। कषा-
यत्वम्। कौश्यभावत्वम्। कफपित्तहरत्वम्।
सारकत्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वम्। इति राज-
निर्घण्टः॥ तत्पुष्पगुणौ। श्लेष्मकारित्वम्। ग्राहि-
त्वम्। इति राजवल्लभः॥

कुन्दः, पुं, कुन्दरुनामगन्धद्रव्यम्। (अस्य पर्याया यथा॥

“कुन्दरुस्तु मुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि”॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

अभिमयन्त्वम्। कुँद इति भाषा। कुवेरस्य निधि-
विशेषः। इति मेदिनी॥ करवीरवृक्षः। इति
राजनिर्घण्टः॥ (कुन्दपुष्पवर्णं इव श्वेततया
सत्ययुगे हंसावतारत्वाच्च। विष्णुः। यथा महा-
भारते १३। १४६। १००।

“कुमुदः कुन्दरः कुन्दः पर्जन्यः पवनोऽनिलः”॥

कुन्दुरुः

यद्वा कुं पृथ्वीं कश्यपाय दत्तवान्। दा + कः।
द्वितीयाया अलुक्। परशुरामावतारे क्षत्रिय-
हत्यापापशुद्ध्यर्थं भारीचाय अश्वमेधयज्ञे महा-
दानस्य दक्षिणास्वरूपवस्तुन्यरादानादस्य तथा-
त्वम्। तत्कथा यथा हरिवंशे।

“सर्वपापविशुद्ध्यर्थं वाजिमेधेन चैष्टवान्।

तस्मिन् यज्ञे महादाने दक्षिणां भृगुनन्दनः।

भारीचाय ददौ प्रीतः कश्यपाय वसुन्धराम्”॥)

कुन्दकः, पुं, (कुन्द + संज्ञायां कन्।) कुन्दरुक्।

इति राजनिर्घण्टः॥

कुन्दमः, पुं, (अनिष्टकारित्वात् कुत्सितं उन्दुरादिकं
दमयति नाशयतीति। दम + णिच् + अच् एषो-
दरात् मुमि साधुः। यद्वा कुन्देन मीयते प्रायेण
शुभ्रवर्णत्वात्। कुन्द + मा + घञर्थे कः।) वि-
डालः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुन्दरः, पुं, (कुं भूमिं दारयति। अन्तर्भूतगिर्जार्थे दृ
+ अच् एषोदरात् मुमि साधुः।) टणभेदः।

कुन्दरा इति कलिङ्गे ख्यातः। तत्पर्यायः। कण्डुरः।

२ भिरुदी ३ दीर्घपत्रः ४ खरच्छदः ५ रसालः ६

क्षेत्रसम्भूतः ७ सुटणः ८ मृगवल्गुः ९। अस्य

मूलगुणाः। गौल्यत्वम्। शीतत्वम्। पित्ताति-
सारनाशित्वम्। गोघनानां प्रशस्तत्वम्। बल-

प्लवित्ववर्द्धनत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (कुन्दवत्

निर्भेलानि धर्मानुबन्धीनि फलानि राति ददाति।

कुन्द + रा + कः। यद्वा कुं पृथ्वीं, हिरण्यार्क्षदेवं

हन्तुकामो भगवान् विष्णुः वराहरूपेण दार-

यति। दृ + णिच् + अच् एषोदरात् मुमि साधुः।

विष्णुः। यथा महाभारते १३। १४६। १००।

“कुमुदः कुन्दरः कुन्दः पर्जन्यः पवनोऽनिलः”॥)

कुन्दिनी, स्त्री, (कुन्दानां पद्मानां समूहः। खला-

दित्वात् इनिः। स्त्रियां ङीप्।) पद्मिनी। पद्म-

समूहः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुन्दः, स्त्री, (कुं भूमिं दारयति। कु + दृ + बाङ्गल-

कात् ङुः।) कुन्दरुनामगन्धद्रव्यम्। इति शब्द-

माला अमरटीका च॥ (कुन्दरुशब्दे ऽस्या विव-

रणं ज्ञातव्यम्॥) मूषिके पुं। इति शब्दरत्ना-

वली॥

कुन्दुरः, पुं, (कुं भूमिं दारयति। दृ विदारे +

उरन्।) कुन्दरुनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरटीकायां

भरतः॥

कुन्दुरुः, पुं, स्त्री, (कुं भूमिं उरन्ति। उन् + जच्वा-

दित्वात् निपातनात् साधुः।) खनामखातसुग-

न्धद्रव्यम्। यस्य निर्वासे कुन्दुरुखोटि इति

ख्यातिः। तत्पर्यायः। पालङ्गा २ मुकुन्दः ३

कुन्दः ४। इत्यमरः २। ४। १२१॥ पालङ्गी ५

मुकुन्दः ६ कुन्दः ७ कुन्दुरः ८। इति तट्टीकायां

भरतः॥ कुन्दरुक् ९ सौराष्ट्रः १० शिखरी ११

कुन्दकः १२ तीक्ष्णः १३ गोपूरकः १४ बज्रगन्धः

१५ पालिन्दः १६ भीषणः १७ तीक्ष्णगन्धः १८

बली १९। इति जटाधरः॥ अपि च।

“कुन्दरुस्तु मुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि।

कुन्दरुमधुरस्तित्वात्तीक्ष्णत्वञ्चः कटुहरेत्।

कुपीलुः

ज्वरस्वेदग्रहाजक्षीमुखरोगकफानिलान्”॥

इति भावप्रकाशः॥ अस्य गुणाः। मधुरत्वम्।

तिक्तत्वम्। कफपित्तातिदाहनाशित्वम्। अस्य

पानलेपनयोग्यः। शिशिरत्वम्। प्रदरामयशान्ति

कारित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ अलक्ष्मीरक्षो-

ज्वरनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥

(अस्य व्यवहारो यथा वैद्यकचक्रपाणि-संग्रहे

ऽष्टादशशक्तिकप्रसारणी तैले॥

“कर्पूरं कुन्दरुनिशालवङ्गधामचन्दनम्”॥ *॥)

कुन्दरुक्, पुं, स्त्री, (कुन्दुरु + स्वार्थे कन्।) कुन्दरुनाम

सुगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कुन्दरुक्, स्त्री, (कुन्दरुक् + जातित्वात् ङीप्।)

शृङ्गकीरवृक्षः। इत्यमरः २। ४। १२४॥

कुप इ कि स्तुतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-

परं-सकं-सेट्-इदित्।) पञ्चमस्वरी। इ कुम्पते।

कि कुम्पयति कुम्पति। स्तुतिराच्छादनम्। इति

दुर्गादासः॥

कुप, क द्यतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-

अकं-सेट्।) क कोपयति। इति दुर्गादासः॥

कुप य इर् कोपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-

परं-अकं-सेट्-इदित्।) कोपो नेत्रलौहित्यादि-

हेतुस्त्रित्तविकारः। य, कुपयति माता शिशवे। इर्

अकुपत् अकोपीत्। अस्मात् एषादित्वात्तत्त्वं

उ इत्यन्ये। “कदाचित् कुप्यते माता नोदरस्था

हरीतकी”। इति तु कुप्यतीति कुप् ततः स

इवाचरति इति डे साध्यम्। इति दुर्गादासः॥

कुपयः, पुं, कुत्सितः पश्याः। (पाणिनिमते कापथ

इति जित्यं स्यात्। वोपदेवमते तु “पथि पुरुषे

वा”। इति सूत्रेण विभाषया कोः कादेशः।) का-

पथः। इति शब्दरत्नावली। (यथा, श्रीमद्भागवते

५। ६। १०। “सधर्मपथमकुतोभयमपहाय

कुपयपाथगुप्तमसमञ्जसं निजमनीषया मन्दः प्रवर्त्त-

यिष्यति”॥

कुपयः सेव्यत्वेनास्त्यस्य। अर्श आदित्वात् अच्।

कुपयगामिनि, त्रि। यथा महाभारते १। ६। ७। २६।

“कुपयन्तु महावीर्यः श्रीमान् राजन्! महाधुरः।

सुपार्थ इति विख्यातः क्षितौ जज्ञे महीपतिः”॥)

कुपाणिः, त्रि, (कुत्सितः पाणिर्यस्य।) वक्रहस्तः।

इति जटाधरः। कोपा इति भाषा॥

कुपिनी, [न] पुं, (कुपिनी मत्स्यधानी अस्यास्तीति।

व्रीह्यादित्वात् इनिः।) कैवर्त्तः॥ इति त्रिकाण्ड-

शेषः। जालिया इति भाषा॥

कुपिनी, स्त्री, (कुम्पते रक्षते मत्स्योऽत्र। कुप इ कि

स्तुतौ अधिकरणे बाङ्गलकात् इनिः। किञ्च ङीप्

एषोदरादित्वात् साधुः।) खल्पमत्स्यधानी। इति

शब्दरत्नावली। खालुइ इति भाषा॥

कुपिन्दः, पुं, (कुम्पयति विस्तारयति सूत्राणि। कुप

इ कि स्तुतौ + “कुपेर्वा वञ्च”। उणां ४। ८६।

इति किन्दच्।) तन्त्रवायः। इत्युणादिकोषः॥

कुपीलुः, पुं, (कुत्सितः पीलुः।) कारस्करवृक्षः

तिन्दुकविशेषः। मधुरतेन्दु माकडाकंदु इति च

भाषा। तत्पर्यायः। जलजः २ दीर्घपत्रकः ३ कुजकः

कुमारः

प्रकृतस्यैवान्तःशरीरस्य वह्निःशरीरस्य चावन-
मनमत्र तु हृदयं पृष्ठं वा शरीराद्वह्निर्भवतीति
भेदः ॥ * ॥

अथ चिकित्सा ।

“वाह्यायामेऽन्तरायामे धनुस्तथै च कुब्जके ।
 योज्यं प्रसारिणीतैलं तेन तेषां श्रमो भवेत् ॥
 वातव्याधिषु सामान्या याः क्रियाः कथिताः पुरा ।
 कर्त्तव्या एव ताः सर्वास्तेनमेतद्विशेषतः” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥ (यथा, ह्रिद्वंशे ३३ । ३४ ।
 “तान्तु कुब्जां स्थङ्गोर्मध्ये द्यङ्कुलेनाग्रपाणिना ।
 शनैः सन्तोडयामास कृष्णो लोलाविधानवित्” ॥
 रोगविशेषस्यास्य चिकित्सायं वटिकौषधं
 यथा ॥ * ॥
 “रसौ गन्धौ समौ शुद्धौ ताणकश्चाभया तथा ।
 विषं व्योषश्च कटुर्को वोजैपालकौ समौ” ॥
 “भृङ्गराजरसैर्मर्द्दां सुवृक्कसरसैस्तथा ।
 गुग्गादयं प्रदातव्यं रसः कुब्जविनोदकः ॥
 आमवाताह्वातादीन् कटीशूलञ्च नाशयेत् ।
 अग्निश्च कुरुते दीप्तं स्थौल्यानां नाशनं परम्” ॥
 कुब्जविनोदो रसः ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे वातरोगाधि-
 कारे ॥ * ॥)

कुलः,पुं, (कु ईषदुङ् अर्जवमस्य । शकग्धादिवात्
साधुः ।) अपामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ खङ्गः ।
इति शब्दमाला ॥

कुञ्जकः, एं, (कौ एधियां उञ्जति । उञ्ज + गुञ्ज् ।
 शकन्ध्वादित्वात् उलोपे साधुः) पुण्यवृत्तिशेषः ।
 कूजा इति ख्यातः । (यथा, शब्दार्थचिन्तामणि-
 दृतनृसिंहपुराणे ।

“चम्यकात् पुष्यशतकादशोकं पुष्यमुत्तमम् ।
अशोकात् पुष्यसाहस्रात् सेवतीपुष्यमुत्तमम् ।
सेवतीपुष्यसाहस्रात् कुजकः पुष्यमुत्तमम्” ॥
तत्पर्यायः । भद्रतरुणी २ वृत्तपुष्यः ३ अतिकेशरः
४ महासाहः ५ कण्टकाष्टः ६ खर्वः ७ अजिकुल-
सङ्कुलः ८ वारिकण्टकः ९ इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अपि च ।

“कुञ्जको भद्रतरणिवृहत्पुष्पोऽतिकेशरः ।
महासह्य कण्टकाद्या नीलालिङ्गलसङ्कुला” ॥
राजनिर्घण्टे महासह्येत्यादिशब्दाः पुंलिङ्गाः ।
व्यस्य गणाः ।

“कुञ्जकः सुरभिः खादुः कषायानुरसः सरः ।
त्रिदोषशमनो वृध्यः शीतवृत्तां च स स्मृतः” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ सुरभित्वम् । रक्तपित्तकफ-
नाशित्वञ्च । तत्पुष्पगुणाः । शीतलत्वम् । वर्णका-
रित्वम् । दाहवातपित्तनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कुल्लकण्टकः, पुं, (कुल्लः कण्टकोऽप्य) श्वेतखदिरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कुब्रं, (ब्रं)सौ, (कुबि आच्छादने + 'अच्चेन्द्रायवच्चेति'।
 उणां २ । २८ । इति निपतनात् रुन् । वनम् ।
 इत्यादिकोषः ॥ कुण्डम् । कुण्डजम् । तन्तुः । शर-
 यम् । प्रकटम् । इति सङ्क्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

कुमार, त् क केनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां-परं-ब्यक्तं-सेट् ।) ऋखी । व्यचुकुमारत् ।
इति दुर्गादासः ॥

कुमारं, स्त्री, (कुमारयति नन्दति यत्र यस्मिन् सती-
त्यर्थः) जात्यकाक्षनम् । इति मेदिनी । खाँटि
सोया इति भाषा ॥

कुमारः, पुं, (कुक्षितो मारः कन्दर्पो यस्मात्)
 कार्त्तिकेयः तदुत्पत्तिविवरणान्तु कार्त्तिकेयशब्दे
 द्रष्टव्यम् ॥

(तथा महाभारते । १ । ६६ । २३-२४ ।
 “अग्नेः पुत्रः कुमारस्तु श्रीमान् शरवणालयः ।
 तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृथञ्च ।
 कौर्त्तिकाभ्युपपत्तेश्च कान्तिकेय इति स्मृतः” ॥
 कौ पृथिव्यां मारयति दुष्टान् । कु + मृ + शिच् +
 षच् ।) नाव्योक्तौ युवराजः ॥ इत्यमरः ॥ (राज.
 कुमारः । यथा, रघौ ७ । ६३ ।

“ततः प्रियोपात्तरसेऽधरौले
निवेश्य दध्नौ जलजं कुमारः” ॥)

शुकः । अश्ववारकः । (कुमारयति क्रीडतीति ।
कुमार-त् क क्रीडने + अच् ।) पञ्चवर्षीयबालकः ।
(यथा मनौ ७ । १७५ ।

“कन्यानां सम्प्रदानञ्च कुमारगणाञ्च रक्षयम्” ।
 “तस्यास्तु खल्वमरायाः प्रपतनार्थं खल्वेवैव-
 कर्मणि क्रियमाणे जातमात्रे ऽस्यैव कुमारस्य
 कार्याण्येतानि कर्माणि भवन्ति तद्वया-
 नोः सङ्घट्टनं कर्णयोर्मूले श्रोतोदकेनोष्णोदकेन वा,
 मुखपरिधेकः । तथा संक्षेपविह्वलान् प्राणान्
 पुनर्लभेत कृष्णकपाशिका शूर्पेण चैनमभितु-
 नीयाद् यद् यच्चैष्टं स्यात् यावत् प्राणानां प्रत्यागम-
 तत्तत् सर्वमेव कुप्ये । ततः प्रत्यागतप्राणं प्रकृति-
 भूतमभिसमीक्ष्य स्नानोदकग्रहणाभ्यामुपपार-
 येत् । अथास्य ताल्कोलकण्ठ-जिह्वा-प्रमार्जन-
 मारभेत अङ्गुल्या सुपरिलिखितनखयासुप्रक्ष-
 लितोपधानकार्पासपिचुनया प्रथमं प्रमार्जित-
 स्यास्य च शिरस्ताले कार्पासपिचुना स्नेहगर्भेण
 प्रतिच्छादयेत् । ततो ऽस्यानन्तरं कार्यं सैन्यवोप-
 हितेन सर्पिषा प्रच्छेदनम्” ।

“दशम्यां निश्च्यतीतायां सपुत्रास्त्री सर्व्वगन्धौ
षष्ठैर्गौरसर्षप-कोत्रैश्च खाता लब्धवस्तुं परि-
धाय पवित्रेष्टुलसुविचित्रभूषणवती संस्पृश्य मङ्ग-
लान्युचितामर्चयित्वा च देवतां शिखिनः शुक्ल-
वाससो यश्चांश्च ब्राह्मणान् स्तुतिवाचयित्वा कुमार-
महतेन शुचिवाससाच्छादयेत् । प्राक् शिरस-
मुदक्शिरसं वा संवेश्य देवतापूष्यं दिजातिभ्यः
प्रणमतीत्युक्ता कुमारस्य पिता द्वे नामनी कार-
येत् नाक्षत्रिकं नामाभिप्रायिकम्” ।

“कृते च नामकर्म्मणि कुमारं परोक्षितुमुपक्रामे
 दायुषः प्रमाणं ज्ञान-हेतोः । तत्रेमान्यायुधत्वा
 कुमाराणां सत्त्वगानि भवन्ति तदयथा—एकै-
 कजा मृदवोऽल्पाः खिग्धाः सुबद्धमूत्राः कृष्णाः
 केशाः प्रशस्यन्ते । स्थिरा बह्वला त्वक् प्रकृष्टा-
 कृतिमुसम्भ्रमनीयतप्रमाणातिरिक्तमनुरूपमात-

कुमारः

पत्रोपमं शिरः प्रशस्यते । व्यूढं दृढं समं सु-
स्मिष्टशङ्खसन्ध्यर्द्धयज्ञनमुपचितं बलिनमर्द्धचन्द्रा-
कृतिललाटं बह्वलौ विपुलसमपिठौ समौ नीचौ
वृद्धौ पृष्ठतोऽवनतौ सुस्मिष्टकर्णपुटकौ महा-
च्छिद्रौ कर्णौ ईषत् प्रलम्बिन्यावसङ्गते समे
संहते महत्तौ भ्रुवौ समे समाहितदर्शने व्यक्त-
भागविभागे बलवती तेजसोपपन्ने स्वाङ्गोपाङ्गे
चक्षुषी । ऋज्वी महोच्छासावशसम्पन्नेष्वदन-
ताया नासिका । महद्वज्र-सुनिविष्टदन्तमास्यम् ।
आयामविस्तरोपपन्ना स्रज्ज्वा तन्वी प्रकृतियुक्ता
पाटलवर्णा जिह्वा । स्रज्ज्वा युक्तोपचयमुष्णोपपन्नं
रक्तं तालु । महानदीनः स्निग्धोऽनुनादी गम्भीर-
समुद्यो धीरस्वरः । नातिस्थूलौ नातिकृशौ
विस्तारोपपन्नावायुप्रच्छादनौ रक्तावोष्ठौ । म-
हत्तौ हनुवत्तौ । नातिमहती ग्रीवा । व्यूढमुप-
चितसुरो गूढं जत्रु पृष्ठवंशश्च । विह्वलान्तरौ
स्तनौ, अंसपातिनी स्थिरे पार्श्वे, उत्तपरिपुण्यायतौ
बाह्व, सक्थिनी अङ्गुलयश्च । महदुपचितं पाणि-
पादम् । स्थिरावृत्ताः स्निग्धास्ताम्नास्तुङ्गाः कूर्मा-
काराः करजाः, प्रदक्षिणावर्त्ताः सोत्सङ्गा च
नाभिः । नाभ्युस्त्रिभागहीना समासमुपचित-
मांसा कटोवृत्तौ स्थिरोपचितमांसौ नात्युन्नतौ
नात्यवनतौ स्निग्धावनुपूर्ववृत्तौ उपचययुक्ता-
वुरू । नात्युपचिते नात्युपचिते एणीपदे प्रगूढ-
सिरास्थिसन्धी जङ्घे । नात्युपचितौ नात्युपचितौ
गुल्फौ पूर्णोपदिष्टगुणौ पादौ कूर्माकारौ ।
प्रकृतियुक्तानि वात-मूत्र-पुरीषगुह्यानि तथा
स्वप्रजागरणायामस्मितशदितस्तनग्रह्यानि । यच्च
किञ्चिदन्यदपि अनुक्तमस्ति तदपि सर्वं प्रकृति-
सम्पन्नमिष्टं विपरीतं पुनरनित्यमिति दीर्घायु-
र्लक्ष्यानि ॥ * ॥

अतोऽनन्तरं कुमारगारविधिमनु-

याख्यास्यामः ॥

“वास्तुविद्याकुशलः प्रशस्तं रम्यतमस्कं निवातं
प्रवातैकदेशं दृढमपगतश्चापदपशुदंष्ट्रिमुषिका-
पतङ्गं सुसंविभक्तसलिलोदूखलमूत्रवर्षस्थानस्नान-
भूमिमहानसमृतुसुखं यथर्तुश्रयणसनास्तरण-
सम्पन्नं कुर्यात् । तथा सुविहितरक्षाविधान-
बलिनङ्गलक्ष्मोपप्रायश्चित्तं शुचिद्वैद्यानुरक्त-
जनसम्पूर्णमिति कुमारगारविधिः ।

श्रयणास्तरणप्रावरणानि कुमारस्य मृदुलघु-
शुचिसुगन्धीनि स्युः । खेदमलजन्तुमन्ति मूत्र-
पुरीषोपदृष्टानि च वर्ज्यानि स्युः ।

असति सम्भवेऽन्येषां तान्येव च सुप्रक्षालि-
तोपधानानि सुधूपितानि सुशुद्धशुष्कानुपयोगं
गच्छेयुः ।

धूपनानि पुनर्वाससां श्रयणास्तरणप्रावरणानाञ्च
यवसर्षपातसी-हिङ्गु-गुग्गुलुवधारोचकवयःश्यामो-
लोमीजटिलापलङ्काशकरोहिणीसर्पनिर्मोका-
नि द्रवतसंप्रयुक्तानि स्युः ।

मणयश्च धारणीयाः कुमारस्य खड्गरुक्कगव-
वृषभाणां जीवतामेव दक्षिणेभ्यो विधाणेभ्यो ज्या-

कुमारः

णि गृहीतानि स्युः । मन्त्राद्याश्चौषधयो जीवकर्म-
भकौ यान्यप्यन्यानि ब्राह्मणाः प्रशंसेयुः ।

क्रोडनकानि खल्वस्य तु विचित्राणि घोषव-
न्यभिरामाणि अगुरुल्लतीक्ष्णायाणि अनास्य-
प्रवेशीनि अप्राणहराणि अविनाशनानि स्युः ।

नक्षत्रस्य विनाशनं साधु तस्मात्तस्मिन् रुदत्य-
भुज्जाने वान्यत्र विधेयतामगच्छति राक्षसपि-
शाचपूतनाद्यानां नामान्याङ्गता कुमारस्य वि-
नाशनार्थं नामग्रहणं न कार्यं स्यात् ।

यदि त्यातुर्यं किञ्चित् कुमारमागच्छेत् तत्प्र-
कृतिनिमित्तपूर्वकूपलिङ्गोपशयविशेषैस्तत्ततोऽनु-
बुध्यसर्वविशेषानातुरौषध-देश-कालाश्रयानवेक्ष-
माणाश्चिकित्सितुमारभेतैनं मधुरमृदुलघुसुरभि-
शीतसङ्गरं कर्मप्रवर्त्तयन्नेवं साध्याहि कुमारा
भवन्ति तथा ते शर्म लभन्ते चिराय रोगत्वे-
ऽरोगवृत्तमातिष्ठेत् देशकालात्मगुणविपर्ययेण
वर्त्तमानः ।

क्रमेणासाध्यानि परिवर्त्तयितुमुज्जानः सर्वान्य-
हितानि वर्जयेत्तथाबलवर्णाशरीरायुषां सम्पद-
मवाप्नोतीति ।

एवमेवं कुमारमायौवनप्राप्तेर्धर्मार्थकुशला-
गमनाच्चानुपालयेदिति पुत्राग्निषां समृद्धिकरं
कर्म व्याख्यातम् । तदाचरन् यथोक्तैर्विधिभिः
पूजां यथेष्टं लभते ऽनसूयक इति ॥

इति शरीरस्थानेऽष्टमेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥*

“अथ कुमारं शीताभिरद्भिः श्वाभ्यः जात-
कर्मणि कृते मधुसर्पिरनन्ता ब्राह्मीरसेन सुवर्ण-
चूर्णमङ्गुल्यनामिकया लेहयेत्ततो बलात्तेजेनाभ्यव्य-
क्षीरवृत्तकषायेण सर्वगन्धोदकेन वा रूप्यहेम-
प्रतप्तेन वा वारिणा स्नापयेदेनं कपित्थपत्र-
कषायेण वा कोष्ठेन यथाकालं यथादेशं यथा
विभवश्च ॥

क्षीराहाराय सर्पिः पाययेत् सिद्धार्थक-
वचामांसीपयस्यापामार्गशतावरीसारिवाब्राह्मी-
पिप्पलीहरिद्राकुकुसैन्धवसिद्धं क्षीराद्रमादाय म-
धुकवचा पिप्पली चित्रकत्रिफला सिद्धमद्रमादाय
दिपक्षमूलीक्षीर-तगर-भद्रदारु-मरिच-मधु-विड-
ङ्ग-द्राक्षा-द्विब्राह्मी सिद्धम् । तेनारोग्यबलमे-
धायुषि धिप्रोर्भवन्ति ॥

बालं पुनर्गात्रसुखं गृहीयात् नचैनं तर्जयेत्
सहसा न प्रतिबोधयेत् विनासभयात् सहसा
नापहरेदुत्तपिपेद्वा वातादिविघातभयात् नोप-
वेशयेत् कौञ्जभयात् नित्यस्नैनमनुवर्त्तते प्रिय-
श्नैरजिघांसुः । एवमनभिहतमगास्त्वभिवर्द्धते
नित्यसुदयसत्त्व-सम्पन्नो नीरोगः सुप्रसन्नमनाश्च
भवति । वातातपविद्युत्प्रभापादपलताशून्यागार-
निम्नस्थानगृहच्छायादिभ्यो दुर्यहोपसर्गतश्च बालं
रक्षेत् ।

“नाशुचौ विद्वजेद्राजं नाकाशे विषमे न च ।

नोष्णमास्तवर्षेषु रजोधूमोदकेषु च ॥

क्षीरसाध्यतयाक्षीरमाजं गव्यमथापि वा ।

दद्यादास्तन्यपर्याप्तेर्बालानां वीक्ष्य माचया ॥

कुमारः

षण्मासश्चैनमन्नं प्राशयेत्तद्विहितम् । नित्यसव-
रोधरतश्च स्यात् कृतरक्ष उपसर्गभयात् । प्रयत्न-
तश्च ग्रहोपसर्गेभ्यो रक्ष्या बाला भवन्ति ॥

अथ कुमार उद्विजते चस्थिति रोदिति नष्ट-
संज्ञो भवति नखदशनैर्धात्रीमात्मानश्च परिणु-
दति दन्तान् खादति । कूजति ऋम्भते भ्रुवौ
विद्धिपत्युद्धं निरीक्षते फेनमुद्गमति सन्दष्टौष्ठः
क्रूरो भिन्नामवर्चा दीनार्त्तस्वरो निशि जागर्ति
दुर्बलो स्नानाङ्गो मत्स्यच्छुन्दरिमत्कुशगन्धो
यथा पुरा धात्र्याः स्तन्यमभिलषति तथा नाभिल-
षतीति सामान्येन ग्रहोपदृष्टलक्षणमुक्तं विस्तरे-
योत्तरे वक्ष्यामः ॥

इति सुश्रुतेनोत्तरतन्त्रे १० अध्याये उक्तम् ॥)

वरुणवृद्धः । इति मेदिनी ॥ अर्द्धदुपासकविशेषः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ सिन्धुनदः । इति शुब्दरत्नावली ॥

(सनकसनातनसनत्सुनन्दा एते चत्वारोऽपि बा-
ल्यत एव ब्रह्मचारित्वात् कुमारा इत्युच्यन्ते ॥
त इव ये च कौमारतो ब्रह्मचारिणस्तेऽपि विज्ञे-
याः । यथा, मनौ । ५ । १५६ ।

“अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम् ।

दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम्” ॥

मङ्गलग्रहः । यथा, नवग्रहस्तोत्रे ।

“धरणीगर्भसम्भूतं विद्युत्पुष्पसमप्रभम् ।

कुमारं शक्तिहस्तश्च लोहिताङ्गं नमाम्यहम्” ॥

शक्तिमत्पर्वतोद्भूतकृदधिकुल्याविशेषः ।

यथा, विष्णुपुराणे ।

“कृधिकुल्याः कुमाराद्याः शक्तिमत्पादसम्भवाः” ॥

श्राकद्वीपाधिपतेः सप्तपुत्राणामेकः । तन्नाम्ना तद-
र्धस्यापि तथा संज्ञा ।

यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । ५६-६० ।

“श्राकद्वीपेश्वरस्यापि भवस्य सुमहात्मनः ।

सप्तैव तनयास्तेषां ददौ वर्षाणि सप्त सः ॥

जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मनीषकः ।

कुसुमोदश्च मौदाकिः सप्तमश्च महाद्रुमः ॥

तत्संज्ञान्येव तत्रापि सप्तवर्षाण्यनुक्रमात्” ॥

मन्त्रविशेषः । यथा, तन्त्रसारवृत्तविश्वसार-

वचनम् ।

“हृतवीर्यश्च भीमश्च प्रध्वस्तो बालकः पुनः ।

कुमारश्च युवा प्रौढो वृद्धो निस्त्रिंशकस्तथा” ॥

खरोदयोक्तबालचक्रस्थस्वरभेदः । बालोपद्रवक-

ग्रहभेदः । यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३७ अः ॥

“स्नन्दः कृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा ।

बिभर्त्ति चापरां संज्ञां कुमार इति स ग्रहः” ॥

त्रि, सुन्दरः ॥)

कुमारकः, पुं, (कुमार + संज्ञायां स्तार्थे वा कन्)

वरुणवृद्धः । इत्यमरः । २ । ४ । २५ ॥ बालकः ॥ इति

हेमचन्द्रः । (यथा, महाभारते । १ । १२८ । २२ ।

“प्रहारवेगाभिहता द्रुमा व्याघूर्णितास्ततः ।

सफलाः प्रपतन्ति स्त द्रुतं खस्ताः कुमारकाः” ॥

राजकुमारः । यथा महाभारते । १ । १३३ । ७ ।

“ते तं दृष्ट्वा महात्मानमुपगम्य कुमारकाः ।

भयोत्साहक्रियात्मानो ब्राह्मणं पर्यवारयन्” ॥)

कुमारी

कौरववंशोद्भवो नागविशेषः । यथा, महाभारते १ । आस्तीकपर्वणि ५७ । १३ ।

“एकः कुण्डलो वेणी वेणीकन्धः कुमारकः । बाहुकः प्रङ्गवेरश्च धूर्तकः प्रातरातकौ । कौरवकुलजास्वेते प्रविष्टा ह्यवाहनम्” ॥

कुमारजीवः, पुं, (कुमारं जीवयतीति जीव + णिच् + अण् ।) पुच्छजीवकच्छः । इति रत्नमाला । जी-यापुता इति भाषा ॥

कुमारपालः, पुं, (कुमारं पालयति । पाल् + णिच् + अच् ।) शालिवाहनराजः । इति हेमचन्द्रः ॥ (शिशुपालके, चि ॥)

कुमारभृत्या, स्त्री, (कुमारस्य गर्भस्य निर्विघ्नप्रस-वाद्यं गर्भचिकित्साकुशलैः भिषग्भिः धात्र्या वा भृत्या पालनम् ।) गर्भिण्याः परिचर्या । इति हारावली ॥ तत्पर्यायः । बालतन्त्रम् २ गर्भिण्य-वेक्षणम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, रघुः । ३ । १२ ।

“कुमारभृत्याकुशलेरनुष्ठिते भिषग्भिरामैरथ गर्भमर्म्मणि ।

पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियां ददर्श काले दिवमभितामिव” ॥)

कुमारयुः, पुं, (कुमारं कौमारं याति । मित्रव्यादि-त्वात् कुः निपातनात् साधुः ।) युवराजः । इत्यु-णादिकोषः ॥

कुमारवाही, [न्] पुं, (कुमारं कार्तिकेयं वहति । वह + णिनिः ।) मयूरः । इति शब्दरत्ना-वली ॥

कुमारसूः, स्त्री, (कुमारं कार्तिकेयं सूते । सू + क्तिप् ।) गङ्गा । इति हेमचन्द्रः ॥ दुर्गा । इति व्युत्पत्ति-लभ्योऽर्थः ॥ (पुं वङ्गिः । यथा, महाभारते । २ । सहदेवदिग्विजये ३१ । ४३ ।

“वैश्वानरस्त्वं पिङ्गेशः श्रवङ्गो भूरितेजसः ।

कुमारसूस्त्वं भगवान् रुद्रगर्भो हिरण्यवत्” ॥)

कुमारिका, स्त्री, (कुमारयति आनन्देन क्रीडति । कुमार + णिच् + गतुल् + टाप् अत इत्वम् ।) कुमा-री । इति शब्दरत्नावली ॥ नवमल्लिका । इति रत्नमाला ॥ भारतवर्षस्य खण्डविशेषः । यथा,—

“वर्णव्यवस्थितिरिहैव कुमारिकास्ये शेषेषु चान्यजना निवसन्ति सर्वे” ॥

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥ स्थूलैला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ओषधिविशेषः । घृत-कुमारी इति ख्याता । अस्या व्यवहारो यथा जैलोक्यचिन्तामणिरसे द्रव्यः ।

“खल्वे द्रवेणैव कुमारिकायाः” ।

इति रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे वातव्याध्यधिकारे ।

नेत्रमण्डलस्यप्रतिविम्बविशेषः । यथा,—

“दृष्टा यस्य विजानीयात् पद्मरूपां कुमारिकाम् । प्रतिच्छायामयोमह्णो नैनमिच्छेच्चिकित्सितुम्” ॥ इति चरके इन्द्रियस्थाने ७ अध्याये ॥)

कुमारी, स्त्री, (कुमार + प्रथमवयोवचनत्वात् स्त्रियां ङीष् ।) दादशवर्षीया कन्या । यथा,—

“अष्टवर्षा भवेद्गौरी दशवर्षा च कन्या ।

कुमुत्

सम्प्राप्ते द्वादशे वर्षे कुमारीत्वमधीयते” ॥

इति स्मृतौ भेदः । इह अभेदोपचारात् कन्या कुमारीत्वमरः ॥ इति भरतः ॥ आगमे तु कुमारी-पूजने अज्ञातपुण्या चेत् तदा षोडशवर्षपर्यन्त-वयस्का । तस्या वयोभेदेन नामभेदाः । यथा,—

“एकवर्षा भवेत् सन्ध्या द्विवर्षा च सरस्वती ।

त्रिवर्षा तु त्रिधामूर्त्तिस्तुर्वर्षा तु कालिका ॥

सुभगा पञ्चवर्षा च षड्वर्षा च उमा भवेत् ।

सप्तभिर्मालिनी साक्षादष्टवर्षा च कुञ्जिका ॥

नवभिः कालसङ्घर्षा दशभिश्चापराजिता ।

एकादशे तु रुद्राणी द्वादशे तु भैरवी ॥

त्रयोदशे महालक्ष्मीर्द्विसप्ता पीठनायिका ।

क्षेत्रज्ञा पञ्चदशभिः षोडशे चान्नदा मता ॥

एवं क्रमेण सम्पूज्या यावत् पुष्पं न जायते ।

पुष्पितापि च सम्पूज्या तत्पुष्पादानकर्म्मणि” ॥*

तत्पूजाविधिरथा ।

“अथान्यत् साधनं वक्ष्ये महाचीनक्रमोद्भवम् ।

येनानुष्ठितमात्रेण शीघ्रं देवी प्रसीदति ॥

अष्टम्याश्च चतुर्दशं कुङ्गां वा रविसंक्रमे ।

कुमारीपूजनं कुर्याद्यथा विभवमात्मनः ॥

वस्त्रालङ्काराद्यैश्च भक्ष्यैर्भोज्यैः सुविस्तरैः ।

पञ्चतत्त्वादभिः सम्यग्देवीबुद्ध्या सुसाधकः” ॥

इत्यन्नदाकल्पः ॥ * ॥ (स्वनामख्याता परीक्षित-पुत्रस्य भीमसेनस्य पत्नी । यथा,—महाभारते

१ । पुरुवंशानुकीर्तने ६५ । ४३ ।

“भीमसेनः खलु कैकेयीमुपयेमे कुमारो नाम तस्यामस्य जज्ञे प्रतिश्रवा नाम” ॥

पार्वती । नवमल्लिका । नदीविशेषः । (इयं हि

शाकदीपान्तर्गतसप्तनदीनामेका ।

यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । ६५ ।

“नद्यश्च मद्याप्युत्थाः सर्वपापमयापहा ।

सुकुमारी कुमारी च नलिनीधेनुका च या” ॥)

सहा । घृतकुमारी इति ख्याता । अपराजिता ।

जम्बुदीपः । इति मेदिनी ॥ सीता । इति हेम-चन्द्रः ॥ बन्ध्याकर्कोटकी । स्थूलैला । मोदिनी-

पुष्पम् । तरुणीपुष्पम् । श्यामापद्मी । इति

राजनिर्घण्टः ॥

कुमाल त् क केलौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-

सुरां-परं-अकं-सेट् ।) ऋक्षी । अचुकुमालत् ।

इति दुर्गादासः ॥

कुमालकः, पुं, (कुमाल + संज्ञायां कन् । कुमाल

त्क केलौ + गतुल् वा ।) सौवीरदेशः । इति

हेमचन्द्रः ॥

कुमुत्, [द्] स्त्री, (कौ पृथिव्यां मोदते इति ।

कु + मुद् + क्तिप् ।) कुमुदम् । इति मेदिनी । हेला

इति भाषा । रत्नोत्पलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, भागवते ३ । २३ । ३८ ।

“बभ्राज उत्कचकुमुदगुणवानपीव्य

स्ताराभिरावृत इवोडुपतिर्नभस्य” ॥

कुमुदस्य कन्दविशेषः । शालुक इति यस्य ख्यातिः ।

अस्य पर्याया यथा,—

“कैरवं चन्द्रकान्तश्च गर्दभं कुमुदं कुमुत्” ॥

कुमुदः

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कुमुत् [द्] चि, (कुत्सिते विषये मुत् हर्षो यस्य कुत्सिता मुद् अस्य वा ।) कपणः । इति मेदिनी ॥

अप्रीतः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुमुदं, स्त्री, (कौ मोदते । मुद् “इगुपधेति” । ३ ।

१ । १३५ । कः ।) श्वेतोत्पलम् । हेला सुदि

इत्यादि भाषा ॥ (यथा, रामायणे ५ । ५५ । १ ।

“सचन्द्रकुमुदं रम्यं सार्ककारणवत् शुभम् ।

पुष्पश्रवणकादम्बमधुशैवलश्राद्धलम्” ॥)

तत्पर्यायः । कैरवम् २ । इत्यमरः । १ । १० ।

३७ । चन्द्रकान्तम् ३ गर्दभम् ४ कुमुत् ५ । इति

रत्नमाला ॥ धवलोत्पलम् ६ कलारम् ७ शीत-

लकम् ८ शशिकान्तम् ९ इन्दुकमलम् १० चन्द्र-

काम्बुजम् ११ गन्धसोमम् १२ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ अपि च ।

“श्वेतं कुवलयं प्रोक्तं कुमुदं कैरवं तथा ।

कुमुदं पिच्छिलं स्निग्धं मधुरं क्लादि शीतलम्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । शीतलत्वम् ।

खादुत्वम् । पाके तिक्तत्वम् । कफरक्तदोषदाह-

श्रमपित्तनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । रक्त-

पद्मम् । इति मेदिनी ॥ रूप्यम् ॥ इति हेम-

चन्द्रः ॥

कुमुदः, पुं, (कुत्सिते नैर्ऋतकोणे मोदते इति । कु +

मुद् + कः ।) नैर्ऋतकोणस्यदिग्हस्ती । इत्यमरः ।

१ । ३ । ३॥ वानरविशेषः । (अयं खलु राम-

चन्द्रस्य सेनापतिवानराणां एकतमः ।

यथा, रामायणे । ६ । २ । २८ ।

“नाम्ना संकोचलो नाम नानादिजयुतो गिरिः ।

तत्र रान्धं प्रशास्येष्ट कुमुदो नाम वानरः ।

योऽसौ शतसहस्राणि सहस्रं परिकर्षति” ॥)

नागविशेषः । (यथा, महाभारते । १ । ३५ । १५ ।

“कुठरः कुङ्गरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः ।

कुमुदः कुमुदाक्षश्च तित्तिरिर्हलिकस्तथा” ॥)

दैत्यभेदः । सितोत्पलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ क-

पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ध्रुवकभेदः । यथा,—

“एकाविंशतिवर्णाङ्घ्रिर्भवेत् प्रङ्गारके रसे ।

कुमुदोऽभीष्टदश्चैव ताले तुरगलोत्तमे” ॥

इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (कुं पृथ्वीं भूमिं वा मोद-

यति । अन्तर्भूतगिजन्तात् मुदः कः । विष्णुः ।

यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ७६ ।

“शुभाङ्गः शान्तिदः सखा कुमुदः कुवलेश्वरः” ॥

विष्णुपार्श्वदः । यथा, भागवते । ८ । २१ । १० ।

“कुमुदः कुमुदाक्षश्च विश्वक्सेनः पतत्रिराट्” ॥

मेरोरुपलम्भगिरिविशेषः । स चायुतयोजनवि-

स्तृतः । यथा, भागवते ५ । १६ । १२ ।

“मन्दरो मेरुमन्दरः सुपार्श्वः कुमुद इति ।

अयुतयोजनविस्तारोद्गाहा मेरोरुतुर्दिग्भ्रमवल्भ-

गिरय उपलब्धः” ॥ शालुमलदीपान्तर्गतप्रथम-

पर्वतः । यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । २६ ।

“कुमुदश्चावतश्चैव तृतीयश्च वलाहकः” ॥

आनूपजन्तुविशेषः । यथा,—

“हंससारसचक्राद्याः कुमुदाश्च कपिज्जलाः ।

कुमुद

आनूपास्तेषु विज्ञेयाः स्नेहला वातकोपनाः” ॥
 इति हारीते प्रथमे स्थाने ११ अध्यायः ॥
 कुमुदबान्धवः, पुं, (कुमुदस्य बान्धवः) चन्द्रः । क-
 पूरः । इत्यमरः । १ । ३ । १३ ॥
 कुमुदवती, स्त्री, (कुमुदानि सन्त्यस्यां इति । मतुप्
 मस्य वः डीप् ।) कुमुदवती । कुमुदसमूहः । इत्य-
 मरटीकायां भरतः ॥
 कुमुदा, स्त्री, (कुत्सितं मोदते । कु + मुद् + कः ।
 टाप् च ।) कुम्भिका । पाना इति भाषा । गम्भा-
 रीवृत्तः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
 (अस्याः पर्याया यथा,—
 “श्रीपर्णी काष्मरी भद्रा गाम्भारी गोपभद्रिका ।
 कुमुदा च सदा भद्रा कटफल कृष्णवृत्तिका” ॥
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) शालपर्णीवृत्तः ।
 धातकीवृत्तः । कटफलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुमुदावासः, पुं, (कुमुदानां आवासः । कुमुदानि-
 आवासन्त्यत्र वा । आ + वस् + अधिकरणे घञ्) ।
 कुमुदप्रायदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुमुदिका, स्त्री, (कौ भूमौ मोदते इति । मुद् +
 कर्त्तरि ण्वल् टाप् अत इत्वच्) । कटफलः ।
 इत्यमरः । २ । ४ । ४० ॥ (अस्याः पर्याया
 यथा,—
 “कटफलः सोमवल्कश्च कैटयः कुम्भिकापि च ।
 श्रीपर्णिका कुमुदिका भद्राभद्रवतीति च” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । गुणा-
 श्चास्य कटफलशब्दे व्यक्ताः ॥)
 कुमुदिनी, स्त्री, (कुमुदानि सन्त्यस्याम् । कुमुद +
 इनिः डीप् ।) कुमुदयुक्तपुष्करिण्यादिः । कुमुद-
 समूहः । कुमुदलता । इति भरतः ॥
 (यथा भ्रमराष्टके । ७ ।
 “अलिरसौ नलिनीवनवल्लभः
 कुमुदिनी कुलकेलिकलारसः ।
 विधिवशेन विदेशसुपागतः
 कुटजपुष्परसं बद्ध मन्यते” ॥)
 तत्पर्यायः । कुमुदवती २ । इत्यमरः । १ । १० ।
 ३६ ॥ उत्पत्तिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्लृप्त
 सुदि इति भाषा ॥
 कुमुदिनीपतिः, पुं, (कुमुदिन्याः पतिः वल्लभः) ।
 चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुमुदी, स्त्री, (कुमुद + स्त्रियां डीष्) । कटफलः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 (अस्या गुणादयः कटफलशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
 कुमुदेशः, पुं, (कुमुदानां ईशः) । चन्द्रः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 कुमुदती, स्त्री, (कुमुद + “कुमुदनङ्गेवसेभ्यो झतुप्” ।
 ४ । २ । ८७ । इति झतुप् “मादुपधायाश्च” ।
 ८ । २ । ६ । इति मस्य वः । उगितश्चेति डीप्) ।
 कुमुदिनी । इत्यमरः । १ । १० । ३८ ॥
 (यथा, भट्टिकाव्ये । २ । ६ ।
 “प्रभावतावाहतिकम्पिताकृतिः
 कुमुदतीरेणुपिङ्गुविग्रहम् ।
 निरास भङ्गं कुपितेव पद्मिनी

कुम्भः

न मानिनीशं सङ्गतेऽन्यसङ्गमम्” ॥

अस्याः पर्याया यथा,—
 “कुमुदती कैरविका तथा कुमुदिनीति च” ।
 गुणाश्चास्या कुमुदिनीशब्दे ज्ञेयाः । इति भावप्रका-
 शस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 कुमुदाख्यनागराजस्य यवीयसी स्वसा सा तु
 रामचन्द्रपुत्रस्य कुशस्य पत्नी ।
 यथा, रघुः १७ । ६ ।
 “तं स्वसा नागराजस्य कुमुदस्य कुमुदती ।
 अन्वगात् कुमुदानन्दं शशाङ्कमिव कौमुदी” ॥
 कौमुदीपान्तर्गतानां सप्तनदीनामेका नदी ।
 यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । ५५ ।
 “गौरी कुमुदती चैव सन्ध्यारात्रिर्मेनोजवा ।
 क्षान्तिश्च पुण्डरीका च समैता वर्षनिम्नगाः” ॥)
 कुमुदान्, त्रि, (कुमुद + “कुमुदनङ्गेवसेभ्यः” । ४ ।
 २ । ८७ । इति झतुप् मस्य वः) । कुमुदबल्ल-
 देशः । इत्यमरः । २ । १ । ६ ॥
 (यथा रघुवंशे ४ । १६ ।
 “हंसश्रेणीषु तारासु कुमुदसु च वारिषु ।
 विभूतयस्तदीयानां पर्यस्ता यशसामिव” ॥)
 कुमुदकः, पुं, (कुं पृथ्वीं मोदयति । कु + मुद् +
 णिच् + ण्वल् । पृथिव्याः भारवतारणादिशीला-
 कर्मभिः सर्वेषामानन्दकारकत्वात् तस्य तथा-
 त्वम्) । विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुम्पः, त्रि, (कुम्पति कुम्पयति वा । कुपि वेष्टने +
 अच् इदित्वात् नुम्) । बाङ्कुगुहः । इति जटा-
 धरः । कोपा इति भाषा ॥
 कुम्बा, स्त्री, (कुवि वेष्टने + अच् टाप् च ।) सुग-
 ह्मवृत्तः । अस्पृश्यादिदर्शनवारणाय वेष्टनम् ।
 इत्यमरः । २ । ७ । १८ ॥ (यथा तैत्तिरीयसंहि-
 तायाम् । “तस्मिन्नुदीचीनकुम्बां श्रम्यां निद-
 धाति” ॥ तथा शङ्करविरक्ते अम्बाष्टके । ७ ।
 “कुम्बावतीसमंविडम्बा गलेन नवतुम्बाभवीणस-
 विधा शं बाङ्गलेयशशिविम्बाभिराममुखसम्बाधि-
 तस्तनभरा” ॥ इति) ।
 कुम्भं, स्त्री, (कुं भूमिं उम्भति गन्धेन पूरयति । कु +
 उन्भ पूरणे + अच् ।) शकन्धादित्वात् साधुः ।
 गुग्गुलुः । इत्यमरः । ३ । ३ । १३४ ॥ त्रिवृत् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 कुम्भः, पुं, (कुं भूमिं उम्भति जलेन । उन्भ + अच् ।
 शकन्धादित्वात् साधुः) । घटः । अस्य परिमाणं
 कलसशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ गजकुम्भः । हस्तिशिरसः
 पिण्डद्वयम् । इत्यमरः । ३ । ३ । १३४ ॥
 (यथा प्रसन्नराघवे,—“तैः किं मत्तकरीन्द्रकुम्भ-
 कुहरेनरोपणीयाः कराः” ॥) कुम्भकर्णपुत्रः ।
 (यथा, गोः रामायणे । ५ । ७६ । १५ ।
 “सुतोऽथ कुम्भकर्णस्य कुम्भः परमकोपनः ।
 अग्रवीत् परमक्रुद्धो रावणं लोकरावणम्” ॥)
 वेष्टापतिः । इति विश्वमेदिन्यौ । समाधिविशेषः ।
 प्राणायामाङ्गकुम्भ इति यावत् । इति धरणी ॥
 (प्रह्लादपुत्रः । यथा महाभारते १ । ६५ । १६ ।
 “प्रह्लादस्य त्रयः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारतः ॥

कुम्भकः

विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति भारतः ॥
 विष्णुः । यथा महाभारते १३ । १४६ । ८२ ।
 “अर्चिष्मानर्चितः कुम्भो विशुद्धात्मा विशेषधनः” ॥
 द्रोणद्वयपरिमाणम् । ६४ सेर इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । सूर्यः २ । इति वैद्यकपरिभाषा ॥
 मेघादिद्वादशराश्यान्तर्गतैकादशराशिः । तस्य
 पर्यायः । हृद्रोगः २ । इति दीपिका ॥ स
 च धनिष्ठाशेषार्द्धसम्पूर्णशतभिषायुक्तपूर्वभाद्रपदा
 प्रथमपक्षद्वयेण भवति । अस्याधिष्ठात्री देवता
 कलसधारी पुरुषः । स तु श्रीर्षोदयः । चरण-
 रक्षितः । मध्यसन्तानः । मध्यमस्त्रीसङ्गः । कर्बूर-
 वर्णः । वनचारी । वायुराशिः । स्निग्धः । उष्णः ।
 अर्द्धसरः । वातपित्तकफप्रकृतिः । श्रुद्रवर्णः ।
 पश्चिमदिक्स्थामी । स्याद्वाङ्गः । तत्र जातफलम् ॥
 “मेघावी हस्तिघोटकधनेश्वरो दन्तपीडायुक्तः
 खेहशून्यः” । इति ज्योतिषम् । जन्मकालीनचन्द्रा-
 श्रितैवद्राशिफलम् ।
 “अलसतासहितोऽन्यसुतप्रियः
 कुशलताकलितोऽतिविचक्षणः ।
 कलसगामिनि प्रीतकरे नरः
 सदसि सज्जनमानसुरोचनः” ॥
 इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ तस्योदये तन्नामकलसं
 भवति । तस्य गणितप्राप्तपरिमाणं यथा । दश-
 व्यङ्गुलाधिकः पञ्चाङ्गुलप्रभे देशे वत्तमानेनविंशा-
 यनांशे अष्टपञ्चाशत्यलाधिकत्रिदशङ्गः । इति
 ज्योतिषम् । तत्र जातफलम् ।
 “कुम्भकमे समुद्रतश्चलचित्तोऽतिसौहृदः ।
 परदाररतो नित्यं सत्त्वकाये महासुखी” ॥
 इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
 कुम्भकः, पुं, (कुम्भ इव कायति प्रकाशते निश्चलत्वात् ।
 कै + कः । यद्वा कुम्भ + स्वार्थे कः) । दक्षिण-
 हस्तेन नासापुटद्वयं धृत्वा प्राणायामाङ्गं वायु-
 स्तम्भनम् । इति तन्त्रम् ॥ (पातञ्जलयाज्ञव-
 ल्कादौ तु ।
 “कुम्भकः पूरको रेचः प्राणायामस्त्रिलक्षणः ।
 पूरकं पूरणं वायोः कुम्भकः स्थापनं क्वचित् ॥
 वह्निर्निःसारणं तस्य रेचकः परिकीर्तितः ॥
 दक्षिणे रेचयेद् वायुं वामेन पूरितोदरः ।
 कुम्भेन धारयेन्नित्यं प्राणायामं विदुर्बुधाः ॥
 अङ्गुष्ठेन पुटं ग्राह्यं नासाया दक्षिणं पुनः ।
 कनिष्ठानामिकाभ्याश्च वामं प्राणस्य संग्रहे ॥
 अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यान्तु ऋग्वेदी सामगायनः ।
 अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु ग्राह्यं सर्वैरथर्वभिः” ॥)
 (तथा च, हठयोगदीपिकायाम् । २ । ४३ ।
 “तत्सिद्धये विधानज्ञास्त्रिचान् कुर्वन्ति कुम्भकान् ।
 विचित्रकुम्भकाभ्यासाद्विचित्रां सिद्धिमाप्नुयात्” ॥
 “तत्सिद्धये उन्मन्यवस्थसिद्धये” । इति त-
 ट्टीका ॥ अस्य भेदाः यथा तत्रैव २ । ४४ ।
 “सूर्यभेदगमुज्जाघी सीत्कारी सीतली तथा ।
 भस्त्रिकाभामरीमूर्च्छा ज्ञाविनीत्यष्टकुम्भकाः” ॥
 तथा पुनस्तत्रैव २ । ७१ ।
 “प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकः ।

कुम्भयो

सहितः केवलश्चेति कुम्भको द्विविधो मतः” ॥*)
 कुम्भकारः, पुं, (कुम्भं करोति । कुम्भ + कृ + “कर्म-
 ण्यण्” ॥ ३।२।१। इति षण् ।) जातिविशेषः ।
 कुमोर इति भाषा । स तु शुद्रागर्भे विश्वकर्मा-
 साज्जातः । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥ तत्पर्यायः ।
 कुलाणः २ । इत्यमरः ॥ २।१०।६ ॥ चञ्जी ३ ।
 इति जटाधरः ॥ (एतज्जातिविषये तु पुराण-
 भेदेन मतभेदो दृश्यते । यथा ।
 “वैश्यायां विप्रतश्चौरात् कुम्भकारः स उच्यते” ॥
 “मालाकाराश्चर्मकार्यां कुम्भकारो व्यजायत” ॥
 “पट्टीकाराश्च तैलिकां कुम्भकारो बभूव ह” ॥
 इत्यादि वज्रलमतमस्ति बाहुल्यमिमांसास्माभि-
 रङ्गियते ॥) कुकुम्भपत्नी । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुम्भकारिका, स्त्री, (कुम्भस्येव कार आकारो यस्याः ।
 कुम्भकार + कप् + टाप् अत इत्वच् ।) कुलत्या ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुम्भं करोतीति । कुम्भ + कृ
 + एतुल् स्त्रियां टाप् अत इत्वच् । कुम्भकारस्त्री ।
 इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)
 कुम्भकारी, स्त्री, (कुम्भस्येव कार आकारो यस्याः ।
 गौरादित्वात् ङीष् ।) कुलत्याङ्गनम् । कुलत्याका ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ मनःशीला । इति जटाधरः ॥
 (कुम्भकारस्य पत्नीति ङीष् ।) कुम्भकारभार्या ॥
 कुम्भतुम्बी, स्त्री, (कुम्भ इव तुम्बी ।) अनावुप्रभेदः ।
 गोल लाउ इति भाषा । तत्पर्यायः । कुम्भालावुः
 २ गोरक्षतुम्बी ३ गोरक्षी ४ नागालावुः ५ घटा-
 मिधा ६ घटालावुः ७ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् ।
 शीतत्वम् । पित्तश्यासकफाश्वज्वरकाशनाशित्वम् ।
 रम्यत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुम्भदासी, स्त्री, (कुम्भस्य वेश्यापतेर्दासी ।) कुट्टनी ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 कुम्भयोनिः, पुं, (कुम्भः योनिर्जन्मस्थानं यस्य ।) अगस्त्य-
 मुनिः । (यथा रघुः ४ । २१ ।
 “प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः” ॥)
 वशिष्ठमुनिः ॥ (एतयोर्मुनिसत्तमयोस्तत्पत्तिविवरणं
 तु उर्वशीकृते कन्दर्पपीडितयोर्मित्रावरुणयोः
 स्खलितेनैकस्मिन् कुम्भे सङ्गतेन रेतसा यथा घटितं
 तथा तत् रामायणोत्तरकाण्डे ६६—६७ सर्गे
 विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥) द्रोणाचार्यः । इति मेदिनी ॥
 (अस्य उत्पत्तिकथायथा महाभारते १।१३१।६-१४।
 “गङ्गाद्वारं प्रति महान् बभूव भगवान्दधिः ।
 भरद्वाज इति ख्यातः सततं शंसितव्रतः ॥
 सोऽभिषेक्तुं ततो गङ्गां पूर्वमेवागमन्नदीम् ।
 महर्षिर्भरद्वाजो हविर्दाने चरन् पुरा ॥
 ददर्शभ्रमरं साक्षात् घृताचीमाश्रुताम्दधिः ।
 रूपयौवनसम्पन्नं मददृष्टं मदालसाम् ॥
 तस्याः पुनर्नदीतीरे वसनं पथ्यवर्त्तत ।
 व्यपकृष्टाम्बरां दृष्ट्वा ताम्दधिसूक्तमेततः ॥
 तत्र संसक्तमनसो भरद्वाजस्य धीमतः ।
 ततोऽस्य रेतस्खान्द तदधिर्द्रोण आदधे ॥
 ततः समभवद्रोणः कलशे तस्य धीमतः ।
 अथगीय स वेदांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः ॥)
 द्रोणपुण्ड्रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्री, अश्व-

कुम्भिका

रोविशेषः । यथा महाभारते । ३।४३।३० ।
 “गोपाली सहजन्त्या च कुम्भयोनिः प्रजागरा ।
 चित्रसेना चित्रलेखा सहा च मधुरस्वना” ॥)
 कुम्भला, स्त्री, (कुम्भं कुम्भाकारं लाति आदत्ते । कुम्भ
 + ला आदाने + कः टाप् च ।) सुखितिका ।
 इति रत्नमाला ॥ सुखिरी इति भाषा ॥ (सुखी-
 शब्दे विवृतिरस्या चेया ॥)
 कुम्भवीजकः, पुं, (कुम्भ इव वीजं यस्य । ततः स्वार्य
 कः ।) रीठाकरङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुम्भशाला, स्त्री, (कुम्भाय कुम्भनिर्माणायां या
 शाला ।) कुम्भनिर्माणादिगृहम् । तत्पर्यायः ।
 पाकपुटी २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुम्भसन्धिः, पुं, (कुम्भयोः सन्धिर्मिलनम् ।) हस्ति-
 कुम्भद्वयमध्यस्थानम् । तत्पर्यायः । आरक्षः २ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कुम्भसम्भवः, पुं, (कुम्भः सम्भव उत्पत्तिस्थानं यस्य ।)
 अगस्त्यमुनिः । इत्यमरः ॥ १।३।२० ॥
 (यथा राजेन्द्रकर्णपुरे ७१ ।
 “तद्व्युक्तं ननु कुम्भसम्भव ! भवत् प्रज्ञारहस्येन यत्
 द्याश्च द्याश्च तिरोदधन्निरवधिर्विन्ध्योऽपि वन्ध्यः
 कृतः” ॥ वशिष्ठः । द्रोणः । एतयोरपि कुम्भो-
 त्तत्तेस्तथात्वम् । एतद्विवरणं नु कुम्भयोनिशब्दे
 द्रष्टव्यम् ॥)
 कुम्भा, स्त्री, (कु कुत्सितया निन्दितवत्या उम्भा पूर्ति-
 र्देहादेर्भरणं यस्याः । शकन्धादित्वात् साधुः ।)
 वेश्या । इति शब्दमाला ॥
 कुम्भाण्डः, पुं, (कुम्भ इव अण्डं यस्य ।) वाणासुरस्या-
 मात्यविशेषः । इति श्रीभागवतम् ॥
 (यथा, हरिवंशे १७५ । १६३ ।
 “कुम्भाण्डवचनैरेवं दानवेन्द्रः प्रचोदितः ।
 वाचं रूक्षामतिक्रुद्धः प्रोवाच वदताम्बरः” ॥
 अथवा वाणपराजयान्ते श्रीकृष्णप्रसादात् तद्रा-
 द्रक्षामी बभूव ॥ यदुक्तं तत्रैव १८३ । २७—
 ३८ ।
 श्रीकृष्ण उवाच ।
 “कुम्भाण्ड ! मन्त्रिणां श्रेष्ठ ! प्रीतोऽस्मि तव सुव्रत ! ।
 सुकृतान्ते विजानामि राष्ट्रिकोऽस्तु भवानिह ॥
 सत्तातिपक्षः सुमुखी निर्दोऽस्तु भवानिह ।
 राज्यश्चे त मया दत्तं चिरं जीव ममाश्रयात्” ॥)
 कुम्भाण्डम् । कुम्भाण्डोपर्याये कुम्भाण्डोदर्शनात् ॥
 कुम्भाण्डी, स्त्री, (कुम्भाण्ड + स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।)
 कुम्भाण्डो । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुम्भिका, स्त्री, (कु कुत्सितरूपेण उम्भति पूरयति आ-
 च्छादयति वारि पुष्करिण्यादेः । शकन्धादित्वात्
 साधुः ।) जलजटायविशेषः । पाना इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । वारिपर्णी २ । इत्यमरः ॥ १।१०।३८ ॥
 श्वेतपर्णा ३ अश्वकुम्भी ४ पानीयप्लवजः ५ । इति
 रत्नमाला ॥ आकाशमूली ६ कुट्टणम् ७ जलव-
 ल्कलम् ८ । इति हारावली ॥ वारिमूली ९ खमू-
 लिका १० पर्णी ११ पृथ्वी १२ खमूली १३ खमूलीः
 १४ वारिकर्णिका १५ । इति शब्दरत्नावली ॥
 कुमुदा १६ दलाङ्कः १७ । इति जटाधरः ॥ अस्य

कुम्भीन

गुणाः वारिपर्णीशब्दे द्रष्टव्याः । पाटलावृक्षः ।
 द्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥ नेत्ररोगविशेषः ।
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “वर्त्मान्ते पिङ्गकाष्ठाता भिद्यन्ते च खवन्ति च ।
 कुम्भीकवीजसदृशाः कुम्भिकाः सन्निपातजाः” ॥
 इति माधवकरः ॥ (कुम्भा + स्वार्य कन् टाप्
 इत्वच् ।) वेश्या । इति शब्दमाला । कटफलम् ।
 भावप्रकाशे अस्याः पर्यायाः यथा,—
 “कटफलः सोमवल्कश्च कैटर्थः कुम्भिकापि च ।
 श्रीपर्णिका कुमुदिका भद्रा भद्रवतीति च” ॥
 गुणाश्चास्याः कटफलशब्दे बोद्धव्याः ॥
 कुम्भीनीवीजं, स्त्री, (कुम्भिन्या वीजम् ।) जयपालः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुम्भीपाकी, स्त्री, (कुम्भिना पाकोऽस्याः । गौरादि-
 त्वात् ङीष् ।) कटफलः । इति भावप्रकाशः ॥
 कुम्भीमदः, पुं, (कुम्भोऽस्त्यस्य कुम्भी हस्ती तस्य मदः ।)
 हस्तिमदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गन्धद्रव्यविशेषः ॥)
 कुम्भिलः, पुं, (कुम्भ + इलच् ।) चोरः । शालमत्स्यः ।
 श्लोकार्थचौरः । श्यालः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुम्भी, [न्] पुं, (कुम्भोऽस्यास्तीति । इनिः ।) हस्ती ।
 कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः ॥ गुग्गुलुः । इति
 जटाधरः ॥ (अभिप्रकृतिविषयीकृतविशेषः । यथा,
 “वाह्यकी पिष्टितः कुम्भी” ॥ इति सुश्रुते कल्प-
 स्थाने ८ अध्याये ॥)
 कुम्भी, स्त्री, (कुम्भ + अल्पर्ये ङीष् ।) क्षुद्रकुम्भः ।
 उखा पाटलावृक्षः । वारिपर्णी । कटफलः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ वृक्षविशेषः । कुम्भीपुष्प इति कोकणे
 प्रसिद्धा । तत्पर्यायः । रोमालुविटपी २ रोमशः
 ३ पर्पटद्रुमः ४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । कषाय-
 त्वम् । उष्णत्वम् । याहित्वम् । वातकफापहत्वम् ।
 दन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुम्भीकः, पुं, (कुम्भीव कायते प्रकाशते । कै + कः ।)
 पुनागवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते ।
 “प्रियङ्गुसमङ्गाधातकोऽपुनागरक्तचन्दनचन्दनमो-
 चरसरसाङ्गनकुम्भीकस्रोतोऽङ्गनपद्मकेसरयोजन-
 वल्लो दीर्घमूलाचेति” ॥) कुम्भिका । यथा,—
 “दूर्वाकशेषपूतीककुम्भीकस्रवशैवलम्” ।
 इति चक्रपाणिदत्तः ॥ (विकृतगर्भविशेषः । यथा,
 “पुंस्वदोषालु पक्षैव प्रोक्तास्तत्रैकः स्मृतः ।
 आसेकश्चैव कुम्भीकः सुगन्धखण्डसंज्ञितः” ॥
 इति शार्ङ्गधरेण पूर्वखण्डे सप्तमेऽध्याये उक्तम् ॥
 “स्वे गुदेऽब्रह्मचर्याद्यः स्त्रीषु पुंष्वत् प्रवर्त्तते ।
 कुम्भीकः स च विज्ञेयः” । इति सुश्रुते शारीर-
 स्थाने २ अध्याये ॥)
 कुम्भीनसः, पुं, (कुम्भीव नसा नासा यस्य ।) क्रूरसर्पः ।
 इति मेदिनी ॥ (वायुप्रकृतिकविषयीकृतविशेषः ।
 यथा, “कुम्भीनसस्तुखिकेरी” ॥ इति सुश्रुते कल्प-
 स्थाने ८ अध्याये उक्तम् ॥)
 कुम्भीनसी, स्त्री, (कुम्भीनस + स्त्रियां ङीष् ।) लवण-
 दानवमाता । इति मेदिनी ॥ (यथा, रामायणे ।
 ७।३०।१६ ।
 “ज्ञातोस्तान् धर्मयित्वेमास्त्वया नीता वराङ्गनाः ।

कुरङ्ग

त्वामतिक्रम्य मधुना राजन् कुम्भीनसी हृता" ॥
कुम्भीपाकः, पुं, (कुम्भं उखायां पाक इव पाको
यत्र ।) नरकविशेषः । इति जटाधरः ॥ तत्पर्यायः।
सम्प्रतापनः २ । इति मनुः ॥ "य इह पशून्
पक्षिणो वा प्राणतो रन्धयति तं परच यमदूता-
स्तप्तैले रन्धयन्ति यत्र । इति श्रीभागवते ।
६ । २६ । ७ ॥

कुम्भीरः, पुं, (कुम्भिनं हस्तिजमपि ईरयति । ईर
+ "कर्मण्यण्" । ३ । २ । १ ।) जलजन्तुविशेषः ।
कुम्भीर इति भाषा । तत्पर्यायः । नकः २ । इत्य-
मरः । १ । १० । २१ ॥ कुम्भीलः ३ । इति तट्टीका ॥
गिलग्राहः ४ महाबलः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥
वार्मटः ६ अम्बुकिरातः ७ अम्बुकरटकः ८ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, महाभारते । १३ । १११ । ५८ ।
"गर्दभत्वन्तु संप्राप्य दशवर्षाणि जीवति ।
संवत्सरन्तु कुम्भीरस्ततो जायेत मानवः" ॥)
कुम्भीरमृत्तिका, स्त्री, (कुम्भीर इत्याख्या मृत्तिका ।
यदा कुम्भीरोपपद्युक्ता मृत्तिका ।) मृत्तिका-
विशेषः । कुम्भीरा पोका इति भाषा । तत्पर्यायः ।
कणा २ । इति हारावली ॥

कुम्भीलः, पुं, (कुम्भीर + रल्य लः ।) कुम्भीरः । इत्य-
मरटीका ॥
कुम्भीवीजं, स्त्री, (कुम्भा वीजम् ।) जयपालः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (जयपालशब्देऽस्य गुणादिकं
ज्ञेयम् ॥)

कुर श् शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-
अकं-सेट् ।) श् कुरति कोरिता । इति दुर्गादासः ॥
कुरका, स्त्री, (कुर + कः । कुरः शब्दः कायति
प्रकाशतेऽस्मिन् । कै + कः ।) सप्तकीरुच्छः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

कुरङ्गरः, पुं, (कुरमित्यव्यक्तशब्दं करोति । कुरम्
+ क् + टः ।) सारसपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥
कुरङ्गुरः, पुं, (कुरं इत्यस्फुटशब्दं कुरति । कुर + कः ।)
सारसपक्षी । इति हारावली ॥

कुरङ्गः, पुं, (कौ पृथिव्यां भूमौ वा रङ्गति । रङ्गि +
अच् । यदा, "विडादिभ्यः क्चि" । उणां १ । १२०
इति अङ्गच् बाङ्गलकात् उत्वं रपरत्वञ्च । कुरङ्ग-
विहङ्गादयः सर्वे निपात्यन्ते । इति वा ।) हरिणः ।
इत्यमरः । २ । ५ । ८ ॥ कुतङ्गकोऽपि ॥
(यथा, भागवतटीकायां स्वामिना प्रोक्तम् ।

"कुरङ्गमातङ्गपतङ्गभङ्ग-

मीना हृताः पञ्चभिरेव पञ्च" ॥

अस्य गुणाः यथा,—

"कुरङ्गो वृंहणो बल्यः शीतलः पित्तहृदुरः ।
मधुरो वातहृदुराही किञ्चित्पक्वकरः स्मृतः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥ *

अस्य लक्षणं यथा,—

"न कृष्णो न च ताम्रश्च कुरङ्गः सोऽभिधीयते" ॥
इति सूत्रस्थाने षट्चत्वारिंशेऽध्याये सुश्रुते-
नोक्तम् ॥)

कुरङ्गनयना, स्त्री, (कुरङ्गस्य नयने इव नयने यस्याः ।)

कुरण्डः

मृगनयना नारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उक्तञ्च,
"किन्वेकायमुना कुरङ्गनयना नेचाम्बुभिर्वर्द्धते" ॥)
कुरङ्गनाभिः, पुं, (कुरङ्गस्य नाभिः ।) कस्तूरी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (कस्तूरीशब्देऽस्य गुणादयो
बोद्धव्याः ॥)

कुरङ्गमः, पुं, (कौ भूमौ रङ्गं मिमीते । मा + ङः ।)
हरिणविशेषः । तत्पर्यायः । रणः २ ऋश्यः ३
रिश्यः ४ चारुलोचनः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कुरङ्गिका, स्त्री, (कौ रङ्गोऽस्या अस्तीति । ठन् टाप्
च ।) मुद्रपथी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरङ्गिष्ठः, पुं, (कुरे शब्दे चिह्नति । चिह्नं श्रैथिल्ये
+ अच् ।) कर्कटः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुरटः, पुं, (कुर + षट्न् किञ्च । कु कुत्सितव्या
रटति जीवति देहयात्रां सम्पादयति वा । रट
+ अच् ।) चर्मकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुरण्टकः, पुं, (कुर्यते शब्दात्ते इति । कुर + कर्मणि
बाङ्गलकात् अणट्कार्थे कन् ।) पीताम्बानः ।
पीतभिरुटी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्याय-
लक्षणगुणा यथा,—

"सैरेयकः श्वेतपुष्पः सैरेयः कटसारिका ।
सहाचरः सहचरः स च भिन्द्यपि कथ्यते ॥
कुरण्टकोऽत्र पीते स्यादन्ते कुरवकः स्मृतः ।
नीले वाणादयोऽन्ते दासे चार्त्तगणश्च सः ॥
सैरेयः कुलवातासकफकण्डूविषापहः ।
तिक्तोष्णो मधुरोऽनसुः सुस्निग्धः केशरञ्जनः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
"किंशुकं कफपित्तघ्नं तद्वदेव कुरण्टकम्" ॥
इति श्रुते सूत्रस्थाने ४६ अः ॥ अत्रास्य नपुं-
सकत्वं व्यन्यते ।)

कुरण्डः, पुं, (कुर + अण्डक् ।) मुष्कवृद्धिरोगः ।
कोरण्ड इति भाषा । तत्पर्यायः । वृद्धिः
२ अण्डवर्द्धनः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य सम्प्राप्ति-
पूर्वकं लक्षणं यथा,—

"क्रुद्धोऽनूद्धगतिर्वायुः शोथशूलकरश्चरन् ।
मुष्कौ वङ्गणतः प्राप्य फलकोषाभिवाहिनीः ॥
प्रपीष्य धमनीर्द्विं करोति फलकोषयोः ।
दोषाश्चमेदोमूत्रान्त्रैः सट्टिः सप्तधा मतः ॥
मूत्रान्नजावप्यनिजा जेतुर्भेदश्च केवलम् ।
वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुश्च ॥
पक्षोऽम्बरसङ्गाशः पित्ताद्वाहोऽपक्वान् ।
कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान्कटिगोऽल्परक् ॥
कृष्णकोटाढतः पित्तवृद्धिनिष्पन्न रक्तजः ।
कफवन्मेदसा वृद्धिर्दुस्तान्फलोपमः ॥
मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः ।
अम्भोभिः पूर्णदृतिवत् क्षोभं याति सरङ्गदुः ॥
मूत्रकृच्छ्रमधः स्याच्च चालयन् फलकोषयोः ।
वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः ॥
धारणे रणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्त्तनैः ।
क्षोभयैः क्षुभितस्त्रान्यैः क्षुद्रान्नावयवं यदा ॥
पवनो विगुणीकृत्य स्निग्धैश्चादधो नयेत् ।
कुर्यादङ्गुलसन्धिस्थो ग्रन्थामं श्वयथुं तदा ॥

उपेत्यमास्य च मुष्कवृद्धि-

उपेत्यमास्य च मुष्कवृद्धि-

उपेत्यमास्य च मुष्कवृद्धि-

उपेत्यमास्य च मुष्कवृद्धि-

उपेत्यमास्य च मुष्कवृद्धि-

उपेत्यमास्य च मुष्कवृद्धि-

उपेत्यमास्य च मुष्कवृद्धि-

उपेत्यमास्य च मुष्कवृद्धि-

उपेत्यमास्य च मुष्कवृद्धि-

उपेत्यमास्य च मुष्कवृद्धि-

उपेत्यमास्य च मुष्कवृद्धि-

कुरण्डः

माध्वानरक् स्तम्भवती स वायुः ।

प्रपीडितोऽन्तःस्वनवान् प्रयाति

प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः ॥

अन्तवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः" ॥

इति वृद्धिनिदानम् ॥ इति माध्वकरः ॥ *

तस्यौषधं यथा,—

"द्विजयच्छास्त्रं वै मूलं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।

गण्डमालां हरेक्षेपात् कुरण्डगणगण्डकम् ॥

रसाङ्गनं हरीतक्याखूणं तेनैव गुण्डनात् ।

नष्टेवै पुष्टव्याधिं नात्र कार्या विचारणा" ॥

इति गण्डे १६० अध्यायः ॥ * ॥ अन्यच्च ।

"गव्यं घृतं सैन्धवसंप्रयुक्तं

शम्बूकभाण्डे निहितं तदेव ।

सप्ताहमादित्यकरेण्विपक्षं

हन्यात् कुरण्डं चिरजं प्रवृद्धम्" ॥

गव्यघृतं कर्ष १ । सैन्धव मा ४ । शम्बूकभाण्डे
कृत्वा सप्तदिनं यावत् रौद्रे भावयेत् तेन कुरण्ड-
मच्छेद्यम् ॥

"सैन्धवश्च घृताभ्यक्तं ताम्रभाजनं घातये ।

प्रतप्तमूर्ण्या घृष्टं तमलश्च समाहरेत् ॥

कुरण्डं मच्छेयेत्तेन स निर्विघ्नं दिवानिशम् ।

कुरण्डं तेन संलिप्तं नास्तीत्याह पुनर्वसुः ॥

ताम्रभाजने घृतं सैन्धवं दत्त्वा रौद्रे तप्तं कृत्वा

मेघलोमलुण्डिकया घृष्टा मलयद्वं कृत्वा तेन

मच्छेयेत् ॥

बज्रवारस्य वीजश्च पिष्ट्वा तच्चाद्रकैः सह ।

कुरण्डं नाशयेद्भस्मे लेपनाच्चात्र संशयः ॥

घृतैर्नीतोत्पलं मूलं पिष्ट्वा निम्बेत् कुरण्डकम् ।

अथवा लेपनं कुर्यात् गृह्यमण्डूकशोणितैः" ॥

इति भैषज्यरत्नावली ॥ * ॥ अपरश्च ।

"गुग्गुलुं खवत्तैर्वा गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।

वातवृद्धिं निहन्त्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ॥

सक्षीरं वा पिबेत्तैर्वा मासमेरुण्डसम्भवम् ।

पुनर्नवायास्तैर्वा वा तैर्वा नारायणान्तथा ॥

पाने वसौ खवत्तैर्वा पेयं वा दशकाम्भसा ।

चन्दनं मधुकं पद्मसुशीरं नीलमुत्पलम् ॥

क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्याद्वाहशोथरुजापहः ।

पञ्चवक्त्रककलेन सट्टेन प्रलेपनम् ॥

सर्वं पित्तहरं कार्यं रक्तजे रक्तमोक्षणम् ।

क्षेयवृद्धिं तूष्णवोर्ध्वैर्मूत्रपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥

पीतदारकवायश्च पिबेन्मूत्रेण संयुतम् ।

खिन्नां मेदःसमुत्थान्तु लेपयेत् सुरसादिना ॥

शिरोविरेकद्रव्यैश्च सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः ।

संखेयं मूत्रप्रभवं वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ॥

सेवन्याः पार्श्वतोऽधस्ताद्विधेद्व्रीहिमुखेन वै ।

शङ्खोपरि च कर्णान्ते त्यक्त्वा खेनिमादरात् ॥

यथासाक्षाद्विरोधं विधेयं वृद्धिनिहन्त्ये ।

अङ्गुष्ठमध्यं त्वक् कृत्वा दहेदङ्गविपर्यये ॥

रात्रायश्च सैरुण्डनागोक्षुरसाधितः ।

क्षौद्रोऽन्तवृद्धिं हन्याशु खवत्तैर्वा मिश्रितः ॥

तैलमेरुण्डं पीत्वा बलासिद्धपर्योऽन्वितम् ।

आध्वाणशूलोपचितामन्तवृद्धिं जयेन्नरः ॥

कुरण्डः

हरीतकीं मूत्रसिद्धां सतैलवणान्विताम् ।
 प्रातःप्रातश्च सेवेत कफवातामयापहाम् ॥
 गोमूत्रपिष्टां खवुतैलभृष्टां
 हरीतकीं सैन्धवचूर्णयुक्ताम् ।
 खादेन्नरः कोष्णजलानुपानां
 निहन्ति वृद्धिं चिरजां प्रवृद्धाम् ॥
 त्रिफलाक्वाथगोमूत्रं पिबेत् प्रातरतन्द्रितः ।
 कफवातोद्भवं हन्ति श्वयथुं वृषणोत्थितम् ॥
 सरलागुरुकुष्ठानि देवदारुमहौषधम् ।
 मूत्रारनालसंयुक्तं शोधयन् कफवातनुत् ॥
 त्रिफलाक्वाथगोमूत्रं कल्कः पथ्यासमुद्भवः ।
 कृष्णसैन्धवसंयुक्तो वृद्धिरोगहरः परः ॥
 गन्धं दत्तं सैन्धवसंप्रयुक्तं
 शम्बूकभाण्डे निहितं प्रयत्नात् ।
 सप्ताहमादित्यकरैर्विषकं
 निहन्ति कुरण्डमतिप्रवृद्धम् ॥
 रेन्दीमूलभवं चूर्णं खवुतैलेन मर्दितम् ।
 यद्वाद्गोपयसा पीतं सर्ववृद्धिनिवारणम् ॥
 रुद्रजटामूललिप्ता करटवृक्षचर्मणा ।
 बद्धा वृद्धिः श्रमं याति चिरजापि न संशयः ॥
 निपिष्टेनारनालेन रूपिकामूलवल्कलम् ।
 लेपो वृद्ध्यामयं हन्ति वृद्धमूलमपि वृद्धम् ॥
 वचासर्षपकल्केन लेपो वृद्धिविनाशनः ।
 लज्जाशृङ्गमलाभ्यान्तु लेपो वृद्धिहरः परः ॥ * ॥
 “मूलं विष्वक्पित्तयोरुक्तकस्यामेरुहृत्योर्दयोः
 श्यामापूतिकरुज्जिगुक्ततरोर्विश्वौषधाश्चकारम् ।
 कृष्णाग्रश्लिक्चवपक्षलवणं क्षाराजमोदान्वितं
 पीतङ्गाञ्जिककोष्णतोयमथितैस्सूणीकृतं ब्रध्नजित् ॥
 अवीक्षीरेण गोधूमकल्कं कुन्दुरुकस्य वा ।
 प्रलेपनं सुखोष्णं स्यात् ब्रध्नमूलहरं परम् ॥
 मृत्पात्रे तु वै काकोदरे तत्तु प्रवेष्टयेत् ।
 ब्रध्नं मुहूर्तं मेधावी तत्क्षणादरुजो भवेत् ॥
 अजाजी हवुषा कुष्ठं गोधूमं वदराणि च ।
 काञ्जिकेन समं पिष्ट्वा कुर्याद्ब्रध्नप्रलेपनम् ॥
 सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताङ्गं निचुलं वचाम् ॥
 क्रीवेरं मधुकं भार्गवं देवदारु सनागरम् ॥
 कटफलं पौष्करं मेदां चविकां चित्रकं शटीम् ।
 विडङ्गातिविषे श्यामां रेणुकां नीलिनीं स्थिराम् ॥
 विष्वाजमोदां कृष्णांश्च दन्तीं राक्षां प्रपिष्य च ।
 साध्यमेरुजं तैलं तैलं वा कफवातनुत् ॥
 ब्रध्नोदरार्तगुल्मार्शः क्षीहमेहाह्मामासनात् ॥
 आनाहमशरीरैश्च हन्यात्तदनुवासनात् ॥
 वृहत्सैन्धवाद्यं तैलम् ॥
 “सौरेश्वरदत्तं योज्यं ब्रध्नवृद्धिनिवृत्तये” ॥
 इति ब्रध्नवृद्धाधिकारः । इति चक्रपाणिदत्तः ॥ * ॥
 (अस्य सनिदानं पूर्वरूपसहितं लक्षणं संप्रा-
 प्तिश्च यथा । “वातपित्तश्लेष्मशोणितमेदो मूत्रान्त-
 निमित्ताः सप्त वृद्धयः । तासां मूत्रान्तनिमित्ते
 वृद्धी वातसमुत्थे केवलमुत्पत्तिहेतुरन्यतमः ॥ अधः
 प्रकुपितोऽन्यतमो हि दोषः फलकोशवाहिनी-
 रभिप्रपद्यधमनीः फलकोषयोर्वृद्धिं जनयति तां
 वृद्धिमित्याचक्षते ॥ तासां भविष्यतीनां पूर्व-

कुरण्डः

रूपाणि वस्तिकटीमुष्कमेद्रेषु वेदना माहृत-
 नियहः फलकोशशोफश्चेति ॥
 तत्रानिलपरिपूर्णां वस्तिमिवाततां परुषा-
 मनिमित्तानिलरुजं वातवृद्धिमाचक्षते, पक्वो-
 म्बरसङ्काशां ज्वरदाहोश्चवती चाशुसमुत्थानपाकां
 पित्तवृद्धिं कठिनामल्पवेदनां शोतां कण्डूमतीं
 श्लेष्मवृद्धिं कृष्णखोटारतां पित्तवृद्धिलिङ्गां रक्ता-
 वृद्धिं मृदुस्त्रिगुणां कण्डूमतीमल्पवेदनां तालफल-
 प्रकाशां मेदोवृद्धिम् ॥ मूत्रसन्धारण-शीलस्य मूत्र-
 वृद्धिर्भवति सा गच्छतोऽम्बुपूर्णां वृत्तिरिव क्षुब्धति
 मूत्रवृद्धवेदनां वृषणयोः श्वयथुं कोषयोश्चापाद-
 यति तां मूत्रवृद्धिं विद्यात् ॥ भारहृणवल्कवद्वि-
 यहृत्प्रपतनादिभिरायासविशेषैर्वायुरतिप्रवृद्धः
 प्रकुपितश्च स्थूलान्त्येतरस्य चैकदेशं द्विगुणमा-
 दायाधोगत्वा वृष्णसन्धिमुपेत्य ग्रन्थिरूपेण स्थि-
 त्वाऽप्रतिक्रियमाणे च कालान्तरेण फलकोषं प्र-
 विश्य मुष्कशोफमापादयत्याध्मातो वस्तिरिवाततः
 प्रदीर्घः शोफो भवति सशब्दमवपीडितश्चोर्द्धमुपैति
 विमुक्तश्च पुनराधमति तामन्तवृद्धिमसाध्या-
 माचक्षते ॥ * ॥ इति सुश्रुते निदानस्थाने ।
 १२ अध्याये ॥

चिकित्सतश्चास्य यथा,—

“अन्तवृद्ध्या विना षड् या वृद्धयस्तासु वर्जयेत् ।
 अश्वदिद्यानं व्याधामं मैथुनं वेगनिग्रहम् ॥
 अत्यासनञ्चङ्क्रमणमुपवासं गुरुणि च ।
 तत्रादितो वातवृद्धौ चैव तस्त्रिगुणमातुरम् ॥
 स्त्रिगुणं यथान्यायं पाययेत् विरेचनम् ।
 कोष्णामित्त्यकैरुण्डफलतैलानि वा नरम् ॥
 सक्षीरं वा पिबेन्मासं तैलमेरुजसम्भवम् ।
 ततः कालेऽनिलघ्नानां काथैः कल्कैश्च वृद्धिमान् ॥
 निरुहयेन्निरुहश्च भुक्तवन्तं रसौदनम् ॥
 यक्षीमधुकसिद्धेन ततस्तैलेन योजयेत् ।
 स्नेहोपनाहौ कुर्याच्च प्रदेशान्नानलापहान् ॥
 विदग्धां पाचयित्वा वा सेवनीं परिवर्जयेत् ॥
 भिन्द्यात्ततः प्रभिन्नायां यथोक्तं क्रममाचरेत् ।
 पित्तजायामपक्वायां पित्तग्रन्थिक्रमो हितः ॥
 पक्वां वा भेदेद्विद्भिन्नां शोधयेत् क्षौद्रसर्पिषा ।
 शुद्धायाश्च भिषग्दद्यात् तैलं कल्कश्च रोपणम् ॥
 रक्ताजायां जलौकोभिः शोणितं निहरेद्विषक् ।
 पिबेद्विरेचनं वापि शर्कराक्षौद्रसंयुतम् ॥
 पित्तग्रन्थिक्रमं कुर्यादामे पक्वे च सर्वदा ।
 वृद्धिं कफात्मिकासुष्णैर्मूत्रपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥
 पीतदारु कषायश्च पिबेन्मूत्रेण संयुतम् ॥
 विस्त्रापनादृते वापि श्लेष्मग्रन्थिक्रमो हितः ।
 पक्वायाश्च विभिन्नायां तैलं शोधनमिष्यते ॥
 सुमनारुक्तराङ्गोदसप्तपर्णेषु साधितम् ।
 मेदःसमुत्थां संस्लेष्य लेपयेत् सुरसादिना ॥
 शिरोविरेकैर्द्रव्यैश्च सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः ।
 स्त्रिगुणाश्च वेष्ट्य पट्टेन समान्वास्य तु मानवम् ॥
 रक्षेत् फले सेवनीश्च वृद्धिपत्रेण दारयेत् ।
 मेदस्ततः समुद्भूत दद्यात्कासीसैन्धवे ॥
 बध्नीयाच्च यथोद्दिष्टं शुद्धे तैलश्च दापयेत् ।

कुरव

मनःशिलाजलवणैः सिद्धमाशुकरेषु च ॥
 मूत्रजां खेदयित्वा तु वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ।
 सेवयाः पार्श्वतोऽधस्ताद्विधेद्विहिमुखेन तु ॥
 अथात्र विमुखां नाडीं दत्त्वा विस्त्रावयेद्विषक् ।
 मूत्रं नाडीमथोद्भूतं स्थगिकाबन्धमाचरेत् ॥
 शुद्धायां रोपणं दद्याद्वर्जयेदन्तहेतुकीम् ॥
 अप्राप्तफलकोष्णायां वातवृद्धिक्रमो हितः ।
 तत्र या वृष्णस्या तां दहेद्वर्जयेद्विषक् ॥
 सम्यग्मार्गावरोधार्थं कोष्णप्राप्तान्तु वर्जयेत् ।
 त्वचं भित्त्वाकुष्ठमध्ये दहेच्चाङ्गविपर्ययात् ॥
 अनेनैव विधानेन वृद्धी वातकफात्मिके ।
 प्रदहेत् प्रयतः किन्तु स्वायुच्छेदोऽधिकस्तयोः ॥
 शङ्खोपरि च कर्णान्ते त्यक्त्वा यत्नेन सेवनीम् ।
 यत्नासाहा सिरां विध्येदन्तवृद्धिनिवृत्तये ॥
 इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १६ अः ॥ * ॥
 भावप्रकाशोक्तचिकित्सादिः अन्तवृद्धिशब्दे द्रष्टव्यः ॥
 साकुरण्डवृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ।
 कुरण्डकः, पुं, (कुर्यते शब्दते इति । कुर + बाहुल-
 कात् अण्टक् । एषोदरात् साधुः । ततः स्वार्थे
 कन् ।) कुरण्डकवृद्धः । इत्यमरटीकायां रायमु-
 कुटः ॥ (कुरण्डकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
 कुररः, पुं, (कुण्डशब्दे + “कुवः करच्” । उणां
 ३ । १३३ । इति करच् प्रत्ययः ।) कुरणपक्षी ।
 तत्पर्यायः । उत्क्रोशः २ । इत्यमरः । २ । ५ । २३ ॥
 खरशब्दः ३ क्रौञ्चः ४ पंक्तिचरः ५ खरः ६ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (यथा महाभारते ३ नलोपाख्यान-
 पर्वणि । ६४ । ११० ।
 “प्रोदुष्टुर्वा क्रौञ्चकुररैश्चक्रवाकोपकूजिताम्” ॥
 अयं जलचरान्तर्गतपक्षिविशेषः । यथा,—
 “कुररवकमकराः कङ्कचटकपिकभृङ्गसारसाः ।
 आङ्गिदायूहहंसा जलकरटिकपिङ्गा टिट्टिभाद्याः ।
 जलेचरा विहङ्गास्ते भासकाः खड्गरीटकाः ।
 इत्येते जलजा जीवाः” ॥ इति हारीते प्रथमे
 स्थाने ११ अध्याये ॥)
 कुरराङ्गिः, पुं, (कुररस्य अङ्गिरिव ।) देवसर्षपः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुररी, स्त्री, (कुरर + स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।)
 मेघी । इति हेमचन्द्रः ॥ कुररपक्षिस्त्री । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६ । १२ ।
 “ततो मामनयद्रक्षः क्रोशन्तीं कुररीमिव” ॥)
 कुरलः, पुं, (कुरर इति रस्य लः ।) कुररपक्षी ।
 चूर्णकुन्तलः । इति धरणी ॥
 कुरवः, पुं, (कु ईषत् रवः गुञ्जनध्वनिर्मधुकराणां
 सत्यमधुतया यत्र ।) सितमन्दारः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ कुरवकः । रक्ताभिगटी । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ पीतभिगटी । इति हेमचन्द्रः ॥
 (कुत्सितो रव इति कर्मधारयः ।) कुत्सितशब्दः ॥
 (कुत्सितो रवो यस्य ।) कुत्सितशब्दयुक्तो वि ॥
 कुरवकः, पुं, (कुरव + स्वार्थे कन् ।) रक्तास्त्रानः ।
 रक्ताभिगटी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा राजे-
 न्नकर्णपूरे ६५ ।
 “किञ्चित्कुञ्जलितैकलोचनपुटं कण्डूं मुञ्जगण्डयोः

कुरः

भस्माकम्पितकुङ्कुले कुरवके निर्वाप्य वन्द्यदिपैः” ॥
तस्य पुष्पादिरपि । यथा कुमारटीकायां
मल्लिनाथः । “आलोकोक्तः कुरवकः कुरते विका-
शम्” ॥ अस्य पर्याया लक्षणश्च यथा ॥
“सैरेयकः श्वेतपुष्पः सैरेयः कटसारिका ।
सहाचरः सहचरः स च भिन्द्यापि कथ्यते ।
कुरवकोऽत्र पीते स्थापिते कुरवकः स्मृतः” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
कुस्वितरवे चि ॥
कुरसः, ऐ, (कुस्वितो रसो यत्र ।) मयभेदः । इति
हारावली ॥ कर्मधारये कुस्वितरसः । बङ्गव्रीहौ
कुस्वितरसयुक्ते चि ॥
कुरसा, स्त्री, (कुस्वितः ईषत् वा रसो यस्याः ।)
गोजिह्वा लता । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कुराहः, ऐ, कुराहः । ईषत्याहुः कृष्णजङ्घो घोटकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
कुरी, स्त्री, (कुं भूमिं राति ददाति । कु + रा + कः ।
ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) टण्प्रधानभेदः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
कुरीरं, स्त्री, (“कृञ् उच्च” । उणां ४ । ३३ । इति
ईरन् उकारादेशश्च ।) मैथुनम् । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यामुणादित्तिः ॥
कुरु, ऐ, (कृ + “कृयोश्च” । उणां १ । २५ । इति
कुः उच्च ।) आभीषराजपुत्रः । स तु प्रियव्रत-
राजपौत्रः । (स्वायम्भुवमनोः प्रपौत्रः उत्तरकुरु-
राज्यं प्राप्तवांश्च । तत्रत्या नदी च भङ्गेति नाम्ना
विश्रुता । यथा विष्णुपुराणे । २ । १ । १६-२२ ।
“जम्बुद्वीपेश्वरो यस्तु आभीषो मुनिसत्तम ।
तस्य पुत्रा बभूवुस्ते प्रजापतिसमा नव ॥
नाभिः किम्पुरुषश्चैव हरिवर्ष इजावतः ।
रम्यो हिरण्यान् घल्लश्च कुरुर्भद्राश्च एव च ॥
केतुमालस्तथैवान्यः साधुचेष्टो नृपोऽभवत् ।
जम्बुद्वीपविभागांश्च तेषां विप्र ! निशमय ॥
पित्रा दत्तं हिमाङ्गन्तु वर्षं नाभेस्त दक्षिणम् ।
हेमकूटं तथा वर्षं ददौ किम्पुरुषाय सः ॥
ततोयं नैषधं वर्षं हरिवर्षाय दत्तवान् ।
इजावताय प्रददौ मेरुवर्षं तु मध्यगः ॥
नीलाचलाश्रितं वर्षं रम्याय प्रददौ पिता ।
श्वेतं तदुत्तरं वर्षं पित्रा दत्तं हिरण्यवते ॥
यदुत्तरं प्रदद्वततो वर्षं तत्कुरवे ददौ ।
मेरोः पूर्वेण यद्वर्षं भद्राश्वाय प्रदत्तवान्” ॥
वैवस्वतमनुवंश्यन्ध्रवंशीयराजविशेषः । स तु
सम्बरणराजभार्यायां सूर्यकन्यायां तपत्यां जातः ।
अयमेव कुरुक्षेत्रपतिः । धार्तराष्ट्रपाण्डवानां
पूर्वपुरुषः । यथा,—
“योऽजमीढसुतस्त्वन्य ऋक्षः सम्बरणस्ततः ।
तपत्यां सूर्यकन्यायां कुरुक्षेत्रपतिः कुरुः ॥
परीक्षितं सधनुर्जङ्घनिधमाश्वः कुरोः सुताः” ॥
इति श्रीभागवते । ६ । २ । ४॥ भक्तम् । देशविशेषः ।
इति मेदिनी ॥ स तु जम्बुद्वीपस्य नववर्षान्तर्गत-
वर्षविशेषः । इति ज्योतिषम् ॥ तद्देशवासी । तत्र
बङ्गवचनान्तः । (यथा गीतायाम् १ । २५ ।

कुरुणी

“उवाच पार्थ ! पश्यैतान् समवेतान् कुरुनिति” ॥
कण्टकारिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कुरुक्षेत्रं, स्त्री, (कुरुः इव विस्तीर्णः कन्दो यस्य ।
कप् ।) मूलकम् । इति शब्दमाला ॥
कुरुक्षेत्रं, स्त्री, (कुरुणा चन्द्रवंशोद्भवेन राजविशेषेण
भूरितपसोपार्जितं धर्मक्षेत्रेनाम्ना प्रसिद्धं
कुरुदेशान्तर्गतं क्षेत्रम् । शाकपार्थिवादित्वात्
मध्यपदलोपः ।) देशविशेषः । तत्तु धर्मक्षेत्रम् ।
(किष्कास्मिन्नेव क्षेत्रे क्षत्रियकुलारण्यकुटारेण भृ-
गुवंशधुरन्धरेण भगवता जामदग्न्यायामेव क्षत्रि-
यशोयितैः पञ्च ऋषयः कृताः तदारभ्य च क्षेत्रमेतत्
समन्तपञ्चकनाम्नोच्यते । नितरामेवात्र युध्यतां
क्षत्रियाणां शरीरविसर्जनेन पुण्यप्राप्त्याव
वैकुण्ठप्राप्तिः । तत एवात्र कुरुपाण्डवानां समह-
युद्धं निर्दलम् । एतद्विवरणं महाभारतीये १२ ।
४८ अध्याये श्रीकृष्णयुधिष्ठिरसंवादे द्रष्टव्यम् ॥
यथा भगवद्गीतायाम् २ । १ ।
“धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय !” ॥
एतच्छ्लोकस्य सीमानिर्देशे बह्विनि मतानि लक्ष्यन्ते
दिक्षांश्चमुदाहृतमत्र । यथा, हेमचन्द्रः ।
“धर्मक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं दादृशयोगेनावधि” ॥
तथा त्रिकाण्डशेषेऽपि ।
“कुरुक्षेत्रं प्रयागश्च हिमाद्रिं विन्ध्यमन्तरा” ॥
एष हि ब्रह्मर्षिदेशः । यथा, मनौ । २ । १६ ।
“कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ।
एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः” ॥
कुरुक्षेत्रीयोगः, ऐ, एकस्मिन् सावनदिने तिथिचय-
नक्षत्रत्रययोगत्रयाणाञ्च स्पर्शः । इति स्मृतिः ॥
कुरुक्षेत्रे मृत्युयोगः । यथा,—
“पञ्चयज्ञयुते मृत्यौ लभसंख्ये दृष्टस्यतौ ।
सौम्यक्षेत्रगते लभे कुरुक्षेत्रे मृतिर्भवेत्” ॥
इति जातकामृतसंग्रहे योगाध्यायः ॥
कुरुटः, ऐ, (कुस्वितं रोटते दीप्यते प्रतिहन्ति वा ।
रुट दीप्तौ प्रतिघातादिषु च + “इगुपधेति” ३ ।
१ । १३५ । कः ।) सितारवशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुरुण्टः, ऐ, (कुस्वितं दुर्गन्मादिकं रुण्टति लुण्ट-
तीति । कु + रुटि क्तेये + ञच् ।) पीतभिरुटी ।
पीतास्त्रानः । इति मेदिनी ॥ (कुरुण्टकशब्देऽस्य
विवृतिरुक्ता ॥)
कुरुण्टकः, ऐ, (कुरुण्ट + स्वार्थे कन् ।) पीतास्त्रानः ।
पीतभिरुटी । तत्पर्यायः । सहचरी २ सहचरः
३ । इत्यमरः । २ । ४ । ७५ ॥ सहचरः ४ कुर-
ण्टकः । इति भरतः ॥
“वीरः सहचरः पीतपुष्पो दासीकुरुण्टकः” ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् । यत्रास्य थवहारस्त-
यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये आरगवधा-
दिवर्गे । “आरगवधमदनगोपघोषा कुटजपाठा
कण्टकीपाटलामूर्वेन्द्रयवसप्तपर्णानिम्बकुरुण्टकदा-
सीत्यादिषु द्रष्टव्यः ॥)
कुरुण्टी, स्त्री, (कु कुस्वितं रुण्टति स्वभासा । कु +
रुटि + ञच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) दाहपुत्त-

कुर्यजः

जिका । इति मेदिनी ॥ (कु कुस्वितं पापं रुण्टति
नाशयति ब्रह्मणः पत्युर्वा परिचर्यया ।) ब्राह्मणी ।
इति जटाधरः ॥
कुर्यम्, स्त्री, (कुरु + बाहुलकात् उञ्चच् ।) कूल-
पात्रकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कमलातेव इति
भाषा ॥
कुर्यम्वा, स्त्री, (कुर्यम् + स्त्रियां टाप् ।) द्रोणपुष्पी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (द्रोणपुष्पीशब्देऽस्या गुणा-
दयो ज्ञेयाः ॥)
कुर्यम्बिका, स्त्री, (कुर्यम्बा + स्वार्थे कः टाप् इत्वं च ।)
द्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुर्यम्बी, स्त्री, (कुर्यम् + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।)
सैहलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुर्यराट् [ज्] ऐ, (कुर्यु राजते । राज् + क्तिप् ।)
दुर्योधनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कुर्यनः, ऐ, (कुरु + उञ्चक् ।) भालस्थितचूर्णकुन्तलः ।
तत्पर्यायः । भ्रमरकः २ भ्रमराणकः ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥
कुर्यवकः, ऐ, (रौतीति खो भ्रमरः । कुस्मितः स्वल्प-
मधुलभावात् विरक्तो खो यत्र । स्वल्पमधुल्लादस्य
तथात्वम् ।) रक्तभिरुटी । रक्तास्त्रानः । इत्यमरः ।
२ । ४ । ७४ ॥ पीतभिरुटी । इति हेमचन्द्रः ॥ (कुरवक-
शब्दे पीतभिरुटीशब्दे च अस्य विवृतिश्चातिथ्या ॥)
कुर्यविन्दं, स्त्री, (कुरुन् विन्दति + विदिनाभे “अनु-
पसर्गात् लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेति साति
साहिभ्यश्च” । ३ । १ । १३८ । इति शः सुचा-
दित्वात् लुम् च ।) काचलवणम् । माणिक्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ कुर्यविल्लरत्नम् । कुल्लाध-
शस्यम् । इति मेदिनी ॥ (क्षिपिदस्य पुंलिङ्गत्व-
मपि दृश्यते । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३६ अध्यायः ।
“कासोससैन्धवं क्षिपेत् कुर्यविन्दो मगःशिला” ॥)
कुर्यविन्दः, ऐ, (कुरु + विद् + शः लुम् च ।) सुस्तकम् ।
इत्यमरः । २ । ४ । १५६ ॥ माषः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (अस्य पर्याया यथा,—
“सुस्तकं न स्त्रियां सुस्तं त्रिषु वारिदनामकम् ।
कुर्यविन्दश्च सङ्घातोऽपरः श्लोडकसेरकः ।
भद्रसुस्तश्च गुन्द्रा च तथा नागरसुस्तकः” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
कुर्यविल्लः, ऐ, (कुरुषु विल्ल इव ।) पद्मरागमणिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कुर्यविल्लकः, ऐ, (कुर्यविल्ल + संज्ञायां कन् ।) कु-
ल्लाधः । वनकुल्लित्यका । इति रत्नमाला ॥ (गुणा-
श्चास्य कुल्लाधशब्दे ज्ञेयाः ॥)
कुर्यविल्लः, ऐ, (कुरुषु विख्यातः विस्तः ।) स्वर्णपत्रम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । ८६ ॥ चारि तोला सौण्या ।
इति भाषा ॥
कुर्युष्यं, स्त्री, (कु ईषत् रूप्यमिव । रूप्यवत् शुभ-
त्वात्तथात्वम् ।) रङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुर्युरः, ऐ, स्त्री, (कुरु इत्यस्मिन् शब्दे कुरति शब्दायते ।
कुरु + कुरु + कः ।) कुर्युरः । इत्यमरटीकायां
रायमुकुटः ॥
कुर्युजः, ऐ, कुलजनदत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुल

कुर्दं छ क्रीडायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्म-
अकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । दीर्घः पृथक् पाठ-
सामर्थ्यात् पूर्वस्य वर्णचतुर्थीति दीर्घो न स्यात् ।
उ कुर्दते । इति दुर्गादासः ॥
कुर्दं, स्त्री, (कुर्द + भावे ल्युट् ।) क्रीडा । इत्यमर-
टीकायां खामी ॥
कुर्दः, पुं, (कुर् + क्षिप् कुः । पिपत्ति । ए + अच् परः ।
ततः कर्मधारयः ।) कफोष्णिः । जातु । इति मे-
दिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ (कुर्दशब्देऽस्य विवरणं
आख्येयम् ॥)
कुर्पासः, पुं, (कुर्परे अस्थते आस्ते वा । अस्, आस्
वा + घञ् ततः एषोदरात् साधुः ।) अर्द्धचोसकः ।
इति हारावली ॥
कुर्पासकः, पुं, (कुर्पास + स्वार्थे कन् ।) कक्षुलिका ।
इत्यमरः ॥ कौषुलि इति भाषा । (यथा रत्ना-
वलीनाटके । “मनोऽनुकुर्पासकपीडितस्तना” ॥)
कुर्वेत्, चि, (करोति इति । छ + णट् ।) कर्म-
कारः । भ्रष्टः । इति विश्वः ॥
कुल न बन्धौ । संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भां-पर-अकं-क्षचित् सकं सेट् । ज्वलादिः ।)
अ कोसः कुलः । कोसति कुलीनः सर्वेषां बन्धु-
स्यादित्यर्थः । संहती राशीकरणमिति चतुर्भुजः ॥
केचित्सु संहतिस्थाने संख्यानं पठित्वा कोसति
कुलानः गणयति इत्यर्थः इत्याहुः । संख्यानं
पठित्वा संख्यानं उपचयः । इति रामः ॥ अन्ये तु
बन्धुभ्यां चानिषु वर्तमानोऽयं अन्यत्रास्य न प्रयोगः ।
अङ्गि गण्डे इति विदित्याहुः । इति दुर्गादासः ॥
कुलं, स्त्री, (कुल + “इगुपधेति” । ३।१।२३५ ।
कः ।) वंशः । (यथा, रघौ । १६। ८६ ।
“इत्युच्चैर्वापुःपुङ्गवताभरणः क्षितीशं
स्वाधो भवान् खजन इत्यनुभाषितारम् ।
संयोजयां विधिवदास समेतबन्धुः
कन्यामयेन कुमुदः कुलभूषणेन” ॥
तस्य लक्षणं यथा, शिष्टोक्तौ ।
“आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम् ।
निष्ठा उत्तिष्ठपो दानं नवधा कुललक्षणम्” ॥)
तन्नाशकारणं यथा ।
“गोमिश्र देवतैर्विप्रकृष्टा राजोपसेवया ।
कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि वृत्ततः ॥
कुविवाहः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च ।
कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण वै ॥
अवृतात् पारदार्याच्च तथाऽभक्षस्य भक्षणात् ।
अथौतधर्माचरणात् क्षिप्रं नश्यति वै कुलम् ॥
अथोत्रिये वै वेदानां उपलेशु तथैव च ।
विहिताचारहीनेषु क्षिप्रं नश्यति वै कुलम्” ॥
इति कूर्मपुराणे उपरिभागे १५ अध्यायः ॥
सजातीयगणः । इत्यमरः ॥ २।७।१॥ (कुं भूमिं जाति
मह्यति । ला + कः ।) जनपदः । मह्यम् । (कौ
भूमौ लीयते । अन्येभ्योपीति ङः ।) शरीरम् ।
इति मेदिनी ॥ अग्रम् । इति महाभारतम् ॥
(मध्यम-हृन्मयेन यावती भूमिः कथ्यते तावती
भूमिः । यथा, मनुः । ७। १११ ।

कुलक्ष

“दशी कुलन्तु भुञ्जीत विंशी पञ्चकुलानि च” ॥
कुल, पुं, (कुल + कः ।) कुलिकः । शिल्पिकुल-
प्रधानः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
कुलकं, स्त्री, (कौ भूमौ लीयते । कु + ली + ङः ।
संज्ञायां कन् ।) पटोललता । सम्बद्धलोकसमूहः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ६। २८७ ।
“कलापकं चतुर्भिश्च तदूर्ध्वं कुलकं मतम्” ॥
पटोलार्थे यथा,—“करीरं कुलकं नन्दी” इति
वाभटे सूत्रस्थाने । ६ अः । कुलकं पटोलभेदः ।
तित्पक्षा इति ख्यातम् ॥ इति तट्टीका ॥)
कुलकः, पुं, (कुल + संज्ञायां कन् ।) काकेन्दुः ।
इत्यमरः । २। ४। ३६ ॥ वल्लीकः । कुलश्रेष्ठः ।
इति मेदिनी ॥ मखकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
हरितसर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुपीलुः । इति
भावप्रकाशः ॥ शिल्पिकुलप्रधानः । इत्यमरटी-
कायां भरतः ॥
कुलकर्कटी, स्त्री, (कुला कर्कटी इति नित्यकर्मधा-
रयः ।) चीनाकर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुलकुण्डलिनी, स्त्री, (कुले कुलचक्रे पृथिवीतत्त्व-
कुलकुण्डली रूपे मूलाधारे कुण्डलाकृत्या सार्द्ध-
जिवलयकारेण स्वयम्भुजिङ्ग वेष्टयित्वा तिष्ठतीति ।
कुल + कुण्डलिन् + डीप् । कुण्डल + डीप् । यद्वा
कौ पृथिवीतत्त्वाधारे मूलाधारे इत्यर्थः लीयते
इति । कु + ली + अन्येभ्योपीति ङः । ततः कर्म
धारयः ।) मूलाधारपद्मस्थितशिवशक्तिविशेषः ।
यथा । पूर्णानन्दकृतवटचक्रप्रकाशः ।
“कूजन्ती कुलकुण्डली च मधुरं मत्तानिमालास्तुटं
वाचः कोमलकाव्यबन्धरचनाभेदातिभेदक्रमैः ।
आसोक्तासविवर्त्तनेन जगतां जीवो यथा धार्यते
सा मूलाब्जगङ्गरे विनसति प्रोदामदीप्तावली” ॥
कूजन्तीति । सा मूलाब्जगङ्गरे इत्यादि व्या-
ख्यातम् । कीदृशी कोमलकाव्यबन्धरचनाभेदा-
तिभेदक्रमैः कोमला कमनीयत्वविशिष्टा या काव्य-
बन्धरचना तस्याः भेदातिभेदक्रमैः भेदातिशयभेद-
क्रमैर्विशिष्टा वाचः मत्तानिमालास्तुटं मत्ता या
अस्मिन्ना भ्रमरसमूहस्तद्वदस्तुटं यथा स्यात्
एवं मधुरं यथा स्यात् तथा कूजन्ती अव्यक्त-
मधुरध्वनिं कुर्वन्तीत्यर्थः । सा का इत्याकाङ्क्षा-
यामाह यथा कुलकुण्डलिन्या आसोक्तासविवर्त्त-
नेन आसोक्तासयोः परिवर्त्तनेन गमनागमनेन
जगतां संसाराणां जीवः प्राणो धार्यते । पुनः
कीदृशी प्रोदामदीप्तावली प्रकृष्टोत्तुङ्गदीप्ति-
श्रेणीस्वरूपा । तथा च मूलाधारपद्मे सर्पाकार-
सार्द्धजितयवकुलविशिष्टा विद्युत्समूहरूपा कुल-
कुण्डलिनी तिष्ठतीत्यर्थः । इति तट्टीका ॥ * ॥
अन्यत् चक्रशब्दे मूलाधारशब्दे घटचक्रशब्दे च
द्रष्टव्यम् ॥
कुलकाः, पुं, (कु + लक्ता + भावे घञ् ।) करताली ।
तत्पर्यायः । तालमर्दलः २ । इति हारावली ॥
कुलक्षया, स्त्री, (कुलस्य मूलस्य विस्तृतवल्लीजातस्य
वा क्षयो यस्याः ।) शूकशिवी । इति शब्दच-
न्द्रिका ॥

कुलस्थः

कुलजः, पुं, (कुले सत्कुले जायते । जन् + ङः ।)
कुलीनः । सत्कुलोद्भवः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, मनुः ८। १७६ ।
“कुलजे वृत्तसम्पन्ने धर्म्मज्ञे सत्यवादिनि ।
महापक्षे धनिन्यार्थे निक्षेपं निक्षेपेद्बुधः” ॥)
कुलजः, पुं, (कुं पृथिवीं रञ्जयति । रञ्ज + णिच् + अण
रस्य लः ।) कुलज्जनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुलजनः, पुं, (कु + रञ्ज + णिच् + ल्युः । रस्य लः ।)
खनामख्यातवृक्षः । तत्पर्यायः । कुर्याजः २
गन्धमूलः ३ कुलजः ४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । दीपनत्वम् । मुखदोषना-
शित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुलटा, स्त्री, (कुलात् व्यभिचारार्थं कुलान्तरं अट-
तीति । कुल + अट् + अच् । शकन्धादित्वात्
अलोपः ।) व्यभिचारिणी । भ्रष्टा ।
(यथाह, आर्यासप्तशती ३६३ ।
“परपतिर्निर्दयकुलटाशोषितशट् । नेर्धयान कोपेन ।
दग्धममतोपतप्ता रोदिमि तव तानवं वीक्ष्य” ॥)
तत्पर्यायः । पुंश्चली २ धर्मिणी ३ बन्धकी ४
असती ५ इत्यरी ६ खैरिणी ७ पांशुला ८ । इत्य-
मरः । २। ६। १०॥ धर्मिणी ९ पांशुला १० । इति
तट्टीका ॥ छटा ११ दुष्टा १२ धर्मिता १३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ लङ्का १४ निशाचरी १५ चपा-
रङ्गा १६ । इति जटाधरः ॥ परकीयान्तर्गत-
नायिकाविशेषः । यथा,—
“एते वारिक्यान् किरन्ति पुरुषान् वर्षानि
नाम्नोधराः शैलाः शादलमुदहन्ति न हृजन्त्येते
पुनर्नायकान् । चैलोक्ये तरवः प्रलानि सुवते
नैवारमन्ते जनान् धातः । कातरमाजपामि कुल-
टाहेतोस्त्वया किं कृतम्” ॥ इति रसमञ्जरी ॥ * ॥
अस्या अन्नभोजनप्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे व्यभो-
ज्यान्नभक्ष्यप्रकरणे ज्ञेयम् ॥
कुलटी, स्त्री, (कुलितं रच्यते । रट भाषणे +
घञर्थे कः । गौरादित्वात् डीप् रस्य लः ।) मनः-
शिखा । इति रत्नमाला अमरटीका च ॥ (अस्या
गुणादयो मनःशिखाशब्दे बोद्धव्याः ॥)
कुलतिथिः, स्त्री, पुं, (कुला तिथिः ।) चतुर्थ्यष्टमीदा-
दशीचतुर्दश्यः । यथा, तन्त्रसारे ।
“द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम् ।
विषमास्त्राकुलाः सर्वे शेषाश्च तिथयः कुलाः” ॥
कुलस्थः, पुं, (कुलं भूमिलक्ष्यं सत् तिष्ठति । कुल +
स्था + कः । एषोदरात् साधुः ।) शस्यभेदः । कुल-
स्थकडा इति भाषा ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १५। ७ ।
“धान्यं यवांस्तिलान्माषान्कुलस्थान्स्वर्षपांश्चणान्” ॥)
तत्पर्यायः । कालवृत्तः २ ताम्रवृत्तः ३ कुल-
स्थिका ४ । इति रत्नमाला ॥ ताम्रवृत्तः ५ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ ताम्रवीजः ६ सितेतरः ७ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः । कफघ्नातृगुल्म-
शुक्राप्रसरीमेदःश्लासकासप्रमेहनाशित्वम् । वृंह-
णत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् । ग्राहित्वम् । इति
राजवल्लभः ॥ कषायत्वम् । रुक्षत्वम् । रक्तपित्त-
कारित्वम् । बलनाशित्वम् । अस्य यूषगुणः । बायु-

कुलन

शर्कराशरीनाशितम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य अपरे पर्यायगुणा यथा,—

“कुलत्थिका कुलत्थस्य कथ्यन्ते तद्गुणा अप्य ।
कुलत्थः कटुकः पाके कषायः पित्तरक्तक्षत् ।
लघुर्विदाही वीर्योष्णः श्वासकासकफानिलान् ॥
हन्ति हिक्काशरीशुक्रदाहानाहान् सपीनसान् ।
खेदसंग्राहको मेदोज्वरकिमिहः परः” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ * ॥

“उष्णः कुलत्थो रसतः कषायः

कटुर्विपाके कफमारुतघ्नः ।

शुक्राशरीगुल्फनिघ्नदन्त

संग्राहकः पीनसकासहारी ॥

आनाहमेदोगदकीलहिक्का

श्वासपहः शोणितपित्तक्षय ।

कफस्य हन्ता नयनामयघ्नो

विशेषतो वन्यकुलत्थ उक्तः” ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥ * ॥

कुलत्था, स्त्री, (कुलत्थ + स्त्रियां टाप् ।) वनकुलत्थः ।

तत्पर्यायः । टक्प्रसादा २ अरण्यकुलत्थिका ३

कुलाली ४ लोचनहिता ५ चक्षुष्या ६ कुम्भका-

रिका ७ कुलत्थिका ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुल्लाभः ९ कुरुविल्वकः १० । इति रत्नमाला ॥

अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । अर्शःशूल-

नाशित्वम् । विबन्धाधानशमनत्वम् । चक्षुर्हित-

त्वम् । व्रणारोपणत्वम् । कुलत्थापन्नम् । अस्य

गुणैः पूर्ववत्तदधिकत्तु । कुम्भकारी १ प्रला-

पहा २ । अस्य गुणाः । चक्षुर्हितत्वम् । कषाय-

त्वम् । कटुत्वम् । हिमत्वम् । विषविस्फोटकगू-

व्रणदोषनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुलत्थिका, स्त्री, (कुलत्था स्वार्थे संज्ञायां वा कन्

अत इत्वम् ।) कुलत्थाकाराङ्गनप्रस्तरविशेषः । इत्य-

मरः । २।६।१०२ ॥ अस्य गुणपर्यायौ कुलत्थाशब्दे

द्रव्यौ । वनकुलत्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुलधर्मः, पुं, (कुलस्य कुले वा आचरितो धर्मः ।)

सजातीयधर्मः । कुलाचारः । यथा,—

“उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ! ।

नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम्” ॥

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १ । ४३ ॥

कुलधारकः, पुं, (कुलं धारयति रक्षति यः । कुल +

धृ + णिच् + एवुल् ।) पुंल्लः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुलनायिका, स्त्री, (कुले कुलाचारयजनकाले पूज्या

या नायिका ।) पञ्च-मकारयजने पूज्या स्त्री ।

यथा,—

“रत्नमाल्येन सम्भीतो रत्नपुष्पविभूषितः ।

पञ्चीकारणसङ्केतैः पूजयेत् कुलनायिकाम्” ॥

सा नवविधा यथा,—

“नटी कापालिनी वेश्या रजनी नापिताङ्गना ।

ब्राह्मणी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्या ।

माताकारस्य कन्या च नव कन्याः प्रकीर्तिताः” ॥

इति तन्त्रसारः ॥

कुलनक्षत्रं, स्त्री, (तन्त्रसारोक्तपारिभाषिकलक्षणं कुलं

तत्र तत्सम्बन्धि वा नक्षत्रम् ।) भरणीरोहिणी-

कुलत्रे

पृथमघोत्तरफल्गुनीचित्राविशाखाज्येष्ठापूर्वाषा-
ढाश्रवणोत्तरभाद्रपदः । यथा,—

“वारुणाद्राभिजिम्बूजं कुलाकुलमुदाहृतम् ।

कुलानि समधिष्ठानि शेषाणि चाकुलानि च” ॥

इति तन्त्रसारः ॥

कुलनाशः, पुं, (कुलं मूलमिदं न अश्नाति । न + अश्

+ अच् । सुप्सुपेति समासः । उद्ग्रस्य हि उद्गत-

कन्मरत्वात् भूमिलग्नस्याभक्षकतया तथात्वम् ।)

उद्ग्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कुलस्य नाशः ध्वंसः ।)

कुलध्वंसः ॥

कुलपतिः, पुं, (कुलस्य वंशस्य गोत्रस्य वा पतिः

स्वामी ।) कुलस्वामी । गोत्रप्रधानः । कुलनाथः ।

यथा । “अथ सिन्धुसौवीरपतेरङ्गणस्य व्रजत

इक्ष्मत्यास्तटे तत्कुलपतिना शिविकावाहपुर-

धान्वेषणसमये देवेनोपसादितः स द्विजवर उप-

लब्धः” ॥ इति श्रीभागवते ५ । १० । १ ॥ (कुलस्य

काञ्चवर्गस्य पतिः पालकः । अन्नदानपोषणपूर्वकं

अध्यापको मुनिविशेषः । उक्तञ्च ।

“मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात् ।

अध्यापयति विप्रर्षिः स वै कुलपतिः स्मृतः” ॥)

कुलपञ्चः, पुं, (कुलं भूलभं पञ्चं पर्यामस्य ।) दमनक-

वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुलपालकं, स्त्री, (कुलं समूहं पालयतीति । पालि +

एवुल् । नञ्फलोत्पत्तेस्तथात्वम् ।) कुरुम्बम् ।

कमलानेव इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(कुलं वंशं पालयति । पाल + णिच् + एवुल् ।)

वंशप्रतिपालके, त्रि ॥

कुलपालिः, स्त्री, (कुलं पालयति या । पालि + इन् ।)

कुलवती । इति शब्दमाला ॥

कुलपालिका, स्त्री, (कुलं पालयति । पालि + एवुल्

टाप् इत्वम् । यद्वा कुलपालि + स्वार्थे कन् टाप् ।)

कुलस्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । ७ ॥

कुलभट्टा, स्त्री, (कुलेः वंशभट्टैः भट्ट्या भरयाम् । कुल

+ भट् + भावे क्यप् ।) गर्भिणीपर्युपासना । इति

जटाधरः ॥ (कुलस्य भट्ट्या । वंशभरयाम् ॥)

कुलभरः, पुं, (कुलं गृहं भजति हन्ति सन्धिकर्त-

नादिना इति । कुल + ञल् + अच् । निपातनाद्

सुम् लस्य रः ।) कुजभलः । चौरः । इति

हारावली ॥

कुलवर्णा, स्त्री, (कुलेषु भिषक्कुलेषु वर्णः वर्णनं गुण-

कथनं यस्याः ।) रक्तत्रिवृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुलवारः, पुं, (कुलस्तदाख्या प्रसिद्धो वारः ।) मङ्गल-

शुक्रवारौ । यथा ।

“रविश्चन्द्रो गुरुः सौरिश्चत्वारश्चाकुला इमे ।

भौमशुक्रौ कुलाख्यौ हि बुधवारः कुलाकुलः” ॥

इति तन्त्रसारः ॥

कुलविप्रः, पुं, (कुलपरम्परागतः कुलहिताय नियुक्तो

वा विप्रः ।) कुलपुरोहितः । इत्यमरटीकायां

स्वामी ॥

कुलश्रेष्ठी, [न] त्रि, (कुलेषु शिष्यकुलेषु श्रेष्ठी ।)

शिष्यकुलप्रधानः । तत्पर्यायः । कुलिकः २ । इत्य-

मरः । २ । १० । ५ ॥ कुलकः ३ कुलः ४ श्रेष्ठी ५ ।

कुलायः

इति तट्टीकायां भरतः ॥

कुलसम्भवः, पुं, (कुले कस्यचित् वंशे सम्भवः उत्-

पत्तिरस्य ।) यस्य कस्यचित् कुले जातः । तत्प-

र्यायः । वीज्यः २ । इत्यमरः । २ । ७ । २ ॥

कुलसौरभं, स्त्री, (कुलं श्रेष्ठं सौरभं यस्य ।) मरुवका-

वृक्षः । इति शब्दमाला ॥

कुलस्त्री, स्त्री, (कुले कुलस्थिता स्त्री ।) कुलपालिका ।

अनन्यगामिनी कुलरक्षिका स्त्री । इत्यमरः । २ ।

६ । ७ ॥ (तथा च चाणक्ये ।

“असन्तुष्टा द्विजा नष्टाः सन्तुष्टा इव प्रार्थिताः ।

सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जाश्च कुलस्त्रियः” ॥

कुले कुलघ्नो मूलाधारे विराजते या स्त्री ।

कुलकुण्डलिनीशक्तिः । यथा, कुलाश्वे ।

“कुलस्त्रीज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः” ॥)

कुलहृदयः, पुं, (कुलाय संघाय ऊहते । ऊहि संघे

+ एवुल् ।) एषोदरात् उकारलोपः ।) आरणिः ।

आवर्तः । इति हारावली ॥

कुलाकुलतिथिः, पुं स्त्री, (तन्मोक्तकुलाकुलनाम्ना प्र-

सिद्धा तिथिः ।) द्वितीयाषष्ठीदशम्यः । यथा ।

“द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम्” ॥

इति तन्त्रसारः ॥

कुलाकुलनक्षत्रं, स्त्री, (तन्मोक्तकुलाकुलसंज्ञकं नक्ष-

त्रम् ।) आर्द्रामूलाभिजिच्छतभिधानक्षत्राणि ।

यथा, तन्त्रसारे ॥

“वारुणाद्राभिजिम्बूजं कुलाकुलमुदाहृतम्” ॥

कुलाकुलवारः, पुं, (तन्मोक्तकुलाकुलनाम्ना वारः ।)

बुधवारः । यथा, तन्त्रसारे ॥

“भौमशुक्रौ कुलाख्यौ हि बुधवारः कुलाकुलः” ॥

कुलाचलः, पुं (कुलसंज्ञकः अचलः पर्वतः । आक-

पार्थिवादिवत् मध्यपदलोपः ।) कुलपर्वतः । यथा ।

“अथकुलाचलसप्तसमुद्रा

ब्रह्मपुरन्दरदिगकरवद्राः ।

न त्वं नाहं नायं लोक-

स्तदपि किमर्थं क्रियते शोकः” ॥

इति मोहमुद्गरे ७ ॥ सप्तकुलपर्वता यथा ।

“सप्त येऽस्मिन् महापर्वताः विस्तृताः कुलपर्वताः ।

माहेन्द्रो मलयः सङ्घः शुक्तिमाञ्छवानपि ॥

विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च इत्येते कुलपर्वताः” ॥

इति मातङ्गे ६५ अध्यायः ॥

कुलाचार्यः, पुं, (कुलस्य वंशस्य व्याख्यायां वर्णनादौ

गुणकीर्तनविषये वा आचार्यः ।) कुलज्ञः । कुली-

नादीनां वंशांशव्याख्याकर्तृब्राह्मणः । अस्य विव-

रणं घटकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

कुलाटः, पुं, (कुलेन संघेन अटतीति । अट् + अच् ।)

क्षुद्रमत्स्यभेदः । इति शब्दमाला ॥

कुलाद्रिः, पुं, (कुलनाम्ना ख्यातोऽद्रिरचलः ।) कुला-

चलः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

कुलाधारकः, पुं, (कुलस्य वंशस्य आधारकः प्रति-

ष्ठापकः ।) पुंल्लः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुलायं, स्त्री, (कौ पृथिव्यां जायो जयो यस्य ।)

शरीरम् । इति पुराणम् ॥

कुलायः, पुं, (कुलाणां पक्षिसमूहानां अयः वास-

स्थानम् ।) नीडः । (यथा, माघे ।
 “खगकुलायकुलायनिलायिताम्” ।)
 स्थानमात्रम् । इति मेदिनी ॥
 कुलायस्थः, पुं, (कुलाये नीडे तिष्ठति । स्था + कः ।)
 पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 कुलायिका, स्त्री, (कुलायः पक्षिवासस्थानं विद्यते
 ऽस्याम् । ठन् ।) पक्षिप्राला । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कुलालः, पुं, (कुलं घटादिनिर्माणोपयोगिम्बुदाद्युपा-
 दानं आलाति सम्यगादत्ते । आ + ला + कः । कुलं
 वंशं घटादिसमूहं वा अलति पथ्याप्नोति वा
 अल् + कर्मण्यण् । कुल् + “तमिविप्रि विडीति”
 उणां १ । ११७ । इति कालन् वा ।) कुम्भकारः ।
 इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा ।
 “मालाकारात् कर्मकार्या कुम्भकारो व्यजायत” ॥
 इति परासरसंहिता ॥
 “पट्टिकाराच्च तैलिकां कुम्भकारो बभूव ह” ॥
 इति पराशरपद्धतिः ॥ ब्रह्मवैवर्त्तता च कुम्भका-
 रशब्दे द्रष्टव्या ॥ कुकुम्भपक्षी । इति मेदिनी ॥
 कुलाली, स्त्री, (कुलं पर्वतकुलं कलायकुलं वा अलति
 परिवर्द्धयति । अल् + क्ण । डीप् ।) कुलत्या-
 काराङ्गनप्रसन्नविशेषः । कुलत्याङ्गनमिति ख्याता ।
 इत्यमरः । २ । ६ । १०२ ॥ अरण्यकुलत्याका वन-
 कुलत्यकडा इति भाषा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (कुलाल + स्त्रियां डीष् ।) कुलालभार्या ॥
 कुलाहः, पुं, (कुलं पालककुलं स्वकुलं वा आहन्ति ।
 आ + हन् + डः ।) ईषत्पीतवर्णः कृष्णजानुर्धो-
 टकः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुलाहकः, पुं, (कुलाह + संज्ञायां कन् ।) छकलासः ।
 इति शब्दमाला ॥ वृक्षविशेषः । राज्ञा कुले
 खाडा इति भाषा । अस्य गुणः । आमवात-वात-
 रक्तारोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 कुलाहलः, पुं, (कुलं आहलति स्पृशति स्पृष्टते वा ।
 आ + हल विलेखने + अच् ।) क्षुद्रवृक्षविशेषः ।
 कोकसीमा इति भाषा । तत्पर्यायः । अलम्बुषः
 २ गोच्छालः ३ भूकदम्बः ४ । इति रत्नमाला ॥
 कुलिः, पुं, (कुल् + इन् किच् ।) हस्तः । इति त्रि-
 काण्डशेषः ॥
 कुलिः, स्त्री, (कुल् इन् किच् ।) कण्टकारी । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 कुलिकः, चि, (कुलं अधीनतया प्रशस्ततया वा अ-
 स्त्यस्य । इति ठन् ।) शिल्पिकुलप्रधानः । इत्य-
 मरः । २ । १० । ५ ॥ कुलसत्तमः इति मेदिनी ॥
 कुलिकः, पुं, अष्टमहानागान्तर्गतनागविशेषः ।
 (यथा, भागवते । ५ । २४ । ३१ ।
 “ततोऽधस्तात् पाताले नागलोकापतयो वासुकि-
 प्रमुखाः शङ्खकुलिकमहाशङ्खश्चेतधनञ्जयद्वतराष्ट्र-
 शङ्खचूडकम्बलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो
 महामर्षा निवसन्ति” ॥
 अस्य रूपमप्युक्तं हेमाद्रौ यथा ।
 “कुलिकोऽर्द्धचन्द्रमौलिर्जालाधूमसमप्रभः” ॥)
 वृक्षविशेषः । इति मेदिनी ॥ केलिकडा इति भाषा ॥
 कुलिकवेला, स्त्री, रथादिवारेषु शुभकर्मसु निषिद्ध-

कालविशेषः । यथा । रवौ सप्तमयामार्द्धम्
 सोमे षष्ठयामार्द्धम् । मङ्गले पञ्चमयामार्द्धम् ।
 बुधे चतुर्थयामार्द्धम् । गुरौ तृतीययामार्द्धम् ।
 शुके द्वितीययामार्द्धम् । शनौ प्रथमयामार्द्धम् ।
 राधवभट्टमते तु पूर्वोक्तयामार्द्धानां दिवाशेष-
 भागः । रात्रौ प्रथमभागः । इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥
 कुलिङ्गः, पुं, (कौ प्रथियां लिङ्गति गच्छतीति । कु
 + लिङ्गि + अच् + इदित्वात् लुम् । यदा कुत्सितं
 दृष्टव्यं लिङ्गं वर्णं यस्य ।) पक्षिविशेषः । फिङ्गा
 इति भाषा । तत्पर्यायः । कलिङ्गः २ धुम्राटः ३
 फिङ्गकः ४ । इति शब्दमाला ॥ भङ्गः ५ । इत्य-
 मरः ॥ अस्य मांसगुणाः । मधुरत्वम् । खिग्वत्त्वम् ।
 कफपित्तकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 कुलिङ्गकः, पुं, (कुलिङ्ग + अल्पार्थे कन् ।) चटक-
 पक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुलिङ्गाक्षी, स्त्री, (कुलिङ्गस्य अक्षिवत् फलं यस्य ।)
 पेटिकावृक्षः । इति रत्नमाला । पेटारी इति
 भाषा ॥
 कुलिङ्गी, स्त्री, (कुलिङ्ग + स्त्रियां गौरादित्वात् डीष् ।)
 कर्कटप्रदङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
 कुलिरः, पुं, (कुल् + बाङलकात् इरन् किच् ।)
 कर्कटः । इति शब्दरत्नावली ॥
 कुलिशः, स्त्री, पुं, (कुलौ हस्ते प्रेते अवतिष्ठते । कुल् +
 शी + डः । यदा कुलिनः पर्वतान् श्रति दारय-
 तीति । शी + डः । “आतोनुपसर्गे कः” । ३ । २ । ३ ।
 इति को वा ।) वज्रम् । इत्यमरभरतौ ॥
 (यथा, कुमारः । १ । २० ।
 “कुड्रेऽपि पक्षिच्छिदि वज्रश्चा-
 ववेदनाञ्च कुलिशस्ततानाम्” ॥
 कु ईषत् कुत्सितं वा लिङ्गति । कु + लिङ्ग अल्पी-
 भावे गतौ च + कः ।) मत्स्यविशेषः । तत्पर्यायः ।
 कण्टकाष्टीलः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ६४ अध्याये ।
 “तिमिमिङ्गिलकुलिशापाकमत्स्यनिरालकनन्दिवा-
 रलकमकरगरगरकचन्द्रकमहामीनराजीवप्रभृतयः
 सामुद्राः” ॥ कौ भूमौ लिङ्गति अल्पीभवति
 कुंभूमिं लिङ्गति गच्छति ऋक्षतया प्राप्नोति वा ।)
 अस्थिसंहारवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
 कुलिशनायकः, पुं, (कुलिशवत् नायको यस्मिन् ।)
 शृङ्गारबन्धविशेषः । तस्य लक्षणम् ।
 “स्त्रीपादद्वयमाकृष्य विमुमुक्षितलिङ्गकः ।
 योनिश्च पीडयेत् कामी बन्धः कुलिशनायकः” ॥
 इति रतिमञ्जरी ॥
 कुलिशाङ्गुशा, स्त्री, (कुलिशेनाङ्गुशेन चैव निगृह्यते
 मनो यथा । यदा कुलिशवत् दृढमङ्गुशं यस्याः ।)
 बौद्धानां विद्यादेवीतिशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुलिशासनः, पुं, (कुलिशं वर्धं तद्वत् दृढमासनमस्य ।)
 प्राक्वमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कुली, स्त्री, (कुलि + कृदिकारान्तत्वात् वा डीष् ।)
 कण्टकारी । इत्यमरः । २ । ४ । ६४ ॥ पत्नीव्येष्ट-
 भगिनी । इति हेमचन्द्रः ॥ वृक्षी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

कुलीनः, पुं, (कुले प्रशस्तवंशे जातः । “कुलात् खः” ।
 ४ । १ । १३६ । इति खः ।) श्रेष्ठघोटकः ।
 तत्पर्यायः । आजानेयः २ । इत्यमरः ॥ अजा-
 नेयः ३ । इति तट्टीका ॥ खजानेयः ४ जात्यः ५
 बालाश्विः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (तन्त्र-
 शास्त्रोक्तकुलाचारव्रते स्थितः कौलः ॥) उत्तम-
 कुलोद्भवे, चि । तत्पर्यायः । महाकुलः २ आर्थः
 ३ सम्भः ४ सज्जनः ५ साधुः ६ । इत्यमरः । २ । ७ ।
 ३ ॥ * ॥ अथाधुनिककुलीनलक्षणम् । कुलं
 उत्कर्षविशेषवंशः । इति सङ्केतम् । अथवा रूढ-
 र्यम् । तस्यापत्यमित्यर्थे कुलशब्दादीनप्रत्ययेन कुलीन-
 इति पदसिद्धिरिति केचित् । अर्थात् कुलीन-
 शब्देन उत्कर्षविशेषवंशजातकव्यक्तिरिति । तथा
 च लक्षणम् । उत्कर्षविशेषधर्मावच्छिन्नवंशजात-
 कत्वे सति तद्धर्मवत्त्वं कुलीनत्वमिति । उत्कर्ष-
 विशेषस्तु नवधा गुणाः । ते च यथा ।
 “आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम् ।
 निष्ठाऽऽवृत्तिस्तपो दानं नवधा कुलक्षणम्” ॥
 अत एव उत्कर्षविशेषात्मकनवधागुणविशिष्टत्वं
 कुलीनत्वम् । एतेन इदानीं साधारणसामान्य-
 जनानां यदि नवधा गुणा वर्तन्ते तदा तेऽपि
 कुलीनाः स्युस्तन् । अनवच्छिन्नपर्यायत्वं कुलीनत्वम् ।
 प्रमाणं यथा,—
 “सपर्यायं समासाद्य दानग्रहणमुत्तमम् ।
 कन्याऽभावे कुशत्यागः प्रतिज्ञा वा परस्परम्” ॥
 तथा च ।
 “कुलीनस्य सुतां लब्ध्वा कुलीनाय सुतां ददौ ।
 पर्यायक्रमतश्चैव स एव कुलदीपकः” ॥
 तथा च ।
 “आदानश्च प्रदानश्च कुशत्यागस्तथैव च ।
 प्रतिज्ञाघटकाग्रे च कुलकर्म चतुर्विधम्” ॥
 इति कुलदीपिका ॥ * ॥ अथ वक्ष्यामि कुलीनलक्षणम् ।
 पञ्चगोत्रजरादीयब्राह्मणस्य ग्रामविशिष्टस्य मुख्य-
 गौणभेदेन द्वाविंशतिकुलीनाः यथा । शाखिल्य-
 गोत्रे भट्टनारायणवंशज आदिवराहवन्द्यः स
 मुख्यः । रामगडगडः निपकेशरकोशी गुंथी कुलभी
 वटु दिर्घाटिः वैकुण्ठपारियालः एते पञ्च गौणाः ॥
 काश्यपगोत्रे दक्षवंशजः सुलोचनचट्टः स मुख्यः ।
 जगद्धडः धीरगुडः काकपीतमण्डौ एते त्रयो
 गौणाः ॥ भरद्वाजगोत्रे श्रीहर्षवंशजः धुरन्धर
 मुखयटी स च मुख्यः । विनायकदिग्दीर्घादी गन्ध-
 र्वरायी एतौ द्वौ गौणौ ॥ सावर्णगोत्रे वेदगर्भ-
 वंशजः वीरव्रतगाङ्गुली सुधीरकुन्दः एतौ द्वौ मुख्यौ ।
 वीरसूदनघण्टेश्वरः एष गौणः ॥ वात्स्यगोत्रे
 कान्दड़वंशजः सुरभिघोषवालः कविकाशिलालः
 रविपूतितण्डः एते मुख्याः । भातुचौटखण्डो
 पनिकालुमहिन्त्या वनमालिपिप्यली एते गौणाः ॥
 अधुना एषां मध्ये मुख्या अष्टौ कुलीना गौणा-
 स्तुर्दशश्चोत्रियाः । अन्येऽपि पञ्चगोत्राज्जाताः
 सप्तचिंशच्छोत्रियाः सन्ति ॥ ततो लक्षणसेनेन
 मुख्याऽष्टकुलीनो न विंशतिपुत्राणां समीकरणं
 कृतम् । तत एतेषां नानादोषदर्शनात् देवीवरेण

कुलीनः

फुलिया खडदहवस्त्रवीसर्वानन्दी इत्याद्याः षट्-
त्रिंशन्मेलाः कृताः । ततो भागयूथयाक इति
तिस्रः संज्ञा जाताः कुलाचार्यग्रन्थात् ज्ञेयाः ॥*

अथ वारेन्द्रब्राह्मणकुलीनाः ।

“आदौ मैत्रस्ततो भीमो रुद्रः संजामिनिस्तथा ।
लाहिर्दिर्मादुङिः साधुर्मादङाः पङ्क्तिपूरकाः” ॥

एषां नानादोषदर्शनात् कुलाचार्येण अष्टौ पटी
इति संज्ञा कृता । तद्यथा । निराविना १ रोहिणा
२ भूष्णा ३ आलेखानी ४ कुतलखानी ५ वेणी ६
जोनाली ७ भवानीपुर ८ । एतेषां कुलाघातात्
काप इति संज्ञा जाता ॥*

अथ वैद्यस्यादिकुलीनाः ।

धन्वन्तरिगोत्रे विनायकसेनः । मौद्गल्यगोत्रे चायु-
दासः । काश्यपे कायमुत्तः । वल्लालेनैषां कुलं
महामध्यमकनिकुलभेदेन त्रिधा कृतम् । तत्र
महाकुलीनाः पञ्च । यथा । कृष्णसेनखानः १ हरि-
हरसेनखानः २ चण्डीवरदासः ३ गणपतिदासः
४ दुर्जयदासः ५ । अधुनैषां कुलस्य ऋासद्वि-
भङ्गा न सन्ति ॥*

अथ दक्षिणराष्ट्रीयकायस्यकुलीनाः ।

तत्रादिशूरराजेन कान्यकुब्जदेशादानीतिर्गोत्रा-
पञ्चकैः सह घोषवसुमित्रदत्तगुहाः पञ्चागता
आदिकुलीनाः यथा । सौकाजीनगोत्रे मकरन्द-
घोषः १ । गौतमे दशरथवसुः २ । विश्वामित्रे
काजिदासमित्रः ३ । काश्यपगोत्रे दशरथगुहः
खाहङ्गारादवमानितो वङ्गे गतः ४ । भरद्वाज-
गोत्रे एरुधोत्तमदत्तः विनयहीनतो निष्कुलः ५ ।
वङ्गजकुलाचार्यग्रन्थे स एव मौद्गल्यगोत्रः ॥*

अथ वल्लालसेनकृतसमाजादयः ।

तत्राद्यस्य षष्ठ एरुधयोर्निष्ठापतिप्रभाकरघोष-
योर्वासस्थाने क्रमेण वालीष्ठाकनाख्यौ ग्रामौ ।
द्वितीयस्य पञ्चमपुरषयोः शुक्तिमुक्तिवर्खोर्वासस्थाने
क्रमेण वागाखिमाहिनगराख्यौ ग्रामौ । तृतीय-
स्याष्टमपुरषयोः धूँइ गुँइ मित्रयोर्वासस्थाने
क्रमेण वडिशाटेकानामग्रामौ ॥ अपरेऽष्टादश-
समाजास्तत्स्थानां कुलाभावात् न लिखिताः ॥*॥
तेषां कुलान्तु नवविधम् । मुख्य १ । कनिष्ठ २
कृभाया ३ । मध्यांश ४ । तेजोज ५ । एतानि प्रधाना-
नि । कनिष्ठद्वितीयपुत्र ६ कृभायाद्वितीयपुत्र
७ मध्यांशद्वितीयपुत्र ८ तेजोजद्वितीयपुत्र इति
च ९ । नवरङ्गानुरोधात् कृभायाज्येष्ठपुत्रस्य
मध्यश्रेष्ठ इति संज्ञा जाता ॥*

अथ कुलानां विवरणम् ।

मुख्यकुलीनस्य प्रथमपुत्रः पित्रतुल्यः द्वितीयः
कनिष्ठनामकुलविशिष्टः तृतीयो मध्यांशनामकुल-
युक्तः चतुर्थः तेजोजनामकुलान्वितः पञ्चमादियाव-
त्पुत्राः मध्यांशद्वितीयपुत्रनामकुलयुक्ता भवन्ति ॥
कनिष्ठकुलीनस्य ज्येष्ठपुत्रः कृभायानामकुलयुक्तः
तस्य ज्येष्ठपुत्रः मध्यश्रेष्ठनामकुलयुक्तः तस्य ज्येष्ठ-
पुत्रः मध्यांशनामकुलविशिष्टः स एव अपरम-
ध्यांशवारभायामध्यांश इति संज्ञादययुक्तः ॥*॥
एषां कर्मणा दृढिर्यथा । मुख्यकुलीनस्य द्वितीय-

१५५

कुलीनः

तृतीयपुत्रयोः कुलस्य वाडिमुख्य इति संज्ञा
चतुर्थपञ्चमषष्ठपुत्राणां कुलस्य वाडिकनिष्ठ इति
संज्ञा सप्तमाष्टमनवमपुत्राणां कुलस्य वाडिम-
ध्यांश इति संज्ञा दशमेकादशद्वादशपुत्राणां
कुलस्य वाडितेजोज इति संज्ञा भवति ॥ कनिष्ठ-
नामकुलीनस्य द्वितीयपुत्रस्य कुलस्य तेजोज इति
संज्ञा भवति । मुख्यकुलीनस्य तृतीयपुत्रस्य
द्वितीयपुत्रस्य कुलस्य तेजोज इति संज्ञा ॥ मध्यां-
शद्वितीयपुत्र इति संज्ञं कुलं मुख्यकनिष्ठकृभाया-
मध्यश्रेष्ठमध्यांश इति कुलपञ्चकात् भवति ॥*॥
मुख्यकुलान्तु त्रिविधं यथा । प्रकृतम् १ सहजम् २
कोमलम् ३ । आदौ षट्समाजे षट् प्रकृतामुख्या
अभूवन् । ततस्तेषां द्वितीयतृतीयपुत्रयोः कुलस्य
द्विधा क्रमेण सहजकोमल इति संज्ञा जाता ।
प्रकृतमुख्यकुले दानग्रहणाभ्यां सहज इति संज्ञा
कोमलमुख्यकुले दानग्रहणाभ्यां कोमल इति
संज्ञा भवति । सहजः सहजेन कोमलः कोमले-
नापि कुलं कृत्वा तत्तद्वावापन्नौ भवतः ॥ पित्रकु-
लानुसारेण ज्येष्ठपुत्राणां कुलस्य जन्ममुख्यजन्म-
कनिष्ठादिसंज्ञा ॥*॥ प्रकृतमुख्यकुलस्य ऋास-
द्वि न भवतः । सहजमुख्यकुलस्य ऋासद्वि न
भवतः । कोमलमुख्यकुलस्यापि ऋासद्वि न
भवतः । कनिष्ठकुलस्य मुख्यत्वं कृभायाकुलस्य
कनिष्ठत्वं भवति । मध्यांशकुलस्य स्थिररत्नत्वम् ।
कनिष्ठद्वितीयपुत्रः वाडितेजोज इति संज्ञां
प्राप्नोति । मुख्यतृतीयपुत्रस्य द्वितीयपुत्रः तेजोज
इति संज्ञामपि प्राप्नुमर्हति । कृभायाद्वितीयपुत्र-
मध्यांशद्वितीयपुत्रयोः कुले ऋासद्वि न स्तः ।
सर्वे कुलीनाः कुलनाशात् वंशजभावापन्ना
भवन्ति ॥*॥ आदौ यदि पित्रपर्यायाय अथवा
मौलिकाय कन्यां दद्यात् तद्दानं प्रामाणिकसंज्ञं
भवति । पश्चात् कुलकर्मकर्तव्यम् । तद्यथा ।
मुख्यस्य कन्यायाः प्रदाने तस्याः केइ संज्ञा षष्ठ-
कन्यावधि गरक्केइ इति संज्ञा भवति । अन्य-
कुलानां ज्येष्ठकन्यायाः प्रदाने तस्या आकृतिरिति
संज्ञा तदनन्तरं यावत्कन्यानां प्रदाने तासां क्रमेण
प्रतिसारणी-जघन्या इति संज्ञादयं भवति ॥
आत्मसमकुलीनाय आकृतिनामकन्यादाने कुलस्य
श्रेष्ठत्वम् । अनुजकन्याग्रहणे तु कुलं ऋासो भवति ।
मुख्यस्य गरक्केइ इति नाम्नीं कन्यां अन्यकुलीनस्य
प्रतिसारणीष्व कन्यां मौलिको वंशजश्च ग्रहीतु-
मर्हति । उत्तममध्यमाधमकर्म्मभिः शौर्यसमा-
वेशनिन्दा इति त्रयं कुलस्यांशकर्म्म ॥*॥ पूर्वं
विपर्याये विवाहो जातः । पुरन्दरवसुनैषां त्रयो-
दशपर्यायावधि श्रेणीपर्यायबन्धममृतकुलोद्भवे
कृते । यथा ।

“विपर्याये कुलं नास्ति न कुलं रण्डपिण्डयोः” ॥*

अथ मुख्येतरकुलीनानां पाण्डिदोषाः ।

“देवी गङ्गा तथा गौरी भैरवी भास्वरी तथा ।
वलायी चण्डिदासी च सप्तैते कुलकण्टकाः” ॥

अपि च ।

“श्रीनाथी श्रीकरी विष्णुदासी हृदय एव च ।

१५७

कुलीनः

कन्दर्पो च सदानन्दी षडेते कुलकण्टकाः” ॥

इति कुलाचार्यकारिका ॥*॥

अथ मुख्यकुलीनस्य कार्यम् । स च आगक्केइ
अर्थादयिमां कन्यां आत्मतुल्याय द्वितीयां कनि-
ष्ठकुलीनाय तृतीयां कृभायानामकुलयुक्ताय चतुर्थीं
मध्यश्रेष्ठनामकुलविशिष्टाय अथवा मुख्यतृतीय-
पुत्रमध्यांशकुलीनाय पञ्चमीं तेजोजनामकुल-
युक्ताय दद्यात् । तदनन्तरजातानां गरक्केइ इति
संज्ञा ताः मौलिकमध्यांशद्वितीयपुत्रमुख्यकुली-
नेभ्यो दातुमर्हति । स एवादौ मुख्यकुलीनस्या-
यिमां कन्यां ततः कनिष्ठकुलीनस्य कन्यां ततो
मध्यांश इति नामकुलयुक्तस्य कन्यां ततो जन्म-
तेजोज इतिनामकुलविशिष्टस्य कन्यां गृह्णी-
यात् ॥*॥ अथ कनिष्ठकुलीनस्य कार्यम् ।
स प्रथमां कन्यां आत्मतुल्यकुलीनाय द्वितीयां
तेजोज इति नामकुलयुक्ताय दद्यात् । मुख्यतृती-
यपुत्राय मध्यांशनामकुलयुक्ताय अथवा मुख्य-
द्वितीयपुत्राय कन्यां दातुमर्हति । मुख्यकुलीनस्य
द्वितीयां कन्यां अथवा कनिष्ठकुलीनस्य प्रथमां
गृह्णीयात् । ततो मुख्यकुलीनस्य तृतीयपुत्रस्य
मध्यांशनामकुलयुक्तस्य कन्यां गृह्णीयात् ॥*॥

अथ कृभायाकुलीनस्य कार्यम् । स मध्यांशनाम-
कुलविशिष्टाय प्रथमां कन्यां मध्यांश इति कुल-
युक्तानुजाय अर्थात् वाडितेजोजनामकुलविशि-
ष्टाय द्वितीयां दद्यात् । मुख्यकुलीनस्य तृतीय-
कन्यां अथवा कनिष्ठकुलीनस्य प्रथमां कन्यां
गृह्णीयात् ॥*॥ अथ मुख्यतृतीयपुत्रस्य मध्यां-
शनामकुलीनस्य कार्यम् । स प्रथमकन्यां जन्मते-
जोजनामकुलविशिष्टाय द्वितीयां मध्यांशकुल-
विशिष्टस्य द्वितीयपुत्राय दद्यात् । कनिष्ठस्य
प्रथमां कन्यां ततस्तेजोजकुलयुक्तस्य प्रथमां कन्यां
ततस्तेजोजानुजकुलीनस्य प्रथमां कन्यां गृह्णीयात्
मुख्यस्य तृतीयकन्याग्रहणं तस्य महत् कर्म ॥*

अथ जन्मतेजोजनामकुलीनस्य कार्यम् । स
प्रथमां कन्यां मुख्यकुलीनस्य चतुर्थपुत्राय अथवा
मध्यांशनामकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्राय द्वितीयां
तेजोजनामकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्राय दद्यात् ।
मुख्यकुलीनस्य पञ्चमकन्यां अथवा मध्यांशनामकु-
लीनस्य प्रथमकन्यां गृह्णीयात् ॥*॥ अथ कनिष्ठ-
कुलीनस्य द्वितीयपुत्रस्य कार्यम् । स आत्म-
तुल्याय अथवा तेजोजनामकुलविशिष्टद्वितीय-
पुत्राय प्रथमां कन्यां दद्यात् । मुख्यचतुर्थपुत्र-
जन्मतेजोजनामकुलयुक्तस्य प्रथमां अथवा कनि-
ष्ठनामकुलीनस्य द्वितीयां कन्यां गृह्णीयात् ॥*॥

अथ कृभायानामकुलीनस्य द्वितीयपुत्रस्य कार्यम् ।
स आत्मतुल्याय अथवा तेजोजनामकुलविशिष्ट-
द्वितीयपुत्राय प्रथमां कन्यां दद्यात् । तेजोज-
नामकुलविशिष्टस्य प्रथमां कन्यां अथवा कृभाया-
नामकुलयुक्तस्य द्वितीयां गृह्णीयात् ॥*॥ अथ
मध्यांशनामकुलीनस्य द्वितीयपुत्रस्य कार्यम् । स
आत्मतुल्याय अथवा तेजोजनामकुलविशिष्टस्य
द्वितीयपुत्राय प्रथमां कन्यां दद्यात् । तेजोज-

कुलीनः

नामकुलविशिष्टस्य प्रथमां अथवा अन्यकुलीनानां मध्यांशनामकुलविशिष्टस्य वा द्वितीयां कन्यां गृहीयात् ॥ * ॥ अथ तेजोनामकुलीनस्य द्वितीयपुत्रस्य कार्यम् । स आत्मतुल्याय अथवा वंशजाय प्रथमां कन्यां दद्यात् । मध्यांशनामकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्रस्य प्रथमां कन्यां अथवा तेजोनामकुलविशिष्टस्य द्वितीयां गृहीयात् ॥ * ॥ अथ मध्यश्रेष्ठनामकुलीनस्य कार्यम् । स मध्यश्रेष्ठपुत्रवारभायामध्यांशनामकुलीनाय प्रथमां मध्यांशकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्राय तेजोनामकुलीनाय द्वितीयां कन्यां दद्यात् । मुख्यकुलीनस्य चतुर्थीं कन्यां अथवा कनिष्ठकुलीनस्य प्रथमां कन्यां गृहीयात् । ततः तेजोनामकुलविशिष्टस्य प्रथमां कन्यां गृहीयात् । ततः तेजोनामकुलविशिष्टस्य प्रथमां कन्यां गृहीयात् ॥ * ॥ अथ मध्यश्रेष्ठपुत्रवारभायामध्यांशनामकुलीनस्य कार्यम् । स तेजोनामकुलपुत्राय प्रथमां कन्यां दद्यात् । कनिष्ठकुलविशिष्टस्य अथवा कृभायानामकुलपुत्रस्य किं वा मध्यश्रेष्ठकुलीनस्य प्रथमां कन्यां गृहीयात् ॥ * ॥ अथ चतुस्त्रिंशदधिकसप्तदशशतशकाब्दे मत्पित्रा तावत्कुलीनकुलाचार्यमतेन मुख्यकुलीनस्य द्वितीयपुत्रयोः कन्ययोः क्रमेण ग्रहणेन तदनाभे शौर्थकुले दानेन समानकुले ग्रहणेन च कनिष्ठकृभायानामकुलयोः पुत्रानुक्रमेण स्थिरतरत्वं निर्णीतम् । तदयथा,— “कनिष्ठकुलवैष्मनि क्वचन केऽपि केऽपीच्छया परेऽपि पुत्रपुत्रयादगमनेव दोषेयिकाम् । निषेधमिह नेच्छते कमपि तत्र षड्भ्रातृजः सुतः पितृपदं कथं जननतो हि न प्राप्स्यति ॥ शाके पदपदचिसप्तवसुधागरणे वरेणे तथा पर्याये परिपूरिते हि विषमे धन्ये त्रयोविंशके । गोपीमोहनदेववंशतिलकेनापूर्वकं श्रीमता निर्णीतं यदपीह तच्च घटकैः सर्वैः कुलीनैर्मृतम् ॥ कनिष्ठषड्भ्रातृकुलस्य तद्वत् स्वच्छेयिकायामिदमेव मूलम् । आदानतः पितृपदस्य लाभो ज्येष्ठत्वभावः पुत्रपुत्रमेण ॥ छेयिकायामशक्तस्य दानश्चेत् प्रबलं भवेत् । पर्यायस्य समानस्य ग्रहणादपि तिष्ठति ॥ शौर्थं निन्दा समावेशस्त्रिविधोऽंशः कुलस्य वै । तस्य ध्वंसो न हि भवेद्यत्नतो रक्षितः स हि ॥ अत्र यद्यन्यथाभावो भवेदपि यथाविधि । क्रमागतेषु वर्गेषु तदा हानिर्भविष्यति ॥ सर्वैः कुलक्षेत्रे कुलीनवर्गैर्गोष्ठीपतीनां पुरतः सद्गर्भैः । इदं हि पत्रं लिखितं प्रयत्नात् निर्णीतं एष प्रचलित्यतीति” ॥ * ॥

अथ वज्रजकुलीनाः ।

“वसुवंशे च सुख्यौ द्वौ नाम्ना लक्ष्मणपूषणौ । घोषेषु च समाख्यतश्चतुर्भुजमहाकृतौ ॥ दशरथो गृहस्थैव मित्रस्तारापतिस्तथा” ॥ एतेषामादिपुत्रनिर्णयो यथा । गौतमगोत्रे

कुलमलं

सर्वादौ दशरथवसुसुतौ कृष्णवसुपरमवसुसुतौ कृष्णवसुदक्षिणराष्ट्रे ख्यातस्तस्य सुतः भववसुः तत्सुतः हंसवसुः तत्सुताः शुक्तिमुक्त्यलङ्कारवसुकाः । अलङ्कारवसुः राष्ट्रात् वज्रे गतः तस्य वज्रे कुलहानिर्जाता तस्य सुतः मधुवसुः तत्सुतः गुणाकरवसुः तत्सुता अनन्तादयः । दशरथसुतः परमवसुस्तत्सुतौ लक्ष्मणवसुपूषणवसुसुतौ वज्रे स्थातौ । सौकालीनगोत्रे मकरन्दघोषसुतौ भवनाथघोषसुभाषितघोषौ भवनाथघोषो दक्षिणराष्ट्रे ख्यातः सुभाषितघोषो वज्रे ख्यातः तस्य सुतश्चतुर्भुजघोषः ॥ विश्वामित्रगोत्रे सर्वादौ कालिदासमित्रसुतौ अश्वपतिमित्रश्रीधरमित्रौ श्रीधरमित्रौ दक्षिणराष्ट्रे ख्यातः अश्वपतिमित्रो वज्रे ख्यातस्तस्य सुवस्तारापतिमित्रः ॥ इति वज्रकुलाचार्यग्रन्थः कुलदीपिका ॥

कुलीनकः, पुं, (कुलीन + संज्ञायां कन्) वनसुतः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुलीनसं, स्त्री, (कौ लीनं भूलभं द्रव्यादिकं स्यतीति । सो + कः) जलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कुलीरः, पुं, (कुल् संख्याने + ईरन् किञ्) कर्कटः । इत्यमरः । १ । १० । २१ ॥ कौकडा इति भाषा । “अथ कुलीरप्रभृतयो जलजन्तवस्तमभ्युपेत्य प्रोचुः” इति हितोपदेशः ॥ कर्कटराशिः इति ज्योतिषम् ॥

कुलीरप्रहङ्गी, स्त्री, (कुलीरावयव इव प्रहङ्गं यस्य । कुलीर + प्रहङ्ग + गौरादित्वात् ङीष्) कर्कटप्रहङ्गीवृत्तः । इति रत्नमाला ॥

कुलीरात्, [ङ] पुं, (कुलीरं अक्षतीति । अङ् + क्तिप् । उत्पत्तिमात्रेणैवात्मप्रभूतिमत्तयादस्य तथात्वम्) कर्कटशिशुः । तत्पर्यायः । स्येगविः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुलीशः, पुं स्त्री, (कुलिश + एषोदरात् दीर्घः) कुलिशम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

कुलुकां, स्त्री, (कुल् + बाहुलकात् उलच् किञ् निपातनात् लस्य कः) जिह्वामलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कुलुकागुञ्जा, स्त्री, (कौ भूमौ लुका गुप्ता गुञ्जा इव) उल्काभिः । इति हारावली ॥

कुलेश्वरः, पुं, (कुलस्य जगत्समूहस्य कुलचक्रस्य वा ईश्वरः) शिवः । (कुलस्य वंशस्य ईश्वरः नेता कर्त्ता वा) कुलपतिः । इति शब्दमाला ॥

कुलोत्कटः, पुं, (कुले कुलेन वा उत्कटः उद्रिक्त उग्रो वा) कुलीनाश्वः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ उत्कटकुलोद्भवे चि ॥

कुलफः, पुं स्त्री, (कुल संख्याने “कलिगलिभ्यां फगस्योच्” । उणां ५ । २६ । इति फक् अस्य उच्च) । रोगः । गुल्फे पुं इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ७ । ५० । २ । “यद्विजामन्परुषि वन्दनं भुवदष्टीवन्तौ परिकुलौ च देहत्” ॥)

कुलमलं, स्त्री, (कुल् निष्कर्षे “कुषे लस्य” । उणां ४ । १०७ । इति कलन् लृङ्गान्तादेशः) पापम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (यथा, अथ-

कुल्या

र्ववेदे २ । ३० । ३ ।

“तत्र मे गच्छताज्वं शल्य इव कुलमलं यथा” ॥ कुलमलं, स्त्री, (कोलतीति । कुल् + क्तिप् । ततः कुलं भक्तमिश्रितजलं मस्यतीति । मसीर्य परिणामे + अण् एषोदरात् षत्वम्) काञ्चिकम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥

कुल्लाघः, पुं, (कोलति इति । कुल् + क्तिप् । कुलं अर्द्धस्त्रिंशो माषोऽस्मिन्) यावकः । इत्यमरः । २ । ६ । १८ ॥

(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥

“कुल्लाघा वातला रूक्षा गुरवो भिन्नवर्चसः” ॥ वोरवधान्यम् । कुल्य इत्यन्ये । माषाक्षतिपत्रः । काश्मीरेषु तुलसी इति ख्यातः इति सुभूतिः । इति भरतः ॥ राजमाष इत्यन्ये । इति नयनानन्दः ॥ माषादिमिश्रमर्द्धस्त्रिंशभक्तम् । लिङ्गदी इति ख्यातश्च । इति लिङ्गादिसंयद्दीक्षाणं भरतः ॥ पाचितमाषादिरिति भीमः । इति सारसुन्दरी ॥ अर्द्धस्त्रिंशगोधूमचणकादयः । (यथा, शब्दार्थचिन्तामणौ ।

“अर्द्धस्त्रिंशस्तु गोधूमा अन्येऽपि चणकादयः । कुल्लाघा इति कथ्यन्ते शब्दशास्त्रेषु पण्डितैः” ॥ अस्य गुणाः । गुरत्वम् । रूक्षत्वम् । वातकारित्वम् । मलभेदित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ रोगविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ वनकुल्यः । इति रत्नमाला ॥

कुल्लाघाभिधुतं, स्त्री, (कुल्लाघैर्यवादिभिरर्द्धस्त्रिंशैरभिधूयते स्म इति । अभि + धु + क्तः) काञ्चिकम् । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

कुल्लासं, स्त्री, (कोलतीति कुल् भक्तमिश्रितजलम् । तत् मस्यति परिणमयतीति अण्) कुल्लाघम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कुल्यं, स्त्री, (कुल् बन्धे + क्यप्) अस्थि । इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥ अष्टत्रोणपरिमाणम् । सूर्पम् । आभिधम् । इति मेदिनी ॥

कुल्यः, त्रि, (कुलस्यापत्यम् । “अपूर्वपदादन्यतरस्यामिति” । ४ । १ । १४० । इति यत् । यद्वा कुले भवः कुलाय हितः कुले साधुः वा दिगादित्वात् तत्र साधुरिति वा यत्) कुलोद्भवः । कुलहितः । (यथा, भागवते ७ । ६ । १३ ।

“गृहान् मनोज्ञोपरिच्छिदांश्च वृत्तींश्च कुल्याः पशुभ्यवर्गान्” ॥

मान्ये पुं इति । मेदिनी ।

कुल्या, स्त्री, (कुले प्राणिगणे साधुः तत्र साधुरिति यत्) क्षुद्रा क्षत्रिमा नदी । इत्यमरः । १ । १० । ३४ । (यथा, शाकुन्तले १ माङ्गे । “कुल्याम्भोभिः पवनचपलैः प्राखिनो धौतमूलाः” ॥ पयःप्रणाली । पयनाला इति भाषा । जीवन्तिकौषधिः । नदीमात्रम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ३ पर्वणि । “सैन्यवारण्यमासाद्य कुल्यानां कुरु दर्शनम्” ॥) कुलस्त्री । इति हलायुधः ॥ स्थूलवार्त्ताकुः । इति रत्नमाला ॥

कुवादः

कुवं, स्त्री, (कौ पृथिव्यां वलते मण्डलाकारपुष्पावय-
वेन संवृणोतीति । वल संवरणे अन्येभ्योऽपीति डः ।
यद्वा कुं भूमिं वाति । कु + वा + कः ।) उत्पलम् ।
जलजपुष्पमात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
कुवकालुका, स्त्री, (कुवमिव कायते प्रकाशते ।
कुव + कै + कः । कुवका आलुका इव ।) घोषी-
शाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुवङ्ग, स्त्री, (कुत्सितं वङ्गमिव गुणैः ।) सीसकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कुवचः, त्रि, (कुत्सितं वचः यस्य ।) कुवादः । पर-
दोषकथनशीलः । इत्यमरः ॥
कुवचक, स्त्री, (कु ईषत् वचं ह्रीरकमिव कायते ।
कै + कः ।) वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुवरः, पुं, (कुत्सितं यथा स्यात् तथा त्रियते । वृ +
अप् । यद्वा कुत्सितं रसं दृणोति गृह्णाति । कु +
वृ + अच् ।) तुवरः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
कुवणं, स्त्री, (कौ वलते । वल् + पचाद्यच् ।) उत्पलम् ।
मुक्ताफलम् । वदरीफलम् । इति मेदिनी ॥
कुवलयं, स्त्री, (कौ पृथिव्या भूमेर्वा वलयमिव शोभा-
कारकत्वात् ।) उत्पलम् । इत्यमरः । ६ । १० । ३७ ॥
नीलोत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा,—मेघदूते ४६ ।
“व्योतिर्लेखा वलयमिति यस्य वलं भवानी ।
एतन्प्रेक्षा कुवलयदलप्रापि कर्णे करोति” ॥)
कुवलयपीडः, पुं, (कुवलयं उत्पलं आ सन्धक् पीड-
यति । कुवलयं सर्वं भूवलयं व्यापीडयति वा आ
+ पीड् + अच् ।) कंसस्य हस्तिरूपो दैत्य-
विशेषः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, हरिवंशे
१०५ । २६-२७ ।
“शकुनिं केशिनश्चैव यमलार्जुनकावपि ।
नागं कुवलयपीडं चानूरं मुष्टिकं तथा ॥
कंसश्च बलिनां श्रेष्ठं सगणं देवकीसुतः ।
निहत्य गोपवेशेन क्रीडयामास केशवः” ॥
कुवलयं नीलोत्पलं व्यापीडः भूषणं यस्य इति
श्रुत्या नीलोत्पलानुवृत्तो जनः ॥)
कुवलयिनी, स्त्री, (कुवलयानां सङ्घः ततः खणादि-
त्वात् इनिः । यद्वा कुवलयानि सन्धस्यां इति
इनिः ङीष् ।) उत्पलिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुवलाश्वः, पुं, (कौ पृथिव्यां वलते विचरन्समर्थो
भवति यद्वा कुं भूमिं पृथिवीं वा वलते व्याप्नोतीति ।
वल् + अच् । कुवलः वेगगमनेन भूवलयमभ्यगच्छतः
अश्वो यस्य ।) धुन्धुमारराजः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे ४ । २ । १२ । “आव-
स्तस्य वृहदश्वस्तस्यापि कुवलाश्वः योऽसावुतस्य
महर्षेरपकारिणं धुन्धुमानमसुरं वैष्णवेन तेज-
साऽऽप्यायितः पुत्रसहस्रैरेकविंशतिभिः परिवृतो
जघान धुन्धुमारसंज्ञामवाप च” ॥ अयमेव कुवल-
याश्व इति नाम्नापि विवृतः ॥)
कुवली, स्त्री, (कुवल + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।)
कोलिहृत् । इति रत्नमाला ॥
कुवादः, त्रि, (कुत्सितो वादः भाषणं यस्य ।) कुवचः ।
परदोषकथनशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । ३७ ॥

कुश

कुवाङ्गलः, पुं, (कुत्सितं वहतीति । कु + वह +
उलच् ।) उष्ट्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कुविन्दः, पुं, (कुत्सितं भक्तादिमन्त्रितसूत्रादिकं कुत्सि-
तत्वा वा जीविकां विन्दतीति ।) तन्त्रवायः ।
स तु श्रुद्भागर्भे विश्वकर्म्ममौरसजातः । इति ब्रह्म-
वैवर्त्तपुराणम् ॥
कुवृत्तिहृत्, पुं, (कुवृत्तिं ईषदावरणरूपं चरणं
करोति कुत्सितैः कण्टकादिभिर्वा वृत्तिं आव-
रणं करोति आत्मानमिति शेषः । कुवृत्ति +
हृ + क्तिप् तुगागमश्च ।) पूतिकः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ काँटा करञ्ज इति भाषा ॥ (कुत्सि-
तां वृत्तिं व्यवहारं करोतीति असह्यवहार-
कारी ॥)
कुवेणी, स्त्री (कु ईषत् वेणन्ते गच्छन्ति मत्स्या
अस्याम् । कु + वेण् + इन् । ततः कृदिकारान्ता-
दिति वा ङीप् ।) मत्स्यधानी इत्यमरः । १ । १० ।
१६ ॥ खान्द इति भाषा । कुत्सिता वेणी यस्याः ।
निन्दितवेणी नारी च ॥
कुवेरः, पुं, (कुत्सितं वेरं शरीरमस्य ।) तथा च वायु-
मार्कण्डेयपुराणे ।
“कुत्सायां किति शब्दोऽयं शरीरं वेरमुच्यते ।
कुवेरः कुशरीरत्वात् नाम्ना तेनैव सोऽङ्गितः” ॥
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ देवताविशेषः । स तु
विश्रवोमुनेरिड्डविड्भाभार्यायां जातः । धनयन्तो-
त्तरदिशां पतिश्च । इति श्रीभागवतम् ॥ त्रिच-
रणोऽष्टदंष्ट्रोऽयं जातः । तत्पर्यायः । न्यम्बकसखः २
यत्तराट् ३ गुह्यकेश्वरः ४ मनुष्यधर्मा ५ धनदः ६
राजराजः ७ धनाधिपः ८ किन्नरेशः ९ वैश्र-
वणः १० पौलस्त्यः ११ नरवाहनः १२ यक्षः
१३ एकपिङ्गः १४ खेलविजः १५ श्रीदः १६ पुण्य-
जनेश्वरः १७ । इत्यमरः । १ । १७ । ७३ । हय्यक्षः
१८ अलकाधिपः १९ । इति जटाधरः ॥ * ॥
नन्दीवृक्षः । इति मेदिनी ॥ अर्द्धदुपासकविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
कुवेरः, त्रि, (कुत्सितं वेरं क्षेपणं दानादिकं गति-
र्वा यस्य ।) मन्दः । इति धरणी ॥ (कुत्सितं वेरं
शरीरं यस्य ।) कुशरीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कुवेरकः, पुं, (कुवेर + संज्ञायां कन् ।) नन्दीवृक्षः ।
इत्यमरः । २ । ४ । १२७ ॥
कुवेराक्षी, स्त्री, (कुवेरस्य अक्षीव पिङ्गलं पुष्प-
मस्याः ।) पाटलावृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५५ ॥
लताकरञ्जः । सितपाटलिकावृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
कुवेराचलः, पुं, (कुवेरस्य अचलः ।) कैलासपर्वतः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कुवेराद्रिः, पुं, (कुवेरस्य अद्रिः पर्वतः ।) कैलास-
पर्वतः । इति जटाधरः ॥
कुवेणं, स्त्री, (कुवेसु जलजपुष्पेषु मध्ये इंशोभां लाति
गृह्णातीति । ला + कः ।) कुवलयम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥
कुश इ कि द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां
पक्षे भां-परं-अकं-सेट्-इदिव् ।) पञ्चमसरी ।

कुशः

इ कुशयते । कि कुशयति कुशति । इति दुर्गा-
दासः ॥
कुश य इर् स्त्रिषि । आलिङ्गन इति यावत् । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् ।) य कुशयति
बाणा कान्तम् । इर् अकुशत् अकोशीत् ।
अस्मात् पूषादित्वाभिव्यं ड इत्यन्ये । इति दुर्गा-
दासः ॥
कुशं, स्त्री पुं, (कु पापं शयति नाशयति । कु + शो
+ ङः । यद्वा कौ भूमौ शेते राजते शोभते
इत्यर्थः ।) खनामख्यातद्वयम् । तत्पर्यायः । कुशः
२ दर्भः ३ पवित्रम् ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १६६ ॥
यान्त्रिकः ५ ऋक्सगर्भः ६ वह्निः ७ कुतुपः ८ । इति
शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।
“कुशो दर्भस्तथा वह्निः सूचयो यत्र भूषणः ।
ततोऽन्यो दीर्घपत्रः स्यात् क्षुरपत्रस्तथैव च” ॥
तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“वर्हिष्मती नाम पुरी सर्वसम्पत्समन्विता ।
न्यपतन् यत्र रोमाणि यक्षस्याङ्गं विधुन्वतः ॥
कुशकाशान्त एवासन् प्राग्वद्धरितवर्चसः ।
ऋषयो यैः पराभाव्य यक्षप्राणं यक्षमीजिरे” ॥
इति श्रीभागवतम् ॥ अस्य गुणाः ।
“दर्भद्वयं त्रिदोषघ्नं मधुरं तुवरं हिमम् ।
सूत्रक्ष्णश्शरीरद्वयावस्तिरक्प्रदराखजित्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ तस्य धारणविधिस्तत्-
प्रतिनिधिश्च यथा,—
“पूजाकाले सर्वदेव कुशहस्तो भवेच्छुचिः ।
तर्जन्या रजतं धार्यं स्वर्णं धार्यमनामया ॥
कुशकार्यकरं यस्मान्न तु वन्याः कुशाः कुशाः ।
कुशेन रहिता पूजा विफला कथिता मया ॥
नान्यस्य रजतं स्वर्णं धार्यं हि निजमङ्गले” ॥
इति वरदात्मने १ पटलः ॥ * ॥
सधवायास्तत्स्पर्शनिषेधो यथा,—
“न स्पृशेत्तिलदर्भांश्च सधवा तु कथञ्चन” ॥
इति हलायुधकृतब्राह्मणसर्वस्वम् ॥ अन्यत् दर्भ-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥
कुशं, स्त्री, (कौ पृथिव्यां भूमौ शेते । भूलभत्वात्
तथात्वम् ।) जलम् । इति मेदिनी ॥
कुशः, पुं, (कु पापं शयति नाशयति विहितराजधर्मा-
नुष्ठानेन । कु + शो + ङः ।) अपरा व्युत्पत्तिर्यथा
यथा, रामायणे ।
“यस्तयोः पूर्वजो जातः स कुशमेन्यसत्कृतैः ।
निर्मोर्जनीयस्तु तदा कुश इत्यस्य नाम तत्” ॥
रामसुतः । (यथा, रघुः १६ । ७२ ।
“यत् कुम्भयोनेरधिगम्य रामः
कुशाय राज्येन समं दिदेश ।
तदस्य जैत्राभरणं विहसि-
रञ्जातपातं सलिले ममञ्ज” ॥)
योक्ताम् । इति मेदिनी ॥ पुराणोक्तसप्तदीपेषु
द्वीपभेदः । स तु दृढसमुद्रेणावृतः । तत्र देव-
निर्मितोऽभितुल्यः कुशस्तम्बोऽस्ति । (अतः कुश-
द्वीप इति संज्ञया विख्यातः ।) तदधिपः प्रिय-
व्रतराजपुत्रो हिरण्यरेताः तद्वीपं विभज्य सप्त-

कुशण्ड

पुत्रेभ्यो दत्तवान् । तेषां नामानि यथा । वसुः १ वसुदानः २ वसुचिः ३ नाभिगुप्तः ४ सुतव्रतः ५ विप्रनामा ६ देवनामा ७ । यथा वर्षेषु सप्त सोमागिरयः । यथा । वसुः १ चतुःशृङ्गः २ कपिलः ३ चित्रकूटः ४ देवानीकः ५ ऊर्ध्वरोमा ६ अविणः ७ । सप्त नद्यश्च यथा । रसकुल्या १ मित्रविन्दा २ अतविन्दा ३ देवगर्भा ४ द्रव्युता ५ मधुः ६ माला ७ । तत्र स्थिताः कुशलकोविदाभिमुक्तकुलकसञ्जाः क्रमेण ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः भगवन्तमभिरूपिणं आसां नदीनां पयोभिर्यजन्ते । इति श्रीभागवतम् ॥ (विष्णुपुराणे तु एतद्वीपाधिपते-स्तत्पुत्राणां गिरीणां नदीनाञ्च नामान्तराणि दृश्यन्ते । यथा २ । ४ । ३६-४४ ।

“ज्योतिष्मतः कुशदीपे सप्त पुत्राः शृङ्गश्च तान् । उद्भिदो वेणुमांश्चैव वैरयो जम्बवो धृतिः ॥ प्रभाकरोऽथ कपिलस्तन्नामा वर्षपद्मजितः । तस्मिन् वसन्ति मनुजाः सह दैत्यदानवैः ॥ तथैव देवगन्धर्वक्षत्रियपुरुषादयः । वर्णास्तत्रापि प्रतारो निजानुष्ठानतत्पराः ॥ दर्मिनः शुष्मिणः स्नेहा मन्देहाश्च महासुने ! । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चानुक्रमोदिताः ॥ यथोक्तकर्म्मकर्त्तृत्वात् स्वाधिकारक्षयाय ते । तत्रैव तं कुशदीपे ब्रह्मरूपं जनार्दनम् ॥ यजन्तः क्षपयन्त्युग्रमधिकारं फलप्रदम् । विद्रुमो हेमप्रैलश्च द्युतिमान् पुष्पवांस्तथा ॥ कुशेशो हविस्त्रैव सप्तमो मन्दराचलः । वर्धाचलास्तु तत्रैते सप्तदीपे महासुने ! ॥ नद्यस्तु सप्त तासान्तु शृङ्ग नामान्यनुक्रमात् । धृतपापा शिवा चैव पवित्रा सम्मतिस्तथा ॥ विद्युदम्भा मही चान्या सर्वपापहरास्त्रिमाः । अन्याः सहस्रशस्तत्र क्षुद्रनद्यस्तथाचलाः ॥ कुशदीपे कुशस्तम्बः सञ्जया तस्य तत् सूरतः । तत्प्रमाणेन स दीपो घृतोदेन समावृतः” ॥

कुशः, त्रि, (कु कुक्षिते कर्म्मणि श्रेते अवतिष्ठते । कु + शी + कः ।) पापिष्ठः ॥ (कुक्षिते मदशय्यायां श्रेते इति ।) मत्तः । इति मेदिनी ॥

कुशण्डिका, स्त्री, (कुशैः कण्डिका इव । कुशकण्डिका एषोदरात् कस्य लोपः ।) सर्वहोमार्थाभिसंस्कारक्रिया । तत्र सर्वेषामाहुतिमुक्तकर्म्मणां कुशण्डिकासंस्कृताभिसाध्यत्वात् सैव प्रथममभिधीयते । तत्र हस्तप्रमाणं चतुरस्रं स्थण्डिलं शर्कराङ्गरास्थिकेशतुषादिरहितं पूर्वात्तरक्षवं समं वा क्वायामण्डपसहितं गोमयेनोपलिप्य स्वातः शुचिराचान्तः प्राङ्मुखः कुशसंहितासनोपविष्टः कर्त्ता उत्तरस्यां दिश्यभ्युक्ष्यार्थं कुशकुसुमसहितजलपात्रं निधाय दक्षिणं जानु भूमौ पातयित्वा उत्तरायकुशोपरि सव्यहस्तप्रादेशमुत्तानं वज्रिस्थापनपर्यन्तं भूमौ निधाय दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठगृहीतकुशमूलेन स्थण्डिलदक्षिणप्रान्ते द्वादशाङ्गुलप्रमाणां प्राङ्मुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेयं पृथ्वीदेवताका पीतवर्णा इति ध्यायेत् । तन्मूलतः प्रभृत्येकविंशत्यङ्गुलप्रमाणां उत्तराभिमुखीं रेखा-

१५८

कुशण्ड

मुल्लिख्य रेखेयं अभिदेवताका लोहितवर्णा इति ध्यायेत् । ततः प्रथमरेखायाः उत्तरतः सप्ताङ्गुलान्तरितां प्रादेशप्रमाणां पूर्वाभिमुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेयं प्रजापतिदेवताका कृष्णवर्णा इति ध्यायेत् । ततः सप्ताङ्गुलान्तरितां प्रादेशप्रमाणां पूर्वाभिमुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेयं इन्द्रदेवताका नीलवर्णा इति ध्यायेत् । ततोऽपि सप्ताङ्गुलान्तरितां प्रादेशप्रमाणां पूर्वाभिमुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेयं सोमदेवताका शुक्लवर्णा इति ध्यायेत् । ततः क्रमेण दक्षिणहस्ताङ्गुलानामिकाभ्यां रेखासूत्करं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिस्तृष्टपुण्ड्रोऽभिदेवता रेखासूत्करनिरसने विनियोगः । ॐ निरस्तः परावसुरित्येनान्यां दिशि अरतिमाचान्तरिते देशे प्रक्षिपेत् । ततः पूर्वस्थापितजलेन रेखाभ्युक्ष्यं कृत्वा दक्षिणदिक्स्थकांस्थपात्रस्थाभेनव-शरावस्थाभेर्वा ज्वलदित्यनं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिस्तृष्टपुण्ड्रः अभिदेवताभिसंस्कारे विनियोगः । ॐ क्रत्यादमभिं प्रह्णिमोमि दूरं यमराज्यं गच्छतु रिप्रवाहः । अनेन दक्षिणपश्चिमकोणे प्रक्षिपेत् । ततोऽपरमभिं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिर्हृत्पुण्ड्रः प्रजापतिर्देवता अभिस्थापने विनियोगः । ॐ भूर्भुवः स्वरोम् । इत्यनेनाभिमात्माभिमुखं हृत्पीठरेखोपरि स्थापयेत् ततो वामहस्तमुत्तोल्याङ्गुलिं बद्धा पठेत् । प्रजापतिर्ऋषिस्तृष्टपुण्ड्रोऽभिदेवताभिसंस्थापने विनियोगः । ॐ इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् । ततोऽभे ! त्वं विश्वरूपनामासि इति नाम कृत्वा ध्यात्वाऽऽवाह्य विश्वरूपनाम्ने अभये नमः इति पाद्यादिनाभ्यर्च्य । ॐ सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः । विश्वरूपो महानभिः प्रणीतः सर्वकर्म्मसु ॥ इति पठेत् ॥ ततः प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं तूष्णीमभौ ऊत्वा ब्रह्मस्थापनं कुर्यात् । समाय-पञ्चाशत्कुशपत्ररचितं द्विदक्षिणावर्त्तमूर्ध्वमुखं दर्भ-वटुं अधीतवेदं ब्राह्मणं वा कृत्रमुत्तरासङ्गं वा कमण्डलुं वा ब्रह्मत्वेन परिकल्प्य धारासहित-मुदकापात्रं गृहीत्वा अभ्येत्तरतः प्रभृति दक्षिणावर्त्तेन दक्षिणदेशं गत्वा अरतिमाचान्तरिते देशे पूर्वाभिमुखीं वारिधारां दत्त्वा तदुपरि प्रागयान् कुशानास्तीर्थं पश्चिमाभिमुखोऽनुपवि-युत्तिष्ठेत् । वामहस्तानामिकाङ्गुलानामास्तीर्थं-कुशपत्रमेकं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुपुण्ड्रोऽभिदेवता दण्डनिरसने विनियोगः । ॐ निरस्तः परावसुरित्यनेन दक्षिणपश्चिमकोणे प्रक्षिपेत् । ततोऽपि उपस्पृश्य दक्षिणपादेन सव्यपादमवष्टभ्य उत्तराभिमुखीभूय आस्तीर्णकुशानद्भिरभ्युक्ष्य प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुपुण्ड्रः अभिदेवता ब्रह्मोपवेशने विनियोगः । ॐ आवसोः सदने सीद इति । ब्राह्मणब्रह्मपते तु ब्राह्मण एव सीदामीति ब्रूयात् । अनेन कुशोपरि पूर्वायं कुशब्राह्मणं ब्राह्मणब्रह्मपते तु उत्तराभिमुखं स्थापयित्वा तदुपरि कुशान् दत्त्वा अद्भिरभ्युक्ष्य कुशकुसुमै-

कुशण्ड

रक्षयेत् । ततस्तेनैव पथा प्रत्यावृत्त्यासने पूर्वाभिमुख उपविष्टो भूमिजपादिकं कुर्यात् । यदि तु ब्रह्मत्वेनारोपितो ब्राह्मणः अयस्त्रीयवाचं वदेत्तदा इमं मन्त्रं जपेत् । प्रजापतिर्ऋषिर्गार्गी-च्छन्दो विष्णुर्देवता अयस्त्रीयवाग्वचननिमित्तजपे विनियोगः । ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदं समूढमस्य पांशुले । इति जपेत् । कुशादि-ब्रह्मपते तु कर्म्मकर्तुरेव कृताकृतावेक्षणादिव्रह्मकार्यकटत्वादयस्त्रीयवाग्वचननिमित्तं स एव जपेत् । यदि प्रकृते कर्म्मणि चरुहोमोऽस्ति तदा अस्मिन्नेव समये चरुं अपयित्वा तदुपरि घृतं दत्त्वा अभ्येत्तरतः कुशोपरि संस्थाप्य भूमि-जपादिकं कुर्यात् । दक्षिणजानु भूमौ पातयित्वा दक्षिणहस्तोपरिभावेन अधोमुखो हस्तो भूमौ निधाय । परमेष्ठी ऋषिरनुष्टुपुण्ड्रोऽभिदेवता भूमिजपे विनियोगः । ॐ इदं भूमेर्भजामह इदं भद्रं सुमङ्गलम् । परासपत्नान् बाधस्त्वान्येषां विन्दते धनम् । इति जप्त्वा राजौ चेत् कर्म्म तदा धनभित्तिस्थाने वसिति प्रयोक्तव्यम् । ततो दक्षिणहस्तेन कुशान् गृहीत्वा अभ्येत्तरतः प्रभृति दक्षिणावर्त्तेन दण्डादिकमनेन मन्त्रेण परिशोधयेत् । त्रयाणां मन्त्राणामुपस्थादयः साधारणाः । कौत्सऋषिर्गार्गीच्छन्दोऽभिदेवता एष्टस्य षडहस्य षष्ठेऽहस्यभिमासते शस्ते परिसमूहने विनियोगः । ॐ इमं स्तोममर्हते जातवेद-रथमिव सम्महे मा मनीषया भद्रा हि नः प्रम-तिरस्य संसद्यमे सख्ये मा रिषामा वयन्तव । ॐ भरासेध्वां ह्यगवामा हवींषि ते चितयन्तः पर्वणा पर्वणा वयम् । जीवातवे प्रतरां साधया धियोऽमे सख्ये मा रिषामा वयन्तव । ॐ शक्रेम त्वा समिधं साधया धियस्ते देवा हविरदत्या-ऊतं त्वमादित्यानावहतां ह्युग्रमस्यमे सख्ये मा रिषामा वयन्तव । ततस्तान् कुशान् श्रेष्ठानां दिशि प्रक्षिपेत् । ततोऽभेः पूर्वतः उत्तरान्ताह-दक्षिणान्तं यावत् उपमूललूनान् एकपञ्चीकृतान् कुशान् अयेण मूलमाच्छादयन् वारचयमास्त-रेत् । एवं दक्षिणस्यां पूर्वान्तात् पश्चिमान्तं यावत् । प्रतीच्याह दक्षिणादुत्तरान्तं यावत् । एव-मुत्तरस्यां पश्चिमान्तात् पूर्वान्तं यावत् क्रमेणास्त-रेत् । ततो घृताक्तस्तिक्तान् दशदिक्षु पूर्वादि-क्रमेण दद्यात् । ॐ इन्द्राय लोकपालाय स्वाहा । एवं अभये इत्यादि । ततः प्रादेशद्वय-प्रमाणां धवखदिरपलाशोदुम्बराणामन्यतमस्य विंशतिकाष्टिकां मध्ये घृतसुवं दत्त्वा प्रजापतिं मनसा ध्यात्वा तूष्णीमभौ जुहुयात् । ततः स्तरण-कुशादेव समायकुशपत्रद्वयं गृहीत्वा प्रजापति-र्ऋषिः पवित्रे देवते पवित्रच्छन्देन विनियोगः । ॐ पवित्रे स्थो वैष्णव्यो इति मन्त्रेण प्रादेश-प्रमाणां कृत्वा कुशान्तरेण वेष्टयित्वा नखयति-रेकेण कृत्वा प्रजापतिर्ऋषिः पवित्रे देवते पवित्र-मार्त्तने विनियोगः । ॐ विष्णोर्भर्जनसा पूते स्थः इत्यनेनाभ्युक्ष्य तामादिपात्रे पवित्रमुत्तरायं

कुशण्ड

निधाय तत्र होमार्थं दत्तं निःक्षिपेत् । ततस्तत्कुश-
पत्रद्वयमग्रे दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां मूले च
वामहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां गृहीत्वा दक्षिण-
हस्तोपरिभावेनाधोमुख्यस्तपाणिः प्रजापति-
र्ऋषिराख्यं देवता आच्योत्पवने विनियोगः । ॐ
देवस्त्वा सवितोऽनुनात्वक्षिरेण पवित्रेण वसोः
सूर्यस्य रश्मिभिः स्वाहा । इत्यनेन कुशपत्रद्वय-
मग्रेण दत्तमग्नौ सङ्गुह्ययात् । तूष्णीं वारद्वयम् ।
ततस्तत्कुशपत्रद्वयमङ्गिरभ्युक्ष्यामौ निःक्षिपेत् ।
ततस्तस्याव्यपात्रस्योदकेनानुमार्जनमग्रेपरि नि-
धानं उत्तरस्यां दिश्वतारणं इत्यमेव वारत्रयं
संस्तुय्यात् इत्याव्यसंस्कारः । ततो धवखदिर-
पक्षाशोऽम्बरायामन्यतमस्य अरत्निमात्रं भूमि-
ताङ्गुष्ठपूर्वविणं नासारन्ध्रवन्मध्यस्थितमर्थ्यादं सुवं
इत्यमेव वारत्रयं संस्तुय्यादिति । सुवसंस्कारः ।
एवं सुक्लेच्छादिकां संस्तुय्यात् । ततो दक्षिणं
जानु भूमौ पातयित्वा उदकाङ्गलिसेके गृहीत्वा
प्रजापतिर्ऋषिरदितिर्देवता उदकाङ्गलिसेके वि-
नियोगः । ॐ अदिते अनुमन्यस्व इत्यनेनाग्ने-
र्दक्षिणतः पश्चिमान्तात् पूर्वान्तं यावदुदकाङ्ग-
लिना सिञ्चेत् । ततः प्रजापतिर्ऋषिरनुमतिर्देवता
उदकाङ्गलिसेके विनियोगः । ॐ अनुमते अनु-
मन्यस्व इत्यनेनाग्नेः पश्चिमतो दक्षिणान्तादुत्त-
रान्तं यावदुदकाङ्गलिना सिञ्चेत् । ततः प्रजा-
पतिर्ऋषिः सरस्वती देवता उदकाङ्गलिसेके
विनियोगः । ॐ सरस्वत्यनुमन्यस्व इत्यनेनाग्ने-
रुत्तरतः पश्चिमान्तात् पूर्वान्तं यावदुदकाङ्गलिना
सिञ्चेत् । ततः प्रजापतिर्ऋषिः सविता देवता
अभिपर्युक्षणे विनियोगः । ॐ देव सवितः
प्रसुवयश्च प्रसुवयश्चपतिं भगाय दिव्यो गन्धर्वः
केतपूः केतमः पुनातु वाचस्पतिर्वाचमः खदतु
इत्यनेनोदकाङ्गलिना दक्षिणावर्त्तनाभिं वेष्टयेत् ।
ततो दक्षिणं जानुत्थाप्य उपर्यधःस्थितदक्षिणं
वाममुच्छिन्नां फलपुष्पकुशान् गृहीत्वा विरूपाक्ष-
जपं कुर्यात् । परमेष्ठी ऋषी रुद्ररूपोऽग्निर्देवता
विरूपाक्षजपे विनियोगः । ॐ भूर्भुवः स्वरोम्
महान्तमात्मानं प्रपद्ये विरूपाक्षोऽसि दन्ताङ्गि-
स्तस्य ते श्रद्धां पर्यो गृह्णान्तरीक्षे विमितं हिर-
ण्यं तदेवानां हृदयान्ययस्यै कुम्भेऽन्तः सन्नि-
हितानि तानि बलभञ्ज बलसाक्ष रत्नतोऽप्रमणी
अग्निमिषत् सत्वं यत्ते दादशपुत्रास्ते त्वा संव-
त्सरे संवत्सरे कामप्रेष यज्ञेन याजयित्वा पुन-
र्ब्रह्मचर्यमुपसन्ति त्वं देवेषु ब्राह्मणोऽस्य हं भगु-
र्येषु ब्राह्मणो वै ब्राह्मणमुपधावत्युपधानामि
जपन्तं मा मा प्रतिजापीर्षुन्तं मा मा प्रति-
होषीः कुर्वन्तं मा मा प्रतिकार्षीष्वां प्रपद्ये त्वया
प्रसूत इदं कर्म करिष्यामि तन्मे राक्षतां तन्मे
सम्बद्धां तन्म उपपद्यतां समुद्रो मा विश्वव्याघ्रा
ब्रह्माऽनुजानातु तुषो मा विश्ववेदा ब्रह्मणः पुत्रो-
ऽनुजानातु आचो मा प्रचेता मैत्रावरुणोऽनुजा-
नातु तस्मै विरूपाक्षाय दन्ताङ्गये समुद्राय विश्व-
व्याघ्रये तुषाय विश्ववेदसे आजाय प्रचेतसे सह-

कुशण्ड

खात्ताय ब्रह्मणः पुत्राय नमः । इति जपित्वा
गृहीतकुशान् प्रागुदीक्षां दिशि क्षिपेत् । फल-
पुष्पे ब्रह्मणे निवेदयेत् ॥ * ॥ अथ काम्यकर्मार्थं
कुशण्डिका तदा प्राणान् संयम्य प्रथमं पुटाङ्गलिः ।
ॐ तपस्व तेजस्व अद्वा च ऋषि सत्यश्चाक्रोधस्व
त्यागस्व दृतिस्व धर्मस्व सत्वस्व वाक् च मन-
श्चात्मा च ब्रह्म च तानि प्रपद्ये तानि मामवन्तु ।
इति जपित्वा पश्चात् विरूपाक्षजपं कुर्यात् ।
इति सामवेदिनां सर्वसाधारणी कुशण्डिका
समाप्ता । इति भवदेवमष्टः ॥ * ॥ अन्यत् रघु-
नन्दनमट्टाचार्यकृतसंस्कारतत्त्वे द्रष्टव्यम् ॥ यजु-
र्वेदिनां कुशण्डिका पश्यपतिहृतदशकर्मपद्धतौ
ऋग्वेदिनां कुशण्डिका कालेशिकृतदशकर्मपद्धतौ
च द्रष्टव्या ॥ * ॥ * ॥ अथ कुशण्डिकानन्तरं प्रकृतं
कर्म कर्त्तव्यम् । तत्र प्रथमं प्रादेशप्रमाणां दृताङ्गां
समिधं तूष्णीमग्नौ ऊत्वा महाव्याहृतिहोमं
कुर्यात् । प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीचन्द्रोऽग्निर्देवता
महाव्याहृतिहोमे विनियोगः । ॐ भूः स्वाहा ।
प्रजापतिर्ऋषिराग्निकृन्दो वायुर्देवता महाव्या-
हृतिहोमे विनियोगः । ॐ भुवः स्वाहा । प्रजा-
पतिर्ऋषिरनुष्टुप्कृन्दः सूर्यो देवता महाव्याहृति-
होमे विनियोगः । ॐ स्वः स्वाहा ॥ * ॥
ततोऽनवरुहहोमः । ॐ आद्ययोगेन रजसा वर्त्त-
मानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं हिरण्ययेन सविता
रथेना देवो याति सुवर्णानि पश्यन् स्वाहा । ॐ
आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोमवृष्टं भवा
वाजस्य सङ्गये स्वाहा । ॐ अग्निर्मूर्द्धा दिवः
ककुत् पतिः पृथिव्या अयं अथां रेतोसि जिवति
स्वाहा । ॐ अमे विवस्वदुषसश्चित्रं राधोऽमर्त्यं
आदाशुषे जातवेदो वहा त्वमद्यां देवां उषर्वुधः
स्वाहा । ॐ रुहस्यते परिदीया रथेन रत्नोद्वा-
ऽमित्रां अपबाधमानः प्रभङ्गत्सेनाः प्रमृणो युधा
जयन्नस्माकमेध्वविता रथानां स्वाहा । ॐ शुक्र-
न्तेऽन्यदयजन्तेऽन्यद्विषुरूपेऽहनी द्यौरिवासि ।
विश्वो हि माया अवसि खधावन् भद्रा ते पूषन्निह
रातिरस्तु स्वाहा । ॐ शमो देवी रभीरुये शमो
भवन्तु पीतये । शंयोरभिस्त्वन्तु नः स्वाहा ।
ॐ कथानश्चित्र आभुवदूती सदायधः सखा
कथा सचीरया रता स्वाहा । ॐ केतुं कन्वमेके-
तवे पेशो मर्या अपेशसे समुद्राङ्गिरजायथाः
स्वाहा ॥ * ॥ ततः इन्द्रायलोकपालहोमं प्रवक्ष्य-
देवताहोमश्च कृत्वा दृताङ्गां प्रादेशप्रमाणां समिधं
तूष्णीमग्नौ ऊत्वा उदकाङ्गलिसेकं कुर्यात् । प्रजा-
पतिर्ऋषिः सविता देवताभिपर्युक्षणे विनियोगः ।
ॐ देव सवितः प्रसुवयश्च प्रसुवयश्चपतिं भगाय
दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतमः पुनातु वाचस्पति-
र्वाचमः खदतु । अनेनोदकाङ्गलिना दक्षिणा-
वर्त्तनाभिं वेष्टयेत् । प्रजापतिर्ऋषिरदितिर्देवता
उदकाङ्गलिसेके विनियोगः । ॐ अदितेऽन्व-
मंस्थाः अनेनाग्नेर्दक्षिणतः पश्चिमान्तात् पूर्वान्तं
यावदुदकाङ्गलिना सिञ्चेत् । प्रजापतिर्ऋषिरनु-
मतिर्देवता उदकाङ्गलिसेके विनियोगः । ॐ
अनुमतेऽन्वमंस्थाः अनेनाग्नेः पश्चिमतो दक्षिणा-
न्तादुत्तरान्तं यावदुदकाङ्गलिना सिञ्चेत् । प्रजा-
पतिर्ऋषिः सरस्वती देवता उदकाङ्गलिसेके वि-
नियोगः । ॐ सरस्वत्यन्वमंस्थाः । अनेनाग्नेरुत्त-
रतः पश्चिमान्तात् पूर्वान्तं यावदुदकाङ्गलिना
सिञ्चेत् । तत उत्तानहृत्तद्वयेन कतिपयाक्षरय-

कुशण्ड

निवर्त्तस्वाधे पितुस्व धारया विश्वपस्याः विश्वतः
परि स्वाहा । प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्कृन्दोऽग्निर्दे-
वता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः । ॐ आद्या-
यदनाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथः अमे तदस्य
कल्पय त्वं हि वेत्य यथायथं स्वाहा । प्रजापति-
र्ऋषिः पङ्क्तिचन्द्रः प्रजापतिर्देवता प्रायश्चित्त-
होमे विनियोगः । ॐ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो
विश्वो जातानि परितो बभूव । यत्कामास्ते
जुहमस्तमोऽस्तु वयं स्यामः पतयो रथीणां स्वाहा ।
ततः पूर्ववदेव महाव्याहृतिहोमः समित्प्रक्षे-
पश्च । प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीचन्द्रोऽग्निर्देवता
महाव्याहृतिहोमे विनियोगः । ॐ भूः स्वाहा ।
प्रजापतिर्ऋषिराग्निकृन्दो वायुर्देवता महाव्या-
हृतिहोमे विनियोगः । ॐ भुवः स्वाहा । प्रजा-
पतिर्ऋषिरनुष्टुप्कृन्दः सूर्यो देवता महाव्याहृति-
होमे विनियोगः । ॐ स्वः स्वाहा ॥ * ॥
ततोऽनवरुहहोमः । ॐ आद्ययोगेन रजसा वर्त्त-
मानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं हिरण्ययेन सविता
रथेना देवो याति सुवर्णानि पश्यन् स्वाहा । ॐ
आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोमवृष्टं भवा
वाजस्य सङ्गये स्वाहा । ॐ अग्निर्मूर्द्धा दिवः
ककुत् पतिः पृथिव्या अयं अथां रेतोसि जिवति
स्वाहा । ॐ अमे विवस्वदुषसश्चित्रं राधोऽमर्त्यं
आदाशुषे जातवेदो वहा त्वमद्यां देवां उषर्वुधः
स्वाहा । ॐ रुहस्यते परिदीया रथेन रत्नोद्वा-
ऽमित्रां अपबाधमानः प्रभङ्गत्सेनाः प्रमृणो युधा
जयन्नस्माकमेध्वविता रथानां स्वाहा । ॐ शुक्र-
न्तेऽन्यदयजन्तेऽन्यद्विषुरूपेऽहनी द्यौरिवासि ।
विश्वो हि माया अवसि खधावन् भद्रा ते पूषन्निह
रातिरस्तु स्वाहा । ॐ शमो देवी रभीरुये शमो
भवन्तु पीतये । शंयोरभिस्त्वन्तु नः स्वाहा ।
ॐ कथानश्चित्र आभुवदूती सदायधः सखा
कथा सचीरया रता स्वाहा । ॐ केतुं कन्वमेके-
तवे पेशो मर्या अपेशसे समुद्राङ्गिरजायथाः
स्वाहा ॥ * ॥ ततः इन्द्रायलोकपालहोमं प्रवक्ष्य-
देवताहोमश्च कृत्वा दृताङ्गां प्रादेशप्रमाणां समिधं
तूष्णीमग्नौ ऊत्वा उदकाङ्गलिसेकं कुर्यात् । प्रजा-
पतिर्ऋषिः सविता देवताभिपर्युक्षणे विनियोगः ।
ॐ देव सवितः प्रसुवयश्च प्रसुवयश्चपतिं भगाय
दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतमः पुनातु वाचस्पति-
र्वाचमः खदतु । अनेनोदकाङ्गलिना दक्षिणा-
वर्त्तनाभिं वेष्टयेत् । प्रजापतिर्ऋषिरदितिर्देवता
उदकाङ्गलिसेके विनियोगः । ॐ अदितेऽन्व-
मंस्थाः अनेनाग्नेर्दक्षिणतः पश्चिमान्तात् पूर्वान्तं
यावदुदकाङ्गलिना सिञ्चेत् । प्रजापतिर्ऋषिरनु-
मतिर्देवता उदकाङ्गलिसेके विनियोगः । ॐ
अनुमतेऽन्वमंस्थाः अनेनाग्नेः पश्चिमतो दक्षिणा-
न्तादुत्तरान्तं यावदुदकाङ्गलिना सिञ्चेत् । प्रजा-
पतिर्ऋषिः सरस्वती देवता उदकाङ्गलिसेके वि-
नियोगः । ॐ सरस्वत्यन्वमंस्थाः । अनेनाग्नेरुत्त-
रतः पश्चिमान्तात् पूर्वान्तं यावदुदकाङ्गलिना
सिञ्चेत् । तत उत्तानहृत्तद्वयेन कतिपयाक्षरय-

कुशलं

कुशान् गृहीत्वा प्रजापतिर्दधिवर्चो देवता दर्भ-
तणाभ्यङ्गने विनियोगः । ॐ अन्तं रिहा गायन्तु
वयः । अनेनाग्रेमध्यमूलानि दृष्टेनाभ्यनक्ति वार-
चयं मन्त्रश्च वारचयमेव पठनीयः । ततस्तान्
कुशान्द्विरभ्युक्ष्य प्रजापतिर्दधिरनुष्टुप्कन्दो रुद्र-
रूपोऽभिर्देवता दर्भजुटिकाहोमे विनियोगः ।
ॐ यः पशूनामधिपती रुद्रस्तन्त्रिचरो वषा ।
पशून्स्माकं मा हिंसीरेतदस्तु ऊतन्तव स्वाहा ।
अनेनाग्रे क्षिपेत् । तत अग्रे त्वं गृह्णामासीति
नाम कृत्वा गन्धमात्यवस्त्रताम्बूलैरभिमभ्यर्च्य
प्रजापतिर्दधिवर्चोऽष्टकन्द इन्द्रो देवता यशस्का-
मस्य यजनीयप्रयोगे विनियोगः । ॐ पूर्णहोमं
यशसे जुहोमि योऽस्मै जुहोति वरमस्मै ददाति
वरं द्यौः यशसा भामि लोके स्वाहा । अनेन
पूर्णज्जतिं दद्यात् । ततो ब्रह्मणे पूर्णपात्रादि
दक्षिणां दत्त्वा होमदक्षिणां कुर्यात् । ततः प्रद-
क्षिणेन दक्षिणं देशं गत्वा ब्रह्मग्रन्थिं मुक्ता प्रत्या-
वृत्त्यासने पुनरुपविश्य कुशकुसुमसहितजलपात्रे
हस्तं निधाय महावामदेव्य ऋषिर्विराड्गाय-
त्रीच्छन्द इन्द्रो देवता शान्तिकर्मणि जपे विनि-
योगः । ॐ कया न श्वित्र आधुवद्वती सदा
वधः सखा कया सचीयया वता । ॐ कस्त्वा
सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्धसः दृष्टाचिदराजे
वसु । ॐ अभीषुणः सखीनामविता जरितृणां
शतम्भवास्तुतये । ॐ खस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः
खस्ति नः पूषा विश्ववेदाः खस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्ट-
नेमिः खस्ति नो वृहस्पतिर्दधातु ॥ “एता ऋचो
गीत्वा शान्तिं कुर्यात् । गानाशक्तौ एता एव
ऋचस्त्रिरावृत्त्या पठेदिति । ततो दक्षिणां दत्त्वा
अच्छिद्रावधारणं कुर्यात् । इति सर्वकर्मसा-
धारणमुदीच्यं कर्म समाप्तम् ॥

कुशपः, पुं, (कुश् य संक्षेपे + बाजलकात् कपन् ।)
पानपात्रम् । इत्युणादिकोषः ॥

कुशपुष्पं, स्त्री, (कुशाकारं पुष्पमस्य ।) ग्रन्थिपर्णम् ।
इति रत्नमाला ॥ गौडियाणा इति भाषा ॥

कुशलं, स्त्री, (कुश् + वषादित्वात् कलन् । यदा कुं
पापं तस्मात् शलति गच्छति एतत्कं प्राप्नोतीत्यर्थः ।
कु + शल् + क् + क्त । कल्याणम् । (यथा, रघुः १।५८।
“प्रपञ्च कुशलं राज्ये राज्यमममुनिं मुनिः” ॥*)

समागमे विहिते अभिवादकमवरवयस्कं स-
मानवयस्कमभिवादकमपि ब्राह्मणं कुशलमिति
शब्दविशेषोच्चारणेनैव कल्याणप्रश्नं पृच्छेत् । य-
दुक्तं मनौ २ । १२७ ।

“ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रवन्धुमनामधम् ।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च” ॥

पर्याप्तिः । पुण्यम् । (तद्वति, त्रि ।

यथा, गीतायाम् १८ । १० ।

“नदृष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते” ॥

कौ पृथिव्यां शलति स्नायां प्राप्नोतीति । शल
+ क् + क्त । शिञ्जिते, त्रि । इत्यमरः । ३ । ३ ।

२०३ ॥ (यथा, मनुः ८ । १५७ ।

“समुद्रयानकुशला देशकालार्थदर्शनः ।

कुशाग्री

स्थापयन्ति तु यां वृद्धिं सा तत्राधिगमं प्रति” ॥
कुशं जाति गृह्णाति । कुश् + ला + कः । कुश-
ग्राहकः । इति व्युत्पत्तिरुक्त्याऽर्थः ॥

कुशलवौ, पुं, (पुष्पवतोरिव एकशतया तयोरेव
बोधकत्वम् इन्द्रसमासे तु कुशश्च लवश्च तौ कुशी-
लवौ मित्रावरुणावित्यादिवज्ज्ञेयम् ।) एकयोक्त्या
रामपुत्रौ । इति हेमचन्द्रः ॥ तयोर्नामकारणं
यथा,—

“यस्तयोः प्रथमं जातः स कुशैर्मन्त्रसंस्कृतैः ।
निर्माज्जनीयो नाम्ना हि भविता कुश इत्यसौ ॥
यश्चावरज एवासीत्तवणेन समाहितः ।
निर्माज्जनीयो वृद्धाभिर्नाम्ना स भविता लवः ॥
एवं कुशलवौ नाम्ना यमौ तौ सम्भूवतुः ।
भगवत्कृतनामानौ सुखिनावक्ष्यौ च तौ” ॥
इति रामायणम् ॥

कुशलप्रश्नः, पुं, (कुशलः शुभः प्रश्नः ।) कुशलजिज्ञासा ।
तत्पर्यायः । कौशली २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कुशली, स्त्री, (कुश् इव लीयते । ली + डः गौरादि-
त्वात् डीष् ।) अश्वमन्तकवृत्तः । क्षुद्राक्षिका ।
इति वैद्यकम् ॥

कुशली, [न] चि, (कुशलं अस्यस्य । कुशल + इनिः ।)
मङ्गलान्वितः । (यथा, रघुः ५ । ४ ।

“अप्यग्रणीर्मन्त्रकृताम्बुषीणां
कुशायबुद्धे ! कुशली गुरुस्ते” ॥)

कुशलस्थलं, स्त्री, (कुशप्रधानं स्थलम् ।) कान्यकुब्ज-
देशः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, वेणीसंहारे ।
“कुशलस्थलं वृकस्थलं माकन्दं वाराणसवतम् ।

देहि मे चतुरो ग्रामान् कश्चिदेकश्च पञ्चमम्” ॥)

कुशलस्थली, स्त्री, (कुशलस्थल + स्त्रियां डीष् ।) द्वा-
रिका । इति जटाधरः ॥ (यथा,—महाभारते
२ । मन्वशापर्वणि १४ । ४६ ।

“इति सञ्चिन्त्य सर्वे स्म प्रतीचीं दिशमाश्रिताः ।
कुशलस्थलीं पुरीं रम्यां रैवतेनोपशोभिताम्” ॥

पुर्वेषां तु पुरा रेवतनाम्ना केनचित् नरपतिना
निर्मिता कालवशात् राक्षसैरुत्सादिता श्वापदा-
श्रयीभूताऽऽसीत् ततो देवप्रमुखैर्यादवैः संस्कृता
सती तेषामेव वासभूमिरासीत् ॥)

कुशा, स्त्री, (कुश् य संक्षेपे + कः टाप् च ।) रज्जुः ।
इति मेदिनी । मधुकर्कटिका । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ वरुणा । इति हेमचन्द्रः ॥ (कन्दोगाः
स्तोत्रीयागणनार्थानौदुम्बरान् शङ्खान् कुशा इति
व्यवहरन्ति ॥ इति चिन्तामणिः ॥)

कुशाकरः, पुं, (कुशैराकीर्यते समन्तात् अयेण
मूलाच्छादनेन वेष्ट्यतेऽत्र । आ + कृ + अधिक-
रणे अच् । कुशखड्कासमये कुशैर्वेष्टनात् तथा-
त्वम् ।) अग्निः । इति शब्दमाला ॥ (कुशां रज्जुं
करोतीति व्युत्पत्त्या रज्जुकारकः ॥)

कुशाक्षः, पुं, (कुश् इव सूक्ष्मं क्षुद्रमित्यर्थः अक्षि
यस्य । समासे अच् ।) वानरः । इति शब्दमाला ॥

कुशाग्रीयमतिः, त्रि, (कुशाग्रीयो कुशानां अग्रवत्
सूक्ष्मा मतिर्यस्य ।) तीक्ष्णबुद्धिः । (यदुक्तं शिष्टैः ।
“अहञ्च भाष्यकारश्च कुशाग्रीयधियावभौ ।

कुशूलः

नैव शब्दान्धुधेः पारं किमन्ये जडबुद्धयः” ॥
तत्पर्यायः । सूक्ष्मदर्शी २ तत्कालधीः ३ प्रत्युत्पन्न-
मतिः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ सूक्ष्मायां बुद्धौ कर्म-
धारयस्तत्र स्त्री ॥

कुशारणिः, पुं, (कुशं श्रापप्रदानार्थं जलं अरणिरिव
यस्य ।) दुर्वृत्ताः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुशास्त्राणि, पुं, (कुत्सितः शास्त्राणि ।) रोहित-
वृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुशिशपा, स्त्री, (कुत्सिता शिशपा ।) कपिलशिं-
शपा । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुशिकः, पुं, (कुशः कुशसंज्ञको महीपालो जनकत्वे-
नाख्यस्य । कुश् + ठन् ।) खनामख्यातपवित्रेशः ।
(स तु विश्वामित्रपितामहः गाधेः पिता । एत-
द्विरख्यन्तु महाभारते १३ । भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे
५२ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥) फालः । सर्जवृत्तः ।
विभीतकवृत्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ अश्वकर्णवृत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ तैलशेषः । इति विश्वः ॥
केकरे त्रि । इति शब्दमाला ॥

कुशितं, त्रि, (कुश् + इतच् । यदा कुशसंक्षेपे + त्
इट् च ।) जलमिश्रितम् । इत्युणादिकोषः ॥

कुशी, स्त्री, (कुश् + अयोविकारार्थे “जानपदेति”
४ । १ । ४२ । इति डीष् ।) फालः । इति मेदिनी ।

कुशी, [न] पुं, (कुशाः सन्त्यस्य । समाधियोगकाले
अक्षेषु कुशोत्पत्तस्तथात्वम् ।) वाल्मीकिमुनिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (कुशविशिष्टे, त्रि । यथा, महा-
भारते १३ । मेघवाह्नोपाख्याने १४ । ३७४ ।

“दिनेऽष्टमे तु विप्रेण दीक्षितोऽष्टं यथाविधि ।
दण्डी मुण्डी कुशी चीरी वृताक्तो मेखलीकृत” ॥)

कुशीदं, स्त्री, (कुसीद + एषोदरात् सस्य शत्वम् ।)
वृद्धिजीविका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ रक्त-
चन्दनम् । इति मुण्डमालातन्त्रम् ॥

कुशीलवः, पुं, (कुत्सितं शीलं अस्य इति कुशीलः ।
कुगतीतिसमासः अन्यत्रापि दृश्यते इति वः ।
यदा कुशीलं वाति गच्छति प्राप्नोतीति यावत् ।
बा + कः ।) चारणः । इत्यमरः । २ । १० । १२ ।
नटविशेषः । कथकादिः । इत्यन्ये । देशान्तरे
कीर्त्तिं प्रचारयति यो नटः । इत्यन्ये । इति
भरतः ॥ (एते हि अपाङ्गत्वेना हस्यकथयोर्यज्ज्याः ।
यथा, मनुः ३ । १५५ ।

“कुशीलवोऽवकीर्णं च वृषलीपतिरेव च” ॥
कुशीलववृत्त्यर्थं नाट्यशास्त्रप्रचारकत्वात् वाल्मी-
किमुनिः ॥)

कुशीलवौ, पुं, (कुशश्च लवश्च तौ कुशीलवौ ।) एक-
योक्त्या रामपुत्रौ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, रामायणे ७ । १०७ सर्ग ।

“अभिषिञ्च महात्मानावभौ रामः कुशीलवौ” ॥

कुशीवशः, पुं, (कुशीव कुशवान् सन् श्रुते समाधौ
अवतिष्ठते इति । शी + ड ।) वाल्मीकिमुनिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुशूलः, पुं, (कुशूल + एषोदरात् शत्वम् ।) तुषाणलः ।
इति जटाधरः ॥ धान्यागारम् । तत्पर्यायः । अन्न-
कोष्ठकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ ग्रीष्मगारम् ३

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः ४।७।

“कुष्ठलघान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा ।
यद्देहिको वापि भवेदन्त्यस्तनिक एव वा” ॥)

कुष्ठेशयः, स्त्री, (कुष्ठे जले श्रेते । कुष्ठ + शी + अच् ।
अलुक् समासः ।) पद्मम् । (यथा, रघुः ६।१८।
“कुष्ठेशयाताम्रतलेन कश्चित् करेण रेखाभ्रजला-
म्बनेन” ॥) सारसपत्नी । इत्यमरः ॥ १।१०।४० ॥
कुष्ठेशयः, पुं, (कुष्ठेशयं पद्ममिव आकृतिर्विद्यतेऽस्य ।
अर्थ आद्यच् ।) कर्णिकारुहः । इति शब्दचन्द्रिका ।
(कुष्ठदीपस्थपर्वतविशेषः । इति विष्णुपुराणे ।
२।४।३६ ॥)

कुष्ठ ग निष्कर्षः । इति कविकल्पद्रुमः । (अधा-
परं-सकं-सेट् ।) ग कुष्ठाति सुकोष । निष्कर्ष
इत्यन्तापरिच्छेदः । तुलैरवकुष्ठातीति वोपदेवः ।
निष्कर्षोऽन्तःप्रकाशनमिति गोविन्दभट्टः । “ततो-
ऽकुष्ठाद्दृश्योवः क्रुद्धः प्राणान् ननौकसाम्” । इति
भट्टो अनेकार्थत्वाभिप्रेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
कुष्ठजः, चि, (कुष्ठ + बाहुलकात् कलच् ।) कुष्ठजः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कुष्ठाङ्गः, पुं, (कुष्ठ + “कठिकुम्भ्यां काकुः” । उणां
३।७७। इति काकुः ।) कपिः । अग्निः । अर्कः ।
परोक्षपिनि, चि । इति मेदिनी ॥

कुष्ठितः, चि, (कुष्ठ निष्कर्ष + क्तः ।) जलमिश्रितः ।
इत्यन्तादिशेषः ॥

कुसीदं, स्त्री, (कुसीद + एधोदरात् घलम् ।) कुसी-
दम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कुष्ठः, स्त्री, (कुष्ठाति रोगम् । कुष्ठ + “हनि कुष्ठीति” ।
उणां २।२। इति कथन् ।) विषभेदः । इति
हेमचन्द्रः ॥ औषधविशेषः । कुष्ठ इति भाषा ।
तत्पर्यायः । आधिः २ पारिभयम् ३ वायुम् ४
पाकजम् ५ उत्पलम् ६ । इत्यमरः ॥ २।४।
१२६ ॥ आप्यम् ७ । इति तट्टीका ॥ जरणम् ८ ।
इति रत्नमाणा ॥ रजा ९ गदः १० आमयः ११
पारिभयम् १२ दामम् १३ वायीरजम् १४
पावणम् १५ कुक्षितम् १६ पद्मकम् १७ गदा-
ङ्गम् १८ गदाङ्गयम् १९ कौवेरम् २० भासु-
रम् २१ । इति शब्दरत्नावली ॥ काकजम् २२
नीरजम् २३ । इति जटाधरः ॥

“कुष्ठं रोगाङ्गं वायं पारिभयं तथोत्पलम् ।

कुष्ठमुष्णं कटुं खादुं शुक्रं तिलकं लघु ।

हन्ति वाताखवीसर्पकासकुष्ठमलकपान्” ॥ * ॥

अथ कुष्ठभेदपुष्करमूलम् ।

“उक्तं पुष्करमूलन्तु पुष्करं पौष्करश्च तत् ।

पद्मपत्रश्च काशीरं कुष्ठभेदमिदं जगुः ॥

पौष्करं कटुकं तिलमुष्णं वातकफज्वरान् ।

हन्ति शोथार्शचित्रासान् विशेषात् पार्श्वजनुत्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।

उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । कफवायुकुष्ठरोगविसर्प-

विषकटुखर्षूदंशुनाशित्वम् । कान्तिकारित्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ आसकासज्वरहृत्क्लाना-

शित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥

खनामस्तातरोगः । कुट् इति भाषा । तत्पर्यायः ।

श्विजम् २ । इत्यमरः ॥ २।४।५४ ॥ श्वेतम् ३
श्वेजम् ४ । इति तट्टीका ।

तस्य निदानपूर्विका संप्रतिर्घथा ।
“विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्निग्धगुरूणि च ।
भजतामागतां कृदिं वेगांश्चान्यान् प्रतिघ्नताम् ॥
व्यायाममतिसन्तापमतिभुक्ता निषेविणाम् ।
श्रीतोष्णलङ्घनाहारान् क्रमं सुक्ता निषेविणाम् ॥
धर्मश्रमभयात्तीर्णान् द्रुतं श्रीताम्बसेविनाम् ।
अजीर्णाध्यशिनान्श्चैव पक्षकर्मपाचारिणाम् ॥
नवान्नदधिमत्स्यातिलवणान्निषेविणाम् ।
मांसमूलकपिष्टान्नतिलक्षीरगुडाशिनान् ॥
व्यायामश्चाप्यजीर्णैश्चे निद्राश्च भजतां दिवा ।
विप्रान् गुरून् धर्मयतां पापं कर्म च कुर्वताम् ॥
वातादयस्त्रयो दुष्टास्त्रयस्तं मांसमम्बु च ।
दूषयन्ति स कुष्ठानां सप्तको द्रव्यसंग्रहः ॥
अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्त चैकादशैव तु ।
कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथगद्वन्द्वैः समागतैः ॥
सर्वेष्वपि निदोषेषु व्यपदेशोऽधिकतत्त्वः” ॥ * ॥

तस्य पूर्वरूपं यथा ।

“अतिस्निग्धः खरः स्पर्शः खेदाखेदौ विवर्जता ।
दाहः कण्डूस्त्वचि स्वापस्तोदः कोटोन्नतिर्भ्रमः ॥
ब्रह्मणामधिकं शूलं श्रीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।
रूपागामतिरूढत्वं निमित्तेऽप्येव कोपजम् ॥
रोमहर्षोऽसृजः काष्ठा कुष्ठलक्षणमयजम्” ॥ * ॥

तच्च वातादिभेदेन अष्टादशप्रकारम् ।
तत्र सप्तमहाकुष्ठानि यथा ।
“कुष्ठाखण्डकपालाभं यद्रुद्धं पश्यं तनु ।
कापालं तोदवज्जलं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतम् ॥ १ ॥
बृदाहरागकण्डूभिः परीतं रोमपिङ्गरम् ।
उदुम्बरफलाभासं कुष्ठमौदुम्बरं वदेत् ॥ २ ॥
श्वेतं रक्तं स्थिरं स्थानं क्षिग्धमुत्तममङ्गलम् ।
हृक्कमन्योन्यसंयुक्तं कुष्ठं मङ्गलमुच्यते ॥ ३ ॥
कर्कशं रक्तपर्यन्तमन्तःश्यावं सवेदनम् ।
यदुष्यजिह्वासंस्थानमृष्यजिह्वं तदुच्यते ॥ ४ ॥
सन्धेतं रक्तपर्यन्तं एण्डरीकदलोपमम् ।
सोस्त्रेधश्च सरागश्च पुण्डरीकं प्रचक्षते ॥ ५ ॥
श्वेतं ताम्रं तनु च यद्रजो घटं विमुञ्चति ।
प्रायश्चोरसि तत् सिन्धुमलानुकुष्ठमोपमम् ॥ ६ ॥
यत् काकजन्तिक्वावर्णमपाकं तीव्रवेदनम् ।
निदोषलिङ्गं तत्कुष्ठं काकजं नैव सिध्यति” ॥ ७ ॥

एकादशक्षुद्रकुष्ठानि यथा ।

“अस्त्रेण महाकास्तु यन्मत्स्यसकलोपमम् ।
तत्रैव कुष्ठं चर्मार्थं बज्जं क्षिचिर्मवत् ॥ १ ॥
श्यावं क्षिण्वरस्पर्शं पश्यं किटिमं स्मृतम् ॥ २ ॥
वैपादिकं पाणिपादस्तुटितं तीव्रवेदनम् ॥ ३ ॥
कण्डुमद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकं चितम् ॥ ४ ॥
सकण्डुरागपिडकं दंशुमङ्गलमुद्रुतम् ॥ ५ ॥
रक्तं सशूलं कण्डूमत् सस्फोटं यद्रुजत्वपि ।
तच्चर्मदलमाख्यातं संस्पर्शासहमुच्यते ॥ ६ ॥

सुष्णा बज्रः पिडकाः खावतलः

पामेवुक्ताः कण्डुमत्स्यः सदाहाः ॥ ७ ॥

सैव स्फोटोत्तीव्रदहैरुपेता

ज्ञेया पाण्ड्योः कच्छुर्यास्त्रिचोश्च ॥ ८ ॥

स्फोटः श्यावावर्णा भासा विष्फोटः स्युस्तनुत्वचः ॥ ९ ॥
रक्तं श्यावं सदाहार्ति श्वातः स्याद्वज्रणम् ॥ १० ॥
सकण्डुपिडका श्यावा बज्जस्वावा विचर्चिका” ॥ ११ ॥

इति माधवकरः ॥

कुष्ठः, पुं, (कुष्ठाति शरीरस्थशोणितं विकुरुते इति ।
निष्कर्षार्थकस्य कुष्ठधातोरत्र विकारार्थत्वं बोध्य-
ते धातूनामनेकार्थत्वात् । कुष् निष्कर्ष + “हनि-
कुष्ठीति” । उणां २।२। इति कथन् ।)

खनामस्तातरोगः ।

तस्य निदानं पूर्वलिखितम् । औषधं यथा ।

“सर्वकुष्ठेषु वमनं रेचनं रक्तमोक्षणम् ।

वचावासापटोलानां निम्बस्य फलिनीत्वचः ॥

कषायो मधुना पीतो वातहृन्मदनान्वितः ।

विरेचनं प्रयोक्तव्यं त्रिदहन्तीफलत्रिकैः ॥

मनःशिला मरीचानि तैलपाकं पयो हरेत् ।

सर्वकुष्ठानुलेपोऽयं शिवा पञ्चगुणोदनम् ॥

करञ्जैर्द्विगुणो कुष्ठं गोमूत्रेण प्रलेपतः ।

करवोरोदत्तनश्च तैलाक्तस्य तु कुष्ठहृत् ॥

हरिद्रामलयं रास्ना गुडूच्येद्विगुणस्तथा ।

आरग्वधः करञ्जश्च लेपः कुष्ठहरोऽर्कवत् ॥

मनःशिला विडङ्गानि वाकुची सर्षपस्तथा ।

करञ्जो मूत्रपिष्टोऽयं लेपः कुष्ठहरोऽर्कवत् ॥

विडङ्गैर्द्विगुणो कुष्ठनिशासिन्मूत्रसर्षपैः ।

मूत्राम्बुपिष्टो लेपोऽयं दंशुकुष्ठविनाशनः ॥

प्रपुष्पाटकवीजानि धात्री सज्जरसः खूही ।

सौवीरपिष्टं दंशुमेतदुदत्तनं परम् ॥

आरग्वधस्य पत्राणि आरनालेन पेषयेत् ।

दंशुकिट्टिमकुष्ठानि हन्ति सिन्धानमेव च ॥

उष्णा पीता वाकुची च कुष्ठजित् क्षीरभोजिनः ।

तिलाज्यत्रिफलाक्षौद्रयोषभस्नातशर्कराः ॥

वृष्यः सप्तसमो मेध्यः कुष्ठहा कामचारिणः ।

विडङ्गत्रिफलाक्षौद्राचार्यं लीढं समादिकम् ॥

हन्ति कुष्ठं क्षमीन्नेहनाडीव्रणभगन्दरान् ।

यः खादेदभयारिष्टामलकानि तथा निशा ॥

स जयेत् सर्वकुष्ठानि मासादूर्ध्वं न संशयः ।

दह्यमानाच्युतः कुम्भे मूलगे खदिराङ्गुरः ॥

साक्षधात्रीरसक्षौद्रं हन्यात् कुष्ठं रसायनम् ।

धात्रीखदिरयोः क्वाथं पीत्वावगुजसंयुतम् ॥

शङ्खेन्दुधवनं श्वित्रं हन्ति तूर्यं न संशयः ।

पीत्वा भस्मातकं तैलं मांसयाधिं जयेन्नरः ॥

सेवितं खादिरं वारि पागाद्यैः कुष्ठजिह्वेव ।

वासा गुडूची त्रिफला पटोलश्च करञ्जकम् ॥

निम्बासनं कृष्णवेचं क्वाथकस्त्रेण यदयुतम् ।

वचकं तद्वरेत् कुष्ठं शतं वर्षाणि जीवति ॥

खरसेन च दूर्वायाः पचेत्तैलं चतुर्गुणम् ।

कच्छुर्विचर्चिका पामा अभ्यङ्गादेव नश्यति ॥

द्रुमत्वर्गकुष्ठानि लवणानि च मूत्रकम् ।

गण्डरीका चित्रकैस्तैलेन कुष्ठव्रणादितुत्” ॥

इति गारुडे १७५ अध्यायः ॥

“कुष्ठेन्द्रयवसिद्धार्थनिशा दूर्वा च कुष्ठजित्” ॥

इति तत्रैव १७६ अध्यायः ॥

कुष्ठः

“करवीरं मृदुराजं खण्डं कुष्ठमर्द्धकम् ।
चतुर्गुणेन मूत्रेण यचेत्तैलं हरेत् तत् ।
पामां विचर्चिकां कुष्ठमभ्यङ्गादि त्रयानि वै” ॥
“सैन्धवश्च विडङ्गानि सोमराजी तु सर्षपाः ।
रजनी द्वे विषाक्षैव गोमूत्रेण च पेषयेत् ।
कुष्ठनाशश्च तत्क्षेपान्निम्बपत्रादनात्तथा” ॥
इति च गारुडे १८७ अध्यायः ॥

“सतक्रकाशमूलं वा वाकुचीमूलमेव वा ।
काष्ठिकेन च वाकुच्या मूलं वै कुष्ठरोगनुत्” ॥
इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥

“पीतं वृश्चिकमूलान्तु पर्युषितजलेन वै ।
साङ्गं विनाशयेद्वाह्वरश्च परमेश्वर ! ॥
शिखायाश्चैव तद्गुणं भवेदेकाहिकादिनुत् ।
एतत् सकाष्ठिकं पीतं वातकुष्ठज्वरादिनुत्” ॥
इति गारुडे १८९ अध्यायः ॥

“नित्यं निम्बदलानाश्च चूर्णमामलकस्य च ।
प्रत्यूषे भक्षयेच्चैव तस्य कुष्ठं विनश्यति ॥
हरीतकी विडङ्गश्च हरिद्रा सितसर्षपाः ।
सोमराजस्य वीजानि करञ्जस्य च सैन्धवम् ।
गोमूत्रपिष्टान्येतानि कुष्ठरोगहराणि च” ॥
वीजानि स्थाने मूलानि वा पाठः ।
इति तत्रैव १९४ अध्यायः ॥

“चन्दनं कुङ्कुमं मांसी कर्पूरो जातिपत्रिका ।
जातीककोलपूगणां खण्डस्य फलानि च ॥
अगुरुशीरकस्तूर्यः कुष्ठं तगरनालिका ।
गोरोचना प्रियङ्गुश्च वोलं मदनकं नखम् ॥
सरलः सप्तपर्णश्च लाक्षा चामलकी तथा ।
कर्बूरकः पद्मकश्च एतैस्तैलं प्रसाधितम् ।
प्रसेदमलदौर्गन्धकण्डूकुष्ठहरं परम्” ॥
इति गारुडे १९८ अध्यायः ॥ *

अथ वैद्यकमते कुष्ठचिकित्सामाह ।
“वातोत्तरेषु सर्पिर्वसनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु ।
पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं श्रेष्ठम् ॥

पुराणधान्यानि च जाङ्गलानि
मांसानि मृदाश्च पटोलयुक्ताः ।
यवादयश्चात्र हिताः पुराणा
घृतानि शाकानि च तिक्तकानि” ॥
तन्वान्तरे ।

“पुराणाः शालिगोधूममुद्गाद्याः कुष्ठिनो हिताः ।
तिक्तशाकं जाङ्गलश्च पानादौ खदिरोदकम् ॥
ये लेपाः कुष्ठानां यज्यन्ते निर्गतास्त्रदोषाणाम् ।
संशोभिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवेत्तेषाम् ॥

दूर्वाभयासैन्धवचक्रमर्द्ध-
कुठेरकाः काष्ठिकतक्रपिष्टाः ।
रभिः प्रलेपैरपि बद्धमूलां
काण्डूश्च दद्रुश्च निवारयन्ति ॥
तुल्यो रसः शालतरोस्तुषेण
सचक्रमर्द्धोऽप्यभयाविमिश्रः ।
पानीयमुक्तेन तदस्त्रपिष्टो
लेपः हतो दद्रुगजेन्द्रसिंहः ॥

विडङ्गेडगजाकुष्ठनिशासिन्धूयसर्षपैः ।
धान्यास्त्रपिष्टैर्लेपोऽयं दद्रुकुष्ठविनाशनः ॥

कुष्ठः

एडमजकुष्ठसैन्धवसौवीरसर्षपैः क्रिमिघ्नैः ।
क्रिमिसिद्धादद्रुमण्डलकुष्ठानां नाशनो लेपः ॥

पर्यानि पिष्टा चतुरङ्गुलस्य
तक्रेण पर्णान्यथ काकमाद्याः ।
तैलाक्तगात्रस्य नरस्य कुष्ठा-
न्युद्धर्त्तयेदश्वहनच्छदैश्च ॥ ५ ॥
विडङ्गसैन्धवशिवाश्रिरेखा-
सर्षपकरञ्जरजनीमिश्र ।
गोजलपिष्टो लेपः

कुष्ठहरो दिवसनाथसमः ॥ ६ ॥
कासमर्द्धकमूलश्च काष्ठिकेन प्रपेषितम् ।
दद्रुकिट्टिमकुष्ठानि जयेदेतत्प्रलेपनात् ॥ ७ ॥
आरग्वधस्य पत्राणि आरनालेन पेषयेत् ।
दद्रुकिट्टिमकुष्ठानि हन्ति सिद्धानमेव च ॥ ८ ॥
चक्राङ्ग्यं खुह्रीक्षीरं भावितं मूत्रसंयुतम् ।
रवितप्तं हि किञ्चित् लेपनं किट्टिमापहम् ॥ ९ ॥
शिखरीरसेन सुपिष्टं मूलकवीजं प्रलेपतः सिद्धम् ।
क्षारेण वा कदल्या रजनीमिश्रेण नाशयति ॥ १० ॥

सक्षारं गन्धकं लेपात् कटुतैलेन सिद्धान्वितम् ।
कासमर्द्धकवीजानि मूलकानां तथैव च ॥ १२ ॥ १३ ॥
गन्धाश्च चूर्णमिश्राणि सिद्धानां परमौषधम् ॥
उपदेशात् काष्ठिकपिष्टैर्लेपः ॥ १४ ॥
गन्धपाषाणचूर्णेन यवक्षारेण लेपितम् ।
सिद्धानां व्रजत्याशु कटुतैलेन युतेन च ॥
हयं समं कटुतैलेन लेपः ॥ १५ ॥

कुष्ठं मूलकवीजं प्रियङ्गवः सर्षपास्तथा रजनी ।
एतत् केशरघटं निहन्ति वज्रवार्धकं सिद्धम् ॥ १६ ॥
नीलकुरगटकपत्रैरालिप्य गात्रमतिबहुशः ।
लिम्पेन्मूलकवीजैः पिष्टैस्तक्रेण सिद्धानाशाय ॥ १७ ॥
एडगजातिलसर्षपकुष्ठं मागधिकालवगजयमस्तु ।
पूतिहृतं दिवसत्रयमेतद्धन्ति विचर्चिकदद्रुकुष्ठम् ॥ १८ ॥

सिन्दूरमरिचचूर्णं महिषीनवनीतसंयुतं बहुशः ।
लेपादिहन्ति पामां तैलं करवीरसिद्धं वा ॥ १९ ॥ २० ॥
पारदं शङ्खगन्धश्च शिलाचोत्तरवाख्यी ।
प्रपूत्राङ्गश्च सर्पाक्षिमेघनादाभिलाङ्गली ॥
उत्तरवाख्यी, राखालशशा इति ख्याता ॥
भक्षार्तं गृहधूमश्च सुनिगुप्ता खुह्रीपयः ।
अरिष्टश्च गुडः क्षौद्रं वागुजीवीजतुल्यकम् ॥
गोमूत्रैरारनालेर्वा पिष्टा लेपश्च कारयेत् ।
दद्रुमण्डलकण्डूश्च विचर्चिश्च विनाशयेत् ॥ २१ ॥

मनःशिलाले मरिचश्च तैल-
मार्कं पयः कुष्ठहरो प्रलेपः ॥ २२ ॥
विषवश्याहरिद्राचिचकागारधूम-
मनलमरिचदूर्वाक्षीरमर्कखुह्रीभ्याम् ।
दहति पतितमात्रात् कुष्ठजातीरशेषाः ।
कुलिशमिव सरोषाच्छक्रहस्तादिमुक्तम् ॥
अत्र अनलं भक्षार्तकः ॥ २३ ॥

भक्षार्तका द्वीपि सुधार्कमूलं
गुप्ताफलचूर्णमश्वचूर्णम् ।
तुल्यं सकुष्ठं खण्डानि पच

कुष्ठः

क्षारद्वयं लाङ्गलिकाश्च पक्ताः ।
खुह्रार्कदुग्धं घनमायसस्यं
शलाकया तद्विदधीत् लेपम् ।
कुष्ठे किलासे तिलकालके च
अश्रेषदुर्गामसचर्मकीले ॥

भक्षार्तका द्वीपि चिचकं तन्मूलम् ॥

एषां समभागचूर्णं सिञ्चार्योः क्षीरे दत्त्वा
किञ्चित् पाकं कुर्यात् । अथ वा क्षीरद्वयं चतु-
र्गुणं चूर्णं पादिकं लेपयोग्यं पाकं कुर्यात् । शला-
कया कुष्ठस्थाने दद्यात् ॥ २४ ॥

“खुक्काण्डशुश्रिरे दग्ध्वा गृहधूमं ससैन्धवम् ।
अन्तर्धूमं तैलयुक्तं लेपाद्वन्ति विचर्चिकाम्” ॥
सिजनलके सैन्धवगृहधूमं समभागं प्रपूर्य स्थाल्य-
ध्यन्तरे कृत्वा शरावेण पिधाय दग्ध्वा पिष्टा
कटुतैलेन लेपः ॥ २५ ॥

“खुक्काण्डे सर्षपात् कल्कः कुक्कुलानलपाचितः ।
लेपादिचर्चिकां हन्ति रागवेग इव चपलम्” ॥
सिजनलके राइकल्कं प्रपूर्य शुष्कगोमयाग्नौ
दग्ध्वा कटुतैलेन लेपः ॥ २६ ॥

“नारिकेलोदरे न्यस्तस्तुलः पूतितां गतः ।
लेपादिपादिकां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ २७ ॥
तिलकुसुमखण्डगोजलकटुतैलं कौहभाजने कृत्वा ।
शोषितमर्कमयूलेः पादस्फुटनं निहन्ति लेपेन” ॥ २८ ॥
“उन्मत्तकस्य वीजेन मायकक्षारवारिणा ।
कटुतैलं विपक्त्यं शीघ्रं हन्ति विपादिकाम्” ॥
कटुतैलं शं ४ मायनालपत्राणां क्षार पत्र ६४
जलं शं ६४ शेषं शं १६ कल्कं धुस्तरवीज पत्र
८ । उन्मत्ततैलम् ॥ २९ ॥

“अवगुणं कासमर्द्धं चक्रमर्द्धं निशायुगम् ।
मागिमशश्च तुल्यांशं मस्तुकाक्षिकपेषितम् ॥
कण्डू कच्छूं जयत्युयां सिद्ध एष प्रयोगराट् ॥ ३० ॥
कोमलसिंहस्यदलं सनिशं सुरभीजलेन पिष्टम् ।
दिवसत्रयेण नियतं क्षपयति कच्छूं विक्षेपगतः ॥ ३१ ॥
“वायुस्तेडगजाकुष्ठकृष्णाभिर्गुडिका कृत्वा ।
वस्तमूत्रेण संपिष्टा लेपाच्चिचविनाशिनी” ॥
समभागचूर्णं क्षागमूत्रेण पिष्टा गुडिका काष्ठा ।
तेनैव लेपः ॥ ३२ ॥

“पूतिकां खक्करेन्द्रमुखां
मूत्रैः पिष्टा पक्तावाः सौमनाश्च ।
लेपाच्चिचं हन्ति दद्रुगणांश्च
कुष्ठान्यश्रांस्तुलनाङ्गीत्रांश्च” ॥

सौमना जातीपत्री । सर्वेषां पक्तावान् गोमूत्रेण
पिष्टा लेपो देयः ॥ ३३ ॥

“गजचिचयात्रचर्ममसीतैलविलेपनात् ।
श्वित्रं नाशं ब्रजेत् किं वा पूतिकीटविलेपनात्” ॥
गजचर्मं चिचरोमयात्रचर्मं अनयोर्मसं कटु-
तैलश्च लेपः । अथवा पादुडियाकीटं पिष्टा लेपः ॥
३४ ॥ ३५ ॥ “कुडवोऽवगुणजीवात् हरिताल-
चतुर्थभागसंमिश्रः । गवां मूत्रेण पिष्टः खवर्ण-
करः परं श्वित्रे” ॥ आयुर्वेदसारेऽपि ।

“कुडवो वागुजीवीजात् हरितालपत्रान्वितः ।
गवां मूत्रेण संपिष्टं लेपनात् श्वित्रनाशनम् ॥ ३६ ॥

कुष्ठः

धात्रीखदिरयोः क्वाथं पीत्वा च मधुसंयुतम् ।
शङ्खकुन्देन्दुधवलं जयेच्छिन्नं न संशयः ॥ ३७ ॥
धात्रीखदिरयोः क्वाथमवतुजराजोऽन्वितम् ।
पीत्वा शङ्खेन्दुकुन्दामं हन्ति श्वित्रं न संशयः ॥ ३८ ॥
क्षारे सुदग्धे गजखण्डजे च
गजस्य मूत्रेण वृद्धश्रुते च ।
द्रोणप्रमाणं दशभागयुक्तं
दत्त्वा पचेत् वीजमवलगुजस्य ॥
एतद्वयदा चिक्षणतामुपैति
तदाशु सिद्धां गुडिकां प्रकुर्यात् ।
श्वित्रं प्रलिम्बेदथ तेन घृतं
तदा व्रजत्याशु स्ववर्णभावम् ॥ ३९ ॥

श्वेतजयन्तीमूलं पीतं पिष्टुच्च पयसैव ।
श्वित्रं निहन्ति नियतं रविचारे वैद्यनाथाश्चा ॥ ४० ॥
गुग्गुलापामागंभस्मापि लिप्ता श्वित्रं विनाशयेत् ॥
४१ ॥ ४२ ॥

एरुदुलसीवीजं वागुजी चक्रमर्दकम् ।
तिक्तकोषातकीवीजं कृष्णाङ्गोष्ठस्य वीजकम् ॥
गोमूत्रदधिदुग्धैश्च पचेदप्याजमूत्रकैः ।
कल्पां दत्त्वा शिला काशी पथ्या कुष्ठं विडङ्गकम् ॥
कटुतैलञ्च तक्षोपाद्गुग्गु चट्वा विलेपनैः ।
पञ्चाननमिदं तैलं श्वेतकुष्ठकुलापहम् ॥
कटुतैलं शं ४ क्वाथ्यएरुदुलसीवीजादीनां मिलित्वा शं
२ कल्पाशिलाकाश्यादीनां मिलित्वा शं १ ।
इति श्वित्रे पञ्चाननतैलम् ॥ ४३ ॥

“आरग्वधं धवं कुष्ठं हरितारं मनःशिला ।
रजनीदयसंयुक्तं पचेत्तैलं विधानवित् ॥
एतेनाभ्यङ्गनादेव क्षिप्रं श्वित्रं विनश्यति” ॥
तिलतैलं शं ४ पा शं १६ कल्पाशिलितं शं १ ।
इति आरग्वधायं तैलम् ॥ ४४ ॥
“शुद्धसूतं समं गन्धं त्रिफला भृङ्गवागुजी ।
भस्मातकं तिलः कृष्णो निम्बवीजं समं समम् ।
मर्दयेद्गुग्गुजद्रावैः शोथं पेथ्यं पुनः पुनः ॥
इत्थं कुर्युस्त्रिसप्ताहं रसः श्वेतारिको भवेत् ।
मध्वाज्यैर्निष्कमात्रन्तु खादेत् श्वेतं विनाशयेत्” ॥
इति श्वेतारिकः ॥ ४५ ॥

“पिबति सकटुतैलं गन्धपाषाणचूर्णं
रविकिरणसूतं पामनो यः पलाङ्गम् ।
त्रिदिनतदनुक्षिप्तः क्षीरभोजी च शोथं
भवति कनकदीप्तिः कामरूपी मनुष्यः” ॥ ४६ ॥

“तीज्रेण कुष्ठेन परीतदेहो
यः सोमराजी नियमेन खादेत् ।
संवत्सरं कृष्णतिलक्षितीयां
स सोमराजी वपुषाऽतिश्रुते ॥ ४७ ॥

घर्मसेवी कटुव्येन वारिणा वागुजी पिबेत् ।
क्षीरभोजी च सप्ताहात् कुष्ठी कुष्ठं व्यपोहति ॥ ४८ ॥
अवतुजवीजकं पीत्वा कोष्णेन वारिणा ।
भोजनं सर्पिषा कार्यं सर्वकुष्ठविनाशनम् ॥ ४९ ॥
क्षिप्वायाः खरसो वापि सेव्यमानो यथाबलम् ।
जोष्यं घृतेन सुष्णीतं सुदुग्धमौदनेन च ॥
अपि पूतिशरीरोऽपि दिव्यरूपी भवेन्नरः ॥ ५० ॥

कुष्ठः

यः खादेदभयारिखमरिखामलकानि वा ।
स जयेत् सर्वकुष्ठानि मासादूर्ध्वं न संशयः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥
निम्बस्य पत्रं मूलानि सत्वकपुष्पफलानि च ।
चूर्णितानि घृतक्षौद्रसंयुतानि दिने दिने ॥
लिङ्घ्यात् पिबेद्वा मूत्रेण संयुक्तान्युदकेन वा ।
मदिरामलतेयेन पयसा वा यथाबलम् ॥
भुञ्जीत घृतयूषाद्यैः शाल्यन्नं पयसापि वा ।
सर्वकुष्ठविसर्पिर्भानाडीदुष्टग्रथानपि ॥
कामलाश्च गदानन्यास्तथा पित्तकफासृजान् ।
संवत्सरप्रयोगेण सर्ववर्ज्यविवर्जितः ॥
जयत्येतत् पञ्चनिम्बं शृङ्गायनमनुत्तमम्” ॥
इति पञ्चनिम्बम् ॥ ५३ ॥
“पुष्पकाले च पुष्पाणि फलकाले फलानि च ।
संचूर्ण्य पिचुमर्दस्य त्वङ्मूलानि दलानि च ॥
द्विरंशानि समाहृत्य भागिकानि प्रकल्पयेत् ।
त्रिफलाद्युषणं व्रज्जी श्वदंष्ट्राखण्डराग्निकाः ॥
विडङ्गसारवाराहीलौहचूर्णामृताः समाः ।
हरिद्राद्वयावतुजयाधियाताः सशर्कराः ॥
कुष्ठेन्द्रयवपाठाश्च कृत्वा चूर्णं सुसंयुतम् ।
खदिरासननिम्बानां घनक्वाथेन भावयेत् ॥
सप्तधा पञ्चनिम्बश्च मार्करसुरसेन च ।
खिगंधशुद्धतुर्धोमान् योजयेच्च शुभे दिने ॥
अधुना तिक्तहविषा खदिरासनवारिणा ।
सेव्यमुष्णाम्बुना वापि कोलहट्या पलं पिबेत् ॥
तिक्तहविषा वक्ष्यमाणपञ्चतिक्तघृतेन ॥
जोष्यं च भोजनं कार्यं खिगंधं लघु हितञ्च यत् ॥

विचर्चिकोडुम्बरपुण्डरीक-
कपालदङ्गुकिटिमात्रसादि ।
शतारविस्फोटविसर्पपामां
कुष्ठप्रकोपं विविधं किलासम् ॥
भगन्दरं क्षीपदवातरक्तं
जडान्धनाडीग्रन्थीर्धरोगान् ।
सर्वप्रमेहान् प्रदरांश्च सर्वान्
दंष्ट्राविषं मूलविषं निहन्ति ॥
स्यूलोदरः सिंहक्षशोदरश्च
सुस्त्रिष्टसन्धिर्मधुनोपयोगात् ।
समीपयोगादपि ये दृशन्ति
सर्पादयो यान्ति विनाशमाशु ॥
जीवेच्चिरं व्याधिराविमुक्तः
शुभे रतश्चन्द्रसमानकान्तिः” ॥

इति पञ्चनिम्बः ॥ ५४ ॥

“अमृतायाः पलशतं दशमूल्यास्तथा शतम् ।
पाठामूर्वावलातिक्तादावर्वागन्धर्वहस्तकाः ॥
एषां दशपलान् भागान् विभोतक्याः शतं हरेत् ।
दे श्रुते च हरीतक्या आमलक्यास्तथा शतम् ॥
जलद्रोणद्वये पक्ता अष्टभागवशेषितम् ।
प्रस्थं गुग्गुलुमाहृत्य प्रस्थाद्वयं घृतं पचेत् ॥
पाकसिद्धौ प्रदातव्यं गुडयुक्तः सत्त्वमेव च ।
पलद्वयं तथा शुण्ठ्याः पिप्पल्याश्च पलद्वयम् ॥
ततो मात्रां प्रयुञ्जीत क्षाला दोषबलानलम् ।
अष्टादशसु कुष्ठेषु वातरक्तगदेषु च ॥
कामलामामवातश्च अभिमान्यं भगन्दरम् ।

कुष्ठः

पीनसश्च प्रतिश्यायं शीतानमुदरं तथा ॥
एतान् रोगान्निहन्त्याशु भास्करस्तिमिरं यथा” ॥
अमृतागुग्गुलुः । अयं वातरक्ते प्रशस्तः ॥ ५५ ॥
“निम्बामृताष्टपटोलनिदिग्धिकानां
भागान् पृथग्दशपलान् विपचेद्दुधटेऽपाम् ।
अष्टांशशेषितरसेन सुनिश्चितेन
प्रस्थं घृतस्य विपचेत् पिचुभागकल्कैः ॥
पाठाविडङ्गसुरदारुगजोपकुल्या-
द्विद्वारनागरनिशाभिषिचयकुष्ठैः ।
तेजोवतीमरिचवत्सकदीप्यकाभि-
रोद्दिष्टरुक्करवचाकणमूलयुक्तैः ॥
सञ्जिह्यातिविषया वरया यमान्या
संयुज्जगुग्गुलुपलैरपि पञ्चसंख्यैः ।
तत् सेवितं विधमति प्रबलं समीरं
सन्ध्यामज्जगतमप्यथ कुष्ठमीदृक् ॥
गाडीव्रणावुदभगन्दरगण्डमाला-
जत्रूर्ध्वसर्वगदगुल्मगुदोत्थमेहान् ।
यक्ष्माश्चिन्धसनपीनसकासशोथ-
हृत् पाण्डुरोगगलवित्रधिवातरक्तम्” ॥
इति पञ्चतिक्तघृतगुग्गुलुः ॥ ५६ ॥ *

“श्वेतकरवीरमूलं विषांशकं साधितं गोमूत्रे ।
चर्मदक्षसिध्वापामाविस्फोटकिमिकिटिमज्जितैलम्” ॥
तिलतैलं ४ शेर, गोमूत्र १६ शेर, श्वेतकरवीर-
मूल ४ पल, विष ४ पल । करवीरतैलम् ॥ ५७ ॥
“मृतस्य कृष्णसर्पस्य शिरःपुच्छान्ववर्जितम् ।
अन्तर्धूमं कृतं भस्म वागुजीतैलमिश्रितम् ।
एतेन मर्दनादेव गलकुष्ठं विनश्यति” ॥

इति कृष्णसर्पतैलम् ॥ ५८ ॥

“सूतकं गन्धकं कुष्ठं सप्तपर्णञ्च चित्रकम् ।
सिन्दूरश्च रसोगश्च हरितालमवतुजम् ॥
आरग्वधस्य वीजानि जीर्णताम्रं मनःशिला ।
प्रत्येकं कर्षमेतेषां कटुतैलं पलायकम् ॥
साधयेत् सूर्यतापेन सर्वकुष्ठविनाशनम् ।
श्वित्रमौडुम्बरं कच्छूं मांसवृद्धिं भगन्दरम् ॥
विचर्चिकाश्च पामानं वातरक्तं सुदारुणम् ।
गम्भीरश्च तथोक्तानं नाशयेत् यस्य अक्षणात् ॥
कुष्ठराक्षसनामेदं स्ववर्णकरणं परम् ।
अश्विभ्यां निर्मितं ह्येतत् लोकाणुग्रहहेतवे” ॥

इति कुष्ठराक्षसतैलम् ॥ ५९ ॥

“सूतं गन्धं शिला तालं काञ्चिकैर्मर्दयेद्दिनम् ।
तस्मिन्प्रवस्त्रवर्त्तौ तां तैलाक्तां ज्वालयेदधः ॥
स्थिते पात्रे पचेत्तैलं गृहीत्वा लेपयेत्ततः ।
कुष्ठस्थानं विशेषेण सर्वकुष्ठं हरतलम् ॥
इदं कालाननं तैलं वातकुष्ठे महौषधम्” ॥

“एषां समं काञ्चिकं सर्वेषां द्विगुणं तिलतैलम् ।
कल्पां वस्त्रे संलिप्य संशोध्य वर्त्तौ कुर्यात् तां
तैलाक्तां सन्दंशिकया ज्वालयित्वा उपरि तैलं
दत्त्वा ततः पतितं तैलं अधःपात्रे गृहीयात् ततः
कुष्ठस्थाने दद्यात्” ॥

इति कुष्ठकालाननतैलम् ॥ ६० ॥

“सिन्दूरामृततालगैरिकहलाजाजीगद्व्यूषणै-
र्हृत्पाषाणरसो नवाणदहनसुहृत्कदुर्घैर्निशा ।

कुष्ठः

राजीगन्धकहिङ्गुभिः परिमितैः शुभ्या पचेत् सार्धपं
तैर्न प्रस्थमितं घृतस्य कुष्ठं पात्रं तथा कार्द्वयम्” ॥
हृत्पाषाणं मगःशिला ।

“गोमूत्रञ्च तथा विनीय सकलं पूतं शृतं रोगिण्य
दद्यात् कुष्ठविचर्चिकादिषु भिषक् नास्ती तु यङ्-
विन्दुकम्” ॥ इति मृत्तुतैलम् ॥ ६१ ॥

“सर्वकुष्ठे सर्वत्रये सर्वत्र गणिते क्षते ।
नक्तमानं हरिद्रे दे स्यै तगरमेव च ॥

करवीरवभाकुष्ठं आस्तोता रक्तचन्दनम् ।
मानती सिन्धुवारश्च मञ्जिष्ठा सप्तपर्णकम् ॥

एषामङ्गपलान् भागान् विषस्य द्विपलं तथा ।
चतुर्गुणे गवां मूत्रे तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥

मिश्रविस्फोटकिटिमकीटलूताविचर्चिकाः ।
कण्टकचूरिकायाश्च ये त्रया विषद्विताः ॥

ते सर्वे नाशमायान्ति तमः सूर्योदये यथा ॥
विषतैलमिदं नाम्ना सर्वत्रयविशोधनम्” ॥

इति विषतैलम् ॥ ६२ ॥

“सोमराजी हरिद्रे दे सर्वपाः कुष्ठमेव च ।
करङ्गैर्गजावीजं पञ्चाश्वारवधस्य च ॥

विपचेत् सार्धपं तैर्न गाडीदुष्टप्रणापहम् ।
अनेनाशु प्रशाम्यन्ति कुष्ठान्यष्टादशैव तु ॥

नीलिका पिङ्का चक्रे गम्भीरं वातशोणितम् ।
कण्टकचूरप्रशमनं दद्रुपामानिवारणम्” ॥

इति सोमराजीतैलम् ॥ ६३ ॥

“सोमराजीतुलाकाये यथा दद्रुहृन्स्य च ।
गोमूत्रस्य तथा पात्रे कर्णं दत्त्वा विचक्ष्यः ॥

विपचेत् कार्द्विकैर्भागीः कटुतैलादृक् भिषक् ।
चित्रकं लाङ्गुलाख्या च नागरं कुष्ठमेव च ॥

हरिद्रा नक्तमानश्च हरिताणं मगःशिला ।
आस्तोताकरवीरं सप्तपर्णञ्च गोमयम् ॥

खदिरं निम्बपत्रञ्च मरिचं कासमर्दकम् ।
एतानि स्रग्गणपिष्टानि कर्णं दत्त्वा विचक्ष्यः ॥

हन्ति सर्वाणि कुष्ठानि क्रिमिदुष्टप्रणानि च ।
किटिमं दद्रुजातञ्च गात्रवैषम्यमेव च ॥

विशीर्णचर्ममांसादिदृढीकरणमुत्तमम् ।
पाण्डुरोगं तथा कण्डू विसर्पं हन्ति दाहणम् ॥

ये चान्ये त्वग्गता रोगास्तान् शुभ्रं व्यपोहति” ॥
इति दृष्टसोमराजीतैलम् ॥ ६४ ॥

“मरिचान्शिलाब्दार्कपयोऽभ्रारिजटात्रिष्टु ।
शङ्खद्रसविशालावक्त्रं निशायुक्तावचन्दनैः ॥

कटुतैलात् पचेत् प्रस्थं द्वाद्यैर्विषपलान्वितैः ।
सगोमूत्रैस्तदभ्यङ्गाद्भुविचविनाशनम् ॥

सर्वेष्वपि च कुष्ठेषु तैलमेतत् प्रशस्यते” ॥
इति मरिचाद्यं तैलम् ॥ ६५ ॥

“मरिचं त्रिष्टुता दन्ती क्षीरमाकं शङ्खद्रसः ।
देवदारु हरिद्रे दे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥

विशाला करवीरश्च हरिताणं मगःशिला ।
चित्रको लाङ्गुलाख्या च विडङ्गं चक्रमर्दकम् ॥

श्रीरीषं कुटजो निम्बः सप्तपर्णः सुहाम्बता ।
शम्पाको नक्तमानोऽब्दं खदिरं पिप्पली वचा ॥

ज्योतिष्मती च पलिका विषस्य द्विपलं भवेत् ।
आदृक् कटुतैलस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥

कुष्ठः

मृत्पात्रे लौहपात्रे वा शूनैर्द्वयमिना पचेत् ।
पक्ता तैलवरं क्षेत्तन्मन्त्रयेत् कुष्ठकान् त्रयाण् ॥

यामाविचर्चिकादद्रुकण्डूविस्फोटकानि च ।
वलयः पलितं ह्याया बली यङ्गं तथैव च ॥

अभ्यङ्गेन प्रशाम्यन्ति सौकुमार्यञ्च जायते ।
प्रथमे वयसि स्त्रीणां यासां नस्यन्तु दीयते ॥

परामपि जरां प्राप्य न क्षणा यान्ति नम्यताम् ।
बलीवर्हस्तुरङ्गो वा गजो वा वायुपीडितः ॥

त्रिभिरभ्यङ्गनैर्गाढं भवेन्मासतविक्रमः” ॥
कटुतैल १६ शेर, गोमूत्र ६४ शेर, कर्णार्धं

मरिचादीनां प्रत्येकं १ पल, विष २ पल ।
इति दृष्टमरिचाद्यं तैलम् ॥ ६६ ॥

“सप्तपर्णस्य काली गुडूची पिप्पुमर्दकम् ।
श्रीरीषश्च महातिक्ता जया तुम्बी मृगदानी” ॥

काली कालिया कता ॥
“निशदाशपलान् भागान् जनत्रये विपाचयेत् ।

तैलप्रस्थं समादाय गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ।
आरग्वधो भृङ्गराजो जयाधुस्तुराजयः ॥

इन्द्राशनाभिस्फूर्णं गोमयार्कचूरीष्टदम् ।
तैलतुल्यं प्रदातव्यं खरसञ्च एयक् एयक् ॥

महाकालवचा ब्रह्मी तुम्बाभित्तहृष्टिका ।
कुचेना कुक्का राजनिर्मेधनामा च यशिका ॥

सम्पाकमर्कक्षीरश्च कासुन्देश्वरमूत्रकम्” ॥
कासुन्दमूत्रकं कालकासुन्दामूत्रम् । कासुन्दः

खरमर्दकमिति क्षचित्पाठः तन्मते ईश्वरमूत्रस्थाने
अपामार्गमूत्रम् ॥

“आशु जिङ्गी महातिक्ता विशाला क्षपिपत्रकम् ।
पुत्तिकास्तौत मूर्ध्ना च सप्तपर्णं श्रीरीषकम्” ॥

क्षपिपत्रकं विह्वलितपत्रम् ॥
“कुटजं पिप्पुमर्दकं महानिम्बं तथैव च ।

गुडूची चन्द्ररेखा च सोमराट् चक्रमर्दकम् ।
तुम्बाभृङ्गपञ्चाङ्गकन्दकं कटुरोहिणी ॥

शटीदावीं त्रिष्टु पद्मप्रशिकागुहृष्टकम् ।
कर्पूरं कटफलं मांसी सुरैराट्बषाभयम् ॥

एतेषां कार्द्विकैः कर्णैर्भागा कन्दपं उच्यते ॥
अष्टादशविधं कुष्ठं यशिमज्जगतं तथा ।

हस्तपादाकुलीसन्निगतं सर्वसन्निधु ॥
अधिकानि च मांसानि यस्य गात्रे भविष्यति ।

नासाकर्णस्यैकस्य भेकाकारवपुस्त्वयम् ॥
श्वेतं रक्तं तथा कुष्ठं नागावर्णं विपादिकम् ।

मिश्रं बद्धविधश्चैव वातशोणितमेव च ॥
कपाकं त्रिमिजं कुष्ठं कण्डूदद्रुविचर्चिकाम् ।

यामादिस्फोटकादीनि क्रिमिहृदि तथैव च ॥
कटीदं मसूरीश्च किटिमं रक्तमण्डलम् ।

कुष्ठमौडुम्बरं पद्मं महापद्मं तथैव च ॥
गजगण्डाब्दं हन्याङ्गुलमानां भगन्दरम् ।

वातजं पित्तजश्चैव स्नेहजं सान्निपातिकम् ॥
एकोत्पद्यं शुक्लञ्च कुष्ठं हन्याङ्गुलं संशयः” ॥

इति कन्दर्पसारतैलम् ॥ ६७ ॥ * ॥

“भस्मातकानां पवनोद्धतानां

हन्तुद्वानाश्च यदादृक् स्यात् ।

तच्छेकाचूर्णकयैर्विष्टम्

कुष्ठः

प्रक्षालयित्वा विह्वलेत् प्रवाते ॥

शुष्कं पुनस्तद्विदलीकृतञ्च

ततः पचेदधु चतुर्गुणासु ।

तत्पादशेषं परिपूतशीतम्

क्षीरेण तुल्येन पुनः पचेत् ॥

तद्व्याघ्रं शर्करया विकीर्णं

ततः खजेनोन्मथितं विधाय ।

तत् सप्तराजादुपजातवीर्यं

सुधारसादप्यधिकत्वमेति ॥

प्रातर्विबुद्धः क्षतदेवकार्यो

मात्राश्च खादेत् स्वशरीरयोग्याम् ।

न चाद्रपाने परिहार्यमस्ति

न चातपे चाध्वनि मैथुने च ॥

यथेष्टचेष्टो विहितोपयोगा-

द्भवेन्नरः काश्चनराशिशौरः ।

अनन्यमेधा नरसिंहतेजा

हृष्टेन्द्रियोऽव्याहतबुद्धिसत्तमः ॥

दन्ताश्च शीर्षाः पुनश्चक्षुः

केशाश्च शुक्लाः पुनरेव दिव्याः ।

नीलाङ्गनालिप्रतिमा भवन्ति

त्वचो विवर्णाः पुनरेव दिव्याः ॥

विशीर्णकार्योऽङ्गुलिनासिकोऽपि

क्रिम्यर्हितो भिन्नगलोऽपि कुली ।

सोऽपि क्रमादङ्गुलिताग्रशख-

स्तस्यैवा भाति नभोऽङ्गुलिस्तः ॥

उद्ग्राह्यं मयूरान् जयति खरेण

बलेन नागस्तुरगो जवेन ।

रसायनस्यास्य नरः प्रसादा-

द्बृहस्पतैरप्यधिकोऽपि बुद्ध्या ॥

ग्रन्थान् विशालान् पुनश्चक्षुः

मृहति शीघ्रं न च नश्यते तु ।

कुर्वन्निर्मलं कल्पमनस्यबुद्धि-

जीविन्नरो वर्षप्रतानि पञ्च ॥

राजा ह्ययं सर्वरसायनानां

चकार योगं भगवानगस्त्य” ॥

इति अमृतभस्मातकम् ॥ ६८ ॥

“निम्बं गोपाश्या कटो चायन्ती चित्रका घनम् ।
पप्पटारण्डजानन्तावचाखदिरचन्दनम्” ॥

खरखड्गं हाकचवीजम् ।
“पाठा शुण्ठी शटी भागी वासा भूनिम्बवत्सकम् ।

श्यामेन्द्रवाखणी मूर्ध्ना विडङ्गेन्द्रविषाणकम् ।
हस्तिकर्णाम्बता त्रेका पटोणं रजनीद्वयम् ॥

कर्णारग्वधसप्ताङ्गुलवेन्नोऽष्टापलम्” ॥
त्रेका महानिम्बम् । कर्णारग्वधः शोणालिपल

मज्जा ।
“भूकन्दं दण्डपर्यञ्च जिङ्गी पद्माट्मूत्रली ।

विश्वक्सेना च कौट्यं शरपुष्पा क्षीरककुली ।
एषां द्विपलिकान् भागान् जनत्रये विपाचयेत् ।

अष्टभागावशेषान्तु कषायमवतारयेत् ॥
भस्मातकसहस्राणि त्रीणि क्लिप्तामर्गोऽम्भसि ।

चतुर्भागावशेषान्तु कषायमवतारयेत् ॥
तौ कषायौ समादाय वस्त्रपूतौ च कारयेत् ।